ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XXI, 2025

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române – Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

DANA COSTIN, MĂDĂLINA MIHĂILĂ – secretare de redacție

OFELIA COȘMAN, SILVIU ILIUȚĂ – prelucrare ilustrație şi tehnoredactare
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi **DOAJ.**

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2025, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

PALEOLITIC / PALÉOLITHIQUE / PALAEOLITHIC

Adrian DOBOȘ
Scurta viață fericită a lui *Australanthropus olteniensis* 5
The short happy life of *Australanthropus olteniensis*

ENEOLITIC / ÉNÉOLITHIQUE / ENEOLITHIC

Raluca KOGĂLNICEANU
A rhomboidal clay plate from Iepurești – *La Islaz* (Giurgiu County) 11
Adela KOVÁCS, Constantin APARASCHIVEI
Vessels with zoomorphic painted decoration in the collections of the Botoșani County Museum 19

EPOCA BRONZULUI / L'ÂGE DU BRONZE / BRONZE AGE

Monica MĂRGĂRIT, Pavel MIREA
Patinele din os: analiza comparativă a unor piese arheologice și etnografice 57
Bone skates: a comparative study of archaeological and ethnographical artefacts
Alin FRÎNCULEASA, Octav NEGREA, Eduard GHINEA
Tumuli preistorici cercetați în anul 2024 în localitatea Păulești (jud. Prahova)..... 69
Prehistoric burial mounds investigated in 2024 in Păulești (Prahova County)
Gabriel VASILE
Înmormântări tumulare pre-Yamnaya – Yamnaya recent descoperite în Câmpia Română, la Păulești (jud. Prahova). Analiză antropologică 97
Recently investigated pre-Yamnaya – Yamnaya mound burials from Păulești (Prahova County) in the Romanian Plain. An anthropological study

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Dragoș MĂNDESCU, † Florin MOȚEI
Între lumi și între epoci. Mormântul unui călăreț războinic în sud-estul Transilvaniei..... 107
Between worlds and between ages. A raider burial in south-eastern Transylvania
Daniel SPÂNU
About the sinuous fibulae (*Geschweifte fibeln*) in Romania 123

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT, Alexandre BARALIS, Alexey GOTSEV, Emil NANKOV, Vyara PETROVA, Tsvetelina SLAVKOVA
The assumed "Pistiros" *emporion*. Preliminary inquiries about its trade purveyors..... 133
Ergün LAFLI, Maurizio BUORA, Fatih Hakan KAYA
Hellenistic fibulae and pottery in Eastern Galatia 141

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE / ROMAN PERIOD

Alev ÇETINGÖZ
Ancient Greek, Roman and Byzantine glass works from Cilicia 157
Yavuz YEĞIN
A ring with a gemstone depicting Hermaphrodite from the Balgat tomb in Ankara 169
Işık ADAK ADIBELLI, Erkan ALKAÇ
Certain amphora groups from the Roman Baths and the Olive Market of Tarsus: Sinope, Shelov Type D and Zeest 80 175

Theodor ISVORANU
Monede din perioada romană provenite din vechile săpături arheologice de la Romula 183
Roman coins from the early archaeological excavations at Romula

Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Cooking wares from Tropaeum Traiani 197

EPOCA MIGRAȚIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATION PERIOD

Silviu ENE, Talida RADU, Alin DIACONU, Ștefan MARIȘ
Descoperiri arheologice pe traseul autostrăzii A7 Ploiești–Buzău. Cercetarea preventivă a sitului Conduratu 1 (km 19+350 – 20+750). Campania 2022–2023 239
Archaeological investigations on the A7 Motorway (Ploiești–Buzău): preventive research at Conduratu Site 1 (km 19+350 – 20+750), 2022–2023 season.
Erwin GÁLL, Réka FÜLOP, Szabolcz NAGY
From the Central Region towards the peripheries. A chronological analysis of a prestige good – the mount ornamented sabretache 291
Tiberiu VASILESCU, Dorin SÂRBU, Erwin GÁLL, Gabriel VASILE
Nomazi și nomadism în Câmpia Română? Mormintele din secolele X–XII de la Cioceni – *tumul*, jud. Prahova 315
Nomads and nomadism in the Romanian Plain? The 10th–12th burials of Cioceni – *Burial Mound* (Prahova County)

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIÉVALE / MIDDLE AGES

Adrian IONIȚĂ
Date noi despre cetatea Poenari (jud. Argeș) 341
New data on the Poenari fortress (Argeș County)
David BACIU
Notă asupra materialului faunistic de la Cetatea Poenari 363
Note on the faunal assemblage from the Poenari Fortress
Daniela MARCU ISTRATE, Gabriel IZDRĂILĂ, Sebastian DOBROTĂ
Cetatea Făgăraș – cercetări arheologice pe latura de sud-est a incintei exterioare (clădirea corpului de gardă) 367
Făgăraș Fortress – Archaeological research in the south-eastern area of the outer ward (the guardhouse)

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Radosław Liwoch, Małgorzata Wawer, Dakowie nad górnym Dniestrem. Eponimiczne cmentarzysko kultury Lipickiej w Lipicy Górnej (Ukraina)/The Dacians on the Upper Dniester. The eponymic cemetery of the Lipitsa Culture in Verhna Lipica (Ukraine), Tom XIV, seria Biblioteca Muzeului de Arheologie din Cracovia, Cracovia, 2024, 402 pagini, 163 figuri, ISBN: 978–83–911543–4–2 (seria), ISBN: 978–83–956157–9–5 (tom), (Mihai Purici) 419
Ioan Marian Țiplic, Putere și religie în Transilvania, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2024, 424 pagini, ISBN: 978-606-020-860-0 (Raluca Postolea) 420

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 425

SCURTA VIAȚĂ FERICITĂ A LUI *AUSTRALANTHROPUS OLTENIENSIS*

Adrian DOBOȘ
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mail: addobos@yahoo.co.uk

Keywords: *Prepalaeolithic, Bugiulești-Tetoiu, Valea lui Grăunceanu, anthropogenesis*
Abstract: *This paper investigates the ephemeral existence of* Australanthropus olteniensis*, an alleged hominin of Villafranchian-age discovered at Valea lui Grăunceanu. The species was defined on a few long bones.* Australanthropus olteniensis *was believed to produce tools on hard organic matter during the Prepalaeolithic. The species' definition is unreliable, from the character of the fossil remains assigned to it, to its presentation only in popular journals.*

Cuvinte-cheie: *Prepaleolitic, Bugiulești-Tetoiu, Valea lui Grăunceanu, antropogeneză*
Rezumat: *Articolul de față cercetează efemera existență a lui* Australanthropus olteniensis*, o specie de hominin, de vârstă villafranchiană despre care s-a susținut că a fost identificat în situl Valea lui Grăunceanu pe baza câtorva oase lungi. Despre acesta s-a afirmat că ar fi creat industrii prepaleolitice, din materii dure animale. Definirea speciei este dubitabilă, de la resturile fosile atribuite ei, până la valorificarea sa, exclusiv în literatura de popularizare.*

INTRODUCERE

Situl Valea lui Grăunceanu de la Tetoiu (Bugiulești) este un subiect foarte popular în discuțiile despre arheologie, fie că vorbim de ziariști, bloggeri sau pur și simplu de oameni pasionați de trecutul îndepărtat. Principalele idei asociate acestuia sunt de locuire foarte veche, de industrii numite Prepaleolitic (unelte din materii dure animale) și de cele mai vechi resturi fosile umane din Europa. O căutare online asociază acestui sit numeroase sintagme, dintre care amintesc doar câteva: „*Homo olteniensis*", „Pescarul de pe Lacul Getic", „Cel mai bătrân european", „Omul de la Bugiulești".

Notorietatea sitului a crescut recent, după ce o reanalizare a materialului faunistic a identificat pe unele oase de animale urme de tăieturi, iar vârsta acestor intervenții a fost estimată la minimum 1,95 milioane de ani (Curran *et alii* 2025), plasându-l astfel între cele mai vechi situri din Europa care dovedesc activitate umană. Această descoperire a readus în discuția publicului larg și nu numai, subiectul oaselor de strămoș al omului la care se face referire ca *Australanthropus olteniensis*, presupușii locuitori pleistoceni de la Valea lui Grăunceanu. Este un subiect despre care aparent știm multe, dar la un examen mai atent, nimic concret.

În articolul de față îmi propun să explorez ontogeneza conceptului de *Australanthropus olteniensis*. Nu intenționez să discut în detaliu validitatea descoperirilor așa cum au fost ele prezentate de Constantin S. Nicolăescu-Plopșor sau de Dardu Nicolăescu-Plopșor și nici problematica Paleoliticului Inferior, acestea fiind deja abordate în alte publicații (Doboș 2005; 2008; Iovita *et alii* 2012; Doboș, Iovita 2015; 2016). Pe cât a fost posibil, în această discuție am încercat să folosesc surse bibliografice contemporane diferitelor etape ale descoperirilor.

PREAMBUL

Înainte de momentul Valea lui Grăunceanu, Paleoliticul Inferior fusese un subiect intens supus dezbaterii științifice. Preocupările lui C. S. Nicolăescu-Plopșor legate de Paleoliticul Inferior datează din perioada interbelică. Mai multe descoperiri de piese litice atribuite Paleoliticului Inferior, în principal din Transilvania, de la Iosășel, Brotuna, Gurahonț, Zimbru (Roska 1928; 1931a; 1931b; 1933) au fost considerate ecofacte de către specialiștii vremii după discutarea caracteristicilor acestora și a contextului descoperirii (Nicolăescu-Plopșor 1929; 1930; 1931; Moga 1938; Moroșan 1938). Prin urmare, până în anii de după cel de-al doilea război mondial, Paleoliticul Inferior pe teritoriul României era considerat absent.

După cel de-al doilea război mondial, cercetarea Paleoliticului urmează o abordare mult mai complexă. Noul regim acorda mijloace substanțiale pentru cercetarea arheologică, care urma mai multe direcții: pedologia, paleontologia vertebratelor, dinamica ciclurilor glaciare și impactul lor asupra reliefului, paleomediul, cartografia etc. (Nicolăescu-Plopșor 1954). O zonă de interes pentru descoperirea Paleoliticului Inferior devenea cea de la sud de Carpați unde malurile Lacului Getic se restrângeau spre Sud ca urmare a colmatării și a celei mai recente înălțări a Carpaților, oferind condiții propice de viață terestră la începutul Pleistocenului. Alături de semnalările de faună mare datând din Villafranchian[1] fuseseră descoperite maimuțe cercopitecide pliocene la Mălușteni

[1] Noțiunea de Villafranchian desemnează o diviziune biostratigrafică definită pe baza asociațiilor de mamifere continentale la nivelul Europei. Din punct de vedere geocronologic, Villafranchianul corespunde ultimei etape a Pliocenului și Pleistocenului Inferior (Rook, Martínez-Navarro 2010).

și la Baraolt (Kretzoi 1954; Simionescu 1930)[2]. Ecologia acestora, asemănătoare cu a maimuțelor antropomorfe, permitea raționamentul că acolo unde sunt descoperite cercopitecide este posibil să fie descoperite și antropomorfe (Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1964).

Importanța acordată acestor fosile reiese din demersul academicianului Ștefan Milcu, care, printr-o scrisoare către Ministerul Minelor și Petrolului, solicita semnalarea oricăror asemenea resturi în minele de lignit (Milcu 1959). Este menționat un precedent, când, urmare a semnalărilor unor mineri din Rovinari, a fost recuperată faună fosilă, fără a face precizări suplimentare. Pentru a adăuga greutate solicitării este menționată descoperirea oreopitecului în mina de lignit din Baccinello (Italia), despre care se precizează că a avut larg ecou în presa occidentală. În măsura în care astfel de fosile erau descoperite, trebuiau conservate cât mai bine și se solicita anunțarea imediată a Centrului de Cercetări Antropologice, care urma să trimită de urgență specialiști.

Din punct de vedere arheologic, în primele decade de după cel de-al doilea război mondial au fost descoperite numeroase piese litice atribuite Paleoliticului Inferior, cu precădere în interfluviul Olt-Argeș. Ele fuseseră descoperite în poziție secundară, în principal în aluviunile recente ale râurilor și constau din cioplitoare uni- și bifaciale, proto-bifaciale, așchii masive, retușate sau nu (Nicolăescu-Plopșor 1956; 1957; Nicolăescu-Plopșor, Moroșan 1959; Nicolăescu-Plopșor 1961). Pentru că cele mai numeroase proveneau din aluviunile văii Dârjovului, au fost încadrate într-un tehnocomplex numit „Dârjovean" (Nicolăescu-Plopșor 1965), după cum, pentru piesele descoperite în zona Olduvai, fusese creată denumirea de Oldowan. Creatorul acestor unelte era presupus a fi Zinjantropul[3], în concordanță cu interpretarea recentei (pe atunci) descoperiri de la Olduvai. Eventuala prezență a unui astfel de hominin la nord de Dunăre nu era explicată nici prin migrație, nici printr-o eventuală evoluție locală.

Astfel, în ajunul descoperirii sitului de la Valea lui Grăunceanu, Paleoliticul Inferior la nord de Dunăre era privit ca o certitudine, iar descoperirea de maimuțe antropomorfe era considerată probabilă.

CERCETĂRILE DE LA TETOIU (BUGIULEȘTI)

În zona actualei comune Tetoiu au fost descoperite și cercetate după 1959, în diferite etape, numeroase puncte fosilifere cu faună villafranchiană (Bolomey 1965). Situl de la Valea lui Grăunceanu a fost intens cercetat în anii '60, apoi sporadic în ultima parte a secolului trecut (Păunescu 2000), cercetările fiind reluate recent aici și în alte câteva puncte de pe valea Oltețului, cu rezultate spectaculoase (Curran *et alii* 2021; 2025; Terhune *et alii* 2020).

Orizontul fosilifer de la Valea lui Grăunceanu a fost descoperit pe o suprafață de cca 90 m^2, între 4,77m–5,60 m. Bogata asociație faunistică cuprindea peste 20 de specii, incluzând *Elephas (Archidiskodon) meridionalis*[4], *Equus stenonis* Cocchi, *Cervus* sp., *Felis issidorensis*, *Nyctereutes megamastoides*, *Homotherium crenatidens*. De mare interes s-a dovedit descoperirea unei specii de cercopitecid, o maimuță (semi)terestră, cu semnificație mai degrabă paleontologică decât antropogenetică. Această specie a cunoscut mai multe încadrări taxonomice: *Paradolicopithecus geticus* Necrasov, Samson, Rădulesco (Necrasov *et alii* 1961), *Dolicopithecus* (fără precizări suplimentare: Bolomey 1965), *Paradolicopithecus arvernensis geticus* (Delson 1973; Delson, Nicolăescu-Plopșor 1975). În anul 1975, după mai multe campanii de cercetări, specia era destul de bine reprezentată prin patru cranii, trei mandibule, numeroase fragmente craniene și dinți, precum și oase lungi: humerus, ulna, radius, femur (Delson, Nicolăescu-Plopșor 1975).

Situl de la Valea lui Grăunceanu a devenit celebru pentru că, pe lângă bogata asociație faunistică, a fost presupusă detectarea unui comportament conștient în relație cu unele resturi osoase. Mai exact, în situl de aici, spre deosebire de cele din vecinătate, au fost descoperite mai multe oase sparte, interpretate în două feluri: pentru extragerea măduvei și pentru producerea de unelte. Spargerea oaselor se presupunea a fi fost făcută cu trei pietre, descoperite probabil în nivelul fosilifer. Unele spărturi ale oaselor au fost interpretate ca măciuci și unelte pentru răzuit și găurit, încadrându-se în ceea ce fusese definit de paleoantropologul Raymond Dart drept „OsteoDontoKeratic culture (ODK)", adică industrii din materii dure animale – os, corn, dentiție (Dart 1960) atribuite unei faze anterioare Paleoliticului, devenind astfel Prepaleolitic (Nicolăescu-Plopșor, Nicolăescu-Plopșor 1963; Nicolăescu-Plopșor 1965). Autorul intervențiilor asupra oaselor de animale era un presupus australopitec care ar fi migrat la nord de Ecuator (Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1964). Pe baza acestor descoperiri, situl de la Valea lui Grăunceanu devenea unul dintre cele mai vechi din lume, de o importanță crucială în înțelegerea antropogenezei.

O descoperire de asemenea importanță avea nevoie, pe lângă publicarea rezultatelor de către autori,

[2] La momentul scrierii acestui articol, descoperirile de astfel de primate sunt mai numeroase, ele provenind de la Mălușteni, Berești, Baraolt, Betfia, Ciuperceni (Stan *et alii* 2024).

[3] Această noțiune desemnează un tip de primat descoperit în 1959 la Olduvai, *Bed I*, clasificat ca un nou taxon, *Zinjanthropus boisei*, în asociere cu unelte rudimentare; prin urmare, a fost considerat artizanul acestora (Leakey 1959; 1960). La scurt timp au fost însă descoperite în același *Bed I* resturi fosile de *Homo habilis* (Leakey 1961); astfel, a dispărut certitudinea că Zinjanthropul ar fi fost făuritorul uneltelor. Însăși clasificarea de *Zinjanthropus boisei* a fost de scurtă durată, respectivele fosile fiind încadrate ca *Australopithecus boisei* (Tobias 1967) sau ca *Paranthropus boisei* (Wood 2005). Menținerea denumirii de Zinjanthrop în publicații ulterioare ale lui C. S. Nicolăescu-Plopșor (1966) trebuie pusă însă pe seama circulației reduse a literaturii științifice în epocă, cu precădere în țările din estul Europei.

[4] Denumirea curentă a speciei este *Mammuthus meridionalis* (Maglio 1973).

și de validarea comunității științifice. Descoperirea de la Valea lui Grăunceanu a trecut inițial printr-un proces de validare internă prin referate făcute de cercetători români în perioada 1961–1962 (A. Păunescu, R. Vulpe, V. Gheție, F. Mogoșanu, S. Morintz). Concluziile acestora arătau că oasele fuseseră sparte post-mortem prin izbirea de un corp dur (Gheție 1962), fuseseră adaptate pentru a fi ținute în mână (Mogoșanu 1962; Morintz 1962) și fuseseră utilizate în mod repetat, după cum arătau urmele de uzură de pe muchiile acestora (Vulpe 1962). Valea lui Grăunceanu devenea un sit unicat care furnizase cele mai vechi unelte prelucrate din os: „[…] este foarte probabil să avem de a face cu primele unelte – lucrate din os – ale primei ființe inteligente pitecanthropine cunoscute în Europa" (A. Păunescu, 17.04.1961).

În paralel (1962–1963), a avut loc o validare făcută de specialiști străini care fie au vizitat situl și au studiat părți din colecție (M. Kretzoi), fie au studiat unele piese aduse la Moscova în 1963, cu ocazia unui simpozion dedicat cercetării Cuaternarului (G. Behm-Blancke, L. Vértes, J. Barta, K. Valoch). S. Semionov s-a pronunțat de asemenea în favoarea unei intervenții antropice asupra oaselor de la Bugiulești după ce a studiat cca zece piese aduse la Leningrad de către C. S. Nicolăescu-Plopșor (Semionov, referat datat la 26.09.1963). Cele mai multe dintre opiniile favorabile de mai sus, în mare coincidențe cu cele ale specialiștilor români, sunt incluse în articolele privind descoperirile de la Bugiulești (Nicolăescu-Plopșor, Nicolăescu-Plopșor 1963; Nicolăescu-Plopșor 1964).

Punctul culminant a fost vizita lui Raymond Dart în România în octombrie 1965. Pe parcursul ședерii, a fost la locul descoperirilor și a studiat materialul recuperat. În cadrul unei discuții cu specialiștii români, care a avut loc în sala bibliotecii Institutului de Arheologie, s-a întrunit consensul privind validitatea acestora, anunțându-se că oponenții teoriei osteodontokeraticului (numiți „osteofobi") vor deveni în curând o minoritate (Dart 1965a). Importanța descoperirilor a fost de asemenea subliniată într-un interviu pentru presa din România (Dart 1965b).

Dacă industriile din materii dure animale erau considerate o certitudine, creatorul acestora era un subiect mai evaziv. În Africa de Sud, unde aceste industrii fuseseră aparent identificate, ele erau asociate cu Australopitecii, care, prin însăși denumirea lor, erau asociați cu Emisfera Sudică (Dart 1960). Prin urmare, era de așteptat prezența unor hominini similari și în Oltenia. Probabil pentru a evita explicația existenței acestora în zonă (migrație sau evoluție locală), erau folosiți termeni evazivi: „pitecantropi" (Păunescu 1961), „prehominide" (Kretzoi 1962, citat în Nicolăescu-Plopșor, Nicolăescu-Plopșor 1964), „proto-hominid similar cu cel de la Choukoutien" (Vulpe 1962), „posibil australopitecin" (Behm-Blanke *et alii* 1963), *Homo erectus* (Müller-Beck nedatat), „oameni-maimuță" (Nicolăescu-Plopșor 1964; 1966).

Astfel, în perioada de până la dispariția lui C. S. Nicolăescu-Plopșor (1968), creatorii acestor așa-numite industrii aveau o identitate destul de vagă. Publicațiile de popularizare ale lui Dardu Nicolăescu-Plopșor din anii următori făceau referire la „oameni în formare" (Nicolăescu-Plopșor 1970; 1976) fără multe precizări, accentul fiind pus pe vechimea extraordinară a uneltelor din materii dure animale.

AUSTRALANTHROPUS OLTENIENSIS

Apogeul celebrității sitului de la Valea lui Grăunceanu a fost atins odată cu anunțarea descoperirii resturilor fosile de hominin asociate cu oasele prelucrate. O discuție riguroasă despre *Australanthropus olteniensis* este limitată însă de lipsa publicațiilor științifice referitoare strict la resturile descrise de D. Nicolăescu-Plopșor ca fiind de hominin. Informațiile sunt disponibile doar în literatura de popularizare, care, la rândul ei, se împarte în două categorii: mici articole semnate de specialiști sau interviuri cu aceștia (Dardu Nicolăescu-Plopșor, Ștefan Milcu, Radu Vulpe, Alexandra Bolomey) și note cu date compilate de redactorii diferitelor periodice sau suplimente ale acestora. Prin urmare, prima categorie a acestor publicații este singura sursă oarecum apropiată de literatura științifică.

Modul în care au fost descoperite aceste oase de hominin este incert. Din sursele publicate, cea mai detaliată relatare menționează identificarea lor încă din timpul săpăturii, în vreme ce o relatare ulterioară face referire la identificarea lor în timpul unei reevaluări a materialului fosil. Anecdotica subiectului, foarte bogată, cuprinde o atribuire greșită a oaselor unei alte specii.

Într-un interviu din 1981, publicat în revista *Contemporanul*, Dardu Nicolăescu-Plopșor declara că specia a fost prezentată la ședința Consiliului Științific al Institutului Victor Babeș în decembrie 1980 și la sesiunea Centrului de Științe sociale din Craiova la 21 februarie 1981 (Nicolăescu-Plopșor 1981). În același articol, preciza că descoperirea se baza pe niște oase provenind din campania 1962, identificate în complexul III: trei fragmente de diafize de oase lungi, din care una de tibie și două de femur. Despre acestea, R. Dart s-ar fi pronunțat în cadrul vizitei sale din 1965 că ar fi vorba „de un primat de talie mare foarte probabil australopithecin", dar că nu se putea pronunța cu certitudine pentru că în Africa nu fuseseră descoperite, până la acea oră, fragmente de schelet post-cranian. La momentul interviului (1981), Dardu Nicolăescu-Plopșor afirma cu certitudine că cel puțin tibia și un femur aparțineau unui australopitec. Această informație trebuie privită cu mare rezervă, deoarece, în stenograma conferinței la care participase R. Dart, precum și interviul de dinaintea plecării din România, nu se menționează că ar fi studiat posibile oase lungi de australopitec.

O altă ipoteză este menționată de Lucian Roșu, anume că Dardu Nicolăescu-Plopșor a descoperit aceste oase la reanalizarea materialului excavat (Roșu 2004, p. 118), dar subiectul nu este dezvoltat.

Sursa cea mai bogată este anecdotica subiectului, dar din păcate este imposibil de citat. Aceasta pomenește o identificare eronată a respectivelor oase, ele aparținând în realitate unui pui de urs. Deși am auzit această ipoteză în numeroase discuții, am întâlnit o singură referire scrisă asupra problemei, care includea și informația că ele fuseseră identificate ca atare de numeroși specialiști, fără însă a-i numi (Păunescu 2000, p. 304).

Resturile fosile în sine sunt prezentate în numerele din 1981 ale revistelor *Magazin* și *Știință și Tehnică* printr-o fotografie de o calitate relativ slabă, fără scară de dimensiuni.

Elementele definitorii ale acestei specii reies cel mai bine din spusele celui care a identificat-o:

„Denumirea pe care am dat-o celui mai vechi hominid cunoscut până astăzi pe continentul european, și anume *Australanthropus olteniensis*, nu este în acord cu criteriile de nomenclatură taxonomică folosite în sistematica hominidelor cam de mult depășite de realitatea nenumăratelor descoperiri făcute în ultimii 20–30 de ani. Nu mai putem numi pitecantrop, adică maimuță-om, o ființă care, în afară de unelte de os, făurea cel puțin cinci tipuri diferite de unelte de piatră cioplită și folosea și focul. Încă din 1964, André Leroi-Gourhan, pe o întreagă serie de caractere anatomice, dar și de comportament cultural, demonstra că australopitecul nu este o maimuță din emisfera australă, ci un hominid, numit de el *Australanthropus*. Deși ne aflăm în emisfera boreală, am păstrat totuși pentru hominidul de la Bugiulești, ca o recunoaștere a priorității de punere în circulație științifică a numelui celui mai vechi hominid de către A. Leroi-Gourhan, denumirea de *Australanthropus*. Cel de-al doilea termen, „olteniensis", nu se referă la o specie nouă, cum s-ar putea crede după criteriile taxonomiei, ci doar la desemnarea geografică a descoperirii, deoarece vor urma și alte descoperiri, în alte provincii istorice ale țării." (*Știință și Tehnică* 1981, p. 31)

Din această definiție înțelegem că Australanthropul, în accepțiunea contemporană epocii, se referea la o specie larg răspândită pe Glob, fiind legat de emisfera sudică doar prin onomastica taxonomică. Prezența sa în mai multe puncte nu este explicată, deși ar fi fost util de știut dacă se datora migrației sau evoluției locale. Abilitățile acestui *Australanthropus olteniensis* sunt mult exagerate și în complet dezacord cu informațiile publicate de C. S. Nicolăescu-Plopșor: de la prezența celor trei pietre folosite pentru a sparge oasele și pentru a face unelte din ele, acum se vorbește despre cinci tipuri de unelte de piatră și, mai mult, de folosirea focului! Conform acestor criterii, Australanthropul de la Bugiulești era foarte evoluat, având abilități apropiate de cele ale omului de Neandertal.

Impactul acestei descoperiri a fost foarte mare, dar din păcate doar în rândul nespecialiștilor. În spirit protocronist, descoperirea de la Valea lui Grăunceanu era prezentată în presa de popularizare ca ilustrând continuitatea neîntreruptă „a daco-românilor de la acel Australo-antropos olteniensis, de-a lungul întregului pleistocen superior și până în zilele noastre" (*Almanah Turistic* 1982). Zona dintre Olt și Argeș devenea parte din ariile antropogenezei prin prezența acestor Australanthropi (*Almanahul Satelor* 1982), care erau direct succedați de homininii care produceau așa-numita „cultură de prund" (*Almanahul Magazin* 1989).

Ecoul în literatura de specialitate a fost inexistent, semn că specialiștii fie nu au luat în serios această descoperire, fie, în cazul celor străini, nu au auzit de ea. O lucrare de sinteză din 1983 (Dumitrescu *et alii* 1983) menționează ipoteza existenței Prepaleoliticului în situl de la Valea lui Grăunceanu, dar nu pomenește respectivele resturi fosile de hominin.

Până la momentul dispariției sale (1989), contribuția lui Dardu Nicolăescu-Plopșor la problema Australantropului a rămas cantonată în sfera literaturii de popularizare, situație care nu poate decât să ridice semne de întrebare în privința veridicității sale.

ÎNCHEIERE

În ciuda interpretărilor variabile, situl de la Valea lui Grăunceanu a fost mereu important, de la momentul descoperirii. Unul dintre cele mai semnificative aspecte este calitatea sa de punct fosilifer villafranchian, cu numeroase specii de faună mare și cu resturile unei specii de primat (*Paradolicopithecus arvernensis*). Identificarea presupuselor industrii pe materii dure animale, relativ sincronă descoperirii sitului, l-a adus în atenția arheologilor și a sporit vizibilitatea sa internațională, fiind discutat și în literatura științifică și în cea de popularizare. Cariera meteorică a lui *Australanthropus olteniensis*, cu un fundament dubitabil și asociată cu literatura de popularizare, reprezintă din păcate unul din pilonii discursurilor alternative care interpretează fantasmagoric trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat. Recent, descoperirile de la Valea lui Grăunceanu au căpătat o nouă valență prin descoperirea unor urme de tăieturi pe unele oase fosile și astfel au reintrat în discuțiile privind răspândirea homininilor în Lumea Veche.

Astfel, în ciuda abandonării treptate a conceptului de Prepaleolitic cu industrii pe materii dure animale și a inventării unei specii, de fapt, inexistente, Valea lui Grăunceanu menține un rol-cheie în încercările de descifrare a trecutului.

MULȚUMIRI

Mulțumesc doamnei Roxana Dobrescu pentru facilitarea accesului la arhiva Dardu Nicolăescu-Plopșor de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", domnului Marius Bâsceanu pentru furnizarea unor articole și domnului Ștefan Vasile pentru comentarii și deslușiri. Pentru presa de popularizare am folosit resursa digitală www.arcanum.com. Cercetarea a fost realizată parțial în cadrul grantului ERC-2023-COG Project 101124398 HOME: Palaeolithic Shelters in East-Central Europe.

BIBLIOGRAFIE

Arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", fond Dardu Nicolăescu-Plopșor (nenumerotat)

Behm-Blancke *et alii* – G. Behm-Blancke, L. Vértes, J. Barta, K. Valoch, Referat din data de 10.IX.1963.

Dart 1965a – R. Dart, Stenograma discuțiilor purtate în sala bibliotecii Institutului de Arheologie între cercetătorii Institutului și prof. Dart din 25.X.1965.

Dart 1965b – R. Dart, Interviu din data de 28.X.1965.

Gheție 1962 – V. Gheție, Referat din data de 17.IV.1962.

Milcu 1959 – Ș. Milcu, Adresă din data de 22.VII.1959 către Ministerul minelor și Petrolului, Departamentul Cărbunelui.

Kretzoi 1962 – M. Kretzoi, Referat din data de 22.X.1962.

Mogoșanu 1962 – Referat din data de 8.IV.1962.

Morintz 1962 – Referat din data de 20.IV.1962.

Müller-Beck – H. Müller-Beck, Scrisoare nedatată.

Păunescu 1961 – A. Păunescu, Referat din data de 17.IV.1961.

Semionov 1963 – S. Semionov, Referat din data de 26.IX.1963.

Vulpe 1962 – R. Vulpe, Scrisoare din 12.III.1962.

Literatura științifică

Bolomey 1965 – A. Bolomey, *Die Fauna zweier villafrankischer Fundstellen in Rumanien: Vorlaufige Mitteilungen*, Berichte der Geologischen Gesellschaft in der DDR 10(1), 1965, p. 77–88.

Curran *et alii* 2021 – S. Curran, C. Terhune, R. Croitor, V. Drăgușin, D. L. Fox, N. Garrett, L. B. Ironside, A. Petculescu, B. Pobiner, C. Robinson, M. Robu, I. Tanțău, P. Ungar, *Multiproxy paleoenvironmental reconstruction of Early Pleistocene sites from the Oltet River Valley of Romania*, Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology 574, 2021, 110445.

Curran *et alii* 2025 – S. Curran, V. Drăgușin, B. Pobiner, M. Pante, J. Hellstrom, J. Woodhead, R. Croitor, A. Doboș, S. Gogol, V. Ersek, T. Keevil, A. Petculescu, A. Popescu, C. Robinson, L. Werdelin, C. Terhune, *Hominin presence in Eurasia by at least 1.95 million years ago*, Nature Communications 16, 2025, 836.

Dart 1960 – R. Dart, *The Bone-Tool Manufacturing Ability of Australopithecus Prometheus*, American Anthropologist 62(1), 1960, p. 134–143.

Delson 1973 – E. Delson, *Fossil Colobine Monkeys of the Circum-Mediterranean Region and the Evolutionary History of the Cercopithecidae (Primates, Mammalia)*, 1973, Teză de doctorat, Columbia University.

Delson, Nicolăescu-Plopșor 1975 – E. Delson, D. Nicolăescu-Plopșor, *Paradolichopithecus, a large terrestrial monkey (Cercopithecidae, Primates) from the Plio-Pleistocene of southern Europe and its importance for mammalian biochronology*, *Proceedings of the VIth session, Regional Committee on Mediterranean Neogene Stratigraphy 1975, Bratislava*, Slovak Academy of Sciences, p. 91–96.

Doboș 2005 – A. Doboș, *C. S. Nicolăescu–Plopșor și arheologia paleoliticului*, SP 2, 2005, p. 233–247.

Doboș 2008 – A. Doboș, *The Lower Paleolithic of Romania: A Critical Review*, PaleoAnthropology, 2008, p. 218–233.

Doboș, Iovita 2015 – A. Doboș, R. Iovita, *Paleoliticul Inferior din România: o reevaluare din perspectiva descoperirilor din situl Dealul Guran*, MCA 11, 2015, p. 5–17.

Doboș, Iovita 2016 – A. Doboș, R. Iovita, *The Lower Paleolithic of Romania Revisited: New Evidence from the Site of Dealul Guran*, în: K. Harvati, M. Roksandic (Eds.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human Evolution and its Context*, p. 171–186.

Dumitrescu *et alii* 1983 – V. Dumitrescu, A. Bolomey, F. Mogoșanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du Bronze,* București, 1983.

Iovita *et alii* 2012 – R. Iovita, K. Fitzsimmons, A. Doboș, U. Hambach, A. Hilgers, A. Zander, *Dealul Guran: evidence for Lower Palaeolithic (MIS 11) occupation of the Lower Danube loess steppe*, Antiquity 86, 2012, p. 973–989.

Kretzoi 1954 – M. Kretzoi, *Bericht* über *die calabrische (Villafranchische) fauna von Kislang, Kom. Fejér*, Magyar Állami Földtani Intézet, Évi Jelentése 1, 1954, p. 213–265.

Leakey 1959 – L. Leakey, *A New Fossil Skull From Olduvai*, Nature 184, 1959, 4685, p. 491–493.

Leakey 1960 – L. Leakey, *The Newest Link in Human Evolution: The Discovery by L.S.B. Leakey of Zinjanthropus boisei*, Current Anthropology 1(1), 1960, p. 76–77.

Leakey 1961 – L. Leakey, *New Finds at Olduvai Gorge*, Nature 189, 1961, 4765, p. 649–650.

Maglio 1973 – V. Maglio, *Origin and Evolution of the Elephantidae*, Transactions of the American Philosophical Society 63(3), 1973, p. 1–149.

Moga 1938 – M. Moga, *Paleoliticul inferior în Transilvania*, ACMIT 4, 1938, p. 3–21.

Moroșan 1938 – N. N. Moroșan, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, AIGR 19, 1938, p. 1–160.

Necrasov *et alii* 1961 – O. Necrasov, P. Samson, C. Rădulescu, *Sur un nouveau singe catarhinien fossile, découvert dans un nid fossilifère d'Olténie (R. P. R.)*, Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza" din Iași (Serie Nouă), Secțiunea II, 7, 1961, 2, p. 401–416.

Nicolăescu-Plopșor 1929 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Cultura șeleană în România?* AO 8(45–46), 1929, p. 469–473.

Nicolăescu-Plopșor 1930 – C.S. Nicolăescu-Plopșor, *Iarăși cultura șeleană în România*, AO 9(49–50), 1930, p. 211–213.

Nicolăescu-Plopșor 1931 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Asupra culturii acheuleene și micocquiene în România*, AO 10(53), 1931, p. 46–52.

Nicolăescu-Plopșor 1954 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Introducere în problemele paleoliticului din RPR*, Probleme de Antropologie 1, 1954, p. 59–71.

Nicolăescu-Plopșor 1956 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii 4 ani în RPR*, SCIV 7(1–2), 1956, p. 7–39.

Nicolăescu-Plopșor 1957 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Cercetări asupra paleoliticului timpuriu*, MCA 3, 1957, p. 281–290.

Nicolăescu-Plopșor, Moroșan 1959 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, I. N. Moroșan, *Sur le commencement du paléolithique en Roumanie*, Dacia NS 3, 1959, p. 9–33.

Nicolăescu-Plopșor 1961 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Cercetări privitoare la paleoliticul inferior*, MCA 7, 1961, p. 11–13.

Nicolăescu-Plopșor, Nicolăescu-Plopșor 1963 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, D. Nicolăescu-Plopșor, *The possible existence of protohominids in Romania's villafranchean*, Dacia NS 7, 1963, p. 8–25.

Nicolăescu-Plopșor 1964 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Nouvelles données sur la possibilité de l'existence de protohominiens dans le villafranchien de Roumanie*, Dacia NS 8, 1964, p. 47–52.

Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1964 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, A. Paul-Bolomey, I. Firu, D. Nicolăescu-Plopșor, *Cele mai vechi mărturii ale vieții omului în Europa, descoperite în țara noastră. O nouă contribuție cu privire la începuturile istoriei României*, Studii și Cercetări de Antropologie 1(1), 1964, p. 39–46.

Nicolăescu-Plopșor 1965 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Oamenii din vârsta veche a pietrei*, București, 1965.

Păunescu 2000 – A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul cuprins între Carpați și Dunăre,* București, 2000.

Rook, Martínez-Navarro 2010 – L. Rook, B. Martínez-Navarro, *The long story of a Plio-Pleistocene European large mammal biochronologic unit*, Quaternary International 219, 2010, p. 134–144.

Roska 1928 – M. Roska, *Le paléolithique inferieur de Zimbru (Zimbro, județul Arad)*, BSSC 4, 1928, 2, p. 35–37.

Roska 1931a – M. Roska, *Paleoliticul Ardealului*, AIGR 14, 1931, p. 99–126.

Roska 1931b – M. Roska, *Notă preliminară asupra cercetărilor paleolitice făcute în Ardeal în cursul anului 1928*, AIGR 14, 1931, p. 79–97.

Roska 1933 – M. Roska, *Recherches Paléolithiques en Transylvanie en 1927*, Dacia 3–4, 1933, p. 8–23.

Roșu 2004 – L. Roșu, *With C. S. Nicolăescu-Plopșor through the ages*, București, 2004.

Simionescu 1930 – I. Simionescu, *Vertebratele pliocene de la Măluțeni (Covurlui)*, Academia Română, Publicațiunile fondului Vasile Adamachi 9(49), 1930, p. 83–148, 5 planșe.

Terhune *et alii* 2020 – C. Terhune, S. Curran, R. Croitor, V. Drăgușin, A. Petculescu, C. Robinson, M. Robu, L. Werdelin, *Early Pleistocene fauna of the Olteț River Valley of Romania: Biochronological and biogeographic implications*, Quaternary International 553, 2020, p. 14–33.

Tobias 1967 – P. Tobias, *The cultural and phylogenetic status of Australopithecus boisei and of the australopithecines in general*, in: P. V. Tobias (Ed.), *Olduvai Gorge*, vol. 2, Cambridge, 1967, p. 236–244.

Wood 2005 – B. Wood, *Human Evolution. A Very Short Introduction*, Oxford, 2005.

Literatura de popularizare

Almanah Turistic 1982, nr. 15, p. 38.

Almanahul satelor, 1982.

Almanahul Magazin 1989, p. 57.

Nicolăescu-Plopșor, D. – „Omul în formare" de la Bugiulești, Contemporanul, nr. 12, 1976, p. 5.

Nicolăescu-Plopșor, D. – Antropogeneza în Europa începe pe malul Lacului getic? Interviu în Contemporanul, nr. 12/20.III.1981.

A RHOMBOIDAL CLAY PLATE FROM IEPUREȘTI – *LA ISLAZ* (GIURGIU COUNTY)

Raluca KOGĂLNICEANU
"1 Decembrie 1918" University, Alba Iulia, Romania; e-mails: raluca.kogalniceanu@gmail.com, raluca.kogalniceanu@uab.ro.

Keywords: *decorative plate, rhomb, clay, Gumelnița A1*
Abstract: *The paper presents an incomplete, undecorated, burned rhomboidal clay plate discovered in the Gumelnița A1 settlement at Iepurești –* La Islaz *(Giurgiu County). Its importance relies on the fact it is one of the two westernmost known artefacts of the kind, discovered far from the main bulk of such finds in northern Muntenia, southern Moldavia, southern Moldova and southern Ukraine. The plate is discussed in the context of other similar items. Current interpretations relate them to the presence of rhomboidal decorations on certain female figurines.*

Cuvinte-cheie: *placă decorativă, romb, lut, Gumelnița A1*
Rezumat: *Articolul prezintă un fragment de plăcuță din lut ars, nedecorată, de formă rombică, descoperit în cadrul așezării Gumelnița A1 de la Iepurești –* La Islaz *(jud. Giurgiu). Artefactul este important deoarece este unul din cele două exemplare cele mai vestice, descoperite la o distanță apreciabilă de majoritatea pieselor similare, identificate în nordul Munteniei, sudul Moldovei, sudul Republicii Moldova și sudul Ucrainei. Plăcuța este discutată în contextul celorlalte descoperiri similare și a interpretărilor curente care le leagă de unele figurine feminine ce au reprezentat pe ele un decor romboidal.*

INTRODUCTION

The site of Iepurești – *La Islaz* is located in southern Romania, approximately 30 km south-west of Bucharest, in the basin of the Neajlov River, between the villages of Stâlpu and Iepurești (Giurgiu County) (Fig. 1). It has been investigated on a yearly basis from 2007 to 2013. As it will be seen below, it is important that the first two excavation seasons were conducted by two different archaeologists (2007 – A. Mocanu and 2008 – I. Gheorghe), while the following ones (2009–2013) by the author of this paper. The different field directors, different teams, and different excavation and recording techniques triggered subsequently some unfortunate loss of information.

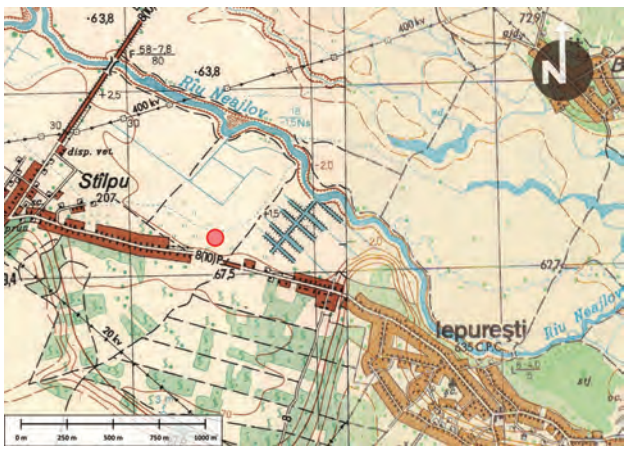

Figure 1. *Location of the site (red circle).*

Only a few papers have been published so far on the results of the excavations (Markussen, Vornicu 2011; Morintz 2011; Morintz, Kogălniceanu 2012; Kogălniceanu *et alii* 2012; 2014; Ilie, Kogălniceanu 2023). Only the northern part of what was believed initially to be a *tell*-type settlement was investigated. The materials indicated the existence of a Gumelnița settlement (A1 phase – see Ilie, Kogălniceanu 2023) overlapped by a Bronze Age Glina occupation layer.

A comprehensive synthesis on the topic of clay plates was published by S. Pandrea (2001), that also brought forward the discovery of several decorated items further south of their expected area of occurrence, in Bulgaria. Following his overview, the topic made the subject of two presentations at the Pontica 56 conference in 2003 (Mistreanu 2003 and Pandrea 2003 – *non vidi*), while only one more clay plate was published (Mirea 2007).

THE ARTEFACT AND ITS CONTEXT

Our clay plate (collection inventory no. 086) was discovered in my first field campaign (2009), in Sector S1, □ A1–2/B1, between -0.75 and -1,00 m. The contextual data is unclear particularly because the item was discovered during the excavation of one corner of S1 (left unfinished by the previous field director) and the enlargement of the section by 0.40 m towards the north (Fig. 2 and 3). What can be said with certainty is that, given the depth and the pottery associated with it, it can be attributed to the Gumelnița A1 cultural level.

The artefact (Fig. 4/a–b) is incomplete. It preserves part of the large central hole and one of the small corner ones. The plate was made of a clay with small pebbles and other inclusions as temper (Fig. 4/e) and was well fired in a reducing atmosphere. The colour of the plate is red, both the exterior and the core, with the difference that on one side the colour tends towards a brick red (Fig. 4/a), while on the other side dark orange (Fig. 4/b).

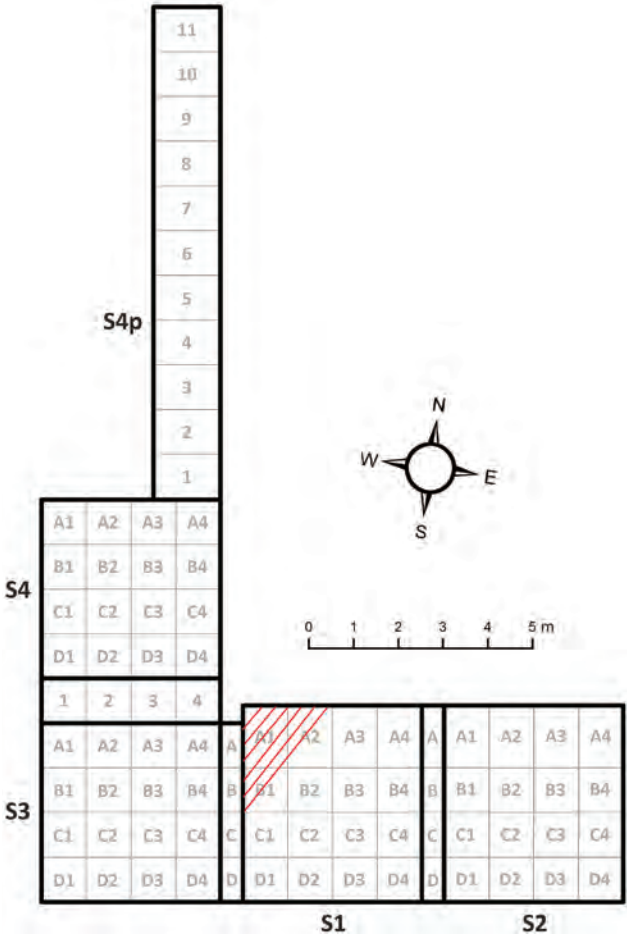

Figure 2. *Excavation plan with area of discovery marked in red hatches.*

While the central hole (Fig. 4/c) appears to be made carefully before firing, as indicated by its aspect and the slightly elevated margins on one side, the corner hole (Fig. 4/d) is slightly oval, and the direction of the perforation is diagonal. This smaller hole seems to have been made with an improper tool, that did not leave smooth walls as in the case of the central one. Judging by the rough edges of the perforation and the way it was drilled through the polished margins of the plate, it is likely made after the firing of the item.

The plate is not decorated. The only thing close to decoration is the polishing of the margins, resulting in a shiny band of ca. 1 cm in width on both sides. The rest of the plate is covered with fine scratches. If it was painted in the past, the acidity of the soil destroyed all traces.

The hypothetical reconstruction of the plate (Fig. 4/f) yielded the following dimensions: length = 14.7 cm, width = 12.4 cm, Ø of the central large hole = 1.8 × 2.0 cm, Ø of the small corner hole = 0.7 × 1.0 cm, thickness = 1,18–1,47 cm (thicker around the central hole), weight of the preserved part = 65 g. The fragment is estimated to represent between one third and 30% of the complete artefact, suggesting an estimated weight of the complete item of approximately 200 g. This is quite heavy for an artefact allegedly worn hanging around the neck!

Moreover, neither the holes nor the plate show clear use-wear traces indicative of the way it was used or worn.

ANALOGIES

This type of artefacts was mentioned so far only in the area outside the Carpathian Bend in the southern part of the Republic of Moldova and southern Ukraine, namely in the territory of the Stoicani-Aldeni "cultural aspect" (Fig. 5). S. Pandrea pointed in his study of the plates that several items were also found further south, in Bulgaria (Pandrea 2001, p. 105).

a b

Figure 3. *Photo of the north-western corner area of Sector S1, before dismantling.*

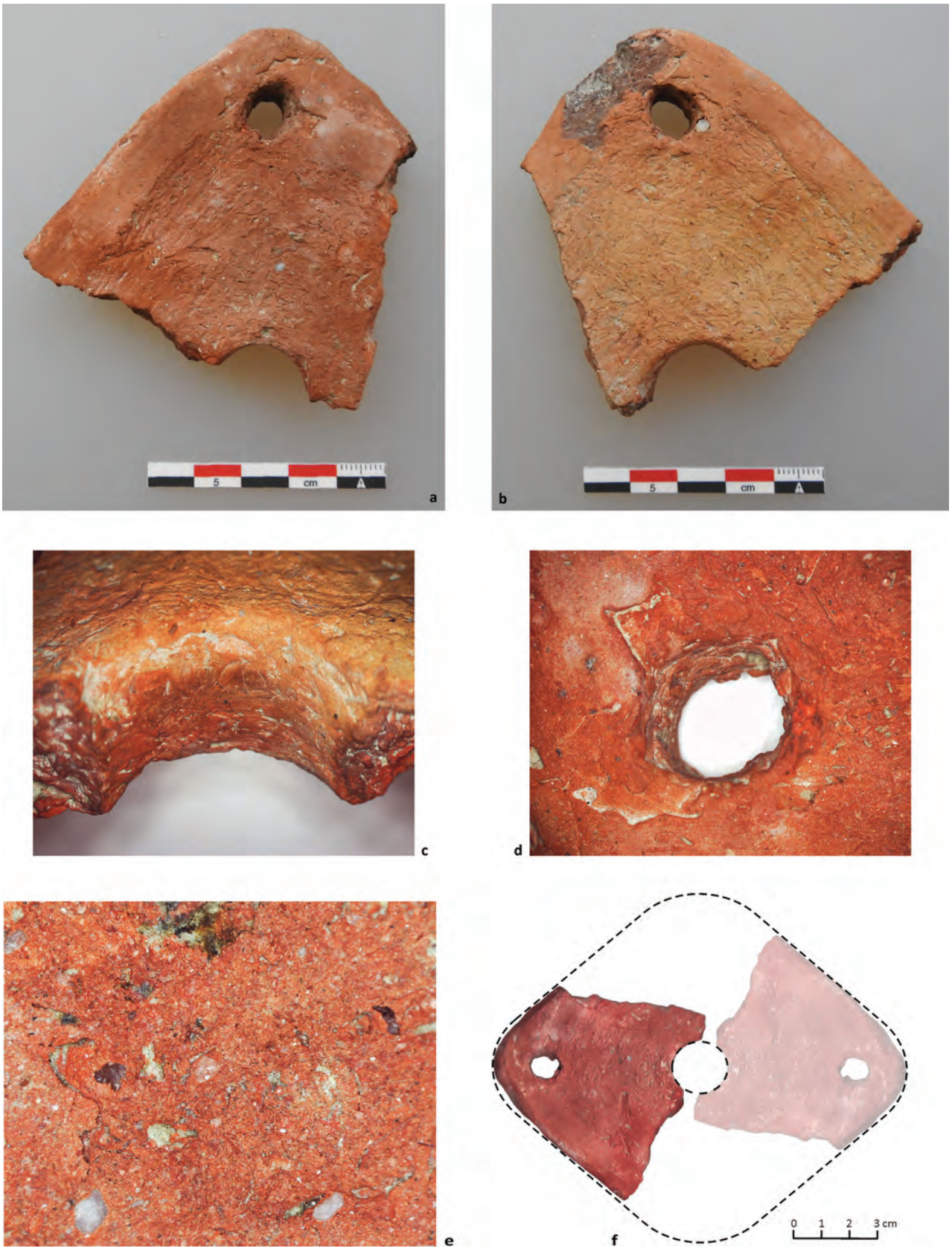

Figure 4. *The rhomboidal plate from Iepurești. a–b) view of both sides; c) detail of the large central hole; d) detail of the small corner hole; e) detail of pottery fabric; f) reconstitution of the item's dimensions.*

We will focus our attention on the items in Romania, especially those occurring at sites attributed at one point to the Stoicani-Aldeni cultural aspect.

An attempt to make an exhaustive catalogue of these finds proved pointless, since most of the artefacts were only briefly mentioned, with no details concerning their number, context or size. Concerning the dimensions, even in the rare cases when they were mentioned in the description, their dimensions did not correspond to those in the artefact's filing record (see below the observations on the complete piece from Stoicani, for example). In another case, the scale indicated on the published drawing does not match the graphic scale on the same figure (such is the case of the items from Igești or Bârlălești, see below). Finally, when the same item was republished, the graphic scales were different from one instance to the other (see the plate from Lișcoteanca), the decoration differed in terms of reported number of incised lines (Lățești), the profile was described as both curved and straight (again the item from Lățești), or the item had or did not have corner holes (Lățești). In most cases, the photographs were of extremely poor quality.

From north to south, the sites where decorative plates were found are the following, with numbers corresponding to the ones in Fig. 5:

1. Dodești (Vaslui County) – one rhomboidal clay plate, with corner holes and three concentric incised lines forming rhomb shapes as decoration. It was published as a drawing showing two fragments of the same artefact (Coman 1980, fig. 96/1) and as a black and white photo of the restored piece (Dragomir 1983, fig. 56/11). The central hole was reconstructed in the drawing, but not at the restored piece. The graphic scale of the published photo does not match the written value on the drawing.

2. Bârlălești – *Stanția* (Vaslui County) – two rhomboidal clay plates and an oval one. The former two have three large holes each, set approximately along the long axis of the items. Apparently, these two do not have corner holes, although in one case the drawing of the profile indicates small perforations at the obtuse corners while the drawings of the sides do not illustrate such perforations (Coman 1980, fig. 96/2). In the third case, the drawing of the profile illustrates a particularity, namely two transversal small perforations, at least one on each pointed corner (Dragomir 1983, fig. 57/1). Each piece is illustrated as drawing in only one publication (see above). The oval plate is incomplete and presents only a central perforation (drawing – Coman 1980, fig. 96/4). All three items were decorated on both sides with incised lines forming V-shaped or rhomb-shaped motifs. The graphic scale published with the drawing in one of the cases (Dragomir 1983, fig. 57/1) does not match the written value.

3. Lățești (Vaslui County) – one rhomboidal clay plate. Published as a drawing in two different publications (Coman 1980, fig. 96/3; Dragomir 1983, fig. 57/3), with small differences. One central medium-sized hole. The presence of corner holes is not certain: in one drawing there are incised dots at the corners, and the curved profile does not illustrate any perforation, while in the other case, small holes are illustrated at all four corners, both on the two sides of the piece and on the straight profile. The plate is decorated with sets of incised curved concentric lines around the corners, but the number of lines differs from one drawing to the other (four or five).

4. Igești (Vaslui County) – several rhomboidal clay plates (Coman 1980, p. 77). Only one is illustrated in a drawing (Dragomir 1983, fig. 57/2). It presents three large holes set approximately along the long axis of the piece. No corner holes, but the drawing of the profile illustrates a particularity, namely two transversal small perforations, at least one at each pointed corner. It is decorated on both sides with lines forming four concentric rhomb shapes around the holes.

5. Suceveni – *Stoborăni* (Galați County) – two rhomboidal decorative plates: one made of greenish sandstone (Dragomir 1970, p. 34, fig. 9/10; Dragomir 1983, p. 29; Dragomir 1996, p. 192) and one made of clay (Dragomir 1970, p. 34, fig. 9/11; Dragomir 1983, p. 29). Both were found in the north-eastern corner of House I, in the hearth area, from the upper occupation level. In the 1983 publication, I. T. Dragomir mentions two clay plates and no stone one, but it could just be an error. Both published as black and white photos. The stone plate has more rounded corners, no central hole and four small corner holes. A small copper wire fragment was found in one of the corner perforations (Dragomir 1970, caption of fig. 9/10). The clay plate has two large holes in the centre, set along the long axis of the artefact and no corner holes. It is decorated, at least on one side, with incised lines forming two concentric rhomb shapes around the central area.

6. Stoicani – *Cetățuie* (Galați County) – one complete and four incomplete clay plates. The complete item was found in the first occupation layer from the 1948 excavation and was illustrated as a drawing and a black and white photo. It has one central large hole and four small holes at the corners. According to the description, it was decorated only on one side, with the other side polished; it displayed an incised line at the margins, a rhomboidal band between this line and the central perforation having the contour lines incised and painted with red on a slightly scratched background, an arched incised line on each side of the central orifice towards the pointed corners of the item (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 17 and 106, fig. 42/16 and 44/8). The dimensions given by the author of the excavation (7.8 × 7.6 cm) do not match the dimensions provided in the file for the classification of the item (18.3 × 11.9 cm), where a colour photo was also included (file compiled by S. Țurcanu and approved by OMC 2270/19.04.2008).

Another plate, incomplete, is illustrated by a drawing as a fragment decorated on both sides with incised lines forming, probably, a rhomb-shaped motif (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 106–107, fig. 42/14). The fragment had one small corner hole. The drawing of the profile though, does not seem to illustrate this hole, but

a transversal perforation, as in the case of the items from Bârlălești and Igești.

A second (incomplete) plate illustrated also by drawing is represented by a fragment preserving one of the pointed corners with a small hole (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 106–107, fig. 42/15). The decorative motif, present probably on one side only, consists of rhombuses, but the execution technique remains obscure.

From the third fragment was preserved an unperforated pointed corner, according to the drawing, but with a transversal perforation based on the drawing of the profile (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 106–107, fig. 42/17) The decoration, on only one side, seems to be painted. The motif is that of rhombuses.

The last fragment, illustrated by drawing, consists of a corner area with a small hole. The decoration on only one side seems to be made by incised lines forming concentric rhomb-shapes (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 106–107, fig. 42/18).

All fragments were discovered in occupation layers 5 or 6 of the settlement (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 106).

7. Drăgănești-Tecuci (Galați County) – at least one decorative plate (Comșa 1963, p. 19). No details.

8. Lișcoteanca – *Movila Olarului* (Brăila County) – one rhomboidal clay plate. It was illustrated as a black and white photo (Harțuche, Anastasiu 1976, cat. no. 215; Dragomir 1983, fig. 56/11) and recently as a colour photo (Garvăn 2021, pl. 240/1). The graphic scales of the 1983 and 2021 publications do not match; the original one states textually the dimensions of 19.5 x 18.5 cm with a thickness of 1.5–1.9 cm (thicker at the margins), Ø of the central hole = 1.4 cm, Ø of the transversal orifices = 0.3–0.4 cm; the small holes in the corners have an oblique trajectory (Harțuche, Anastasiu 1976, p. 117, cat. no. 215). The plate was discovered in a burned pit together with several complete painted vessels, two necklaces of burned clay beads and a large quantity of burned wheat grains (Dragomir 1983, p. 93 – note 2, p. 104). It presents one large central hole and four small corner holes. It seems to be decorated on both sides, with a solar symbol incised around the central hole, four curved lines incised around the corner holes and filled with white colour, forming two alternate bands painted

***Figure 5**. Distribution of rhomboidal plates. 1. Dodești, 2. Bârlălești* – Stanția*, 3. Lățești, 4. Igești* – Scândureni*, 5. Suceveni* – Stoborăni*, 6. Stoicani* – Cetățuie*, 7. Drăgănești-Tecuci, 8. Lișcoteanca* – Movila Olarului*, 9. Vulcănești, 10. Bolgrad, 11. Nagornoye II, 12. Aldeni* – Gurguiul Balaurului*, 13. Alexandria* – Nanoveanca-Baraj*, 14. Iepurești* – La Islaz*. Circles – discoveries included in Pandrea 2001 review and in Mirea 2007: white = verified, yellow = unverified; arrows – newer discoveries: white = previously published, red = current artefact. Base map: Google Earth.*

with red colour between lines, around each corner. It also has incised lines in angles on the sides (Harțuce, Anastasiu 1976, p. 117–118; Dragomir 1983, p. 93 – note 2, p. 104).

9. Vulcănești (Republic of Moldova) – only one plate (fragment) illustrated, without other details (Pandrea 2001, fig. 1/3). It seems the plate shape has deviated slightly from the rhombic standard, with the obtuse corner angles rounded heavily. A central large hole is illustrated, as well as a small corner hole. Undecorated.

10. Bolgrad (Ukraine) – no info other than the presence of decorative plate(s) at this site (Comșa 1963, p. 19).

11. Nagornoye II (Ukraine) – several fragments of decorative plates were found. They were published as drawings, with no exact number (the drawings illustrate fragments from four or five different items) or detailed description of the context (Skakun 1996, p. 153 and fig. 7 and 8/4, 7–8). Small corner holes are visible, as well as one and two large central holes, incised decoration similar to the one encountered on the Romanian territory, but also different. It is worth highlighting two things: one fragment presents both multiple central holes and corner holes and different motifs encountered at decoration, already mentioned above.

12. Aldeni – *Gurguiul Balaurului* (Buzău County) – references were made to the discovery of decorative plate(s) at this site (Pandrea 2001, p. 106; Mirea 2007, p. 142), but the indicated paper (Comșa 1963, p. 19) does not mention anything of the kind, and neither does the recent volume that reanalyses the finds from this site (Ștefan 2023). We consider it to be a case of perpetuated error.

13. Alexandria – *Nanoveanca-Baraj* (Teleorman County). Chance discovery. One fragment of a decorative clay plate, with a central large hole and at least one small hole at the pointed corner. Decorated on both sides with a combination of incised lines, circles and dots, in an asymmetrical layout. It was made of micaceous clay with sand and chaff and was burned in a reducing atmosphere, acquiring a greyish colour. The preserved fragment has a length of 12.0 cm and a thickness of 1.3 cm (Mirea 2007).

Although we did not illustrate the location on the map, it should be listed here the discovery of several decorative plates at the Drama – *Medžumekja tell* settlement in Bulgaria (*apud* Pandrea 2001). It should me mentioned that all of the four items illustrated by drawings (Pandrea 2001, fig. 3) are missing the central hole. Small corner holes are present. Except for two cases where the rhomb motif is present in the decoration, in two cases the spiral motif is exclusive and in one case circles combine with rhombuses. One of the plates, although tends towards a rhomb shape, seems to have extremely rounded corners.

DISCUSSION

The space and time issues

Since the first item discovered (Petrescu-Dîmbovița 1953) and until the end of the 20th century (Skakun 1996), these plates were attributed to the Stoicani-Aldeni cultural aspect (except for the Lișcoteanca plate, attributed to the Gumelnița culture, A1 phase – Harțuche, Anastasiu 1976, p. 117), defined as a combination of Precucuteni III / Cucuteni A and Gumelnița A features developing in the north-western part of Muntenia (Petrescu-Dîmbovița 2001, p. 153). The synthesis published on the topic in 2001 (Pandrea 2001) attributes them to the Gumelnița culture. Although we do not completely agree with this bulk reattribution, we would like to point out that some of the plates were found on the territory of the Vaslui County (no. 1 to 4 from the catalogue and map) where Gumelnița culture did not reach.

The plate discovered near Alexandria is the westernmost one and appears to be the earliest, as it was attributed to the Boian culture, the Spanțov phase (Mirea 2007, p. 143). The plate from Iepurești can be added to this western areal of distribution. As recent analysis on the materials from Iepurești concluded that the Copper Age level from the site can be attributed to the phase A1 of the Gumelnița culture (Ilie, Kogălniceanu 2023), the decorative clay plate can be ascribed to the same phase, being probably one of the earlier examples.

Trends

While compiling the catalogue of finds, several trends were noticed that are worth highlighting.

The plates were not always made of burned clay; in one case the item was made of stone (Suceveni), although it is difficult to assess whether this particular plate can be placed in the same category with all the others.

The plates do not always have corner holes as stipulated before (Pandrea 2001, p. 105). At most plates with multiple large central holes, the corner small holes seem to be missing (Bârlălești, Igești, Suceveni).

Also, in the case of the plates with multiple central holes (Bârlălești, Igești), and of several fragments that might or might not come from plates with multiple central holes (Stoicani), the drawings seem to indicate the existence of some transversal small perforation at the pointed corners – an element not mentioned before by anyone, except once, when the plate from Lișcoteanca was first published (Harțuche, Anastasiu 1976, p. 117). Though we initially suspected a drawing error, as the first cases we encountered together one publication (Dragomir 1983), we noticed that they were also present in a much earlier paper (Petrescu-Dîmbovița 1953) and at completely different artefacts. Moreover, by combining the textual description of the transversal small holes at the pointed corners, and the normal small corner holes in the case of Lișcoteanca plate, we completely eliminated the possibility of a drawing error.

There seems to be a trend for multiple central holes in the northernmost area of distribution (Vaslui County, no. 2 and 4 on the map, multiple items), with the stipulation that a fragment from a plate with at least two central holes and corner holes was found at Nagornoye (no. 11 on the map).

Not all plates were decorated, as shown by the fragment found at Iepurești and published here and as mentioned in reference to some of the finds from Moldova (Mistreanu 2003, p. 54).

Concerning the decoration, it should be pointed out that, while most of the items found in the main distribution area presented motifs related to the rhomb shape; further away, at Lișcoteanca, a possible solar motif is illustrated, combined with curvilinear motifs (present also at Lățești), while at Alexandria the decoration seems more abstract, with circles and lines that are far from the rhomb shape, but closer to the decoration encountered on the Bulgarian plates from Drama (circular plus lines/abstract – Pandrea 2001, fig. 3/3, spiral motif – Pandrea 2001, fig. 3/4 and rhomb plus circle – Pandrea 2001, fig. 3/1). The bi-facial decoration of some items could be related to the manner in which the plates were used.

Although the shape of the artefact is, in most of the cases, that of a rhomb, there is one decorative plate that is oval (Bârlălești) and other two that maintain the rhomb shape in idea but are extremely rounded at corners (Vulcănești and Drama).

Symbolism and use

When first discovered and published, they were described as "decorative plates" (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 106). After the discovery of the Lișcoteanca plate and the interpretation of the decoration as illustrating a solar motif and of the context as a ritual one (Harțuche, Anastasiu 1976, p. 117–118), the clay plates became "ritual". The item from Lișcoteanca was also interpreted at the time of the first publication as a possible calendar/watch (Harțuche, Anastasiu 1976, p. 117–118).

The rituality of the plates was reinforced not by an analysis of their context of discovery (whenever possible), but by the correlation drawn between their shape and a certain set of figurines decorated with rhombuses either in the pelvic (with the rhombuses placed horizontally) or in the neck area (the rhombuses placed vertically) (Dragomir 1983, p. 99, fig. 51/12–16; Pandrea 2001; 2003). On the figurines, it seems that only the pelvic rhombuses were decorated, while the neck ones were undecorated and smaller in size. None of the rhombuses on figurines had central holes represented. It should be mentioned that a bird figurine discovered at Suceveni also had a rhombus depicted in the neck area, in the same manner as on the female figurines (Dragomir 1983, p. 102, fig. 59/9). We consider the arguments brought by M. Secuiu (2016, p. 18–24) against the wear of the plates as pendants to be of the common-sense type, especially when considering the weight of the rhomboidal clay plates. Size of and use wear traces on the plates themselves and on the holes should be checked, where possible, to determine how the items might have been employed.

On the other hand, we do not dismiss the possible rituality of this set of artefacts. The rhombus shape has deep symbolic meanings (reinforced in the case of most plates by the association of the general shape of the object with decorated motifs of the same shape) (just for exemplification purposes, see Cazac, Adăscăliță 2022; Secuiu 2016, p. 24–25) and although the connection between plates and figurines might not be as direct as implied, they might bear the same message/meaning, whatever that may be.

CONCLUSION

The plate fragment from Iepurești, part of the larger category of similar items, is important mainly from the point of view of their distribution area. One of the two westernmost artefacts, together with the Drama pieces, fall outside the more homogenous Stoicani-Aldeni / Gumelnița cultural contexts in northern Muntenia, southern Moldavia, Moldova and Ukraine, both in terms of location and in that of decorative motifs.

Furthermore, a detailed analysis is definitely required, both in terms of context of discovery, shape, size, perforation number, location and direction, and decorative techniques and motifs, especially since most of the artefacts in this group have inadequately been published.

REFERENCES

Cazac, Adăscăliță 2022 – V. Cazac, L. Adăscăliță, *Rhombus – meanings and interpretations*, in: *IV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасного дизайну»*, Київ, КНУТД, 27 квітня 2022 р., p. 11–13.

Coman 1980 – Gh. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980.

Comșa 1963 – E. Comșa, *Unele probleme ale aspectului cultural Aldeni II (Pe baza săpăturilor de la Drăgănești-Tecuci)*, SCIVA 14(1), 1963, p. 2–31.

Dragomir 1970 – *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni în lumina săpăturilor de la Lișcoteanca, Băneasa și Suceveni*, MemAnt 2, 1970, p. 25–38 + Fig. 1–10.

Dragomir 1983 – I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 1983.

Dragomir 1996 – I. T. Dragomir, *Contribuții privind ritul funerar și credințele magico-religioase la comunitățile aspectului cultural Stoicani-Aldeni*, in: I. T. Dragomir, *Monografia arheologică a Moldovei de Sud I* (= Danubius 16), Galați, 1996, p. 187–220.

Garvăn 2021 – D. Garvăn, *Valea Călmățuiului în neo-eneolitic*, Târgoviște, 2021.

Harțuche, Anastasiu 1976 – N. Harțuche, F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976.

Ilie, Kogălniceanu 2023 – A. Ilie, R. Kogălniceanu, *Plastica antropomorfă de lut din așezarea gumelnițeană de la Iepurești (jud. Giurgiu),* CA 30(2), 2023, p. 457–478.

Kogălniceanu *et alii* 2012 – R. Kogălniceanu, C. Haită, A. Morintz, *Investigations outside the settlement of Iepurești (Giurgiu County)*, in: A. Morintz, R. Kogălniceanu (eds.), *Survey in archaeology, often a neglected science*, Archaeological Debates 2, Giurgiu, 2012, p. 199–216.

Kogălniceanu *et alii* 2014 – R. Kogălniceanu, A. Ilie, M. Mărgărit, A. Simalcsik, V. Dumitrașcu, *A hoard of astragals discovered in the Copper Age settlement at Iepurești, Giurgiu County, Romania*, Documenta Praehistorica 41, 2014, p. 283–304.

Markussen, Vornicu 2011 – Ch. Markussen, D.-M. Vornicu, *Magnetic survey at the archaeological site Iepurești (Giurgiu County)*, in: R. Kogălniceanu, A. Morintz (eds.), *Tells at the Lower Danube*, Archaeological Debates 1, Giurgiu, 2011, p. 89–96.

Mirea 2007 – P. Mirea, *O plăcuță rombică de lut descoperită la Alexandria, jud. Teleorman*, Valachica 20, 2007, p. 141–143.

Mistreanu 2003 – E. Mistreanu, *Despre plăcuțele de lut romboidale din mediul eneolitic gumelnițean de tip Bolgrad-Aldeni, noi descoperiri*, communication presented at Pontica 56 International Session, Constanța, 2003, p. 54–55 (https://minac.ro/wp-content/uploads/2025/06/sesiunea-pontica-56.pdf, consulted on 1st of July 2025).

Morintz 2011 – S. Mornitz, *Topographic considerations regarding the archaeological site from Iepurești, location "La Izlaz" (Giurgiu County)*, in: S. Mills, P. Mirea (eds.), *The Lower Danube in Prehistory: landscape changes and human-environment interactions*, București, 2011, p. 233–240.

Morintz, Kogălniceanu 2012 – S. Morintz, R. Kogălniceanu, *O piesă gumelnițeană de cupru descoperită în situl de la Iepurești, jud. Giurgiu*, SCIVA 63(1–2), 2012, p. 119–128.

Pandrea 2001 – S. Pandrea, *Observații referitoare la plăcuțele rombice din lut descoperite în așezări Gumelnița din nord-estul Munteniei și sudul Moldovei*, SP 1, 2001, p. 105–113.

Pandrea 2003 – S. Pandrea, *Câteva observații asupra figurinelor antropomorfe decorate, descoperite în așezări Boian și Gumelnița din Câmpia Brăilei*, communication presented at Pontica 56 International Session, Constanța, 2003, p. 55 (https://minac.ro/wp-content/uploads/2025/06/sesiunea-pontica-56.pdf, consulted on 1st of July 2025).

Petrescu-Dîmbovița 1953 – M. Petrescu-Dîmbovița, *Cetățuia de la Stoicani*, MCA 1, 1953, p. 13–155.

Petrescu-Dîmbovița 2001 – M. Petrescu-Dîmbovița, *F. Eneoliticul timpuriu*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (eds.), *Istoria românilor*, Vol. I: *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 148–154.

Secuiu 2016 – M. Secuiu, *Originea și vechimea obiceiului de a colinda cu turca – prisneii neolitici. Unele considerații de paleoetnografie pe marginea unei piese arheologice din colecția muzeului Brăilei – descoperită la Lișcoteanca*, in: M. Secuiu, *Studii de Istorie* (second edition), Brașov, 2016, p. 5–63.

Skakun 1996 – N. Skakun, *New excavations of a Eneolitic settlement in the Lower Danube region*, in: Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site eponyme*, BiblMemAnt 2, Piatra Neamț, 1996, p. 141–158.

Ștefan 2023 – C. E. Ștefan, *Așezarea neo-eneolitică de la Aldeni – Gurguiul Balaurului, jud. Buzău. O reevaluare interdisciplinară*, Biblioteca Mousaios 19, Târgoviște, 2023.

VESSELS WITH ZOOMORPHIC PAINTED DECORATION IN THE COLLECTIONS OF THE BOTOȘANI COUNTY MUSEUM

Adela KOVÁCS[a], Constantin APARASCHIVEI[b]
[a] *Botoșani County Museum, Botoșani, Romania; e-mail: adelakovacs.museum@gmail.com*
[b] *National Museum of Bukovina, Suceava, Romania; e-mail: costi_costi0@yahoo.com*

Keywords: *Cucuteni-Trypillia culture, zoomorphic, painted representations, symbolic meaning*
Abstract: *The aim of this study is to review and discuss key discoveries from the Botoșani County Museum collection, focusing specially on zoomorphic (animal) depictions. The study explores the origins of these unique vessels, with particular attention to their context within previously known finds. The zoomorphic vessels raise questions about recurring themes and potential symbolic associations. These artefacts, which are recent discoveries from old collections, are introduced to the literature, offering new insights and images.*
The vessels were found in different locations in Botoșani County, Romania: Ștefănești – Stânca Doamnei *(B1 phase of the Cucuteni Culture) and Ștefănești* – Stârcea *(B2 phase of the same culture), both excavated in 1974 by Anton Nițu and Paul Șadurschi. While some of these discoveries have been published, key details remain missing from the reports. One vessel was discovered at Trușești* – Țuguieta*, in a Cucuteni B house (Dwelling XXXIX), two others come from Hănești* – La Iaz *and one big vessel has unknown origin, but it can be assigned to the Cucuteni B2 phase.*
The study discusses interpretations of the zoomorphic decorations on ceramics from the Cucuteni-Trypillia culture, suggesting that these images may depict mythical beings or narratives, possibly arranged in sequential scenes. It is believed that the representations of carnivores or snakes may have had an apotropaic (protective) function, while birds, often associated with other animals, could symbolise events or moments of a mythical past.

Cuvinte-cheie: *cultura Cucuteni-Tripolie, zoomorf, reprezentări pictate, sens simbolic*
Rezumat: *Scopul acestui studiu este de a trece în revistă și de a discuta unele descoperiri-cheie aflate în colecțiile Muzeului Județean Botoșani, concentrându-ne, în special, pe cele cu reprezentări zoomorfe pictate. Studiul explorează originile acestor vase unice, acordând o atenție deosebită contextului lor în cadrul descoperirilor cunoscute anterior. Vasele zoomorfe ridică întrebări despre temele recurente și potențialele asocieri simbolice ale decorurilor respective. Aceste artefacte, recent identificate în colecții vechi, sunt introduse în literatură, oferind noi imagini și perspective.*
Vasele au fost descoperite în diverse locații din județul Botoșani, România: Ștefănești – Stânca Doamnei *(faza B1 a culturii Cucuteni) și Ștefănești* – Stârcea *(faza B2 a aceleiași culturi), ambele cercetate în anul 1974 de către Anton Nițu și Paul Șadurschi. Deși unele dintre aceste descoperiri au fost publicate, unele detalii-cheie lipsesc din rapoarte. Un vas a fost descoperit la Trușești* – Țuguieta*, într-o locuință Cucuteni B (locuința XXXIX), altele două la Hănești* – La Iaz*, iar un vas mare are originea necunoscută, dar poate fi încadrat în faza Cucuteni B2.*
Studiul discută despre interpretările date decorurilor zoomorfe prezente pe ceramica culturii Cucuteni-Tripolie, sugerând că aceste imagini pot înfățișa ființe sau narațiuni mitice, eventual aranjate ca scene secvențiale. Se crede că reprezentările carnivore sau șerpii ar fi avut o funcție apotropaică (de protecție), în timp ce păsările, adesea asociate cu alte animale, ar putea simboliza evenimente sau momente dintr-un trecut mitic.

The purpose of this study[1] is to analyse and discuss several ceramic vessels and fragments, located in the collection of the Botoșani County Museum, focusing mainly on the vessels with painted zoomorphic representations. The vessels with zoomorphic decoration raise questions regarding the themes represented, the animals preferred by the Cucuteni potters, as well as their possible symbolic associations and meanings. These artifacts, discovered five decades ago, some of which were already known, are introduced in the literature, offering new perspectives and images updated according to current standards. Our study also aims to explore the position of the animals on these unique vessels, paying special attention to the context of the discoveries.

Most of the vessels discussed here were discovered at two sites in Botoșani County: Ștefănești – *Stânca Doamnei* (phase B1 of the Cucuteni culture) and Ștefănești – *Stârcea* (phase B2 of the same culture), both investigated in 1974 by archaeologists Anton Nițu (Institute of Archaeology in Iași) and Paul Șadurschi (Botoșani County Museum). Although some of these discoveries have been published, some important details about them are missing from the reports. Also, in general, the authors of the excavations avoided discussing and interpreting the zoomorphic representations on the Cucuteni ceramics.

Another case is, in fact, a re-evaluation of the decoration on a vessel discovered in the 1950s at Trușești – *Țuguieta*, Botoșani County. We also discuss two vessels found in 1960 at the Hănești – *La Iaz* site (the official name of the site is Slobozia Hănești – *La Grajduri*) and an unpublished vessel with zoomorphic decoration, part of the old collections of the Săveni Archaeological Museum.

[1] A less detailed version of this paper has been published in Romanian in: S.-C.Enea, F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, C.-C. Lazanu (eds.), *O inimă dedicată timpurilor străvechi. Profesorul Dumitru Boghian la 70 de ani*, 2025.

We believe that the painted zoomorphic decorations on the pottery of the Cucuteni-Trypillia culture can be interpreted as representing mythical animals or some narratives, arranged into scenes, which could compose a mythology that is difficult to decipher today. It is considered that the representations of carnivores or snakes could also have had an apotropaic (protective) function, while the birds, often associated with other animals, could symbolise events or moments from a mythical past.

CONSIDERATIONS REGARDING THE CONDITIONS OF DISCOVERY OF THE VESSELS WITH ZOOMORPHIC DECORATION

Since 2016, we have begun an extensive process of re-evaluation of the archaeological materials discovered at Ștefănești, Stânca – *Stânca Doamnei*, and at *Stârcea*, Botoșani County, located in the deposits of Botoșani Museum, having knowledge of the content of the reports previously published by archaeologists[2]. This resulted in a series of studies that resumed the history of the research undertaken in the two sites at Ștefănești, capitalizing on a series of interesting aspects regarding the layout of the inhabited space, the conditions of discovery of the ceramic materials identified in the deposits, as well as the anthropomorphic representations from these investigations[3].

The research at Ștefănești, Stânca – *Stânca Doamnei*, Botoșani County (RAN code 39202.11) had a rescue character (Fig. 1/1). The excavations at this site were prompted by construction works, such as the building of a parking lot for transport vehicles and a connecting road to the construction site, at the Stânca – *Costești* dam (Fig. 3). The archaeological research report was published in 1994 in *Hierasus* 9 and clarified certain aspects of the discovered features[4]. Thus, there were eleven trenches oriented along the NE–SW direction, located on the terrace (Fig. 7), and five dwellings (L1 to L5) and six household pits were uncovered (Fig. 7). The platform of L5 was very poorly preserved and had been probably partially destroyed. L3 had been affected by previous modern municipal works (Fig. 4). Two ceramic fragments from L2 were ornamented with avimorphic representations and were subsequently published[5]. When re-evaluating the archaeological heritage items in the collections of the Botoșani County Museum, the ceramic materials from L2 were re-examined. Thus, we were able to identify those two ceramic fragments (Fig. 12/1–2), and three others, ornamented also with painted avimorphic decoration (Fig. 12/3–5)[6].

One of the most important discoveries from this site is a cross-shaped hearth uncovered in L3[7]. The hearth was restored and exhibited for a long time in the permanent exhibition of the Botoșani History Museum (Fig. 5). At present, this installation is in storage, as the History Museum building is currently undergoing rehabilitation.

The research at Ștefănești – *Stârcea*/*La Bulboană*/*La Bulboana lui Stârcea*, Botoșani County, was presented on March 25, 1978, at the Scientific Communications Session organized by the Botoșani County Museum. The only report published to date appeared in 2004 (Nițu, Șadurschi, 2004). The article states that the manuscript was submitted for publication to the journal *Arheologia Moldovei*, for issue IX of 1980, but due to a lack of space, the material was not included in that issue.

This archaeological site is known under several names, namely "*Bulboana lui Stârcea*", "*La Bulboană*", "*La Stârcea*", "*La curte*" (RAN code 39177.01) and was discovered in 1956 through surface research carried out by Nicolae Zaharia, Mircea Petrescu-Dîmbovița and Eugenia Zaharia[8] (Fig. 2/2). New surface research was carried out in 1973 by a team consisting of Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi and Vasile Chirica, while collecting information for the first archaeological repertoire of Botoșani county[9].

This Cucuteni settlement is located at the southeastern edge of Ștefănești, on a terrace on the right side of the Bașeu River, in the neighborhood known today as Bădiuți (Fig. 1/1; 2/2). The terrace is flat, being cut into an old major bed of the Prut. The SE side of the terrace is slightly sloped, the NNW edge is steep, being eroded and collapsed by the waters of the Prut and Bașeu. The area of the settlement was estimated at approx. 3 ha, with only 180 m^2 archaeologically investigated. Three dwellings and four waste pits were uncovered (Fig. 6).

According to the archaeological description, the stratigraphy of the site was as follows:

- topsoil layer (approx. 20 cm thick);
- ancient gray soil (30–50 cm thick);
- brown soil containing archaeological material (approx. 40 cm thick);
- clayey soil, with black-brown pigments;
- archaeologically sterile soil.

The survey conducted in 1974–1975 was prompted by the floods of 1974, when the waters partially collapsed a large pit (Pit/Groapa 1). After the waters receded, the students from Ștefănești High School collected the fragments of "a large vessel with a prominent shoulder" (document from the MJB Archive) and transported them to the school. The vessel was entered in the Museum's Inventory Register under inventory number 794 and is described below (cat. no. B2) (Fig. 13).

Sporadic occupation remains dating to the Iron Age (late Hallstatt – early La Tène) were also mentioned, comprising both sherds and a double-edged bronze arrow.

[2] Nițu, Șadurschi 1994; 2004.
[3] Kovács 2016a; 2016b; 2017a; 2017b; 2018a; 2018b; Kovács, Nechifor 2020; Kovács 2020.
[4] Nițu, Șadurschi 1994, p. 181.
[5] Nițu 1975a, p. 48, fig. 2.
[6] Țurcanu *et alii* 2020.
[7] Nițu, Șadurschi 1994, p. 188, fig. 4; Kovács 2017a; 2020.
[8] Zaharia *et alii* 1970, p. 281–282.
[9] Păunescu *et alii* 1976, p. 255–259.

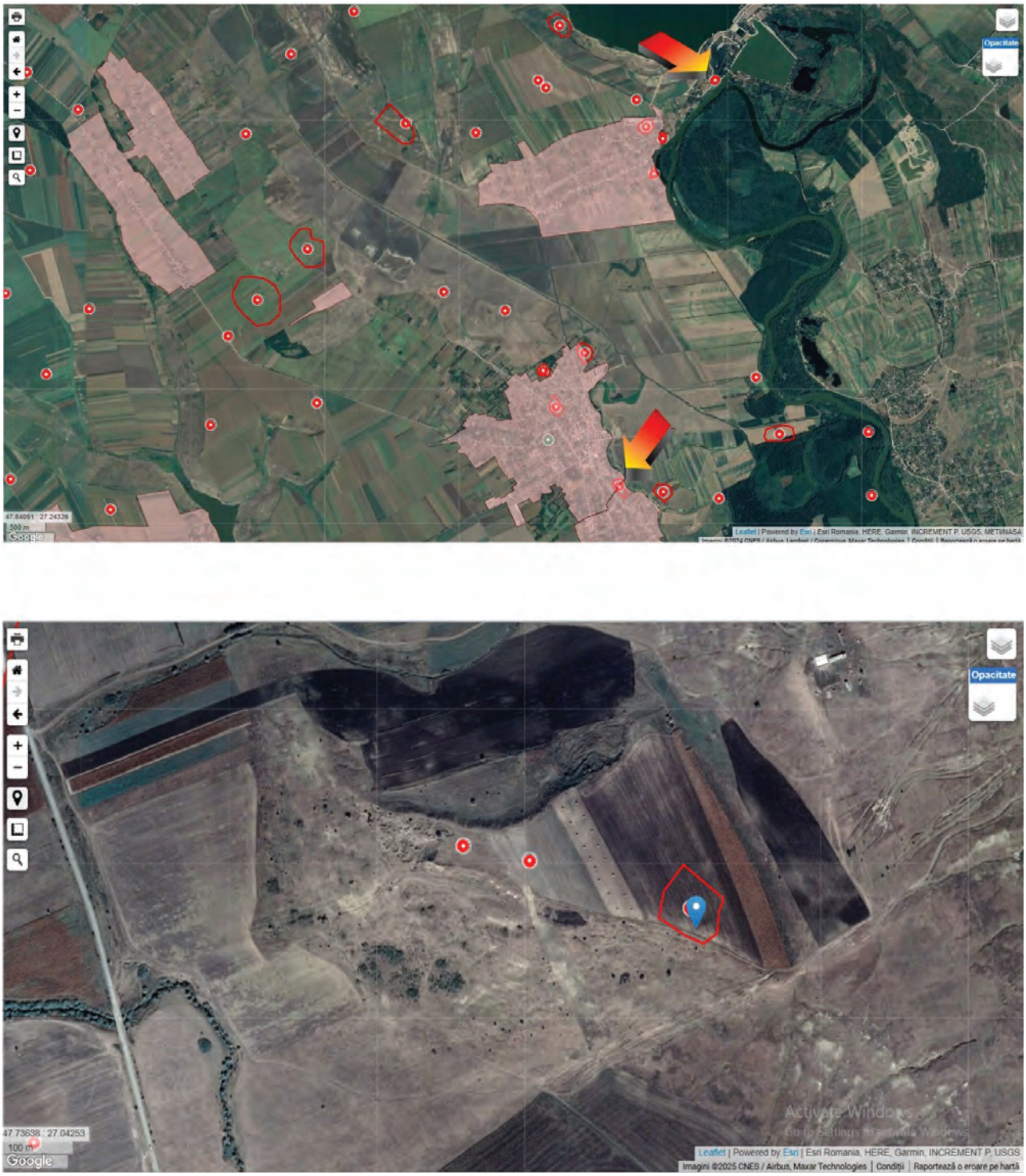

Figure 1. *Geographic location of Cucuteni archaeological sites in Botoșani County, where vessels decorated with painted zoomorphic representations were discovered. 1. Ștefănești* – Stânca Doamnei and *Ștefănești* – Stârcea*; 2. Trușești* – Țuguieta.

Three cremation urns belonging to the 3rd–1st century BC, as well as a series of medieval pottery fragments (15th–16th c.) overlay the Cucuteni layer. These materials were later analysed and published together with the data existing in the Botoșani County Museum, by Ion Ioniță (Institute of Archaeology in Iași) and Botoșani archaeologist Octavian Liviu Șovan, in 2013[10].

All the material resulting from the research of the two sites at Ștefănești was ink marked with the site of origin and

[10] Ioniță, Șovan 2013.

Figure 2. *Geographic location of sites at: 1. Hănești* – La Iaz*; 2. Ștefănești* – Stânca Doamnei.

the place of discovery, which eased the work of identifying the objects in the storage area. The ceramic material, restored or fragments in the deposits of the Botoșani County Museum, will make the subject of a future study.

The scientific archive of the Botoșani History Museum preserves the original plans, as well as a series of photos from the works in 1974–1975, when the two archaeologists carried out rescue excavations at *Stânca Doamnei*. We have not been able to identify, so far, the photos taken during the excavations at the Ștefănești – *Stârcea*. There is also a file containing the analytical evidence sheets drawn up by the Botoșani archaeologist Paul Șadurschi, dated (only a

Figure 3. *The site at Ștefănești* – Stânca Doamnei*: 1–2. Photos taken in June 2021.*

few of them) to April 6, 1987. The evidence sheets include black-and-white photos and colour drawings, some of them marked as being sent to print for the next issue of *Hierasus*.

In the file with the sheets and illustrations there is also a typed manuscript that includes the description of the research at Ștefănești, from both sites investigated in 1974–1975, namely *Stânca Doamnei* and *Stârcea*. There are several notes and corrections made in pencil on the manuscript. Unfortunately, the field notes of the research team were not found, so these are the only sources we refer to when discussing the materials from these archaeological sites.

Figure 4. *1–3. Photo archive of the Botoșani History Museum. Images from the excavations carried out in 1974 at the Ștefănești* – Stânca Doamnei.

Regarding the published report on Ștefănești – *Stârcea*, when compared to the report in the MJB archive and to the marked ceramic material, there are some inaccuracies. On the published plan, only one dwelling is marked (labelled L1)[11]. In the archived plan, three different dwellings and the same four pits that are also marked on the published plan are drawn. The dwellings are described as lacking platforms or daub floors. Two of them, namely L2 and L3, were sectioned by a military trench that passed exactly through their middle. Thus, we preferred to refer to the plan in the MJB archive and to process it for a better

[11] Nițu, Șadurschi 2004, p. 298, fig. 1.

Figure 5. *Cross-shaped hearth from House 3 at Ștefănești* – Stânca Doamnei*: 1. Cross-shaped hearth after restoration, displayed in the old permanent exhibition of the museum, closed in 2022; 2. Cross-shaped hearth in situ (archive photo); 3. Cross-shaped hearth during restoration operations in the museum laboratory in Botoșani (archive photo).*

understanding of the archaeological situations discovered in this site (Fig. 6).

Trușești – *Țuguieta* (RAN code 39337.02) is the largest Cucuteni site investigated in Romania, between 1951 and 1961 and subsequently benefited from a dedicated monograph[12]. The history of the research at Trușești – *Țuguieta* is very well-known[13]. The research began in 1923, and was continued between 1951 and 1961, in a systematic form, by teams of archaeologists coordinated by Mircea Petrescu-Dîmbovița (Fig. 1/2).

The artifact we included in this study was discovered, according to both the inventory register and the bibliographic data, in Dwelling XXXIX[14]. Based on the inventory, dwelling XXXIX was dated to phase B of the Cucuteni culture. The construction was located on a gentle slope, oriented in the N–S direction, on the lighter brown soil of the Cucuteni A layer. The building measured 11 × 4 m and was outlined by uneven agglomerations of adobe, with higher portions formed by the overlapping remains of the slag-coated walls and with gaps (Fig. 8). The building did not have a platform on a wooden structure. As interior features, the building featured 3 cm thick slabs, "with the appearance of bricks", as well as a hearth built directly on the soil. Remains of an oven plate were also found. The authors of the monograph highlight the discovery of a large and thick piece of daub, with a smooth surface and chaff in its composition, about 15 cm high. This might have originated from the edge of a porch, which had been built from 5 cm thick pieces of plaster, without chaff in the paste. The walls, partially vitrified, had been plastered with clay, showed post imprints on one side and wattle imprints on the other. Some plaster fragments had a concave inner surface indicative of the use of split wood, while others suggested the use of timber plastered on the outer convex side, in the shape of a semi-column[15].

As for the inventory of the dwelling, tools, ceramics, fired clay objects and zoomorphic representations are listed. Among the tools presented (and only partly illustrated) were a flint core with cortex, two hammerstones, several flint cores and blades and "six more or less fragmentary stone grinders"[16]. The dozens of complete and fragmentary vessels, made of good quality paste, both painted and unpainted, included six cups, ten bitronconical vessels with a wide open or narrower mouth, nine amphorae, ten bowls, two miniature vessels, a thick-walled vessel, two handles, sherds of coarse-paste vessels and one of the Cucuteni C type (Fig. 9). Objects made of burnt clay came from a feature in the southeastern corner of the dwelling: 14 clay weights of circular, oval-pointy and pyramidal shape, found over the fragments of a large storage vessel made of coarse paste, with imprints on the base. They were

[12] Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999.

[13] Păunescu *et alii* 1976, p. 272; Monah, Popovici 1985, p. 156; Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999; Popovici 2000, p. 78–79; Mantu-Lazarovici 2004, p. 53.

[14] Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 460, fig. 341.

[15] Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 88.

[16] Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 88.

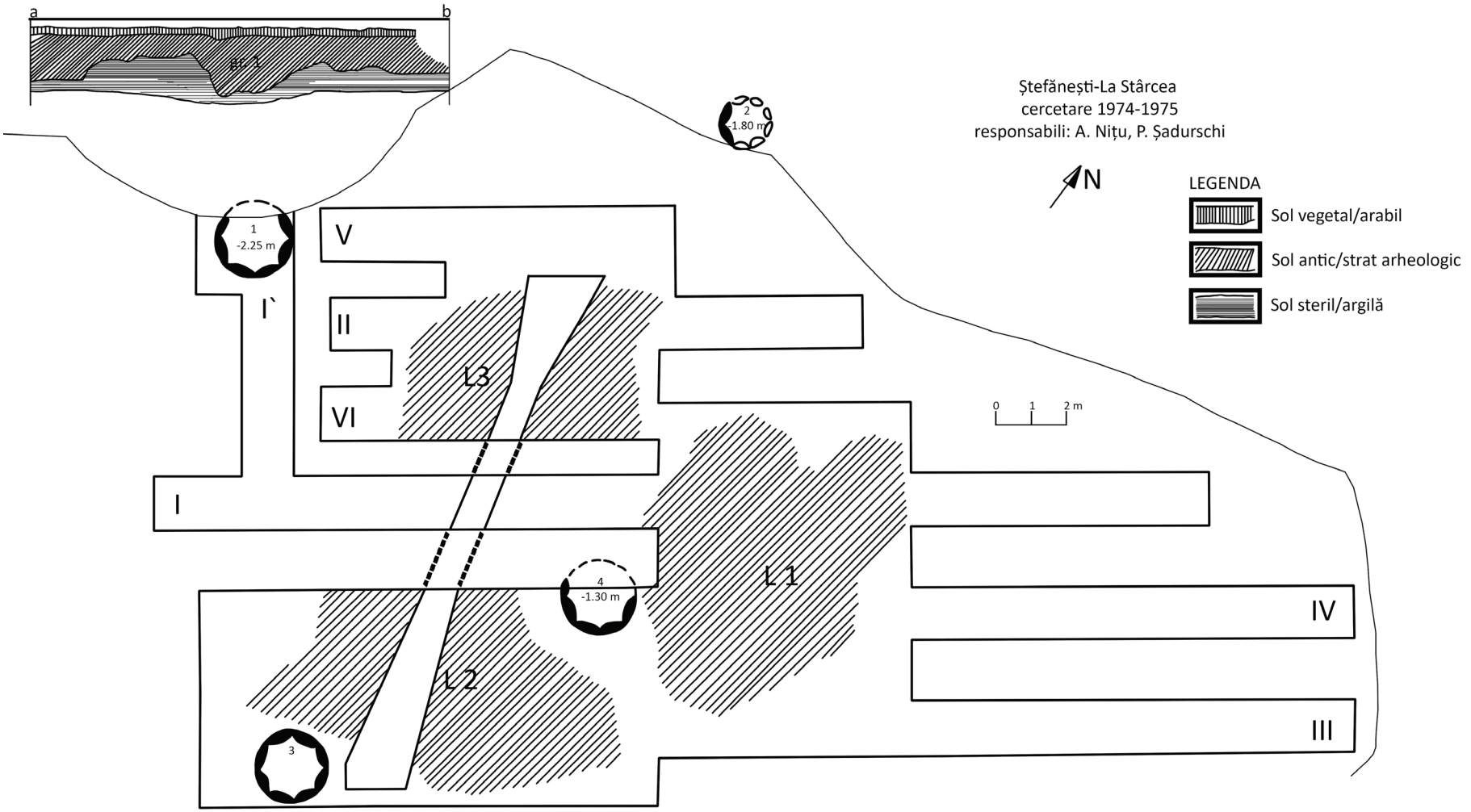

Figure 6. *Plan of the archaeological research in 1974 at Ștefănești* – La Stârcea *(redrawn according to the plan in the archive of the Botoșani County Museum, compared to the one published by Nițu, Șadurschi, 2004, p. 298).*

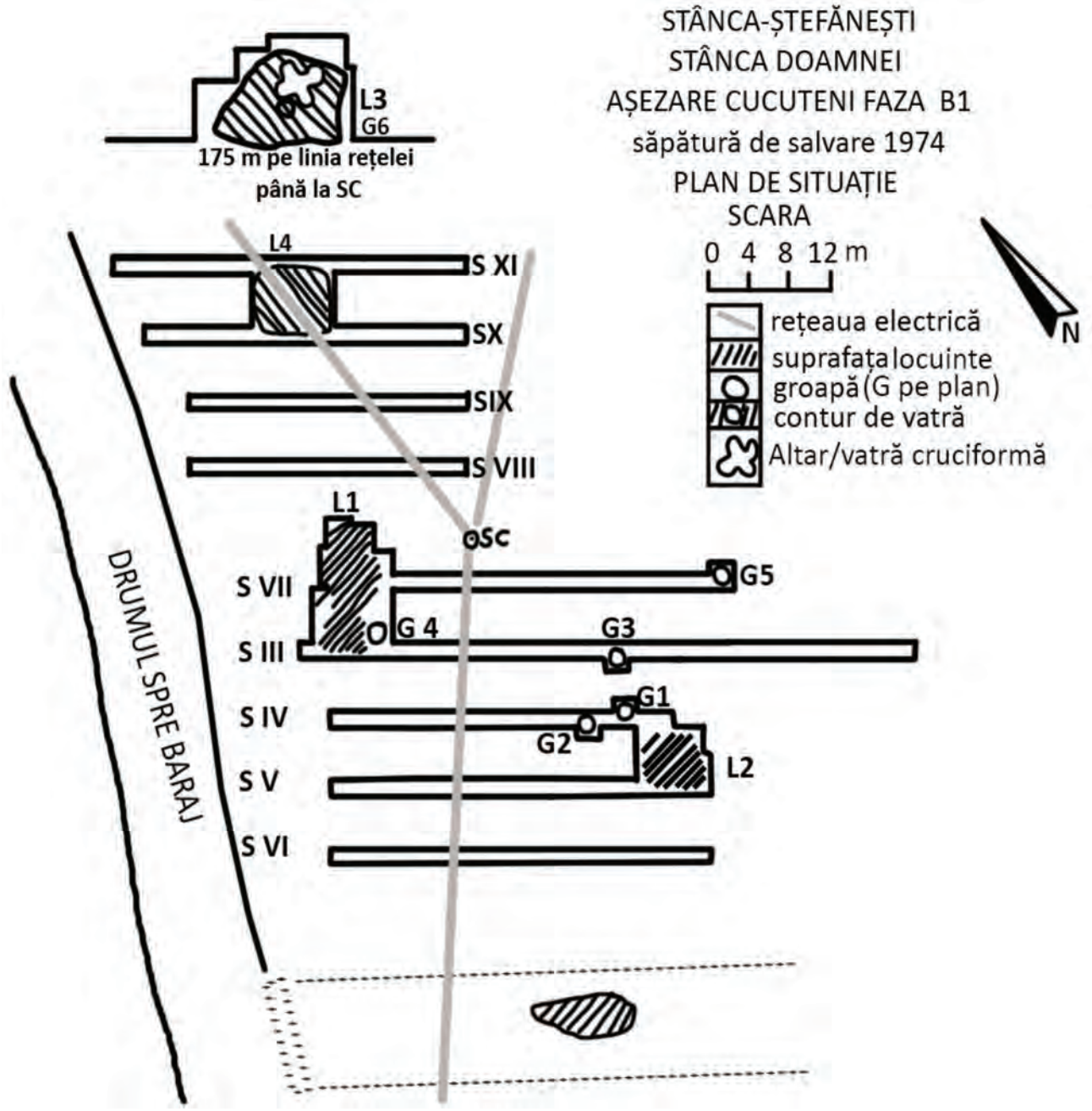

Figure 7. *Plan of the 1974 archaeological excavations at Ștefănești* – Stânca Doamnei *(redrawn according to the plan in the archive of the Botoșani County Museum, compared to the one published by Nițu, Șadurschi, 1994).*

interpreted as remains of a fishing net. A table leg and only one zoomorphic idol were also discovered[17].

Two other vessels that we are publishing on this occasion come from the collection of the Archaeology Museum in Săveni. According to the inventory registers and the marks on the vessels, they were discovered in 1966 in the site called Hănești – *La Iaz*/*Malul Iazului*/*La Grajduri* (RAN code 37663.12 – The archaeological site of Slobozia Hănești – *La Grajduri*). In the past, the territory of the commune of Hănești was subjected to an extensive process of land improvement, interventions that aimed to develop a dam and the reservoir lake, today covering over 400 ha (Diaconu 2010, p. 16). The archaeological survey of this site was carried out in 1971 by Silvia Marinescu-Bîlcu from the Institute of Archaeology in Bucharest and Filaret Aprotosoaie from the Archaeology Museum in Săveni. According to the subsequent report signed by Sebastian Morintz, two partially destroyed Cucuteni B dwellings were

[17] Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 88; 90–91, fig. 66.

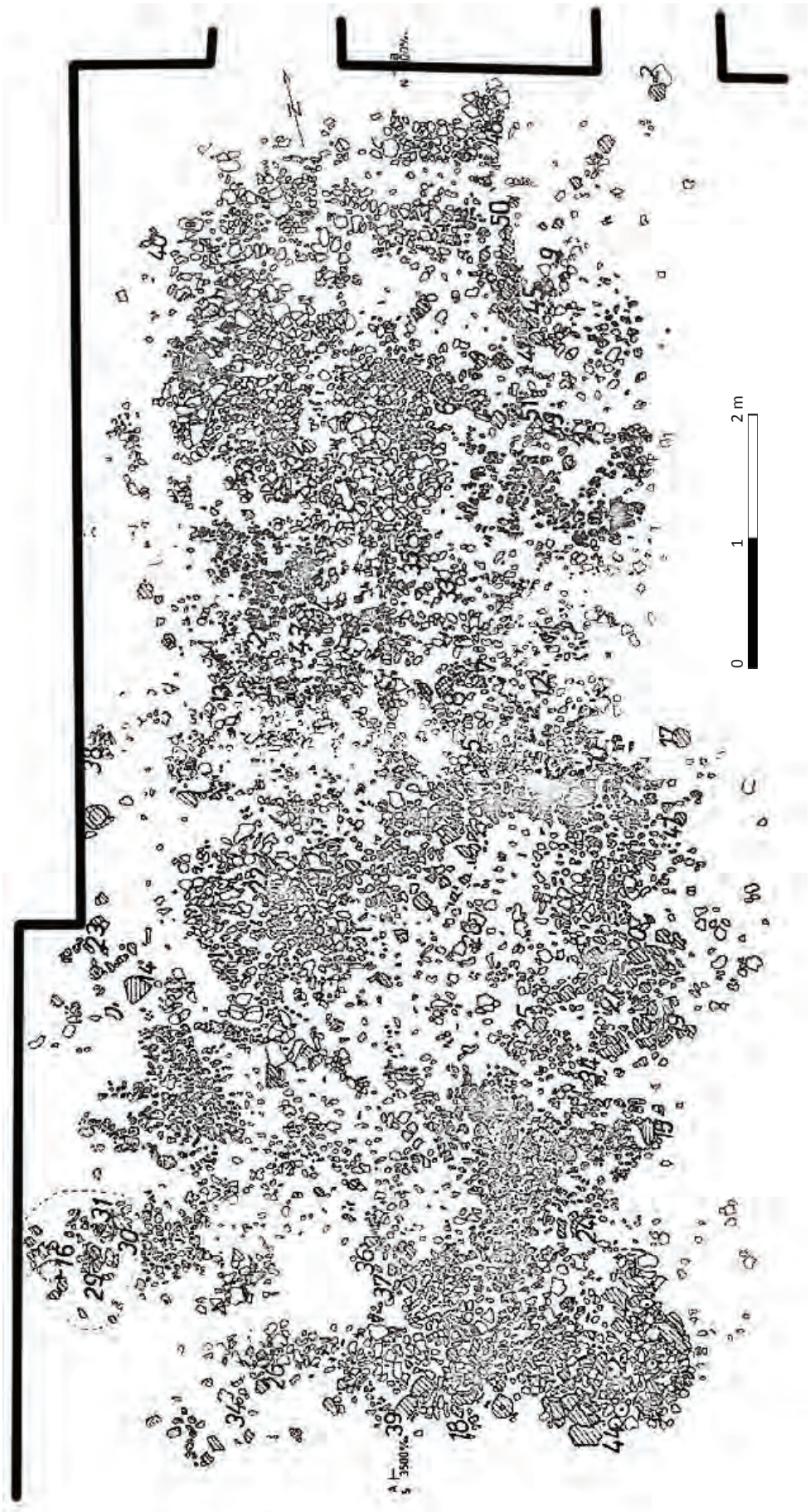

Figure 8. *Plan of dwelling XXXIX at Truşeşti* – Ţuguieta *(after Petrescu-Dîmboviţa et alii 1999, p. 90–91, fig. 66).*

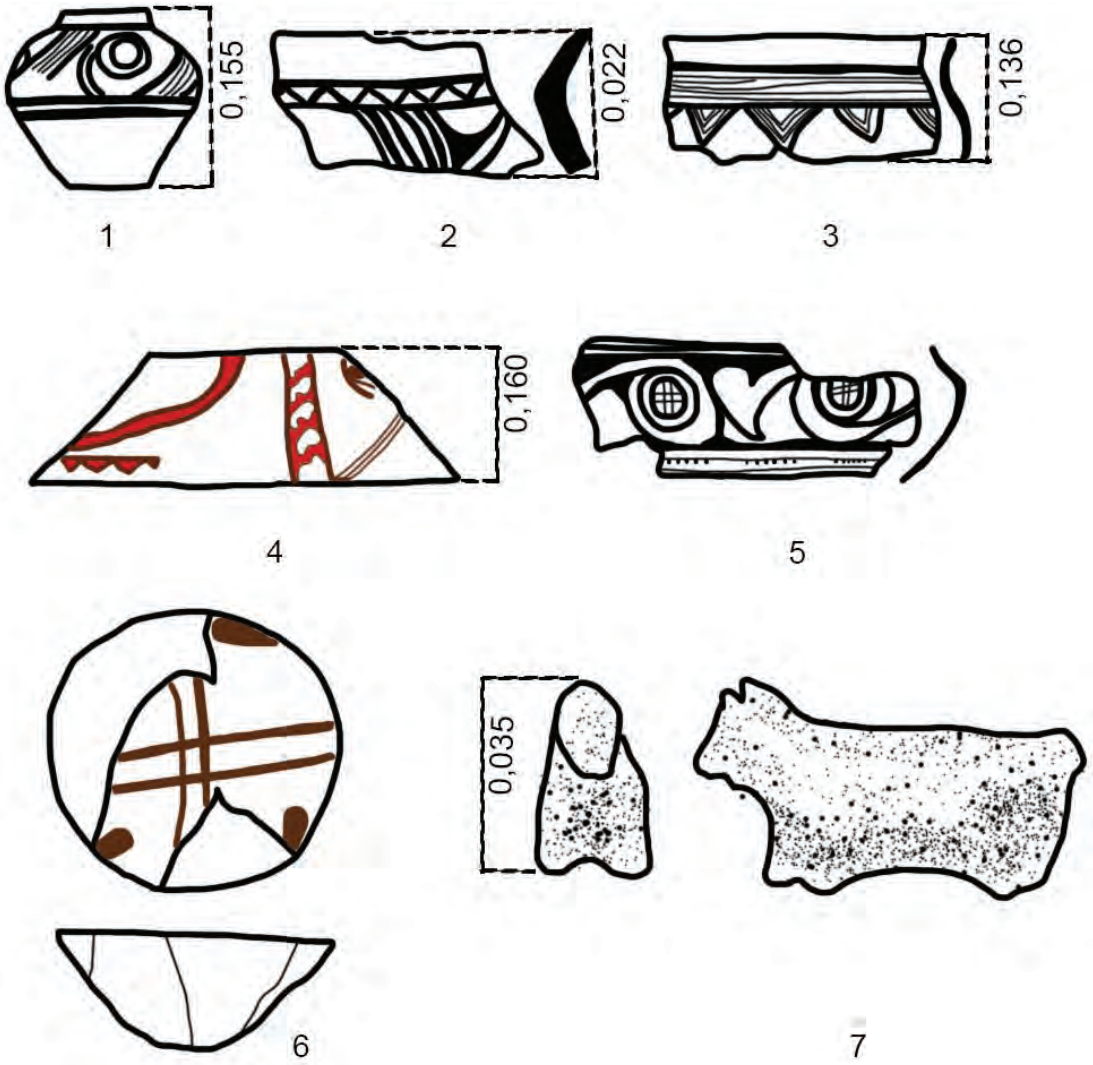

Figure 9. *Archaeological materials coming from dwelling XXXIX at Trușești –* Țuguieta*. 1–6. Ceramic fragments and vessels with decoration specific to phase B of the Cucuteni culture (after Petrescu-Dâmbovița* et alii *1999, p. 457, fig. 339/1, 4, 7; p. 458, fig. 340/1, 3; p. 461, fig. 342/2a–b); 7. Zoomorphic statuette (after Petrescu-Dâmbovița* et alii *1999, p. 563, fig. 375/6a–b).*

investigated. Their inventory comprised ceramic fragments and complete vessels, a zoomorphic statuette, a bovine horn and a brass dagger with a central longitudinal rib, attached with three rivets to a wooden handle. Ceramic fragments of the Cucuteni C type were also collected. Several artifacts specific to the Horodiștea culture also came from this settlement[18].

The last artifact in our catalogue is the upper half of a vessel with a zoomorphic wavy ribbon decoration. So far, we have not been able to find any references regarding its place of origin. However, the vessel has attracted the attention of the museum's specialized staff, as it has benefited from well-executed restoration interventions, completed by chromatic integration and the recreation of the decoration on the surface of the plaster fillings.

[18] Morintz 1972, p. 339; Diaconu 2010, p. 23–24.

THE ARTIFACTS IN THE COLLECTIONS OF THE BOTOȘANI COUNTY MUSEUM

A. FINDS FROM ȘTEFĂNEȘTI – *STÂNCA DOAMNEI*

A1 (Fig. 10–11)**.** Truncated conical bowl with a wide mouth, decorated on both sides. The inner one is decorated with two fascicles consisting of five lines each, arranged in a swirl shape. On the edge are six or seven, elongated leaves. Between the two fascicles are four arches/crescents/stylized snakes (?). On the outer side are five pairs of hanging arches, which seem to represent opposing snakes. The colour of the decorative elements is coffee-brown, applied onto a brick-coloured background of the vessel.

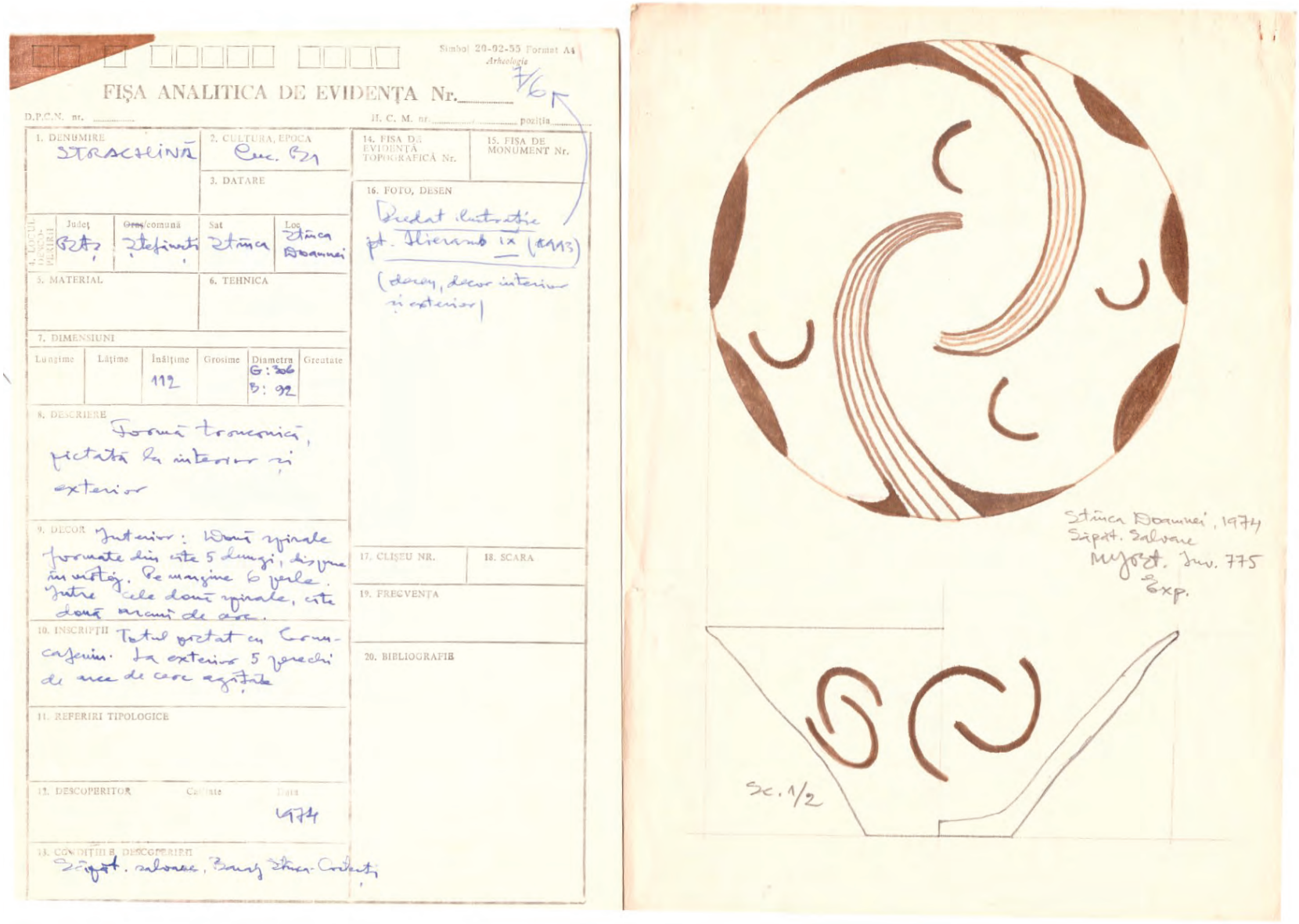

Figure 10. *Analytical record sheet and drawing made for the vessel MJB 775, from the museum archive (cat. no. A1).*

The vessel was modelled from a fine paste and fired in oxidizing conditions, acquiring a reddish colour. It has been restored without chromatic integration.

Discovered at Ștefănești – *Stânca Doamnei*, no feature number. Inv. no. MJB 775.

Dimensions: height – 112 mm; mouth diameter – 306 mm; base diameter – 92 mm.

References: Nițu, Șadurschi 1994, p. 191, fig. 7/6; Dumitrescu, 1979, p. 59, fig. 49.

A2 (Fig. 12/1, Fig. 12/2). Ceramic fragments possibly from the same vessel – a bitronconical amphora with a funnel-shaped mouth. The geometric decoration was painted with black and intermittent red lines on the well-smoothed surface of the vessel. The preserved decoration is organized in two horizontal registers, separated by a thick, black line. Above this line, a horizontal row of waterfowl, possibly ducks, was painted. The birds are represented schematically, with their legs interspersed by a red line, located above the black band. The right leg is longer than the left, expressing, in this case, movement. The heads are turned to the right and were suggested using oblique lines. The body is crescent-shaped, and the tail is rendered slightly puffed (Fig. 12/1–2).

The ceramic fragments were modelled from a fine paste, burned in an oxidizing atmosphere, and both sides were carefully polished.

Discovered at Ștefănești – *Stânca Doamnei*, Dwelling 2, Inv. no. MJB 18639 and MJB 19454.

Dimensions: height of the birds 16 mm, maximum length of the body 24 mm.

References: Nițu, 1975a, 48, fig. 2; Țurcanu *et alii* 2020, p. 405, fig. 4/1–2; 66, fig. 55.

A3 (Fig. 12/3). Ceramic fragment from the flared mouth of an open vessel, with a single ornithomorphic representation. Given the flared mouth and its modelling, it is possible that the fragment comes from a bitronconical amphora. The decoration was made with black paint on the yellowish background. The bird faces right, its beak and tail pointed. The body is semicircular/crescent-shaped, with the middle part slightly thickened. The legs are represented by two thin, slightly oblique lines. The claws or the terminal area of the legs were broken in prehistoric times. Above the bird, on the neck area of the vessel immediately below the rim, a black, horizontal, slightly erased line is visible (Fig. 12/3). The fragments were modelled from a fine paste, oxidizing firing, and carefully polished.

Discovered at Ștefănești-*Stânca Doamnei*, L2, Inv. no. MJB 19456.

Dimensions: the bird has a total length of 34 mm and a preserved height of 30 mm.

References: Țurcanu *et alii* 2020, p. 405, fig. 4/3.

A4 (Fig. 12/4). Bitronconical amphora, refitted from several pieces, broken in prehistoric times. In the laboratory, a part of the maximum diameter area of the vessel was completed (Fig. 12/4). The decoration consists of two bands, an upper, arched one and a lower, horizontal one, both delimited by thick black lines. The upper band is filled with a group of red lines, probably drawn with the intention of being parallel, but sometimes they bifurcate or are interrupted. In the lower band, a median, interrupted line is drawn in black. There are also two semi-oval motifs, spared from the background of the vessel, which seem carelessly pencilled in. Below these bands, an ornithomorphic representation was made, rendered in black, partially preserved. From what has been preserved, the head facing to the right can be seen, made of a single line that intersects with the line of the body. The beak is pointy. The median part of the body is missing, broken in prehistoric times. The tail is pointed, and there are a few dots next to it. These could be accidental, or they could represent ruffled feathers. The bird's legs are represented by two thin, horizontal, relatively parallel lines pointing backwards.

The vessel was modelled from a semi-fine paste, and the entire surface of the vessel was covered with yellow engobe and polished.

Discovered at Ștefănești – *Stânca Doamnei*, L2, Inv. no. MJB 19457.

Dimensions: length of bird – 72 mm.

References: Țurcanu *et alii* 2020, p. 405, fig. 4/4.

A5 (Fig. 12/5). Small ceramic fragment, from a medium-sized vessel. Only the front half of the bird, rendered in blackish brown, has been preserved. The head faces right; the tip of the beak is broken. The head has a crest-like feature on the upper part, made in such a way that it is reminiscent of the crowned crane. On the neck it has a small swelling that could represent a throat pouch, an anatomical characteristic specific to these birds. The body is semicircular, with an elongated neck, corresponding to the representation of cranes. The legs are thin, rendered by two parallel, oblique lines. The tail and the lower part of the legs have not been preserved. Above the ornithomorphic representation there is a band composed of black lines framing a broken line. The fragment is yellowish in colour (Fig. 12/5). The vessel was modelled from a semi-fine paste, and the entire surface of the vessel was covered with yellow engobe and polished.

Discovered at Ștefănești-*Stânca Doamnei*, Dwelling 2, Inv. no. MJB 19455.

Dimensions: preserved length – 50 mm.

References: Țurcanu et *alii* 2020, p. 405, fig. 4/5.

B. FINDS FROM ȘTEFĂNEȘTI – *STÂRCEA*

B1 (Fig. 13). Large vessel preserving the upper half. The mouth is narrow compared to the area of maximum diameter. The rim is strongly flared, the neck short and the shoulder very prominent. On the inner area of the rim, turned outwards, the vessel is painted with identical leaf motifs, connected between them, which form the image of opening petals. On the neck, the vessel is decorated with red and brown bands, which, combined, form leaves

Figure 11. *Photographs and drawings made for vessel MJB 775 (cat. no. A1).*

with either rounded or pointed tips. The belly of the vessel, starting from the shoulder, has a continuous type of decoration, consisting of four circular registers, which are repeated in an almost identical manner. Each register comprises two long, slightly oblique, parallel snakes and two smaller snakes, located one above the other. The register is completed by a double circle, having a double cross-shaped motif inside. In the upper part of the vessel, in the space left between the four circular registers, there are foliate motifs, obtained by double or triple geometric representations. The median area of the leaves is marked by three median brown lines. The painted decoration is chocolate-brown, with the reddish wall of the vessel as a background. The snakes were drawn using a brown outline, and the interior space is filled with red.

The vessel was modelled from a semi-fine paste, burned oxidized to a reddish colour.

Recovered by Ștefănești school pupils, probably from Pit 1, Inv. no. MJB 794.

Dimensions: preserved height – 485 mm; mouth diameter – 280 mm; maximum diameter – 570 mm.

References: Nițu, Șadurschi 2004, p. 299, fig. 3.

B2 (Fig. 14). Small amphora with flared rim, high neck, prominent shoulder, bitronconical body and straight bottom. On the outside, the decoration is organized in two registers: one on the neck and one on the body. Below the rim is a red serpentine representation, outlined in black. The snake is interrupted by a vertical band/column-like element, filled with three registers,

Figure 12. *Ceramic fragments decorated with birds, discovered at Ștefănești* – Stânca Doamnei *(cat. no. A2–A5): 1. inv. no. 18639; 2. inv. no. 19454; 3. inv. no. 19456; 4. inv. no. 19457; 5. inv. no. 19455.*

each formed by three horizontal lines. The serpentine decoration is represented in association with groups of three black dashes, placed obliquely. On the belly, the vessel is decorated with vegetal motifs, probably representing leaves, formed of double or triple bands. Inside the resulting ovals, small groups consisting of three oblique dashes are placed.

The vessel was modelled from a fine paste, fired oxidized to a reddish colour, with traces of secondary firing.

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, Dwelling 2. Classed as Heritage, according to Order no. 2549/09.09.2008; Position 18.

Dimensions: height – 157 mm; mouth diameter – 105 mm; base diameter – 55 mm, inv. no. MJB 795.

References: Lazarovici *et alii* 2009, p. 211, cat. no. 421.

Figure 13. *Photographs and drawings for the vessel with inv. no. MJB 794 (cat. no. B1).*

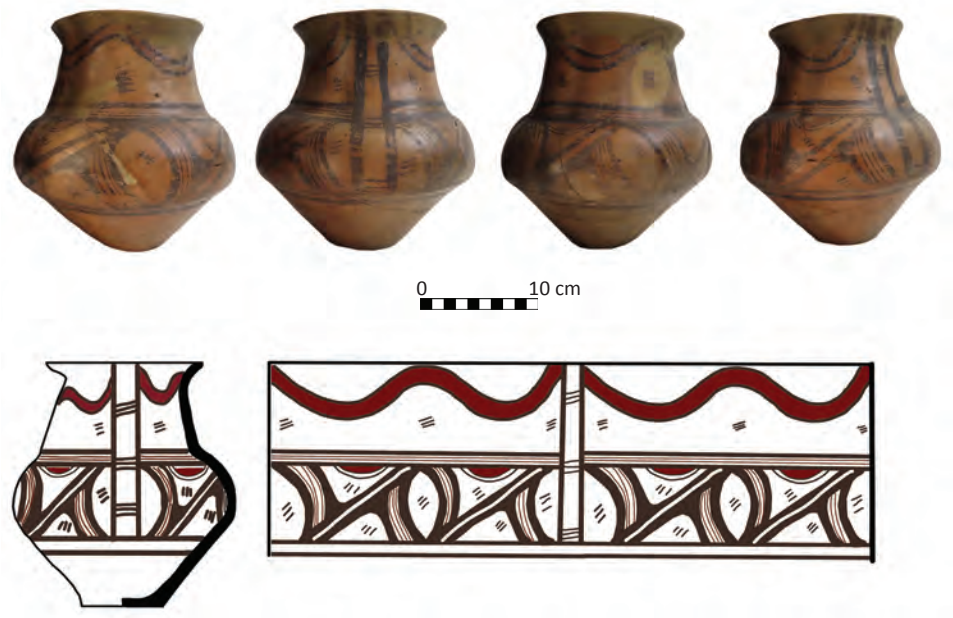

Figure 14. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 795 (cat. no. B2).*

Figure 15. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 798 (cat. no. B3).*

B3 (Fig. 15). Semi-spherical bowl, with a flat, very small base, and a very short, flared rim, painted black on the inside. The vessel is ornamented both on the inside and outside. On the inside, four large snakes are represented, grouped in pairs, attached, rendered by sinuous lines, which are connected to some horizontal bands, which delimit the registers, and 12 small snakes, rendered in black, meandering lines. On the outside, geometric motifs are drawn (two triangles and two circumscribed circles), which, viewed from above when the vessel is placed upside down, form a double border. On the outside, the bottom is highlighted by a double brown line. All the ornamental motifs are represented by brown lines, which border wide, red bands. The vessel was modelled from a fine, well-smoothed paste and has strong lustre. The oxidizing firing to which it was subjected gave it a reddish-brown colour.

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, Dwelling 2, classed as Heritage, according to Order no. 2272/19.04.2008; Position 31.

Dimensions: height – 20 mm; mouth diameter – 145 mm; base diameter – 48 mm. Inv. no. MJB 798.

References: Nițu, Șadurschi 2004, 310, fig. 26; Lazarovici *et alii* 2009, 211, cat. no. 425.

B4 (Fig. 16). The upper part of a large vessel, of which only some fragments of the neck and rim area have been preserved. The rim is flared and the neck cylindrical. A horizontal row of black triangles was drawn below the rim, surrounding the mouth of the vessel. On the neck, the decoration consists of two scenes, separated by a vertical column-like element, consisting of two wide, black bands, and the interior space is filled with red rhombuses, bordered with brown lines. The main scenes are composed of two carnivores facing each other, represented with bristly hair and arched tails. Above the two carnivores, a snake is represented, painted in red and delimited with brown lines.

The vessel was modelled from a fine paste, burned oxidizing and has a reddish-brown colour, showing traces of secondary firing.

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, Dwelling 2.

Dimensions: preserved height – 85 mm; mouth diameter – 98 mm; base diameter – 104 mm. Inv. no. MJB 836.

References: Nițu, Șadurschi 2004, p. 301, fig. 6; p. 303, fig. 10.

Figure 16. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 836 (cat. no. B4).*

B5 (Fig. 17–18). Small amphora-type vessel of which the upper half has been preserved. It has a flared rim, a narrow mouth, a cylindrical neck and a bulging body. Approximately one third of the lower body is missing. In the upper part, immediately below the neck, the vessel is painted with foliate motifs, which combine to create the image of a flower with open petals. On the belly, foliate and triangular motifs are drawn, consisting of bands of thin compound lines, which form the frame for the serpentine motifs, painted in red and framed by brown lines. The metopes are separated by circles with inscribed cross-shaped bands. Because the vessel was secondarily fired, the decoration is very difficult to see.

The vessel was modelled from a fine paste, fired oxidizing and has a reddish-brown colour, showing traces of secondary firing.

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, no context of origin.

Dimensions: preserved height – 228 mm; mouth diameter – 127 mm; base diameter – 310 mm. Inv. no. MJB 6609.

References: Nițu, Șadurschi 2004, p. 305, fig. 16.

B6 (Fig. 19). Small amphora-type vessel with more than half body preserved and restored without chromatic reconstruction. It has a flared rim, a narrow mouth, a short, cylindrical neck and a bulging body. The decoration is delimited by bands formed of thicker and thinner parallel lines, more numerous on the shoulder of the vessel. On the belly, foliate and triangular motifs consisting of bands of thin composite lines have been drawn, which form the frame for the serpentine motifs, painted in a simple, schematic manner with brown lines. The metopes are separated by four double circles, of which only one has the decoration with inscribed cross-shaped bands. Because the vessel was secondarily fired, the decoration is very difficult to see.

The vessel was modelled from a fine paste, fired oxidizing, and has a reddish-brown colour, showing traces of secondary firing.

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, Dwelling 1.

Dimensions: preserved height – 345 mm; mouth diameter – 142 mm; base diameter – 127 mm. Inv. no. MJB 6610 (Fig. 19).

References: Nițu, Șadurschi 2004, p. 305, fig. 15.

B7 (Fig. 20). Large bowl, with a wide mouth, flared edge, small base and truncated body. The painting is applied only to the inner side of the bowl, occupying the entire field, except for the base. On the rim, the bowl comprises eight segments, divided by double, vertical lines. Four of them have a simple red background, alternating with four others that include chained semicircular motifs, probably representing waves. The edge of the rim is demarcated from the body of the bowl by two horizontal, thickened lines. The bottom of the bowl, on the inside, is marked by a simple, circular brown line. From this circle start two facing bands, formed by several curved lines, which form petals and delimit two main areas, occupied by two horizontal red snakes, which follow the line of the bowl, delimited by the brown outline. Inside the petals there is a red snake, marked in brown, with the upper part thicker. These two snakes inside the plant are represented in a vertical, ascending position. The main petals are filled with an intermittent band, represented by brown filled triangles, successive and joined.

The vessel was modelled from a fine paste, fired oxidizing and has a reddish-brown colour. It was restored and chromatically reconstructed, but without the decoration being reproduced.

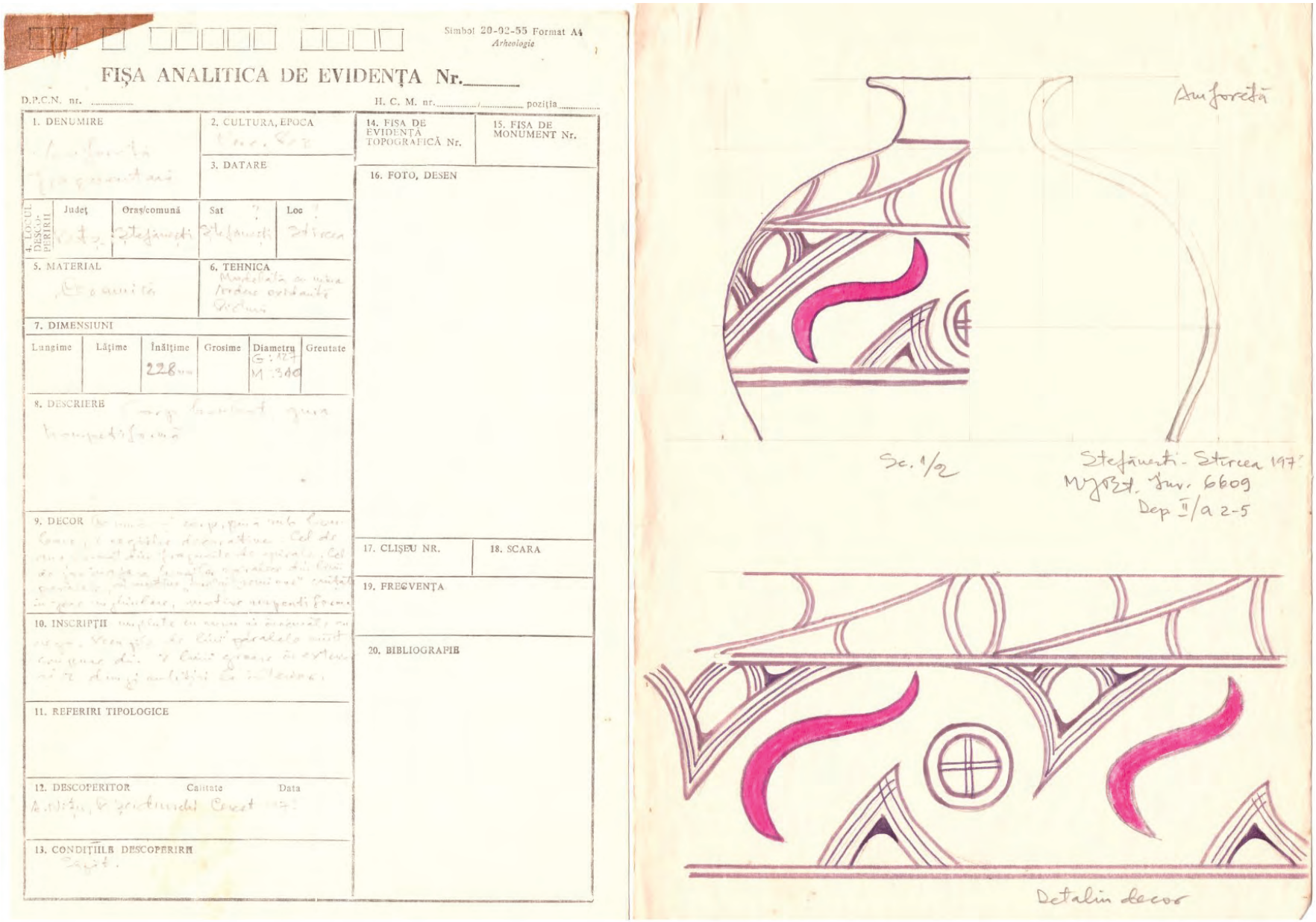

Figure 17. *Analytical record sheet and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 6609, located in the museum archive (cat. no. B5).*

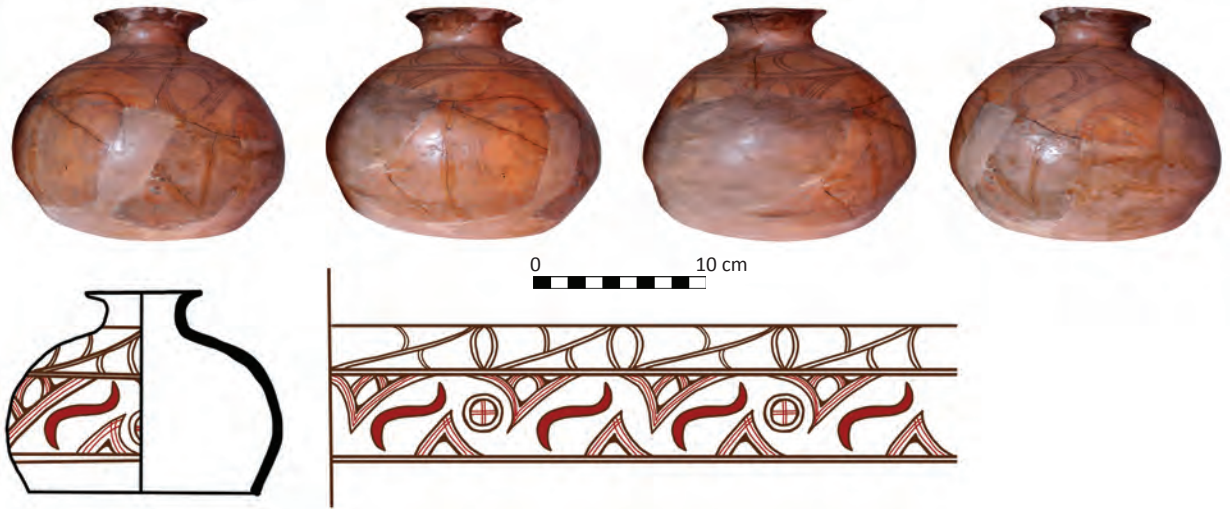

Figure 18. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 6609 (cat. no. B5).*

Figure 19. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 6610 (cat. no. B6).*

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, no context of origin.

Dimensions: preserved height – 228 mm; mouth diameter – 127 mm; base diameter – 310 mm. Inv. no. MJB 16882.

References: Previously unpublished.

B8 (Fig. 21). Large bowl, with a wide flared mouth, a small base and a truncated body. The ornamentation was applied to both surfaces of the bowl, occupying the entire field, except for the base. On the rim, the bowl has a decoration formed by two rows of facing triangles, one continuous, the other formed by four groups of three triangles. The latter, together with the corresponding ones in the continuous row, are filled with red. The rim is demarcated from the body of the bowl by means of a horizontal band, formed by two black lines and one red line, interspersed between them. The bottom of the bowl, on the inside, is marked by an identical, circular band, smaller than the diameter of the base. From this circle start two affronted bands, formed by several curved lines, which form petals and delimit two complex flowers, and the space between them is occupied by three large, horizontal red snakes, outlined in brown. Each snake is

Figure 20. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 16882 (cat. no. B7).*

contained by an oval. The main petals are filled in the upper part with an intermittent band represented by successive, joined, filled triangles. Here and there, the ovals contain small zigzag marks, which could suggest small birds or insects/snakes (?). On the outside, the vessel is decorated with brown, double, asymmetrical curved lines, which form ovals that are joined at the side towards the mouth at sharp angles. The outer decoration represents leaves with a sharp tip, when the vessel is viewed with the base upwards.

The vessel was modelled from a fine paste, fired oxidizing and has a reddish-brown colour, showing traces of secondary firing. The artifact has been restored, with the material gaps filled in, chromatically integrated and the decoration reconstructed.

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, Dwelling 1. Vessel classified as treasure according to order no. 2549/09.09.2008, position 1.

Dimensions: height – 140 mm; diameter of the mouth – 390 mm; diameter of the base – 100 mm. Inv. no. MJB 17375.

References: Lazarovici *et alii* 2009, p. 211, cat. no. 419.

Figure 21. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 17375 (cat. no. B8).*

B9 (Fig. 22). Large pyriform amphora, with a very flared rim, short neck and bulging shoulder. The vessel was initially restored without chromatic integration and restored again in 2021. The vessel was discovered without a base, and this was not reconstructed. The rim of the vessel was not decorated. A decoration composed of bands of red and brown lines was drawn on the neck, which, combined, form leaves with rounded or pointed tips. The body of the vessel, from the shoulder down, has continuous decoration, consisting of four oblique registers, which repeat almost identically. Each register comprises two or three long oblique snakes, represented either in parallel or as a continuation of one another. The register is completed by a double circle, filled with zigzag linear motifs, representing perhaps small snakes. On the upper part of the vessel, in the space remaining between the four registers, foliate motifs were drawn, obtained through doubled or tripled geometric representations. The upper area of the leaves is filled with three oblique zigzag lines, suggesting water, insects, or snakes. The decoration is painted in chocolate brown on the reddish background of the vessel. The large snakes are painted in red and outlined in black-brown.

Discovered at Ștefănești – *Stârcea*, Dwelling 2.

Figure 22. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 18831 (cat. no. B9).*

Dimensions: preserved height – 455 mm; mouth diameter – 125 mm; maximum diameter – 570 mm. Inv. no. MJB 18831

References: Previously unpublished.

C. ZOOMORPHIC VESSEL FROM TRUȘEȘTI – *ȚUGUIETA*

C1 (Fig. 23). Bitronconical amphora, strongly deformed by secondary firing. The rim of the vessel is flared, the shoulder is vaulted, and the base is narrow and flat. The body of the vessel was decorated with zoomorphic and geometric elements, which are repeated within four horizontal registers, all of identical composition, and bordered at the bottom by a band formed by two wide black lines, and at the top by a band also formed by two wide black lines, with a red line interspersed. Each scene contains a carnivorous animal (a dog or a wolf) represented in motion, and an element of concave, arched shape, located above. The latter could symbolise the moon or small snakes. In front of the animals is a circle, with a fascicle formed by four thin, oblique lines inside. The animals were made by painting red on the yellowish-red background of the vessel and were reserved with black or chocolate-brown lines.

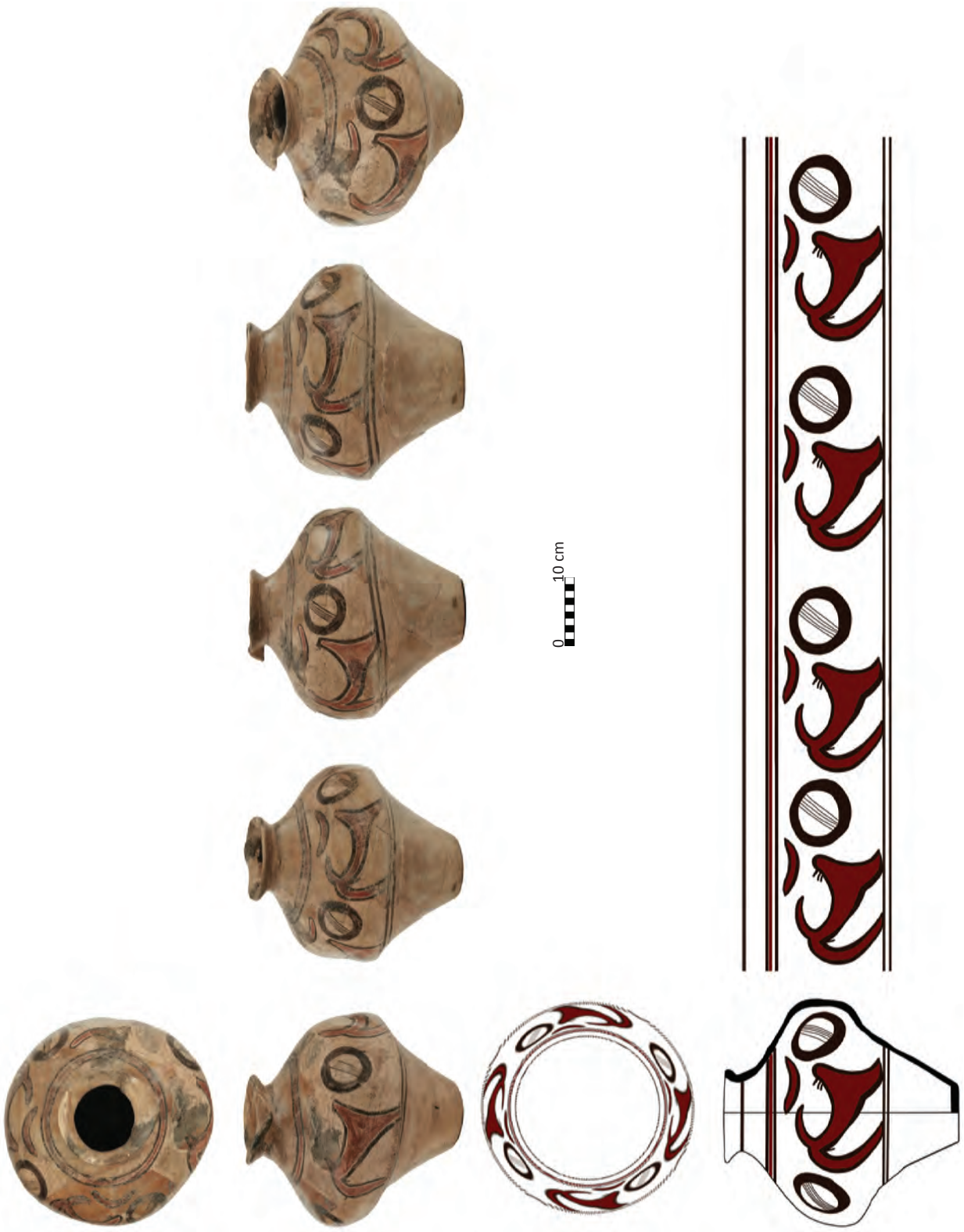

Figure 23. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. MJB 16889 (cat. no. C1).*

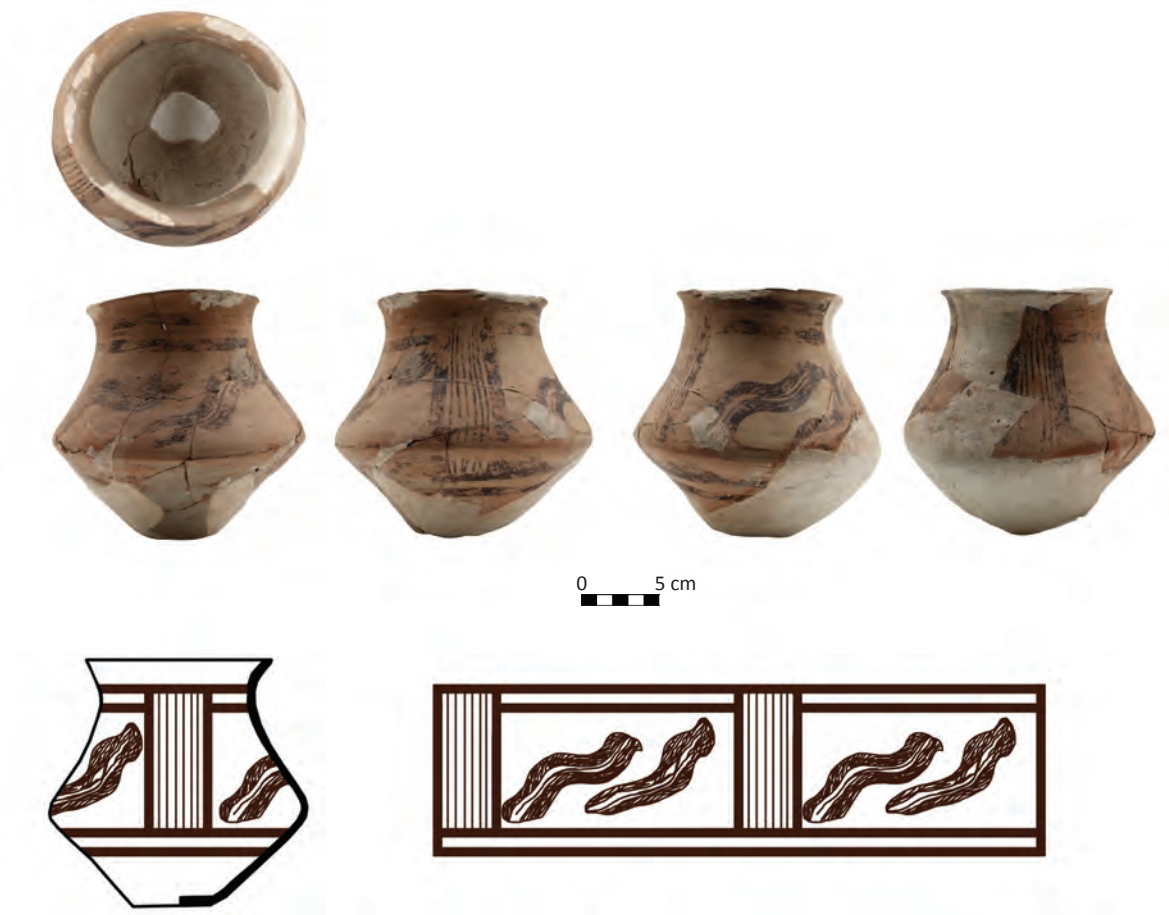

Figure 24. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. SAV 559 (cat. no. D1).*

Discovered at: Trușești – *Țuguieta*, Botoșani County, Dwelling XXXIX, research by M. Petrescu-Dîmbovița, 1953.

Dimensions: height – 355 mm; mouth diameter – 147 mm; base diameter – 108 mm. Inv. no. MJB 16889.

References: Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 460, fig. 341; Nițu 1972, fig. 3/1; Nițu 1975b, p. 99, fig. 99/1.

D. ZOOMORPHIC VESSELS FROM HĂNEȘTI

D1 (Fig. 24). Bitronconical amphora-type vessel, partially preserved and restored, without the chromatic integration of the plaster fillings. The vessel has a slightly flared mouth, with a diameter smaller than the maximum diameter. The vessel was discovered without a base, which has not been reconstructed. Two thick brown bands, interspersed with a thin line, were drawn under the rim. On the body of the vessel, the decoration consists of two scenes, separated by a vertical column-type element. This element consists of two wide, brown bands, and the interior space is filled with six fine, very thin lines. The main scenes are composed of two snakes outlined in brown and, unlike other cases, not filled with red but simply rendered using a thin line. The snakes are oblique, suggestive of an upward movement. The lower part of the decoration is delimited by two horizontal, parallel, thick bands. The vessel was modelled from fine paste, fired oxidizing and has a yellowish colour, showing traces of secondary firing.

Discovered at Hănești – *La Iaz*, no context of origin.

Dimensions: preserved height – 188 mm; mouth diameter – 175 mm; maximum diameter – 188 mm. Inv. no. SAV 559.

References: Previously unpublished.

D2 (Fig. 25). Large bowl, with a wide mouth, small base and truncated body. The painted decoration was applied only on the inner side of it, occupying the entire field, except for the base. On the rim, there are three registers, divided by black bands and filled with black dots. The edge of the rim is separated from the body by a thick horizontal line. The bottom of the vessel, on the inside, is marked by a double circular brown line. From this circle start two facing bands, formed by several curved lines, which form petals and delimit two main areas, occupied by two vertical black snakes, delimited by means of a brown outline. Inside the petals, the space is left free. The snakes inside the plant are represented in a vertical, ascending position. The bowl

Figure 25. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. SAV 576 (cat. no. D2).*

was modelled from a fine paste, fired oxidizing, and has a reddish-brown colour. It was restored without chromatic reintegration or decorative reconstruction.

Discovered at Hănești-*La Iaz*, without specified context of provenance.

Dimensions: preserved height – 132 mm; mouth diameter – 362 mm; base diameter – 220 mm. Inv. no. SAV 576.

References: Previously unpublished.

E. VESSEL WITH ZOOMORPHIC DECORATION OF UNKNOWN PROVENANCE

E1 (Fig. 26). The upper half of a large pear-shaped amphora, with a slightly flared rim, a short neck and a convex shoulder. The vessel has been restored, including the chromatic integration of the plaster fillings. The vessel was discovered fragmented, and the lower part has not been reconstructed. A wide band has been reserved under the neck of the artifact, with the help of horizontal, wide and narrow lines. Inside the band, three horizontal red snakes, outlined in brown, have been represented. The body of the vessel presents a continuous spiral-type decoration, consisting of four oblique registers, which are repeated almost identically. Each register comprises two small, red snakes, outlined in brown, represented as convex semicircles. The register is completed by a circle, outlined with a thick double band, filled with a fine red line. The interior of the circle has been filled with red. The decoration is painted chocolate-brown on the yellowish background of the vessel.

Vessel of unknown provenance.

Dimensions: preserved height – 340 mm; mouth diameter – 258 mm; maximum diameter – 442 mm. Inv. no. SAV 1150 (Fig. 26).

References: Previously unpublished.

Figure 26. *Photographs and drawings made for the vessel with inv. no. SAV 1150 (cat. no. E1).*

THE PLACE AND ROLE OF THE VESSELS DECORATED WITH PAINTED ZOOMORPHIC REPRESENTATIONS, FROM COLLECTIONS OF THE BOTOȘANI COUNTY MUSEUM

Pottery studies are a traditional subject for archaeologists, with pottery as one of the main indicators of complex historical transformations that took place over time within prehistoric human communities. Ceramics have also become an object of study for historians and art critics, given the fact that certain items are true masterpieces of the past. The Cucuteni-Trypillia culture is one of the civilizations of the Copper Age where pottery painting reached artistic heights that amaze even today, while the decorations used, as well as the ceramic shapes, are spectacular[19].

In the Cucuteni ceramic repertoire, a special category of artifacts is represented by vessels with zoomorphic decoration, often associated with geometric decoration. Compared to the previous phases, the decorative registers, as well as the usual motifs from the Cucuteni B phase, are characterized by a series of essential features, which define and individualize them. Spirals and meanders, used extremely frequently in the previous phases, are replaced by new decorations, such as cross-shaped motifs, concentric circles or the association of the circle and the inscribed cross-shaped motif. Also, decorations appear that present zoomorphic motifs and stairs, symbols that had not previously been used[20].

Up to this point, in the collections of the Botoșani County Museum, we have identified a series of Cucuteni vessels with decorations containing representations of carnivores, meander motifs and a few ceramic fragments decorated with birds. From the register of Cucuteni representations, in the deposits of the Botoșani museum, fragments showing cattle and deer are absent currently, although there are such finds in contemporary sites in other counties[21]. Here, we aimed to explore the symbolic universe of these decorations, also making a necessary bibliographical overview of the theme. The opinions of specialists in general converge towards the hypothesis according to which the images of animals painted on ceramic vessels not only fulfilled an aesthetic role, but also assumed a deeper, religious or ritual significance. The iconography published to date could reflect a possible relationship between the Cucuteni man and the animal world, or the natural world in general, the painted images playing a symbolic role[22]. Zoomorphic decorations also include symbols such as horns representing virility, and often designate animals, such as cattle. Hunting animals, dogs, wolves, cats and snakes, sometimes fulfil apotropaic roles. The representations are both stylized and realistic, capturing even today the individual features of the animals in motion. Zoomorphic decoration is a significant aspect of the Cucuteni B pottery, reflecting both the artistic creativity and the cultural symbolism of prehistoric communities[23].

In Botoșani County, until now, vessels with zoomorphic decoration have been discovered at Ștefănești – *Stânca Doamnei* (Cucuteni B1), Ștefănești – *Stârcea* (Cucuteni B2) and in the Cucuteni B2 level from Trușești – *Țuguieta*. Hănești – *La Iaz*, located in the immediate vicinity of a large artificial lake, only yielded materials falling into the B2 phase. The ceramic materials presented in this study are part of the old collections of the museum and were discovered in 1960. The last of the vessels valorised in this study has an unknown origin and it is regrettable that the old collections also host vessels whose place of discovery has been lost. However, the decoration and the placement of the motifs on the vessel in question lead to the same conclusion that the artifact was discovered in a site datable to the Cucuteni B2 level.

Over time, many archaeologists have noted the association of animal representations with large-scale sites, the so-called proto-cities or mega-sites[24]. This aspect suggests that craftsmen in large settlements were familiar with the imagistic patterns. Today, we find that decorative motifs became repetitive, with very few variations in the ornamental compositions on Cucuteni vessels, produced in the final stage of civilization.

Also, by studying the zoomorphic images, specialists have tried to offer the most plausible hypotheses regarding what the animals and the decorations associated with them could represent[25].

In our country, the general characteristics of painting with zoomorphic motifs were described and defined in 1975 by Anton Nițu, a researcher whose name is associated with a series of research themes regarding zoomorphic decoration as well as zoomorphic and anthropomorphic plastic elements[26]. He addressed painted zoomorphic representations in several studies[27], and his articles also represent a starting point for our analysis. During his research, he noted that some vessels featured antagonistic species, such as carnivores and horned animals. He was also the one who meticulously described the discoveries from Valea Lupului, interpreting the representations as bovines and carnivores[28]. In his study, related to the avimorphic representations, the author illustrates two of the vessel fragments discovered at Stânca Doamnei (Fig. 12/1–2)[29]. According to his analysis, the zoomorphic decoration on the vessels would have two styles: the free style, with animals represented in an uninterrupted row around the vessel, or metopic, with animals and geometric motifs alternating in frames.

[19] Lazarovici *et alii* 2009.
[20] Lazarovici 2010, p. 152.
[21] Nițu 1975b; Schmidt 1932, tab. 37.
[22] Lazarovici 2010, p. 152.
[23] Olaru 2015, p. 206.
[24] Videiko 2002; 2005; 2007.
[25] Burdo 2022; Melnyk, Tkachuk 2021; Lazarovici 2007; Bodi *et alii* 2018; 2019.
[26] Lazarovici *et alii* 2009, p. 78.
[27] Nițu 1972; 1972–1973; 1975a; 1975b; 1976.
[28] Nițu 1972, fig. 1/1; fig. 2; Dinu 1957.
[29] Nițu 1975a.

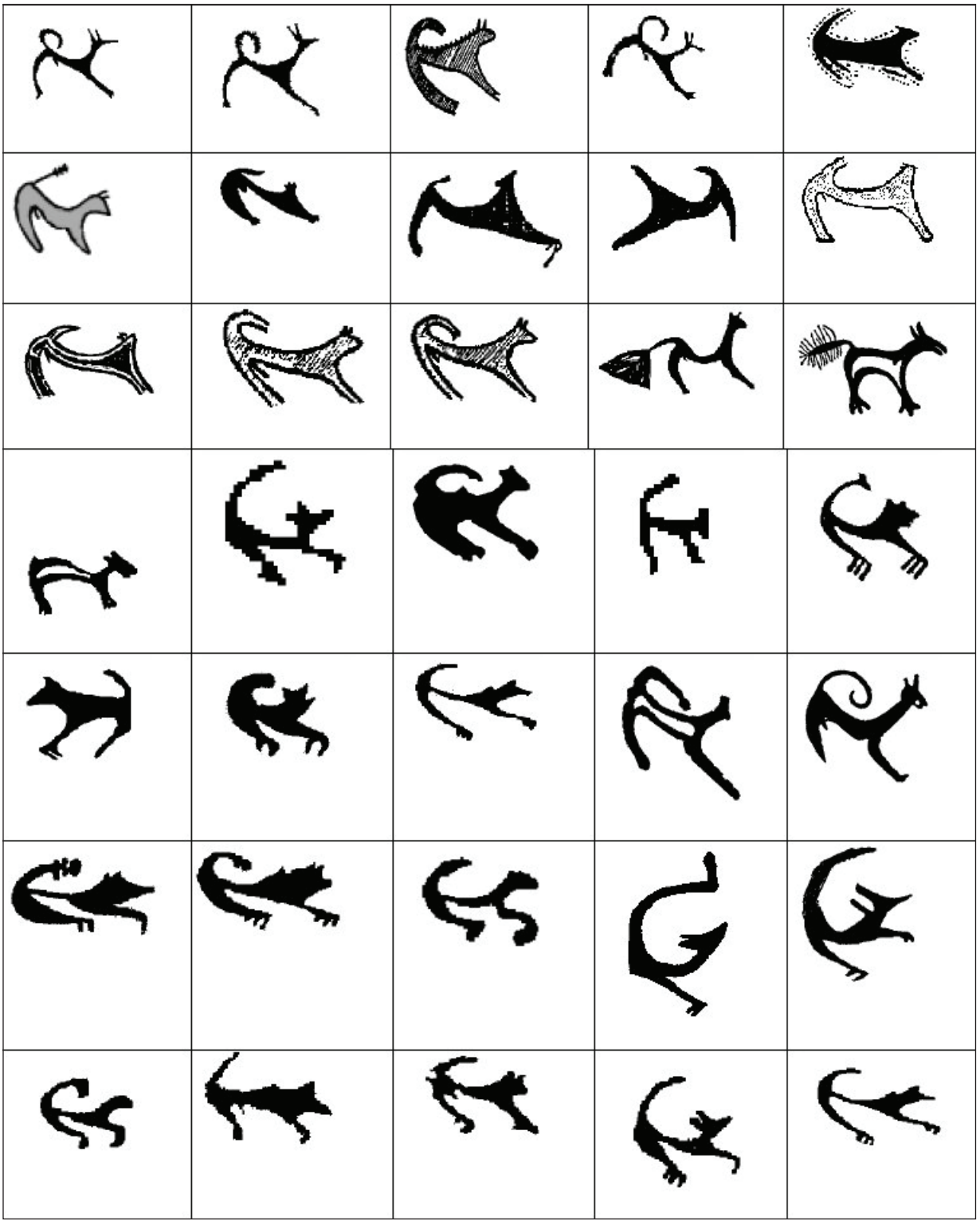

Figure 27. *Representation of carnivores on ceramic vessels belonging to the Cucuteni culture (after Lazarovici 2007, p. 18, fig. 17).*

Within the assemblage of vessels we analysed, only metopic, repetitive decorations, framed by floral or abstract elements were noted. The bichrome compositions show the animals painted chocolate-black on a yellowish background or on a white engobe, while in the trichrome compositions, the body is rendered in red, bordered with chocolate-black, with details such as claws and horns painted black. Often, the background of the scenes on the bowls is reddish. Also, the zoomorphic motifs were integrated into the geometric-abstract background, not

left as singular elements, and organized repetitively, in true decorative friezes[30].

We also noticed that animals are represented in a dynamic way, the position of their legs or bodies gives the impression of movement, within large friezes or metopes. Looking at the circular decoration, from the mouth of the vessel or the base, one can observe the association of zoomorphic images with vegetal elements, leaves or flowers, made by associating red lines with brown ones of different sizes and thicknesses, so that they form coherent bands and give a vegetal visual meaning. The association of animals with vegetal elements may be linked to some myths, in direct connection with the "Tree of Life", represented both schematically and in a realistic manner[31].

Anton Nițu refers to the amphora with zoomorphic decoration from Trușești, which he also illustrated, a drawing later presented in other studies[32]. He described the vessel as having silhouettes of carnivores with crescents, alternating with circles outlined with a black band, representing eyes for the hanging spirals. He considered the crescent motifs to be forms derived from the meander motifs on the body of the spirals[33]. The amphorae with animals facing each other were interpreted by Vladimir Dumitrescu as being represented in a frieze, but the decoration is much more complex, continuing with the representation of snakes on the bulging shoulder of the amphora[34].

The connecting elements between the snakes or carnivores depicted on the amphorae are the circles, united by various vegetal motifs. In his works, Boris Rybakov interpreted the circles or the circle with a cross inside as solar symbols. He considered that some dynamic ornamental compositions, with animals and circular elements, could be a representation of the sun and its movement on the celestial vault (Rybakov 1965, 13-33). Another researcher, Valentin Danylenko, interpreted the spiral ornament as a symbol of a winged dragon, a fantastic snake, which, in fact, would be an attribute of the sky (Danylenko 1997, p. 10–23). Taras Tkachuk has a different approach, proposing a lunar coding of the ornamental compositions on the Cucutenian and Trypillian ceramics[35]. His analysis starts from the study of Cucuteni ornaments carried out by Bobrinskiy in 1902[36], who, in a synthetic work, approaches the symbols from Europe and Asia. Even if it does not refer directly to the Cucuteni-Trypillia culture, this work is relevant for the study of prehistoric ornamentation. Bobrinsky proposed the study of ornaments according to the methods of linguistics, analysing each sign and searching for its etymology. He concluded that the ornaments of prehistoric tribes and peoples have certain similar designs, which form the basis of ornamentation worldwide. He also considered that the shapes existing in ornamentation represent only the development of typological categories, and each of these has its own meaning. He managed to identify two specific types of signs: those in the form of snakes and those in the form of birds[37]. Another author cited in the specialized literature is B. Bogaevsky. He considered that the images of animals on the vessels were closely related to their content, in particular, to the cereals stored in them, thus having the role of warding off evil. Thus, the dogs represented on the bowls were interpreted as apotropaic animals, which guarded the products stored in them. The tails of the animals drawn in the form of plants or branches would suggest the symbiosis between animal and plant life. The images of dogs are divided, by the same author, into two groups: one consisting of "band" type dogs and another consisting of realistic drawings[38]. Another author who interprets the animal representations as symbols, and not a simple decoration, is A. A. Holmsten. According to him, the ornamentation of ceramic vessels reflects a vision of the world, based on magical principles, and the images of animals are interpreted as representing the elements of a cult. Also, the similarities of signs observed in various settlements are attributed to the ideological and thinking unity at the level of human communities[39].

In his works, T. Tkachuk also cites the ideas published by Krychevsky, in whose view the wavy line symbolizes water and is associated with the image of the snake. The researcher connects these symbols with the cult of the sun and the sky, relying on ethnographic materials. Krychevsky believes that the wavy ornamental forms, zigzags and concentric circles come from images of the human face and women's breasts, by referring to the ornamentation of ancient European tools. He also wondered whether the decorations on ceramics could be a common model for tattooing and painting the human body, with an emphasis on the eyes, face and chest. Krychevsky highlights the importance of each cosmic symbol and its connection with the cosmic pattern of ornamentation, as well as the attention paid to anthropomorphism. The researcher identifies the main ornamental motifs, such as the spiral, meander and zigzag, which form the basis of rotating ornamental styles. He believes that these motifs represent a continuous movement, symbolising the rhythmic succession of natural events and phenomena. We believe that his observations remain relevant today[40].

In the monograph dedicated to the research at Luka-Vrublevetska, published in 1953, S. N. Bibikov explored various possibilities for interpreting the rituals of agricultural communities, in general, and of the Cucuteni people, in particular. He referred to several sensitive topics in historiography, such as the burial of children, the use

[30] Olaru 2015, p. 206.
[31] Lazarovici 2010, p. 152.
[32] Dumitrescu 1979, p. 59, fig. 49.
[33] Nițu 1972, p. 85.
[34] Dumitrescu 1979, fig. 153.
[35] Tkachuk 2005, p. 113–114.
[36] Bobrinskiy 1902.
[37] Bobrinskiy 1902, p. 4–5.
[38] Bogaevsky 1937, p. 224; Melnyk, Tkachuk 2021, p. 10.
[39] Holmsten 1941, p. 7; Melnyk, Tkachuk 2021, p. 11.
[40] Melnyk, Tkachuk 2021, p. 12.

of jewellery and amulets, the purpose of house/sanctuary models, and statuettes. Applying comparative-historical analysis and ethnographic parallels, the author concluded that certain beliefs were formed in early agricultural societies, all related to the cyclical nature of the seasons, birth, death, and intercommunity relations. At the center of religious beliefs and rites, associated with fertility, would be the image of the woman[41].

T. Tkachuk also studied the systems of symbols of the Trypillian painted decoration and concluded that the circular signs which are most often interpreted as solar, are in fact symbols of the full moon, and the semicircles and segments of circles are images of the different phases of the moon. The theme of lunar symbolism and the lunar decoding of the painted ornamentation on the ceramics of the Cucuteni-Trypillia cultural complex was also proposed by N. Burdo, who substantiates very well her ideas related to the phases of the moon and their representation on Cucuteni vessels[42].

V. I. Markevich considered that the images of carnivores could represent dogs that had some magical role, being associated with a cult of fertility of plants and domestic animals. Analysing the images on the Petreni vessels, he interpreted certain drawings depicting fantastic animals with heads and claws as actually being the syncretic image of a lunar deity. Markevich, in contrast to Rybakov, makes a connection between the symbol of the bull and the Moon with its phases. He considers that the **M** and **W**-shaped signs inside the oval represent fertility, and the tree symbol represents pregnancy. He also interprets the compositions based on multiple figures, in the same way as other researchers, considering that they represent magical dances performed by women with the role of priestesses to attract rain, animal reproduction and success in hunting. The dance was an integral part of the rituals and prayers for rain and health of the animals[43]. T. Tkachuk believes that one of the important achievements of the symbolic awareness and semantic significance of Cucuteni-Trypillia ornamentation is the correct definition of symbols, in their relationship to creatures, objects and natural phenomena[44].

Some of the carnivores seem to be represented in a lurking position, with their bodies tense, ready to launch an attack on a prey (Fig. 23). The birds have their legs outstretched, appearing to be represented in motion, with their heads turned to the side (Fig. 12). Sometimes, they are associated with various bands, which, viewed from a distance, could represent waves or the surface of water[45].

As for the serpentine symbols, a complex composition could be observed in the case of the vessel of unknown origin (Inv. no. SAV 1150) (Fig. 26), which we introduce into the scientific circuit on this occasion. On this vessel, the snakes are of two categories: the large ones, represented in the form of elongated ribbons, and the small ones, represented as small convex crescents. They are associated with large circles and floral motifs, four each, separating the four scenes on the vessel. According to the hypotheses put forward by some researchers, the large circles, filled with red, could suggest in this case the full moon[46]. The association between the snake and the full moon is considered by the author to reflect the mythology of the character of the Moon Serpent[47]. On the contrary, T. Tkachuk believes that the association of red lines, with cross-shaped, oblique or straight motifs, and with the snake represented in ovals, would symbolise the water snake[48].

As for the scenes with animals painted on Cucuteni pottery, we can observe very close modes of representation to those in the eastern area. Today we know that at the same time as the animal decorations on stone vessels, the statuettes in *ronde-bosse* also appear at Pre-Pottery Neolithic settlements[49]. Zoomorphic representations carved on stone containers appear since the dawn of the Neolithic, at settlements dated extremely early, such as Hallan Çemi (Fig. 28/2)[50]. A real hunting scene was depicted on the chlorite vessel discovered in a kiln at Tell 'Abr 3 in Syria (Fig. 28/1). Within this scene, one can clearly distinguish drawings such as the gazelle, a headless human figure holding a spear aimed at the gazelle, and another four-legged animal (gazelle or horse), all the figures being united by registers of lines[51].

In the Copper Age in Anatolia, zoomorphic representations of horned animals in relief, interpreted as being used in religious rituals, appear on vessels discovered at Kösk Höyük (Fig. 29/1)[52]. The intricate carvings and the monumental architecture at Göbekli Tepe are linked to ritual practices and ontological frameworks that are difficult to understand. The images embody the complex relationships between humans and animals, suggesting a common existence and, possibly, a spiritual connection of humans with the natural world[53].

A Neolithic site where sophisticated paintings of horned animals, birds, carnivores, and insects, associated with geometric bands, have been discovered is Tall-e Bakun, a site in the Marv Dasht plain of Fars Province, located near Persepolis, Iran. The plateau is occupied by two sites, distinguished as Bakun A and Bakun B, the latter being the earlier. Tall-e Bakun B (approx. 5000–4200 BC) was first investigated by Alexander Langsdorff and Donald McCown in 1932, and later, in 1937, by the Oriental Institute of the University of Chicago. Abbas Alizadeh resumed the results of the 1932 excavations and published them in 2006.

[41] Melnyk, Tkachuk 2021, p. 12.
[42] Burdo 2022.
[43] Melnyk, Tkachuk 2021, p. 18.
[44] Melnyk, Tkachuk 2021, p. 50.
[45] Nițu 1976, p. 55.
[46] Burdo 2022, p. 58.
[47] Burdo 2022, p. 60.
[48] Melnyk, Tkachuk 2021, p. 58.
[49] Rosenberg, Redding 2002, p. 49–52; Rollefson 2008.
[50] Rosenberg, Redding 2002, p. 51, fig. 5; Yakar 1991, fig. 175; Rosenberg 1999.
[51] Yartah 2013, II, 189, fig. 173.
[52] Yakar 1991, fig. 153; fig. 194.
[53] Dietrich, Schmidt 2010; Dietrich *et alii* 2012; Dietrich 2014; 2014a; Köksal-Schmidt, Schmidt 2010.

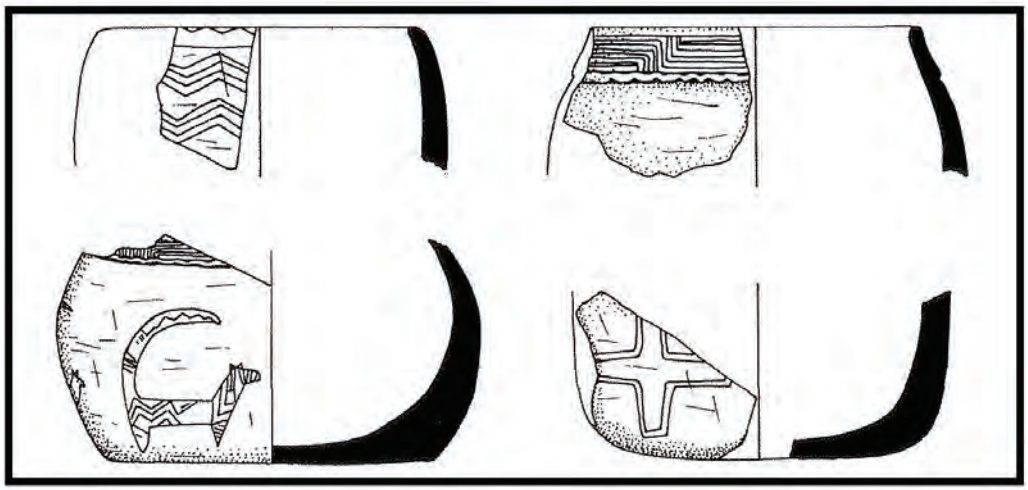

Figure 28. *Stone vessels with zoomorphic representations: 1. hunting scene from Tell 'Abr 3 in Syria (after Yartah 2013, vol. II, 189, fig. 173); 2. The vessel with carnivores from Hallan Çemi Tepesi (after Yakar 1991, fig. 175).*

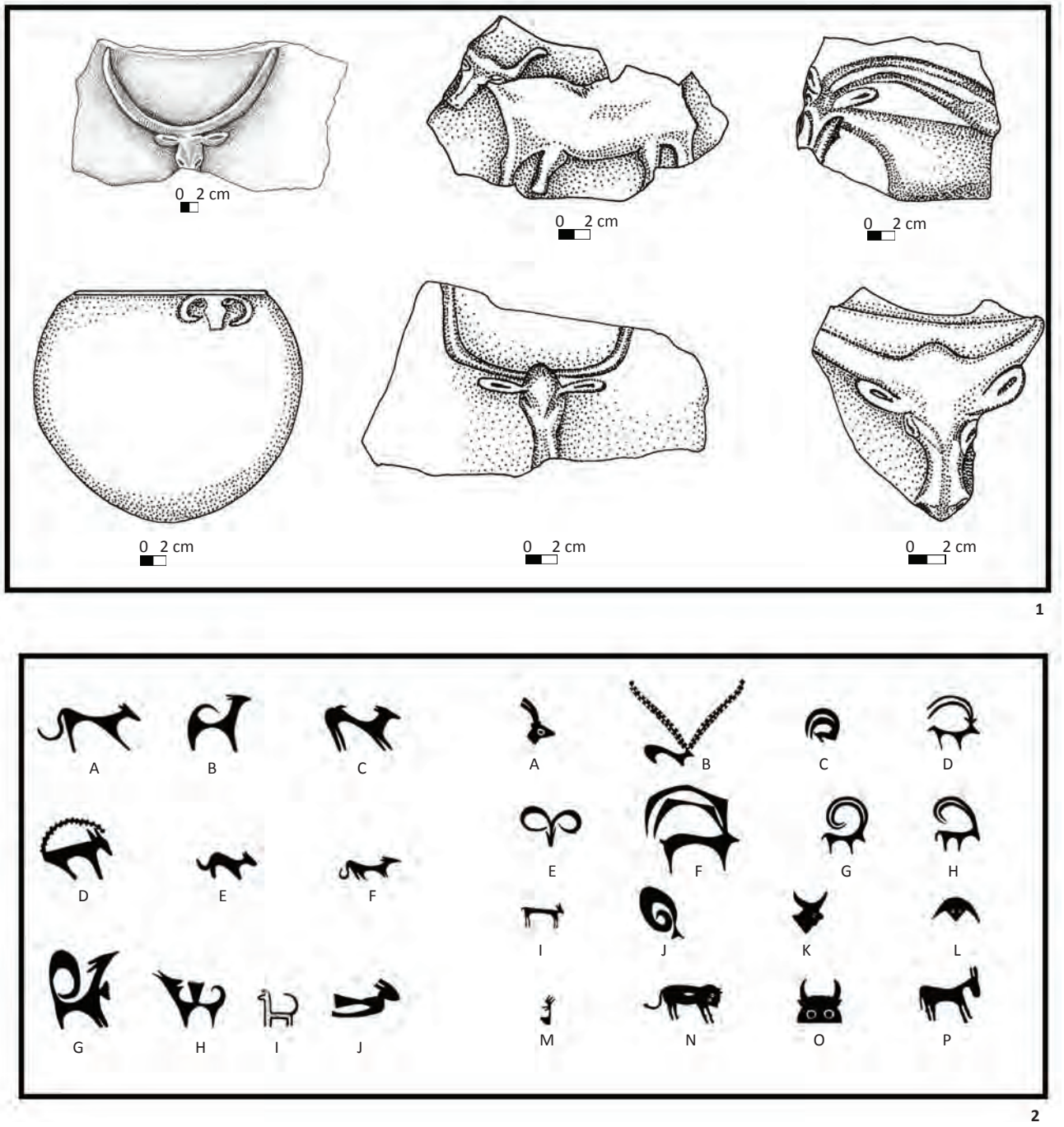

Figure 29. *Eneolithic vessels with zoomorphic decoration and zoomorphic motifs: 1. vessels discovered at Köşk Höyük (after Yakar 1991, fig. 194); 2. zoomorphic painting motifs from Tall-e Bakun, Iran (after Alizadeh 2006, p. 210, fig. 48; p. 211, fig. 29).*

There are vessels with zoomorphic decoration, both on the outside and inside (Fig. 29/2). The way of rendering snakes or birds is very similar to that used by the Cucutenian potters[54]. Of course, the oriental repertoire is more varied, being inspired also by marine life, aspects that have not been found on Cucutenian pottery until now (Fig. 29/2).

The painted representation of animals raises several questions about the role and function that the vessels on which such scenes are located could have had. Unlike the *ronde-bosse* sculpture, which could have had multiple uses, the vessels exclude the community's recreational area. It is certainly a complement to the repertoire of statuettes, noting that up to this point no statuettes of snakes have been identified; however, cattle and carnivores have been

[54] Alizadeh 2006, p. 209, fig. 47; p. 210, fig. 48; p. 211, fig. 49; p. 213, fig. 50.

discovered in large numbers[55]. Animals are a companion of man, in all historical times, having an important place, especially in traditional cultures. Thus, the herd of animals was a good economic and social indicator, denoting both property, wealth, but also social prestige, the power of individuals or human communities[56].

Having reached this point in our exposition, we naturally ask ourselves the question whether these vessels with special decoration were used in rituals as paraphernalia and in what way? Some vessels are, by their shape and dimensions, made for storing products, food. Even when empty, they are heavy and difficult to manipulate (Fig. 13, 22, 23, 30). Only the bowls, being smaller and lighter, could have been used for presenting products or direct use by people. Also, an interesting topic of debate is related to the types of products consumed or stored in bowls, especially since some have the decoration on the inside of the container (Fig. 15, 20, 21, 25). Snakes appear more often on the inside of bowels in the batch of ceramic vessels we studied. The exterior is sometimes decorated with vegetal motifs (Fig. 21) or is left without any decoration (Fig. 20, 25), which suggests that the interior of the container was more important than its exterior.

What led the Cucuteni potters to depict animals on the body of their vessels is, however, difficult to explain today. Taking a brief look at the preferred shapes of vessels, we can observe that serpentine representations appear mainly on small amphora-type vessels or on large vessels, although there is a predilection for bowls. As for the serpentine and carnivorous representations in the collection of the Botoșani County Museum, the closest analogies are found at Valea Lupului, Iași County, or Vărăvăreuca in the Republic of Moldova, where several similar vessels were identified (Fig. 30).

It is certain that there is a change in mentality, values and myths that manifests itself in several areas of prehistoric life, and these transformations are also reflected in the activity of some craftsmen and artisans of that time, the drawing being much simplified compositionally[57]. The image of snakes on bowls, painted in certain decorative compositions, emphasizes the cultic meanings of the motifs, also determining the cultic or symbolic purpose of the vessels. According to V. I. Markevich, such vessels were used to decorate sacred places, with examples in the dwellings from Sabatynovka II and Grenivka[58]. Movsha considered that there was a cult of the bull and one of the snake, which, together with that of the Great Mother, were the oldest cults in the Trypillian religion[59].

Trying to interpret these drawings, C. M. Lazarovici considered them to be related to fertility and fecundity, cyclical renewal, regeneration and protection of crops, but also of households. The painted scenes with bulls, dogs or stags were interpreted as expressing episodes of battle, especially as, sometimes, several specimens are represented on a single vessel[60]. An interesting association is on the vessel from the sanctuary at Poduri-*Dealul Ghindaru*, part of the same final stage B2 of the Cucuteni Culture. The analysis of the decoration highlights motifs associated according to the decorative metopes, interpreted by the discoverers as stylized sacred motifs. Cattle appear, associated with drawings of carnivorous or feline species, a tree, with an elongated, straight trunk, thicker at the base and thinner towards the top. The vessel was interpreted as a hunting scene, with four wild animals, which would symbolise power[61].

The snake is often associated with the moon in the Cucuteni-Trypillia cultural complex through symbolic imagery. The lunar disk, combined with the symbolism of the snake, creates a fantastic, sacred character known as the moon serpent. This combination is evident in the various ornamental compositions, in which the snake's head is represented by circles or ovals, symbolising the full moon. Spiral images of the moon serpent occupy central positions in the ornamentation of vessels, indicating the integration of the snake and lunar symbols in their sacred and mythological representations[62]. A cult of the snake may have existed in prehistory, given the development of animism in certain traditional societies[63]. The association between birds/wings and the snake is of considerable antiquity, later developing into the feathered serpent or the complex image of the dragon.

We believe that the serpentine lines depicted on Cucuteni vessels can be related, among other things, to sacred, ritual dances. The composition of the serpentine decoration and the way it is combined is reminiscent of the manners of organizing dancers in the Balkan area. Today, there are many studies related to this subject. For example, *Bouenek* is a special type of dance, performed throughout eastern Bulgaria, in which dancers hold hands and form a meandering line. These types of dances have the same musical pulsation, a rhythm frequently marked by the iambic pentameter. The way the dancers are chained together, as well as the movement of the group, is very close to the symbol of the snake, which is a basic element in spring rituals. The rows of dancers hold hands and have a rhythm, breathing, and alternation that progresses either faster or slower, in waves that alternate the winding and unwinding of a spiral, creating the visual impression of a single enormous body[64].

The birds painted on the vessels from Ștefănești – *Stânca Doamnei* were published synthetically in a relatively recent study, and we do not wish to repeat what we have already concluded in this extensive article on the painted

[55] Furnică 2014.
[56] Enea *et alii* 2016, p. 554.
[57] Lazarovici *et alii* 2009, p. 18.
[58] Marchevici 1981, p. 301.
[59] Melnyk, Tkachuk 2021, p. 13.
[60] Lazarovici 2010, p. 152.
[61] Dumitroaia *et alii* 2016, p. 810.
[62] Burdo 2022, p. 58.
[63] Yakar 2012.
[64] Ilieva, Shtarbanova 2005, p. 5–6.

Figure 30. *Vessels with painted zoomorphic decoration: 1. Vessel with zoomorphic representations from Vărvăreuca XV-Republic of Moldova (3D model taken from https://tinyurl.com/ykhduhdk, author Denis Topal); 2. Amphora discovered in the Valea Lupului* – Fabrica Chimică *archaeological site, exhibited at the Museum of the "Alexandru Ioan Cuza" University in Iași (3D model taken from https://tinyurl.com/mr2c4ra5, author Radu Alexandru Brunchi); 3. Amphora discovered at Vărăvăreuca VIII-Republic of Moldova (after https://www.moldovenii.md/en/section/96); 4. Amphora discovered at Vărăvăreuca VIII-Republic of Moldova (after www.secbcm.gov.md – Service for Evidence and Circulation of Movable Cultural Goods of the Republic of Moldova).*

birds from the Cucuteni milieu[65]. We believe, however, that a few new observations are necessary. All five artifacts described in the catalogue were painted only on the outer side of the vessels. All the ceramic fragments from Stânca Doamnei are made of fine paste, well-fired, with a carefully polished outer surface. The two previously published fragments (Fig. 12/1–2) were considered by A. Nițu to be part of the same bitronconical amphora, with a funnel-shaped mouth[66]. The same fragments were also discussed in other, more recent studies, probably also because they were, until now, unique in the northern area of Moldova[67]. Comparing them with other amphorae that have this type of decoration, A. Nițu assumed that the amphora from Stânca Doamnei could have had spiral decoration in the shoulder area. He noted that the different shades of the decoration, in some places, could have been due to the secondary firing of the vessel. The lines under the birds could suggest the surface of the water, as has already been demonstrated for other vessels from the same period[68]. In fact, A. Nițu considered that the entire ceramic complex from Ștefănești – *Stânca Doamnei* is defined by the exclusivity of vessels belonging to the end of the Cucuteni B1 phase, with specific settlements at Șipeniți – *Shypyntsi* (Chernivtsi Oblast, Ukraine) and Petreni (Drochia District, Republic of Moldova)[69]. All fragments of this type were discovered only in Dwelling 2, although we do not exclude the possibility that a more careful study of ceramic materials from other features of the same site will bring additional data. For the moment, we do not have a plausible explanation for the grouping of these fragments in a single feature from the Stânca Doamnei site. Unfortunately, the data known so far cannot be supplemented with others obtained, possibly, from new field investigations, because the settlement was almost completely destroyed under the action of natural and anthropogenic factors, so that a very small part could still be researched in 1974 (Fig. 3, 4, 5, 7).

The snake is rarely represented on ceramics belonging to phase A of the Cucuteni culture, but it is often used on vessels belonging to the final phase. Sometimes, it is represented alone, sometimes in association with other symbols. The most frequent images associated with serpents are ovals, or concentric circles, either empty, filled, or with cross-shaped motifs inscribed inside. As analogies, snakes associated with ovoid motifs frequently appear on vessels from Badragii Vechi, Petreni, Vărvăreuca XV (Fig. 30), Brânzeni IV, Vîhvatinți/ Ofatinți (Rîbnița District, Republic of Moldova) and Bilcze Złote (ukr. Більче-Золоте)[70].

C. M. Lazarovici believes that for some populations, mythical birds embody the solar principle and the rebirth of life, citing, among other things, the opinions expressed by Marija Gimbutas, who associates the image of the Neolithic bird with the emergence of life, regeneration, as well as with the defeat of death, the snake being an epiphany of the Great Goddess[71]. Birds are also associated with eggs and the regeneration of the world. Eggs painted on various vessels suggest the primordial egg, which is associated with the snake and concentric circles[72].

The fact that painted ceramics with zoomorphic, phytomorphic or human figures appear with a rare frequency in the Cucuteni environment has led to the hypothesis that these vessels were used in rituals and would have had a limited direct functional purpose. These vessels often present a mixture of geometric and zoomorphic representations (Fig. 30). The images primarily depict animal silhouettes, which can sometimes be identified as species, but not as breed. The animals are usually rendered in profile, with individualized front and hind legs and often have detailed features, such as ears, horns, fluffy tails, claws and fur. Intentionally, in some cases sexual characteristics are also represented, as in the case of the Trușești vessel (Fig. 23). Some animals are associated with discs, perhaps representing the solar disc or with crescent or ovoid motifs (Fig. 13, 18, 19, 22, 26). It is believed that these representations have a ritual significance related to fertility, fecundity and mythological themes[73]. Most prehistoric religions have "zoomorphic" or partially zoomorphic idols, gods in the form of animals or anthropomorphic hybrids, having the head of an animal. Sometimes, the gods take the form of animals for various purposes, as suggested by mythological stories that raise the question of the coupling between humans and gods disguised in animal forms. We know the myths about Zeus, who appears as an eagle or an ant, a snake, a bull or a swan. Chronos or Poseidon embody horses, and Apollo has the ability to transform into a dog[74].

The complexity of the decoration, as well as the images used, shows that the Cucuteni vessels were much more than simple containers for storing, preparing and consuming food. The analysis of ceramic material coming from several contemporary sites or showing the same pictorial style can complete the information we have on the technology of making ceramics, on the similarities and differences between the different sites or complexes, as well as on the imaginary of the Cucuteni population.

Finally, we wonder how segregated the telluric and divine worlds were, given the symbolic messages encrypted in the Cucuteni drawings, full of colour and vividness, through the movement of animal characters. The vessel is a symbol of abundance and a source of well-being, being a universal container for humanity. This is important for the study of all agricultural civilizations in general. Animal images are not just simple decorations;

[65] Țurcanu *et alii* 2020.
[66] Nițu 1975a, p. 48, fig. 2; Dumitrescu 1979, p. 66, fig. 55.
[67] Burdo 2022, p. 67, fig. 6/8.
[68] Nițu 1975a, p. 47.
[69] Nițu 1975a, p. 50.
[70] Nițu 1975a, fig. 26/2–3a; Lazarovici 2007, p. 16.
[71] Gimbutas 1989, p. 121–137.
[72] Lazarovici 2007, p. 21; Gimbutas 1987, p. 26.
[73] Lazarovici 2007, p. 11.
[74] Lang 2001, p. 23.

they embody complex meanings that refer to spiritual beliefs and the social organization of the community. Looking at the types of animals depicted, it becomes obvious how they can reflect societal values, such as power, fertility or the connection of man with nature. In addition, the preeminence of certain animals within the scenes painted on Cucuteni vessels could also indicate their real significance, in everyday life or within ritual practices, suggesting that they could have been viewed as totems or apotropaic elements.

Animal images on Cucuteni-Trypillia pottery provide a means by which to analyse the social values and cosmological beliefs of prehistoric communities. Specific representations, such as birds, domestic and wild animals, played multiple roles, which certainly went beyond purely decorative purposes. As an interpretation, the use of this particular type of vessel could have played a role in rituals designed to ensure social cohesion or spiritual identity of human communities[75].

The purpose of such a complex painting, which stylistically corresponds to contemporary sites, is difficult to decipher, but it seems that these animal representations depict mythological narratives, or episodes from sacred stories. In this way, the pottery loses its direct functional role and becomes a superior object, being a medium for transferring iconographic information and not just a container for storing, preparing or serving food. It is possible that the representation of animals was linked to fertility and the abundance of agricultural crops, reflecting the community's dependence on both animal husbandry and plant cultivation for survival. Furthermore, these images could have conveyed deeper mythological meanings, in fact showing the connections between the physical and spiritual worlds. The selection of a narrow register of representations, as well as the intentional stylization of these images, could indicate their ritual importance, aligning with the broader cosmological ideas that governed Cucuteni-Trypillia communities[76]. Thus, the study of animal images not only enriches the understanding of their art but also sheds small rays of light on the complex relationship between society, culture, mythology and everyday life.

By looking at the vessels described in this study and observing how the animals are associated with plant representations, we conclude that the images of animals, painted on Cucuteni ceramic vessels, are part of a visually illustrated mythology, the narrative of which has been lost; thus, explaining the images is nowadays a difficult task. However, exploring the different possibilities of their interpretation could lead, sooner or later, to deciphering some myths and, thus, to finding much deeper meanings regarding how the Cucuteni human communities viewed the surrounding world.

[75] Nebbia 2017.

[76] Burdo 2022.

REFERENCES

Alizadeh 2006 – A. Alizadeh, *The origins of state organizations in prehistoric highland Fars, Southern Iran. Excavations at Tall-e Bakun*, Oriental Institute Publications, Chicago, 2006.

Bobrinskiy 1902 – A. A. Бобринский, *О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии, Труды Ярославского областного съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области*, Moskва, 1902.

Bogaevsky 1937 – B. L. Bogaevsky, *Б. Л. Богаевский Орудия производства и домашние животные Триполья. – Л.*, 1937.

Bodi *et alii* 2018 – G. Bodi, L. Solcan, L. Bejenaru, *Considerații asupra reprezentărilor de bovine în decorul pictat al ceramicii Cucuteni-Tripolie*, CercIst SN 37, p. 61–84.

Bodi *et alii* 2019 – G. Bodi, L. Solcan, L. Bejenaru, *Considerații asupra imaginilor pictate de bovine din cadrul complexului cultural Cucuteni-Tripolie. Un exercițiu teoretic,* in: I. Frasin, G. Bodi (coord.), *Studii de Antrozoologie. Interacțiunea om-animal din perspectivă multidisciplinară*, București, 2019, p. 145–171.

Burdo 2022 – N. Burdo, *Goddesses and the Moon: Images and Symbols of Cucuteni-Trypillia*, Archaeologia Lituana 23, p. 53–78.

Danilenko 1997 – B. H. Даниленко, *Космогония первобытного общества*, Фастов, 1997.

Diaconu 2010 – V. Diaconu, *Hănești-Botoșani: mărturii arheologice și istorice*, Piatra-Neamț, 2010.

Dietrich, Schmidt 2010 – O. Dietrich, K. Schmidt, *A Radiocarbon Date from the Wall Plaster of Enclosure D of Göbekli Tepe*, Neo-Lithics 2(10), Special Topic on *The Domestication of Water*, 2010, p. 82–83.

Dietrich *et alii* 2012 – O. Dietrich, Ç. Köksal-Schmidt, C. Kürkçüoğlu, J. Notroff, K. Schmidt, *Göbekli Tepe – A Stone Age ritual center in southeastern Turkey*, Actual Archaeology 2, p. 35–51.

Dietrich *et alii* 2014 – O. Dietrich, J. Notrof, K. Schmidt (†), *Recent Research 2013/14: Insights into a new Enclosure at Göbekli Tepe*, in: L. Clare, J. Becker (eds.), *Our Place: Our Place in the World*, John Templeton Foundation – Newsletter September 2014, p. 5–6.

Dietrich *et alii* 2014a – O. Dietrich, Ç. Köksal-Schmidt, C. Kürkçüoğlu, J. Notroff, K. Schmidt, *Göbekli Tepe. Preliminary Report 2012 and 2013 Excavation Seasons*, Neo-Lithics 1(14), 2014, p. 11–17.

Dinu 1957 – M. Dinu, *Șantierul arheologic Valea Lupului / Chantier archéologique de Valea Lupului*, MCA 3, 1957, p. 161–178.

Dumitrescu 1979 – Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979.

Dumitroaia *et alii* 2016 – Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, C.-D. Nicola, *Vase aux représentations sacrées peintes lié du sanctuaire à étage dans l'étape Cucuteni B1 de Poduri-Dealul Ghindaru (Département de Bacău, Roumanie)*, in: C. Preoteasa, C.-D. Nicola (eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context, Proceedings of the International Colloquium Cucuteni 130, Piatra Neamț, 2014*, Piatra Neamț, 2016, p. 807–817.

Enea *et alii* 2016 – S.-C. Enea, D. Boghian, S. Ignătescu, *Anthropomorphic and Zoomorphic Representations from Cucuteni Sites of Costești and Giurgești (Iași County, Romania)*, in: C. Preoteasa, C.-D. Nicola (eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context, Proceedings of the International Colloquium Cucuteni 130, Piatra Neamț, 2014*, Piatra Neamț, 2016, p. 533–580.

Furnică 2014 – R. Furnică, *Reprezentări zoomorfe din neoliticul și eneoliticul României de la est de Carpați*, Teză de doctorat, mss, Iași, 2014.

Gimbutas 1987 – M. Gimbutas, *The Earth Fertility of old Europe*, DHA 13, 1987, p. 11–69.

Gimbutas 1989 – M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, San Francisco, 1989.

Holmsten 1941 – V. V. Holmsten, B. B. Гольмстен, *Об элементах орнаментации керамики родового общества юга СССР, Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа. – Л.*, 1941. – Т. 1. – С. 1–8.

Ilieva, Shtarbanova 2005 – A. Ilieva, A. Shtarbanova, *Zoomorphic Images in Bulgarian Women's Ritual Dances in the Context of Old European Symbolism*, The Journal of Archaeomythology 1(1), 2005, p. 2–12.

Ioniță, Șovan 2013 – I. Ioniță, O. L. Șovan, *O necropolă a dacilor liberi de la Ștefănești jud. Botoșani*, Forum Cultural 13(3), 2013, p. 5–11.

Krichevsky 1949 – E. Y. Krichevsky – Е. Ю. Кричевский, *Орнаментация глиняных сосудов у земледельческих племен неолитической Европы И Ученые записки Ленинградского государственного университета. Историческая серия. – Вып. 15.-Л.*, 1949.-С. 54–110.

Köksal-Schmidt, Schmidt 2010 – Ç. Köksal-Schmidt, K. Schmidt, *The Göbekli Tepe "Totem Pole". A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey)*, Neo-Lithics 1, 2010, p. 74–76.

Kovács 2016a – A. Kovács, *The Anthropomorphous statuettes from the site Stânca Doamnei, Ștefănești, Botoșani County*, ActaMP 38, 2016, p. 103–117.

Kovács 2016b – A. Kovács, *Plastica antropomorfă cucuteniană de la Ștefănești-Stânca Doamnei (județul Botoșani)*, MemAnt 31–32 (2015–2016), Piatra-Neamț, 2016, p. 79–96.

Kovács 2017a – A. Kovács, *New discoveries in old excavations. Cult items from a Cucuteni B site from Ștefănești-Stânca Doamnei, Botoșani County-Romania*, Acta Musei Tiberiopolitani 2, Museum Strumica, 2017, p. 8–19.

Kovács 2017b – A. Kovács, *A Column Type Statuette Discovered at Ștefănești-Stânca Doamnei, Botoșani County*, ArheoVest V_1, *In Honorem Doina Benea, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 25 noiembrie 2017,* Szeged, 2017, p. 151–162.

Kovács 2018a – A. Kovács, *Anthropomorphous representations form Ștefănești-Stârcea, Botoșani County, Romania*, in: C. M. Lazarovici, A. Berzovan (eds.), *Quaestiones Praehistoricae Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*, București – Brăila, 2018, p. 263–272.

Kovács 2018b – A. Kovács, *Vasele antropomorfe din Muzeul Județean Botoșani și metafora corpului feminin*, ActaMT 14, 2018, p. 17–38.

Kovács 2020 – A. Kovács, *Context and Symbolism of an Old Discovery. The Cross-Shaped Hearth from Ștefănești-Stânca Doamnei, Botoșani County, Romania*, in: A. Berzovan (ed.), *In honorem Silvia Teodor*, Iași, 2020, p. 81–109.

Kovács, Nechifor 2020 – A. Kovács, A. Nechifor, *Analiza statistică a materialului ceramic din Locuința 3 de la Ștefănești-Stânca Doamnei, jud. Botoșani*, ActaMT 16, 2020, p. 7–19.

Kovács, Nechifor 2021 – A. Kovács, A. Nechifor, *Plastica antropomorfă rezultată din cercetările de la Ștefănești-Stârcea, jud. Botoșani (Campania 1974–1975)*, ActaMT 17, 2021, p. 42–53.

Lang 2001 – A. Lang, *Myth, ritual and religion*, vol. I, 2001, The Project Gutenberg's Etext.

Lazarovici 2007 – C.-M. Lazarovici, *Symbols and Signs of the Cucuteni-Tripolye Culture*, Journal of Archaeomythology 3(2), winter 2007, p. 1–31.

Lazarovici 2010 – C.-M. Lazarovici, *Cucuteni Ceramics: Technology, Typology, Evolution, and Aesthetics*, in: D. W. Anthony, Y. J. Chi (eds.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC.*, New York-Princeton, 2010, p. 129–161.

Lazarovici *et alii* 2009 – C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A great civilisation of the prehistoric world*, Iași, 2009.

Mantu-Lazarovici 2004 – C. M. Mantu-Lazarovici, *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, ArhMold 25, 2004, p. 47–67.

Marchevici 1981 – V. I. Marchevici, *Pozdnetripolskie Plemena Severnoi Moldavii*, Chișinău, 1981/V. I. Markevich, *Late Tripolian tribes of northern Moldavia*, Chișinău, 1981.

Melnyk, Tkachuk 2021 – Y. Melnyk, T. Tkachuk, *Semiotic analysis of Trypillia-Cucuteni sign systems. Part 2*, Vinnytsia, 2021.

Monah 1997 – D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BiblMemAnt 3, Piatra Neamț, 1997.

Monah 2012 – D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BiblMemAnt 27, Piatra Neamț, 2012.

Monah, Cucoș 1985 – D. Monah, Șt. Cucoș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985.

Monah, Popovici 1985 – D. Monah, D. Popovici, *Corpusul descoperirilor în așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985.

Morintz 1972 – S. Morintz, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1972)*, Dacia NS 16, 1972, p. 325–357.

Nebbia 2017 – M. Nebbia, *Early Cities or Large Villages? Settlement dynamics in the Trypillia group, Ukraine*, doctoral thesis, Durham University, 2017.

Nițu 1972 – A. Nițu, *Reprezentarea bovideului în decorul zoomorf pictat pe ceramica cucuteniană din Moldova*, Carpica 5, Bacău, 1972, p. 83–90.

Nițu 1972–1973 – A. Nițu, *Ceramica cucuteniană cu decor zoomorf plastic sau pictural*, MemAnt 4–5, 1972–1973, p. 73–83.

Nițu 1975a – A. Nițu, *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, CercIst SN 6, 1975, p. 45–54.

Nițu 1975b – A. Nițu, *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, ArhMold 8, 1975, p. 15–119.

Nițu 1976 – A. Nițu, *Teme plastice antropomorfe și zoomorfe pe ceramica cucuteniană din Moldova*, CercIst SN 7, 1976, p. 49–55.

Nițu, Șadurschi 1994 – A. Nițu, P. Șadurschi, *Săpăturile de salvare de la „Stânca Doamnei" (sat Stânca-Ștefănești, județul Botoșani)*, Hierasus 9, 1994, p. 181–193.

Nițu, Șadurschi 2004 – A. Nițu, P. Șadurschi, *Sondajul arheologic efectuat în așezarea Cucuteni B2 Ștefănești-„La Târcea" 1974–1975*, Acta Moldaviae Septentrionalis 3, 2004, p. 296–312.

Olaru 2015 – I. Olaru, *Creativity in Prehistory: The Painted Pottery from Cucuteni B*, Review of Artistic Education 09+ 10 (2015), 2015, p. 201–209.

Păunescu *et alii* 1976 – A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976.

Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999 – M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești-monografie arheologică*, București-Iași, 1999.

Pogoševa 1985 – A. P. Pogoševa, *Die Statuetten der Tripolje-Kultur*, Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie 7, Bonn, 1985.

Popovici 2000 – D. Popovici, *Cultura Cucuteni, faza A. Repertoriul așezărilor (1)*, Piatra Neamț, 2000.

Rollefson 2008 – G. O. Rollefson, *Charming Lives: Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia*, in: J.-P. Bocquet-Appel, O. Bar-Yosef (eds.), *The Neolithic demographic transition and its consequences*, New York, 2008, p. 387–416.

Rosenberg 1999 – M. Rosenberg, *Hallan Çemi*, in: M. Özdogan, N. Basgelen (eds.), *Neolithic in Turkey. The cradle of civilization, new discoveries*, Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, Istanbul, 1999, p. 25–32.

Rosenberg, Redding 2002 – M. Rosenberg, R. Redding, *Hallan Çemi and Early Village Organisation in Eastern Anatolia*, in: I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities. Social organisation, Identity and Differentiation*, New York, 2002.

Rybakov 1965 – Б. А. Рыбаков, *Космогония и мифология земледельцев энеолита*, Советская археология 1, p. 24–47; 2, 1965, p. 13–33.

Schmidt 1932 – H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien: die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Steinkupferzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*, Berlin und Leipzig, 1932.

Tkachuk 2005 – T. M. Ткачук, *Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд)*. Ч. II. Вінниця: Нова Книга, 2005.

Țurcanu *et alii* 2020 – S. Țurcanu, A. Melniciuc, A. Kovács, *Reprezentări ornitomorfe pictate pe ceramica Cucuteni-Tripolye. Note pentru o mitologie ilustrată*, in: B. P. Niculică, S. Ignătescu, A. Melniciuc (eds.), *Eternitatea Arheologiei. Studii în onoarea profesorului Dumitru Boghian la a 65-a aniversare*, 2020, p. 365–410.

Videiko 2002 – M. Yu. Videiko, *Трипільські протоміста. Історія досліджень [Trypillian proto-cities: history of investigations]* (in Ukrainian), Kiev, 2002, p. 103–125.

Videiko 2005 – M. Yu. Videiko, *Looking for Trypillya Culture proto-cities*, Kiev, 2005.

Videiko 2007 – M. Yu. Videiko, *Contours and Contents of the Ghost: Trypillia Culture Proto-Cities*, MemAnt 24, 2007, p. 251–276.

Yakar 1991 – J. Yakar, *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*, Issue 1, Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology, 1991.

Yakar 2012 – J. Yakar, *The Nature of Symbolism in the Prehistoric Art of Anatolia*, in: M. Gruber, Sh. Aḥituv, G. Lehmann, Z. Talshir (eds.), *All the Wisdom of the East: Studies in Near Eastern Archaeology and History in Honor of Eliezer D. Oren*, Fribourg-Göttingen, 2012, 431–451.

Zaharia *et alii* 1970 – N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

PATINELE DIN OS: ANALIZA COMPARATIVĂ A UNOR PIESE ARHEOLOGICE ȘI ETNOGRAFICE

Monica MĂRGĂRIT[a], Pavel MIREA[b]
[a] *Universitatea „Valahia" din Târgoviște, Târgoviște, România, e-mail: monicamargarit@yahoo.com*
[b] *Muzeul Județean Teleorman, Alexandria, România, e-mail: pavelcmirea@yahoo.com*

Keywords: *mammal bones, skates, technological analysis, functional analysis*
Abstract: *The presence of bones with a flattened facet noted in various archaeological contexts from the Bronze Age on, has stemmed a series of discussions regarding their possible functionality. Generally, they are bones from large mammals, briefly processed at the epiphyseal ends to regularize them. At the opposite extremities two areas of use-wear are apparent on their surface. One is the result of the development of a flattened facet along the long axis of the bone, showing macroscopic luster and deep longitudinal striations. At the opposite end, discontinuous flattened areas develop, showing also macroscopic luster and fine striations. Our study was triggered by several archaeological items from Teleorman County (attributed to several cultural periods starting with the Bronze Age) and two ethnographic pieces from the same county. We compared the technological and functional marks present on their surfaces, to determine whether the archaeological artefacts may have been used as skates.*

Cuvinte-cheie: *oase de mamifere, patine, analiza tehnologică, analiza funcțională*
Rezumat: *Prezența unor oase având o fațetă aplatizată, în contexte arheologice variate, începând cu epoca bronzului, a suscitat o serie de discuții privind posibila lor funcționalitate. În general, este vorba despre oase provenind de la animale de talie mare, sumar prelucrate la nivelul epifizelor pentru regularizarea acestora. Pe suprafața lor sunt evidente două zone de uzură, dispuse pe două fețe opuse. Prima constă în dezvoltarea unei arii aplatizate, paralel cu axa lungă a osului, caracterizată de lustru macroscopic și striuri longitudinale adânci. Pe fața opusă, apar zone de aplatizare ale suprafeței, discontinue, cu lustru macroscopic și striuri fine. Pornind de la câteva piese arheologice descoperite pe teritoriul județului Teleorman, aparținând mai multor epoci începând cu epoca bronzului, și de la două piese etnografice din același județ, ne-am propus să discutăm și să comparăm urmele tehnologice și funcționale prezente pe suprafața acestora, pentru a vedea în ce măsură acestea sunt compatibile cu funcția de patine.*

INTRODUCERE

Descoperirea în contexte arheologice variate a unor oase având una sau chiar două fațete opuse aplatizate, uneori prevăzute cu perforații, a suscitat o serie de discuții privind posibila lor funcționalitate. În general, în literatura de specialitate au fost publicate drept patine, dar există și lucrări în care s-a susținut că aveau funcția de răzuitor sau de lustruitor, folosite în prelucrarea pieilor de animale sau că erau sisteme de susținere a plaselor de pescuit[1]. La rândul său, S. A. Semenov[2] a respins funcția de patine, mai ales pentru piesele lipsite de perforații, propunând utilizarea în prelucrarea textilelor.

Din datele publicate, astfel de oase sunt prezente pe o arie geografică imensă, acoperind mare parte din teritoriul Europei și zonele nordice ale Rusiei[3]. Destul de recent, au fost publicate patine din os provenind dintr-un mormânt de epoca bronzului de pe teritoriul Chinei[4]. Cele mai vechi specimene sunt atestate în epoca Bronzului timpuriu[5]. Sursele arheologice, bibliografice, iconografice sau etnografice consemnează persistența lor de-a lungul Evului Mediu[6] și chiar până în epoca modernă[7]. Prin intermediul acestor surse, aflăm că erau folosite în timp ce oamenii trăgeau săniile care transportau mărfuri și pentru a merge la pescuit la copcă, în timpul iernii. Spre

[1] Florescu 1991; Sava 1998.
[2] Semenov 1964, p. 192–193.
[3] Semenov 1964; MacGregor 1976; Choyke, Bartosiewicz 2005; Muhonen 2005; Luik, Maldre 2021.
[4] Kang 2023.
[5] Choyke *et alii* 2004; Choyke, Bartosiewicz 2005; Edberg, Karlsson 2015.
[6] Chaoui-Derieux 2010; Konczewska 2011; Sognnes 2011; Edberg, Karlsson 2015; Gál, Bartosiewicz 2016; Marković, Špehar 2023; vezi și: https://www.knochenarbeit.de/bone-skates-database/ sau https://www.jorvikvikingcentre.co.uk/about/jorvik-artefact-gallery/.
[7] Herman 1980.

exemplu, un mormânt viking de bărbat din Suedia conținea o pereche de patine din os și echipament de pescuit, ceea ce indică că acestea erau folosite în activitățile de pescuit[8]. De asemenea, alte documente menționează folosirea lor în Siberia, în timpul expedițiilor de vânătoare[9]. O analiză a patinelor medievale din Suedia, analiză ce se bazează și pe date etnografice, ilustrează utilizarea acestora de către copii și tineri, probabil pentru jocuri pe gheață[10]. De asemenea, utilizarea patinelor de către copii este atestată în Ungaria până în secolul al XX-lea[11]. Vedem, astfel, că patinele puteau fi folosite pentru diferite activități, dar și pentru jocuri și distracție. O serie de specialiști au realizat experimente care confirmă eficacitatea lor deosebită pentru deplasarea pe gheață[12].

Cele mai multe exemplare par să fi fost confecționate din oase (metacarpiene și metatarsiene) de *Equus caballus*. Pe locul doi se află oasele de *Bos taurus* și, cu totul sporadic, au fost folosite și oasele de la alte specii (cerb, ovicaprine). Alegerea cu predilecție a tipurilor de oase menționate nu este întâmplătoare deoarece acestea asigurau un suport drept, suficient de lat, cu o structură puternică, ceea ce necesita o investiție tehnologică minimă pentru a realiza o patină. Rareori, apar și alte tipuri de oase, precum radius, tibie, coastă și mandibulă.[13]

PATINELE ÎN SPAȚIUL EXTRACARPATIC

În spațiul extracarpatic, astfel de piese apar pentru prima dată în Bronzul mijlociu, în cadrul culturilor Costișa și Monteoru[14]. Devin din ce în ce mai numeroase în perioada Bronzului târziu, precum patinele din complexul cultural Noua-Sabatinovka[15] și continuă să fie prezente până în Evul Mediu[16].

Cele mai multe exemplare sunt sumar prelucrate la nivelul epifizelor pentru regularizarea suprafeței. Astfel, prin percuție (Fig. 1/a) și/sau abraziune (Fig. 1/d), au fost îndepărtate părțile proeminente ale capetelor epifizelor. Acest procedeu este esențial pe fața care va fi în contact cu suprafața gheții. În unele cazuri, aceasta a fost singura modificare a formei inițiale a osului, dar sunt exemplare la care și fața opusă zonei funcționale (care venea în contact cu încălțămintea) a fost, de asemenea, aplatizată prin percuție. Scopul era probabil o fixare mai bună de picior. În cazul exemplarelor arheologice cu o fațetă funcțională bine dezvoltată (patină intens utilizată) este imposibil de specificat dacă, într-o primă etapă, a avut loc amenajarea tehnologică a acestei fațete. Dacă astfel de urme existau, acestea au fost distruse prin utilizarea patinei. Astfel de informații ne pot oferi doar piesele aflate la începutul procesului de utilizare.

Unele exemplare sunt prevăzute cu una sau două perforații dispuse în zone diferite ale osului, pentru fixarea cu șireturi, de încălțăminte, a patinelor. Însă atât amplasarea lor, cât și tehnicile de realizare nu sunt identice. Unele sunt dispuse la nivelul diferitelor zone ale epifizelor (Fig. 1/a, d), fiind realizate prin rotație. De obicei, acestea sunt deformate spre extremitate, cu peretele aproape fracturat ca urmare a presiunii firului (Fig. 1/b, c) sau spre peretele interior (când vorbim despre o singură perforație), cu apariția unei depresiuni (Fig. 1/e, f). Există, de asemenea, perforații de mari dimensiuni (Fig. 1/g), dispuse transversal și prezente la ambele epifize. Acestea sunt realizate prin percuție (Fig. 1/i), punctele de impact fiind vizibile. Microscopic, am identificat micile depresiuni de uzură (Fig. 1/h), formate ca urmare a presiunii exercitate de un fir de prindere.

În fine, gradul de utilizare a pieselor este și el diferit. Sunt prezente piese la care formarea fațetei este abia la început, piese aflate în faze diferite de uzură (cu o lățime variabilă a fațetei de uzură) și piese epuizate, la care utilizarea a fost îndelungată.

PIESELE ARHEOLOGICE DIN PATRIMONIUL MUZEULUI JUDEȚEAN TELEORMAN

În colecțiile Muzeului Județean Teleorman se află un lot de patine care s-au dovedit extrem de utile în identificarea diferitelor aspecte legate de prelucrarea tehnologică, de modul de prindere și de intensitatea utilizării.

Una dintre patine (Fig. 2/a) a fost descoperită la Blejești (jud. Teleorman), în asociere cu materiale din epoca bronzului târziu (cultura Tei III). Este o piesă foarte importantă pentru studiul acestei categorii tipologice, deoarece se afla la începutul procesului de utilizare, astfel că sunt vizibile urmele proceselor tehnologice. La una din extremități, pe ambele fețe, suprafața a fost regularizată prin lovituri în percuție (Fig. 2/b–c). Pe fața de frecare cu încălțămintea, procedeul este prelungit pe o bandă mediană până spre zona centrală a osului. Fațeta de frecare cu gheața a fost preparată tehnologic, prin lovituri în percuție transversală, aplatizându-se convexitatea osului (Fig. 2/d–e). Piesa a fost folosită, uzura începând deja să se formeze. Patina are o lungime de 250 mm, o lățime medie de 29,6 mm, o grosime medie de 30 mm, în timp ce banda mediană de uzură are o lățime medie de 13 mm.

O altă patină (Fig. 3/a) a fost atribuită primei epoci a fierului (cultura Basarabi), fiind descoperită la Lăceni, în punctul „Pălimar" (jud. Teleorman). Aceasta avea un sistem de prindere care consta într-o perforație realizată prin rotație în țesutul spongios (Fig. 3/b), la extremitatea epifizei.

[8] Stenberger 1961.
[9] MacGregor 1976, p. 61.
[10] Edberg, Karlsson 2015.
[11] Choyke, Bartosiewicz 2005.
[12] Küchelmann, Zidarov 2005; vezi și: https://www.schaatshistorie.nl/english/the-skate/bone-skates/boneskateresearch-bevthurber/.
[13] Semenov 1964: MacGregor 1975; Choyke *et alii* 2004; Küchelmann, Zidarov 2005; Formenti, Minetti 2007; Sîrbu 2011; Edberg, Karlsson 2015; Putelat 2015; Luik, Maldre 2021; Marković, Špehar 2023.
[14] Mărgărit, Dumitrașcu 2017.
[15] Florescu 1991; Rotaru, Gheorghe 2006; Dascălu 2007; Sîrbu 2011; Beldiman *et alii* 2017; Diaconu, Mărgărit 2022.
[16] Păunescu, Rența 1998; Covacef *et alii* 2005; Talmațchi *et alii* 2015.

Figura 1. *a) Patină de la Hănești – cultura Noua (după Diaconu, Mărgărit 2022); b–c), e–f), i) Detalii perforații; d) Patină de la Sărata-Basarab – cultura Noua (după Diaconu, Mărgărit 2022); g) Patină de la Costișa – cultura Costișa (după Mărgărit, Dumitrașcu 2017); h) Uzura la nivelul perforației.*
Figure 1. *a) Skate from Hănești – Noua culture (after Diaconu, Mărgărit 2022); b–c), e–f), i) Perforation details; d) Skate from Sărata-Basarab – Noua culture (after Diaconu, Mărgărit 2022); g) Skate from Costișa – Costișa culture (after Mărgărit, Dumitrașcu 2017); h) Use-wear on the perforation area.*

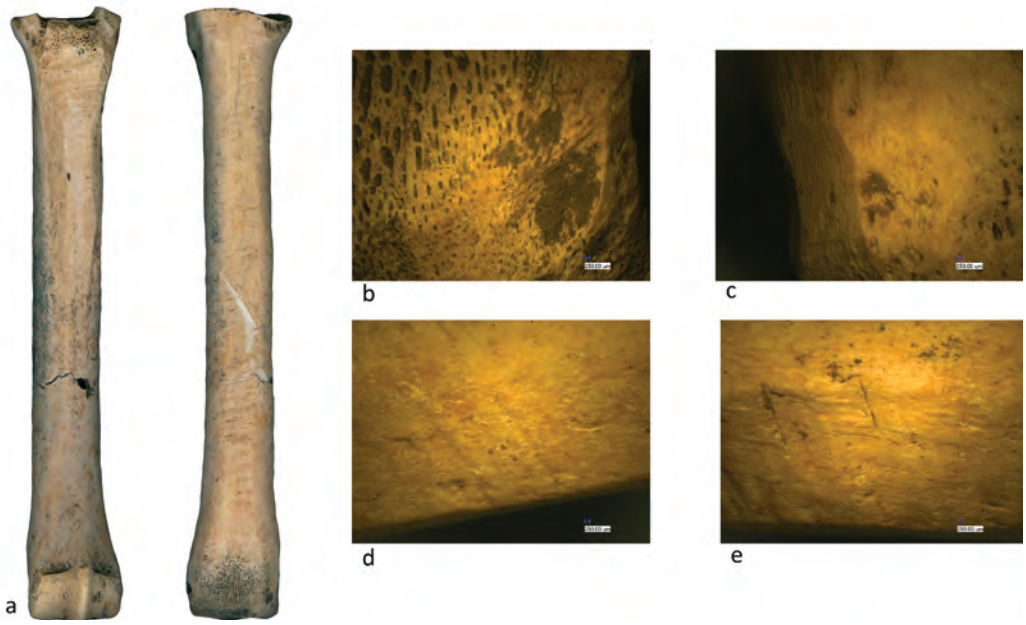

Figura 2. *a) Patină descoperită la Blejești; b–c) Stigmate de percuție la nivelul epifizei; d–e) Stigmate de percuție pe fațeta de frecare cu gheața.*
Figure 2. *a) Skate from Blejești; b–c) Percussion marks at the epiphysis; d–e) Percussion marks on the ice friction facet.*

Apoi, prin percuție, pe fațeta de frecare cu încălțămintea, a fost creată o mică gaură (Fig. 3/c). Firul trecea prin cele două orificii. Mica perforație are deformări, uzură și perete aplatizat (Fig. 3/d). O fisură se dezvoltă între cele două perforații, posibil ca urmare a presiunii firului. Pe fațeta de frecare cu gheața, una din epifize a fost intens fasonată prin abraziune. Fațeta este bine individualizată, dar nu este foarte lată. Are lustru puternic și striuri longitudinale care

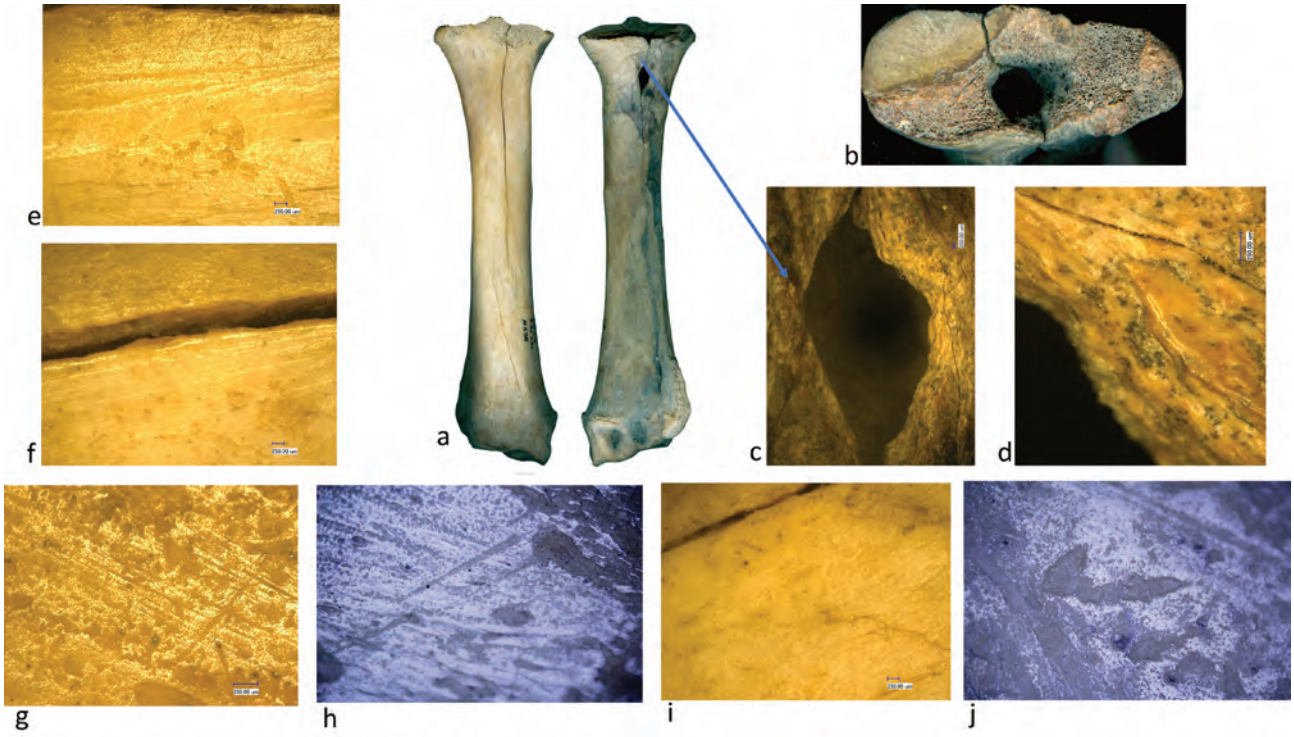

Figura 3. *a) Patină descoperită la Lăceni; b–c) Detalii perforații: d) Uzura peretelui perforației; e–f) Striuri longitudinale pe fațeta de frecare cu gheața; g–h) Striuri transversale pe fațeta de frecare cu gheața; i–j) Uzura la nivelul fațetei de frecare cu încălțămintea.*
Figure 3. *a) Skate found at Lăceni; b–c) Perforation details: d) Use-wear of the perforation wall; e–f) Longitudinal striations on the ice friction facet; g–h) Transversal striations on the ice friction facet; i–j) Use-wear on the footwear friction facet.*

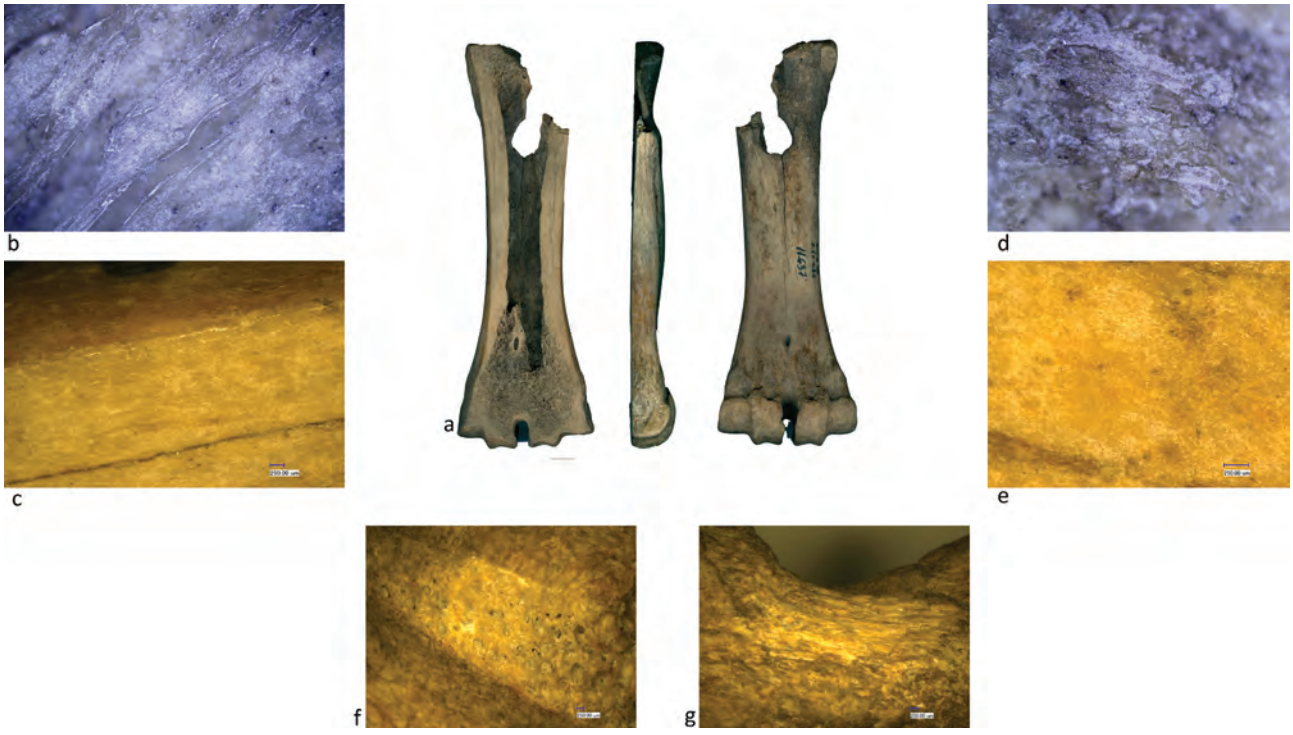

Figura 4. *a) Patină descoperită la Lăceni; b–c) Uzura la nivelul fațetei de frecare cu gheața; d–e) Uzura la nivelul fațetei de frecare cu încălțămintea; f) Urme de abraziune; g) Uzura la nivelul perforației.*
Figure 4. *a) Skate found at Lăceni; b–c) Use-wear on the ice friction facet; d–e) Use-wear on the footwear friction facet; f) Abrasion marks; g) Use-wear of the perforation.*

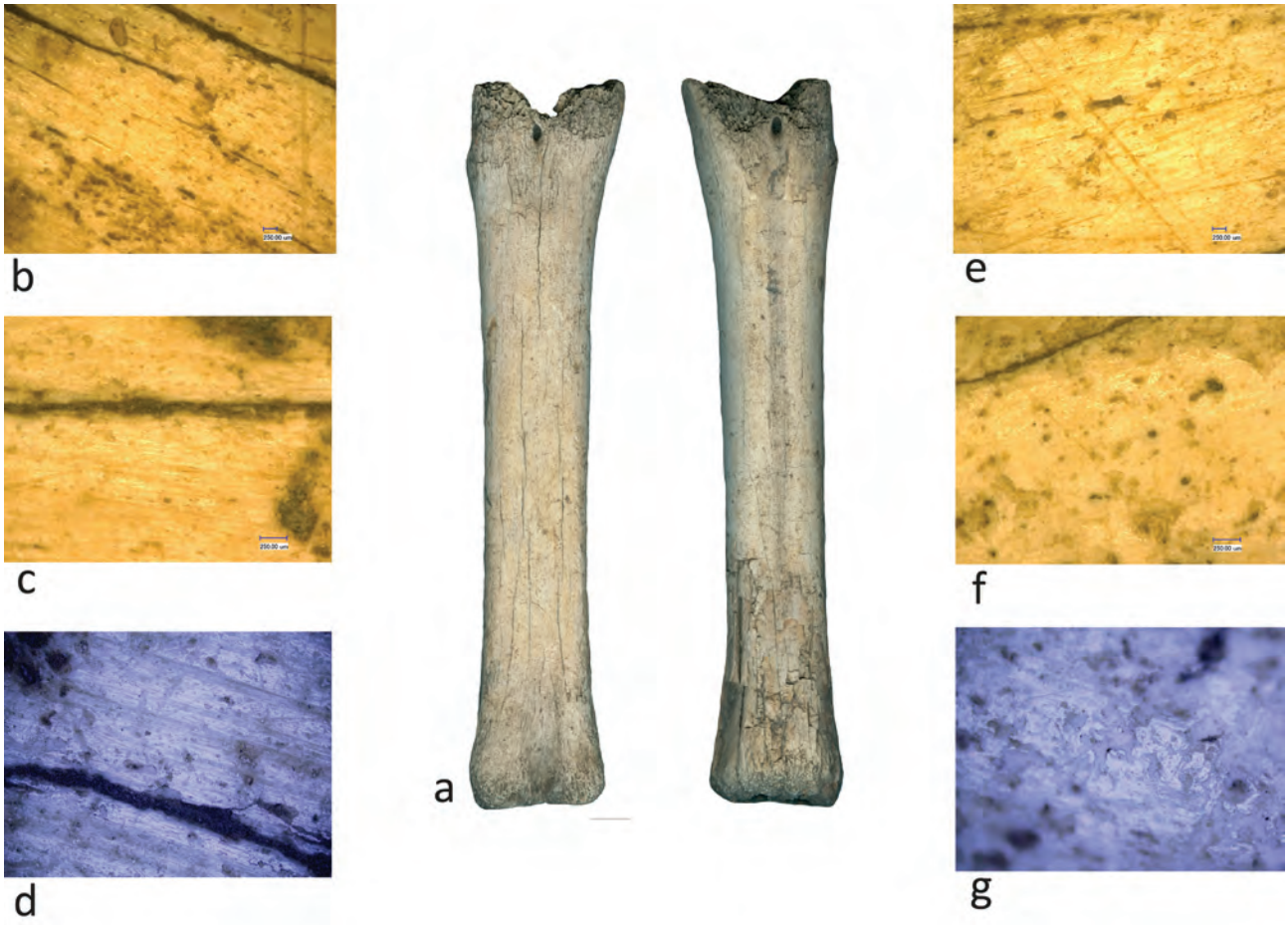

Figura 5. *a) Patină descoperită la Alexandria „Cărămidărie"; b–d) Uzură la nivelul fațetei de frecare cu gheața; e) Striuri transversale pe fațeta de frecare cu gheața; f–g) Uzură la nivelul fațetei de frecare cu încălțămintea.*
Figure 5. *a) Skate found at Alexandria „Cărămidărie"; b–d) Use-wear on the ice friction facet; e) Transversal striations on the ice friction facet; f-g) Use-wear on the footwear friction facet.*

se văd inclusiv macroscopic (Fig. 3/e–f). Spre periferie, sunt prezente câteva striuri transversale sporadice (Fig. 3/g–h). Pe fațeta de frecare cu încălțămintea, nu s-a intervenit tehnologic. Suprafața prezintă urme de uzură macroscopice, în timp ce la microscop sunt vizibile arii de aplatizare, separate de zone depresionare (Fig. 3/i–j). Suprafața de uzură nu este continuă. Datele morfometrice sunt următoarele: lungime – 246 mm, lățime medie – 36 mm, grosime medie – 25,6 mm, lățime medie fațetă de frecare – 14,2 mm, diametru perforație – 13 mm.

Din același punct arheologic provine o patină intens utilizată (Fig. 4/a) care poate fi considerată o piesă epuizată. Practic, peretele feței de frecare cu gheața a dispărut. Pe fața opusă, epifizele au fost sumar abrazate (Fig. 4/f), pentru eliminarea protuberanțelor. Pe această față se vede că piesa avea o perforație realizată prin percuție. Perforația este deformată lateral, cu aplatizarea peretelui și zone de lustru (Fig. 4/g). Pe fațetele de frecare cu gheața (Fig. 4/b–c) și încălțămintea (Fig. 4/d–e), apar arii de aplatizare, lustru și striuri specifice. Patina are lungimea de 173,5 mm, lățimea medie de 33,5 mm, grosimea medie de 16,4 mm, diametrul perforației de 13,8 mm, cu o fațetă de frecare având lățimea de 31 mm.

În punctul Alexandria „Cărămidărie" au fost descoperite alte două piese. Vorbim despre o așezare distrusă, cu materiale din mai multe epoci: neolitic, epoca bronzului, Hallstatt, geți, sec. VIII–X, astfel că nu putem face o încadrare culturală precisă. Prima piesă (Fig. 5/a) este destul de degradată în suprafață, iar epifizele sunt afectate de procese tafonomice. Fațeta de frecare cu gheața este clar delimitată. Prezintă lustru și striuri longitudinale, care spre periferie se intersectează cu striuri neregulat dispuse (Fig. 5/b–e). Pe fața de frecare cu încălțămintea, apar arii de aplatizare cu lustru puternic (Fig. 5/f–g). Datele morfometrice ale piesei sunt următoarele: lungime – 162,5 mm, lățime medie – 25 mm, grosime medie – 26 mm, lățime fațeta de frecare – 17 mm.

Cea de a doua piesă (Fig. 6/a) este fracturată transversal. Pe fațeta de frecare cu gheața, epifiza a fost regularizată prin percuție transversală (Fig. 6/b). Fațeta este bine delimitată, cu un lustru puternic și striuri longitudinale (Fig. 6/c–d). La microscop, sunt vizibile

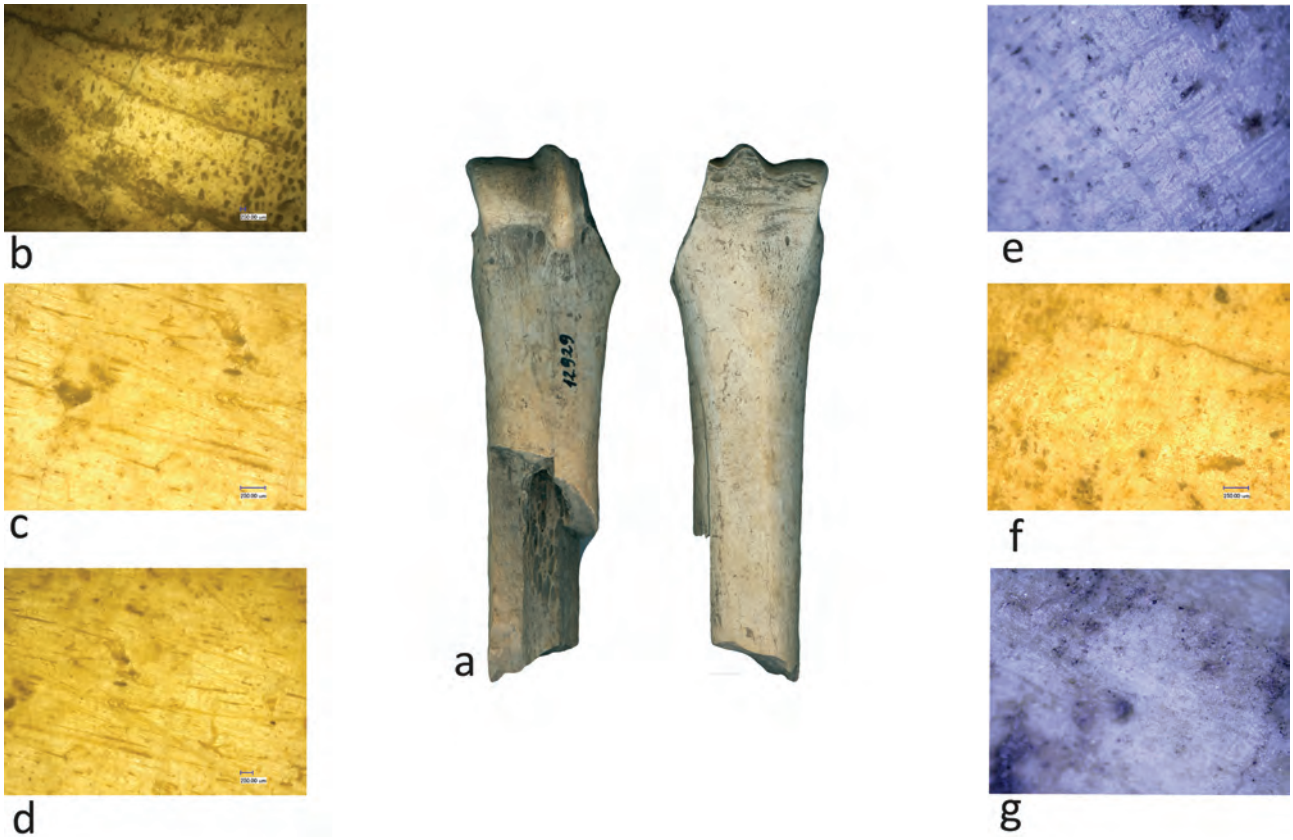

Figura 6. *a) Patină descoperită la Alexandria „Cărămidărie"; b) Urme de percuție; c–d) Uzură la nivelul fațetei de frecare cu gheața; e) Striuri transversale pe fațeta de frecare cu gheața; f–g) Uzură la nivelul fațetei de frecare cu încălțămintea.*
Figure 6. *a) Skate found at Alexandria „Cărămidărie"; b) Percussion marks; c–d) Use-wear on the ice friction facet; e) Transversal striations on the ice friction facet; f–g) Use-wear on the footwear friction facet.*

și zone cu striuri transversale (Fig. 6/e). Pe fața de frecare cu încălțămintea, nu sunt vizibile intervenții tehnologice, în schimb este prezent un lustru macroscopic și striuri rezultate din procesul de frecare (Fig. 6/f–g). Lungimea este indeterminabilă, lățimea medie are 35 mm, grosimea medie – 24,5 mm, iar lățimea fațetei de uzură – 10,2 mm.

PIESELE ETNOGRAFICE DIN PATRIMONIUL MUZEULUI JUDEȚEAN TELEORMAN

Printr-o conjunctură fericită, în patrimoniul Muzeului Județean Teleorman au ajuns două patine, provenind din com. Suhaia, jud. Teleorman, care au fost confecționate și utilizate la începutul secolului al XX-lea. Ele nu sunt pereche, dar furnizează informații prețioase în interpretarea pieselor arheologice similare ca morfologie și modalitate de dezvoltare a uzurii. De altfel, sunt mărturii că în perioadele mai târzii, începând cu Evul Mediu, patinele nu erau folosite în pereche. În ceea ce privește piesele etnografice, din ceea ce am aflat de la donator, patinele erau folosite pentru traversarea Lacului Suhaia[17] (care îngheța mai ușor) spre Dunăre (care îngheța mai greu) pentru a ajunge mai repede în zăvoaiele de pe malul fluviului, de unde își procurau lemne. Petre Diaconu[18], într-un articol din 1958, spune că patinele din os continuau să fie folosite de copiii care trăiau pe malul Dunării, confirmând supraviețuirea acestor piese până la mijlocul secolului al XX-lea.

Prima piesă (Fig. 7/a) a fost atent prelucrată și are o uzură intensă, fațeta de frecare de gheață fiind destul de lată. La ambele extremități, a fost modificată forma osului: una din extremități are o formă triunghiulară, este ușor ridicată spre vârf, pentru a facilita trecerea peste obstacole mici de pe suprafața gheții. Cealaltă extremitate este trapezoidală. Aceste morfologii au fost realizate prin percuție (Fig. 7/b–e). Pe fațeta de frecare cu încălțămintea nu s-a intervenit tehnologic. Nu știm dacă inițial fațeta de frecare cu gheața a fost prelucrată tehnologic, pentru că

[17] Lacul Suhaia, un lac din lunca Dunării, a fost desecat la sfârșitul anilor '60 ai secolului trecut în proporție de aproximativ 60%, suprafața de luciu de apă reducându-se de la 3104 ha, la 1050 ha.
[18] Diaconu 1958.

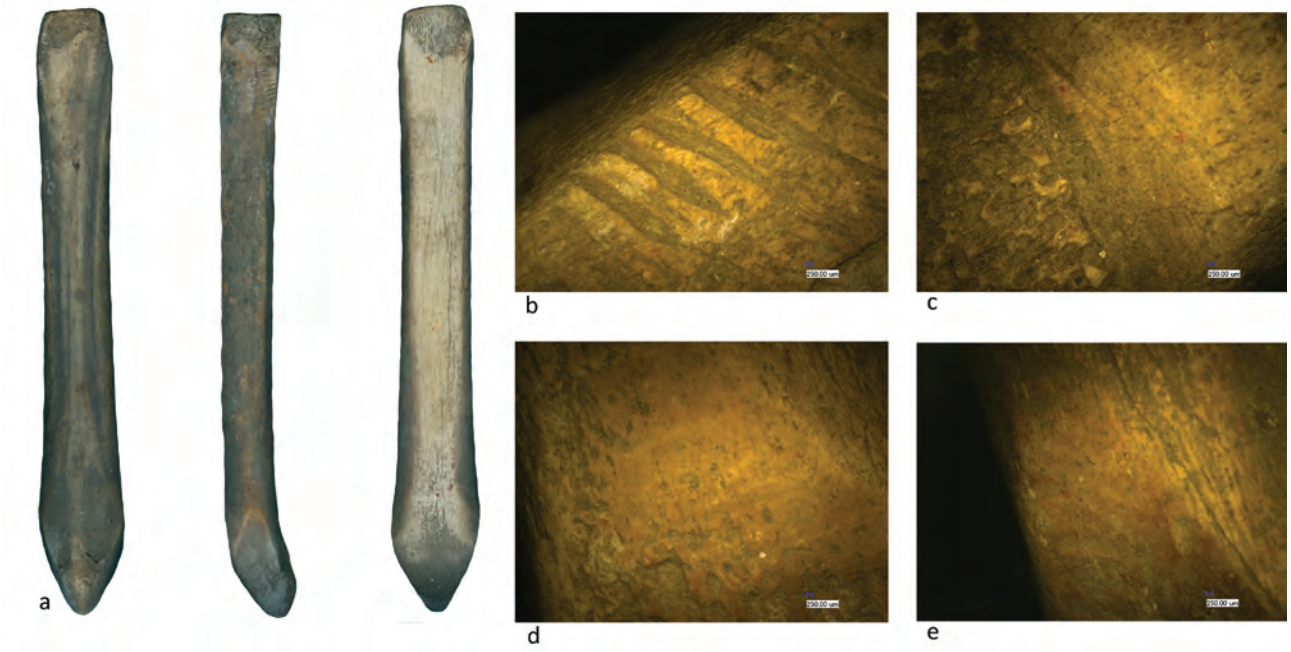

Figura 7. *a) Piesă etnografică; b–e) Stigmate de percuție.*
Figure 7. *a) Ethnographic piece; b–e) Percussion marks.*

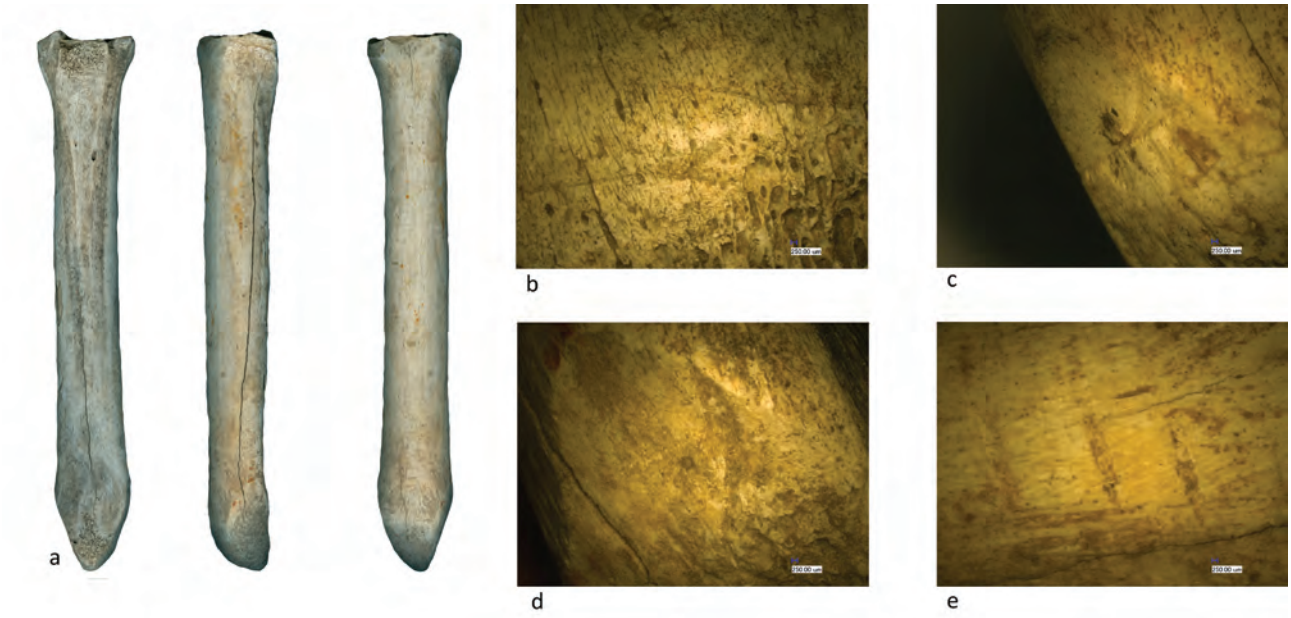

Figura 8. *a) Piesă etnografică; b–e) Stigmate de percuție.*
Figure 8. *a) Ethnographic piece; b–e) Percussion marks.*

uzura este mult prea avansată. Lungimea piesei este de 267 mm, lățimea medie de 32 mm, grosimea medie de 24 mm, iar lățimea medie a fațetei de uzură de 23 mm.

Cea de a doua patină (Fig. 8/a) nu este atât de uzată precum piesa anterioară și tocmai de aceea ne aduce informații importante privind prelucrarea tehnologică sau, din contră, privind neprelucrarea fațetei funcționale. Extremitățile au fost amenajate prin percuție (Fig. 8/b–e), una având o morfologie triunghiulară, ridicată la vârf, cealaltă fiind aplatizată bifacial. Fațetele (ne interesa cel mai mult fațeta de frecare cu gheața) nu au fost prelucrate tehnologic. Știm acest lucru deoarece la această piesă fațeta de uzură abia s-a format, este îngustă și urmele tehnologice ar fi fost vizibile. Lungimea piesei este de 235 mm, lățimea medie de 29 mm, grosimea medie de 27 mm, iar lățimea medie a benzii de uzură de 12 mm.

ANALIZA URMELOR FUNCȚIONALE: PIESE ARHEOLOGICE *VERSUS* PIESE ETNOGRAFICE

Pornind de la aceste două piese, am încercat să comparăm urmele de uzură dezvoltate în urma deplasării pe gheață cu urmele funcționale prezente pe piesele arheologice. Atât piesele arheologice, cât și cele etnografice au fost analizate cu două tipuri de microscoape. Examinarea microscopică a urmelor prezente pe artefacte poate aduce informații valoroase privind maniera în care artefactele au fost utilizate. Morfologia suprafețelor active, cu detaliile specifice de utilizare (de exemplu, modificarea volumului inițial, lustrul macroscopic, urmele funcționale) a fost înregistrată sistematic cu un microscop optic digital Keyence VHX-600 prevăzut cu o cameră încorporată, folosind lentile cu putere variabilă între 30x și 150x. Dezvoltarea și evoluția uzurii au fost studiate, spre completare, cu un microscop metalografic Olympus BX53M (măriri variind de la 100x la 500x), echipat cu o cameră Canon.

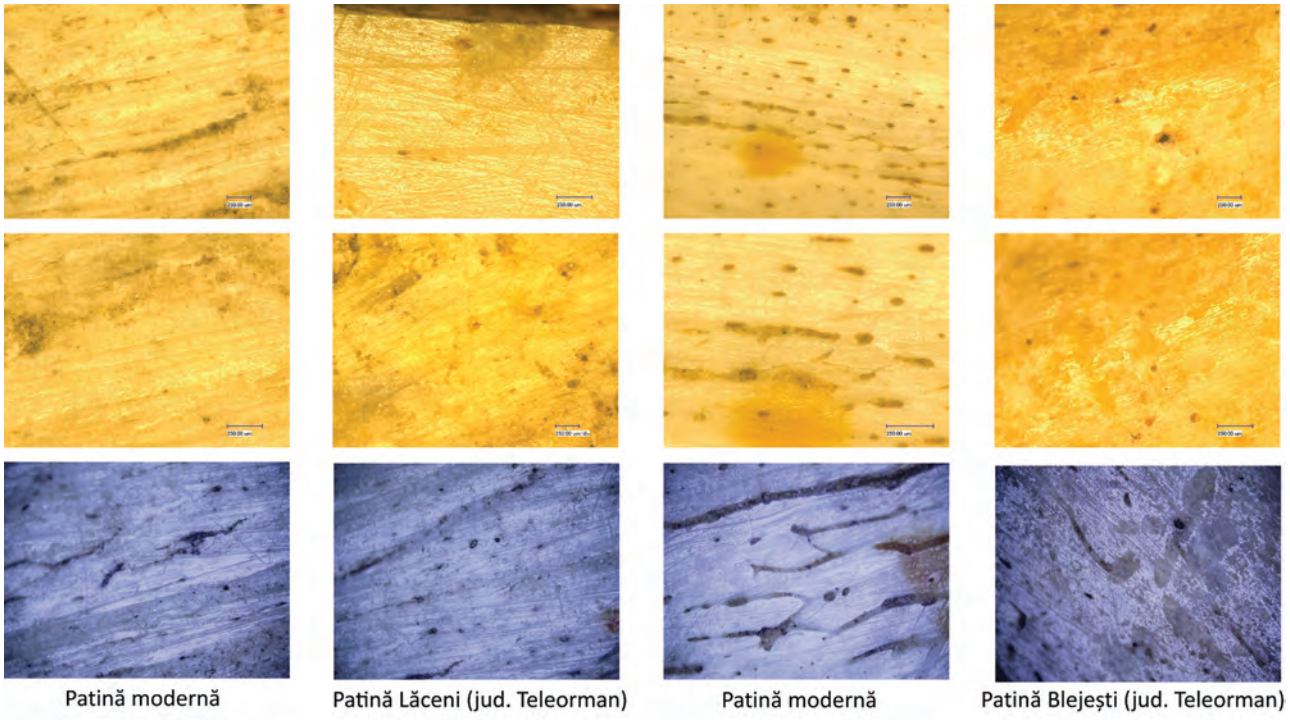

Figura 9. *Urme de uzură pe fațeta de frecare cu gheața, identificate la piesele arheologice și etnografice.*
Figure 9. *Use-wear marks at the ice friction facet identified both on archaeological and ethnographic pieces.*

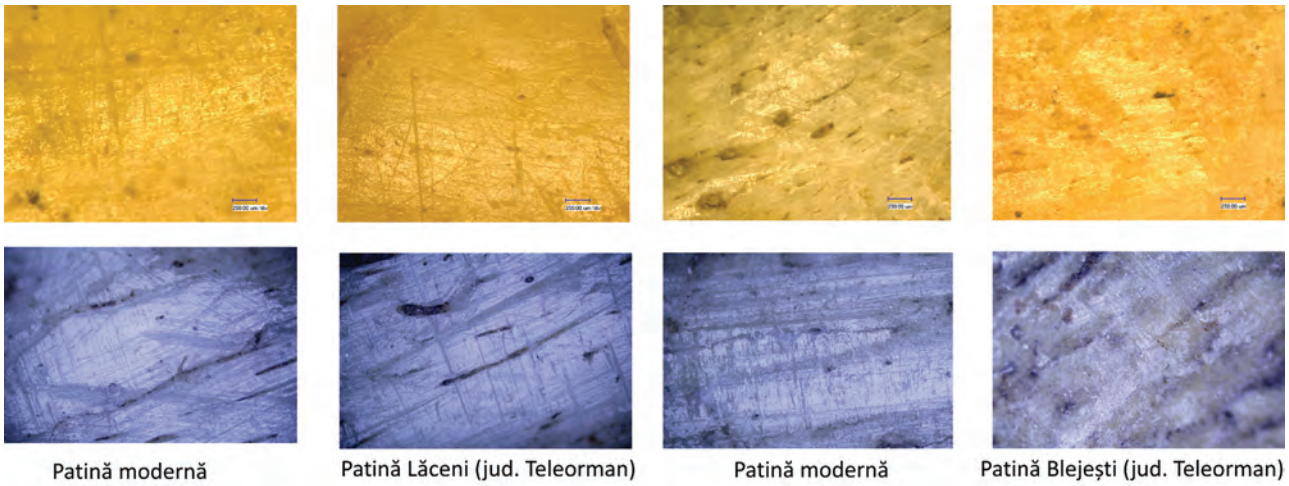

Figura 10. *Striuri transversale prezente pe suprafața fațetei de frecare cu gheața atât la piesele arheologice, cât și la cele etnografice.*
Figure 10. *Transversal striations present on the surface of the ice friction facet, both on archaeological and ethnographic pieces.*

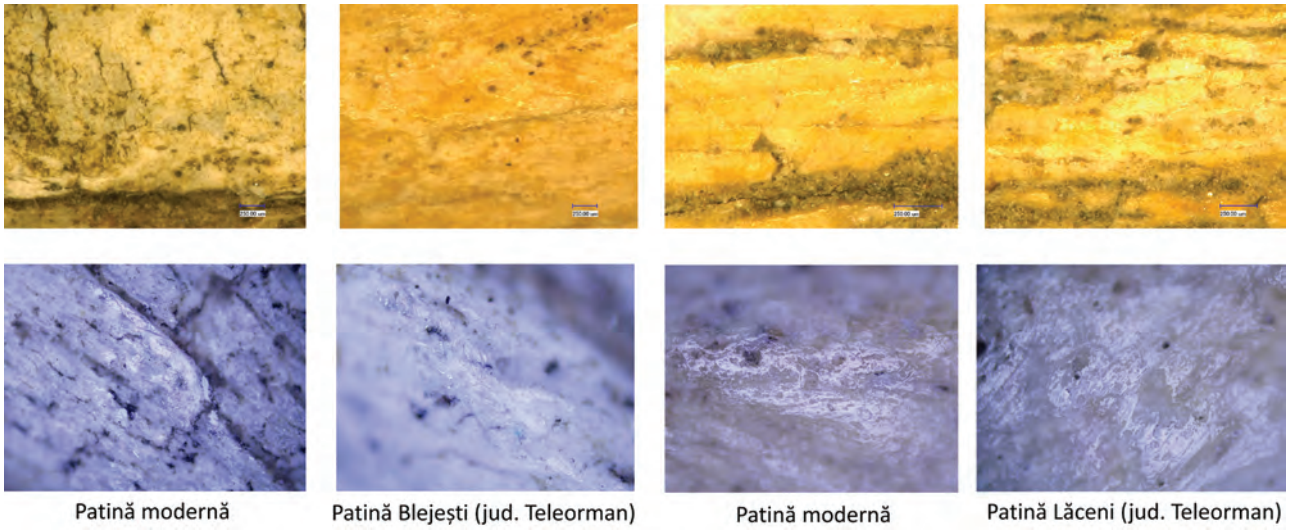

Figura 11. *Urme de uzură pe fațeta de frecare cu încălțămintea identificate la piesele arheologice și etnografice.*
Figure 11. *Use-wear marks on the footwear friction surface identified on both archaeological and ethnographic pieces.*

La prima piesă etnografică, fațeta de frecare cu gheața este lată, de altă culoare, cu lustru macroscopic și cu striuri longitudinale adânci și rare. Toate acestea se văd și mai clar la microscop: pe suprafața mediană, sunt prezente striuri longitudinale paralele între ele, adânci, asociate cu arii de lustru macroscopic (Fig. 9, prima coloană). Prin comparație, piesele arheologice având o fațetă de uzură bine formată, prezintă aceeași dispunere a inciziilor longitudinale adânci, asociate uzurii macroscopice (Fig. 9, a doua coloană).

La cea de a doua piesă etnografică și la patina de la Blejești, folosite o perioadă scurtă de timp, chiar dacă procesul de formare al fațetei plate este la început, încep să apară striuri longitudinale care nu sunt atât de adânci, alături de un lustru al suprafeței. Zona de uzură nu este continuă, așa cum apare la piesele îndelung folosite (Fig. 9/ coloanele trei și patru).

Atât la piesele etnografice, cât și la piesele arheologice, spre zonele periferice apar și striuri fine transversale sau neregulat dispuse, destul de superficiale și scurte (Fig. 10).

Pe fața opusă, care a fost fața de contact cu încălțămintea, la piesele utilizate o perioadă mai scurtă, suprafața începe să se aplatizeze pe mici arii, disparat repartizate și, treptat, să apară lustrul macroscopic. Microscopul metalografic ne dezvăluie prezența unor striuri fine, dese, dispuse haotic (Fig. 11/prima și a doua coloană). La cele cu o utilizare mai lungă, se dezvoltă zone de aplatizare, lustru macroscopic, încă separate de mici zone depresionare, dar care tind să se unească și să acopere toată suprafața. Se remarcă dispariția striurilor (Fig. 11/coloana trei și patru).

DISCUȚII

Patinele de gheață au fost probabil primele instrumente de deplasare inventate de om. Era un sistem ieftin, atât în ceea ce privește procurarea materiei prime, cât și timpul investit pentru transformarea tehnologică, ceea ce însemna că toți membrii comunității puteau să se deplaseze cu ajutorul patinelor. Un studiu[19] a arătat că traversarea apelor înghețate din Finlanda cu patine de gheață ar fi economisit cu 10% din consumul de energie, în comparație cu mersul pe jos pe o suprafață cu zăpadă înghețată. Aceste tipuri de patine erau însoțite de unul sau două bețe ascuțite pentru a ajuta la propulsarea și oprirea patinatorilor.

Pentru a diagnostica o piesă drept patină, trebuie să analizăm două zone de uzură, dispuse pe două fețe opuse. Prima constă în dezvoltarea unei arii aplatizate, foarte clar delimitată, cu lățime variabilă între piese, dispusă paralel cu axa lungă a osului, caracterizată de lustru macroscopic și striuri longitudinale adânci, paralele între ele. Studiile lui MacGregor[20] au demonstrat că dimensiunea fațetelor aplatizate este direct proporțională cu utilizarea, devenind mai late odată cu utilizarea. Cu toate acestea, este dificil să se facă estimări de timp, deoarece, după cum au arătat studiile experimentale, fațeta de uzură începe să se formeze aproape instantaneu[21].

Am văzut că, uneori, apar striuri/incizii oblice sau transversale și acestea sunt menționate și în alte publicații care analizează atât piesele arheologice, cât și pe cele experimentale[22]. Privită din punct de vedere mecanic, mișcarea de patinaj este o acțiune de șlefuire permanentă a patinei. Granulele de nisip sau alte particule mai dure decât osul provoacă mici zgârieturi care sunt suprapuse de următoarele acțiuni. În consecință, ultima acțiune asupra suprafeței osoase este cea mai vizibilă. Dacă, de exemplu, piciorul alunecă în lateral, acest lucru poate cauza zgârieturi oblice sau chiar transversale. Într-un sens similar, rotirea picioarelor perpendicular pe direcția de mișcare,

[19] Formenti, Minetti 2007.
[20] MacGregor 1975.
[21] Küchelmann, Zidarov 2005.
[22] Küchelmann, Zidarov 2005.

cu intenția de a opri sau de a schimba direcția, duce la apariția striurilor transversale. Pe fața opusă, apar zone de aplatizare ale suprafeței, discontinue, cu lustru macroscopic și uneori striuri fine, generate de frecarea cu încălțăminte. Locația fațetelor de uzură și direcția striațiilor vizibile pe acestea permit distingerea patinelor de obiectele folosite în alte scopuri[23].

Piesele analizate ne arată că există variații la nivel tehnologic, variații care nu sunt specifice unei anumite zone geografice sau arii culturale: în unele cazuri, fațeta de aplatizare a fost inițial prelucrată tehnologic, în altele s-a format direct din utilizare. Absența perforațiilor la nivelul epifizelor arată că piesele au fost folosite fără a fi legate de picior. Atât literatura arheologică, cât și cea etnografică[24] menționează patine care nu sunt prevăzute cu un sistem de prindere, constând în perforații. S-a argumentat că frecarea dintre încălțăminte și patine, prin presiunea exercitată de corp, este mult mai mare decât între patină și gheață, deci riscul ca acestea să cadă este minim. Deși au fost analizate patine prevăzute cu perforații, provenind din contexte culturale variate, nu au fost identificate tipuri de perforații care să reprezinte un indicator cultural (nici ca poziționare pe patine, nici ca tehnică de prelucrare). Modul de realizare depindea de cel care confecționa patinele, care era, probabil, cel care le și folosea. De asemenea, prezența sau absența perforațiilor nu reprezintă nici ele un indicator cultural. În cadrul aceluiași context pot apărea atât patine cu perforații, cât și fără perforații.

În consecință, patinele de os pot fi privite ca o categorie de descoperiri bine definite prin scopul lor și caracteristicile care decurg din utilizare, ceea ce pare să excludă alte ipoteze funcționale. Deși, în multe situații, detaliile tehnologice, morfologice sau de selecție a materiilor prime sunt clar subordonare tradițiilor legate de identitatea socială/culturală, în acest caz nu am identificat astfel de determinante, indiferent de cadrul cronologic căruia îi aparțin patinele din os. Aparent, la nevoie, erau culese oase dintre resturile culinare, uneori erau sumar prelucrate, după care erau folosite *ad-hoc* pentru deplasarea pe gheață.

[23] Barthel 1969; MacGregor 1975; Becker 1990.

[24] MacGregor 1975; Choyke, Bartosiewicz 2005; Edberg, Karlsson 2015.

BIBLIOGRAFIE

Barthel 1969 – J. Barthel, *Schlittknochen oder Knochengeräte?*, Alt-Thüringen 10, 1969, p. 205–227.

Becker 1990 – C. Becker, *Bemerkungen über Schlittknochen, Knochenkufen und ähnliche Artefakte, unter besonderer Berücksichtigung der Funde aus Berlin Spandau*, in: J. Schibler, J. Sedlmeier, H. Spycher (eds.)., *Festschrift für Hans R. Stampfli. Beiträge zur Archäologie, Anthropologie, Geologie und Paläontologie*, Basel, 1990, p. 19–30.

Beldiman *et alii* 2017 – C. Beldiman, C. Ilie, D-M., *Artefacte din materii dure animale aparținând culturii Noua, descoperite în așezarea de la Negrilești, jud. Galați (2016)*, ActaMT 13, 2017, p. 99–121.

Chaoui-Derieux 2010 – D. Chaoui-Derieux, *Socio-economic and Cultural Implications in Medieval Society: the Unpublished Collections of the Region of Douai (France)*, în: A. Legrand-Pineau, I. Sidéra, N. Buc, E. David, V. Scheinsohn (eds.), *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, technological and functional signature*, BARIntSer 2136, Oxford, 2010, p. 65–70.

Choyke, Bartosiewicz 2005 – A. Choyke, L. Bartosiewicz, *Skating with Horses: continuity and parallelism in prehistoric Hungary***,** Revue de Paléobiologie 10, 2005, p. 317–326.

Choyke *et alii* 2004 – A. M. Choyke, M. Vretemark, S. Sten, *Levels of social identity expressed in the refuse and worked bone from the Middle Bronze Age Százhalombatta–Földvár, Vatya culture, Hungary*, în: S. Jones O'Day, W. van Neer, A. Ervynck (eds.), *Behaviour Behind Bones. The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*, Oxford, 2004, p. 177–189.

Covacef *et alii* 2005 – Z. Covacef, N. Constantin G. Dumitru, *Hârșova. Punct: Cetate*, CCA, campania 2004, Constanța, 2005, p. 169–171.

Dascălu 2007 – L. Dascălu, *Bronzul mijlociu şi târziu în Câmpia Moldovei*, Iaşi, 2007.

Diaconu 1958 – P. Diaconu, *Din istoria patinelor*, Sportul popular nr. 02.11.1958, p. 3.

Diaconu, Mărgărit 2022 – V. Diaconu, M. Mărgărit, *Considerații tehno-tipologice privitoare la un lot de artefacte din os specifice bronzului târziu din nordul României*, în: V. Diaconu (ed.), *Ab Lapide ad Metallum. Studia in honorem Professoris Marin Cârciumaru*, Istros, Brăila, 2022, p. 331–352.

Edberg, Karlsson 2015 – R. Edberg, J. Karlsson, *Isläggar från Birka och Sigtuna. En undersökning av ett vikingatida och medeltida fyndmaterial*, Institutionen för arkeologi och antikens kultur Stockholm Archaeological Reports 43, Stockholm, 2015.

Florescu 1991 – A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, CCDJ 9, BiblThrac 1, Călăraşi, 1991.

Formenti, Minetti 2007 – F. Formenti, A. E. Minetti, *Human locomotion on ice: the evolution of ice-skating energetics through history*, The Journal of Experimental Biology 201, 2007, p. 1825–1833.

Gál, Bartosiewicz 2016 – E. Gál, L. Bartosiewicz, *Animal remains from the Ottoman-Turkish palisaded fort at Barcs, Southwest Hungary*, in: G. Kovács, C. Zatyk (eds.), *'Per sylvam et per lacus nimios'. The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences*, Institute of Archaeology, Budapest, 2016, p. 181–252.

Herman 1980 – O. Herman, *A csontszánkó*, in: O. Herman (ed.), *Halászat és pásztorélet*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1980, p. 41–54.

Kang 2023 – L. Kang, *3,500-year-old bone ice skates unearthed in Xinjiang tomb*, Global Times, 26 February 2023, https://www.globaltimes.cn/page/202302/1286258.shtml.

Konczewska 2011 – M. Konczewska, *Bone, horn and antler working in medieval Wrocław*, in: J. Baron, B. Kufel-Diakowska (eds.), *Written in Bones. Studies on technological and social context of past faunal skeletal remains*, Wroclaw, 2011, p. 305–311.

Küchelmann, Zidarov 2005 – H. Ch. Küchelmann, P. Zidarov, *Let's skate together! Skating on bones in the past and today*, în: H. Luik, A. M. Choyke, C. E. Batey, L. Lõugas (eds.), *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present*, *Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003*, Tallinn 2005, p. 425–445.

Luik, Maldre 2021 – H. Luik, L. Maldre, *Animal Bones and Bone Artefacts from the Viking Age Site of Tornimäe in Saaremaa*, Archaeologia Lituana 21, 2021, p. 41–62.

MacGregor 1975 – A. MacGregor, *Problems in the interpretation of microscopic wear patterns: the evidence from bone skates*, JAS 2, 1975, p. 385–390.

MacGregor 1976 – A. MacGregor, *Bone Skates: A Review of the Evidence*, Archaeological Journal 133, 1976, p. 57–74.

Marković, Špehar 2023 – N. Marković, P. Špehar, *Bone skates from the medieval site of Crkveno Brdo (Serbia)*, în: N. Miladinović-Radmilović, D. Vulović, S. Vitezović (eds.), *Bioarchaeology in the Balkans. Studies in anthropology and zooarchaeology*, Sremska Mitrovica, Belgrade, 2023, p. 83–96.

Mărgărit, Dumitrașcu 2017 – M. Mărgărit, V. Dumitrașcu, *Industria materiilor dure animale din așezarea de la Costișa (jud. Neamț)*, în: A.-D. Popescu (ed.), *Costișa. O perspectivă interdisciplinară*, Târgoviște, 2017, p. 193–222.

Muhonen 2005 – T. Muhonen, *Bone skates*, în: *Historia*, vol. 1, Storia Kustannus Oy, Forssa, 2005, p. 42–45.

Păunescu, Rența 1998 – A. Păunescu, E. Rența, *Bucu, jud. Ialomița*, CCA, campania 1997, Călărași, 1998, p. 10.

Putelat 2015 – O. Putelat, *Les relations homme - animal dans le monde des vivants et des morts. Etude archéozoologique des établissements et des regroupements funéraires ruraux de l'Arc Jurassien et de la Plaine d'Alsace de la fin de l'Antiquité tardive au premier Moyen Age*, Thèse de doctorat, Université Paris 1, Paris, 2015.

Rotaru, Gheorghe 2006 – M. Rotaru, Gh. Gheorghe, *Unelte de os din așezarea Noua situată în partea de S-E a jud. Vaslui*, ActaMT 1, 2006, p. 129–147.

Sava 1998 – E. Sava, *Die Rolle der "ostlichen" und "westlichen" Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka*, în: D*as Karpatenbecken und die osteuropaische Steppe*, PAS. Band 12, München-Rahden/Westf, 1998, p. 267–312.

Sârbu 2011 – M. Sîrbu, *Industria materiei dure animale în perioada târzie a epocii bronzului (complexul cultural Noua-Sabatinovka)*, Tyrageția SN 5/20(1), 2011, p. 199–223.

Semenov 1964 – S. A. Semenov, *Prehistoric Technology*, London, 1964.

Sognnes 2011 – K. J. Sognnes, *The Bola skier*, Acta Archaeologica 82(1), 2011, p. 86–88.

Stenberger 1961 – M. Stenberger, *Das Gräberfeld bei Ihre im Kirchspiel Hellvi auf Gotland: Derwikingerzeitliche Abschnitt*, Acta Archaeologica 32, 1961, p. 1–82.

Talmațchi *et alii* 2015 – C. Talmațchi, V. Bodolică, G., Talmațchi, C. Nicolae, *Hârșova, Jud. Constanța (Stația de epurare). Punct: str. Luncii, nr. 1*, CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 200–201.

TUMULI PREISTORICI CERCETAȚI ÎN ANUL 2024 ÎN LOCALITATEA PĂULEȘTI (JUD. PRAHOVA)

Alin FRÎNCULEASA[a], Octav NEGREA[a], Eduard GHINEA[a]
[a] Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești, România; e-mails: alinfranculeasa@yahoo.com, octavnegrea@yahoo.com, e.ghinea1991@gmail.com

Keywords: *Păulești, tumulus, graves, hair ring, chronology*
Abstract: *In 2024, three prehistoric burial mounds were excavated in Păulești, uncovering four inhumation graves: three adult males and one subadult. Only the subadult grave contained grave goods — two silver hair rings. Red ochre was present in two graves, either scattered over the bones or placed nearby. One mound revealed a pre-Yamnaya to Yamnaya sequence, while the other two each contained a Yamnaya grave. The Yamnaya graves date to the early 3rd millennium BC; the pre-Yamnaya grave is slightly earlier. This study outlines the research methodology, describes the key features of the burial complexes, and analyses funerary rituals, grave goods, absolute chronology, and burial dynamics in the surrounding area.*

Cuvinte-cheie: *Păulești, tumuli, morminte, inele de buclă, cronologie*
Rezumat: *În anul 2024, în localitatea Păulești au fost excavate trei movile preistorice în care au fost descoperite patru morminte de inhumație, dintre care trei au aparținut unor adulți de sex masculin și unul de subadult, acesta din urmă fiind și singurul cu inventar funerar format din două podoabe de argint (inele de buclă). Ocru roșu a fost descoperit în două morminte, împrăștiat pe oase sau sub forma unor mici bulgări așezați în apropierea indivizilor înmormântați. Într-un tumul, a fost surprinsă succesiunea pre-Yamnaya – Yamnaya, în ceilalți doi au fost descoperite câte un mormânt Yamnaya. Mormintele Yamnaya datează din prima jumătate a mileniului al III-lea, cel pre-Yamnaya este ușor mai timpuriu. Descriem metoda de cercetare, principalele caracteristici ale complexelor arheologice descoperite, sunt analizate ritualul, tipologia și ocurența pieselor de inventar, cronologia absolută și dinamica înmormântărilor tumulare în zona apropiată acestor descoperiri.*

INTRODUCERE

În primăvara anului 2024, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova a efectuat cercetări arheologice preventive care au vizat trei movile preistorice[1] aflate pe o proprietate privată pe care urma să fie construit un parc fotovoltaic. Movilele se aflau în zona sudică a comunei Păulești (nr. cadastral 25889), la nord de DJ 101I (Ploiești – Buda) (Pl. 1/3). Identificate în urma cercetărilor de suprafață derulate în anii 2013 și 2016, movilele au primit abrevierile de Păulești T.22, Păulești T.23 și Păulești T.33 (Pl. 1/3–4).

Amplasați în *arealul Prahova* (SV județului), tumulii de la Păulești sunt situați în Câmpia Ploieștiului (segment al Câmpiei Române), într-o zonă bogată în astfel de obiective arheologice. Într-o încercare de reconstituire a peisajului tumular din zonă, prin corelarea cercetărilor de suprafață și a documentelor cartografice realizate de-a lungul timpului, am stabilit că în acest *areal* au existat cel puțin 350 de tumuli[2]. Pe teritoriul comunei Păulești au fost identificați 36 de tumuli (Pl. 1/3), din care au fost cercetați 8 (Tabel 1), primii trei în anul 2011, următorii doi în 2016 și 2020, la care se adaugă cele trei obiective arheologice săpate în 2024 (Pl. 1/4). Una dintre movile (T.V) era afectată în zona centrală de o groapă de mari dimensiuni datând din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care probabil a distrus înmormântarea preistorică[3]. În ceilalți patru tumuli au fost descoperite morminte pre-Yamnaya (Fig. 1/1, 4), Yamnaia (Fig. 1/2), dar și unul turanic, cu depunere de ofrande de cal și obiecte de fier (Fig. 1/3)[4].

CONTEXTUL ARHEOLOGIC

Având un perimetru de cca 100 de km, *arealul Prahova* este situat în nordul Câmpiei Române, în interfluviul Prahova–Teleajen, un spațiu care se configurează distinct, atât geografic, cât și în ce privește fenomenul funerar tumular preistoric de la nordul Dunării Inferioare[5]. Primii tumuli au fost cercetați în timpul celui de-al doilea război mondial în zona triajului gării din orașul Ploiești (1941–1943)[6], următorii în anii 2004–2005 când au fost săpați T.I/Blejoi[7] și T.I/Ariceștii[8]. Revigorarea economică a zonei aflate în apropierea municipiului Ploiești a oferit șansa excavării unui număr mare de astfel de obiective arheologice. O cercetare preventivă derulată constant de-a lungul unui

[1] În același sezon a mai fost cercetat un tumul în localitatea Buda, comuna Ariceștii Rahtivani (Frînculeasa *et alii* 2024).
[2] Frînculeasa *et alii* 2017a; Frînculeasa 2021.
[3] Frînculeasa *et alii* 2022.
[4] Frînculeasa *et alii* 2012; 2013; 2015a; 2018; 2020a; 2023b; 2025b.
[5] Frînculeasa 2021.
[6] Nestor 1943; 1944a; 1944b; Comșa 1989, p. 181; Frînculeasa *et alii* 2021, p. 84–87.
[7] Paveleț 2007.
[8] Frînculeasa 2007.

denumire tumul/an cercetare	caracteristici	nr. morminte/ indivizi	inventar	cronologie relativă/ încadrare culturală	Cronologie absolută în ani BP	bibliografie
Păulești T.I, 2011	H = 0,5 m, diam. = 40 m; morminte amenajate într-un grind; peste mormântul secundar s-a adăugat pământ	2	morminte fără inventar	pre-Yamnaya (M.2) Yamnaya (M.1)	M.1 = 4323 ± 31 M.2 = 4284 ± 23 M.2 = 4312 ± 16	Frînculeasa *et alii* 2013; 2015a; Preda-Bălănică 2025
Păulești T.II, 2011	H = 0,9 m, diam. = 35 m; mormânt primar cu groapă ovală	3/4 indivizi (un mormânt cu resturi izolate de la un alt individ)	podoabe din cupru, caolin, ocru (M.2); obiecte de fier, oase de cal (M.1)	pre-Yamnaya (M.3) Yamnaya (M.2) turanic (M.1)	M.1 = 921 ± 33 M.1 = 962 ± 32 M.2A = 4405 ± 37 M.2A=4396 ± 20 M.3=4342 ± 26	Frînculeasa *et alii* 2013; 2015a; 2024; 2025b
Păulești T.III, 2011	H = 1,6 m, diam. = 44 m; tumul cu două mantale; înmormântări colective, manipulare post-mortem a oaselor; indivizi înrudiți	4/8 indivizi: un mormânt dublu (M.4) și unul cu 4 schelete (M.1); două morminte individuale (M2, M.3)	podoabe din cochilii de scoică?, topitură material vitros?, ocru	pre-Yamnaya (M.1, M.4) Yamnaya (M.2, M.3)	M.1A = 4319 ± 31 M.1B1 = 4335 ± 25 M.1B2 = 4335 ± 25 M.2 = 4256 ± 28 M.4A = 4359 ± 33 M.4A = 4380 ± 20	Frînculeasa *et alii* 2013; 2015a
Păulești T.IV, 2016	H = 0,8 m, diam. = 35 m; două mantale; mormântul primar colectiv avea ring de piatră	3/5 indivizi (M.3 este mormânt primar cu trei indivizi)	podoabe de cupru și cochilii de scoică, argint, ceramică (3 vase), secure de cupru, așchii de silex	pre-Yamnaya (M.3) Yamnaya (M.1, M.2)	M.1 = 4177 ± 28 M.2 = 4142 ± 23 M.3A = 4401 ± 33 M.3B = 4480 ± 37	Frînculeasa *et alii* 2023b
Păulești T.V, 2020	H = 0,8 m, diam. = 30 m	tumul fără mormânt; distrus de o groapă de mari dimensiuni săpată în sec. al XIX-lea	monede austriece și otomane, material de construcție (cărămizi, var, pietre), ceramică	prima jumătate a sec. al XIX-lea	-	Frînculeasa *et alii* 2022

Tabel 1. *Tabel sintetic cu tumulii cercetați înainte de anul 2024 în localitatea Păulești (T.I –T.V).*

Table 1. *Summary table of tumuli excavated before 2024 in Păulești (T.I–T.V).*

Figura 1. *Păulești, morminte tumulare cercetate în anii 2011 și 2016.*

Figure 1. *Păulești, tumuli excavated in 2011 and 2016.*

deceniu și jumătate a fost transformată într-o abordare sistematică[9]. Au fost cercetați tumuli în comunele Ariceștii Rahtivani (13), Blejoi (8), Păulești (8), Târgșoru Vechi (4), Coada Izvorului (1), dar și orașul Ploiești (1). Se adaugă și săparea unor movile (existente sau marcate pe hărți vechi, dar dispărute) în care nu au fost descoperite morminte la Blejoi (1), Târgșoru Vechi (1), Ariceștii Rahtivani (7)[10]. Au fost (re)valorificați științific și cei doi tumuli cercetați la Ploiești – *Triaj* în anii 1941–1943[11]. De asemenea, au fost descoperite morminte amplasate în movile naturale la Târgșoru Vechi[12] și Blejoi[13]. Urmând celor cinci tumuli cercetați anterior pe raza localității Păulești, cei excavați în anul 2024 au primit numerele de T.VI (=T.33), T.VII (=T.23) și T.VIII (=T.22) (Pl. 1/4).

METODE ȘI MIJLOACE APLICATE ALE CERCETĂRII ARHEOLOGICE

Pentru obținerea unor informații relevante privind evoluția acestor complexe funerare, dar și pentru controlul și derularea săpăturii arheologice într-un ritm susținut, am optat pentru păstrarea a doi martori stratigrafici care au traversat întreaga movilă și s-au intersectat în centrul acesteia (orientați N–S = martor I, respectiv E–V = martor II) (Pl. 2; 3/2–4; 4/1; 6/2–5; 11). Aceștia au avut lungimi cuprinse între 25 (T.VI) și 45 m (T.VII) și grosimea de 1 m. Prin dispunerea martorilor au fost obținute 4 suprafețe/sferturi, denumite în funcție de poziționarea lor față de martorii stratigrafici păstrați: sfertul NV; sfertul NE; sfertul SE; sfertul SV. Următoarele etape ale cercetării au fost:

- cu un excavator cu cupă de taluz cu deschiderea de 1,8 m, cele patru suprafețe au fost săpate în plan orizontal, începând de la nivelul superior spre cel inferior; săpătura a început dinspre centrul movilei spre exteriorul acesteia;
- cu ajutorul unui utilaj suplimentar, buldo-excavator cu cupă de taluz cu deschiderea cupei de 1,2 m, au fost curățate și îndreptate zonele sensibile sau în care excavatorul nu putea să realizeze astfel de lucrări (profile, complexe); cu același utilaj a fost degajat pământul excavat, spre exteriorul movilelor;
- s-a urmărit conservarea amprentei mantalelor pentru a putea avea conturul acestora în plan (Pl. 6; 11/2), în corelație cu imaginile aeriene, citirea și interpretarea profilelor magistrale;

[9] Frînculeasa 2021, p. 184 și urm.
[10] Frînculeasa *et alii* 2023a, tabel 1.
[11] Frînculeasa *et alii* 2013; 2015a; 2023.
[12] Frînculeasa *et alii* 2015b.
[13] Frînculeasa *et alii* 2022.

- având în vedere că s-a lucrat simultan în cele trei obiective, pământul a fost degajat în așa fel încât să se păstreze permanent contactul vizual între cele trei movile; acest lucru a permis și obținerea unor cadre libere pentru fotografii de ansamblu cu săpăturile în derulare în două sau chiar în cele trei movile (Pl. 2).

TUMULUL VI (T.VI=T.33) (COD RAN 130856.36)

Movila se afla în partea de sud a perimetrului cercetat (Pl. 1/3–4). Greu de observat, aceasta se afla pe marginea unei curbe de nivel (Pl. 3/1; 4/1–2). Movila avea formă alungită (nord–sud), mai înaltă văzută dinspre sud-sud-est (aproximativ 0,40 m), se contopea cu terasa văzută dinspre est și nord. Succesiunea stratigrafică era următoarea: **I.** strat arabil/vegetal, gros de circa 0,20–0,25 m, de culoare brună; apare pe toată întinderea movilei; **II.** strat de culoare brună, lutit care are o consistență prăfoasă (argilă foarte fină amestecată cu pietricele); acesta avea un diametru de circa 20 m, grosimea maximă de 0,35 m, se subția ușor spre marginile movilei; **III.** lentilă de culoare negricioasă, acoperea poalele movilei; tipul și consistența pământului sunt aceleași ca în stratul anterior; prin urmare această lentilă pare mai curând rezultatul degradării biotice a părții superioare a mantalei, fenomen cauzat de acumularea de material vegetal putrezit la poalele tumulului; **VI.** strat antic, grosime maximă de circa 0,10 m; avea culoarea cenușie, consistență humos-argiloasă; **VII.** depozit natural de pietriș. Movila nu avea manta, fiind una naturală în care a fost săpat un mormânt.

Complexe arheologice cercetate

Mormântul 1 (M.1) – era suprapus în cea mai mare parte de martorul stratigrafic II, restul complexului fiind descoperit în sfertul nord-vestic. Groapa mormântului a tăiat movila, avea forma dreptunghiulară, colțurile rotunjite, dimensiuni de 1,80 × 0,90 m. Baza acesteia se afla la adâncimea de -0,70–0,75 m față de nivelul actual de călcare. Umplutura gropii era maroniu-roșcată, lutul era curat, friabil și prăfos la uscare (Pl. 4/3). În groapa orientată pe direcția V–E, cu o deviere spre nord, se afla un individ depus dorsal, cu membrele inferioare îndoite și ridicate, cele superioare, ușor îndoite, erau așezate pe bazin. Craniul era căzut pe o parte (dreapta), iar privirea era spre sud. Scheletul era slab conservat, cu multe elemente lipsă (Pl. 3–4; 5/3). Nu au fost observate urme de roșu pe oase sau în groapă. Mormântul aparținea unui individ de sex masculin (Tabel 2). Din umplutura gropii a fost recuperat și un fragment ceramic, roșcat la suprafață, cu un aspect relativ grosier (Pl. 4/2).

Spre nordul săpăturii, în ultima treime a movilei, am identificat traseul unei conducte care traversa terenul de la est la vest. Conducta a făcut parte dintr-un sistem de irigații, îngropat, în prezent abandonat (Pl. 3/2; 4/1; 5/1–2).

TUMULUL VII (T.VII = T.23) (COD RAN 130856.31)

Tumulul era amplasat în zona de nord, nord–vest a perimetrului cercetat (Pl. 1/4). Așezat pe un teren ușor mai înalt, avea 1,4 m înălțime și 40 m diametrul. Înălțimea reală a tumului nu depășea 0,9 m, restul amplitudinii fiind generat de forma naturală pe care a fost ridicat (Pl. 6/1). Stratigrafia era următoarea: **I.** strat arabil/vegetal, gros de circa 0,20–0,25 m, de culoare brună; apare pe toată întinderea movilei; **II.** mantaua inițială avea culoarea cenușie (la uscare), era realizată din lutit care are o consistență prăfoasă (argilă foarte fină amestecată cu pietricele); avea un diametru de circa 20 m, grosimea maximă de 0,40 m; suprapus direct de stratul arabil și o lentilă negricioasă (spre poalele movilei); **III.** manta roșiatică, dispusă în ultima treime a movilei, spre exterior; grosimea maximă de 0,30 m, se subția spre exterior; descria o movilă cu diametru de circa 30 m; **IV.** strat cenușiu-negricios, care acoperea marginea movilei, suprapunea mantaua roșiatică, se îngroșa spre exterior; **V.** lentilă de culoare negricioasă, acoperea poalele movilei; tipul și consistența pământului sunt aceleași ca în cazul mantalei; prin urmare, această lentilă pare mai curând rezultatul degradării biotice a părții superioare a mantalei; **VI.** strat antic, grosime maximă spre centrul movilei era de circa 0,40 m, dar se subția spre margini; avea culoarea cenușie, consistență humos-argiloasă, cu pietricele în compoziție; **VII.** depozit natural de pietriș (Pl. 10/1–5).

Complexe arheologice cercetate

În tumul au fost descoperite trei gropi care ar corespunde unor morminte preistorice abreviate M.1A, M.1B și M.2 (Pl. 7–8). În M.1A nu au fost descoperite oase umane, ci doar groapa funerară care era tăiată de M.1B. Pietrișul excavat din groapa mormântului primar forma două movile semilunare, care acopereau o suprafață de circa 3 × 1,2 m (cea de la est) și 2,2 × 1,2 m (cea de la vest) (Pl. 8/1–3).

Mormântul 1A (M.1A) – mormânt primar, descoperit în centrul movilei, în apropierea zonei în care s-au intersectat martorii magistrali. Inițial a fost descoperit (la -0,50–0,60 m adâncime) pietrișul excavat din groapa mormântului. Acesta era așezat la est și vest de groapă, avea forma semilunară. Groapa a fost identificată la adâncimea de -0,70 m raportată la punctul zero, iar baza acesteia se afla la maximum -1,55 m. Groapa care avea circa 1,10 × 0,80 m era orientată aproximativ NV–SE, avea formă rectangulară cu colțurile ușor rotunjite, umplutura compactă, culoarea maronie, formată din lut și pietricele mărunte. A fost tăiată de groapa mormântului secundar M.1B. Nu au fost descoperite oase umane și nici alte elemente de inventar.

După dimensiunile gropii, mormântul a fost amenajat pentru un individ subadult (Pl. 7/2–3).

Mormântul 1B (M.1B) – mormânt secundar, descoperit sub martorul I, în sfertul de SE. Groapa avea dimensiuni de 2 × 0,9 m, era orientată NNE–SSE. A fost identificată la -0,60 m, iar baza se afla la -1,82-1,85 m. Umplutura era formată dintr-un pământ argilos, culoarea gălbui-roșiatică, împănat cu cenușiu. Pe fundul gropii se afla un individ depus pe partea stângă, brațele aduse spre genunchi, membrele inferioare îndoite, căzute spre stânga (est). Craniul se afla ușor mutat spre nord, bărbia fiind situată în poziția vertebrelor cervicale superioare (Pl. 7/3; 8/4–5). Mormântul nu avea inventar, nu au fost observate urme de ocru sau de țesătură vegetală. Complexul funerar conținea resturile osteologice ale unui adult de sex masculin (Tabel 2).

Mormântul 2 (M.2) – mormânt secundar; descoperit la -0,30 m nord de M.1B, la -0,50 m adâncime. Groapa avea forma dreptunghiulară cu dimensiuni de 1,10 × 0,80 m, iar baza se afla la -0,80 m. Avea orientarea vest-est, umplutura gălbui-roșiatică, argiloasă. Individul depus în groapă era un subadult (oase foarte slab conservate) (Tabel 2), orientat vest-est, așezat probabil dorsal, deranjat de traseul unei vizuini de mamifer care a traversat groapa oblic, dar și zona de est; alături de oasele foarte fragile, au fost descoperite urme de ocru, inclusiv o grămadă mică de culoare mov (spre umărul stâng), dar și de culoare roșie pe oase sau pe fundul gropii (Pl. 9/1–2). În zona craniului individului au fost descoperite câte un inel de buclă de argint. La nord (stânga craniului) inelul de buclă avea formă semilunară, fără capete petrecute (Pl. 9/5–6), iar la est (Pl. 9/3) era unul spiralic (cu 1,5 spire, capetele rotunjite) (Pl. 9/4). Dimensiuni: inel 1 (greutate = 2,42 g, diam. maxim = 13 mm, grosime maximă = 5 mm, grosime capete = 1,5 mm), inel 2 (greutate = 0,89 g, diametrul spiră = 8 mm, grosime sârmă = 2 mm).

TUMULUL VIII (T.VIII = T.22) (COD RAN 130856.30)

Tumulul era amplasat spre limita de nord a perimetrului cercetat, la 50 m est de T.22 (Pl. 1/4). Așezat pe un teren mai înalt (grind), avea 0,6 m înălțime și 30 m diametru. Înălțimea reală a acestuia nu depășea 0,4 m, restul înălțimii fiind forma naturală pe care a fost ridicat (Pl. 11). Stratigrafia era următoarea:

I. Strat arabil/vegetal, gros de circa 0,20–0,25 m, culoare brună; apare pe toată întinderea movilei; **II.** Manta de culoare roșiatică, argiloasă, cu diametru de circa 20 m, grosimea maximă de 0,30 m; suprapusă direct de stratul arabil și o lentilă negricioasă (spre poalele movilei); **III.** lentilă de culoare negricioasă, acoperea poalele movilei; tipul și consistența pământului sunt aceleași ca în cazul mantalei; prin urmare această lentilă pare mai curând rezultatul degradării biotice a părții superioare a mantalei; **VI.** depozit natural de pietriș (Pl. 13/2).

Complexe arheologice cercetate:

Mormântul 1 (M.1) – mormânt primar, descoperit înspre centrul movilei actuale, la vest (imediata apropiere) de zona în care s-au intersectat martorii magistrali. Inițial a fost descoperit (la -0,25–0,30 m adâncimea) pietrișul excavat din groapa mormântului. Acesta era așezat la nord și sud de groapă, forma două movile semilunare (nordică = 3,3 × 1 m, sudică = 3,6 × 1,5 m), din care cea nordică nu era foarte compactă (Pl. 12/1). Grosimea maximă a acestor movile era de circa 0,30 m; înălțimea maximă a acestor movile era de circa 0,30 m. Groapa mormântului a fost identificată la adâncimea de -0,40 m raportată la punctul zero, iar baza acesteia se afla la maximum -1,25 m. Aceasta avea circa 2,20 × 0,80 m, era orientată aproximativ V–E, formă rectangulară cu colțurile ușor rotunjite, umplutura relativ compactă, culoarea maronie, cu lut și pietricele mărunte în

DIAGNOSTIC ANTROPOLOGIC: DATE SINTETICE

Nr. tumul	Nr. schelet	Sex	Vârstă (ani)	Patologii	Statură (cm)
T.VI	**M.1**	M	45,6 ani ± 9,1	Carii	-
T.VII	**M.1B**	M	39,4 ani ± 9,1	Tartru, pierderi dentare antemortem, absențe congenitale, osteoartroză, spondilită anchilozantă, foveole Pacchioni	165,9 cm
T.VII	**M.2**	IND	5,0–6,0 ani ± 1,5–2,0	-	-
T.VIII	**M.1**	M	17,0–20,0	Carii, tartru	168,8 cm

Tabel 2. *Sinteză a datelor antropologice pentru indivizii provenind din cei trei tumuli cercetați în anul 2024 în localitatea Păulești[14].*

Table 2. *Summary of anthropological data for individuals from the three tumuli excavated in 2024 in Păulești.*

[14] Vezi raportul antropologic detaliat în volumul de față la paginile 97–105.

compoziție. Defunctul era depus dorsal, cu membrele inferioare îndoite și ridicate, căzute spre sud (dreapta). Membrele superioare erau așezate pe bazin (Pl. 12/1–3; 13/3). Deasupra umărului stâng era depus un bulgăre de ocru roșu (diametrul de cca 7 cm) (Pl. 12/4–5). Pe fundul gropii se afla o lentilă de argilă gălbuie, iar din umplutură am recuperat două mici fragmente ceramice (Pl. 13/4). Nu au fost descoperite alte piese de inventar și nici urmele unei țesături vegetale. Mormântul aparține unui individ aflat la pragul dintre subadult și adult, de sex masculin (Tabel 2).

Movila era traversată în treimea de est (sferturile de SE și NE) de traseul a două șanțuri în care fuseseră introduse conducte care au făcut parte dintr-o instalație de irigații subterană, în prezent abandonată (are legătură cu traseul șanțului din T.VI descris mai sus). Chiar dacă nu au afectat complexe arheologice, lucrările realizate au modificat forma și dimensiunile tumulului. Acesta avea dimensiuni mai mici, zona de est a movilei era una artificială, rezultat al intervențiilor realizate cu ocazia construirii sistemului de irigații (Pl. 11; 13/1). Aceasta a făcut ca mormântul primar sa apară amplasat ușor excentric față de forma movilei actuale. Imaginile aeriene arată conturul inițial al mantalei (puțin afectat de instalația de irigații) în care mormântul primar apare amplasat în centrul movilei (Pl. 11/2–3).

CRONOLOGIA ABSOLUTĂ A ÎNMORMÂNTĂRILOR DE LA PĂULEȘTI

Au fost prelevate probe din cele 4 schelete umane descoperite. Cea din M.1B/T.VII marchează etapa coexistenței tradițiilor funerare pre-Yamnaya cu cele Yamnaya timpurii[15], iar celelalte se încadrează în intervalele cunoscute în zonă pentru înmormântările Yamnaya (Tabel 3)[16]. În apropierea celor trei movile excavate în 2024 (la 550 m vest), am cercetat tumulul IV din care provin patru date absolute (Tabel 1; Fig. 2). Trei sunt deja publicate, dintre care una datează un complex secundar Yamnaya (M.1) și două înmormântarea primară pre-Yamnaya (M.3)[17]. Între timp, am datat și M.1 din același tumul (Tabel 3), care era un mormânt secundar Yamnaya, distrus de lucrările agricole[18].

RITUAL ȘI INVENTAR: DISCUȚII DESPRE RELEVANȚA UNOR ELEMENTE TRANSREGIONALE ȘI INTERCULTURALE

Dincolo de contribuția acestei cercetări preventive la studierea temei abordate[19], pot fi remarcate câteva elemente semnificative, precum succesiunea de înmormântări pre-Yamnaya, Yamnaya în același tumul, prezența unei înmormântări de subadult care reprezintă o caracteristică bine relevată de descoperiri recente[20]. Importante sunt și cele două podoabe de argint descoperite în M.2/T.VII, dintre care una are o formă specifică care permite o serie de considerații. De asemenea, relevantă este înmormântarea din *movila* naturală asimilată cu T.VI, dar și prezența unor fragmente ceramice.

A. Succesiunea înmormântărilor tumulare pre-Yamnaya – Yamnaya din T.VII de la Păulești marchează cele două etape culturale bine relevate de cercetările recente în spațiul vest-pontic[21]. Prima etapă este cea care preceda apariția comunităților Yamnaya la Dunărea de Jos. Orizontul cronologic este situat aproximativ în ultima treime a mileniului al IV-lea și începutul următorului. Este o etapă în care apar morminte tumulare, unde ritualul de înhumare specific este cel al depunerii indivizilor chircit-lateral. Relevante sunt mormintele colective, manipularea post-mortem a oaselor, inventare bogate formate din vase, podoabe de cupru, argint, os, cochilii de scoici locale sau exotice, arme de cupru, piatră, silex etc. Unele morminte sunt prevăzute cu ringuri de piatră, iar altele sunt lipsite de inventar funerar[22].

Etapa a doua, care debutează la începutul mileniului al III-lea, este caracterizată de depunerea indivizilor dorsal, cu membrele inferioare îndoite și ridicate, cele superioare întinse pe lângă corp sau așezate pe bazin. Caracteristice sunt orientarea pe axul vest-est a mormântului (craniul, în cele mai multe cazuri, dispus la vest), depunerea de ocru (bulgăre sau împrăștiat pe oase), prezența unor podoabe de argint (inele de buclă cu o spiră și jumătate) sau a unor vase (uneori șnurate). Inventarul mormintelor este unul sărăcăcios prin raportare la prima etapă, dar tumulii sunt de dimensiuni mai mari. Acesta este orizontul înmormântărilor Yamnaya (aprox. 3050/3000–2500 cal BC)[23].

Dintre multele morminte pre-Yamnaya cercetate[24], M.1B/T.VII de la Păulești se remarcă prin lipsa inventarului, dar și a unei poziții ritualice specifice, singulară în *arealul Prahova*, dar care va fi regăsită izolat într-un cadru mai larg și în etapa următoare[25]. Data absolută indică o înmormântare care marchează etapa coexistenței între cele două ritualuri și/sau elemente culturale (locale și alogene)[26].

B. Morminte de subadulți, primare sau secundare, sunt prezente în întregul areal în care au evoluat comunitățile Yamnaya[27]. Înmormântările atribuite adulților de sex masculin sunt majoritare, fiind urmate de cele de subadulți

[15] Frînculeasa 2021; Alexandrov, Wlodarczak 2022; 2023.
[16] Frînculeasa *et alii* 2015a; 2017b; 2023a; Frînculeasa 2021.
[17] Frînculeasa *et alii* 2023b, tabel 3.
[18] Frînculeasa *et alii* 2023b, pl. 6/5.
[19] Frînculeasa *et alii* 2023a, p. 197.
[20] Frînculeasa 2019; Morgunova *et alii* 2022; Frînculeasa *et alii* 2024; 2025a.
[21] Frînculeasa *et alii* 2015a; Frînculeasa 2021; Preda-Bălănică *et alii* 2020; Alexandrov, Wlodarczak 2022; Alexandrov 2023.
[22] Frînculeasa 2021; Alexandrov, Wlodarckaz 2022; Alexandrov 2023.
[23] Frînculeasa *et alii* 2015a; Frînculeasa 2021.
[24] Frînculeasa *et alii* 2014; 2015a; 2019a; 2023b; Frînculeasa 2020a.
[25] Frînculeasa *et alii* 2017.
[26] Frînculeasa 2021.
[27] Frînculeasa 2019; Ivanova 2000; 2003; Kovaleeva 1998; Morgunova *et alii* 2022; Frînculeasa *et alii* 2024.

Cod laborator	Context arheologic	Probă	Dată în ani BP	Ani calibrați, Sigma 1 68.2%	Ani calibrați, Sigma 2 95,4%	Valoare medie	Încadrare culturală
DeA-2274	Păulești T.VI, M.1	Os uman	4192 ± 28	2882–2703	2842–2670	2781	Yamnaya
DeA-2275	Păulești T.VII, M.1B	Os uman	4329 ± 21	3006–2900	3011–2896	2942	Pre-Yamnaya
DeA-2276	Păulești T.VII, M.2	Os uman	4103 ± 22	2842–2581	2857–2574	2690	Yamnaya
DeA-2277	Păulești T.VIII, M.1	Os uman	4094 ± 20	2836–2579	2850–2505	2669	Yamnaya

Tabel 3. *Date C14–AMS pentru indivizii descoperiți în tumulii cercetați în anul 2024 în localitatea Păulești.*

Table 3. *C14–AMS dates for individuals discovered in tumuli excavated in 2024 in Păulești.*

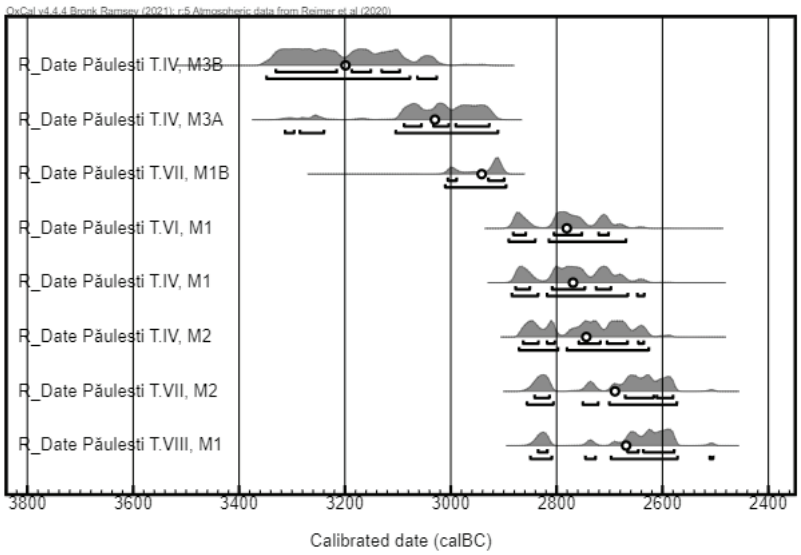

Figura 2. *Grafic cu înserierea datelor radiocarbon din movilele T.IV, T.VI, T.VII și T.VIII cercetate în Păulești (8 din 9 indivizi descoperiți).*

Figure 2. *Chart showing radiocarbon dates from mounds T.IV, T.VI, T.VII, and T.VIII investigated at Păulești (8 out of 9 individuals dated).*

care sunt mai numeroase prin raportarea la cele dedicate unor persoane adulte de sex feminin[28]. În *arealul Prahova*, înmormântările de subadulți au o frecvență remarcabilă, fiind identificate în 20 din cele 38 de movile în care au fost descoperite morminte pre-Yamnaya și Yamnaya[29]. Din cele 20 de movile în care înmormântarea Yamnaya este cea primară, în 10 morminte erau depuși subadulți (alți doi sunt la limita dintre stadiul de subadult/adult), ceea ce reprezintă un procent mult mai mare raportat la alte zone investigate[30]. Exemple de înmormântări primare de subadulți sunt cele de la Târgșoru Vechi T.I/M.9, Târgșoru Nou T.I/M.2, Târgșoru Nou T.II/M.1, Blejoi T.IV/M.3, Blejoi T.VIII/M.2, Nedelea T.II/M.1, Buda T.I/M.1, Târgșoru Vechi T.III/M.3, Târgșoru Vechi T.IV/M.2[31]. Se adaugă cele secundare de la Târgșoru Vechi T.I/M.10, Păulești T.II/M.2, Păulești T.VII/M.2, Blejoi T.IV/M.2, Blejoi T.V/M.1, Blejoi T.VII/M.1, Ploiești – *Triaj* T.II/M.15, M.20, M.21. Inventare au cele descoperite la Ploiești – *Triaj* T.II/M.15, M.20, M.21, Păulești T.II/M.2, Păulești T.VII/M.2, Târgșoru Vechi T.I/M.10, Blejoi T.IV/M.2, Blejoi T.VII/M.1[32]. În M2/T.II de la Păulești au fost descoperite perle din caolin și cupru (+ocru)[33], iar în M.10 de la Târgșoru Vechi (mormânt dublu) unul din indivizi avea în zona gâtului un colier compus din 7 pandantive din canini

[28] Vezi discuții extinse despre această temă cu bibliografia aferentă în Frînculeasa 2019; Frînculeasa *et alii* 2019b; 2025a.

[29] Au fost cercetate și movile în care nu au fost descoperite morminte (Frînculeasa *et alii* 2023a, tabel 1). Vezi o discuție mai jos.

[30] Frînculeasa 2019.

[31] Cercetări inedite realizate în anul 2025 de către autorii acestui studiu.

[32] Frînculeasa *et alii* 2024.

[33] Frînculeasa *et alii* 2013, p. 26.

de vulpe și câine[34]. În *Movila II* de la Ploiești – *Triaj*, în M.15, M.20 apar asociate ceramica șnurată cu inelul de buclă din argint (+ocru la M.15)[35]. Astfel de podoabe de metal au fost descoperite și în M.1/T.VII de la Blejoi (+ocru)[36] și M.2/TVII de la Păulești (+ocru). Ceramica șnurată și bulgăre de ocru sunt prezente și în M.2/T.IV de la Blejoi[37] sau M.21 de la Ploiești – *Triaj* T.II[38]. Ocrul se afla în majoritatea mormintelor de subadulți[39].

Pe teritoriul României morminte de subadulți au fost descoperite și la Gurbănești T.II/M.3, M.4, Sultana – *C.A.P. Ilie Pintilie*, Sultana – *Movila Mare*, Ciulnița, Boldești, Baldovinești, Glăvănești Vechi T.I–1949/M.12, M.17, Glăvănești Vechi T.2–1950/M.4, Valea Lupului – *Fabrica Chimică*/M.11, M.12, Giurcani M.4, Verbița – *Movila II*/M.1, Seaca de Câmp – *Movila II*/M.2, Perișor T.IV/M.1, Bolotești T.2/M.5, M.12, Liești – *Arbănașu*/M.2, Chersăcosul M.2, Crucea T.1/M.6, M.8, Lungani M.2, Hamangia M.1/1952, Medgidia, Mireasa, Aliman, etc[40]. În *Movila Mare* de la Smeeni au fost descoperite patru morminte în care erau depuși subadulți (M.12, M.19/B, M.21, M.29)[41], iar în *Movila II* de la Ploiești – *Triaj* au fost cercetate trei morminte Yamnaya de subadulți (M.15, M.20, M.21)[42]. La Recea (Argeș) înmormântarea primară a aparținut unui subadult, alături de care au fost descoperite și două inele de buclă, dintre care unul era de *tip Leukas,* realizat din aur, și unul spiralic din cupru peste care era aplicată o foiță de argint[43]. În ceea ce privește *arealul Prahova*, există un lot consistent de date absolute pentru mormintele atribuite subadulților[44] care indică prezența înmormântărilor primare de subadulți de-a lungul celei mai mari părți a primei jumătăți a mileniului al III-lea, perioadă în care sunt construiți tumulii Yamnaya în acest spațiu[45].

C. Inelul de buclă are origini mai vechi[46] și o ocurență care suprapune un spațiu geografic mult mai extins raportat la cel ocupat de tumulii Yamnaya[47]. În ceea ce privește arealul vest-pontic, inelele de buclă se regăsesc până în Câmpia Maghiară[48], inclusiv la nordul și la sudul Dunării de Jos[49]. Astfel de podoabe apar mai departe spre vest, la Dunărea mijlocie[50], iar din zona Adriatică semnalăm piesele descoperite la Shtoj (Albania)[51], dar și pe cele de la Velika Gruda, Mala Gruda, Gruda Boljevića (Muntenegru)[52]. Mai la sud de aceste locații, le amintim pe cele descoperite pe insula Leukas[53] și chiar în zona limitrofă Mării Egee[54].

Inelul de buclă realizat din argint, ceva mai rar din aur sau cupru, reprezintă obiectul care se regăsește cel mai frecvent în inventarul mormintelor Yamnaya[55]. Pe teritoriul României[56], astfel de podoabe apar atât în morminte pre-Yamnaya, cât și în cele Yamnaya[57]. Menționăm și piesa din mormântul cu cistă din piatră de la Văleni-Dâmbovița[58], dar și pe cele din mediul cultural Livezile[59], la care le adăugăm pe cele provenind din morminte plane, datând din prima jumătate a mileniului al III-de la Zimnicea[60], Șoimești[61] sau pe cele din tezaurul de la Celei[62].

Dintre cele două piese provenind din M.2/T.VII de la Păulești, inelul spiralic (Pl. 9/4) este o podoabă tipică pentru mediul funerar Yamnaya[63]. Al doilea inel de buclă are formă semilunară, este deschis, fără capete petrecute (Pl. 9/5–6). Realizate din aur și argint[64], dar și din cupru (cu foiță de argint sau aur)[65], piesele care au formă semilunară sunt bine-cunoscute în cimitirul plan de la Zimnicea[66], dar și în morminte tumulare Yamnaya, cercetate în Republica Moldova, România, Bulgaria, Serbia și Ungaria[67].

Cele două inele de buclă semilunare (unul deschis, celălalt cu capetele petrecute), descoperite în M.3/T.I de la Ariceștii Rahtivani (Fig. 3/13, 17)[68], erau singurele cunoscute în zona cercetată intens din sud-vestul județului Prahova[69]. Pe lângă cel de la Păulești (Fig. 3/12), se adaugă trei piese din cupru (cu foiță de argint), descoperite recent cu ajutorul detectorului de metale în satele Vadu Săpat (45°03’39.7”N, 26°21’51.5”E) (Fig. 3/15), Jugureni (45°06’39.9”N, 26°26’53.4”E) (Fig. 3/14) și Coada Malului (45°7’20.27”N, 26° 2’55.52”E) (Fig. 3/16), localități aflate în zona deluroasă a județului Prahova[70].

[34] Frînculeasa 2019.
[35] Comșa 1989.
[36] Frînculeasa *et alii* 2024, fig. 3/e (piesă de aur).
[37] Frînculeasa *et alii* 2019b.
[38] Comșa 1989.
[39] Frînculeasa 2019.
[40] Frînculeasa 2019; Frînculeasa *et alii* 2019b; 2024; 2025a.
[41] Frînculeasa *et alii* 2017.
[42] Comșa 1989.
[43] Frînculeasa *et alii* 2025a.
[44] Frînculeasa *et alii* 2024.
[45] Frînculeasa 2021; Frînculeasa *et alii* 2024, fig. 4.
[46] Frînculeasa, Frînculeasa 2022.
[47] Frînculeasa, Frînculeasa 2022.
[48] Subbotin 2008; Wlodarczak 2021, p. 238; Dani 2021.
[49] Alexandrov 2019; 2020; Vasileva 2017; 2021a; 2021b; 2023; Valchev, Blazheska 2019; Frînculeasa, Frînculeasa 2022.
[50] Ruttkay 2002.
[51] Govedarica 2016, p. 22.
[52] Primas 1995; 1996; Baković 2011.
[53] Kilian-Dirlmeier 2005.
[54] Vasileva 2017; 2021a.
[55] Heyd 2011, p. 540.
[56] Au fost descoperite peste 90 de piese atribuite perioadei discutate în acest articol (Frînculeasa *et alii* 2024; 2025a).
[57] Frînculeasa *et alii* 2015a; 2019a; 2019b; Frînculeasa, Frînculeasa 2022.
[58] Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000.
[59] Ciugudean 1996; Frînculeasa *et alii* 2025a.
[60] Alexandrescu 1974.
[61] Frînculeasa *et alii* 2020b. Piesele de la Năeni (jud. Buzău) și Smeeni (jud. Buzău) aparțin perioadei mijlocii a epocii bronzului (Frînculeasa 2023).
[62] Nica 1982, fig. 6.
[63] Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000; Popescu 2010; Motzoi-Chicideanu 2011; Frînculeasa, Frînculeasa 2022.
[64] Dani 2021, fig. 9.
[65] Frînculeasa *et alii* 2025a. Vezi mai jos.
[66] Alexandrescu 1974.
[67] Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000; Subotin 2008; Popescu 2010; Vasileva 2017; 2021a; Alexandrov 2020; Dani 2021; Frînculeasa, Frînculeasa 2022; Frînculeasa *et alii* 2025a.
[68] Frînculeasa *et alii* 2013; 2015a.
[69] Frînculeasa, Frînculeasa 2022.
[70] În cele trei localități au fost descoperite cu ajutorul detectorului de metale și câte un inel de buclă spiralat (Frînculeasa, Frînculeasa 2022,

Figura 3. *Inele de buclă de tip* Leukas *de la Dunărea de Jos: Recea (1), Jurilovca (2), Craiova (3), Ampoița (4), Podele* – Dealul Mare *(5), Oryahovo (6), Venets (7), Silihlyar (8), Tarnovo (9), Yunatsite (10), Petrich (11), (1–10 aur, 11 argint) (după Tolstikov, Hänsel 2013; Georgieva* et alii *2108; Boyadzhiev, Boyadzhiev 2018; Alexandrov 2019; 2020a; Rișcuța, Marc 2022; Vasileva 2023; Frînculeasa* et alii *2025a); Inelul de buclă de la Păulești (12) și de tip Zimnicea de la Ariceștii Rahtivani T.I/M.3 (13, 17) (după Frînculeasa, Frînculeasa 2022), Jugureni (14), Vadu Săpat (15), Coada Malului (16).*

Figure 3. *Leukas-type hair rings from the Lower Danube: Recea (1), Jurilovca (2), Craiova (3), Ampoița (4), Podele* – Dealul Mare *(5), Oryahovo (6), Venets (7), Silihlyar (8), Tarnovo (9), Yunatsite (10), Petrich (11) (1–10 gold, 11 silver) (after Tolstikov, Hänsel 2013; Georgieva* et alii *2018; Boyadzhiev, Boyadzhiev 2018; Alexandrov 2019; 2020a; Rișcuța, Marc 2022; Vasileva 2023; Frînculeasa* et alii *2025a); hair ring from Păulești (12) and Zimnicea-type from Ariceștii Rahtivani T.I/M.3 (13, 17) (after Frînculeasa, Frînculeasa 2022), Jugureni (14), Vadu Săpat (15), Coada Malului (16).*

Asemănate cu cele de *tip Leukas* și/sau cu cele de *tip Mala Gruda*, pentru astfel de inele a fost propus *tipul Zimnicea* (formă semilunară, corp îngroșat, cu secțiunea circulară sau în forma literei D, cu extremitățile subțiate, petrecute sau nu)[71]. Astfel, piesele de *tip Leukas* și *Mala Gruda* au devenit variante ale *grupei Zimnicea*[72].

Cele câteva date absolute provenind din movilele de la Velika Gruda (mormânt primar) și Gruda Boljevića (complex secundar)[73], la care se adaugă Ariceștii Rahtivani T.I/M.3 (4165 ± 23 BP = 2878–2638 cal BCE)[74], Mogila M.14 (4232 ± 26 BP = 2906–2702 cal BCE și 4253 ± 27 BP = 2916–2707 cal BCE)[75] și acum Păulești T.VII/M.2

tabel 2, pl. 8/1, 3; Frînculeasa *et alii* 2023b, p. 24); ultimul, încă inedit, provine de pe raza satului Coada Malului.

[71] Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000, p. 28; Popescu 2010, p. 167.

[72] Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000, p. 31.

[73] Primas 1996, p. 39 și următoarele; Baković 2011; Guștin, Preložnik 2015.

[74] Frînculeasa *et alii* 2015a, tabel 2.

[75] Alexandrov *et alii* 2024, tabel 1.

(4103 ± 22 BP = 2857–2574 cal BCE), nu sunt suficiente pentru a rezolva această aparentă problemă privind vechimea și/sau originea caracteristicilor acestui tip de podoabă[76].

În ceea ce privește *tipul Leukas* (Fig. 3), pe teritoriul României erau cunoscute descoperirile de la Ampoița (Alba) (două piese de aur, mormânt tumular)[77], Podele – *Dealu Mare* (Hunedoara) (o piesă de cupru cu foiță de aur, mormânt tumular)[78], la care se adaugă un alt inel de buclă din aur identificat în colecția muzeului din Berlin cu proveniența „Craiova" (Dolj)[79] și unul, tot din aur, de la Jurilovca – cetatea Argamum (Tulcea), fără să existe alte detalii legate de contextul din care provine podoaba[80]. Recent a fost descoperită și o piesă de aur într-un mormânt tumular, de subadult, la Recea (Argeș)[81]. Mai cunoaștem două inele de buclă de aur provenind dintr-un tezaur de la Berghin (Alba)[82] și o alta, de cupru, cu foiță de aur de la Pietroasele (Buzău)[83], obiecte descoperite cu ajutorul detectorului de metale[84].

De la sud de Dunăre provin mai multe inele de buclă de *tip Leukas*, de aur, precum cele din tumulii de la Silihlyar[85], Tarnovo[86], Venets[87], din situl pluristratificat de la Yunatsite[88] sau descoperirea întâmplătoare de la Oryahovo[89]. Într-un tezaur recuperat din zona orașului Petrich[90] se afla un inel de buclă de același tip, dar care era de argint[91]. Inele de buclă de *tip Leukas* de aur au fost descoperite și în tumul cercetat la Velika Gruda (cinci piese)[92], precum și în R4, R15b de la Steno (insula Leukas/Lefkada) (șase piese, morminte circulare)[93]. Cel de la Petrich (Fig. 3/11) reprezenta singura piesă de *tip Leukas* de argint[94]. Și piesa semilunară fără capete petrecute, descoperită în M.3/T.I de la Ariceștii Rahtivani, se apropie de același tip (Fig. 3/13). Podoaba de la Păulești, prin forma sa semilunară, deschisă, partea inferioară ușor unghiulară (picătură), cu profil în forma literei *D*, pare a fi o variantă hibrid între *tipurile Leukas* și *Zimnicea*.

Inelele de buclă de aur de *tip Leukas*, care provin din contexte funerare Yamnaya (Venets, Tarnovo, Silihlyar, Recea), pot fi deocamdată încadrate mai larg în prima jumătate a mileniului al III-lea[95]. Grupul Livezile (Ampoița, Podele – *Dealu Mare*) se situează cronologic în intervalul 2900/2800–2600/2500 cal BCE[96]. Corelând descoperirile din zonele litoralului Adriaticii și Mării Ionice cu cele din grupul Livezile, putem considera că inelele de *tip Leukas* apar în contexte funerare care datează din prima treime a mileniului al III-lea. Piesa de la Păulești pare a fi o variantă ușor mai târzie, ceea ce ar putea indica persistența acestui tip până spre mijlocul mileniului și, mai departe, evoluția/transformarea spre formele specifice etapei mijlocii a epocii bronzului (Smeeni, Năeni, Cârlomănești etc.)[97].

D. Despre movile naturale și morminte – T.VI de la Păulești nu este o movilă construită în preistorie, ci reprezintă o formă naturală a terenului folosită ca loc de înmormântare, situație care nu mai este una singulară în *arealul Prahova*. Un prim exemplu este înmormântarea Yamnaya (M.1) din T.I/Păulești care a fost realizată într-o margine de grind care se reliefa precum o movilă. Apoi a fost adăugat pământ, activitate care a dus la înălțarea/modificarea movilei, ceea ce reprezintă un comportament asemănător celui specific unei înmormântări secundare într-un tumul deja utilizat[98]. Un alt exemplu ne-a fost oferit de sondarea (25 × 12,5 m), realizat în 2022, a unui mic grind aflat în apropierea celor patru tumuli cercetați în acel an pe raza localității Blejoi. În zona centrală a movilei, la -0,25 m adâncime, a fost descoperit un mormânt distrus parțial de arături (Fig. 4/1–3)[99]. Ritul și ritualul de înmormântare (înhumare, defunct depus dorsal, membrele inferioare îndoite și căzute lateral, orientarea, adult de sex masculin, vârsta de 20–22 ani[100]), datarea C14–AMS=4180 ± 32 BP (2888–2633 cal BCE, probabilitate 95,4%), indică un complex funerar care poate fi atribuit comunităților Yamnaya. În zona/apropierea mormântului au fost descoperite fragmente ceramice provenind de la două vase și un os de mamifer (Fig. 4/4–5). Menționăm că am cercetat și movile în care nu au fost descoperite morminte, deși unele dintre acestea erau marcate pe hărțile vechi (Nedelea, Târgșoru Vechi, Blejoi, Buda etc.)[101].

Aceste ultime exemple ne arată că nu toate movilele de pământ sunt construcții funerare. În același timp, nu avem siguranța că o parte dintre movilele naturale, cu forme mai mult sau mai puțin regulate, nu au fost utilizate drept locuri pentru înmormântări specifice perioadei discutate. Implicațiile directe ale unor astfel

[76] Frînculeasa *et alii* 2025a.
[77] Ciugudean 1996, p. 33, 127–128, fig. 31/8–9
[78] Schuster *et alii* 2019, p. 277; Bleoancă 2019; Rișcuța, Marc 2022, p. 77.
[79] Tolstikov, Hänsel 2013, p. 452, cat. nr. 140.1; Kilian-Dirlmeier 2005, p. 166.
[80] Vasiliu 2007, p. 122, fig. 4/2.
[81] Frînculeasa *et alii* 2025a.
[82] Informații primite de la domnul F. Gogâltan, căruia îi mulțumim.
[83] Frînculeasa *et alii* 2025a.
[84] Frînculeasa *et alii* 2025a.
[85] Balabanov, Pantov 2019, Fig. 3; Vasileva 2023, p. 256, fig. 2g.
[86] Alexandrov 2019, p. 77, 79; 2020a, fig. 18/2.
[87] Georgieva *et alii* 2018, p. 239, cat no. 40.
[88] Vasileva 2017, fig. 3/1–2; Alexandrov 2019, pl. X/1; Boyadzhiev, Boyadzhiev 2018, p. 312, fig. 5.
[89] Alexandrov 2017, fig. 3/6; 2020, fig. 18/1.
[90] Alexandrov 2017, fig. 2/5.
[91] Alexandrov, Hristov 2018, p. 333, 468, cat. no. 105.
[92] Primas 1995, fig. 5; 1996, Abb. 6/4, A1–A6.
[93] Kilian-Dirlmeier 2005, p. 14, 26, Taf. 6/8; 19/4.
[94] Mai sunt menționate trei locații în Ungaria (Dani 2021, fig. 9), dar cel puțin două din piese sunt mai curând de *tip Zimnicea* (Kalicz 1968, pl. I/8–10), iar a treia, descoperită la Kétegyháza, este conservată parțial (Ecsedy 1979, pl. 16/3).
[95] Frînculeasa 2021.
[96] Ciugudean 2021; Ciugudean *et alii* 2022; 2023.
[97] Frînculeasa 2023.
[98] Frînculeasa *et alii* 2013; 2015a.
[99] Având în vedere standardul funerar Yamnaya și adâncimea mică la care a fost identificat mormântul, putem intui că „movila" preistorică avea înălțimea mai mare.
[100] Diagnosticul antropologic a fost realizat de către dr. Angela Simalcsik, căreia îi mulțumim.
[101] Frînculeasa *et alii* 2022.

Figura 4. *Sondajul (1), mormântul (2–3) și ceramica (4–5) din movila naturală de la Blejoi.*

Figure 4. *Test trench (1), grave (2–3), and pottery (4–5) from the natural mound at Blejoi.*

Figura 5. *Ceramică descoperită în T.VII de la Păulești.*

Figure 5. *Pottery discovered in mound T.VII at Păulești.*

de situații și descoperiri privesc atât dinamica tumulilor/înmormântărilor, cât și abordarea cercetării și a contractelor de descărcare de sarcină arheologică în cazul movilelor cartate/necartate și incluse/neincluse în RAN/PUG-urile localităților drept tumuli. Nu avem încă toate instrumentele necesare pentru a distinge și selecta (investigațiile geofizice nu sunt întotdeauna relevante), într-o etapă care să preceadă cercetările arheologice intruzive, tumulii de mici dimensiuni de forme naturale asemănătoare unor movile care puteau reprezenta cadrul fizic și ritualic pentru

înmormântări specifice epocii bronzului, dar și a unor perioade mai recente[102].

E. În cele trei movile au fost descoperite și câteva fragmente ceramice, dispuse atât în manta, cât și în umplutura gropilor mormintelor. Din M.1/T.VI provin 4 fragmente din același vas (Pl. 4/2), iar din M.1/T.VIII alte două cioburi grosiere (Pl. 13/4). În mantaua movilei T.VII au fost descoperite mai multe fragmente ceramice (Fig. 5), din care unul prezintă un decor imprimat (adâncituri liniare dispuse paralel pe verticală) (Fig. 5/1), care își găsește analogii în mediul cultural Cernavodă II, inclusiv în nivelul de locuire care a precedat ridicarea T.I de la Târgșoru Nou[103] și T.III de la Târgșoru Vechi[104].

CONCLUZII

1. În movilele cercetate în anul 2024, în localitatea Păulești, au fost descoperite morminte datând cele două etape culturale pre-Yamnaya și Yamnaya care se manifestă în succesiune, cu un mic episod în care acestea coexistă, tumulul fiind elementul comun care le așază împreună în interiorul unei perioade complexe. Tumulul reprezintă un reper al influenței spațiului nord-pontic asupra mediului cultural local, însă contextul în care se desfășoară această interacțiune este unul dinamic, sensul fiind bidirecțional. Semnificativă este prezența inelului de *tip Zimnicea* în morminte Yamnaya, dar și plane, precum și în zona deluroasă a Munteniei care reprezintă un mediu natural excentric pentru existența comunităților Yamnaya. Se adaugă și cele de *tip Leukas*, care apar în contexte (funerare) culturale diversificate (din Apuseni până la Marea Ionică, de pe litoralul vestic al Mării Negre până pe cel al Adriaticii)[105]. Importante sunt și inelele de buclă spiralate provenind din așezarea de la Celei sau cele din zona deluroasă (descoperiri izolate, mormântul de la Șoimești).

2. Prezența consistentă a mormintelor de subadulți în tumuli reprezintă un element din care transpare complexitatea societății Yamnaya și a procesului de migrație în care au fost implicate aceste populații. Standardul funerar este identic cu cel al adulților (vezi și complexitatea mormântului primar din tumulul de la Târgșoru Vechi aparținând unui subadult de sex feminin[106]). Dacă austeritatea inventarului funerar contrastează cu efortul social pe care îl implica construirea acestor monumente, existența în inventarele mormintelor de copii a unor podoabe realizate din materiale prețioase (dar și alte tipuri de obiecte) subliniază importanța acestora în structura societății Yamnaya. Procentul mare de morminte dedicate subadulților în *arealul Prahova* reprezintă un rezultat relevant (și relevat) al demersului sistematic al cercetării unei zone distincte.

3. Utilizarea unor movile naturale drept cadru funerar ar putea indica un fapt deliberat, în care nu pot fi excluse neprevăzutul, graba, lipsa unei pregătiri prealabile, dar și obiceiul folosirii pentru înmormântare a unei movile deja ridicate. Este o asimilare conștientă a folosirii unor movile deja utilizate pentru a avea acces la un ambient funerar adecvat unei înmormântări, înrudirea nefiind unul dintre elementele decisive în alegerea făcută. Corelăm asta și cu procentul considerat ca fiind unul redus al înrudirii indivizilor înmormântați în tumulii Yamnaya[107].

4. Cercetarea unui număr semnificativ de tumuli într-o zonă care se conturează atât geografic/natural, cât și cultural începe să devină un demers cu rezultate semnificative. Prin coerența cercetării am putut să ne apropiem de un fenomen al cărui impact asupra societății europene (vechi și/sau actuale) pare unul exagerat în cercetarea occidentală, dar care are relevanța sa diferită, în funcție de spații geografice și culturale. În același timp, este dificil să fii consecvent când aceste complexe sunt lipsite de inventar, iar cercetarea este costisitoare.

5. Zona Dunării de Jos joacă un rol important într-o perioadă în care lumea eurasiatică interacționează cu cea central și vest-europeană la un nivel necunoscut anterior. Nordul Munteniei, chiar dacă apare ca un mic punct inclus temporar pe traseul prelungit spre vest al fâșiei stepei eurasiatice, este în mijlocul dezbaterii/cercetării și își aduce o contribuție majoră.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 1974 – A. D. Alexandrescu, *La nécropole du Bronze ancien de Zimnicea (dép. de Teleorman)*, Dacia NS 18, 1974, p. 79–94.

Alexandrov 2017 – St. Alexandrov, *Украшения от благороден метал от Ранната бронзова епоха във Фонда на Националния археологически институт с музей – София / Early Bronze Age precious metals jewelry from the National Archaeological Institute with Museum – Sofia collection*, *KRATISTOS*. *Volume in honour of Professor Peter Delev*, Sofia 2017, p. 215–227.

Alexandrov 2019 – St. Alexandrov, *Early Bronze Age Barrow Graves in North-West Bulgaria*, în: V. Filipović, Al. Bulatović, Al. Kapuran (eds.), *Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday/Зборник радова у част 80 г. живота Растка Васића*, Belgrad, 2019, p. 75–94.

Alexandrov 2020 – St. Alexandrov, *Gold and Silver Ornaments in Early and Middle Bronze Age Bulgaria*, în: J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen (eds.), *Objects, Ideas and travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe: Proceedings of the Conference in Tulcea (10–13 November 2017)*, UPA 350, Bonn, 2020, p. 251–263.

Alexandrov 2023 – St. Alexandrov, *More about a particular group of Early Bronze Age barrow graves in hocker position from North-East Bulgaria*, în: B. Preda-Bălănică, M. Ahola (eds.), *Steppe Transmissions,* Archaeolingua 45, Budapest, 2023, p. 135–162.

[102] Frînculeasa *et alii* 2022.

[103] Frînculeasa 2020b.

[104] Inedit, cercetări arheologice derulate în anul 2025.

[105] Frînculeasa *et alii* 2025a.

[106] Frînculeasa 2019; Lazaridis *et alii* 2025.

[107] Lazaridis *et alii* 2025.

Alexandrov, Hristov 2018 – St. Alexandrov, M. Hristov, *Early Bronze Age Hoards from Petrich Region, Southwest Bulgaria*, în: St. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev (eds.), *Gold&Bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age*, Sofia 2018, p. 335–340.

Alexandrov, Wlodarczak 2022 – St. Alexandrov, P. Wlodarczak, *Chronological sequence of the Early Bronze Age graves in the Pamukli Bair Barrow at Malomirovo and the Pit-Grave Culture expansion in the Middle Tundzha Valley*, Studia Praehistorica 16, 2022, p. 153–186.

Alexandrov, Wlodarczak 2023 – St. Alexandrov, P. Wlodarczak, *Early bronze Age Pamukli Bair barrow near Malomirovo and the problem of east-oriented barrow graves in Upper Thrace*, SprawArch 75(1), 2023, p. 213–245.

Alexandrov *et alii* 2024 – St. Alexandrov, T. Valchev, B. Preda-Bălănică, I. Iliev, E. Sandoval, M. Trautmann, V. Heyd, *A Bronze Age burial mound excavated near Mogila village, Tundzha Municipality, Yambol Region*, în: St. Alexandrov, P. Wlodarczak, *From the Steppes to the Balkans Yamna Culture in Upper Thrace,* Archaeolingua 46, Budapest 2024, p. 65–75.

Baković 2011 – M. Baković*, The Princely Tumulus Gruda Boljevića Podgorica, Montenegro*, în: E. Borgna, S. M. Celka (eds.), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze the Early Bronze Ages Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.,* Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 58, Lyon, 2011, p. 275–381.

Balabanov, Pantov 2019 – P. Balabanov, D. Pantev, *Nadgrobna mogila Silihlyar 4*, Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018 g., 2019, p. 106–109.

Bleoancă 2019 – M. V. Bleoacă, *Morminte tumulare la sfârșitul eneoliticului și începutul epocii bronzului în zona de sud a munților metaliferi și depresiunea Brad. Rezumat teză de doctorat*, Academia Română – SCOSAAR, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, http://www.instarhparvan.ro/pagini%20secundare/anunturi/scoala_doctorala/2019/mihaela_bleoanca/anunt_bleoanca.htm (accesat în data de 06.01.2025).

Boyadzhiev, Boyadzhiev 2018 – Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev, *Tell Yunatsite*, în: St. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev (eds.), *Gold&Bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age*, Sofia 2018, p. 309–312.

Ciugudean 1996 – H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud-vestul Transilvaniei*, BiblThrac 13, București, 1996.

Ciugudean 2021 – H. Ciugudean, *Epoca bronzului în Transilvania. O privire de ansamblu*, Apulum 58, 2021, p. 35–97.

Ciugudean *et alii* 2022 – H. I. Ciugudean, C. P. Quinn, C. Uhnér, *Considerații privind evoluția culturii Coțofeni în lumina noilor date radiocarbon*, Apulum 59, 2022, p. 23–53.

Ciugudean *et alii* 2023 – H. I. Ciugudean, C. P. Quinn, C. Uhnér, J. Beck, *From West to East and East to West: Yamnaya migration and interaction with Copper Age/Early Bronze Age Carpathian communities in Transylvania*, în: B. Preda-Bălănică, M. Ahola (eds.), *Steppe Transmissions,* Archaeolingua 45, Budapest, 2023, p. 205–245.

Comșa 1989 – E. Comșa, *Mormintele cu ocru din movila II–1943 de la Ploiești–Triaj*, Th-D 10, 1989, p. 181–188.

Dani 2021 – J. Dani, *Milleker's pride and joy*, în: P. Jarosz, J. Koledin and P. Włodarczak (eds.), *Danubian route of the Yamnaya culture the barrows of Vojvodina,* Archaeolingua 43, Budapest, 2021, p. 195–206.

Ecsedy 1979 – J. Ecsedy, *The People of the Pit Grave Kurgan in Eastern Hungary*, Budapest, 1979.

Frînculeasa 2007 – A. Frînculeasa, *Contribuții privind mormintele Jamnaja în Muntenia. Cercetări arheologice la Ariceștii-Rahtivani*, Tyragetia SN 1 (16), 1 , 2007, p. 181–193.

Frînculeasa 2019 – A. Frînculeasa, *The Children of the Steppe: descendance as a key to Yamnaya success*, SP 16, 2019, p. 129–168.

Frînculeasa 2020a – A. Frînculeasa, *Earthen burial mounds and the Coțofeni culture south of the Carpathians. Archaeological research in Ariceștii-Rahtivani-Movila pe Răzoare*, Ziridava 34, 2020, p. 35–90.

Frînculeasa 2020b – A. Frînculeasa*, Cultura Cernavodă II la Dunărea Inferioară. Relevanța cronologiei și a înmormântărilor tumulare*, SP 17, 2020, p. 135–193.

Frînculeasa 2021 – A. Frînculeasa, *Burial mounds in the Lower Danube region – from the international to the local and the other way round*, în: V. Heyd, G. Kulcsár and B. Preda-Bălănică (eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25–26th April 2019*, 2021, p. 173–205.

Frînculeasa 2023 – A. Frînculeasa, *Movila Mare of Smeeni, representative research of Romanian archaeology history (new information on the Middle Bronze Age)*, în: V. Diaconu, A. Gafincu (eds.), *Bronze Age in Eastern Europe. Interdisciplinary researches*, Brăila–Piatra Neamț, 2023, p. 87–106.

Frînculeasa, Frînculeasa 2022 – A. Frînculeasa, M. Frînculeasa, *Podoabe în contexte funerare – despre inele de buclă din argint descoperite în morminte tumulare preistorice cercetate în nordul Munteniei*, în: O. Cîrstina, E.-C. Nițu (eds.), *O viață dedicată paleoliticului. Studii in honorem Marin Cârciumaru*, Târgoviște, 2022, p. 247–272.

Frînculeasa *et alii* 2012 – A. Frînculeasa, B. Preda, O. Negrea, A. Soficaru, V. Dumitraşcu, M. Frînculeasa, *Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea descoperite recent în judeţul Prahova*, MCA 8, 2012, p. 139–163.

Frînculeasa *et alii* 2013 – A. Frînculeasa, B. Preda, O. Negrea, A.-D. Soficaru, *Bronze Age tumulary graves recently investigated in Northern Wallachia,* Dacia NS 57, 2013, p. 23–63.

Frînculeasa *et alii* 2014 – A. Frînculeasa, B. Preda, T. Nica, A.-D. Soficaru, *Un nou tumul preistoric cercetat la Ariceștii-Rahtivani (jud. Prahova)*, SP 11, 2014, p. 189–227.

Frînculeasa *et alii* 2015a – A. Frînculeasa, B. Preda, V. Heyd, *Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling 4th and 3rd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology*, PZ 90, 2015, p. 45–113.

Frînculeasa *et alii* 2015b – A. Frînculeasa, A.-D. Soficaru, A. Măgureanu, B. Preda, B. Ciupercă, D. Garvăn, A. Anton, C. Constantinescu, *Un complex funerar preistoric descoperit la Târgșoru Vechi (jud. Prahova)*, BMJT 7, 2015, p. 133–156.

Frînculeasa *et alii* 2017a – A. Frînculeasa, M. N. Frînculeasa, I. Dumitru, C. Buterez, *The dynamics of prehistoric burial mounds of Ploiești metropolitan area (Romania) as reflected by cartographic documents of the 18th–20th centuries*, Area 49, 2017, p. 533–544, DOI:10.1111/area.12354.

Frînculeasa *et alii* 2017b – A. Frînculeasa, A. Simalcsik, B. Preda, D. Garvăn, *Smeeni–Movila Mare: monografia unui sit regăsit*, Târgoviște, 2017.

Frînculeasa *et alii* 2018 – A. Frînculeasa, B. Preda, A. Simalcsik, O. Negrea, *Peisaje și contexte actuale: un tumul de pământ cercetat în localitatea Coada Izvorului (jud. Prahova)*, MCA 14, 2018, p. 77–99.

Frînculeasa *et alii* 2019a – A. Frînculeasa Alin, B. Preda-Bălănică, D. Garvăn, O. Negrea, A.-D. Soficaru, *Towards a better understanding of the end of the fourth millennium bc in Northern Muntenia: the case of the burial mound in Ploiești – Gara de Vest*, Ziridava 33, 2019, p. 53–88.

Frînculeasa *et alii* 2019b – A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, A. Simalcsik, O. Negrea, B. Constantinescu, D. Cristea-Stan, *Morminte Iamnaia într-un tumul redescoperit și salvat în localitatea Blejoi (jud. Prahova)*, BMJT 11, 2019, p. 35–78.

Frînculeasa *et alii* 2020a – A. Frînculeasa, R. Munteanu, D. Garvăn, C. Dinu, O. Negrea, B. Preda-Bălănică, L. Grigoraș, A. Simalcsik, L. Băjenaru, D. Cristea-Stan, Fl. Constantin, M. Petruneac, M. Focșăneanu, B. T. Sava, A. Dima, G. Sava, M. Ilie, *Turanici la Dunărea Inferioară – complexe cercetate recent în nordul Munteniei*, MCA 16, 2020, p. 199–228.

Frînculeasa *et alii* 2020b – A. Frînculeasa, D. Garvăn, M. Mărgărit, A. Bălășescu, I. Lazăr, M. N. Frînculeasa, D.-A. Soficaru, M. Molnár, M. Georgescu, *Between worlds and elites at the beginning of Early Bronze Age at the Lower Danube: an pluridisciplinary approach to personal ornaments*, Archaeol Anthropol Sci 12, 213, 2020, http://doi.org/10.1007/s12520-020-01177-0.

Frînculeasa *et alii* 2021 – A. Frînculeasa, O. Negrea, C. Dîscă, A. Simalcsik, *Tumulul II de la Strejnicu (jud. Prahova) – o prezentare arheologică și bio-antropologică*, RAASI 3, 2021, p. 67–104.

Frînculeasa *et alii* 2022 – A. Frînculeasa, O. Negrea, C. G. Robe, A. Anton, *Movile distruse – cercetarea tumulului V de la Păulești (jud. Prahova)*, BMJT 14, 2022, p. 77–105.

Frînculeasa *et alii* 2023a – A. Frînculeasa, O. Negrea, C. Dumitrescu, A. Simalcsik, A. Ilie, *Primul tumul săpat la Stoenești, comuna Ariceștii Rahtivani (jud. Prahova)*, BMJT 15, 2023, p. 187–209.

Frînculeasa *et alii* 2023b – A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, O. Negrea, D. Garvăn, A.-D. Soficaru, A. Simalcsik, D. Cristea-Stan, G. Sava, C. Manailescu, *Securi plate cu margini ridicate în morminte tumulare preistorice cercetate în nordul Munteniei (date arheologice și investigații științifice)*, Ziridava 37, 2023, p. 7–70.

Frînculeasa *et alii* 2024 – A. Frînculeasa, O. Negrea, E. Ghinea, G. Vasile, *Cum să recuperezi informații relevante din cercetarea unor tumuli Yamnaya distruși*, Mousaios 27, 2024, p. 37–59.

Frînculeasa *et alii* 2025a – A. Frînculeasa, D. Măndescu, I.-A. Pițigoi, A. Heroiu, L. Isăilă, *Tumulul 1 de la Recea (județul Argeș). Cercetări arheologice preventive pe traseul Drumului expres Craiova – Pitești*, Târgoviște, 2025.

Frînculeasa *et alii* 2025b – A. Frînculeasa, D. Garvăn, G. Trohani, E. Rența, M. Mihon, C. Manailescu, O. Gaza, D. Pacesilă, A. Petre, E. Gáll, *Absolute dating of the Early/Pre-state Medieval date burial features in Muntenia (the 7th–14th century AD)*, ActaArchHung, 2025 (sub tipar).

Georgieva *et alii* 2018 – R. Georgieva, K. Nikov, R. Hristova, *Early Bronze Age Tumular Graves near Venets, Karnobat Region*, în: St. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev (eds.), *Gold&Bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age*, Sofia 2018, p. 328–329.

Govedarica 2016 – B. Govedarica, *The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region*, Godišnjak/Jahrbuch 45, 2016, p. 5–34, DOI: 10.5644/Godisnjak. CBI.ANUBiH–45.70.

Guštin, Preložnik 2015 – M. Guštin, A. Preložnik, *Gruda Boljevića kneževska humka kasnog bakarnog doba*, în: L. Saveljić-Bulatović, M. Guštin, Z. Hincak (eds.), *Podgorica praistorijske humke i srednjovjekovne nekropole Gruda Boljevića*, Podgorica, 2015, p. 15–47.

Heyd 2011 – V. Heyd, *Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea*, în: E. Borgna, S. Müller Celka (Hrsg.), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze. The Early Bronze Ages Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd Millennium B.C.*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Mediterranée 58, Lyon, 2011, p. 536–555.

Ivanova 2000 – S. Ivanova, *О социальном устройстве Ямного общества Северо-Западного Причерноморья*, StratumPlus 2, 2000, p. 388–402.

Ivanova 2003 – S. Ivanova, *The Social Differentiation in the Pit-Grave Culture Society: A Reconstruction Based on Burial Data*, în: L. Nikolova, *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, Volume 1*, BARIntSer 1139, 2003, p. 157–167.

Kalicz 1968 – N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*, ArchHung 45, Budapest, 1968.

Kilian-Dirlmeier 2005 – I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas*: *Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903–1913*, Mainz, 2005.

Kovaleeva 1998 – I. F. Kovaleeva, *Мир детства племен Ямной культуры*, Проблеми археології Подніпров'я, Дніпропетровськ, 1998, p. 37–47.

Lazaridis *et alii* 2025 – I. Lazaridis, N. Patterson, D. Anthony, L. Vyazov, R. Fournier, H. Ringbauer, I. Olalde, A. A. Khokhlov, E. P. Kitov, N. I. Shishlina, S. C. Ailincăi, D. S. Agapov, S. A. Agapov, E. Batieva, B. Bauyrzhan, Z. Bereczki, A. Buzhilova, P. Changmai, A. A. Chizhevsky, I. Ciobanu, M. Constantinescu, M. Csányi, J. Dani, P. K. Dashkovskiy, S. Évinger, A. Faifert, P. N. Flegontov, A. Frînculeasa, M. N. Frînculeasa, T. Hajdu, T. Higham, P. Jarosz, P. Jelínek, V. I. Khartanovich, E. N. Kirginekov, V. Kiss, A. Kitova, A. V. Kiyashko, J. Koledin, A. Korolev, P. Kosintsev, G. Kulcsár, P. Kuznetsov, R. Magomedov, M. A. Malikovich, E. Melis, V. Moiseyev, E. Molnár, J. Monge, O. Negrea, N. A. Nikolaeva, M. Novak, M. Ochir-Goryaeva, G. Pálfi, S. Popovici, M. P. Rykun, T. M. Savenkova, V. P. Semibratov, N. N. Seregin, A. Šefčáková, M. R. Serikovna, I. Shingiray, V. N. Shirokov, A. Simalcsik, K. Sirak, K. N. Solodovnikov, J. Tárnoki, A. A. Tishkin, V. Trifonov, S. Vasilyev, A. Akbari, E. S. Brielle, K. Callan, F. Candilio, O. Cheronet, E. Curtis, O. Flegontova, L. Iliev, A. Kearns, D. Keating, A. Marie Lawson, M. Mah, A. Micco, M. Miche, J. Oppenheimer, L. Qiu, J. N. Workman, F. Zalzala, A. Szécsényi-Nagy, P. F. Palamara, S. Mallick, N. Rohland, R. Pinhasi, D. Reich, *The Genetic Origin of the Indo-Europeans*, Nature 638, 2025, p. 132–142.

Morgunova *et alii* 2022 – N. L. Morgunova, A. A. Faizullin, O. Y. Chechyotkina, M. B. Mednikova, *Bioarchaeology of Childhood in the Yamnaya Culture, Based on Kurgan 1 at Boldyrevo-4*, the Southern Urals, Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia 50(2), 2022, p. 49–59.

Motzoi-Chicideanu 2011 – I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea mijlocie şi inferioară*, vol. I, II, Bucureşti, 2011.

Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000 – I. Motzoi-Chicideanu, G. Olteanu, *A Slab Cist Grave discovered at Văleni-Dâmbovița*, SCIV 51(1–2), 2000, p. 3–70.

Nestor 1943 – I. Nestor, *Raport asupra cercetărilor şi săpăturilor arheologice de la Ploieşti–Triaj şi de la Sărata Monteoru–Buzău*, ACMI 1942 (1943), p. 160–161.

Nestor 1944a – I. Nestor, *Raport asupra cercetărilor și săpăturilor de salvare făcute la Ploieşti–Triaj şi Brazi, între 21 octombrie și 7 noiembrie 1942*, Rapoartele Muzeului Naţional de Antichităţi, p. 29–31.

Nestor 1944b – I. Nestor, *Raport asupra săpăturilor şi cercetărilor arheologice din campania anului 1943*, Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943, p. 55–57.

Nica 1982 – M. Nica, *Locuirea preistorică de la Sucidava–Celei din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului,* Oltenia 4, 1982, p. 5–37.

Paveleț 2007 – E. Paveleț, *Cercetări arheologice preventive întreprinse în tumulul situat pe raza comunei Blejoi, jud. Prahova*, Mousaios 12, 2007, p. 107–122.

Popescu 2010 – A.-D. Popescu, *Silver artefacts of the third and second millennia BC at the Lower and Middle Danube*, în: R. Băjenaru, G. Bodi, C. Opreanu, V. V. Zirra (eds.), *Recent Studies on Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area from Prehistory to the Early Medieval Age*, Transylvanian Review 19, Supplement 5(1), 2010, p. 163–182.

Preda-Bălănică 2025 – B. Preda-Bălănică, *Bronze Age Kurgans in Southern Romania,* Archaeolingua, Budapest, 2025.

Preda-Bălănică *et alii* 2020 – B. Preda-Bălănică, A. Frînculeasa, V. Heyd, *The Yamnaya Impact North of the Lower Danube: A Tale of Newcomers and Locals*, BSPF 117(1), p. 85–101.

Primas 1995 – M. Primas, *Gold and silver during 3rd Millenium Cal. B.C.*, în: G. Morteani, J. P. Northover (eds.), *Prehistoric Gold in Europe. Mines, Metallurgy and Manufacture*, NATO Advanced Science Institute Series 280, Dordrecht, 1995, p. 77–93.

Primas 1996 – M. Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet. Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontex*, UPA 32, Bonn, 1996.

Rișcuța, Marc 2022 – C. N. Rișcuța, A. Marc, *Inel de buclă/Hair-ring*, în: N. C. Rișcuța, *Piese reprezentative din colecția de arheologie a Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva/Representative Items from the Archaeology Collection of the Museum of Dacian and Roman Civilization*, Deva, 2022, p. 77, cat. nr. 50.

Ruttkay 2002 – E. Ruttkay, *Das Endneolithische Hügelgrab von Neusiedl Am See, Burgenland*, Régiségei 36, Budapest, 2002, p. 145–172.

Schuster *et alii* 2019 – C. Schuster, N. C. Rișcuța, A. T. Marc, R. Pavel, M. Bleoancă, F. Ciuvalu, A. Comșa, *Dealul Mare, comuna Vălișoara, județul Hunedoara*, CCA, Campania 2018, 13–15 septembrie 2019, Sibiu, Bucureşti, 2019, p. 276–278.

Subbotin 2008 – L. V. Subbotin, *Metalliceskie izdelija iamnyh plemjon Severo-Zapadnogo Pricernomorja/Metal artifacts of the Pit-grave culture tribes from Northwest Pontic area*, în: V. Slavchev (ed.), *Studia in Memoriam Ivani Ivanov. The Varna Eneolithic Necropolis and Problems of Prehistory in Southeast Europe*, Acta Musei Varnaensis 6, 2008, p. 227–240.

Tolstikov, Hänsel 2013 – V. P. Tolstikov, A. Hänsel, *Rumänien. Fundort unbekannt. Acht Lockenringe / Румыния. Место находки неизвестно. Восемь подвесок*, *în Bronzezeit Europa ohne grenzen 4.–1. Jahrtausend v. Chr. Ausstellungskatalog/ Бронзовый век Европа без границ Четвертое — первое тысячелетия до н. э. Каталог выставки*, 2013, p. 452, cat. nr. 140.1.

Valchev, Blazheska 2019 – T. Valchev, Z. Blazheska*, Silver and gold pendants from Early Bronze Age from Lower and Middle course of Tundzha river, Bulgaria,* Anodos, Studies of the Ancient World 14/2014, 2019, p. 235–243.

Vasileva 2017 – Z. Vasileva, *The Early Bronze Age rings of type Leukas-new considerations regarding their origin, distribution and function*, ArchBulg 20(1), 2017, p. 1–13.

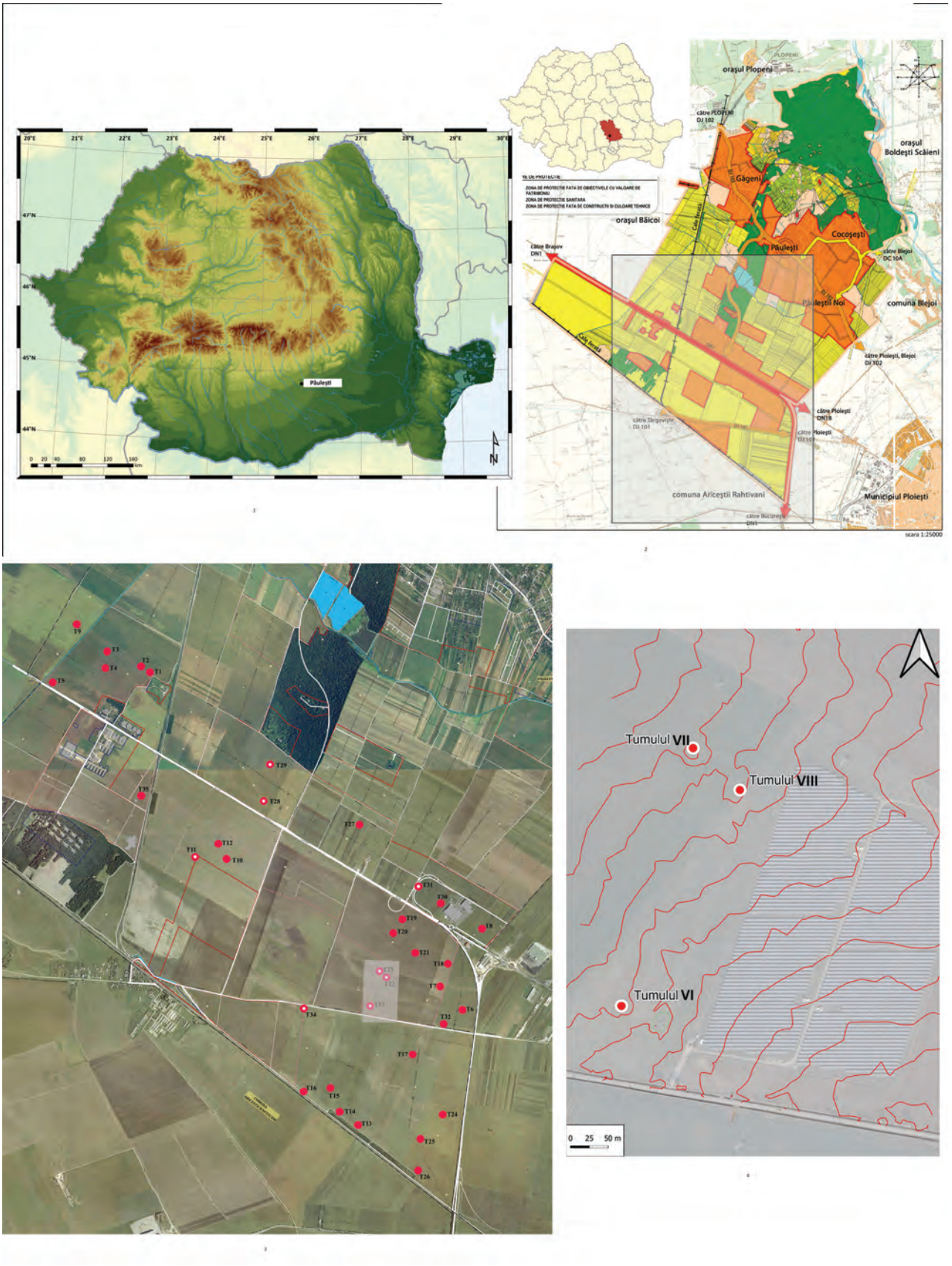
Vasileva 2021a – Z. Vasileva, *Worn to Impress. Development and Significance of the Metal Spiral Hair Ornaments in Early Bronze Age – Upper Thrace*, în: K. Leshtakov, M. Andonova (eds.), *Galabovo in Southeast Europe and Beyond. Cultural Interactions during the 3rd–2nd Millennium BC., Proceedings of the International Conference 24–27 October 2018 in the Town of Galabovo,* Sofia, 2021, p. 218–237.

Vasileva 2021b – Z. Vasileva, *Early Bronze age ornament from tell Dyadovo*, în: D. Gergova (ed.), *Studies in memory of Rumen Katincharov*, Sofia, 2021, p. 115–119.

Vasileva 2023 – Z. Vasileva, *The journey of the spiral hair ornaments during the third millennium BC. How did it become so popular?* Pontica 56, 2023, p. 251–267.

Vasiliu 2007 – I. Vasiliu, *Noi informaţii privind epoca bronzului în nordul Dobrogei*, Peuce SN 5, 2007, p. 113–138.

Wlodarczak 2021 – P. Wlodarczak, *Eneolithic and Early Bronze Age barrows in Vojvodina*, în: P. Jarosz, J. Koledin and P. Włodarczak (eds,) *Danubian route of the Yamnaya culture. The barrows of Vojvodina*, Budapest, 2021, p. 215–255.

Planșa 1. *Localizarea comunei Păulești în România și județul Prahova (1–2); tumulii cartați pe raza comunei Păulești (3) (cercuri=tumulii I–VIII cercetați) cu arealul în care sunt poziționate cele trei movile cercetate în anul 2024 (3–4).*

Plate 1. *Location of Păulești in Romania and Prahova County (1–2); mapped tumuli within the commune of Păulești (3) (circles = excavated tumuli I–VIII); area showing the position of the three mounds investigated in 2024 (3–4).*

1

2

3

4

***Planșa 2**. Imagini aeriene din timpul cercetării celor trei movile (ansamblu) (1, 4); tumulii VII și VIII (2); tumul VI (3).*

***Plate 2.** Aerial photographs taken during the investigation of the three mounds (overview) (1, 4); tumuli VII and VIII (2); tumulus VI (3).*

1

2

3

4

Planșa 3. *Păulești T.VI: fotografii și imagini aeriene cu evoluția cercetării arheologice.*

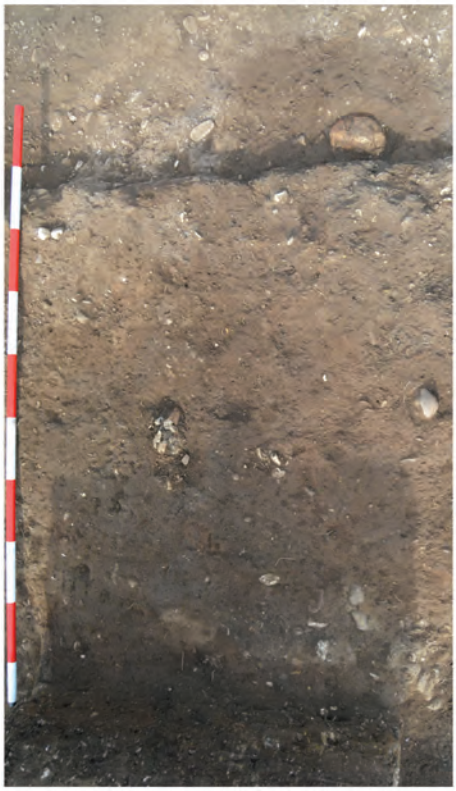
Plate 3. *Păulești T.VI: photographs and aerial views documenting the progression of archaeological research.*

1

2

3

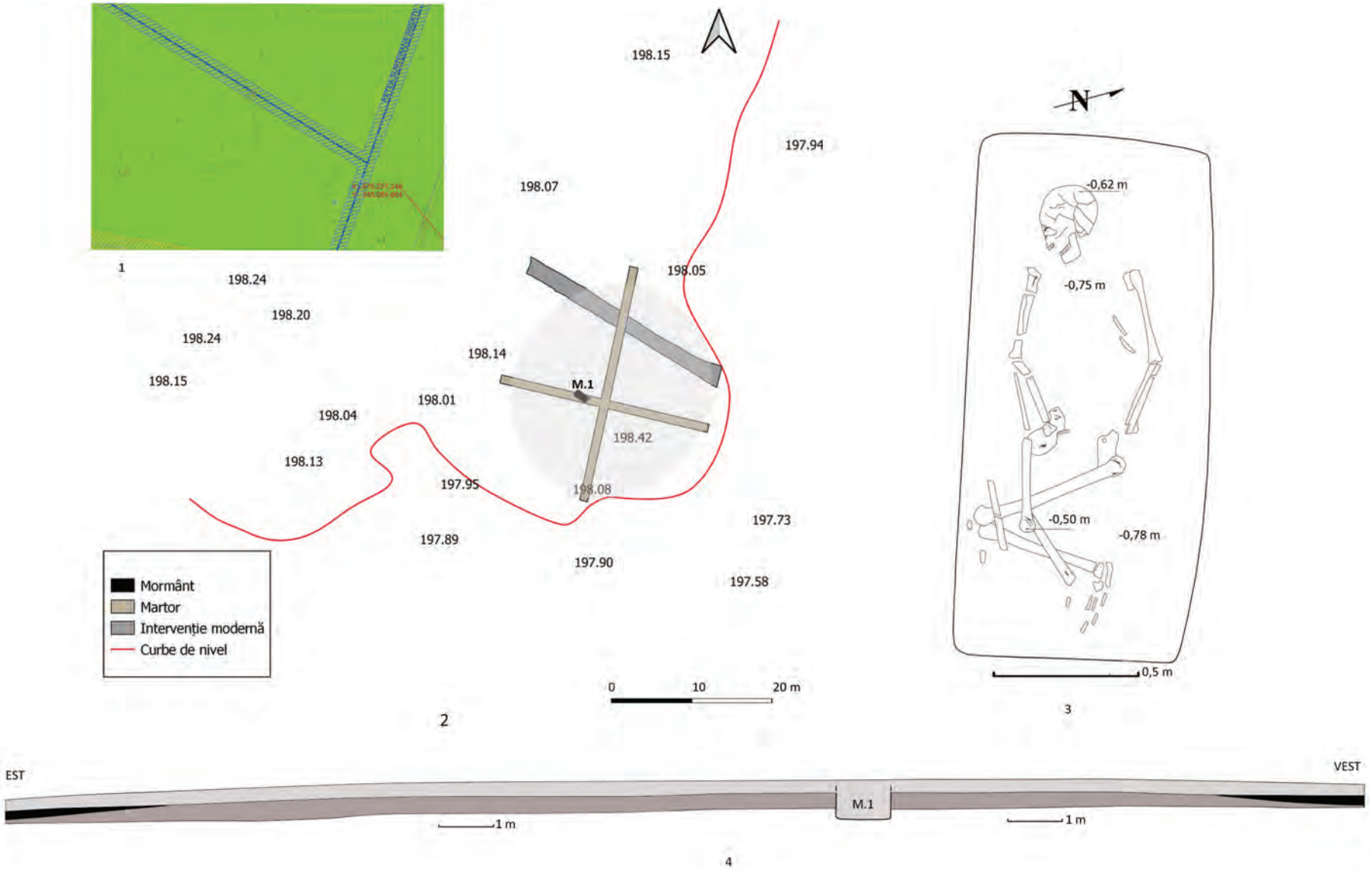
4

5

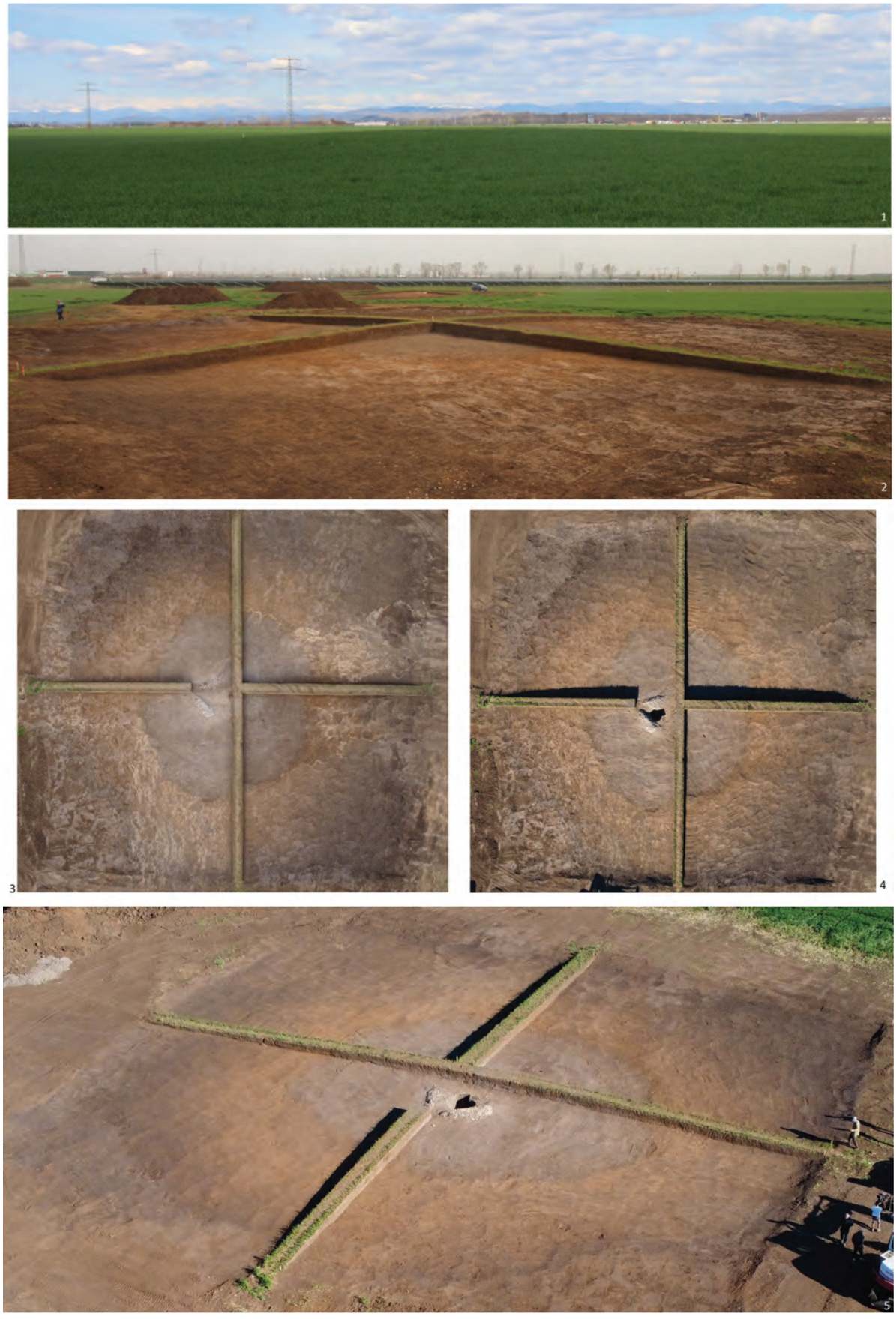
***Planșa 4**. Păulești T.VI: imagine aeriană cu săpătura și poziționarea mormântului (1); ceramică descoperită în umplutura mormântului (2); groapa mormântului înainte (3) și după excavare (5); fotografie cu mormântul 1 (4).*

***Plate 4.** Păulești T.VI: aerial view of the excavation and grave location (1); pottery discovered in the grave fill (2); the grave pit before (3) and after excavation (5); photograph of grave 1 (4).*

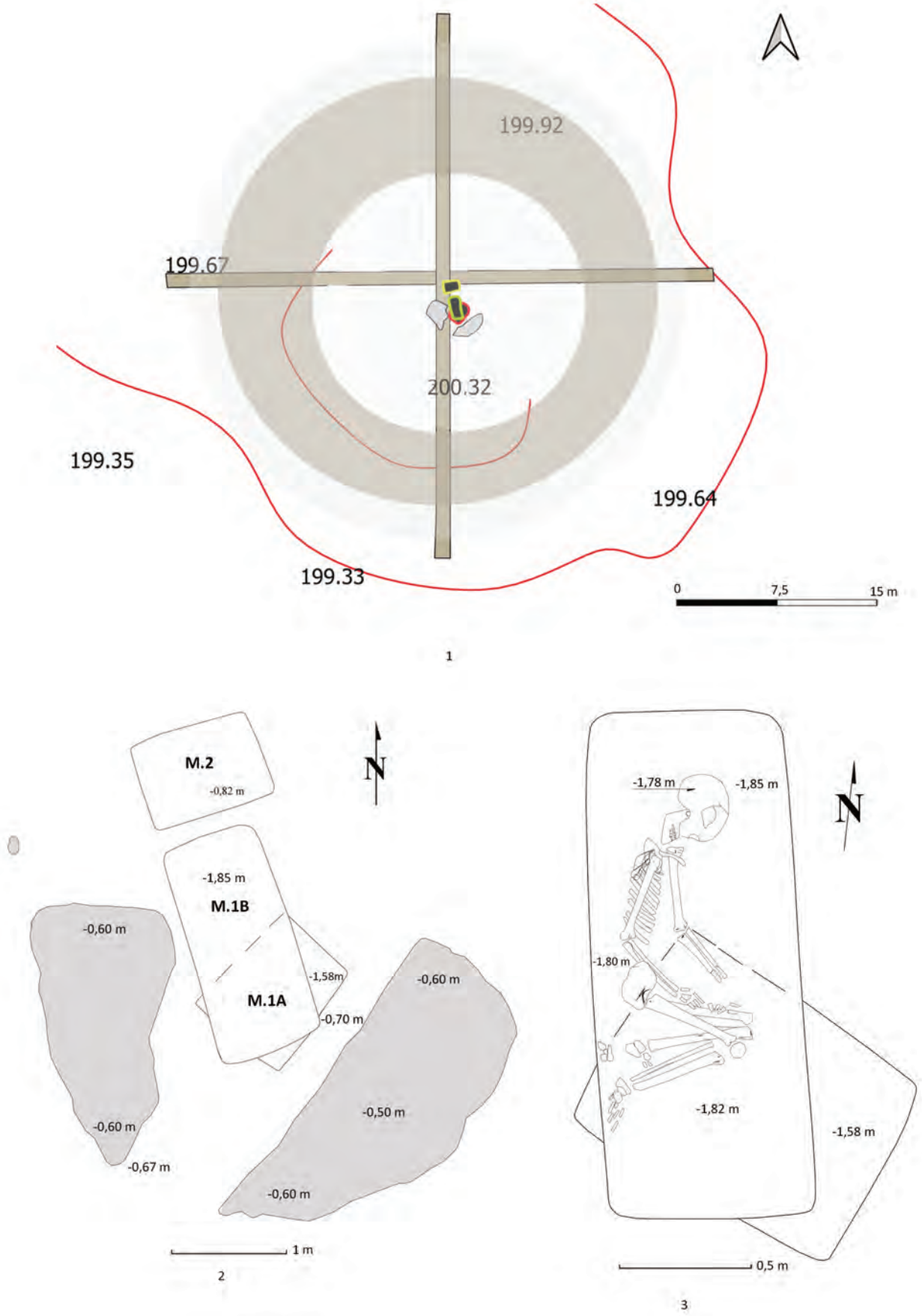
Planșa 5. *Ridicarea topografică (1–2) cu poziționarea mormântului pe planul general al săpăturii arheologice și a movilei naturale (2); desen cu planul mormântului (3); profil magistral, martor stratigrafic II (4).*

Plate 5. *Topographic survey (1–2) showing the location of the grave within the general excavation plan and the natural mound (2); grave plan (3); main stratigraphic profile, control section II (4).*

Planșa 6. *Păulești T.VII: movila înainte de săpături, văzută dinspre SE (1); fotografie (2) și imagini aeriene din timpul cercetărilor (3–5).*

Plate 6. *Păulești T.VII: the mound before excavation, viewed from the southeast (1); photograph (2) and aerial views taken during the investigation (3–5).*

Planșa 7. *Păulești T.VII: planul general (1) și detaliu cu dispunerea mormintelor (2); planul M.1A și M.1B (3).*

Plate 7. *Păulești T.VII: general plan (1) and detailed view of grave layout (2); plans of graves M.1A and M.1B (3).*

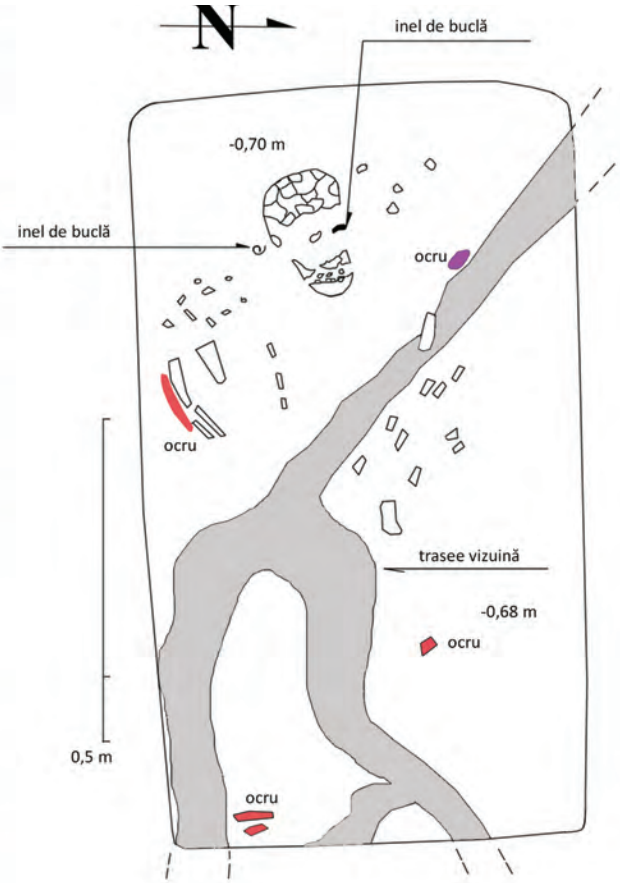

Planșa 8. *Păulești T.VII: imaginea aeriană cu mantaua (1) și pietrișul excavat din groapa mormântului primar (1–2) și poziționarea complexelor M.1A, M.1B și M.2 (3); imagini cu mormântul M.1B (4–5).*

Plate 8. *Păulești T.VII: aerial view of the tumulus mantle (1); gravel removed during the original excavation of the primary grave pit (1–2); layout of features M.1A, M.1B, and M.2 (3); photographs of grave M.1B (4–5).*

1

2

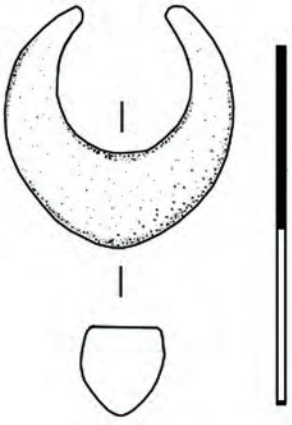
3

4

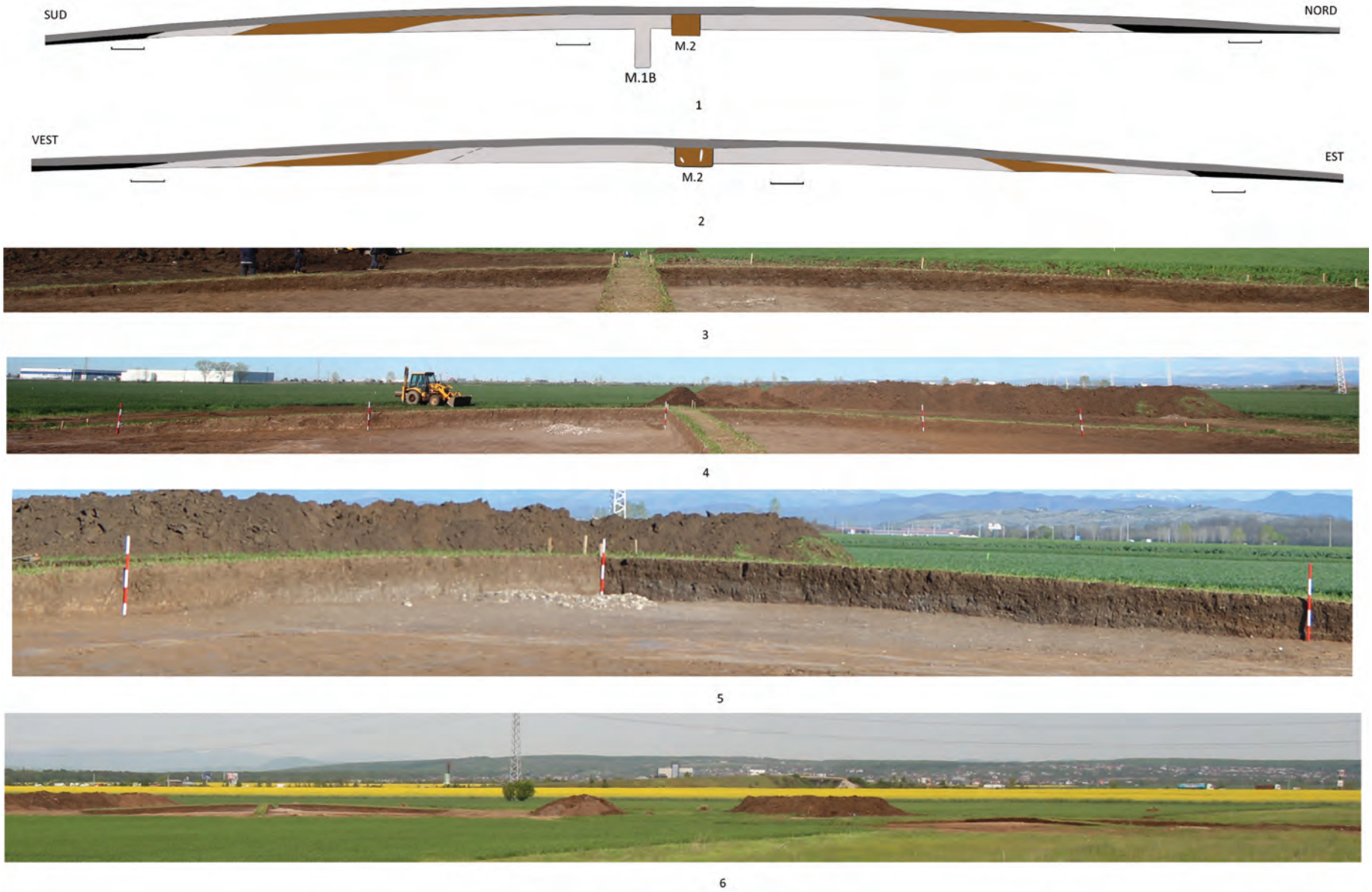
5

6

Planșa 9. *Păulești T.VII: imagine (1) și planul mormântului 2 (M.2) (2); inel de buclă* in situ *descoperit în mormânt (3); inele de buclă (4–6).*

Plate 9. *Păulești T.VII: photograph (1) and plan of grave M.2 (2);* in situ *hair ring discovered in the grave (3); hair rings (4–6).*

Planșa 10. *Păulești T.VII: desene și imagini cu profilele magistrale (1–5); ansamblu cu tumulii VII și VIII în timpul cercetării, imagine dinspre sud (6).*

Plate 10. *Păulești T.VII: profile drawings and photographs of the main stratigraphic sections (1–5); overview of tumuli VII and VIII during excavation, view from the south (6).*

1

2

3

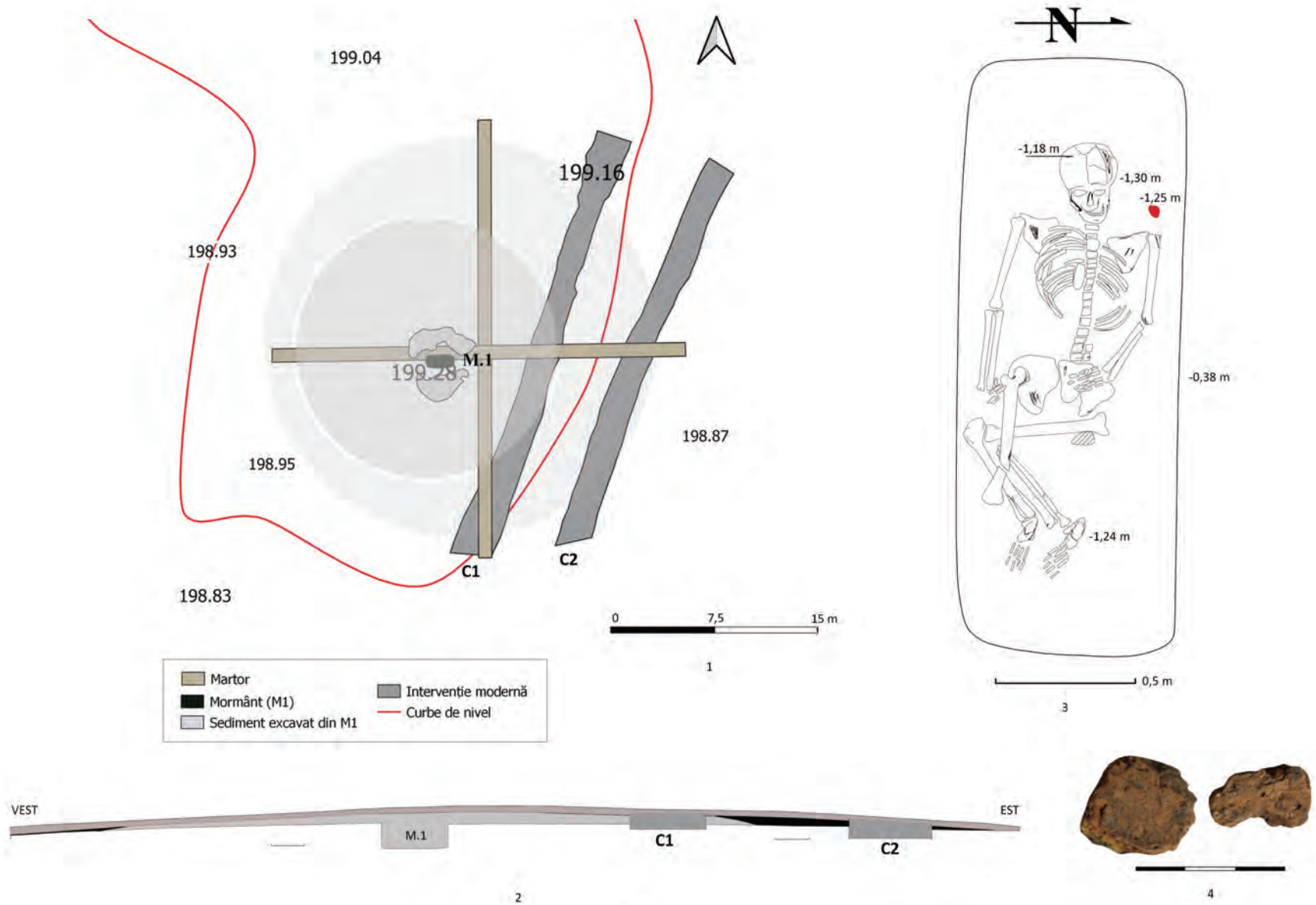
Planșa 11. *Păulești T. VIII: imagini aeriene din timpul cercetărilor (1–3) și poziționarea M.1 (pietrișul excavat din groapă) (2–3); traseul conductelor care au tăiat/afectat movila (1–3).*

Plate 11. *Păulești T.VIII: aerial photographs taken during the excavation (1–3); location of grave M.1 (gravel removed during its original construction) (2–3); pipeline trenches that disrupted the mound (1–3).*

Planșa 12. *Păulești T.VIII: mormântul (M.1) și movilele din pietriș (1); detaliu cu mormântul (2–5); bulgăre de ocru descoperit în mormânt (4–4).*

Plate 12. *Păulești T.VIII: grave M.1 and associated gravel mounds (1); detailed photographs of the grave (2–5); ochre lump found in the grave (4–4).*

Planșa 13. *Ridicarea topografică cu poziționarea mormântului pe planul general al săpăturii arheologice (1); profil magistral, martor stratigrafic II (3); ceramică descoperită în mormânt (4).*

Plate 13. *Topographic survey showing the location of the grave in the general excavation plan (1); main stratigraphic profile, control section II (3); pottery discovered in the grave (4).*

ÎNMORMÂNTĂRI TUMULARE PRE-YAMNAYA–YAMNAYA RECENT DESCOPERITE ÎN CÂMPIA ROMÂNĂ, LA PĂULEȘTI (JUD. PRAHOVA). ANALIZĂ ANTROPOLOGICĂ

Gabriel VASILE
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mail: gabriel.vasile@iabvp.ro

Keywords: *(pre)Yamnaya, Păulești, tumulus, bioarchaeology*
Abstract: *Recent research on three prehistoric burial mounds in Păulești (Prahova County) has led to the identification of four graves, dated by C14-AMS to the first half of the 3rd millennium and culturally classified, on the basis of ritual and funerary inventory, as part of the pre-Yamnaya-Yamnaya burial horizon. In order to reconstruct the demographic structure of these populations, the skeletal sex of the four identified individuals (one child and three adult males) was determined, and their ages at death were estimated. To study skeletal variability and understand long-term evolutionary processes, a number of non-metric characters were recorded. To complete the biological profile and reveal the nutritional and health status of these prehistoric communities, the skeletal remains were examined to calculate body mass and diagnose pathological changes, essential variables for understanding human biology and the social environment of past populations.*

Cuvinte-cheie: *(pre)Yamnaya, Păulești, tumul, bioarheologie*
Rezumat: *Cercetări recente la Păulești (jud. Prahova), în trei tumuli preistorici, au condus la identificarea a patru morminte, datate C14–AMS în prima jumătate a mileniului al III-lea și încadrate cultural, pe baza ritualului și pieselor de inventar funerar, în orizontul înmormântărilor pre-Yamnaya–Yamnaya. În vederea reconstituirii structurii demografice a acestor populații, pentru cei patru indivizi identificați (un copil și trei indivizi adulți de sex masculin), a fost determinat sexul scheletic și estimată vârsta la deces. Pentru studiul variabilității scheletice și pentru înțelegerea proceselor evolutive pe termen lung, au fost înregistrate o serie de caractere non-metrice. În completarea profilului biologic și în scopul relevării nutriției și sănătății acestor comunități preistorice au fost calculate staturile și greutățile scheletice și au fost diagnosticate unele modificări patologice, variabile esențiale pentru cunoașterea biologiei umane și mediului social al populațiilor din trecut.*

INTRODUCERE

În anul 2024, o echipă de cercetători de la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova din Ploiești, condusă de arheologul Alin Frînculeasa, a efectuat cercetări arheologice preventive în arealul localității Păulești (jud. Prahova), în trei tumuli preistorici. Astfel, pe teritoriul comunei Păulești, numărul tumulilor documentați până în prezent a ajuns la 36, dintre care au fost cercetați și publicați cinci[1]. Conform încadrării culturale și cronologiei absolute, în patru dintre movile (una a fost distrusă de o groapă modernă) au fost identificate îndeosebi înmormântări pre-Yamnaya și Yamnaya, iar unul dintre tumuli conținea și un individ atribuit orizontului călăreților turanici, cu inventar funerar specific. Indivizii analizați antropologic în prezentul studiu provin din tumulii notați de autorii cercetării T.VI (M.1), T.VII (M.1B și M.2) și din T.VIII (M.1), urmând numerotarea celor cinci movile cercetate anterior pe raza localității Păulești. Încadrarea culturală a indivizilor înmormântați în tumulii cercetați în anul 2024 în localitatea Păulești, conform datelor C14-AMS, confirmă, într-unul din tumuli (T.VII), succesiunea pre-Yamnaya–Yamnaya, din prima jumătate a mileniului al III-lea, în ceilalți fiind descoperite morminte Yamnaya[2].

METODOLOGIE ANTROPOLOGICĂ

Analiza antropologică a materialului scheletic de la Păulești – *La Câmp* a fost precedată de spălarea resturilor osoase și dentare, în vederea îndepărtării sedimentului, mai mult sau mai puțin aderent pe suprafața acestora și restaurarea pieselor scheletice, care prezintă atribute distincte (modificări tafonomice, biomecanice, patologice, metrice și non-metrice). Prin determinarea simetriei elementelor scheletice[3] păstrate, pentru fiecare dintre indivizii analizați s-a avut în vedere, într-o primă fază, alcătuirea unui inventar scheletic prin care am urmărit

[1] Frînculeasa *et alii* 2025a; Frînculeasa *et alii* 2024; Frînculeasa *et alii* 2023; Frînculeasa *et alii* 2022; Frînculeasa *et alii* 2015; Frînculeasa *et alii* 2013.

[2] Pentru detalii în legătură cu localizarea, forma, dimensiunile și succesiunea stratigrafică a tumulilor sau pentru particularitățile fiecărui complex funerar cercetat (forma și dimensiunea gropii, orientarea și poziția defunctului, ritualul, tipologia și ocurența pieselor de inventar), vezi studiul semnat de Frînculeasa *et alii* 2025b, p. 69–96, în prezentul volum.

[3] White *et alii* 2012.

stabilirea gradului de reprezentativitate al fragmentelor osoase[4] și dentare[5].

Sexul scheletic a fost determinat doar în cazul indivizilor adulți. Demersul a fost realizat, cu precădere, prin observarea caracterelor morfologice de la nivelul pelvisului și craniului[6], dar am luat în considerare și am apreciat și aspectul general al scheletului[7]. Acolo unde a fost posibil, diagnosticului discriminant morfologic i s-a adăugat unul bazat pe coordonate metrice[8], pentru a înlătura eventualele suspiciuni cu privire la o serie de morfologii osoase pentru care dimorfismul sexual nu este atât de evident, circumstanță întâlnită uneori în studiul oaselor umane vechi.

Pentru estimarea vârstei la deces, am recurs la mai multe metode existente în literatura de specialitate, aspect cauzat în principal de intervalele relativ largi pe care unele dintre acestea le propun. Pentru indivizii din grupa subadulților, am utilizat secvența de formare, erupție și dezvoltare a dinților (lacteali și definitivi)[9]. Pentru indivizii adulți, am utilizat două tipuri de metode. Din prima categorie, mai exact pentru adulții tineri, fac parte cele bazate pe timpii de fuziune/osificare a centrilor primari și secundari. Astfel, a fost evaluat gradul de fuziune al extremității mediale claviculare[10] și timpul de fuziune al centrilor de osificare ai crestei iliace[11]. Metodele de estimare din cea de-a doua categorie sunt unele bazate exclusiv pe modificări degenerative întâlnite la nivelul scheletului adulților. Au putut fi evaluate modificările de la nivelul simfizelor pubiene[12] și metamorfoza suprafețelor auriculare ale oaselor coxale[13]. De asemenea, în asociere (sau atunci când aceste metode nu au fost disponibile), am utilizat gradul de obliterare a suturilor craniene[14]. Menționăm faptul că vârstele rezultate sunt unele scheletice, care reprezintă îmbătrânirea organismului, nu unele reale, cronologice.

În vederea caracterizării morfometrice a indivizilor analizați, precum și pentru studiul comparativ al acestora cu alte populații sincrone sau cu comunități din areale învecinate, au fost prelevate o serie de măsurători craniene[15] și postcraniene[16]. Cu ajutorul acestora, a putut fi calculată statura[17] și greutatea scheletică[18] a indivizilor.

De asemenea, au fost înregistrate și unele caractere non-metrice, atât în sistem dihotomic (prezente sau absente), așa cum s-a procedat în cazul craniului și segmentului postcranian[19], precum și, în cazul dentiției, pe baza unui model de referință mai complex, denumit *Arizona State University Dental Anthropology System*[20]. Aceste trăsături sunt foarte importante pentru studiul distanțelor genetice dintre populații, reflectând variabilitatea, adaptabilitatea și moștenirea genetică.

Analiza antropologică a mai avut în vedere urmărirea și evidențierea unor caracteristici tafonomice[21], morfoscopice[22], patologice și traumatice[23], prin care am încercat să evaluăm modul de viață al indivizilor preistorici de la Păulești.

REZULTATE

T.VI, M.1

Au fost recuperate rămășițele scheletice ale unui individ adult, mediocru conservate și parțial reprezentate.

Craniul este puternic fragmentat, în special la nivelul calotei craniene, din care se păstrează cele mai multe resturi. Din viscerocraniu au fost recuperate rămășițe din zigomatice, maxile și mandibulă. Reconstituirea craniului nu a fost posibilă. Scheletul postcranian prezintă și el un grad ridicat de fragmentaritate. Nu a fost identificat niciun os lung întreg. Lipsesc elementele centurii scapulare și sternul. Segmentul costo-vertebral este reprezentat de foarte puține resturi scheletice. De asemenea, lipsește cea mai mare parte a bazinului și a oaselor ce alcătuiesc scheletul mâinilor și picioarelor.

Dentiția este definitivă; au fost recuperați cinci dinți, dintre care unul singur se găsește în alveolă (M_3 drept). Au mai fost identificați un molar (fără simetrie precisă) și alți trei dinți care sunt reprezentați prin resturi radiculare.

Morfologia oaselor coxale (arc ventral absent; lipsă concavitate subpubiană; ram ischio-pubic larg), a craniului (margine supraorbitală relativ groasă – grad 4; proces mastoid de dimensiuni medii – grad 3) și aspectul general al oaselor (dimensiuni mari, groase, cu linia aspră femurală, bine exprimată bilateral) ne indică un individ de sex masculin.

Vârsta medie la deces are o valoare de cca. 45,6 ani ± 9,1 ani, pe baza morfologiei simfizelor pubiene, aflate în faza a V-a de dezvoltare. De asemenea, sectoarele suturale prezente pentru observație ne indică un grad mediu de obliterare. Conchidem că individul analizat face parte din categoria adulților maturi, la limita superioară a categoriei.

Din punct de vedere biometric, gradul extrem de ridicat de fragmentaritate a scheletului nu ne-a permis decât prelevarea câtorva măsurători postcraniene (tab. 1). Astfel, nu s-a putut evidenția decât hipereurolenia ulnei stângi.

[4] Nikita, Karligkioti 2019, p. 88–90.
[5] Nikita, Karligkioti 2019, p. 91.
[6] Rösing *et alii* 2007; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16–21.
[7] Ferembach *et alii* 1980, p. 517–527.
[8] Brůžek *et alii* 2017.
[9] Ubelaker 1978, p. 47, fig. 62.
[10] Langley-Shirley, Jantz 2010, p. 573–574, 578.
[11] Nikita, Karligkioti 2019, p. 33, fig. 43
[12] Brooks, Suchey 1990.
[13] Lovejoy *et alii* 1985.
[14] Meindl, Lovejoy 1985.
[15] Bräuer 1988, p. 160–192; Martin 1928, p. 625–678.
[16] Bräuer 1988, p. 193–232; Martin 1928, p. 1005–1052.
[17] Ruff *et alii* 2012.
[18] Auerbach, Ruff 2004, p. 336.
[19] Mann *et alii* 2016; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 85–94; Hauser, De Stefano 1989; Finnegan 1978.
[20] Scott *et alii* 2018; Turner II *et alii* 1991.
[21] Fernández-Jalvo, Andrews 2016; Dupras, Schultz 2013.
[22] Nikita, Karligkioti 2019, p. 61–62; Hefner 2009.
[23] Ortner 2003; Mann, Hunt 2005.

***Figura 1**. Indicatori liniari – multiple urme de dinți de rozătoare, paralele, late și puțin adânci [T.VI, M.1: diafiză femurală dreaptă, posterior].*

***Figure 1**. Linear marks – multiple, parallel, broad and shallow rodent tooth marks [T.VI, M.1: right femoral shaft, posterior].*

Indici și dimensiuni	T.VI, M.1
Humerus: H3. Lărgime epicondilară	63,8/–
Ulnă: U13. Diametru transversal (medio–lateral) subsigmoidian	25,2/–
U14. Diametru sagital (antero–posterior) subsigmoidian	24,8/–
Indice platolenie (I14 : I13) x 100	101,7/–

***Tabelul 1**. Păulești* – La Câmp *(T.VI, M.1): indici și dimensiuni postcraniene (bilateral, mm).*

***Table 1.** Păulești* – La Câmp *(T.VI, M.1): postcranial indices and measurements (bilateral, mm).*

La nivelul craniului am identificat prezența următoarelor caractere non-metrice: foramen zigomatico-facial (bilateral), foramen palatin (stânga), tubercul marginal (dreapta) și sutură scuamo-mastoidă (dreapta). Pe dinți nu a putut fi observat niciun caracter non-metric din cauza lipsei majorității acestora; resturile dentare păstrate sunt lipsite, în cea mai mare parte, de coroanele dentare. În segmentul postcranian am observat doar o fosă hipotrohanterică (femur, dreapta) și o fațetă medială talară (astragal, stânga).

Din punct de vedere patologic am identificat doar boli dentare, de tipul leziunilor carioase: una la nivelul M_3 drept, bucal și una pe un molar, fără simetrie. De asemenea, au fost identificate trei resturi radiculare.

Dintre indicatorii tafonomici observați, am înregistrat markeri liniari pe care i-am atribuit unor urme de dinți de rozătoare (fig. 1). Astfel de morfologii apar la nivelul celor două femure, la mijlocul diafizelor: lateral, în stânga și posterior, pe linia aspră, în dreapta.

T.VII, M.1B

Au fost recuperate rămășițele scheletice ale unui individ adult, mediocru conservate și bine reprezentate.

Craniul neural este aproximativ complet (lipsesc etmoidul și cea mai mare parte a osului sfenoid). Calota craniană este completă, în conexiune anatomică. Din viscerocraniu s-au păstrat zigomaticul drept, nazalele, părți din maxile și mandibula. Scheletul postcranian este relativ fragmentat, singurul os lung întreg fiind humerusul drept. Diafizele sunt relativ bine păstrate, în schimb, au fost consemnate numeroase distrugeri la nivelul epifizelor. Centura scapulară este completă, cu unele distrugeri. Sectorul costo-vertebral este aproape distrus, fiind recuperate câteva resturi costale și vertebrale (în special cervicale). Din bazin s-a păstrat un fragment din ilionul drept. Au mai fost recuperate rotulele și câteva oase din scheletul mâinilor și picioarelor.

Dentiția este definitivă; au fost recuperați 21 de dinți ($C^{\#}$–P^2, M^2 stângi; P^1–M^2 drepți; I_1, P_1–M_2 stângi; I_1–M_3 drepți), complet dezvoltați, în ocluzie, împreună cu alveolele corespunzătoare. Postmortem au fost pierduți opt dinți (I^1–I^2 stângi; I^1–$C^{\#}$ drepți; I_2–$C_{\#}$ stângi), antemortem un dinte (M_1 stâng), iar trei dinți sunt absenți congenital (M^3 stâng; M^3 drept; M_3 stâng). Dinții sunt întregi, cu excepția P_1 drept, spart la joncțiunea dintre coroană și rădăcină.

Morfologia oaselor coxale (mare șanț sciatic relativ îngust – grad 4 și sulcus preauricular absent – grad 0) și cea a craniului (glabelă relativ robustă – grad 4; margine supraorbitală relativ lată – grad 4; proces mastoid lung și relativ gros – grad 4; relief nucal – grad 4 și trigon mentonier moderat dezvoltat – grad 3) ne indică un individ de sex masculin.

Vârsta medie la deces are o valoare de cca 39,4 ani ± 9,1 ani, pe baza gradului de obliterare a suturilor craniene. Așadar, avem de a face cu un individ din categoria adult mijlociu. Facem precizarea că s-a păstrat un segment din suprafața auriculară dreaptă, care prezintă o morfologie (macroporozitate pe demifața inferioară) corespunzătoare unei vârste avansate. Totodată, prezența osteoartrozei, așa cum este descrisă mai jos, reprezintă și ea un indicator care ne face să credem că individul analizat ar putea, în realitate, să fie mai avansat în vârstă și să fie încadrat în clasa de vârstă adult bătrân.

Din punct de vedere biometric, au fost prelevate în special măsurători craniene, datorită gradului de păstrare mai ridicat al acestei regiuni față de scheletul postcefalic (tab. 2). Craniul este foarte lung, îngust și hiperdolicocran. Remarcăm o frunte mijlocie conform lărgimii minime, îngustă potrivit lărgimii maxime, cu margini ovale, metriometopă și ortometopă. Occipitalul are lărgime mijlocie, iar palatul este brahistafilin, ortostafililin pe stânga și hipsistafilin în dreapta. Mandibula este mijlocie intercondilar, largă intergonional și dolicostenomandibulară. În segmentul postcranian, humerusul drept este euribrah, ulna stângă platolenică, ulna dreaptă eurolenică, femurele platimere, iar tibia stângă euricnemică.

Statura scheletică a putut fi calculată la 165,9 ± 3,5 cm, pe baza lungimii maxime a humerusului drept. Valoarea este încadrată în categoria staturilor mijlocii (164,0–166,9 cm).

Indici și dimensiuni	T.VII, M.1B
Craniu: 1. Lungime maximă (Go–Op)	203,7
2. Lățime maximă (Eu–Eu)	142,3
I1. Indice cranian orizontal (9 : 1) x 100	69,8
Frontal: 9. Lățime frontal minimă (Ft–Ft)	97,8
10. Lățime frontal maximă (Co–Co)	115,6
I12. Indice frontal transversal (9 : 10) x 100	84,6
I13. Indice fronto-parietal transversal (9 : 8) x 100	68,7
26. Arc sagital-frontal (N–B)	125,0
29. Coardă sagitală-frontală (N–B)	112,3
I12. Indice frontal sagital (29 : 26) x 100	89,8
Occipital: 12. Lărgime occipital (Ast–Ast)	106,0
I14. Indice parieto-occipital transversal (12 : 8) x 100	74,5
Palat: 60. Lungime palato-maxilară (Pr–Alv)	49,0
61. Lățime palato-maxilară (Ekm–Ekm)	65,5
I54. Indice maxilo-alveolar (61 : 60) x 100	133,7
62. Lungime palat (Ol–Sta)	39,4
63. Lățime palat (Enm–Enm)	33,8
64. Înălțime palat (în spatele M^1)	12,4/14,8
I54. Indice palatal (63 : 62) x 100	85,8
I59. Indice înălțime palat (64 : 63) x 100	36,8/43.7
Mandibulă: 65. Lățime bicondilară (Kdl–Kdl)	120.3
65. Lățime bigoniacă (Go–Go)	109,0

Indici și dimensiuni	T.VII, M.1B
68. Lungime corp mandibular (proiecție Pg–Go)	103,0
I62. Indice mandibular (68 : 65) x 100	85,6
80 (2). Lungime dinți (lungime P_1–M_3)	–/45,4
Humerus: H1. Lungime maximă	–/325,1
H2. Lungime fiziologică	–/321,1
H3. Lărgime epicondilară	60,4/59,4
H5. Diametru maxim la mijloc	–/22,5
H6. Diametru minim la mijloc	–/17,5
Indice secțiune diafizară (H6 : H5) x 100	–/78,0
Ulnă: U13. Diametru transversal (medio–lateral) subsigmoidian	18,0/20,8
U14. Diametru sagital (antero–posterior) subsigmoidian	24,4/25,2
Indice platolenie (I14 : I13) x 100	73,7/82,5
Femur: F9. Diametru transversal (medio–lateral) subtrohanterian	33,7/34,9
F10. Diametru sagital (antero–posterior) subtrohanterian	27,1/27,4
F18. Diametru transversal (medio–lateral) cap	–/46,6
Indice de platimerie (F10 : F9) x 100	80,5/78,6
Tibie: T8a. Diametru sagital (antero–posterior) la fosa nutritivă	38,5/–
T9a. Diametru transversal (medio–lateral) la fosa nutritivă	28,3/–
Indice de platolenie (T9a : T8a) x 100	73,4/–

***Tabelul 2**. Păulești* – La Câmp *(T.VII, M.1B): indici și dimensiuni craniene și postcraniene (bilateral, mm).*

***Tabel 2.** Păulești* – La Câmp *(T.VII, M.1B): cranial and postcranial indices and measurements (bilateral, mm).*

Greutatea scheletică are o valoare de 65,5 kg, pe baza diametrului transversal al capului femural drept.

La nivelul craniului am identificat următoarele caractere non-metrice: sutură metopică (fig. 2), sutură supranazală, șanț supraorbital (bilateral), foramen zigomatico-facial (dreapta), foramen palatin (bilateral), os zigomatic divizat (dreapta), sutură scuamo-mastoidă (bilateral), osicule la lambda, osicule sagitale și osicule lambdoide (stânga). Nu am putut înregistra caractere non-metrice dentare, în principal din cauza faptului că dinții prezintă un grad de uzură accentuat. La nivelul scheletului postcranian am observat următoarele caractere non-metrice: placă femurală (femur, dreapta), fosă hipotrohanterică (femur, bilateral), fațete de chircire (tibie, stânga), șanțul mușchiului vast lateral (rotulă, stânga), fațetă dublă calcaneală anterioară (calcaneu, bilateral) și foramen transvers bipartit (C_3–C_7, dreapta).

Morfoscopic, am putut evalua următoarele caracteristici craniene: apertură nazală inferioară (grad 2), spină nazală anterioară (grad 2), tubercul malar (grad 3) și sutură supranazală (grad 1).

Din punct de vedere patologic, am identificat următoarele categorii de boli:

1. boli dentare: a) tartru supragingival și subgingival (neuniform dispus și localizat pe suprafața tuturor dinților); b) pierderi dentare antemortem (M^1 stâng, fig. 3); c) absențe congenitale (M^3 stâng; M^3 drept; M_3 stâng, fig. 4).

2. boli articulare: a) osteoartroză (I – suprafețe poroase cu margini neregulate: pe condilul mandibular stâng; pe atlas, la nivelul fațetei de articulare cu dintele

***Figura 2**. Sutură metopică – completă [T.VII, M.1B: frontal, anterior].*

***Figure 2**. Metopic suture – complete [T.VII, M.1B: frontal, anterior].*

***Figura 3**. Pierderi dentare antemortem (M^1 stâng) [T.VII, M.1B: maxile, inferior].*

***Figure 3**. Antemortem tooth loss (LM^1) [T.VII, M.1B: maxillae, inferior].*

***Figura 4**. Absențe dentare congenitale (M_3 stâng) [T.VII, M.1B: mandibulă, superior].*

***Figure 4**. Congenital dental absences (LM_3) [T.VII, M.1B: mandible, superior].*

***Figura 5**. Spondiloză anchilozantă – fuziunea sacrumului la coxal [T.VII, M.1B: ilion drept, medial].*

***Figure 5**. Ankylosing spondylosis – fusion of the sacrum to the hip bone [T.VII, M.1B: right ilium, medial].*

axisului; pe o vertebră cervicală, în dreptul fațetei articulare superioare stângi; pe clavicula dreaptă, la nivelul extremității laterale și pe omoplatul drept, pe fațeta articulară acromială; II – osteofite: pe un corp vertebral cervical inferior); b) spondilită anchilozantă (un fragment sacral sudat pe cea mai mare parte a suprafeței auriculare a ilionului drept, fig. 5).

3. boli circulatorii – foveole Pacchioni (două insule vizibile pe suprafața endocraniană a celor două parietale).

Au fost înregistrate o serie de caracteristici tafonomice, atât în etajul cranian, cât și în segmentul postcranian: amprente ale rădăcinilor plantelor; fracturi longitudinale recente, în special la nivelul oaselor lungi ale membrelor; colorații negricioase, reprezentate prin pete de dimensiuni

variabile, localizate pe întreaga suprafață a oaselor, cu o intensitate mai mare la nivelul maxilelor, mandibulei și dinților.

T.VII, M.2

Au fost recuperate rămășițele scheletice ale unui individ subadult, mediocru conservate și slab reprezentate.

Resturile scheletice păstrate sunt în mare majoritate foarte fragmentate, nefiind identificat niciun os întreg. Toate oasele sunt de foarte mici dimensiuni, cel mai mare rest osos nedepășind 30 mm. Cele mai multe dintre ele provin de la nivelul craniului (în special din calota cranianã) și doar câteva au putut fi alocate scheletului postcranian (o epifiză proximală humerală dreaptă, un fragment costal și trei fragmente ce aparțin unor vertebre cervicale).

Dentiția este mixtă; au fost recuperați 30 de dinți, 15 temporari (opt incisivi, trei canini și patru molari) și 15 definitivi (opt incisivi, trei canini, un premolar și trei molari). Cea mai mare parte a alveolelor dentare este distrusă; s-a păstrat doar un fragment din mandibulă corespunzător alveolelor incisivilor și caninilor.

Vârsta la deces a fost estimată pe baza dentiției și are o valoare de cca 5,0–6,0 ani ± 1,5–2,0 ani. Individul este încadrat în clasa de vârstă copil (*infans* I).

Au putut fi observați și câțiva indicatori tafonomici, din gama colorațiilor, dintre care amintim: colorații brun-roșiatice (fig. 6), pigmentații negricioase și o colorație verzuie la nivelul epifizei proximale humerale drepte.

T.VIII, M.1

Au fost recuperate rămășițele scheletice ale unui individ adult, relativ bine conservate și reprezentate.

Craniul este cvasicomplet, dar foarte fragmentat, atât în etajul neural, cât și în cel visceral. Din această cauză, restaurarea acestuia s-a dovedit a fi greu de realizat cu precizie. Scheletul postcranian urmează același tipar, singurele oase aproximativ întregi fiind sternul, humerușii, femurele, rotulele, tibiile, peroneele și oasele din scheletul mâinilor și picioarelor. Coloana vertebrală, coastele, coxalele și sacrumul sunt destul de fragmentate și cu distrugeri.

Dentiția este definitivă; au fost recuperați toți cei 32 de dinți, complet dezvoltați, în ocluzie, împreună cu alveolele corespunzătoare. Dinții sunt întregi, cu excepția I^2 drept, spart la joncțiunea dintre coroană și rădăcină.

Morfologia oaselor coxale (arc ventral absent; lipsă concavitate subpubiană; ram ischio-pubic larg; mare șanț sciatic relativ îngust – grad 4; sulcus preauricular absent – grad 0), a craniului (glabelă relativ robustă – grad 4; margine supraorbitală relativ lată – grad 4; proces mastoid mare și gros – grad 4; relief nucal moderat exprimat – grad 3; trigon mentonier moderat dezvoltat – grad 3) și scorul DSP–V2 (99,66% caracteristici scheletice masculine) ne indică un individ de sex masculin.

Vârsta medie la deces are o valoare de cca 20,0 ani [17,0–20,0] ani, pe baza aripii iliace, pe suprafața căreia se observă încă urme de fuziune proaspătă. Între primele două vertebre sacrale (S_1–S_2) se observă un hiatus, dar, din păcate, nu putem aprecia cu exactitate întinderea acestuia, din cauza distrugerilor de la acest nivel. De asemenea, discurile vertebrale păstrează și ele aspectul de structură incomplet fuzionată. Morfologiile simfizelor pubiene și suprafețelor auriculare sunt încadrate în stadiul incipient. De asemenea, sectoarele suturale sunt deschise. Toate aceste caracteristici pledează pentru încadrarea acestui individ în categoria adult tânăr, în stadiul incipient.

Din punct de vedere biometric, gradul de fragmentaritate a scheletului nu ne-a permis decât prelevarea unora dintre măsurătorile craniene și postcraniene (tab. 3). La nivelul craniului remarcăm o frunte cu margini ovale, lată pe baza lărgimii minime și moderată conform lărgimii maxime. În segmentul postcranian, humerusul drept este euribrah, iar femurele sunt platimere.

Indici și dimensiuni	T.VIII, M.1
Frontal: 9. Lățime frontal minimă (Ft–Ft)	102,9
10. Lățime frontal maximă (Co–Co)	122,0
I12. Indice frontal transversal (9 : 10) x 100	84,3
Humerus: H1. Lungime maximă	–/332,6
H2. Lungime fiziologică	–/330,2
H3. Lărgime epicondilară	–/59,8
H5. Diametru maxim la mijloc	–/26,2
H6. Diametru minim la mijloc	–/23,1
Indice secțiune diafizară (H6 : H5) x 100	–/88,4
Femur: F9. Diametru transversal (medio–lateral) subtrohanterian	40,4/40,4
F10. Diametru sagital (antero–posterior) subtrohanterian	30,3/31,1
F18. Diametru transversal (medio–lateral) cap	–/49,1
Indice de platimerie (F10 : F9) x 100	75,1/76,9
Rotulă: R2. Lățime maximă	346,4/–

***Tabelul 3**. Păulești* – La Câmp *(T.VIII, M.1): indici și dimensiuni craniene și postcraniene (bilateral, mm).*

***Tabel 3.** Păulești* – La Câmp *(T.VIII, M.1): cranial and postcranial indices and measurements (bilateral, mm).*

Statura scheletică a putut fi calculată la 168,8 ± 3,5 cm, pe baza lungimii maxime a humerusului drept. Valoarea este încadrată în categoria staturilor supramijlocii (167,0–169,9 cm), aproape de limita categoriei staturilor mari (peste 170,0 cm).

Greutatea scheletică are o valoare de 71,8 kg, calculată pe baza diametrului transversal al capului femural drept.

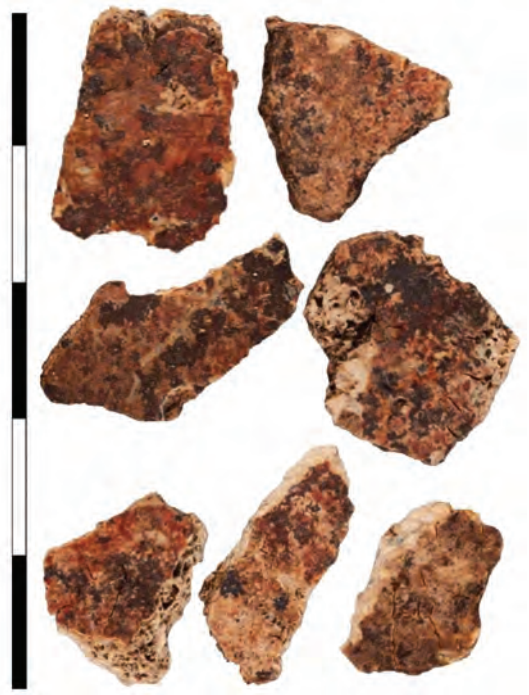

***Figura 6**. Urme de ocru pe craniu [T.VII, M.2: craniu, fragmente scuame].*

***Figure 6**. Ochre marks on skull [T.VII, M.2: skull, squamae fragments].*

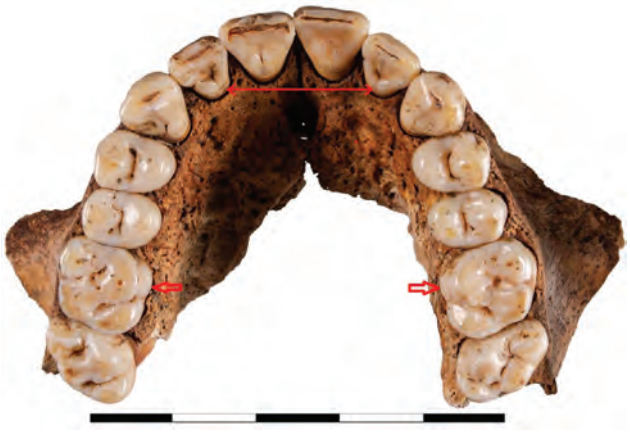

***Figura 7**. Incisivi lopățică (I_2, bilateral – săgeată cu două capete) și tubercul Carabelli (M_2, bilateral – săgeți) [T.VIII, M.1: maxile, inferior].*

***Figure 7**. Shovel-shaped incisors (I_2, bilateral – double-headed arrow) and Carabelli tubercle (M_2, bilateral – arrows) [T.VIII, M.1: maxillae, inferior].*

La nivelul craniului a fost înregistrată prezența următoarelor caractere non-metrice: sutură supranazală, șanț supraorbital (bilateral), foramen zigomatico-facial (dreapta), tubercul marginal (dreapta) și sutură scuamo-mastoidă (stânga). Dintre caracterele non-metrice dentare prezente, menționăm: incisivi în formă de lopățică (creste distale și meziale în contact la cingulum: I^2, bilateral, fig. 7) și tubercul Carabelli (cuspid mic: M^2, bilateral, fig. 7). La nivelul scheletului postcranian am observat următoarele caractere non-metrice: fosă hipotrohanterică (femur, bilateral) și fațete de chircire (tibii, bilateral).

Morfoscopic, am putut evalua următoarele caracteristici craniene: apertură nazală inferioară (grad 2), spină nazală anterioară (grad 3), sutură supranazală (grad 1) și sutură zigomatico-maxilară (grad 0).

Din punct de vedere patologic am identificat doar câteva boli dentare: a) carii (M_1, bilateral, ocluzal, fig. 8); b) tartru supragingival (neuniform dispus și localizat pe suprafața tuturor dinților, mai cu seamă pe premolari și molari).

De asemenea, am înregistrat o serie de semnături tafonomice, atât în etajul cranian, cât și în segmentul postcranian: amprente ale rădăcinilor plantelor; o crustă calcaroasă (carbonatică) la nivelul calotei craniene (endocranian) și pe omoplați (posterior); fracturi longitudinale recente, în special la nivelul oaselor lungi ale membrelor. De asemenea, oasele prezintă pe întreaga suprafață scheletică colorații brun-roșiatice, de diferite intensități.

***Figura 8.** Carii dentare ocluzale (M_1, bilateral) [T.VIII, M.1: hemimandibule, superior].*

***Figure 8**. Occlusal dental caries (M_1, bilateral) [T.VIII, M.1: hemimandibulae, superior].*

CÂTEVA CONCLUZII

În *arealul Prahova,* situat în nordul Câmpiei Române, în interfluviul Prahova–Teleajen, se presupune că au existat peste 350 de tumuli preistorici[24]. În perimetrul localității Păulești, împreună cu cele trei movile funerare cercetate în anul 2024, până în prezent, au fost documentați 36 de tumuli din epoca bronzului. Opt dintre aceștia au fost atribuiți comunităților pre-Yamnaya și Yamnaya. Dacă facem referire la o scară mai largă, în speță sudul României (Muntenia și Oltenia), înmormântările pre-Yamnaya și Yamnaya sunt relativ numeroase: 33 de morminte (56 de indivizi) pre-Yamnaya și 141 de morminte (149 de indivizi) Yamnaya timpurie și târzie[25].

În urma efectuării inventarului scheletic osos și dentar pentru lotul de la Păulești (2024) au rezultat doi indivizi aproximativ completi (T.VII, M.1B și T.VIII, M.1), unul parțial reprezentat (T.VI, M.1) și unul slab reprezentat (T.VII, M.2). Starea de conservare a scheletelor este în general mediocră; doar individul din T.VIII, M.1 prezintă resturi scheletice relativ bine conservate. Materialul scheletic de la Păulești prezintă și numeroase modificări tafonomice: urme de dinți de rozătoare, amprente ale rădăcinilor plantelor, fracturi longitudinale recente, colorații (negricioase, brun-roșiatice, verzui) și cruste calcaroase. Colorația brun-roșiatică este adesea pusă pe seama solurilor bogate în fier, soluri oxigenate și biologic active în momentul înmormântării. Totodată, colorația poate reprezenta și atributul înmormântărilor în care corpul sau oasele defunctului au fost acoperite cu ocru roșu. Aceasta este o practică funerară obișnuită, un ritual funerar specific populațiilor Yamnaya, așa cum reiese și din informațiile oferite de arheologi, care au consemnat, în două situații, prezența ocrului: un bulgăre de ocru roșu depus deasupra umărului stâng al defunctului (T.VIII, M.1) sau simple urme de ocru (T.VII, M.2)[26].

Dintre cei patru indivizi, unul este subadult (un copil de 5,0–6,0 ani), iar trei aparțin unor adulți, exclusiv de sex masculin. Categoriile de vârstă rezultate sunt: adult tânăr (un individ de 20,0 ani) și adult matur (doi indivizi cu vârste la deces de 39,4 ani, respectiv 45,6 ani). Staturile scheletice au putut fi calculate pentru doi indivizi adulți: unul (T.VII, M.1B) prezintă o statură mijlocie (165,9 cm), iar celălalt (T.VIII, M.1) este încadrat în grupa staturilor supramijlocii (168,8 cm).

Din punct de vedere patologic, am înregistrat o serie de modificări: boli dentare (carii, tartru, pierderi antemortem și pierderi congenitale), boli articulare (osteoartroză și spondilită anchilozantă sau boala Bechterew) și boli circulatorii (foveole Pacchioni).

Caracteristicile demografice, biometrice și patologice ale indivizilor proveniți din cele trei obiective arheologice săpate în anul 2024 la Păulești se adaugă și se înscriu datelor bioantropologice cunoscute pentru indivizii descoperiți în sudul României, atribuiți ritualurilor de înmormântare pre-Yamnaya (43 de indivizi) și Yamnaya (76 de indivizi)[27].

[24] Frînculeasa *et alii* 2025b, p. 69.

[25] Preda-Bălănică 2024, p. 49.

[26] Frînculeasa *et alii* 2025b, p. 73–74.

[27] Preda-Bălănică 2024, p. 58–61; 78–80.

BIBLIOGRAFIE

Auerbach, Ruff 2004 – B. M. Auerbach, C. B. Ruff, *Human body mass estimation: a comparison of "morphometric" and "mechanical" methods*, AJPA 125(4), 2004, p. 331–342, https://doi.org/10.1002/ajpa.20032.

Bräuer 1988 – G. Bräuer, *Osteometrie*, in: R. Knussmann (ed.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden biologie des menschen*, Stuttgart, 1988, p. 160–232.

Brooks, Suchey 1990 – S. Brooks, J. M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution 5(3), 1990, p. 227–238, https://doi.org/10.1007/BF02437238.

Brůžek *et alii* 2017 – J. Brůžek, F. Santos, B. Dutailly, P. Murail, E. Cunha, *Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology*, AJPA 164(2), 2017, p. 440–449, https://doi.org/10.1002/ajpa.23282.

Buikstra, Ubelaker 1994 – J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History, organized by Jonathan Haas, Arkansas Archeological Survey, Fayetteville, AR, USA, 1994.

Dupras, Schultz 2013 – T. L. Dupras, J. J. Schultz, *Taphonomic bone staining and color changes in forensic contexts*, in: J. Pokines, S. A. Symes (eds.), *Manual of forensic taphonomy*, Boca Raton, Florida, USA, 2013, p. 315–340, https://doi.org/10.1201/b15424.

Ferembach *et alii* 1980 – D. Ferembach, I. Schwidetsky, M. Stloukal, *Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons*, JHE 9(7), 1980, p. 517–549, https://doi.org/10.1016/0047-2484(80)90061-5.

Fernández-Jalvo, Andrews 2016 – Y. Fernández-Jalvo, P. Andrews, *Atlas of taphonomic identifications. 1001+ images of fossil and recent mammal bone modification*, Dordrecht, 2016, https://doi.org/10.1007/978-94-017-7432-1.

Finnegan 1978 – M. Finnegan, *Non-metric variation of the infracranial skeleton*, JAnat 125(1), 1978, p. 23–37.

Frînculeasa *et alii* 2013 – A. Frînculeasa, B. Preda, O. Negrea, A. D. Soficaru, *Bronze Age tumulary graves recently investigated in Northern Wallachia*, Dacia NS 57, 2013, p. 23–63.

Frînculeasa *et alii* 2015 – A. Frînculeasa, B. Preda, V. Heyd, *Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling 4th and 3rd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology*, PZ 90(1–2), 2015, p. 45–113, https://doi.org/10.1515/pz-2015-0002.

Frînculeasa *et alii* 2022 – A. Frînculeasa, O. Negrea, C. G. Robe, A. Alin, *Movile distruse – cercetarea tumulului V de la Păulești (jud. Prahova)*, BMJT 14, 2022, p. 77–105.

Frînculeasa *et alii* 2023 – A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, O. Negrea, D. Garvăn, A. D. Soficaru, A. Simalcsik, D. Cristea-Stan, G. Sava, C. Mănăilescu, *Securi plate cu margini ridicate în morminte tumulare preistorice cercetate în nordul Munteniei (date arheologice și investigații științifice)*, Ziridava 37, 2023, p. 7–70.

Frînculeasa *et alii* 2024 – A. Frînculeasa, O. Negrea, E. Ghinea, G. Vasile, *Cum să recuperezi informații relevante din cercetarea unor tumuli Yamnaya distruși*, Mousaios 27, 2024, p. 37–59.

Frînculeasa *et alii* 2025a – A. Frînculeasa, D. Garvăn, G. Trohani, E. Rența, M. Mihon, C. Mănăilescu, O. Gâza, D. Păceșilă, A. Petre, E. Gáll, *Absolute dating of the Early/Pre-state Medieval date burial features in Muntenia (the 7th–14th century AD)*, ActaArchHung 2025, in press.

Frînculeasa *et alii* 2025b – A. Frînculeasa, O. Negrea, E. Ghinea, *Tumuli preistorici cercetați în anul 2024 în localitatea Păulești (jud. Prahova)*, MCA 21, 2025, p. 69–96.

Hauser, De Stefano 1989 – G. Hauser, G. F. De Stefano, *Epigenetic variants of the human skull*, Schweizerbart, Stuttgart, 1989.

Hefner 2009 – J. T. Hefner, *Cranial nonmetric variation and estimating ancestry*, JFS 54(5), 2009, p. 985–995, https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2009.01118.x.

Langley-Shirley, Jantz 2010 – N. L. Shirley, R. L. Jantz, *A bayesian approach to age estimation in modern Americans from the clavicle*, JFS 55(3), 2010, p. 571–583, https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2010.01089.x.

Lovejoy *et alii* 1985 – C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck, R. P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death*, AJPA 68(1), 1985, p. 15–28, https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680103.

Mann, Hunt 2005 – R. W. Mann, D. R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease. A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*, 3rd ed., IL, USA, 2005.

Mann *et alii* 2016 – R. W. Mann, D. R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton*, IL, USA, 2016.

Martin 1928 – R. Martin, *Lehrbuch der anthropologie in systematischer darstellung mit: besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden; für studierende, ärzte und forschungsreisende*, band II (Kraniologie, Osteologie), Jena, 1928, p. 579–1182.

Meindl, Lovejoy 1985 – R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*, AJPA 68(1), 1985, p. 57–66, https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680106.

Nikita, Karligkioti 2019 – E. Nikita, A. Karligkioti, *Basic guidelines for the excavation and study of human skeletal remains*, Version 1.0, The Cyprus Institute, Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center (STARC), Nicosia, 2019, https://repository.cyi.ac.cy/handle/CyI/1172.

Ortner 2003 – D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, 2nd ed., San Diego, CA, USA, 2003, https://doi.org/10.1016/B978-0-12-528628-2.X5037-6.

Preda-Bălănică 2024 – B. Preda-Bălănică, *Bronze Age Kurgans in Southern Romania*, The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe, volume 6, Archaeolingua 47, Budapest, 2024.

Rösing *et alii* 2007 – F. W. Rösing, M. Graw, B. Marré, S. Ritz-Timme, M. A. Rothschild, K. Rötzscher, A. Schmeling, I. Schröder, G. Geserick, *Recommendations for the forensic diagnosis of sex and age from skeletons*, HOMO – Journal of Comparative Human Biology 58(1), 2007, p. 75–89, https://doi.org/10.1016/j.jchb.2005.07.002.

Ruff *et alii* 2012 – C. B. Ruff, B. M. Holt, M. Niskanen, V. Sladék, M. Berner, E. Garofalo, H. M. Garvin, M. Hora, H. Maijanen, S. Niinimäki, K. Salo, E. Schuplerová, D. Tompkins, *Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene*, AJPA 148(4), 2012, p. 601–617, https://doi.org/10.1002/ajpa.22087.

Scott *et alii* 2018 – G. R. Scott, C. G. Turner II, G. C. Townsend, M. Martinón-Torres, *Description and classification of permanent crown and root traits*, in: G. R. Scott, C. G. Turner II, G. C. Townsend, M. Martinón-Torres (eds.), *The anthropology of modern human teeth: dental morphology and its variation in recent and fossil homo sapiens*, 2nd ed., Cambridge, UK, 2018, p. 13–65, https://doi.org/10.1017/9781316795859.004.

Turner II *et alii* 1991 – G. C. Turner II, C.R. Nichol, G. R. Scott, *Scoring procedures for key morphological traits of the permanent dentition: the Arizona State University Dental Anthropology System*, in: M. A. Kelley, C. S. Larsen (eds.), *Advances in dental anthropology*, New York, NY, USA, 1991, p. 13–31.

Ubelaker 1978 – D. H. Ubelaker, *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*, Chicago, USA, 1978.

White *et alii* 2012 – T. D. White, M. T. Black, P. A. Folkens, *Human osteology*, 3rd ed., Burlington, MA, USA, 2012, https://doi.org/10.1016/C2009-0-03221-8.

ÎNTRE LUMI ȘI ÎNTRE EPOCI. MORMÂNTUL UNUI CĂLĂREȚ RĂZBOINIC ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI*

Dragoș MĂNDESCU[a], †Florin MOȚEI[b]
[a] *Muzeul Județean Argeș, Pitești, România; e-mail: dragos_mandescu@yahoo.com*
[b] *Muzeul Județean de Istorie Brașov, România*

Keywords: *weapons, horse harness, funerary inventory, inter-regional connections, late Hallstatt*
Abstract: *In September 2021, a series of metal artefacts found with a metal detector in the "Bod – Podu Oltului area" were handed over to the Brașov County Directorate for Culture. Once they entered the collection of the Brașov County History Museum, these objects manage to homogeneously illustrate the elaborate panoply, with a pronounced Scythian colouring, of a mounted warrior from the 5th century BC. The cremated bones with which they were found speak of an incineration grave. The paper addresses the essential aspects of this discovery (specifications on the place from which the materials were extracted, the typology and origin of the weapons and horse harness pieces, the chronology of the presumed grave supported by a radiocarbon date) and its significance (probably one of the best-equipped Ha D warriors in all of Transylvania). This tomb with a spectacular funerary inventory, located near well-known pieces of oriental workmanship previously discovered in the south-eastern corner of Transylvania (Dobolii de Jos, Bartolomeu), is able to contribute significantly to the nuanced understanding of the complex archaeological landscape of the region, from the transition between the Early and the Late Iron Age. This is an area towards which four of the major trans-Carpathian passes converge (Rucăr-Bran, Teleajen, Buzău and Oituz), therefore always exposed to inter-regional contacts.*

Cuvinte-cheie: *arme, harnașament, inventar funerar, contacte inter-regionale, Hallstatt târziu*
Rezumat: *În septembrie 2021, la Direcția Județeană pentru Cultură Brașov era depusă o serie de piese metalice găsite cu detectorul de metale în „zona Bod – Podu Oltului". Intrate apoi în colecția Muzeului Județean de Istorie Brașov, aceste piese reușesc să ilustreze omogen panoplia elaborată, cu o pregnantă coloratură scitică, a unui războinic călare din secolul al V-lea a.Chr. Oasele calcinate alături de care au fost găsite vorbesc despre un mormânt de incinerație. Articolul abordează aspectele esențiale ale acestei descoperiri (precizări asupra locului din care materialele au fost extrase, tipologia și originea pieselor de armament și de harnașament, cronologia prezumtivului mormânt, sprijinită inclusiv pe o dată radiocarbon) și semnificația sa (probabil unul dintre războinicii Ha D cei mai bine echipați din întreaga Transilvanie). Acest mormânt cu inventar funerar spectaculos, aflat în apropierea unor bine-cunoscute piese de factură orientală descoperite anterior în colțul sud-estic al Transilvaniei (Dobolii de Jos, Bartolomeu), este în măsură să contribuie semnificativ la nuanțarea complexului peisaj arheologic al zonei, la cumpăna dintre cele două epoci ale fierului. Este o zonă către care converg patru dintre pasurile transcarpatice majore (Rucăr-Bran, Teleajen, Buzău și Oituz), prin urmare dintotdeauna expusă contactelor inter-regionale.*

CONTEXTUL DESCOPERIRII

La începutul lunii septembrie 2021, Direcția Județeană pentru Cultură Brașov primea în custodie două loturi consistente de materiale arheologice descoperite cu detectorul de metale, predate la câteva zile distanță între ele, de aceeași persoană. Primul lot, predat la 6 septembrie, era alcătuit din 40 de piese din „aliaj de cupru" (37 de vârfuri de săgeți, un „nasture", două „paftale cu decor complex"), două piese din fier (un „pumnal" și un „mâner de unealtă") și un fragment ceramic dintr-un vas lucrat cu mâna. Din cel de-al doilea lot (predat la 10 septembrie), făceau parte alte 54 de vârfuri de săgeți din „aliaj de cupru", două piese din fier (o cataramă și un alt „mâner de unealtă sau de armă"), trei fragmente ceramice și circa 20 de fragmente mici de oase calcinate. Găsitorul a declarat că le-a scos din pământ în urma detectării de metale în „zona Bod – Podu Oltului", așadar, în marginea de nord-est a județului Brașov. De altfel, majoritatea pieselor păstrau încă depuneri de sol pe suprafață. Direcția Județeană pentru Cultură Brașov a încredințat artefactele și oasele calcinate Muzeului Județean de Istorie Brașov, muzeu în a cărei colecție arheologică au și intrat după îndeplinirea tuturor formalităților ce se obișnuiesc în astfel de situații.

Încă de la prima examinare a pieselor în muzeu, regretatul coleg arheolog și muzeograf Florin Moței (1973–2024) a realizat că există suficiente argumente în sprijinul unei proveniențe comune a celor două loturi. Complementaritatea și caracterul omogen al elementelor componente (arme, piese de harnașament, fragmente ceramice și oase calcinate – Fig. 1) care deja sugerau inventarul unui mormânt de incinerație, marea asemănare a săgeților și prezența acelorași urme de oxizi și de depuneri din solul de zacere, închis la culoare – toate împreună indicau faptul că piesele celor două loturi ar putea să

* Articolul de față a fost inițial prezentat sub forma unei comunicări în cadrul sesiunii anuale de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" București, „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană. In memoriam Eugen Nicolae", 26–28 martie 2025.

Figura 1. *Inventar funerar (1–8), fragmente ceramice (9–12) și oase calcinate (13) descoperite la Ariușd –* Veczer*; 1, 5–7 bronz; 2–4, 8 fier.*

Figure 1. *Grave goods (1–8), potsherds (9–12) and cremated bones (13) found at Ariușd –* Veczer*; 1, 5–7 bronze; 2–4, 8 iron.*

provină din același context. Beneficiind de colaborarea autorului descoperirii, F. Moței a reușit (înainte de finalul lunii septembrie 2021) să examineze locul din care piesele fuseseră extrase, concluzionând că, foarte probabil, toate proveneau din același context, și anume dintr-un mormânt (izolat?) de incinerație.

Identificarea în teren a locului descoperirii a adus precizări importante. Zona era, într-adevăr, cea menționată de cel ce predase piesele („zona Bod – Podu Oltului"), iar locul exact al descoperirii se situa chiar între cele două localități brașovene, numai că nu pe teritoriul județului Brașov, ci pe al celui învecinat – Covasna. Este vorba de marginea sudică a Dealului Veczer (Felső Veczer), parte a ariei naturale protejate Dealul Ciocaș-Dealul Vițelului (Csókás-Veczer dombság), pe malul drept (înalt și abrupt) al Oltului, chiar în interiorul cotului pe care râul îl descrie aici schimbându-și brusc cursul către nord (Fig. 2). Piesele au fost găsite la poalele unei pante domoale către vest, la marginea unui sector cu arbuști de măceș, înainte ca terenul să coboare brusc către cursul Oltului. Punctul se află la cota de circa 530 m altitudine, la poalele sudice ale Munților Baraolt, într-un mediu natural dominat astăzi de vegetație de pășune și forestieră, pe teritoriul administrativ al comunei Vâlcele (Előpatak), județul Covasna. Cea mai apropiată localitate covăsneană este Ariușd (Ersöd), aflată la 2,8 km către nord.

Un detaliu important care inițial nu s-a lăsat observat în teren, ci numai după aceea, pe ortofotoplan, l-a constituit o anomalie ce părea a fi o adâncitură circulară cu diametrul de circa 110 m de jur-împrejurul punctului descoperirii, vizibilă atât pe pajiștea de la est, cât și în vegetația mai densă (arbuștii de măceș) de la vest, chiar în extremitatea terenului înalt de deasupra luncii Oltului (Fig. 2/2). Un posibil „șanț" sau delimitare circulară nu era semnalată aici pe niciuna dintre vechile hărți ale zonei. În urma unei noi vizite la locul descoperirii, a reieșit foarte clar că anomalia din imaginea satelitară nu reprezenta un șanț sau o denivelare, ci era datorată unui alt tip de vegetație: iarbă mai mică și cu o culoare mai intensă ce descria un contur circular, net diferit ca aspect și nuanță față de iarba uniformă din jurul și din interiorul „ringului". Un astfel de contur este puțin probabil să fie rodul capriciilor naturii, iar alte șapte sau opt situații asemănătoare pe care le-am putut observa cu acest prilej în vecinătate, bine conturate pe pășunile în pantă lină din jurul vârfului Straja (623 m altitudine), ne sugerează faptul că ar putea fi legate de oieritul intens practicat în zonă (de exemplu, urme ale împrejmuirilor pentru animale). Arbuștii de măceș crescuți acolo ne împiedică să vedem în „ringul" din jurul descoperirii unul de dată foarte recentă, însă situația se impune a fi lămurită printr-o viitoare săpătură arheologică de control, care ar fi în măsură să clarifice și relația lui cu zona centrală din care au fost extrase piesele. Aceasta, evident, dacă nu cumva avem de-a face cu o pură coincidență prin care cele două entități, piesele pe de o parte și „ringul" de cealaltă parte, împart cu totul întâmplător același colț din terasa înaltă a Oltului, fără vreo legătură între ele.

ANALIZA INVENTARULUI[1]

Cele 91 de ***vârfuri de săgeți*** (Muzeul Județean de Istorie Brașov, mai departe MJIBV, nr. inv. II 9598–9634, 9641–9695 AR) (Fig. 1/1), toate din bronz, cu lungimi cuprinse între 1,7 cm și 3,1 cm, deși la prima vedere par asemănătoare, nu sunt unitare tipologic. După criteriile tipologice îndeobște utilizate în astfel de cazuri, le-am repartizat în trei categorii generale (Fig. 3): cu trei aripioare (I), cu trei muchii în partea superioară transformate în trei aripioare către bază (II) și cu trei muchii (III). Judecând după raportul dintre baza celor trei aripioare/muchii și tubul de înmănușare, au fost din nou împărțite în cele cu tub de înmănușare extern, existent chiar dacă întotdeauna extrem de redus (1), cele cu tub de înmănușare intern, aripioarele/muchiile oprindu-se la baza acestuia (2) și o situație în care aripioarele coborau dincolo de baza tubului de înmănușare intern (3). În sfârșit, formele I1 și I2 au fost împărțite fiecare în câte două variante, în funcție de linia de contur a aripioarelor: drepte (a) sau descriind o carenare mai mult sau mai puțin pronunțată în jumătatea superioară, urmată de o gâtuire în jumătatea inferioară și încheind cu o ușoară evazare la bază (b).

În urma acestei ordonări tipologice, au rezultat nouă forme distincte (Fig. 3):

- I1a: 10 exemplare (MJIBV nr. inv. II 9602, 9605, 9615, 9647, 9649, 9652, 9657, 9660, 9661, 9664 AR), cu lungimi cuprinse între 1,7 și 3,1 cm (în medie 2,29 cm);
- I1b: 13 exemplare (MJIBV nr. inv. II 9601, 9606, 9607, 9611, 9619, 9631–9633, 9642, 9645, 9655, 9658, 9691 AR), cu lungimi cuprinse între 2,1 și 2,7 cm (în medie 2,47 cm);
- I2a: 13 exemplare (MJIBV nr. inv. II 9598, 9604, 9662, 9663, 9667, 9668, 9670–9673, 9675, 9677, 9683 AR), cu lungimi cuprinse între 1,85 și 2,58 cm (în medie 2,2 cm);
- I2b: 26 de exemplare (MJIBV nr. inv. II 9599, 9603, 9609, 9610, 9612–9614, 9616, 9617, 9626, 9634, 9641, 9644, 9646, 9650, 9654, 9665, 9674, 9676, 9679, 9681, 9685, 9687–9689, 9692 AR), cu lungimi cuprinse între 2,05 și 2,7 cm (în medie 2,46 cm);
- I3: un singur exemplar (MJIBV nr. inv. II 9694 AR), cu lungimea de 2,36 cm;

[1] Accesul la aceste piese pentru o examinare directă nu a mai fost posibil după inventarierea și intrarea lor în depozitul muzeului (noiembrie 2022). Pentru documentare, am beneficiat de fotografiile și măsurătorile făcute de Florin Moței, în septembrie 2021, la momentul primirii celor două loturi de artefacte de la Direcția Județeană pentru Cultură Brașov, precum și de un al doilea set de date metrice și fotografii, efectuate în noiembrie – decembrie 2022 de comisia de inventariere din cadrul Muzeului Județean de Istorie Brașov. Acest set mi-a fost pus la dispoziție de dna Rozalinda Posea, șefa serviciului Valorificarea Patrimoniului, cu acceptul managerului muzeului, dl Nicolae Pepene, cărora le mulțumesc și pe această cale (DM). În cadrul ilustrației acestui articol, Fig. 1 este un montaj alcătuit în cea mai mare parte dintr-o selecție a fotografiilor datorate lui Florin Moței, iar desenele de la Fig. 3 au fost realizate de Dragoș Măndescu după fotografii din setul transmis de Rozalinda Posea.

Figura 2. *1. Locul descoperirii, pe Dealul Veczer (marginea sudică a ariei naturale protejate Dealul Ciocaș-Dealul Vițelului / Csókás-Veczer dombság), la sud de Ariușd; 2. Locul descoperirii, cu marcarea „ringului"; 3. Marginea sudică a Dealului Veczer și indicarea locului descoperirii (vedere dinspre sud–est, din DJ112); 4. Locul descoperirii (vedere dinspre est–nord–est). În plan secund, Râul Olt, curgând către dreapta (către nord) și Balta Cișmașu. În plan îndepărtat, Măgura Codlei: 1–2. Ortofotoplanuri Google Earth; 3–4. Foto DM.*

Figure 2. *1. The findspot, on Veczer Hill (the southern margin of the Dealul Ciocaș-Dealul Vițelului / Csókás-Veczer dombság protected natural area), south of Ariușd; 2. The findspot, highlighting the surrounding "ring"; 3. Southern edge of Veczer Hill and indication of the discovery site (view from the southeast, from DJ112); 4. Discovery site (view from the east-northeast). In the background, the Olt River, flowing to the right (towards the north) and the Cișmașu Pond. In the distance, the Codlea Hillock: 1–2. Google Earth orthophotos; 3–4. Photographs by DM.*

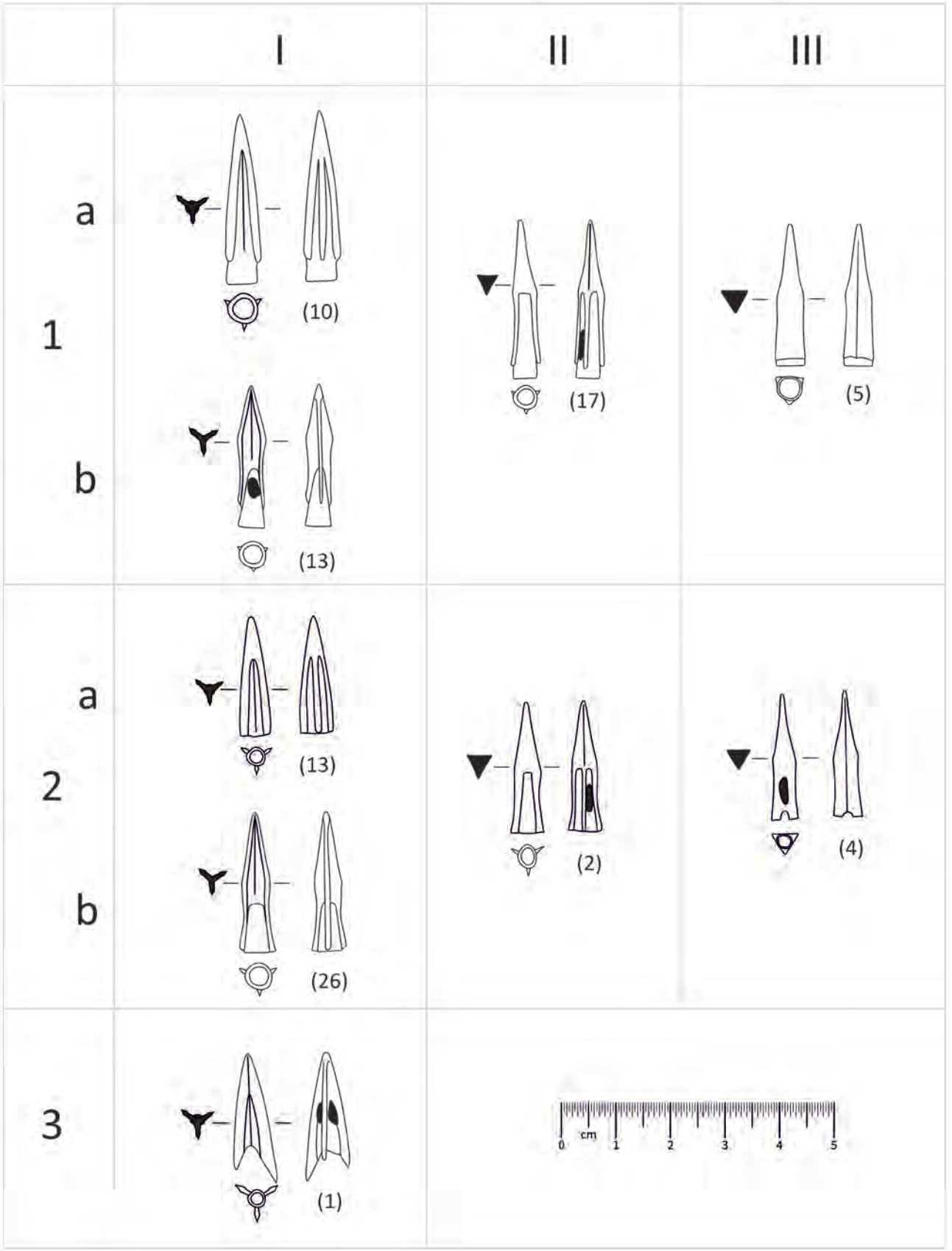

Figura 3. *Tipologia vârfurilor de săgeți de la Ariușd* – Veczer.

Figure 3. *Typology of arrowheads from Ariușd* – Veczer.

- II1: 17 exemplare (MJIBV nr. inv. II 9600, 9608, 9618, 9620–9622, 9624, 9625, 9643, 9651, 9653, 9656, 9659, 9684, 9686, 9690, 9693 AR), cu lungimi cuprinse între 2,2 și 3,1 cm (în medie 2,56 cm);
- II2: două exemplare (MJIBV nr. inv. II 9630 și 9680 AR), cu lungimi de 2,9 respectiv 2,4 cm;
- III1: cinci exemplare (MJIBV nr. inv. II 9623, 9628, 9629, 9648, 9682 AR), cu lungimi cuprinse între 2,15 și 2,7 cm (în medie 2,51 cm);
- III2: patru exemplare (MJIBV nr. inv. II 9627, 9666, 9669, 9678 AR), cu lungimi cuprinse între 2,3 și 2,75 cm (în medie 2,43 cm).

Dintre toate acestea, ponderea cea mai mare o are I2b, cu ale sale 26 de piese, care este nu numai cea mai bine reprezentată formă, ci și, împreună cu I1b (13 piese), una dintre cele mai standardizate, cu variațiile între exemplare cel mai puțin perceptibile. Cum vom vedea mai departe, tocmai acestea două, alături de piesele II1 și II2, se vor dovedi a fi formele definitorii ale tolbei de la Ariușd, hotărâtoare pentru stabilirea cronologiei întregului lot.

Raportat la tipologiile mai vechi[2] sau mai noi[3] ale vârfurilor de săgeți din lumea nord-pontică, lotul de la Ariușd, în care predomină formele zvelte, subțiri și alungite, își găsește cele mai bune analogii printre piesele variantelor târzii. Piesele prezentate aici se integrează organic printre formele grupei cronologice III stabilită de Anna Meljukova, grupă caracteristică pentru secolele V–IV a.Chr.[4]. Un detaliu important care oferă un *terminus post quem* pentru datarea lotului de la Ariușd este acela că terminațiile evazate ale aripioarelor (element morfologic prezent în cazul formelor I1b, I2b, II1 și II2) nu apar mai devreme de a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr[5].

În grupul transilvănean hallstattian târziu Ciumbrud, vârfurile de săgeți sunt descoperiri frecvente, aparițiile obișnuite în inventarele mormintelor de războinici („în toate mormintele de luptători”[6]), însă depuse numai rareori în cantitate mare (de exemplu, mormântul 9 de la Cristești, din care au fost recuperate peste 120 de vârfuri de săgeți[7]). Cu toată această relativă abundență, repertoriul tipologic al săgeților grupului cuprinde numai puține dintre formele de la Ariușd. Acesta este cazul săgeților I1a și I2a, care pot fi subsumate tipului A2c al săgeților „scitice” din Transilvania, conform tipologiei propuse de Valentin Vasiliev[8]. De exemplu, în necropola de la Băița, reprezentând orizontul final al grupului Ciumbrud, aproape toate săgețile sunt de forma I2a[9]. Majoritatea formelor din mormântul de la Ariușd (îndeosebi I1b, I2b, II1 și II2) nu își află paralele între vârfurile de săgeți specifice grupului Ciumbrud, în care găsim forme care mai degrabă le preced tipologic. De exemplu, astfel de „precursoare” ale formei II2 pot fi considerate siluetele mai robuste și nu atât de alungite ale unora dintre săgețile descoperite în mormântul de la Batoș, datat larg în secolele VI–V a.Chr.[10]. Două dintre săgețile din necropola de la Băița, ambele din mormântul nr. 7 (de înhumație), sugerează și ele variante incipiente, mai puțin elaborate, ale formei I2b[11].

Dacă mare parte dintre formele săgeților de la Ariușd, și anume cele 33 de exemplare I1a, I2a, I3a, III1 și III2, pot fi datate larg între finalul secolului al VI-lea și începutul secolului al IV-lea a.Chr., celelalte 58 de piese (reunite sub formele I1b, I2b, II1 și II2) beneficiază de o datare mai strânsă, de care trebuie ținut seama în stabilirea cronologiei mormântului, având în vedere și ponderea deținută de acestea în întregul lot de vârfuri de săgeți de aici (64%, așadar aproape două treimi).

Pentru început, să menționăm că formele celor 58 de piese nu sunt specifice grupului Ciumbrud[12]. La fel de necunoscute rămân aceste forme și mai departe către vest, în grupul Szentes-Vekerzug[13]. Aici apar totuși piese care amintesc de săgețile I2b și II2, întotdeauna fără tub de înmănușare, dar lipsite de suplețe[14], care, ca și săgețile amintite deja de la Batoș și din mormântul 7 de la Băița (considerate printre cele mai târzii din cadrul grupului Ciumbrud[15]), nu se suprapun total peste formele zvelte ale celor de la Ariușd, ci par să le preceadă tipologic.

Analogii, și nu puține, sunt oferite însă de inventarul funerar al unor morminte din zona extracarpatică. În Dobrogea nordică, în necropola de la Celic Dere, aceste forme sunt atestate în mormintele de înhumație tumulare (tumulii 13A, 17), dar probabil și în cele plane (M1 SIIN 1995), atribuite unui orizont cronologic al cărui centru de greutate corespunde secolului al V-lea a.Chr.[16]. În nordul Moldovei, la Hilișeu-Horia, 17 astfel de vârfuri de săgeți și un cuțit de luptă cu un singur tăiș au fost recuperate probabil dintr-un mormânt de înhumație răvășit, datat larg în secolele V–IV a.Chr.[17]. Alte săgeți de aceeași formă au fost găsite în două morminte (cel puțin unul de înhumație, cu pumnal de tip akinakes) de la Cozia, datate între mijlocul secolului al VI-lea și mijlocul celui următor[18]. Este adevărat că la stabilirea cronologiei acestor descoperiri funerare au avut un rol hotărâtor tocmai vârfurile de săgeți datate îndeosebi pe baza cronologiei propuse de A. Meljukova[19]. Așadar, în cazul nostru, încercarea de

[2] Meljukova 1964, p. 14–32, fig. 1, pl. 6–9.
[3] Hellmuth 2010.
[4] Meljukova 1964, p. 23–25, tab. 3, pl. 8.
[5] Hellmuth 2010, p. 121–122 (grupele II S și T), fig. 161–162, 255.
[6] Vasiliev 1980, p. 74.
[7] I. H. Crișan 1965, p. 61, nr. 5; Zrinyi 1965, p. 28, 30–35, fig. 2, 7–11, 29.
[8] Vasiliev 1980, p. 74, pl. 9/12–13.
[9] Vasiliev 1976, p. 71–72, pl. 19/2–35; 20/1–4; 21/4–8; 23/2, 5–6.
[10] Boroffka 2002, p. 235, fig. 1/C13–37.
[11] Vasiliev 1976, p. 53–54, pl. 21/3, 9.
[12] Vasiliev 1974, p. 49–50.
[13] Chochorowski 1985, p. 86–94, fig. 27; Kemenczei 2009, p. 44–47, 180–181, lista 4; Bartík *et alii* 2017, p. 28–30, fig. 1–5.
[14] Kemenczei 2009, p. 181, pl. 130/7; 178/7; Kozubová 2019, p. 41–46, fig. 5/4–18; 8a/3–9; 19/4–19; 37/1; 38a/1.
[15] Vasiliev 1974, p. 49–50.
[16] Gavrilă 2003, p. 250, fig. 5; Cernamoriți, Sîrbu 2023, p. 113, 115, pl. 7/A2; 10/17; 18/8.
[17] Perian 1969, p. 83, fig. 1/4–7; Vulpe 1990, p. 95, nr. 200, pl. 48/D3–4, 8, 12–13.
[18] László 2015, p. 332, fig. 4/5–6, 8–13, 15–16; 5/4, 6–15.
[19] De exemplu, Vulpe 1990, p. 95, nr. 200, nota 7.

a folosi datările acestor complexe închise, întemeiate pe cronologia vârfurilor de săgeți, pentru a data exemplarele asemănătoare de la Ariușd ar fi o capcană, nimic altceva decât un cerc vicios, cu toate că și alți vectori cronologici (în afara săgeților) îndeamnă la plasarea descoperirilor respective din Dobrogea și din Moldova într-un orizont sincron, axat pe prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr.[20].

Investigarea acestor forme în lumea scitică nord-pontică arată că acesta este arealul lor de origine și tot aici cunosc maxima densitate. Încep să își facă loc relativ timid în tolbele arcașilor sciți nu mai devreme de a doua jumătate – finalul secolului al VI-lea a.Chr., cum demonstrează inventarele kurganelor de la Vasil'evka, Šheljugi, Kožemjaki, Jasnozor'e și Pereščepino, în care datarea lor se sprijină uneori pe asocierea cu amfore grecești[21]. Reușind să carteze peste 60 de locuri în care asemenea săgeți au fost descoperite în nordul Mării Negre, Marina Daragan le reunește sub termenul generic de „săgeți în formă de turn" (*bašnevidnye strely*), datându-le în prima jumătate și în al treilea sfert al secolului al V-lea a.Chr.[22]. Pentru mijlocul – a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr., astfel de săgeți sunt atestate în câteva morminte scitice cu catacombă, cuprinse între bazinul Niprului inferior și cel al Nistrului inferior (Gluhoe, Antonivka, Mereni), cea mai vestică descoperire (Mereni, lângă Chișinău) reprezentând, totodată, și cea mai târzie dintre ele (finalul secolului al V-lea a.Chr.)[23]. Pentru o datare mai îngustă, ne stau la dispoziție și exemplarele de forma II1, asociate cu ceramică grecească din al doilea sfert al secolului al V-lea a.Chr. în kurganul 58 (mormântul 2) de la Elizavetovskoe, în delta Donului[24]. Prin urmare, cumulând toate datele de care dispunem, datarea cea mai probabilă pentru cele 58 de săgeți de la Ariușd reprezentate de formele I1b, I2b, II1 și II2, întemeiată pe cronologia vârfurilor de săgeți asemănătoare din lumea scitică nord-pontică (dar și din spațiul extracarpatic), este secolul al V-lea, cu precădere mijlocul său.

„Pumnalul" din fier este un ***cuțit de luptă*** (MJIBV nr. inv. II 9638 AR, 37,8 cm lungime) cu lama lungă și dreaptă, cu un singur tăiș (Fig. 1/2). Mânerul este aplatizat, păstrând încă patru nituri din fier ce au servit la fixarea plăselelor de-o parte și de alta a plăcii mânerului.

Distribuția acestei variante de cuțite de luptă în Carpați și la Dunărea de Jos la finalul primei epoci a fierului este inegală și neuniformă. În grupul Ciumbrud, forma nu este cunoscută, cu excepția, poate, a unui exemplar de dimensiuni reduse, de la Aiud[25]. De altfel, aici cuțitele de luptă cu un singur tăiș nu se numără printre variantele preferate, iar în rarele cazuri când acestea își fac apariția sunt subsumate speciei akinakailor (variantele „hibride" A4 și B4 după Vasiliev[26]). Cu unele excepții notabile (Telești) și lăsând deoparte exemplarele mai vechi cu mâner în formă de T (Basarabi), nici grupurile de la sud de Carpați nu manifestă o preferință deosebită pentru cuțitele de luptă cu un tăiș și nituri la mânerul aplatizat; din mediul Ferigile, de exemplu, provin numai câteva exemplare (din necropola eponimă și din cele de la Rudeni și Valea Stânii)[27]. Între grupurile hallstattiene târzii conexe Bazinului Carpatic, Szentes-Vekerzug se distinge prin cantitatea mare de cuțite de luptă cu un singur tăiș. Dintre zecile de piese cunoscute în acest grup (numărul lor se apropie de 100), cele din specia akinakes au o pondere redusă, marea majoritate fiind cuțite cu mâner aplatizat în formă de placă, pe care uneori se mai păstrează niturile destinate fixării plăselelor (bune exemple sunt oferite de piesele de la Tiszabercel, Dorolsovo, Alsótelekes, Muhi, Nyiregyháza și Újfehérto)[28]. Principalul impediment care ne împiedică să atribuim cu suficientă doză de încredere cuțitul de la Ariușd uneia sau alteia dintre variantele întâlnite în cadrul grupurilor hallstattiene târzii amintite este neconcordanța în ceea ce privește forma lamei: dreaptă în cazul piesei noastre, mai mult sau mai puțin curbată și cu tăișul dispus pe partea concavă în cazul celorlalte.

Cele mai bune analogii sunt furnizate de cuțitele de luptă lungi, cu lama dreaptă și cu un singur tăiș, reunite de Denis Topal sub eticheta tipului Čauš, cu toate că acestea sunt semnificativ mai mari decât exemplarul de la Ariușd, atingând, de regulă, lungimi de 50–70 cm[29]. Din harta distribuției acestor piese reiese cu claritate existența unei aglomerări în zona de vărsare a Prutului în Dunăre (Čauš, Plavni, Crihana Veche, Chiscani)[30]. Rămâne de discutat dacă această apropiere de fruntariile lumii tracice a generat impulsul ce a dus la adoptarea în panoplia scitică a cuțitelor de luptă cu un singur tăiș, arme considerate de inspirație tracică[31]. Aceasta pentru că toate aceste exemplare ale tipului Čauš de la periferia vestică a lumii scitice sunt, fără excepție, unele târzii, provenind din morminte ce nu pot fi datate mai devreme de secolul al IV-lea a.Chr.[32]. Adoptarea de către războinicii sciți a cuțitelor de luptă cu un singur tăiș este atestată pentru o dată mai timpurie, încă din al doilea sfert – mijlocul secolului al V-lea a.Chr. în stepa nord-pontică[33], pentru ca în al treilea sfert – a doua jumătate a aceluiași secol exemplare cu lama dreaptă să fie documentate și mai departe către răsărit, în delta Donului, la Elizavetovskoe[34].

[20] Măndescu 2010, p. 49–51, 251–252, fig. 8, 54.
[21] Daragan 2017, p. 51–111, fig. 16/22; 22/1–9, 16–17, 21; 25/7; 27/4; 30; 33.2.
[22] Daragan 2019.
[23] Polin, Daragan 2021, p. 344–346, 348, 351–352, 366–367, nr. 6, 9, 12, fig. 10/18–25; 11/2–7; 15/1–5; 23/27, 31–37.
[24] Jangulov 2008, p. 64, fig. 1/3a.
[25] Vulpe 1990, p. 83, nr. 141, pl. 25/141.
[26] Vasiliev 1980, p. 83–84, fig. 11/7; 13/7; 14/2, 4.
[27] Vulpe 1990, p. 79–84, pl. 23–26; Măndescu 2024c, p. 119–120, fig. 6/1.
[28] Kemenczei 2009, p. 35–39, fig. 17/14, 38/1, 51/1, 90/3, 130/10, 139/7, 24; 143/21.
[29] Topal 2021, p. 341, fig. 154–158.
[30] Topal 2021, p. 553–555, nr. 231–241, fig. 151, pl. 39–40.
[31] Ceban *et alii* 2015, p. 55.
[32] Suničuk, Fokeev 1984, p. 112, 117, fig. 4/4; Suničuk 1985, p. 41, fig. 2/16–17; Ceban *et alii* 2015, p. 52, 55–56, fig. 11.
[33] Shelekhan 2016; Topal 2021, p. 341.
[34] Jangulov 2008, p. 45–46, 70, fig. 4.

Cele două „mânere de armă/unealtă din fier" reprezintă tubul de înmănușare al unei ***lănci*** sau al unei ***sulițe*** (Fig. 1/3) și ***călcâiul*** acesteia (Fig. 1/4). Piesa cu dimensiuni mai mari și cu capătul inferior evazat (MJIBV nr. inv. II 9695 AR, 16,7 cm lungime, 2,4 cm diametrul maxim, 1,9 cm diametrul minim) (Fig. 1/3) ar putea proveni de la o lance cu manșon lung, însă lipsa lamei nu ne permite o încadrare tipologică și implicit cronologică precisă. Ar putea fi vorba de o suliță cu lama îngustă și tub de înmănușare prelung, precum cele din morminte datate între a doua jumătate a secolului al VI-lea și ultimul sfert al secolului al V-lea a.Chr., cercetate în necropola scitică de la Rassvet (reg. Krasnodar, Rusia), pe coasta nord-estică a Mării Negre[35]. La Donul mijlociu, astfel de lănci sunt atestate pentru perioada secolelor V–IV a.Chr.[36]. În zona noastră, chiar dacă mai rare, lăncile cu tubul de înmănușare prelung sunt atestate pentru perioada târzie a primei epoci a fierului, atât la sud de Carpați, în mediul Ferigile[37], cât și la nord, în grupul cultural Ciumbrud[38]. Mai departe către vest, în grupul Szentes-Vekerzug, sunt piese comune, descoperite relativ frecvent[39], aceasta putând semnifica și existența unui anumit decalaj cronologic față de realitățile înregistrate în ținuturile carpato-dunărene.

Având în vedere lungimea considerabilă și diametrul redus al manșonului de la Ariușd, este foarte probabil ca acesta să reprezinte, mai degrabă, partea inferioară a unei sulițe ușoare cu tijă lungă (*drotik*), armă tipică pentru panoplia războinicilor sciți. În ultimele decenii, de la cele câteva piese cunoscute inițial în silvostepă[40], arealul de răspândire al acestei arme s-a extins considerabil și în stepă, cuprinzând practic întreaga lume scitică nord-pontică[41]. Sulița cu tijă lungă este o armă specifică pentru perioada scitică târzie (secolul al V-lea și mai ales secolul al IV-lea a.Chr.), fiind descoperită, de regulă, în asociere cu lancea. Așa apare, de exemplu, și în necropola de la Grišivka (reg. Harkiv, Ucraina), cimitir datat la finalul secolului al V-lea și în secolul al IV-lea a.Chr. și atribuit populațiilor scitice din stepă, pătrunse în zona de silvostepă în căutare de noi zone de pășunat[42]. Cantitativ, aceste sulițe subțiri sunt inferioare lăncilor. Excepție face regiunea Donului mijlociu, unde sulițele sunt categoric preferate lăncilor, cum o arată exemplarele (prevăzute cu călcâie din fier) din necropolele de la Russkaja Trostjanka și Durovka datate în secolele V–IV a.Chr.[43]. Acest tip de armă rămâne necunoscut grupurilor culturale hallstattiene târzii din Carpați și de la Dunărea de Jos.

Judecând după forma sa cilindrică, cu ambele extremități deschise, fără ca vreuna să fie ascuțită, călcâiul de lance (MJIBV nr. inv. II 9640 AR, 8,73 cm lungime, 2,27 cm diametru) (Fig. 1/4) avea mai degrabă rolul de a echilibra arma în timpul mânuirii, funcționând ca o contragreutate, și nu neapărat de a asigura fixarea acesteia în sol[44]. Neatestate în grupurile hallstattiene târzii din Carpați și de la Dunărea de Jos, călcâiele din fier apar deseori în lumea scitică nord-pontică, asociate atât cu sulițele, cât și cu lăncile. Având în vedere frecvența sporită a lăncilor cu tijă lungă la Donul mijlociu, asocierea lor cu călcâiele din fier este bine reprezentată aici, însă numai rareori acestea sunt cilindrice (de exemplu, la Mastjugino și Durovka)[45]. Deși forma piesei de la Ariușd este extrem de simplă, astfel de călcâie de lance cilindrice, cu ambele capete deschise, nu sunt foarte frecvente[46]. Cele mai apropiate paralele sunt furnizate de piesele din kurganul 32 de la Vil'šanka (reg. Kirovohrad, Ucraina), complex datat în secolul al V-lea a.Chr.[47] și de cea din kurganul 64 (mormântul 4) din necropola de la Elizavetovskoe, în delta Donului (cumpăna secolelor V–IV a.Chr.)[48].

În categoria generală a pieselor de harnașament intră cele „două paftale din aliaj de cupru cu decor complex", „nasturele" din același tip de aliaj și catarama mică din fier (Fig. 1/5–8). Cele mai interesante sunt, fără îndoială, cele două „paftale", în realitate ***aplice*** ornamentale (MJIBV nr. inv. II 9636 și 9637 AR, dimensiuni: 5,7 x 6,1 cm, respectiv 5 x 5,6 cm) (Fig. 1/5–6), pentru care se cunosc doar puține forme apropiate în întreaga lume scitică. Deși nu dispunem de analogii exacte pentru piesele perechii de la Ariușd, este însă evident că acestea se integrează organic într-o clasă bine definită de aplice, alcătuită din 14 exemplare, toate provenind dintr-un nucleu de descoperiri de la Donul mijlociu. Fără a se subsuma unui model unic, aceste aplice provin din patru necropole, răspândite pe o arie bine individualizată în zona Voronežului (Rusia): Častye Kurgany (opt exemplare în kurganul 1/1910)[49], Russkaja Trostjanka (câte o piesă în kurganul 8, respectiv 13)[50], Dubovoj (o pereche în kurganul 20)[51] și Kolbino (două exemplare, câte unul în kurganul 10, respectiv 24)[52]. Sunt lucrate din bronz[53] (un aliaj ternar alcătuit din cupru, staniu și plumb, după cum au arătat piesele de la Dubovoj[54]), cu excepția unui exemplar de la Kolbino, care este din argint[55]. Având în vedere aspectul lor curios, au fost denumite în moduri diferite – aplice „în formă de mână / de perie / de colibă / de

[35] Novičihin *et alii* 2010, p. 103, fig. 108/3 (mormântul 74), p. 174, fig. 197/3 (mormântul 142), p. 177, fig. 201/4 (mormântul 146).
[36] Puzikova 2017, p. 49–50, fig. 36.
[37] Vulpe 1967, p. 64, pl. 16/6; 20/5, 10, 12–15, 17.
[38] Vasiliev 1976, p. 69, pl. 25/3; Vasiliev 1980, p. 91–92, pl. 9/21–23.
[39] Kemenczei 2009, p. 43–44, pl. 4/5; 17/12; 23/1–4; 26/6; 71/16; 77/13; 82/9; 93/3; 97/2–4; 130/9; 135/31–32; 136/22; 140/24; 146/9; 147/1; 150/11.
[40] Meljukova 1964, p. 44–45, pl. 14/12–16.
[41] Grečko, Šelehan' 2012, p. 73.
[42] Grečko, Šelehan' 2012, p. 29, 73, fig. 21/1–3; 22.
[43] Puzikova 2017, p. 50–51, fig. 37–38.
[44] Fialko 2022, p. 86, fig. 9/1–8, 10–11, 21–22.
[45] Puzikova 2017, p. 51–52, fig. 39/11; 40/3.
[46] Meljukova 1964, p. 45, pl. 13/16.
[47] Mogilov, Bokij 2016, p. 77, fig. 5/3–4.
[48] Jangulov 2008, p. 65, fig. 2/11.
[49] Zamjatnin 1946, p. 17–18, fig. 6/7.
[50] Puzikova 2017, p. 78, fig. 57/13-14; Mogilov 2008, fig. 92/1–3.
[51] Berezuckij 2009, p. 156, 161, fig. 4/2–3.
[52] Guljaev 2001, fig. 16/7; Volodin, Ševčenko 2024, p. 204, fig. 3/1.
[53] Mogilov 2008, p. 44, fig. 84/I.2.1.
[54] Merkulov 2018, p. 102, fig. 1/22.
[55] Mogilov 2008, p. 59, fig. 84/VI.2.7; 111/132.

căruță scitică”[56]. În ansamblul harnașamentului serveau probabil drept ornamente ce împodobeau curelele laterale ale căpăstrului[57]. În privința pieselor de la Ariușd, acestea par să redea mai degrabă fațada unui templu grecesc cu fronton și patru coloane. În orice caz, cele două exemplare au dimensiuni diferite, ceea ce înseamnă că nu au fost produse cu aceeași matriță. Pe spate, în zona superioară, au o singură urechiușă de prindere.

Conform lui Oleksandr Mogilov, acest gen de aplice se menține la modă circa un secol și jumătate, de la mijlocul secolului al V-lea până la începutul secolului al III-lea a.Chr.[58], însă datările complexelor închise în care au apărut par să le restrângă cronologia la secolul al IV-lea a.Chr.: kurganele 10 și 24 de la Kolbino aparțin mijlocului și, posibil, celui de-al treilea sfert al secolului al IV-lea a.Chr.[59]; kurganul 1/1910 de la Častye Kurgany este bine ancorat în a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. prin intermediul unei patere macedonene din bronz din inventar[60]; necropola de la Dubovoj nu depășește limitele aceluiași secol al IV-lea a.Chr.[61]; în sfârșit, cimitirul de la Russkaja Trostjanka are și acesta ca centru de greutate secolul al IV-lea a.Chr., însă kurganul 13 ce conținea o astfel de aplică, pe baza săgeților și a zăbalelor din inventar, ar putea data de la finalul secolului al V-lea a.Chr. sau de la cumpăna secolelor V–IV a.Chr.[62]. De vreme ce versiuni estompate ale acestor forme vor apărea mai târziu în cadrul harnașamentului sarmatic, cum arată o piesă din argint dintr-un mormânt de la Tanais, datat în secolele II–III p.Chr.[63], este de presupus că amintirea acestor aplici s-a menținut cu vigoare în arealul larg al bazinului Donului.

„Nasturele” din bronz este o ***aplică*** rotundă convexă, aproape semisferică, cu o toartă subțire de fixare pe partea concavă (MJIBV nr. inv. II 9635 AR, 2,62 cm diametrul, 1,81 cm grosime) (Fig. 1/7). Este un tip de ornament care apare de obicei în mai multe exemplare, eventual în perechi, în seturile de harnașament majoritar din secolele V–IV a.Chr., specifice lumii scitice. Sunt cunoscute peste 330 de exemplare în întreg teritoriul nord-pontic, dintre care aproape jumătate provin de la Donul mijlociu[64]. Dintre analogiile cele mai expresive cronologic pentru piesa noastră, menționăm cele cinci exemplare asociate cu vârfuri de săgeți I1a, I1b, I2a, I2b și II1 într-un kurgan scitic de la marginea sudică a silvostepei, cercetat în bazinul Tjasminului, la Mihajlivka (reg. Čerkasi, Ucraina), datat la mijlocul – a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr.[65].

O răspândire preponderent nord-pontică (unde se cunosc câteva zeci de exemplare), asemănătoare cu distribuția aplicilor de mai sus cu care, de altfel, se și asociază deseori, o au și ***cataramele*** rotunde din fier prevăzute cu un mic cârlig sau cu o mică protuberanță trasă din veriga metalică, cum este și cea din lotul discutat aici (MJIBV nr. inv. II 9696 AR, 4,6 cm diametrul) (Fig. 1/8). Cele mai vechi exemplare apar la mijlocul secolului al VII-lea a.Chr., dar cronologia marii majorități a pieselor este axată pe secolele V–IV a.Chr.[66]. Încă din al doilea sfert – mijlocul secolului al V-lea a.Chr., astfel de catarame rotunde pătrund și în lumea tracică, cum o arată piesa din bronz ce făcea parte din ansamblul de harnașament descoperit în tumulul 1 de la Golemani, la sud-est de Veliko Târnovo, complex datat la circa 470–445 a.Chr. pe baza ceramicii grecești pictate din inventar[67]. Pentru o etapă cronologică mai târzie, corespunzătoare secolului al IV-lea a.Chr., asocierile (în cadrul acelorași seturi de harnașament) dintre aplicile convexe și catarame asemănătoare celor de la Ariușd sunt atestate în întreaga lume scitică, din Podolia până la Donul mijlociu. E de menționat, în primul rând, kurganul 6 de la Ljubimivka, reg. Herson, complex cunoscut îndeosebi pentru asocierea de amfore din șanțul perimetral, datate la începutul celui de-al doilea sfert al secolului al IV-lea a.Chr.[68], apoi kurganul 17 de la Russkaja Trostjanka[69], dar și un cenotaf cercetat la Redvinci (reg. Hmel’nic’kij), în Podolia, în acest ultim caz catarama fiind din bronz și ușor diferită de piesa de la Ariușd[70].

Lotul de piese conținea și patru ***fragmente ceramice*** (MJIBV nr. inv. II 9639, 9697–9699 AR) provenind de la vase lucrate cu mâna, dar a căror formă nu poate fi reconstituită (Fig. 1/9–12). Unul dintre ele (Fig. 1/9) pare a reprezenta partea superioară a unei toarte de cană. Au dimensiuni cuprinse între 3,96 x 2,12 cm și 9,16 x 7,4 cm și grosimi între 0,87 și 1,48 cm. Culoarea variază de la brun închis la cenușiu închis. Este imposibil de precizat dacă aceste fragmente provin de la vase depuse în mormânt cu ofrande alimentare sau dacă indică urmele unui eventual ospăț funerar. Depunerea vaselor ceramice în morminte, cu ofrande alimentare pentru defunct, este o practică obișnuită în Hallstattul târziu transilvan, olăria, relativ standardizată, având pregnante trăsături locale[71]. La sud de Carpați, în mediul Ferigile, ceramica (îndeosebi ca resturi ale ospățului funerar) abundă în morminte[72], fiind întâlnită uneori în cantități semnificative și în forme dintre cele mai variate[73]. Totodată, ceramica depusă în morminte

[56] Zamjatnin 1946, p. 17–18; Mogilov 2008, p. 44; Puzikova 2017, p. 78, fig. 57/13–14.
[57] Mogilov 2008, p. 394, fig. 175/1–2; Guljaev 2010, p. 208, fig. 22; Puzikova 2017, p. 80, fig. 59/4.
[58] Mogilov 2008, p. 44, 59, fig. 111/132; 193.
[59] Savčenko 2002, p. 80; Savčenko 2009, p. 262; Volodin, Ševčenko 2024, p. 204.
[60] Trejster 2021.
[61] Berezuckij, Zolotarev 2018, p. 89–90.
[62] Puzikova 2017, p. 54, 71–72, fig. 41/14, 22, 28–31; 59/1, 12.
[63] Kozlovskaya, Ilyashenko 2018, p. 175, fig. 4/1.
[64] Mogilov 2008, p. 41, fig. 86/16–48; 87–89/1–20; 193.
[65] Mogilov 2021, p. 106, fig. 6/5–9; 7/4–11 (aplicile); p. 107–108, fig. 7/4–12; 13/19–27 (săgeți).
[66] Mogilov 2008, p. 62–63, fig. 121, 193.
[67] Teleaga 2015, p. 28–29, fig. 4/7.
[68] Šelehan’ 2016, p. 16, 20, fig. 2–3/5, 7.
[69] Puzikova 2017, p. 80–81, fig. 61/6–8; 19–22.
[70] Mogilov, Gucal 2023, p. 88, fig. 7/5–12; 9/4–10, 12.
[71] Vasiliev 1980, p. 61–72, pl. 2–8.
[72] Vulpe 1967, p. 23–24, 37–58, fig. 13–18, pl. 1–14.
[73] Mândescu 2021.

este specifică și pentru populațiile din silvostepă, nu însă și pentru sciții nomazi din stepa nord-pontică[74].

Cele circa 20 de fragmente de ***oase arse*** (MJIBV nr. inv. II 9700 AR) (Fig. 1/13), ce stau mărturie pentru existența unui mormânt de incinerație, au dimensiuni mici (0,3–4 cm lungime). Nu au beneficiat de un studiu antropologic, astfel că în această etapă nu suntem în măsură să aducem nici măcar precizări minimale legate de vârsta și sexul defunctului, presupunând că provin de la un singur individ. În orice caz, în respectivul individ nu trebuie văzut în mod obligatoriu un bărbat, de vreme ce vârfurile de săgeți și sulițele ușoare cu tijă lungă și călcâi au făcut parte inclusiv din panoplia preferată a amazoanelor[75].

DATAREA RELATIVĂ ȘI ABSOLUTĂ

Este evident că ansamblul numai aparent eterogen de arme, piese de harnașament, fragmente ceramice și oase calcinate de la Ariușd, coroborat și cu observațiile făcute la locul descoperirii, reprezintă vestigiile unui mormânt de incinerație. Tipologiile acestor piese de inventar funerar conduc către formele de inspirație „scitică", specifice Hallstattului târziu atât în Transilvania, cât și în arealele înconjurătoare. Însă puținele puncte de contact cu inventarele funerare specifice grupului cultural Ciumbrud, caracteristic pentru ilustrarea etapei târzii a primei epoci a fierului în Transilvania sunt indicii pentru plasarea mormântului de la Ariușd într-un orizont cronologic mai degrabă post-Ciumbrud. Cu toate că piesele de inventar de la Ariușd au valori inegale din perspectiva expresivității pentru cronologia absolută, întregul ansamblu se poziționează stabil în intervalul secolelor V–IV a.Chr. Cu un potențial mai mare de a se constitui în vectori cronologici pentru acest complex, vârfurile de săgeți indică cu precădere către mijlocul secolului al V-lea a.Chr. Elementele care ar putea împinge întregul ansamblu mai târziu în timp, și anume în secolul al IV-lea a.Chr., sunt aplicile de harnașament în formă de templu grec și, într-o oarecare măsură, vârful de suliță cu tijă lungă (dacă într-adevăr fragmentul provine de la o astfel de piesă). Având în vedere liniile mai rigide și mai puțin elaborate ale aplicilor comparativ cu acelea ale exemplarelor de la Donul mijlociu, nu este deloc exclus ca piesele prezentate aici să figureze printre prototipurile seriei. Prin urmare, cumulând toate datele și indiciile avute la îndemână, considerăm că cea mai adecvată datare pentru mormântul de la Ariușd rămâne mijlocul – a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr.

DATAREA RADIOCARBON

Unul dintre fragmentele de oase arse a fost datat AMS în ianuarie 2022, în Laboratorul Radiocarbon din Poznań,

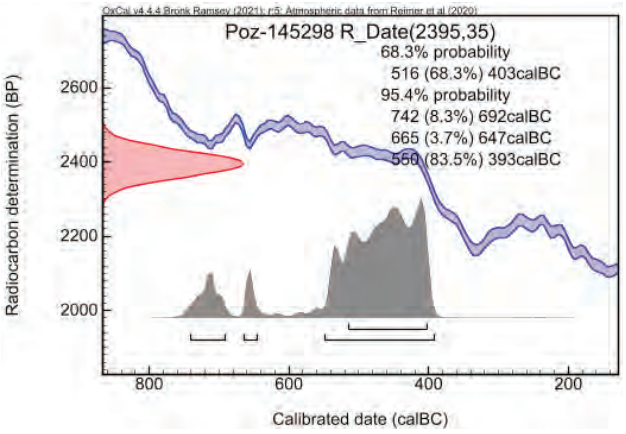

Figura 4. *Rezultatul datării radiocarbon a unei probe de os calcinat de la Ariușd* – Veczer.

Figure 4. *The result of radiocarbon dating of a cremated bone sample from Ariușd* – Veczer.

urmând procedurile de rutină ale laboratorului respectiv[76]. Ca de obicei, în cazul probelor organice din mormintele de incinerație, colagenul s-a dovedit a fi mult prea degradat în urma cremațiunii (0,2%N, 1,6%C), astfel că s-a recurs la metoda alternativă a datării unei fracțiuni de carbonați structurali. Calibrarea vârstei radiocarbon obținute a fost făcută cu softul OxCal v4.4.4[77], folosindu-se curba de calibrare IntCal20[78].

Vârsta convențională radiocarbon rezultată a fost 2395±35 BP (Poz-145298), situându-se, cum era de așteptat, în intervalul „platoului Hallstatt". După calibrare, în domeniul sigma 2 (95,4% probabilitate) au rezultat trei intervale cuprinse între 742 și 393 BC, cea mai mare pondere (83,5%) având-o ultimul interval, și anume 550–393 BC (Fig. 4). Validarea acestui ultim interval este întărită și de rezultatul calibrării în domeniul sigma 1 (68,3% probabilitate), în urma căruia a rezultat un singur interval, ce acoperă în totalitate secolul al V-lea a.Chr: 516–403 BC. Prin urmare, data radiocarbon calibrată confirmă, chiar dacă într-o manieră mai largă (a doua jumătate a secolului al VI-lea – primii ani ai secolului al IV-lea a.Chr.), așteptarea arheologică bazată pe cronologia pieselor relevante din inventarul funerar (secolul al V-lea a.Chr.). Un ultim amănunt care vine în susținerea suplimentară a acestui rezultat îl regăsim în corespondența dintre un an convențional BP extrem de apropiat de cel obținut de noi (2396 BP, cu abateri standard de ±13 și ±15) și inelele de creștere corespunzătoare anilor calendaristici 489, respectiv 463 BC, evidențiată în contextul unui experiment ce a confruntat dendrocronologia și datarea radiocarbon a unor inele de creștere succesive[79]. Totuși, în cazul oaselor din mormintele de incinerație trebuie păstrată întotdeauna o rezervă – deocamdată insurmontabilă – față de rezultatele datărilor radiocarbon, atât timp cât problema măsurii în care

[74] Mogilov, Bokij 2016, p. 85.
[75] Fialko 2022.
[76] Goslar 2018.
[77] Bronk Ramsey 2009; https://c14.arch.ox.ac.uk
[78] Reimer *et alii* 2020.
[79] Jacobsson *et alii* 2018, p. 223, tab. 1.

vârsta lemnului utilizat la rugul funerar își lasă amprenta asupra vârstei obținute din datarea oaselor calcinate (se suspectează o „îmbătrânire" a acesteia) rămâne deschisă[80].

Datările radiocarbon înmulțindu-se în ultima vreme, inclusiv pentru contextele hallstattiene târzii din spațiul carpato-dunărean, data BP de la Ariușd poate fi relaționată sugestiv (și convenabil, totodată) cu alte două date din același registru, oferite de complexe extracarpatice. Un rezultat foarte apropiat (2396±44 BP) a fost furnizat de un mormânt de înhumație de la Celic Dere, plasat arheologic în secolul al V-lea a.Chr. (cu precădere în deceniile de la mijlocul acestui secol)[81]. O dată practic identică (2395±30 BP) a fost înregistrată în mediul cultural Ferigile, obținută pe o probă de lemn ars dintr-un mormânt de incinerație de la Țițești[82], aparținând orizontului final al grupului (Ferigile III), a cărui apartenență la secolul al V-lea a.Chr. pare inevitabilă[83]. Este evident că cele trei date furnizate de contexte aparținând unor medii geografice și culturale diferite sunt în măsură să contribuie cu succes la conturarea tot mai clară a unui orizont cronologic comun acestor regiuni.

Data BP obținută pentru defunctul de la Ariușd este posterioară față de toate datele radiocarbon făcute cunoscute din Transilvania finalului primei epoci a fierului, probele analizate provenind atât din morminte ale grupului Ciumbrud, cât și dintr-un complex de tip „Vlaha"[84]. Totodată, prin intermediul acestei date, mormântul de la Ariușd se plasează înainte cu circa 50 de ani convenționali BP față de cele mai timpurii date radiocarbon obținute din morminte ale orizontului celtic din Transilvania[85], și, de asemenea, devansează cu cel puțin 100 de ani convenționali BP cele mai timpurii date radiocarbon dintr-un set consistent furnizat de un sit reprezentativ pentru cultura getică extracarpatică[86]. Toate aceste relaționări sunt argumente ce plasează mormântul de la Ariușd printre complexele arheologice cele mai relevante pentru ilustrarea cumpenei dintre prima și cea de-a doua epocă a fierului în Transilvania.

ATRIBUIRE CULTURALĂ *VS* RIT FUNERAR

Pornind în căutarea originii individului înmormântat pe malul înalt al Oltului de la Ariușd, se poate lesne observa cum analogiile cele mai relevante ale inventarului său funerar indică spre lumea scitică nord-pontică a secolelor V–IV a.Chr., cu un accent suplimentar pe zona Donului mijlociu. Cum s-ar putea situa în consonanță cu această realitate ritul funerar, în privința căruia, în cazul mormântului de la Ariușd, nu avem motive să punem la îndoială incinerația? Ideea recunoașterii unei prezențe scitice efective în vestigiile mormântului de la poalele Munților Baraolt s-ar împăca mai greu cu ritul incinerației. Pe de altă parte, incinerația capătă o consistență tot mai mare în orizontul final al grupului Ciumbrud[87], ceea ce ar putea îndrepta concluziile demersului nostru spre această direcție.

Incinerația a fost, totuși, practicată de populațiile scitice și chiar în zonele de origine pe care le suspicionăm pentru piesele inventarului funerar de la Ariușd. Lăsând deoparte grupul vest-podolian, unde acest rit este definitoriu, incinerația a fost practicată de sciți într-o proporție deloc neglijabilă, fie că vorbim de stepă sau de silvostepă. La frontierele nordice (nordul silvostepei niprene, bazinul Pripjatului[88]) și la cele sudice ale lumii scitice (Nistrul Inferior[89]; Bugeac[90]), în zonele de contact cu cultura Milohrad, respectiv cu cultura tracică, incinerația este practicată în secolul al IV-lea a.Chr. Mai departe către est, în silvostepa din dreapta Niprului, încă din secolele VII–VI a.Chr. incinerația a avut o incidență sporită, etapă în care mormintele de incinerație depășesc o treime din totalul înmormântărilor scitice din această zonă, pentru ca în secolele VI–V procentul să coboare la circa 20%, continuând să se mențină sesizabilă și pe durata secolelor V–IV a.Chr.[91].

Nici chiar la Donul mijlociu incinerația nu mai reprezintă o curiozitate la nivelul cronologic al secolelor V–IV a.Chr., așa cum era considerată acum mai bine de șase decenii, când mormintele de incinerație își făceau aici pentru prima oară apariția[92]. Morminte de incinerație sunt cunoscute în toate necropolele importante în care înhumația deține supremația (Russkaja Trostjanka, Mastjugino, Kolbino, Dubovoj), chiar dacă proporția lor este redusă, circa 5% din totalul mormintelor cercetate[93].

PEISAJUL ARHEOLOGIC LOCAL LA FINALUL PRIMEI EPOCI A FIERULUI

Localitatea Ariușd are o rezonanță aparte în literatura arheologică, situl arheologic cercetat aici devenind unul eponim pentru cunoscuta cultură eneolitică. Însă și alte descoperiri, aparținând altor epoci, din preistorie până în evul mediu, inclusiv din prima epocă a fierului – o urnă (în punctul *Valea Cetății*) și o așezare (pe vârful Csókás) – s-au dovedit a fi deloc de neglijat[94]. Descoperirea prezentată aici se integrează astfel unui tablou arheologic local variat, dar fărâmițat și studiat inegal, astfel că nu se poate stabili o conexiune certă cu vreunul dintre cele două puncte „hallstattiene" cunoscute anterior, cu atât mai mult cu cât

[80] Zazzo *et alii* 2012, p. 855–866; Olsen *et alii* 2013, p. 30–34; Palincaș 2017, p. 2–4.
[81] Sîrbu *et alii* 2020, p. 244, 262, tab. 1.
[82] Măndescu 2024b, p. 138–139, pl. 6.
[83] Vulpe 1977, p. 89, fig. 4, 18; Măndescu 2024a, p. 20–21, 24, fig. 3–4.
[84] Măndescu 2024a, p. 25–26 și nota 77, cu literatura; Balteș *et alii* 2024.
[85] Berecki 2023.
[86] Munteanu *et alii* 2023.
[87] Vasiliev 1976, p. 72–82; Vasiliev 1980, p. 56–60, 136–138.
[88] Mogilov, Didenko 2022.
[89] Sinika *et alii* 2020.
[90] Suničuk 1985, p. 38.
[91] Kovpanenko *et alii* 1989, p. 34, 39, 46, tab. 10.
[92] Bašilov 1963, p. 157.
[93] Volodin 2018.
[94] Cavruc *et alii* 1998, p. 152–156, nr. XXXVb.

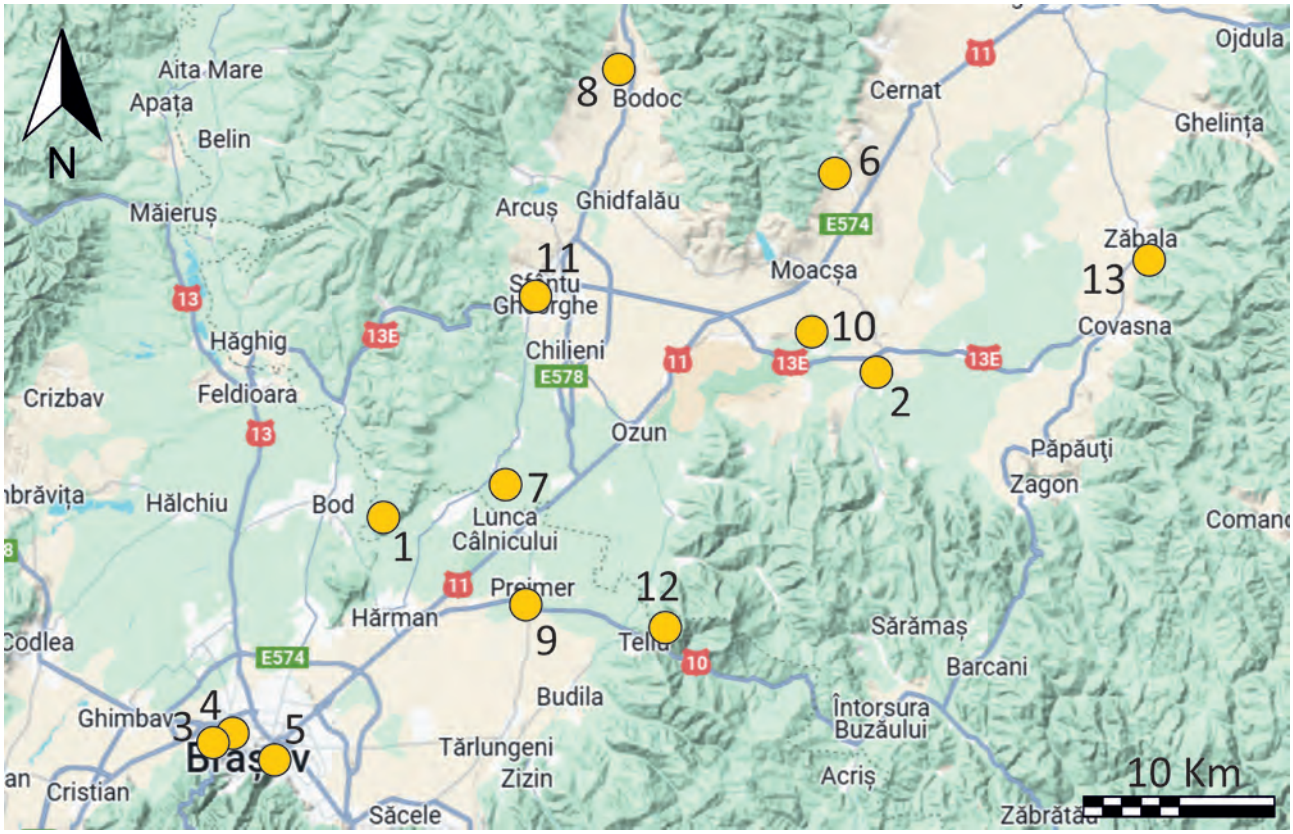

Figura 5. *Distribuția descoperirilor HaD din colțul sud-estic al Transilvaniei, menționate în text. 1. Ariușd* – Veczer*; 2. Boroșneu Mare; 3. Brașov* – Bartolomeu*; 4. Brașov* – Dealul Melcilor*; 5 Brașov* – Dealul Sprenghi*; 6. Dalnic; 7. Dobolii de Jos; 8. Olteni; 9. Prejmer; 10. Reci; 11. Sfântu Gheorghe; 12. Teliu; 13. Zăbala. Harta de fundal Google Maps.*

Figure 5. *Map showing the distribution of HaD discoveries from the southeastern corner of Transylvania, mentioned in the text. 1. Ariușd* – Veczer*; 2. Boroșneu Mare; 3. Brașov* – Bartolomeu*; 4. Brașov* – Dealul Melcilor*; 5. Brașov* – Dealul Sprenghi*; 6. Dalnic; 7. Dobolii de Jos; 8. Olteni; 9. Prejmer; 10. Reci; 11. Sfântu Gheorghe; 12. Teliu; 13. Zăbala. Google Maps background map.*

acestea sunt situate în partea opusă a localității, la nord de satul Ariușd, către Araci[95].

Pentru perioada în care am plasat mormântul de la Ariușd, și anume aceea a Hallstattului final axat pe secolul al V-lea a.Chr., zona mai largă de care aparține această descoperire, și anume colțul sud-estic al Transilvaniei, ne dezvăluie un peisaj arheologic complex, cu trăsături particulare (Fig. 5). Zona nu duce lipsă de fortificații din prima epocă a fierului[96], dar în absența unui program consistent de cercetări de teren este mai greu de precizat dacă orizontul lor de funcționare s-a întins și peste Hallstattul D. Sunt argumente suficient de pertinente pentru a susține opinia că cel puțin unele dintre aceste locuri întărite, precum cel de la Teliu[97], dar și așezări nefortificate, precum cea de la Prejmer, cu ceramică specifică[98], au fost active în amurgul primei epoci a fierului.

Distribuția pieselor de certă factură orientală în zona apropiată descoperirii de la Ariușd, deși nu foarte densă, are câteva puncte de mare interes care converg cronologic spre secolul al V-lea a.Chr. Dincolo de vârfurile de săgeți „scitice" din bronz, cu trei muchii sau cu trei aripioare, descoperite întâmplător și izolat în mai multe locuri în zonă (de exemplu, la Boroșneu Mare[99] sau pe cunoscutele „dealuri" ale Brașovului, *Dealul Melcilor* și *Dealul Șprenghi*[100]) și peste care s-ar putea trece cu mai multă ușurință, dat fiind larga lor răspândire în epocă, din această zonă provine o spadă scurtă de tip akinakes, descoperită probabil pe teritoriul Brașovului, în cartierul Bartolomeu[101]. Această piesă ar fi putut face parte din ansamblul unui inventar funerar[102]. Deși nu toate opiniile concordă în acest sens, datarea spadei este bine ancorată în secolul al V-lea a.Chr.[103]. Apoi, nu trebuie pierdut din vedere faptul că spectaculoasa

[95] Székely 1981, p. 42, 44.
[96] Costea 2000.
[97] Alexandrescu, Pop 1989, p. 16, fig. 22/1; Costea 2000, p. 223–224; Costea 2004, p. 82–83, nr. 95 și îndeosebi Ștefan *et alii* 2019.
[98] Costea 2004, p. 76, nr. 72.
[99] Cavruc *et alii* 1998, p. 52, nr. VIIa5c80; Vasiliev 1980, p. 143, nr. 16.
[100] I. H. Crișan 1960, p. 118; Costea 2004, 63, nr. 7.
[101] I. H. Crișan 1960, p. 118, fig. 1; Bauman, Iacobeanu 2003.
[102] Vasiliev 1980, p. 143, nr. 17.
[103] Vulpe 1990, p. 45, 47–48 (tipul Cozia), nr. 48, pl. 10/48; 63/42.

spadă lungă de tip akinakes de la Dobolii de Jos[104] a fost descoperită în albia Oltului (*Flussfunde*[105]) la mai puțin de 8 km distanță față de mormântul de la Ariușd. Datată de cele mai multe ori pausșal, într-un interval cronologic suprapus peste a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.[106] și prima jumătate a secolului următor[107], dar și mult mai restrâns, în al doilea și al treilea sfert al secolului al V-lea a.Chr., în acord cu relevanța unor detalii stilistice[108], spada de la Dobolii de Jos tinde să se apropie tot mai convingător de orizontul temporal al mormântului de la Ariușd.

Ceramică desemnată când „de factură scitică", când „protodacică", descoperită în tot atâtea locuri ca piesele izolate în arealul sud-vest transilvan, în apropierea descoperirii de la Ariușd (de exemplu, la Cristian[109], la Zăbala[110], la Dalnic[111], la nord de cartierul brașovean Bartolomeu, între Cimitirul Central și Stupini[112]), ar putea proveni din morminte distruse, așa cum pare a fi cazul vaselor descoperite laolaltă cu fragmente de craniu uman la Brașov, la sud-vest de cartierul Bartolomeu[113].

Totuși, zona Ariușd (colțul sud-estic al Transilvaniei în general) nu a făcut parte din arealul predilect al grupului Ciumbrud, concentrat în bazinul Mureșului mijlociu și în Podișul Târnavelor[114]. Nu se cunosc aici decât câteva morminte de înhumație tipice pentru acest grup, descoperite în cel puțin două rânduri la Sfântu Gheorghe[115]. Unele dintre acestea au în inventar piese specifice finalului primei epoci a fierului, precum mărgelele din pastă sticolasă galbenă, cu „ochi" alb-albaștri[116], relativ obișnuite nu numai în Hallstattul târziu sud-carpatic[117], ci și în Transilvania secolelor VI–IV a.Chr.[118].

Puțin expus prezenței grupului Ciumbrud, mediul cultural local de la cumpăna dintre cele două epoci ale fierului lasă să se întrevadă o orientare mai consistentă îndreptată nu către interiorul spațiului transilvan, ci mai degrabă către zona extracarpatică a Curburii[119]. Acestei orientări culturale predilecte i se datorează concentrarea tocmai în această zonă a unor situri cu funcții diverse, cu certe corespondențe sud-carpatice: așezarea și necropola de la Olteni – *Cariera de Nisip*[120], câmpul de gropi de la Reci – *Doboika* (inventarul gropii C85, de exemplu, este mai mult decât relevant pentru ilustrarea formelor de expresie pe care le îmbracă aceste conexiuni trans-carpatice)[121], precum și, probabil, alte complexe de acest fel la Olteni – *Axon*[122]. Relațiile dintre comunitățile aflate de-o parte și de cealaltă a Carpaților de Curbură vor continua să se dezvolte și de-a lungul celei de-a doua epoci a fierului, epocă pentru care se constată o amplificare a acestora în raport cu perioadele anterioare[123].

CONCLUZII

Materialele arheologice descoperite cu detectorul de metale pe malul înalt al Oltului de pe Dealul Veczer, la sud de Ariușd (jud. Covasna), reușesc să ilustreze omogen panoplia elaborată, cu o pregnantă coloratură scitică, a unui războinic călare. Oasele calcinate alături de care au fost găsite vorbesc despre un mormânt de incinerație. Avem de a face cu unul dintre cei mai bine echipați războinici „hallstattieni târzii" din întreaga Transilvanie. Analogiile pentru elementele spectaculosului inventar funerar indică lumea scitică nord-pontică a secolelor V–IV a.Chr. Datarea mormântului a fost restrânsă la mijlocul – a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr., factorul determinant fiind cronologia vârfurilor de săgeți. Sugestiile oferite de rezultatele datării radiocarbon nu contrazic concluziile cronologiei de contact, plasând mormântul de la Ariușd într-un orizont temporal comun cu faza Ferigile III din Muntenia și cu necropola de la Celic Dere din Dobrogea nordică. Efectuarea unei săpături arheologice la locul descoperirii se impune nu numai pentru recuperarea unor alte posibile elemente de inventar lăsate în urmă de detectoriști, ci și pentru documentarea eventualei arhitecturi funerare. Acest mormânt, aflat în apropierea unor bine-cunoscute piese de factură orientală din secolul al V-lea a.Chr. descoperite în colțul sud-estic al Transilvaniei (Dobolii de Jos, Bartolomeu), este în măsură să contribuie semnificativ la nuanțarea complexului peisaj arheologic al zonei, de la cumpăna dintre cele două epoci ale fierului. Este o zonă către care converg patru dintre pasurile transcarpatice majore (Rucăr–Bran, Teleajen, Buzău și Oituz), prin urmare dintotdeauna expusă contactelor inter-regionale.

[104] Cavruc *et alii* 1998, p. 91, nr. XXb2–267.
[105] Vulpe 2000, p. 227, fig. 1; Măndescu 2020, p. 302, fig. 1/10a–b.
[106] Vasiliev 1979, p. 33, fig. 6/3–3a; Vasiliev 1980, p. 87, 145, nr. 37, pl. 14/3–3a.
[107] Vulpe 1990, p.62–64, pl. 16/78; 63/78; Vulpe 2000, p. 229.
[108] Topal 2020, p. 641, fig. 5/1; 9.
[109] Costea 2004, p. 67, nr. 26; Vasiliev 1980, p. 153, nr. 4.
[110] Cavruc *et alii* 1998, p. 163, nr. XXXVIIIe2-666.
[111] Cavruc *et alii* 1998, p. 102, nr. XXIVa7c310.
[112] Costea 2004, p. 91, nr. 16.
[113] I. H. Crișan 1969, p. 255, nr. 41a; Costea 2004, p. 64, nr. 13.
[114] Vasiliev 1980, p. 32–34, pl. 1.
[115] Székely 1960; Vasiliev 1980, p. 149, nr. 74; Cavruc *et alii* 1998, p. 127–128, nr. XXIXc12–14, 494–496.
[116] Székely 1960, p. 373, fig. 3/6–7.
[117] Vulpe 1967, p. 72, fig. 22.
[118] Urák 2023.
[119] Vulpe 2000, p. 229.
[120] Sîrbu *et alii* 2008.
[121] Ștefan *et alii* 2018, p. 142–143, 149, fig. 8.
[122] Ștefan *et alii* 2018, p. 149–150.
[123] V. Crișan 2000; V. Crișan, Sîrbu 2009.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu, Pop 1989 – A. D. Alexandrescu, I. I. Pop, *Cetățuia dacică de la Teliu, jud. Brașov*, Cumidava 14, 1989, p. 10–22.

Balteș *et alii* 2024 – G. Balteș, M. Gligor, M-B. Condurățeanu, *Cronologie relativă vs. cronologie absolută privitoare la orizontul scitic din Transilvania. Necropola de la Sâncrai-Dâlma lui Candin (jud. Alba)*, Terra Sebus 16, 2024, p. 31–69.

Bartík *et alii* 2017 – J. Bartík, E. Čermáková, V. Čisťaková, I. Čižmář, M. Čižmář, M. Daňhel, P. Fojtík, J. Frolík, M. Golec, M. Kalábek, O. Klápa,

P. Knotek, B. Komoróczy, J. Langová, T. Merta, J. Musil, M. Novák, M. Popelka, D. Rožnovský, D. Říčan, R. Sedláček, Z. Schenk, P. Šín, J. Šmerda, B. Tomešová, D. Válek, D. Vích, V. Vránová, J. Waldhauser, T. Zeman, *The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic*, StArchBrno 22(1), 2017, p. 27–69.

Bašilov 1963 – V. A. Bašilov, *Kurgany s truposožženijami u s. Mastjugino*, SA 2, 1963, p. 151–157.

Bauman, Iacobeanu 2003 – I. Bauman, G. Iacobeanu, *Un pumnal de tip „akinakes" descoperit la Brașov*, ActaMM 22–24(1), 2001–2003 (2003), p. 19–22.

Berecki 2023 – S. Berecki, *Radiocarbon Dating of Late Iron Age Graves from Transylvania*, ArchBulg 27(1), 2023, p. 25–35.

Berezuckij 2009 – V. D. Berezuckij, *Issledovanie kurganov u hut. Dubovoj na Srednem Donu v. 2008 g.*, Arheologičeskie pamjatniki Vostočnoj Evropy. Mežvuzovsij sbornik naučnyh trudov, vypusk 13, Voronež, 2009, p. 152–163.

Berezuckij, Zolotarev 2018 – V. D. Berezuckij, P. M. Zolotarev, *Kurgany skifskogo vremeni u hut. Dubovoj na Srednem Donu (raskopki 2005 g.)*, RossArch 1, 2018, p. 82–92.

Boroffka 2002 – N. Boroffka, *Mormântul hallstattian de la Batoș, jud. Mureș*, Angustia 7, 2002, p. 233–240.

Bronk Ramsey 2009 – C. Bronk Ramsey, *Bayesian analysis of radiocarbon dates*, Radiocarbon 51, 1, 2009, p. 337–360.

Cavruc *et alii* 1998 – V. Cavruc, B. Bartók, M. Bărbulescu, E. Chirilă, I. H. Crișan, V. Crișan, Z. Székely, Z. Székely, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, Sfântu Gheorghe, 1998.

Ceban *et alii* 2015 – I. Ceban, D. Topal, S. Agulnicov, S. Popovici, *Tumulul scitic nr. 7 de la Crihana Veche (r-nul Cahul)*, ArhPrevRepMoldova 2, 2015, p. 43–58.

Cernamoriți, Sîrbu 2023 – R. Cernamoriți, V. Sîrbu, *Weapon burials at the end of the First Iron Age in northern Dobruja. Case study: Telița-Celic Dere necropolis*, în: V. Sîrbu, C. Schuster, D. Hortopan (eds.), *Warriors and Their Weapons in Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 21st International Colloquium of Funerary Archaeology, 25th–28th May, 2023, Târgu Jiu, Gorj County (Romania)*, Brăila, 2023, p. 105–136.

Chochorowski 1985 – J. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde*, Prace archeologiczne 36, Warszawa – Krakow, 1985.

Costea 2000 – F. Costea, *Fortificații hallstattiene din județul Brașov*, Angustia 5, 2000, p. 221–226.

Costea 2004 – F. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, ed. a 2-a, Brașov, 2004.

I. H. Crișan 1960 – I. H. Crișan, *Un akinakes inedit din Muzeul Făgăraș (Considerațiuni asupra grupului scitic din Transilvania)*, în: *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 117–129.

I. H. Crișan 1965 – I. H. Crișan, *Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului (Lechința, Cristești, Războieni-Cetate)*, ActaMN 2, 1965, p. 39–76.

I. H. Crișan 1969 – I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969.

V. Crișan 2000 – V. Crișan, *Aspecte privind relațiile dacilor din estul Transilvaniei cu ținuturile extracarpatice (sec. II a. Chr. – I p. Chr.)*, Istros 10, 2000, p. 239–250.

V. Crișan, Sîrbu 2009 – V. Crișan, V. Sîrbu (eds.), *Dacii din Curbura Carpaților – catalog de expoziție*, Sfântu Gheorghe, 2009.

Daragan 2017 – M. Daragan, *O formirovanii skifskih kolčannyh naborov vtoroj poloviny VI v. do n. e.*, StratumPlus 3, 2017, p. 51–111.

Daragan 2019 – M. Daragan, *O kolčannyh naborah skifov pervoj poloviny – srediny V v. do n. e. (bašnevidnyj gorizont)*, MAIASP 11, 2019, p. 146–244.

Fialko 2022 – O. Fialko, *Weapons of long distance combat in the arsenal of Scythian female warriors*, SprawArch 74(2), 2022, p. 75–91.

Gavrilă 2003 – S. Gavrilă, *Culturi antice în zona gurilor Dunării. I. Preistorie și protoistorie*, BiblIstroPontica-A 5, Cluj-Napoca, 2003.

Goslar 2018 – T. Goslar, *Description of procedures of AMS 14C dating used in the Poznań Radiocarbon Laboratory 2018*, https://radiocarbon.pl/en/description-of-procedures/ (accesat 26.05.2025).

Grečko, Šelehan' 2012 – D. S. Grečko, A. V. Šelehan', *Griškovskij mogil'nik skifov na Har'kovščine*, Kiev, 2012.

Guljaev 2001 – V. I. Guljaev, *Obščie problemy arheologii Srednego Dona skifskogo vremeni*, în: V. I Guljaev (ed.), *Arheologija Srednego Dona v skifskuju epohu. Trudy Potudanskoj arheologičeskoj ekspedicii IA RAN, 1993–2000 gg.*, Moskva, 2001, p. 18–52.

Guljaev 2010 – V. I. Guljaev, *Na vostočnyh rubežah Skifii (drevnosti Donskih skifov)*, Moskva, 2010.

Hellmuth 2010 – A. Hellmuth, *Bogenschützen des Pontischen Raumes in der Älteren Eisenzeit. Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skythischen Pfeilspitzen*, UPA 177, Bonn, 2010.

Jacobsson *et alii* 2018 – P. Jacobsson, W. D. Hamilton, G. Cook, A. Crone, E. Dunbar, H. Kinch, P. Naysmith, B. Tripney, S. Xu, *Refining the Hallstatt Plateau: Short-Term 14C Variability and Small Scale Offesets in 50 Consecutive Single Tree-Rings from Southwest Scotland Dendro-Dated 510–450 BC*, Radiocarbon 60(1), 2018, p. 219–237.

Jangulov 2008 – S. Ju. Jangulov, *Oružie iz pogrebenij V v. do n. e. Elizavetovskogo mogil'nika v del'te Dona*, RossArch 1, 2008, p. 63–72.

Kemenczei 2009 – T. Kemenczei, *Studien zu den Denkmälern skythisch Geprägter Alföld Gruppe*, Inventaria praehistorica Hungariae 12, Budapest, 2009.

Kovpanenko *et alii* 1989 – G. T. Kovpanenko, S. S. Bessonova, S. A. Skoryj, *Pamjatniki skifskoj epohi Dneprovskogo lesostepnogo pravoberež'ja (Kievo Čerkassij region)*, Kiev, 1989.

Kozlovskaya, Ilyashenko 2018 – V. Kozlovskaya, S. M. Ilyashenko, *Tamgas and tamga-like signs from Tanais*, în: W. E. Keil, S. Kiyanrad, C. Theis, L. Willer (eds.), *Zeichentragende Artefakte im sakralen Raum: Zwischen Präsenz und UnSichtbarkeit*, Materiale Textkulturen 20, Berlin – Boston, 2018, p. 167–197.

Kozubová 2019 – A. Kozubová, *„Mutig wie ein Adler, schnell wie ein Pferd." Untersuchungen zu den Gräbern der Vekerzug-Kultur mit Waffen und Pferdegeschirr: Fallstudie*, Musaica 4(2), 2019, p. 27–109.

László 2015 – A. László, *Früheisenzeitliche Entdeckungen aus der Moldau. Ein Skythisches Gräberfeld in Cozia (Bezirk Iaşi)?*, în: I. Szathmári, G. Ilon (eds.), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75- Geburtstag*, Budapest, 2015, p. 317–338.

Măndescu 2010 – D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V–III a.Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*, Teze de doctorat Istorie 21, Brăila, 2010.

Măndescu 2020 – D. Măndescu, *Waters as* sedes deorum *in the Iron Age North-Thracian lands*, în: I. Cândea (ed.), *Tracii și vecinii lor în Antichitate: arheologie și istorie / The Thracians and their neighbours in Antiquity: archaeology and history. Studies in honour of Valeriu Sîrbu at his 70th anniversary*, Brăila, 2020, p. 297–321.

Măndescu 2021 – D. Măndescu, *Daily bread for the afterlife or feeding the people? Pottery as status marker in an outstanding burial from Valea Stânii necropolis (Romania)*, ŚląskieSprawArch 63, 2021, p. 75–99.

Măndescu 2024a – D. Măndescu, *Datări radiocarbon pentru necropola din prima epocă a fierului de la Ferigile (jud. Vâlcea)*, SCIVA 75(1–4), 2024, p. 7–35.

Măndescu 2024b – *Necropola hallstattiană târzie de la Țițești (jud. Argeș): o reevaluare și o dată radiocarbon pentru faza Ferigile III*, în: D. Aparaschivei, G. Bilavschi, L. Bacumenco-Pîrnău (eds.), *Varia Archaeologica*, IV, *Provocări, căutări și certitudini în cercetarea arheologică românească actuală*, Iași – Cluj-Napoca, 2024, p. 131–147.

Măndescu 2024c – D. Măndescu, *The spur from Valea Stânii. On horses and men in Early Iron Age Ferigile group*, Dacia NS 68, 2024, p. 85–148.

Meljukova 1964 – A. I. Meljukova, *Vooruženie skifov*, Svod arheologičeskih istočnikov D1–4, Moskva, 1964.

Merkulov 2018 – A. N. Merkulov, *Rezultaty rentgenospektral'nyh issledovanij bronzovyh izdelij skifskogo vrenemi iz lesostepnogo Podonja*, IzvestijaVoronež 1 (278), 2018, p. 100–103.

Mogilov 2008 – O. D. Mogilov, *Sporjadžennja konja skif'skoj dobi u lisostepu Shidnoj Evropi*, Kijv – Kam'janeč'-Podil's'kij, 2008.

Mogilov 2021 – O. D. Mogilov, *Drugij Mihajlivskij kurgan – pam'jatka V st. do n. e. v Potjasminni*, ArheologijaKiiv 2, 2021, p. 92–114.

Mogilov, Bokij 2016 – O. D. Mogilov, N. M. Bokij, *Pohovannja skifs'kogo veršnika na r. Sinjuha*, ArheologijaKiiv 3, 2016, p. 76–88.

Mogilov, Didenko 2022 – A. Mogilov, S. Didenko, *K voprosu o severnyh granicah rasprostranenija pamjatnikov skifskogo kruga v Ukrainskoj lesostepi (kurgan u s. Ladyžiči v nizov'jah r. Pripjat'*, Tyragetia SN 16 (31), 1, 2022, p. 209–220.

Mogilov, Gucal 2023 – O. D. Mogilov, V. A. Gucal, *Redvinci – veršnic'kij pohoval'no-pominal'nij kompleks skifs'kogo času na Pivničnomu Podilli*, ArheologijaKiiv 1, 2023, p. 86–110.

Munteanu *et alii* 2023 – O. Munteanu, N. Mateevici, V. Iarmulschi, G. Sîrbu, *Fortificația getică Horodca Mică: repere cronologice*, în: D. Aparaschivei, G. Bilavschi, L. Bacumenco-Pîrnău (eds.), *Varia Archaeologica*, III, *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, Iași – Cluj-Napoca, 2023, p. 147–177.

Novičihin *et alii* 2010 – A. M. Novičihin, A. S. Klemešov, Ju. S. Kruškol, M. Ju. Trejster, N. N. Terehova, *Naselenie arhaičeskoj Sindiki. Po materialam nekropolja u hutora Rassvet*, Nekropoli Černomor'ja 3, Moskva, 2010.

Olsen *et alii* 2013 – J. Olsen, J. Heinemeier, K.M. Hornstrup, P. Bennike, H. Trane, *'Old wood' effect in radiocarbon dating of prehistoric cremated bones?*, JAS 40(1), 2013, p. 30–34.

Palincaș 2017 – N. Palincaș, *Radiocarbon Dating in Archaeology: Interdisciplinary aspects and consequences (An overview)*, AIP Conference Proceedings 1852, 060006, 2017, p. 1–11.

Perian 1969 – V. Perian, *Descoperiri scitice în județul Botoșani*, RevMuz 6(1), 1969, p. 83.

Polin, Daragan 2021 – S. V. Polin, M. N. Daragan, *Skifskie katakomby s dvumja vhodnymi jamami. Č. 1. Ritual'nye katakomby*, MAIASP 13, 2021, p. 334–422.

Puzikova 2017 – A. I. Puzikova, *Pogrebal'nyj inventar' kurgannyh mogil'nikov skifskogo vremeni Srednego Podon'ja*, Moskva, 2017.

Reimer *et alii* 2020 – P. J. Reimer, W. E. N. Austin, E. Bard, A. Bayliss, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, M. Butzin, H. Cheng, R. Lawrence Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, B. Kromer, S. W. Manning, R. Muscheler, J. G. Palmer, C. Pearson, J. van der Plicht, R. W. Reimer, D. A. Richards, E. Marian Scott, J. R. Southon, C. S. M. Turney, L. Wacker, F. Adolphi, U. Büntgen, M. Capano, S. M. Fahrni, A. Fogtmann-Schulz, R. Friedrich, P. Köhler, S. Kudsk, F. Miyake, J. Olsen, F. Reinig, M. Sakamoto, A. Sookdeo, S. Talamo, *The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP)*, Radiocarbon 62(4), 2020, p. 725–757.

Savčenko 2002 – E. I. Savčenko, *K voprosu o hronologii mogil'nika Ternovoe I – Kolbino I*, în: *Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo Morja v drevnosti i srednie veka – Materialy X meždunarodnoj naučnoj conferencii 29 maja–3 ijunja 2001 g.*, Rostov-na-Donu, 2002, p. 79–83.

Savčenko 2009 – E. I. Savčenko, *Snarjaženie konja skifskogo vremeni na Srednem Donu kak arheologičeskij istočnik*, în: V. I. Guljaev (ed.), *Arheologija Srednego Dona v skifskuju epohu. Trudy Donskoj arheologičeskoj ekspedicii IA RAN, 2004–2008 gg.*, Moskva, 2009, p. 221–239.

Šelehan' 2016 – O. V. Šelehan', *Pohovannja skifs'kih vojniv iz sokirami z Ljubimivs'kogo mogilnika (za materialami Kahovs'koj ekspedicij)*, ArhDIUkrajn 1(18), 2016, p. 15–28.

Shelekhan 2016 – O. Shelekhan, *Single-edged sword from Scythian barrow near Myrne village in steppe Ukraine*, FolArchPoznan 21, 2016, p. 415–435.

Sinika *et alii* 2020 – V. Sinika, S. Lysenko, S. Razumov, N. Tel'nov, *Kurgan 2 gruppy «Rybhoz» v Nižnem Podnestrov'e i skifskie kremacii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, RevArh SN 16(1), 2020, p. 99–107.

Sîrbu *et alii* 2008 – V. Sîrbu, V. Cavruc, D. Buzea, *O comunitate dacică din sec. IV–III a. Chr. la Olteni, jud. Covasna*, Angustia 12, 2008, p. 109–148.

Sîrbu *et alii* 2020 – V. Sîrbu, M. M. Ștefan, D. Ștefan, T. Bochnak, *Funerary Practices during the 6th–5th Centuries BC in Telița "Celic-Dere", at the Lower Danube*, în: E. Teleaga (ed.), *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. Bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*, SEAT 5, Rhaden/Westf., 2020, p. 225–269.

Suničuk 1985 – E. F. Suničuk, *Skifskij mogil'nik Čauš v nizov'jah Dunaja*, în: *Pamjatniki drevnej istorii severo-zapadnogo Pričernomor'ja. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, 1985, p. 38–45.

Suničuk, Fokeev 1984 – E. F. Suničuk, M. M. Fokeev, *Skifskij mogil'nik Plavni I v nizov'jah Dunaja*, în: *Rannij železnyj vek severo-zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1984, p. 103-120.

Székely 1960 – Z. Székely, *Mormântul scitic de la Sf. Gheorghe (r. Sf. Gheorghe, Reg. Aut. Maghiară)*, SCIV 11(2), 1960, p. 373–381.

Székely 1981 – Z. Székely, *Sistemul de fortificare la așezarea neolitică de la „Tyiszk" și la cetatea feudala de la „Csókás" în satul Ariușd (jud. Covasna) – Az erősdi Tyiszken és a Csókáson lévő neolitikus és középkori erődítések*, Aluta 12–13, 1980–1981 (1981), p. 39–53.

Ștefan *et alii* 2018 – M. Ștefan, D. L. Buzea, D. Ștefan, A. Kovács, J. Puskás, *Raport preliminar asupra cercetărilor desfășurate la Reci-Doboika, jud. Covasna, un sit cu depuneri în gropi din epoca fierului*, Angustia 22, 2018, p. 137–165.

Ștefan *et alii* 2019 – M.-M. Ștefan, D. Ștefan, D.-L. Buzea, *Noi cercetări asupra fortificațiilor de la Teliu, jud. Brașov*, Angustia 23, 2019, p. 229–256.

Teleaga 2015 – E. Teleaga, *Die Anfänge der figuralen thrakischen Kunst in dem 5. Jahrhundert v. Chr.*, SEAT 1, Rahden/Westf., 2015.

Topal 2020 – D. Topal, *Antennae of Scythian akinakai: from abstraction to realism, there and back again*, în: S. Pankova, J. Simpson (eds.), *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia: Proceedings of a conference held at the British Museum, 27–29 October 2017*, Oxford, 2020, p. 627–642.

Topal 2021 – D. Topal, *Akinak na zapade skifskogo mira*, Biblioteca Tyragetia 35, Chișinău, 2021.

Trejster 2021 – M. Ju. Trejster, *Makedonskaja (frakijskaja?) bronzovaja patera iz kurgana no. 1/1910 gruppy «Častye Kurgany» na Srednem Donu*, MAIASP 13, 2021, p. 380–403.

Urák 2023 – M. Urák, *Beware of blue eyes? About a string of mysterious Iron Age eye beads in the National Museum of Transylvanian History*, ActaMN 60(1), 2023, p. 11–44.

Vasiliev 1974 – V. Vasiliev, *Poziția cronologică și semnificația cultural-etnică a săgeților scitice din aria carpatică*, Apulum 12, 1974, p. 48–59.

Vasiliev 1976 – V. *Vasiliev, Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei scitice din Transilvania*, Marisia 6, 1976, p. 49–87.

Vasiliev 1979 – V. Vasiliev, *Pumnalele akinakes din Transilvania*, ActaMN 16, 1979, p. 11–37.

Vasiliev 1980 – V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

Volodin 2018 – S. A. Volodin, *Pogrebenija c kremacijami skifskoj epohi na territorii Srednego Podon'ja*, KSMoscova 250, 2018, p. 229–242.

Volodin, Ševčenko 2024 – S. A. Volodin, A. A. Ševčenko, *Ob odnom tipe uzdečnyh bljašek skifskoj epohi*, KSMoscova 275, 2024, p. 193–208.

Vulpe 1967 – A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, BA 11, București, 1967.

Vulpe 1977 – A. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, Dacia NS 21, 1977, p. 81–112.

Vulpe 1990 – A. Vulpe, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI/9, München, 1990.

Vulpe 2000 – A. Vulpe, *Spada de fier de la Dobolii de Jos (Aldoboly)*, Angustia 5, 2000, p. 227–234.

Zamjatnin 1946 – S. N. Zamjatnin, *Skifskij mogil'nik «Častye Kurgany» pod Voronežem (Raskopki Voronežskoj učenoj arhivnoj komissii 1910-1915 gg.)*, SA 8, 1946, p. 9–50.

Zazzo *et alii* 2012 – A. Zazzo, J-F. Saliège, M. Lebon, S. Lepetz, C. Moreau, *Radiocarbon dating of calcined bones: insights from combustion experiments under natural conditions*, Radiocarbon 54(3–4), 2012, p. 855–866.

Zrinyi 1965 – A. Zrinyi, *Însemnări arheologice pe marginea a două morminte găsite în cimitirul scitic din Cristeşti*, StMatTârguMureș 1, 1965, p. 27–52.

https://c14.arch.ox.ac.uk – University of Oxford, Oxford Radiocarbon Accelarator Unit, OxCal – soft de calibrare online a datelor radiocarbon.

ABOUT THE SINUOUS FIBULAE (*GESCHWEIFTE FIBELN*) IN ROMANIA

Daniel SPÂNU
"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest, Romania; E-mail: hazdrik@yahoo.com

Keywords: *Kostrzewski M and N fibulae, Almgren 2 and 18 fibulae, Romania, Late La Tène, Early Roman period*
Abstract: *The German name "geschweifte Fibeln" refers to a certain "typological family" of fibulae of the Late La Tène scheme, widespread in Central, North-Central and Eastern Europe. Sinuous fibulae became the guiding fossil of the post-Manching phase, respectively the LT D2 phase, interposed between the final occupation stage of the Manching oppidum (LT D1) and the Roman conquest of the north-alpine regions. Despite their relative rarity, the sinuous fibulae discovered in Romania are of particular importance for the periodization of the Late La Tène period at the Lower Danube and in Transylvania.*

Cuvinte-cheie: *fibule Kostrzewski M și N, fibule Almgren 2 și 18, România, La Tène târziu, epocă romană timpurie*
Rezumat: *Denumirea germană „geschweifte Fibeln" se referă la o anumită „familie tipologică" de fibule de schemă La Tène târziu, răspândită în Europa Centrală, Nord-Centrală și de Est. Fibulele sinuoase au devenit fosila directoare a fazei post-Manching, respectiv a fazei LT D2, interpusă între etapa finală a locuirii oppidumului de la Manching (LT D1) și cucerirea romană a regiunilor nord-alpine. În ciuda raritățiilor relative, fibulele sinuoase descoperite în România au o importanță deosebită pentru periodizarea La Tène-ului târziu la Dunărea de Jos și în Transilvania.*

SINUOUS FIBULAE IN CENTRAL AND NORTH-CENTRAL EUROPE

The German name *geschweifte Fibeln*[1] refers to a certain "typological family" of fibulae of the Late La Tène construction, widespread in Central, North-Central and Eastern Europe. The bow is strongly curved outwards while the foot is slightly curved inwards. Thus, the body's trajectory is sinuous[2]. The transition from the foot to the bow may be smooth or broken and may or may not be marked by a protrusion. This family includes the Kostrzewski M and N, Almgren 2 and 18 types[3]. Most of the specimens were made of bronze, but there are also examples of iron or, rarely, of silver and gold. The high frequency of bronze specimens should be seen in connection with the improvement and intensification of the techniques of manufacture by casting fibulae in the Late La Tène period.

Like the chronological and cultural framing of the Nauheim fibulae, that of the sinuous fibulae was closely related to the concerns for the periodization of the Central European Late La Tène. The first typological and chronological clarifications were formulated at the beginning of the twentieth century[4]. The particular expressiveness of sinuous fibulae for the periodization of North-Central Europe and Scandinavia (especially of the Jastorf Culture), as well as some regional-chronological differences, have been insightfully revealed by Rolf Hachmann[5]. They were perceived as forms specific to the later stage of the recent phase of the pre-Roman Iron Age in Central and Northern Germany[6]. The absence of sinuous arch fibulae from the Manching settlement and their frequency in cremation tombs in southwestern Bavaria allowed Werner Krämer to propose a bipartite periodization of the Late La Tène[7]. The sinuous fibulae became the guiding fossil of the post-Manching phase, respectively the LT D2 phase, interposed between the

[1] Expressions such as "*Form* (...) *mit leichter Schweifung*" (form with a slight sinuosity) or "*Fibeln mit* (...) *geschweiftem Bügel*" (sinuous body fibula) were used by Beltz 1911, p. 688–689 to describe the fibulae in figs. 56 (type L) and 61 (a specimen from Gurina) respectively. The term "*geschweifte Fibeln*" was consecrated by Krämer 1962, p. 308 by distinguishing the La Tène D2 horizon in Bavaria, explicitly referred to as "*Horizont der geschweiften Fibeln (D2)*". Koščević 1980, p. 12 translates "*fibulae with a smooth bow*"; Božič 2008, p. 49 and 96 uses a less suggestive English term: "*the arched fibula*" (Slovak: "*usločenih fibul*").

[2] Suggestive formulations at Hachmann 1960, p. 238 („*Spätlatènefibel (...) mit harfenförmiger Schweifung*") or Döhlert-Albani 2014, p. 226 („*S-förmig geschweifte Fibeln*").

[3] Kostrzewski 1919, p. 37–39, figs. 23–25; Almgren 1923, p. 4. On the insight, but also the limitations of Oscar Algren's vision: Völling 1998, p. 39.

[4] Schwantes 1909, p. 156; *cf.* Hachmann 1960, p. 14.

[5] Hachmann 1960, p. 81–82: „*Wesentlich jünger als die Spätlatenefibel Var. K und die Mittellatènefibeln Var. D/E, F und G/H sind die Spätlatènefibel Var. J, die Nauheimer Fibel und deren drahtförmige Variante. Zugleich sind diese Fibeln im östlichen Mitteleuropa zweifellos älter als die verschiedenen Varianten der geschweiften Spätlatènefibel.* (...) *Spätlatènefibeln der Varianten M-O bezeichnen den jüngsten Abschnitt der jüngeren vorrömischen Eisenzeit im Osten Mitteleuropas, den Abschnitt D.*".

[6] Hachmann 1960, p. 102. The late phase of the necropolis at Großromstedt was to be equated in later research with the "Großromstedt B Horizon" (Peschel 1999, p. 91–92; Peschel 2005, p. 214; *cf.* Völling 1995, p. 78–80; Hüssen 2001, p. 280–281; Döhlert 2009, p. 422–423); *cf.* Döhlert-Albani 2014, p. 239–240.

[7] Krämer 1962. More recently, Hüssen 2001 plenary debates the links between the LT D2 phase in Bavaria and the Großromstedt horizon in central Germany; *cf.* Rieckhoff 2008, p. 5.

final stage of the occupation of this oppidum (LT D1) and the Roman conquest of the north-alpine regions. Even if the absolute chronological landmarks were revised later, Werner Krämer's relative chronological distinction was fully validated in the subsequent research in Central Europe and other more or less neighboring regions[8]. However, as Rolf Hachmann observed and as was to be reiterated in later research (see below), some forms of the sinuous fibulae were also perpetuated in the Early Roman Period[9]. It should be noted that, according to recent research, the dissolution of the economic and power center of Manching took place in the first decades of the first century BC and is indicated especially by the end of the import of Mediterranean amphorae (ca. 80/70 BC)[10]. The emergence of the sinuous fibulae is subsequent to this moment. Their spread was correlated with the spread of 'Germanic' groups in Central Europe[11].

The classification of the sinuous fibulae has been gradually refined from the general typologies of Robert Beltz, Józef Kostrzewski and Oscar Almgren at the beginning of the twentieth century[12], to the more recent studies by Sabine Rieckhoff and Thomas Völling[13]. Despite some criticism[14], the consistency of Thomas Völling's interpretations stems from his supra-regional vision. The morphology and variables of the mechanism of the various types of sinuous fibulae illustrate in an exemplary way the transition from the characteristics of the Late La Tène fibulae to those specific to the Early Roman Period. More precisely, on a morphology innovated in *barbaricum* are superimposed various innovations made in Roman workshops, such as the spring protection plate and the cord hook. These elements are decisive in the classification of the sinuous fibulae.

Except for a few specimens from the Poienești-Lucașeuca type necropolis from Dolineani[15], Kostrzewski types M and N have not been recognized and debated in Romanian literature[16]. The confusion between the Late La Tène "filiform" fibulae (*spätlatènezeitlichen Drathfibeln*) and the "military" fibulae made a long career[17], but it was not observed that the body trajectory of many of them shows the sinuosity specific to the Kostrzewski M and N types[18]. Reporting the specimens in Romania ("the space that interests us")[19] the problem of the (not only sinuous) fibulae in the cultures with cremation necropolises of the recent phase of the pre-Roman Iron Age (Jastorf, Przeworsk, Zarubincy, Poienești-Lucașuca) was overlooked. These trans-continental links had been pointed out earlier by Rolf Hachmann[20].

The situation is quite different with certain sub-types of the forms Almgren 2 and 18 – more precisely, 2a and 18a in Thomas Völling's classification[21]: these were recognized in Brad, Răcătău, Sighișoara and Șimleu Silvaniei by Aurel Rustoiu who renamed them "the fibulae with the 'broken bow' and included them in subtypes 22a and 22b of his classification[22]. However, the identification criteria were not specified, and their absence generated inconsistencies. Vasile Iarmulschi and Octavian Munteanu rightly drew attention to the fact that some of the fibulae of the "Rustoiu 22 type" can be attributed to the Kostrzewski O type[23].

If in Central and Northern European research the typology of sinuous fibulae is well-known, for scholars and readers in Romania, a synthetic presentation of the criteria for their classification, chronological and cultural framing remains even now as useful as it is necessary. The number of sinuous fibulae in Romania is small. However, the specification of their morphology and chronology is able to provide certain precious clues for the appropriate framing of some representative monuments of the archaeological

[8] Rieckhoff 2008, p. 5–9; *cf.* Božič 2008, p. 49, 144–148, tab. 5; Schönfelder 2021, p. 123.

[9] Hachmann 1960, p. 109: „*Die geschweifte Fibel ist die gängige Fibel der ausgehenden vorrömischen Eisenzeit; allenthalben in Mitteleuropa kommt sie jedoch auch noch in frühkaiserzeitlichen Zusammenhängen vor.*"

[10] Winger 2015, p. 113–114.

[11] Godłowski 1994, p. 480: „*Das Vorkommen geschweifter Fibeln steht gebietsweise unmittelbar in Zusammenhang mit germanischer Besiedlung*."

[12] Beltz 1911, p. 688–689; Kostrzewski 1919, p. 37–39.

[13] Rieckhoff 1995, p. 56–62; Völling 2005, p. 114–128, 137–143 (with consistent references to the Central European debates). The classification of Leifeld 2007, p. 96–106 is relevant only for the Trier region.

[14] Rieckhoff 2007, p. 422–423, notes 81–82; Döhlert 2009, p. 419–420; Döhlert-Albani 2014, p. 235, note 56 and p. 239, note 80.

[15] Babeş 1993, p. 96–97, types III.2 (= Kostrzewski M) and III.3 (= Kostrzewski N); *cf.* Iarmulschi 2016, p. 484; Zirra 2017, p. 79–80. The study by Iarmulschi, Munteanu 2022 highlights that in the last three decades, no new Kostrzewski M and N fibulae have been discovered in Poieneşti-Lucaşeuca contexts. Other sinuous fibulae in the Prut-Dniester area come from Sarmatian burials (*cf.* Hellström 2018, p. 62).

[16] Rustoiu 1997, p. 39, note 86 compares the specimens of its type 6 to a number of Central European forms, including "*einsernen Drahtfibeln mit … 'geschweiftem' Bügel*" (Rieckhoff 1975, p. 14–15). Teodor, Ţau 1997, p. 62 evoke the "*Geschweiftfibeln*" (sic!), without acknowledging their presence at Poiana.

[17] Mircea Babeş (accepted by Rustoiu 1997, p. 42) emphasize Ambroz's confusion (Ambroz 1966, p. 23–25) between the "military" fibulae and the types Kostrzewski fig. 15 (= Hachmann 1960, pl. 2/22) and Almgren 15 (Babeş 1975, p. 134, note 39). The early dating of the latter, proposed on the basis of a questionable context from Cârlomăneşti, had in fact been inspired by Hachmann 1960, p. 78–79: "*Was für die Spätlatènefibel Var. J gilt, dürfte auch für die in Wilanow vertretene Nauheimer Fibel, sowie für die mit dieser nahe verwandte Spätlatènefibel Kostrzewski Abb. 15 zutreffen. Alle diese Fibeln müssen etwas älter als die geschweiften Fibeln sein…*" (*cf.* Döhlert-Albani 2014, 239: Kostrzewski fig. 15 fibulae appear at the end of the LT D1 phase / Jastorf B horizon). For the "military" fibulae and their dating from the reign of Claudius to the time of the Flavians: Riha 1969, p. 59–61, type 1.6 (*cf.* Rustoiu 1997, p. 42, type 9). Confusion persists at Teodor, Ţau 1997, p. 64 or Cociş *et alii* 2022, p. 330–333.

[18] *E.g.* Spânu 2023, p. 264, 251 fig. 3/4–5 (two fibulae from Snagov).

[19] Rustoiu 1997, p. 39.

[20] Hachmann 1960, p. 120–124.

[21] Völling 1994, p. 179–188, p. 222–226.

[22] Rustoiu 1997, 56, p. 113, list 19, p. 222, fig. 66/4–8 (only some fibulae from Brad and Sighişoara are illustrated).

[23] Iarmulschi, Munteanu 2022, p. 203.

rode like body with moderate sinuosity	cord over the bow		Kostrzewski M
	cord under the bow		Kostrzewski N
	plate protecting the spring, without hook		Almgren 18a
	plate protecting the spring, hook		Almgren 18b
body with extreme sinuosity and slightly broken foot	cord under the bow (no plate or hook)	bow section ●	Almgren 2aI
		bow section ▲ or ◠	Almgren 2aII
	plate, hook, slightly widened body		Almgren 2b

Figure 1. *Synthesis of the morphological criteria defining sinuous fibulae variants (after Völling 2005, p. 114–128, 137–143).*

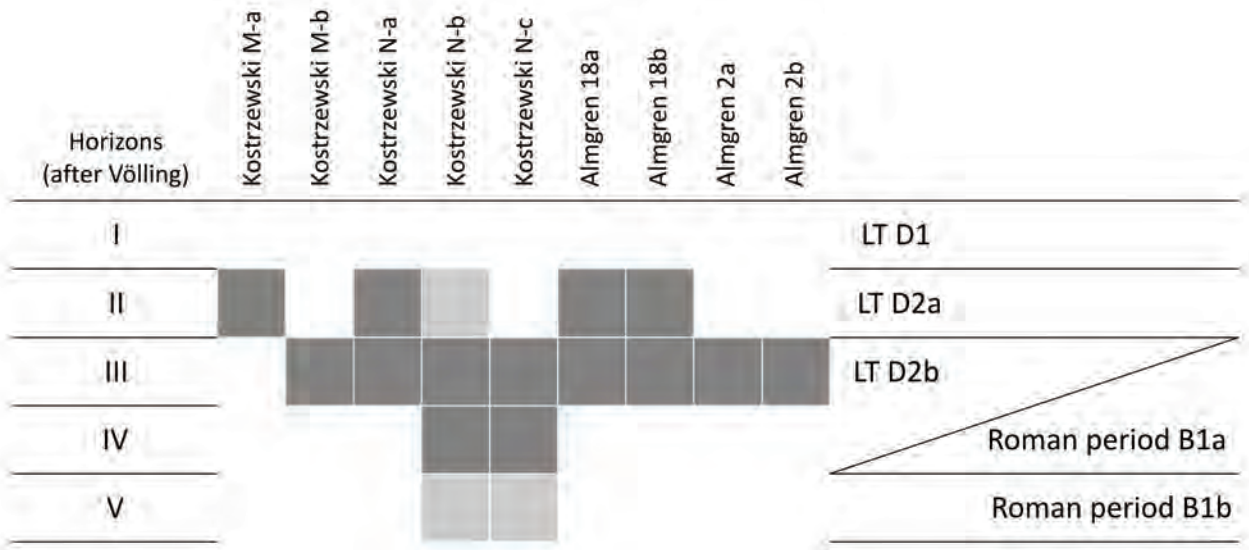

Figure 2. *Schematic relation of sinuous fibulae to the relative chronological horizons distinguished by Völling 2005, p. 114–128, 137–143.*

culture of pre-Roman Dacia in the broader context of supra-regional periodizations.

KOSTRZEWSKI M AND N TYPES

The difference between the Kostrzewski M and N types is indicated by the position of the cord: over the bow in the case of type M and under the bow in the case of type N[24]. The Kostrzewski M type combines two variants.

The specimens of the M-a variant have a low, triangular catchplate, while the specimens of the M-b variant have a higher, quadrangular catchplate. The M-a variant is dated earlier and falls in the II horizon of Thomas Völling's periodization, synchronous with the LT D2 phase.[25] The M-b variant is dated later, appears at the end of horizon II (LT D2b) and continues in horizon III (equivalent to the Augustan era)[26].

Within the Kostrzewski N type, three separate variants have been distinguished according to the shape and section of the body (bow and foot). The body of these fibulae can be filiform (N-a variant), narrow bandiform

[24] The German term "*Armbrustkonstruktion*" (crossbow construction) indicates the placement of the cord under the bow; see: Almgren 1923, p. 3; Babeş 1975, p. 134; Völling 2005, p. 124. Only for Zirra 2017, p. 75, 79, 82, the term "crossbow" would designate the spring with a large wingspan, regardless of the position of the cord.

[25] *Cf.* Brandt 2001, p. 91; Bockius, Łuczkiewicz 2004, p. 59.

[26] Völling 2005, p. 121–124; *cf.* Leifeld 2007, p. 100.

(N-b variant) and wide faceted and bandiform (N-c variant). Type N is frequent in the LT D2 phase and in the Augustan era (horizons II–III/Völling, Jastorf C-D/Brand)[27] and appeared even in contexts dated after the middle of the first century AD. Thomas Völling proposes a convincing chronological framing of the variants of type N. If the filiform arc of the variant N-a is still a characteristic of the Late La Tène, the widening and faceting of the arc of the variant N-c finds its analogies in the case of some provincial types. The Kostrzewski N-a fibulae were widely distributed in *Germania Magna*, but the most important concentrations are found in northern Germany and Poland. Isolated specimens are found in Scandinavia, in the Alpine regions and in the north-Pontic area[28].

ALMGREN 18 TYPE

Compared to the Kostrzewski M and N types, the Almgren 18 fibulae are distinguished by a particular morphological novelty: the protection plate of the spring. This element was reproduced and amplified in the case of many types of provincial fibulae. Free-cord specimens form the sub-type Almgren 18a (with three regional variants: Altenburg, Dünsburg and Wederath)[29]. Most researchers believe that Almgren 18a fibulae were produced in the eastern Alpine (north-Adriatic) regions[30]. From there, the sub-type spread to central and western Germany. Sabine Rieckhoff, however, advocates the location of production sites in areas of maximum concentration of Almgren 18a fibulae in central Germany[31]. The Almgren 18a fibulae have ornamental peculiarities in common with some provincial fibulae types (e.g. openwork zigzag ribs of the catchplate). Therefore, no matter where they were produced, north or east of the Alps, the Almgren 18a fibulae reflect the influence of provincial-Roman manufactures.

The specimens of sub-type 18b, widespread in southwestern Germany, are characterized by another innovation of Mediterranean origin: the cord hook[32]. This element was to be fully perpetuated in the manufacture of the Roman fibulae with bilateral spring. The origin of the sub-type Almgren 18b must be sought in the Trevere or the Alpine region[33]. Both sub-types (Almgren 18a and 18b) were appropriately assigned to the LT D2 phase in Central Europe. Both sub-types remained in use in the Augustan era (horizons II and III of Thomas Völling's periodization)[34].

ALMGREN 2 TYPE

The Almgren 2 fibulae were perceived as the later descendants of the typological "family" of sinuous fibulae and were assigned to the early imperial era (especially to phase B1a and less often to phase B1b, respectively to Völling's III and IV horizons)[35]. The foot is broken immediately after the protrusion. The bending of the bow is extreme and dominates the aesthetic expression of the general shape, so that the sinuosity of the bow-foot transition no longer seems representative. These features can be perceived as an "evolution" from the moderate sinuosity of the earlier Kostrzewski M fibulae, to the pronounced sinuosity of the Kostrzewski N and Almgren fibulae 18[36]. The overall appearance of the body of the Almgren 2 fibulae bears significant similarities to the early variants of the Aucissa fibulae. The late (post-La Tène) dating and the significantly different morphology led Thomas Völling to remove the Almgren 2 type from the sinuous fibulae[37]. Other authors such Rolf Hachmann and Kazimierz Godłowski, maintain the Almgren 2 type in the category of sinuous fibulae[38].

As early as 1968, Paul Glüsing distinguished two variants of the Almgren 2 type[39]. The Almgren 2a variant features a cord set under the bow (like the Kostrzewski N type) and brings together two sub-variants distinguished by Thomas Völling in 1994[40]: Almgren 2aI – with a circular section body (sub-variant acknowledged for the Kostrzewski O type) and Almgren 2aII – with a solid bow, triangular section or in the shape of the letter D, decorated on the median axis with a row of pseudo-granulated pearls[41]. Examples of the Almgren 2a variant were manufactured in Noricum and Pannonia; from there they spread to central Germany (where they were probably produced locally), as well as to Bohemia and Poland[42].

Almgren 2b variant is characterized by the presence of a hook and plate, as in the case of the Almgren 18b type. However, the trajectory of the foot and that of the bow are different (the sinuosity has been amplified) and, in general, the body of the fibulae is flat. The fibulae of the Almgren 2b variant were produced in provincial workshops (Noricum, Pannonia), but probably also in Bohemia[43].

SINUOUS FIBULAE IN LOCAL SETTLEMENTS

As shown above, the sinuous fibulae discovered in Romania were classified as Rustoiu 22 type. From the

[27] Brandt 2001, p. 62; *cf.* Döhlert-Albani 2014, p. 239.
[28] Völling 2005, p. 125, map 13.
[29] Völling 1998, p. 42–43; Völling 2005, p. 115–116.
[30] Völling 1998, p. 42, note 10 with previous literature.
[31] Rieckhoff 1995, p. 60.
[32] The distinction between the variants Almgren 18a and 18b belongs to Glüsing 1968, p. 6–7 (quoted by Völling 1998, p. 42). *Cf.* Feugère 1985, p. 18; Völling 2005, p. 118–119.
[33] Völling 1998, p. 43; Völling 2005, p. 120.
[34] Völling 2005, p. 117; *cf.* Rieckhoff 1995, p. 186.
[35] Völling 1994, p. 229; Völling 1998, p. 40–42.
[36] Döhlert-Albani 2014, p. 239.
[37] Völling 2005, p. 138.
[38] Hachmann 1960, p. 81–82; Godłowski 1994, p. 480.
[39] Glüsing 1968 quoted by Völling 1998, p. 39.
[40] Völling 1994, p. 222.
[41] The ornament also appears on examples of the Titelberg variant of the Almgren 18b sub-type; Völling 2005, p. 119, fig. 32.
[42] Völling 1998, p. 40–42; *cf.* Völling 1995, p. 38, map 4.
[43] Völling 2005, p. 140–143.

perspective of the revisions mentioned above, a number of fibulae must be typologically reclassified. For example, one of the fibulae from Brad[44] has a circular section bow and a broken foot under the protrusion, but lacks both the protective plate and hook. These features correspond to the Almgren 2aI variant, respectively to the Kostrzewski O type. Another fibula from Brad and a specimen from Sighișoara[45] have a sinuous foot, the cord is passed under the bow, but they have neither the protective plate nor the hook. These characteristics are specific to the Kostrzewski N type. The documentary deficiencies (absence of illustrated sections), as well as the incomplete preservation of the catch-plates do not allow the certain identification of the variant (N-a, N-b or N-c). Also, to the Kostrzewski N type can be assigned certain fibulae from Răcătău[46]. Two fibulae from Brad[47] have a broken foot, a spring protection plate and hook; these characteristics correspond to the Almgren 2b variant. One may wonder if the specimen from Ocnița, identified as a "fibula with a broken body" ("*Knickfibel mit weichem Bügelumbruch*" / Almgren 20 type / Riha 2.7 type)[48] may be reinterpreted as an example of the Almgren 2b variant, because the leg is not wide, but has a flat band appearance.

These examples highlight the modest viability of the Rustoiu 22 type, which, in fact, brings together various late forms of sinuous fibulae. The use of terminology that has become traditional in Central and Western European research (the nomenclature of Oscar Almgren or Jósef Kostrzewski) is preferable, because the different types of sinuous fibulae originate in distant regions, and the "space we are interested in" must transcend modern borders.

In the repertoire of fibulae from Poiana several specimens corresponding to some of the types of the group of sinuous fibulae can be identified. The specimens in figure 3/1–2 are typical for the Kostrzewski N-a variant[49]. Most likely, these two fibulae are the product of workshops in the areas of the Jastorf or Przeworsk cultures. The same assignation could be accepted for the specimens in figures 3/3 and 5. In these cases, however, the more precarious appearance of the manufacture could also indicate a local imitation. Other fibulae with a filiform constitution and sinuous body from Poiana[50] could be interpreted, in turn, as local imitations of the model offered by the Kostrzewski N fibulae. The path of penetration of the model offered by the sinuous fibulae was precisely the one opened more than two centuries earlier by the bearers of the Poienești – Lucașeuca culture. This connection between Poiana and the south-Baltic regions is all the more significant, since during the period of use of the Kostrzewski N-a fibulae, the tradition of the Poienești – Lucașeuca funerary ritual manifested its last reverberations[51]. This relationship between the center of Poiana and the world of the groups of flat cremation necropolises from the late phase of the pre-Roman Iron Age was not a novelty. Also, at Poiana was discovered a Zarubincy fibula whose classification in the early phase of the Late La Tène (LT D1) is both plausible and possible[52].

The catch-plate of the specimen in figure 3/4 has a rectangular cutout, but also a circular perforation. Such a combination is specific to many examples of the Almgren 2aI and 2aII variants[53], but it also appears on fibulae of some synchronous types[54] or of an earlier date, such as the Kostrzewski K fibula at Kobyly in Bohemia[55]. However, the bow of the specimen in figure 3/4 is circular in section: a characteristic of the Almgren 2aI sub-variant.

The specimen in figure 3/6 has a strongly curved bow, with a section in the shape of the letter "D", decorated with two rows of punched dots; the catch-plate has openings interspersed with zigzag ribs (now missing); the cord is bent under the bow. These characteristics correspond to the Almgren 2aII variant. Thus determined, the Almgren 2a specimens from Poiana (fig. 3/4 and 6) can be interpreted as imports from the Norico-Pannonian region. In fact, in Poiana there are other types originating from this region, such as the Almgren 236 fibulae or the fibulae with canid protoma[56]. The possibility that the Almgren 2a fibulae were imitated locally should not be excluded. In this sense, a few small specimens, worked carelessly (possible scraps?) from Poiana are suggestive[57].

The spread of the "early" sinuous fibulae (Kostrzewski N) reflects the trans-regional connections of a world still devoid of Rome's interference[58]. On the other hand, the "late" sinuous fibulae (Almgren 2a) indicate a significant reorientation of the supra-regional contacts of the Poiana center. Regardless of where they originated (the eastern Alpine region or western Germany), the Almgren 2a fibulae were manufactured in workshops located in the Roman cultural sphere.

[44] Rustoiu 1997, p. 222, fig. 66/4 (this specimen is assigned to the Kostrzewski O type by Iarmulschi, Munteanu 2022, p. 203).
[45] Rustoiu 1997, p. 222, fig. 66/5–6.
[46] Căpitanu 1984, p. 78, fig. 5/1, 3, 7, 10–11.
[47] Rustoiu 1997, p. 222, fig. 66/7–8.
[48] Cociș *et alii* 2022, p. 337–338, p. 335 with pl. II/12a–b. About the same fibula, Sîrbu, Măndescu 2022, p. 220 states that it is "close to Almgren 20 and Rustoiu 22a". In fact, Rustoiu 1997, p. 56 equates its sub-type 22a with the Almgren type 18a which, by definition (Völling 2005, p. 114–116), lacks the hook. The fibula from Ocnița (Cociș *et alii* 2022, p. 335, pl. II/12a–b = Sîrbu, Măndescu 2022, p. 253, fig. 2/6) has a hook and a spring protection plate, but the body does not have the rod-like appearance (as in the case of Almgren 18b fibula), but is bandiform and, thus, is closer to the specimens of the Almgren 2b type (*e.g.* Völling 2005, p. 140–143, fig. 53). Such dilemmas will always preoccupy researchers of prehistoric and Roman fibulae.
[49] Cf. Völling 2005, p. 124, fig. 38.
[50] Teodor, Ţau 1997, p. 76–77, 87, fig. 10/1 and 13–15, fig. 11/5, 13, 16, fig. 21/11.
[51] Babeș 1993, p. 142 and p. 153–154.
[52] Munteanu *et alii* 2024, p. 231, fig. 7/22.
[53] Völling 1998, p. 40; Völling 2005, p. 138, fig. 51.
[54] *E.g.* one Idrija-type fibula from Sisak/Siscia: Tonc 2018, p. 257, fig. 4.
[55] Hachmann 1960, p. 114, fig. 37/10.
[56] Spânu 2019a; Spânu 2022.
[57] Teodor, Ţau 1997, p. 78, 91, fig. 11/2 and 14, fig. 25/6.
[58] Łuczkiewicz, Schönfelder 2008, p. 199.

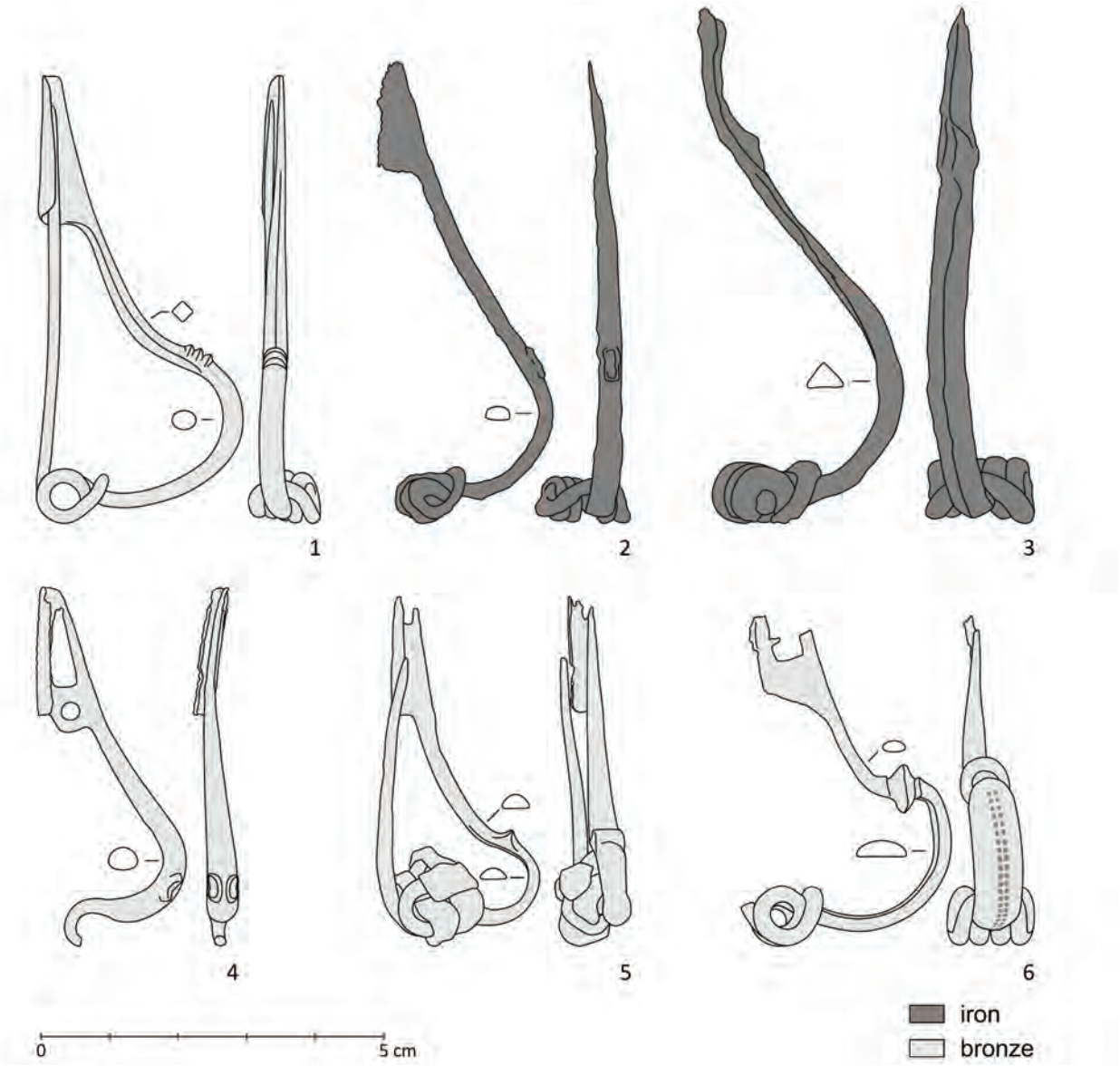

Figure 3. *Sinuous fibulae from Poiana: 1–3 and 5: Kostrzewski N-a variant; 4: Almgren 2aI variant; 6: Almgren 2aII variant. Drawings after original. For the technical description see Teodor, Ţau 1997, p. 99, nr. 161, fig. 15/2; p. 97, nr. 114, fig. 11/1; p. 96, nr. 60, fig. 6/2; p. 103, nr. 330, fig. 25/1; p. 104, nr. 376, fig. 22/8; p. 102, nr. 288, fig. 22/6.*

In the repertoire of the fibulae from Poiana, the Almgren 18 type is not attested. One may wonder whether the absence of this type, dated in the period of transition from Late La Tène to the Early Imperial period, corresponds precisely to the moment of the restructuring of the networks of supra-regional relations of the center of Poiana. This reorientation coincides with the early acculturation process of local communities to the Mediterranean models managed by the Early Roman Empire.

The Almgren 2a specimens from Poiana can be included among the earliest types of "Roman" fibulae imported not only to the site on the Siret River, but also in pre-Roman Dacia, as are the Alesia and Jezerine fibulae[59], or the leontomorphic fibulae (Feugère 18b1 type)[60]. These fibulae, innovated and manufactured in western and central European provincial workshops, reflect the cultural and technological character of the Roman expansion. These types were imported to Poiana almost a century before the detachment of a Hispanic cohort to Piroboridava, as attested by the Hunt's *pridianum*[61]. Beyond the apparently abstract character of the classifications and periodizations of the archaeological material, the study of allogeneic fibulae has a special potential for understanding particular cultural-anthropological conjunctures. Along with the

[59] Rustoiu 1995; Rustoiu 1997, p. 51 (type 17) and p. 59–60 (type 28).

[60] Spânu 2020; Cociş *et alii* 2022, p. 334–335, pl. II/9; Sîrbu, Măndescu 2022, p. 217, fig. 1/6.

[61] Fink 1958, p. 113–114; Syme 1959, p. 32–33.

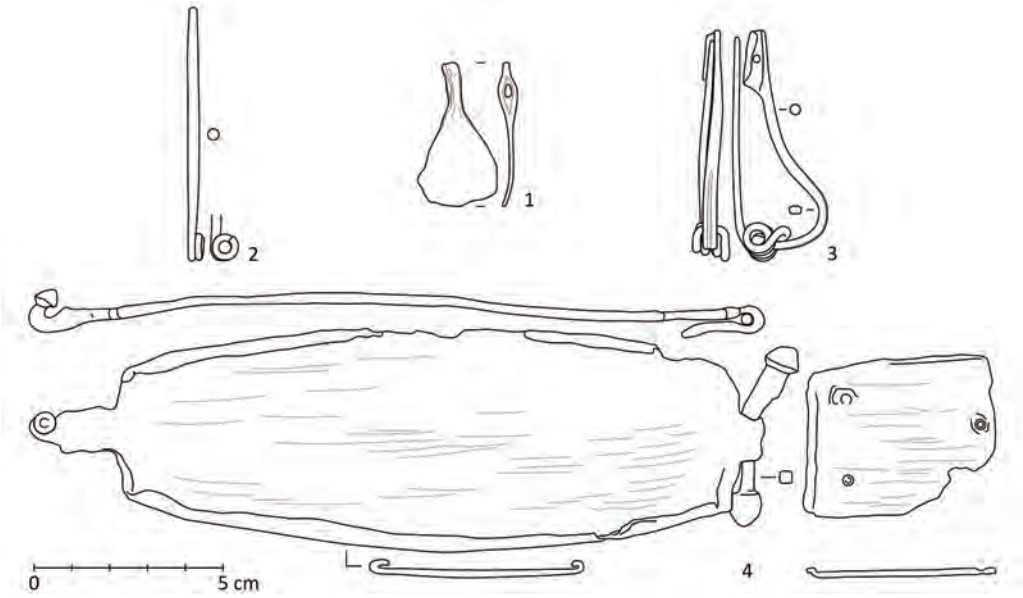

Figure 4. *Rotbav ("Platou" site), grave 3 (1–2: silver; 3: silver or bronze? 4: iron and bronze); after Sîrbu et alii 2020, p. 329, fig. 9.*

other numerous imports of ceramics, glass and coins[62], the fibulae discovered at Poiana consistently plead for the interpretation of the settlement here as an *emporium* of the Roman trade in *barbaricum* during the early Roman period. However, this *emporium* was not built on virgin land. Complex cultural connections can be perceived even before the Augustan era. The sinuous fibulae only partially reveal the spectacular cultural connections that linked the center of Poiana to distant regions of Europe, at the crossroads of the ages.

SINUOUS FIBULAE IN LOCAL BURIALS AND HOARDS

Despite their relative rarity, the sinuous fibulae are of particular importance for the periodization of the Late La Tène period in the Lower Danube area and Transylvania. Two discoveries reveal a special importance: grave 3 from Rotbav and the hoard from Bistrita.

In the Padea – Panagyurski Kolonii inventories south of the Danube, there are no fibulae of the Late La Tène scheme so far[63]. In fact, even north of the Danube, such associations are rare. Among the exceptions, it is worth mentioning the Kostrzewski K fibula from a burial from Bălănești[64] and the Nauheim fibula from the hut from Căciulătești / Dobrești[65]. In the Central European regions, such forms are specific to the LT D1 phase, and, only eventually, may also indicate a later date[66]. A definite dating in the LT D2 phase is indicated only by a fibula from Rotbav.

Feature 3 in Rotbav ("Platou" site) is part of a small group of cremation graves that can be assigned to the Padea – Panagyurski Kolonii group. The absence of weapons or harness does not hinder this cultural assignation. Based on the inventory and in the absence of anthropological identifications, grave 3 could be interpreted as the burial of a possible female. The tomb contained a fibula of the Late La Tène construction, a Laminci-type belt-plate and an axe-shaped pendant[67]. The typological chronology of the fibula, as proposed so far in the literature („soldier's fibula")[68] is erroneous. In fact, the lower cord, the perforated catch-plate, the faceted and grooved bow, wider towards the spring and round towards the catch-plate (Fig. 4) correspond to the Kostrzewski N type fibulae of north-central Europe[69]. The presence of a Kostrzewski N fibula among the grave goods of the Padea – Panagyurski Kolonii group is so far unique. This discovery certifies the

[62] Popescu 2013, p. 26, diagramm 2; Boţan 2015, p. 142; Mitrea 2011.

[63] None of the Late La Tène construction fibulae listed by Miglena Stamberova (Stamberova 2023, p. 335–347) come from burials.

[64] Spânu 2018, p. 241–242, p. 251, pl. II/6.

[65] Gherghe 1999, p. 80, fig. 1/1–3.

[66] The most important contributions to the classification and chronological framing of the Nauheim fibulae are due to Karina Striewe (Striewe 1996) and Steffan Demetz (Demetz 1999); *cf.* Božič 2008, p. 50–59.

[67] Sîrbu, Savu 2015, p. 101–102, p. 106–107, figs. 7–8; Sîrbu *et alii* 2020, p. 308, p. 328–329, figs. 7 and 9.

[68] Sîrbu *et alii* 2020, p. 308, p. 328–329, fig. 8/1, 4, 9/1, 4; *cf.* Rustoiu 1997, p. 42, type 9.

[69] Völling 1994, p. 198–207. The supra-regional connections of the Rotbav discoveries are multiple. The fibula from feature 9 (Sîrbu *et alii* 2020, p. 312–313, figs. 23/9, 24/4) belongs to the Vinkovci type (Dizdar 2003, p. 338, map 1; Dizdar, Potrebica 2005, p. 61, map 2; Dizdar 2016, p. 37–38, fig. 8/1–3), and the chariot elements in feature 8 (Sîrbu *et alii* 2020, p. 310–312, fig. 22) have analogies as far south as France and Denmark (*cf.* Schönfelder 2002, p. 230–247; Guštin, Stanković-Pesterak 2020, p. 67, fig. 10). The cultural expressiveness of the Rotbav discoveries has not yet been sufficiently understood.

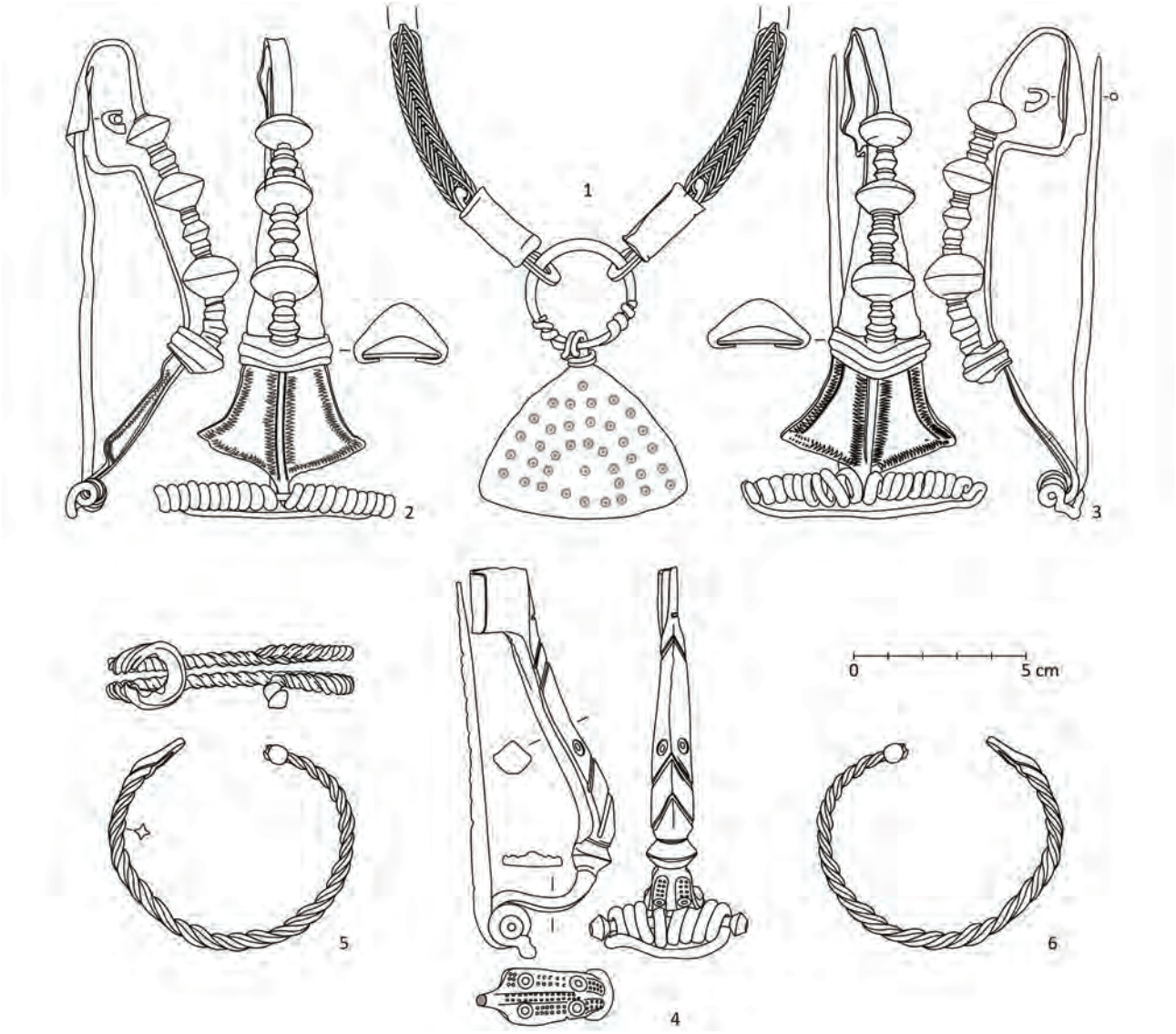

Figure 5. *Bistrița, silver hoard; after original.*

possibility of dating one of the latest graves of this group to the post-Manching phase of Late La Tène (LT D2).

The Bistrița silver hoard[70] brings together two knotted fibulae (Germ. *Knotenfibeln*, Rom. *fibule cu noduri*), a fibula of Late La Tène construction, a chain and two bracelets (Fig. 5). The Late La Tène fibula (Fig. 5/4) has a particular morphology, without close analogies in the local repertoire of silver jewellery. Until now, the typological classification of this fibula is artificial, if not erroneous[71]. It should have been noted that the variable section of the body (flattened section of the bow, rhombic section of the foot), the biconical protrusion and the upper cord are specific elements of the Kostrzewski M type fibulae[72]. Only the rectangular shape of the catch-plate is specific to the local silver fibulae. This interpretation implies the recognition of the relative synchronicity between the Bistrița hoard and the Kostrzewski M fibulae. In other words, the knotted -fibulae were used concomitantly with the imitation of the guiding fossil of the post-Manching phase of the Late La Tène in Central Europe (LT D2).

Some useful clues can be drawn for the research of the Late La Tène period in pre-Roman Dacia. The latest Padea – Panagyurski Kolonii burials are found north of the Danube and can certainly be synchronized with the post-Manching phase of the Central European Late La Tène periodization. The decisive argument in this regard is provided by the Kostrzewski N fibula in grave 3 at Rotbav. Also, the reinterpretation of the Late La Tène fibula from Bistrița as a local imitation of the Kostrzewski M type offers an additional argument to the synchronization of the early phase of the Dacian hoards (*par excellence* the phase of the knotted-fibulae) with the LT D2 phase of the

[70] Spânu 2012, p. 216, no. 14, pls. 7–8 with literature.
[71] Horedt 1973, p. 131; Rustoiu 1997, p. 40, type 7; Spânu 2012, p. 45, type 2.1.1.; Zirra 2017, p. 67–68 (type 40a).
[72] Völling 1994, p. 193–198, fig. 22–23.

Central-European periodization[73]. Thus, the debate on the sinuous fibulae is able to provide significant arguments for refining the local chronological system.

REFERENCES

Almgren 1923 – O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Funde*, Mannus-Bibliothek 32, 2, Leipzig, 1923.

Ambroz 1966 – A. K. Ambroz, *Fibuly yoga Evropeyskoy chasti SSSR. II v. do n. e. – IV v. n. e.*, ArheologijaSSSR D1-30, Moskva, 1966.

Babeş 1975 – M. Babeş, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cârlomăneşti*, Dacia NS 19, 1975, p. 125–140.

Babeş 1993 – M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte in Raum östlich der Karpaten inden letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.

Beltz 1911 – R. Beltz, *Die Latènefibeln. 5. Bericht über die Tätigkeit der von der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission für prähistorische Typenkarten*, Zeitschrift für Ethnologie 43, 1911, p. 664–817, 930–943.

Bockius, Łuczkiewicz 2004 – R. Bockius, P. Łuczkiewicz, *Kelten und Germanen im 2.-1. Jahrhundert vor Christus: archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*, RGZM Monographien 58, Mainz, 2004.

Boţan 2015 – S.-P. Boţan, *Vase de sticlă în spaţiul dintre Carpaţi şi Prut (secolele II a. Chr. – II p. Chr.) / Glass Vessels between the Carpathian Mountains and the Prut River (2nd Century BC – 2nd Century AD)*, Cluj-Napoca, 2015.

Božič 2008 – D. Božič, *Poznolatensko-rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo : študije o fibulah in o relativno kronologiji pozne latenske dobe / Late La Tène - Roman cemetery in Novo mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo*: *studies on fibulae and on the relative chronology of the Late La Tène period*, Katalogi in monografije 39, Ljubljana, 2008.

Brandt 2001 – J. Brandt, *Jastorf und Latène. Kultureller Austausch und seine Auswirkungen auf soziopolitische Entwicklungen in der vorrömischen Eisenzeit*, Internationale Archäologie 66, Rahden/ Westfalen, 2001.

Căpitanu 1984 – V. Căpitanu, *Fibulele de tip Latène descoperite în aşezarea de tip dava de la Răcătău, comuna Horgeşti, jud. Bacău*, Carpica 16, 1984, p. 61–83.

Cociş *et alii* 2022 – S. Cociş, C. A. Bărbulescu, O. V. Udrescu, *Din istoriile unui sit arheologic: fibule recuperate de la Ocnița-Buridava*, in: M.-M. Ștefan, A. Popa, D. Ștefan (eds.), *Arheologia trecerii de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia : contacte şi conflicte în secolele I–II p. Chr.*, Târgovişte, 2022, p. 325–372.

Demetz 1999 – S. Demetz, *Fibeln der Spätlatène- und Frühen Kaiserzeit in den Alpenländern*, Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 4, Leidorf, 1999.

Dizdar 2003 – M. Dizdar, *Prolog poznavanju kasnoga Latena u istočno Slavoniji*, Opuscula Archaeologica 27, Zagreb, 2003, p. 337–349.

Dizdar 2016 – M. Dizdar, *Late La Tène settlements in the Vinkovci Region (Eastern Slavonia, Croatia). Centers of trade and exchange*, in: M. Karwowski, P. C. Ramsl (eds.), *Boii – Taursici. Proceedings of the International Seminar, Oberleis-Klement, June 14th–15th, 2012*, Wien, 2016, p. 31–48.

Dizdar, Potrebica 2005 – M. Dizdar, H. Potrebica, *The Late La Tène culture in central Slavonia (Croatia)*, in: H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction. 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak*, Kraków, 2005, p. 57–66.

Döhlert 2009 – N. Döhlert, *Die Datierung der Großromstedter Kultur Zum Forschungsstand anhand der Gräberfelder von Großromstedt und Schkopau*, in: S. Grunwald, J. K. Koch, D. Molders, U. Sommer, S. Wolfram (eds.), *ArteFact. Festschrift für Sabine Rieckhoff zum 65. Geburtstag*, UPA 172, Band 2, Bonn 2009, p. 417–437.

Döhlert-Albani 2014 – N. Döhlert-Albani, *Zum Ende der Jastorfkultur – Der späte Abschnitt der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und Übergang zur frühen römischen Kaiserzeit*, in: J. Brandt, B. Rauchfuß (eds.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa Beiträge der internationalen Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichung „Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg" durch Gustav Schwantes 18.–22.05.2011 in Bad Bevensen*, Hamburg, 2014, p. 223–244.

Feugère 1985 – M. Feugère, *Les Fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après J.-C.*, RAN, Suppl. 19, Paris, 1985, p. 382–416.

Fink 1958 – O. Fink, *Hunt's Pridianum, British Museum Papyrus 2851*, JRS 48, 1958, p. 102–116.

Gherghe 1999 – P. Gherghe, *Piese de port descoperite în aşezarea geto-dacică de la Dobreşti, jud. Dolj*, SCIVA 50(1–2), 1999, p. 79–82.

Glüsing 1968 – P. Glüsing, *Studien zur Chronologie und Trachtgeschichte der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit*, Dissertation, Kiel, 1968.

Godłowski 1994 – K. Godłowski, *Vorrömische Eisenzeit und Römische Kaiserzeit im östlichen Mitteleuropa und Osteuropa*, in: H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer (eds.), Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 8, Berlin, New York, 1994, 487–496.

Guštin, Stanković-Pesterak 2020 – M. Guštin, T. Stanković-Pesterak, *Die ostkeltischen spätlatènezeitlichen Wagengräber im Burgmuseum Deutschlandsberg und aus Hrtkovci – Vukoder in Syrmien*, Vjestnik Arheološkog Muzeja Zagrebu 53(3), 2020, p. 51–83.

Hachmann 1960 – R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, BerRGK 41, 1960, p. 1–276.

Hellström 2018 – K. Hellström, *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.)*, Archäologie in Eurasien 39, Bonn, 2018.

Horedt 1973 – K. Horedt, *Die dakische Silberfunde*, Dacia NS 17, 1973, p. 122–165.

Hüssen 2001 – C.-M. Hüssen, *Endlatènezeitliche Fundstellen im oberbayerischen Donauraum*, BerRGK 81, 2000 (2001), p. 237–302.

Iarmulschi 2016 – V. Iarmulschi, *A few considerations regarding the chronology of the Poieneşti-Lucaşeuca culture*, PZ 91(2), 2016, p. 471–494.

Iarmulschi, Munteanu 2022 – V. Iarmulschi, O. Munteanu, *Fibulele de schemă La Tène târziu din spaţiul pruto-nistrean / Die Fibeln der Spätlatène Schemaaus dem Pruth-Dnjestr Gebiet*, in: A. Zanoci, M. Băţ (eds.), *Descoperiri vechi şi abordări noi în arheologia epocii fierului din spaţiul tiso-nistrean. Materialele colloquium-ului de vară de la Saharna. Saharna, 28 iulie – 31 iulie 2022 / Old discoveries and new approaches to the Archaeology of the Iron Age in the Tisa-Dniester area. Proceedings of the Saharna Summer Colloquium Saharna, July 28th – July 31st 2022*, Chişinău, 2022, p. 191–210.

Koščević 1980 – R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska*, Odjel za arheologiju, Centra za povijesne znanosti Zagreb, Zagreb, 1980.

Kostrzewski 1919 – J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Leipzig, Würzburg, 1919.

Krämer 1962 – W. Krämer, *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*, Germania 40, 1962, p. 293–316.

Leifeld 2007 – H. Leifeld, *Endlatène- und älterkaiserzeitliche Fibeln aus Gräbern des Trierer Landes: eine antiquarisch-chrologische Studie*, Bonn, 2007.

Łuczkiewicz, Schönfelder 2008 – P. Łuczkiewicz, M. Schönfelder, *Untersuchungen zur Ausstatung eines späteisenzeitlichen Reitterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum*, JRGZM 47, 2008, p. 159–210.

Mitrea 2011 – B. Mitrea, *Monedele descoperite în cetăţuia geto-dacă de la Poiana*, ArhMold 34, 2011, p. 187–219.

[73] Spânu 2019b, p. 180–182, fig. 6.

Munteanu *et alii* 2024 – O. Munteanu, V. Iarmulschi, D. Spânu, *Zarubincy-Type Fibulae. A Return to Regional and Supra-Regional Connections*, Dacia NS 68, 2024, p. 221–253.

Peschel 1999 – K. Peschel, s.v. *Großromstedt*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 13 (*Greifvögel - Hardeknut*), 1999 (ed. 2), p. 89–95.

Peschel 2005 – K. Peschel, *Großromstedt: Bemerkungen zum Belegungsbeginn – Zeitmarken – Wiederbelebung*, Alt-Thüringen 38, 2005, p. 213–230.

Popescu 2013 – M.-C. Popescu, *Hellenistic and Roman Pottery in Pre-Roman Dacia (2nd century B.C. – 1st century A.D.*, Bucharest, 2013.

Rieckhoff 1975 – S. Rieckhoff, *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hufingen (Schwarzwald-Baar Kreis)*, Saalburg Jahrbuch 32, 1975, p. 3–104.

Rieckhoff 1995 – S. Rieckhoff, *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römer. Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa*, Trierer Zeitschrift, Beiheft 19, 1995.

Rieckhoff 2007 – S. Rieckhoff, *Wo sind sie geblieben? – Zur Archäologischen Evidenz der Kelten in Süddeutschland im 1. Jahrhundert v. Chr.*, in: H. Birkhan (ed.), *Kelten-Einfälle an der Donau. Akten des Vierten Symposiums deutschsprachiger Keltologinnen und Keltologen. Philologische-Historische-Archäologische Evidenzen. Konrad Spindler (1939–2005) zum Gedenken. (Linz/Donau, 17.–21. Juli 2005)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften 345, Wien, 2007, p. 409–440.

Rieckhoff 2008 – S. Rieckhoff, *Geschichte der Chronologie der Späten Eisenzeit in Mitteleuropa und das Paradigma der Kontinuität*, Leipziger online-Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Herausgegeben von Sabine Rieckhoff, Wolf-Rüdiger Teegen und Sabine Wolfram 30, Leipzig, 2008, p. 1–11.

Riha 1969 – E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3, Augst, 1979.

Rustoiu 1995 – A. Rustoiu, *Le premier horizon de fibules romaines en Dacie préromaine*, Th-D 16(1–2), 1995, p. 211–219.

Rustoiu 1997 – A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia Preromană*, BiblThrac 22, Bucureşti 1997.

Schönfelder 2002 – M. Schönfelder, *Das spätkeltische Wagengrab von Boé (dép. Lot-et-Garonne). Studien zu Wagen und Wagengräber der jüngeren Latènezeit*, Mainz, 2002.

Schönfelder 2021 – M. Schönfelder, *Absolute Chronologie der Spätlatènezeit: Fragen und Anregungen aus einem überregionalen Ansatz*, in: E. Sava, V. Iarmulschi, A. Zanoci, M Băţ, O. Munteanu (eds.), *Die Chronologie der vorrömischen Eisen- und frühen Kaiserzeit in Mittel- und Südosteuropa: Probleme und Perspektiven: Humboldt-Kolleg: Chronologie in den archäologischen Forschungen, Chişinău, 08.–09. November 2018*, Chişinău, Berlin, 2021, p. 115–128.

Schwantes 1909 – G. Schwantes, *Die Gräber der ältesten Eisenzeit im östlichen Hannover*, PZ 1, Heft 2, 1909, p. 140–162.

Sîrbu *et alii* 2020 – V. Sîrbu, L. Savu, D. Dăvâncă, *Dacian graves (2nd – 1st centuries BC) at Rotbav in south-eastern Transylania*, Mousaios 23, 2020, p. 305–331.

Sîrbu, Măndescu 2022 – V. Sîrbu, D. Măndescu, *„Tezaurul" de fibule descoperit în zona Ocnele Mari / Ocniţa, jud. Vâlcea*, Istros 28, 2022, p. 213–255.

Sîrbu, Savu 2015 – V. Sîrbu, L. Savu, *Descoperirile dacice târzii (morminte, depuneri) fortuite de la Rotbav (judeţul Braşov)*, in: A. Gavrilaş, D. L. Vaida, A. Onofreu, G. G. Marinescu (coord.), *Trecutul mai aproape de noi. Omagiu profesorului Gheorghe Marinescu la 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2015, p. 97–123.

Spânu 2012 – D. Spânu, *Tezaurele dacice. Creaţia în metale preţioase din Dacia preromană*, Bucureşti, 2012.

Spânu 2018 – D. Spânu, *Kostrzewski K Fibula in Padea Panagjurski Kolonii Group*, in: S. Berecki, A. Rustoiu, M. Egri (eds.), *Iron Age Connectivities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 13–15 October 2017*, Cluj-Napoca, 2018, p. 239–252.

Spânu 2019a – D. Spânu, *Fibulae with Canid Protome (Tierkopffibeln) in Romania*, in: O. Munteanu, V. Iarmulschi (eds.), *Interdisciplinary Study of the Pre-Roman and Roman Iron Age in Central and South Eastern European Barbaricum. Dedicated to Professor Michael Meyer*, Plural. Journal of the History and Geography Department „Ion Creangă" Pedagogical State University, History, Culture. Society. Seria Archaeologica II, 7(2), Chişinău, 2019, p. 111–128.

Spânu 2019b – D. Spânu, *Core Issues of Late La Tène Chronology in Romania*, Peuce 17, 2019, p. 167–206.

Spânu 2020 – D. Spânu, *Two Leontomorphic fibulae from Poiana*, in: A. Brezovan (ed.), *Studia Praehistorica et Antiqua. Miscellanea in honorem Silvia Teodor*, Iaşi, 2020, p. 175–188.

Spânu 2022 – D. Spânu, *Almgren 236 fibulae from Poiana*, in: O. Munteanu, V. Iarmulschi (eds.), *Social Structure in Central and Southeastern Europe in the pre-Roman Iron Age (6th – 1st century BC): concepts, methods and research. Dedicated to Professor Mircea Babeş*, Plural. Journal of the History and Geography Department „Ion Creangă" Pedagogical State University, History, Culture. Society. Seria archaeologica III (Chişinău), vol. 10(1), 2022, p. 161–176.

Spânu 2023 – D. Spânu, *Import şi imitaţie. Strecurători hemisferice pentru filtrarea vinului în Dacia pre-romană / Import and imitation: hemispherical colanders for wine in pre-Roman Dacia*, in: A. Zanoci, M. Băţ (eds.), *Artefacte, tehnologii şi materii prime în spaţiul tiso-nistrean în epoca fierului. Materialele colloquium-ului de vară de la Saharna. Saharna, 27 iulie – 30 iulie 2023 / Artifacts, Technology and Raw Material in the Tisza-Dniester region in the Iron Age. Proceedings of the Saharna Summer Colloquium. Saharna, July 27 th – July 30 th 2023*, Saharna Summer Colloquium 8, 2023, p. 243–286.

Stamberova 2023 – M. Stamberova, *Fibulite v Drevna Trakija (V – I v. pr. Xr.) / The Fibulae in Ancient Thrace (5th – 1st century BC)*, Sofia, 2023.

Striewe 1996 – K. Striewe, *Studien zur Nauheimer Fibel und ähnlichen Formen der Spätlatènezeit*, Internationale Archäologie 29, Espelkamp, 1996.

Syme 1959 – R. Syme, *The Lower Danube under Trajan*, JRS 49, 1959, p. 26–33.

Teodor, Ţau 1997 – S. Teodor, S. Ţau, *Obiecte de port şi podoabă din aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galaţi (I). Fibule*, ArhMold 19, 1996 (1997), p. 57–105.

Tonc 2018 – A. Tonc, *Nova moda, novi ljudi – O porijeklu nekih fibula iz Siska / New fashion, new people – On the provenance of some fibulae from Sisak*, in: I. Drnić (ed.), *Segestika i Siscija – od ruba imperija do provincijskog Središta/ Segestica and Siscia – from the periphery of the Empire to a provincial center*, Zagreb, 2018, p. 247–266.

Völling 1994 – T. Völling, *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, BerRGK 75, 1994, p. 147–282.

Völling 1995 – T. Völling, *Frühgermanische Gräber von Aubstadt im Grabfeldgau (Unterfranken)*, Materialhefte zur bayerische Vorgeschichte 67, Kullmünz, 1995.

Völling 1998 – T. Völling, *Die Fibeln Almgren Fig. 2, 18, 19, 22*, in: Jürgen Kunow (ed.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 1998, p. 39–54.

Völling 2005 – T. Völling, *Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna. Herausgegeben von Holger Baitinger, Alexandru Popa und Gabriele Rasbach*, BARIntSer 1360, Oxford, 2005.

Winger 2015 – K. Winger, *Baufunde und Siedlungsentwicklung der Südumgehbung im Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching 20, Wiesbaden, 2015.

Zirra 2017 – V. V. Zirra, *Fibulele de schemă La Tène din România*, Târgu Jiu, 2017.

THE ASSUMED "PISTIROS" *EMPORION*. PRELIMINARY INQUIRIES ABOUT ITS TRADE PURVEYORS

Pierre DUPONT[a], Alexandre BARALIS[b], Alexey GOTSEV[c], Emil NANKOV[c], Vyara PETROVA[d], Tsvetelina SLAVKOVA[d]

[a] *ArAr Lab, Maison de l'Orient, Lyon, France; e-mail :* pierre.dupont15@orange.fr

[b] *Musée du Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, Paris, France; e-mail:* Alexandre.Baralis@louvre.fr

[c] *National Archaeological Institute and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria; e-mails:* alexaim@abv.bg, ehn2@cornell.edu

[d] *Archaeological Museum of Septemvri Prof. M. Domaradzki, Bulgaria; e-mails:* vp_m@abv.bg, tsveta_slavkova@abv.bg

Keywords: *"Pistiros", Bulgaria, Thracian hinterland, Greek* emporion*, trade relations, Hellenistic period*

Abstract: *Preliminary inquiries about the assumption of preferential trade relations between Thracian hinterland and Apollonia Pontica.*

Cuvinte-cheie: *„Pistiros", Bulgaria, hinterland tracic,* emporion *grec, relații comerciale, epocă elenistică*

Rezumat: *Anchetă preliminară asupra presupuselor relații comerciale preferențiale dintre „Pistiros" și Apollonia Pontica.*

Located right in the heart of the Thracian hinterland, the Vetren settlement, at first identified as possibly corresponding to the one of ancient Pistiros[2] on the basis of a Greek inscription discovered in the close vicinity, soon afterwards proved to be ambiguous[3]. For lack of conclusive epigraphical sources[4], excavation campaigns have brought to light a rather diversified range of ceramic finds of Greek type, the determination of origin(s) of which would allow to get a concise idea of its main trade purveyors, either issued from the North-Aegean littoral or from the West-Pontic shoreline, as suggested by the mention of one Apollonia within the text of the sibylline inscription, thus allowing to identify this Euxine port of trade as the possible founder of far inland assumed "Pistiros".

So, we have no choice but to deal with locally excavated archaeological finds, at least with those of well-identified places of manufacture, best suited to settle individually between the two involved geographical poles. For that purpose, we had recourse to XRF-analyses of discriminating varieties of ceramic samples, in order to compare the chemical data between finds from Vetren -name of the nearest modern site- on one side and its two assumed main suppliers on the other one, *viz*. both Northern Aegean and West-Pontic shoreline centered on Apollonia[5]. For each variety of selected ceramic finds, the results of data processing will be summarized in a dendrogramme.

In spite of the persistent uncertainty about the very appellation of the site, the range of manufactured items excavated there might have been delivered, either from the North-Aegean littoral through waterway via the Hebros course[6] or overland via the Nestos valley and the Rhodope mountains[7]; or overland from the Burgas gulf according to the supporters of an Apollonian origin. In order to test it, the archaeometrical process at first consisted, on selected samples, in testing the presence among the finds from the assumed "Pistiros" of specimens of ceramic products attributed to regional workshops of the Apollonia-Mesambria area.

For that purpose, three categories of ceramic products were preselected, *viz.* : **1)** one variant of transport

[1] Study started under the guidance of the Mission Archéologique Française d'Apollonia Pontica, headed by Dr. A. Baralis, Musée du Louvre.

[2] See Loukopoulou 1999, p. 371; Gotzev 2019.

[3] See Chankowski 2010 and 2012; Bouzek, Domaradzka 2013, p. 22–24.

[4] On the "Pistiros" inscription, see Pistiros I (1996), p. 205; Bravo, Chankowski 1999; Bouzek, Domaradzka 2013, p. 22–24.

[5] The preliminary archaeometrical results presented here fit with those formerly obtained on a small disparate sample of pottery finds from Apollonia (Blondé, Picon 2003), which at first seemed to have been locally made judging from the archaeometrical data including those of the common wares collected by the excavators (Bouzek *et alii* 2007), whereas the quality of the b.g. fine ones, considered of higher standard than the one of West-Pontic finds, rather led the excavators to interpret them *a priori* as imports of North-Aegean origin (Bouzek *et alii* 2013, p. 96 *infra*.).

[6] On the trading links between Maroneia and the upper Hebros valley, see Bravo, Chankowski 1999, p. 310–311. Through river course, then by sea, the transport duration from "Pistiros" to Thasos is estimated of one month duration after Gotsev 2019, p. 98.

[7] Judging from the preponderance of Thasian amphoras put forward by Bravo, Chankowski 1999, p. 312. Conversely, one must have in mind that the area of manufacture of jars of Thasian type obviously widely extended beyond the island across the North-Aegean littoral.

amphoras of Heraclean type with englyphic stamp, some of them more or less related to Virginia Grace' Parmeniskos Group, overrepresented in the immediate hinterland of Burgas Gulf, on a site located in the vicinity of the modern village of Debelt[8]; **2)** one non-Attic variant of black-glazed fine wares, overrepresented among the finds of the Kalfata necropolis in Apollonia, thus most likely, if not of local, at least of close vicinity manufacture[9]; **3)** a range of roof-tiles and architectural terracottas from Apollonia, some of them A-stamped[10], a device also borne by some tiles from "Pistiros", but there flanked by a fan-shaped device of relief lines[11], thus rather in favour of an imported artefact from elsewhere[12]. Archaeometrical tests have consisted in comparisons of chemical data with samples of finds of similar types from "Pistiros".

The first comparative tests between the West-Pontic area Apollonia-Mesambria and "Pistiros" were focused on amphoras finds with englyphic stamp from both the Debelt area and Apollonia itself. The alternative of a continental track of delivery expected between them looking *a priori* rather uncertain, it appeared rather necessary to complete the comparative batch of samples Apollonia *vs*. "Pistiros" with an additional sortiment of amphoras from the North-Aegean fringe (Thasos, Abdera, Maroneia, Doriskos).

On the dendrogramme of classification of amphoric samples [Pl. I], it appears that if, on the whole, samples ascribable to the Heraclean circle collected both in Debelt and Apollonia actually form a relatively homogenous geochemical group within cluster [D][13], on the other hand just a single one out of five of those collected in "Pistiros", namely PST 14, stamped ΚΑΛ[…] ΑΙΑ[…] on neck as well as with graffito A under the handle. Furthermore, this group, gathered within cluster [D], appears clearly distinct from our amphorical references for the North-Aegean littoral fringe Maroneia/Ainos-Doriskos (clusters A et B)[14], which more secondarily include two additional specimens from Pistiros: the former (PST 11) bearing a stamp ΜΑΤΡΟ / ΔΩΡΩ, side by side with a representation of helmet or vine-leaf[15], assigned to Virginia Grace's *Parmeniskos Group*; the latter (PST 10), bearing a handle-stamp with inscription […] / ΝΕΟΣ. As for cluster [C], it theoretically is out of place within this setting: only gathering samples of common wares from Mesambria, we added it only tentatively, for lack of having at our disposal samples of amphoras from that site, assumed to be of local manufacture, which would have allowed us to cross their results with those of other recent archaeometrical contributions[16]. Lastly, relegated in marginal position within one very loose cluster, our two last samples from Pistiros PST 12 and 13 are raising problems of different kind: as for the former, consisting in an over-fired scrap collected on the hearth of a potter's kiln, even if the possibility of identifying it as a local product of "Pistiros" itself appears not at all excluded, it might also be the result of a great urban fire, either accidental or connected with war events; as for the latter sample, bearing a no more decipherable handle-stamp, its interpretation remains unclear at all.

Such results, focused on the Heraclean circle fit totally with those already obtained on the general distribution of amphoric finds[17], which have already quite well evidenced the crushing majority of stamps of North-Aegean origin (88%) in comparison with those from Heraclea (7%) and Cnidus (1%).

Concerning our ten samples of black-glazed wares from "Pistiros"[18], they have displayed no overlap at all of chemical pattern with the assumed variant of local manufacture from the Kalfata necropolis of cluster [B] [Pl. II], but have at first formed a mixed cluster [A] together with a little fraction of our black-glazed samples from the Ainos-Doriskos area, thus suggesting a North-Aegean origin, covering the Hebros estuary. Then, dealing with atticizing black-glazed wares, we have submitted additionally these samples of cluster [A] – as usual in such a case – to a comparison test with Attic references from the Agora excavations[19], test which proved to be positive. Conversely, the same samples of black-glazed wares from "Pistiros" didn't reveal particular chemical affinities with the majority of our references for the North-Aegean littoral [clusters D-E-F-G-H]. In that case, such a predominance of Attic black-glazed wares together with a few others of North-Aegean manufacture might yet suggest deliveries in common up to the Thracian hinterland *via* the Hebros course. But, in that case, such a predominance of black-glazed wares of Attic manufacture within our small set from Pistiros seems rather connected with our random selection. Only PST 22 and 25 go off within mini-cluster [C], differing from both our Attic references and from the non-Attic black-glazed group from the Kalfata necropolis.

As for our minor lots of black-glazed samples from Mangalia and Anchialos, concentrated within cluster [I], they obviously correspond too to the products of local workshops, distinct from the one of Apollonia, as already forecast for a long time by the excavators[20], even if the leading role in the breakthrough of such West-Pontic

[8] Balabanov 2010 ; *id*. 2011; Dupont 2023.

[9] Dupont 2024.

[10] Stoyanova 2022, p. 155 Tabl. I, nos. 1 and 6.

[11] Musil 1996, p. 54 Fig. 3 :7.

[12] Bouzek *et alii* 2013, p. 94, pl. 28 :3.

[13] As already previously obtained (Dupont 2023, p. 57 fig. 2, cluster B1).

[14] The distinction between two separate clusters being mainly based on calcium contents – high ones for [A], low ones for [B] –, might well be here only artificial, the data processing often cutting into two separate units a too large dispersion of a single chemical element.

[15] See Bouzek *et alii* 2007b, p. 142, n°A.1.

[16] *Viz* those by Stoyanov 2019.

[17] See Tushlova *et alii* 2010.

[18] On the finds of black-glazed vases from "Pistiros", see Trefny 2013.

[19] On the geochemical point of view, black-glazed fine wares of Attic type are far from forming a homogenous group, so that attributions of origin are often more or less uncertain. For that reason, we have first of all based them on reference samples from the Athenian Agora excavations and matched up the results with those of similar finds of Attic type from Lycian Xanthos and Megara Hyblaea.

[20] Bozkova 1997, p. 15.

workshops across the Thracian hinterland still remains attributed to Apollonia [21].

Still more uncertain proved to be the comparison between Apollonia and "Pistiros" in the field of roof-tiles and architectural terracottas[22], for lack of having gathered at my disposal a suitable amount of samples. Faced with our thirty samples representative of Apollonia, supplemented by twelve more from Thasos and Maroneia, the only two fragments put at our disposal by the Septemvri Museum both formed on the dendrogramme [Pl. III] a single cluster [D] together with four of our specimens from Apollonia, three others from Thasos and a last one from Maroneia, thus rather in favour of a North-Aegean origin[23]. It is also the case for two other clusters [A] and [B] on the dendrogramme, within which additional specimens of roof-tiles and architectural terracottas from Apollonia appear side by side with others from Thasos and Maroneia, once again in favour of a Thasian manufacture[24]. As for the greater part of our specimens from Apollonia of local manufacture, they are concentrated within cluster [C], mainly gathering tiles, whereas architectural terracottas, most probably issued from a specialized workshop of coroplasts, stand apart within marginal mini-cluster [E].

As for architectural terracottas brought to light in "Pistiros" itself and that we were not allowed to sample, their standard of quality is reported by the excavators to surpass definitely the one of West-Pontic finds and parallels put forward, thus would rather to be assigned to the cities of the North-Aegean coastal fringe[25]. In the same way, the above-mentioned parallel between the stamp [A] struck on some tiles from Apollonia and the one observed on others from "Pistiros" doesn't hold up too: in quadrangular recess for the former[26]; oval for the latter, surrounded by a double fan-shaped pattern[27].

In the light of our first stage of archaeometrical results, it would therefore appear that the site more or less interpreted initially as "Pistiros", on the basis of a rather aleatory inscription, rather than from a hypothetical West-Pontic purveyor, was mainly receiving its imports, first of all of amphoras, from the North-Aegean sphere, *viz*. from the Thasos-Maroneia fringe, most probably by inland waterway *via* the Hebros valley[28].

Nevertheless, additional cross-inquiries might well still have to be envisaged about the impressive lot of finds of both tiles and architectural terracottas from Mesambria excavations[29], of potentially local manufacture too, in order to separate it clearly from its Apollonian counterpart, not to mention problems inherent to Mesambria itself, *e.g*. the case of the *sima* type bearing a *Μοσχος* stamp, brought to light concurrently on some ornamental tiles from Olbia[30]: are we faced with an import from Mesambria, with a local product of Olbia, or are we faced with two separate local products stamped under the *aegis* of two homonyms (officials ? producers ?). In the second case, one might also presume that Mesambria might have also distributed its local products towards the Thracian hinterland.

On the whole, at the present stage, amphoras finds probably represent our best indicator of the trade relations of ancient "Pistiros" as well as for other sites of the Thracian hinterland such as Seuthopolis, the amphoras imports of which, mostly originating from the North-Aegean sphere (Acanthos, Thasos, Ainos, Samothrace), are three times more numerous than those attributable to the Pontic area (Heraclea, Sinop, Tauric Chersonesus)[31].

The rather convergent conclusions to which lead the preliminary attributions of origin of our selection of finds from the so-called "Pistiros" thus would rather reinforce, as regards the historical point of view, the general opinion after which, during the first half of the 4th century B.C., the Odrysian dynasts continuously endeavoured to maintain their control between the hinterland transversal Hæmos chain and the Aegean littoral, thus conferring its major importance on the transit waterway represented by the Hebros course down to its mouth, bordered by the important transit port of Ainos.

[21] Bozkova 2010, p. 491.

[22] On the finds of architectural terracottas from "Pistiros", see Bouzek *et alii* 2013.

[23] Even if the remains of a large kiln found there (Gotsev *et alii* 2011) confirm the existence of pottery manufacture, at least of common ware (Bouzek *et alii* 2013, p. 94).

[24] Considering the poor amount of clay sources on Thasos Island, workshops of both tile-makers and coroplasts were probably coastal ones, like those producing amphoras (see Picon, Garlan 1986).

[25] Bouzek, Musil 2007, p. 118.

[26] Stoyanova 2022, p. 155 Tabl. I nos. 1 and 6.

[27] Musil 1996, p. 54, Fig. 3.7.

[28] At least during the favourable periods (see Chankowski 2010, p. 244).

[29] Ognenova-Marinova 1980, p. 110–155.

[30] Brashinsky 1964, p. 308 (2nd half 4th c. B.C.), pl. I/1.

[31] See Tzochev 2018, p. 546 and Fig. 1.

REFERENCES

Balabanov 2010 – P. Balabanov, *The origin of amphorae with englyphic stamps*, in: D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili (eds.), PATABS I, *Production and trade of amphorae in the Black Sea*, *Actes de la Table Ronde Internationale de Batumi et Trabzon, 27–29 avril 2006*, Varia Anatolica 21, Istanbul, 2010, p. 19–22, pls. 1, 9–11.

Balabanov 2011 – P. Balabanov, *The Fourth Century BC Amphora Complex from the Locality Kostadin Cheshma near the Village of Debelt*, in: C. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (eds.), *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26–30, 2007*, Sofia 2011, p. 117–127.

Blondé, Picon 2003 – F. Blondé, M. Picon, *Recherches complémentaires en laboratoire sur quelques céramiques de Pistiros*, Studia Hercynia 4(1), 2003, p. 115–121.

Bouzek *et alii* 1996 – J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. H. Archibald (eds.), *Pistiros* I, Prague, 1996.

Bouzek *et alii* 2007 – J. Bouzek, *11. The development of local pottery at Pistiros: preliminary sketch of its chronology*, in: J. Bouzek, L. Domaeadzka, Z. H. Archibald (eds.), *Pistiros* III, Prague, 2007, p. 205–214, Pls. 49–51.

Bouzek *et alii* 2007b – J. Bouzek, S. Ruckl, Ch. Tzochev, *Trade Amphorae*, in: J. Bouzek, L. Domaeadzka, Z. H. Archibald (eds.), *Pistiros* III, Prague, 2007, p. 133–166.

Bouzek, Musil 2007 – J. Bouzek, J. Musil, *Architectural parts of monumental buildings and living houses*, in: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. H. Archibald (eds.), *Pistiros* III, Prague, 2007, p. 117–125.

Bouzek, Domaradzka 2013 – J. Bouzek, L. Domaradzka, *Pistiros: Facts and Opinions II*, in: J. Bouzek, L. Domaradzka, A. Gotzev, Z. H. Archibald, *Pistiros* V, Suppl. (= Studia Hercynia 17(1), Prague 2013, p. 20–27.

Bouzek *et alii* 2013 – J. Bouzek, J. Musil, I. Ondrejovà, *10. Architectural terracottas*, in: J. Bouzek, *Pistiros* V, Suppl. (= Studia Hercynia 17(1)), Prague 2013, p. 94–98.

Bozkova 1997 – A. Bozkova, *A Pontic pottery group of the Hellenistic Age (a survey based on examples from the Bulgarian Black Sea coast*, ArchBulg 1(2), 1997, p. 8–17.

Bozkova 2010 – A. Bozkova, *La céramique à vernis noir d'époque classique dans les colonies ouest-pontiques et l'hinterland indigène (territoire de la Bulgarie)*, in: H. Tréziny (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Paris, 2010, p. 487–492.

Brashinskii 1964 – B. Brashinskii, Комплекс *кровельной черепицы из раскопок Ольвийской агоры, 1959–1960*, in: V. F. Gaidukevich (ed.), Ольвия. *Теменос и агора*, Kiev, 1964, p. 288–298.

Bravo, Chankowski 1999 – B. Bravo, S. Chankowski, *Cités et emporia dans le commerce avec les barbares à la lumière du document dit à tort « inscription de Pistiros »*, BCH 123(1), 1999, p. 275–317.

Chankowski 2010 – V. Chankovski, *5. Pistiros et les Grecs de la côte nord-égéenne : problèmes d'interprétation*, in: H. Treziny (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*. *Actes des Rencontres du programme européen Ramses 2 (2006–2008)*, p. 241–246.

Chankowski 2012 – A. Chankowski, V. Chankowski, *La présence grecque en Thrace intérieure : l'exemple de « Pistiros »,* Pallas 89, 2012, p. 275–290.

Dupont 2023 – P. Dupont, *Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica*, MCA 19, 2023, p. 55–60.

Dupont 2024 – P. Dupont, *West-Pontos black-glazed and red-figured wares: towards the end of the illusive Attic supremacy?* MCA 20, 2024, p. 121–136.

Gotzev 2019 – A. Gotsev, *Pistiros: A Thracian emporion in its cultural and natural environment*, in: J. Lucas, C. A. Murray, S. Owen (eds.), *Greek Colonization in Local Contexts*, Oxford, 2019, p. 95–102.

Gotzev *et alii* 2011 – A. Gotzev, E. Ivanova, B. Russeva, V. Taneva, L. Domaradzka, J. Bouzek, *Pistiros 2010 preliminary report*, Studia Hercynia 15(2), 2011, p. 5–7, pl. I/fig. 1.

Karadima 2004 – C. Karadima, *Ainos: An Unknown Amphora Production Centre in the Evros Delta*, in: J. Eiring, J. Lund (eds.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean*, *Acts of the Int. Coll. at the Danish Institute at Athens, September 26–29, 2002*, Monographs of the Danish Institute at Athens 5, Aarhus, 2004, p. 155–161.

Loukopoulou 1999 – L. Loukopoulou, *Sur le statut et l'importance de l'emporion de Pistiros*, BCH 123(1), 1999, p. 359–371.

Musil 1996 – J. Musil, *Roof tiles*, in: J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. H. Archibald (eds.), *Pistiros* I, Prague, 1996, p. 47–62, pl. XXVII.

Ognenova-Marinova 1980 – L. Ognenova-Marinova, *Tuiles et terres cuites architecturales*, in: *Nessebre* II, Sofia, 1980, p. 110–155.

Picon, Garlan 1986 – M. Picon, Y. Garlan, *Recherches sur l'implantation des ateliers amphoriques à Thasos et analyse de la pâte des amphores thasiennes*, BCH Suppl. 13, 1986, p. 267–309.

Stoyanov 2019 – T. Stoyanos, *The Parmeniskos Group: New issues from Thrace. Amphorae Production in Early Hellenistic Mesambria Pontica*, in: N. Badoud, A. Marangou (eds.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs,* Rennes, 2019, p. 115–122.

Stoyanova 2022 – D. Stoyanova, *Stroitelna keramika I arkhitekturna terakota ot Apoloniya Pontika (VI.v. pr. Chr-III.v.pr.Xr.)*, Sofia 2022.

Trefny 2013 – M. Trefny, *6. The Black-Glazed pottery (campaigns 2004–2007)*, *Pistiros* V suppl. (= Studia Hercynia 17(1), Prague 2013, p. 36–43, pl. 19.

Tushlova *et alii* 2010 – P. Tushlova, S. Kuchova, B. Weissova, *Greek and Black Sea Transport amphorae in emporion Pistiros. Quantified Analysis of Material Excavated until 2009*, in: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. H. Archibald (eds.), *Pistiros* IV, Prague, 2010, p. 205–220.

Tzochev 2018 – Ch. Tzochev, *Transport Amphora Production in the Interior of Ancient Thrace: New Data from the Hellenistic City of Seuthopolis and the Kazanlak Valley*, in: *9th Scientific Meeting on Hellenistic Pottery*, *Thessaloniki, December 2012*, *Praktika Proceedings* II, Athens, 2018, p. 545–565.

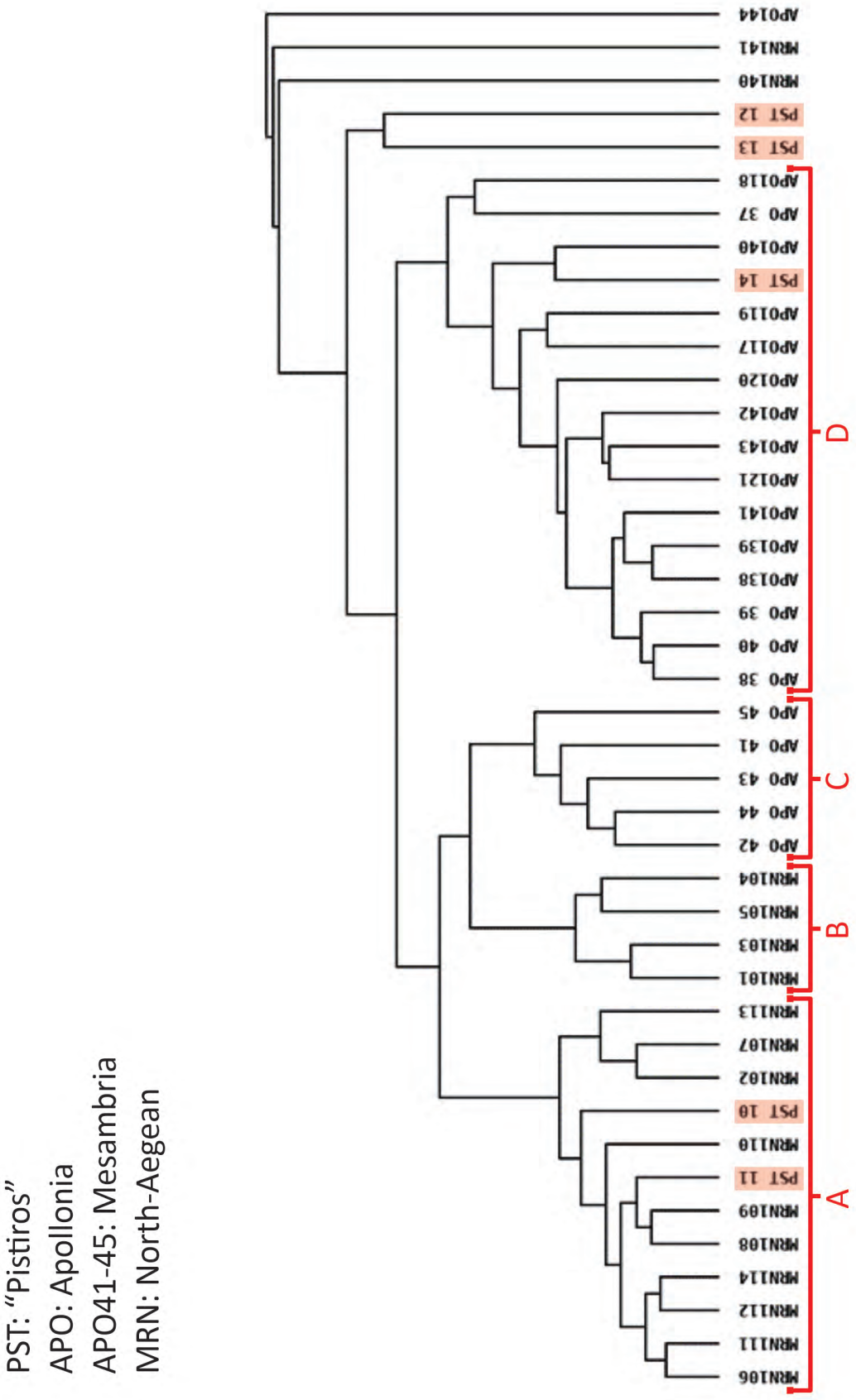

Plate I. *Dendrogramme of XRF chemical data: "Pistiros" vs. Apollonia: amphoras.*

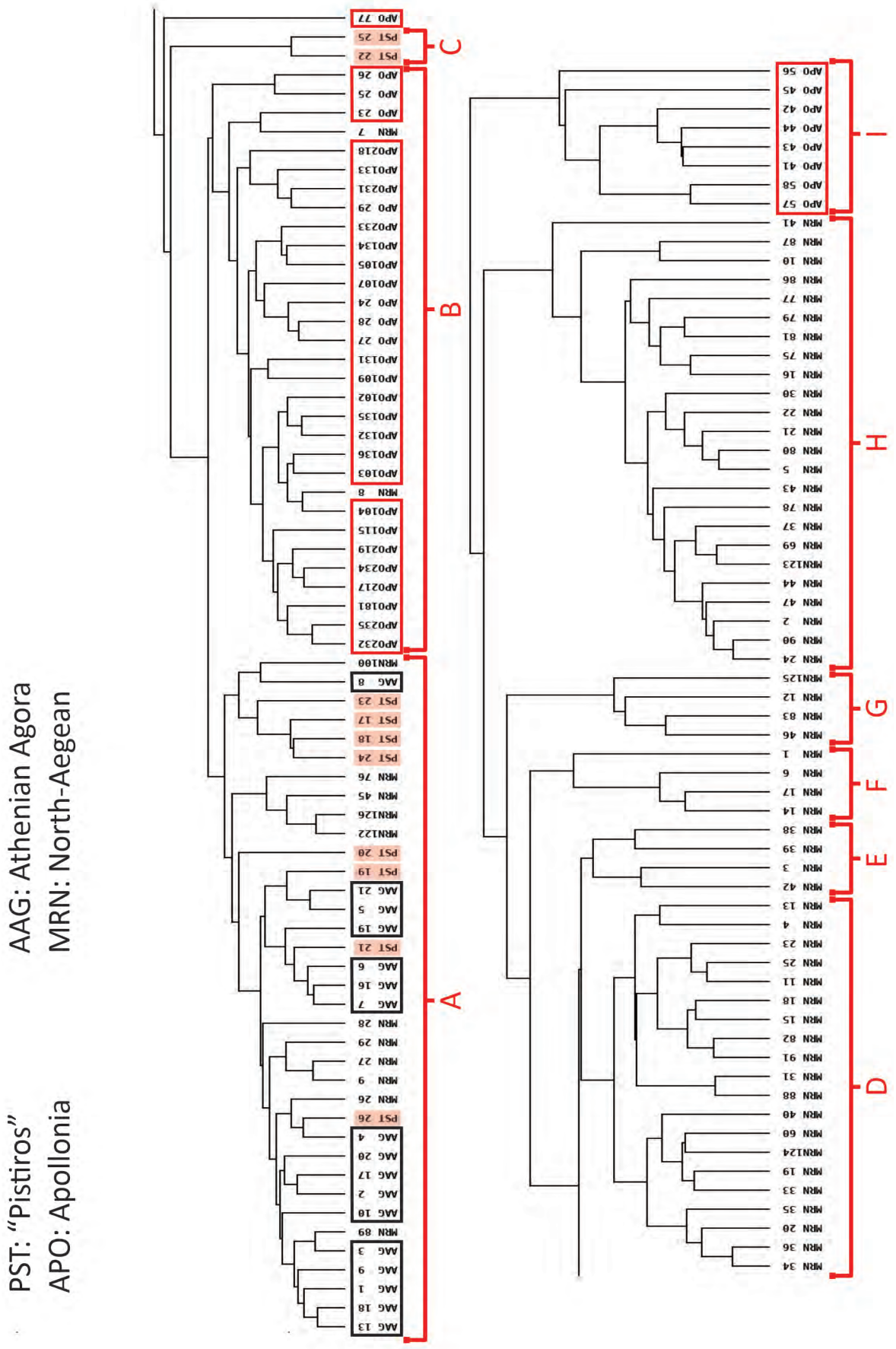

Plate II. *Dendrogramme of XRF chemical data: "Pistiros" vs. Apollonia: black-glazed wares.*

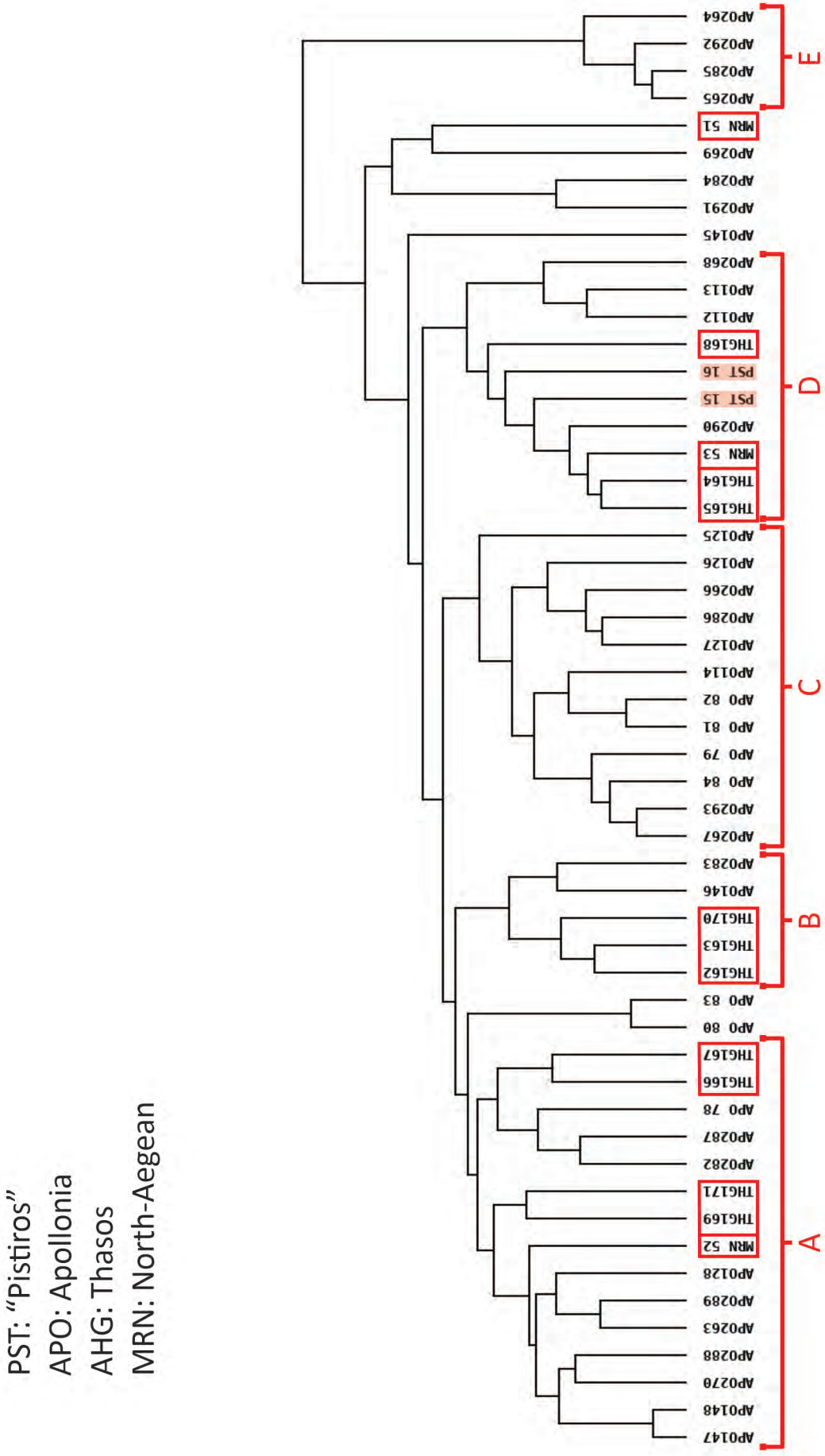

Plate III. *Dendrogramme of XRF chemical data: "Pistiros" vs. Apollonia: tiles and architectural terracottas.*

HELLENISTIC FIBULAE AND POTTERY IN EASTERN GALATIA

Ergün LAFLI[a], Maurizio BUORA[b], Fatih Hakan KAYA[a]
[a] *Dokuz Eylül University, Izmir, Türkiye; e-mail: ergun.lafli@deu.edu.tr, fatih.kaya@deu.edu.tr*
[b] *Società Friulana di Archeologia, Udine, Italy; e-mail: mbuora@libero.it*

Scriptum
Feliceantonio Costabile
LXXII diem natalem celebranti dicatum

Keywords: *La Tène fibulae, Galatian ware, Archaeological Museum of Çorum, eastern central Anatolia, Galatia, Celtic, Hellenistic period, Asia Minor, Türkiye, museum studies, classical archaeology*
Abstract: *This paper focuses on the identification of three fibulae of the Middle La Tène scheme, and three vessels curated at the local museum in Çorum in eastern central Türkiye, which were published by Resul İbiş in 2021 in a museum report. To clarify the assignment of these vessels to eastern Galatia, we first summarised what was previously known and what was described by recent studies on so-called "Galatian ware". In the next chapter, we grouped 14 fibulae of the Middle and Late La Tène schemes from Türkiye into two typological groups and contextualised the Çorum fibulae among other Hellenistic examples from Asia Minor. In conclusion, one can see that the number of such finds connecting eastern Galatia to some contemporary material in continental Europe is increasing.*

Cuvinte-cheie: *La Tène fibulae, obiecte din Galatia, Muzeul de arheologie din Çorum, estul Anatoliei centrale, Galatia, perioadă celtică, perioadă elenistică, Asia Mică, Turcia, studii muzeale, arheologie clasică*
Rezumat: *În această lucrare, accentul este pus pe identificarea a trei fibule din schema La Tène Mijlocie, precum și a trei vase conservate la muzeul local din Çorum, în zona central-estică a Turciei, publicate de Resul İbiș în 2021 într-un raport al muzeului. Pentru a clarifica atribuirea acestor vase Galatiei de Est, am rezumat mai întâi ceea ce se știa anterior și era descris de studii recente asupra așa-numitei „ceramici galatice". În capitolul următor, am grupat 14 fibule din schemele La Tène Mijlocie și Târzie din Turcia în două grupuri tipologice și am contextualizat fibulele din Çorum printre alte fibule elenistice din Asia Mică. În concluzie, se poate observa că numărul unor astfel de descoperiri care leagă Galatia de estul țării cu unele materiale contemporane din Europa continentală este în creștere.*

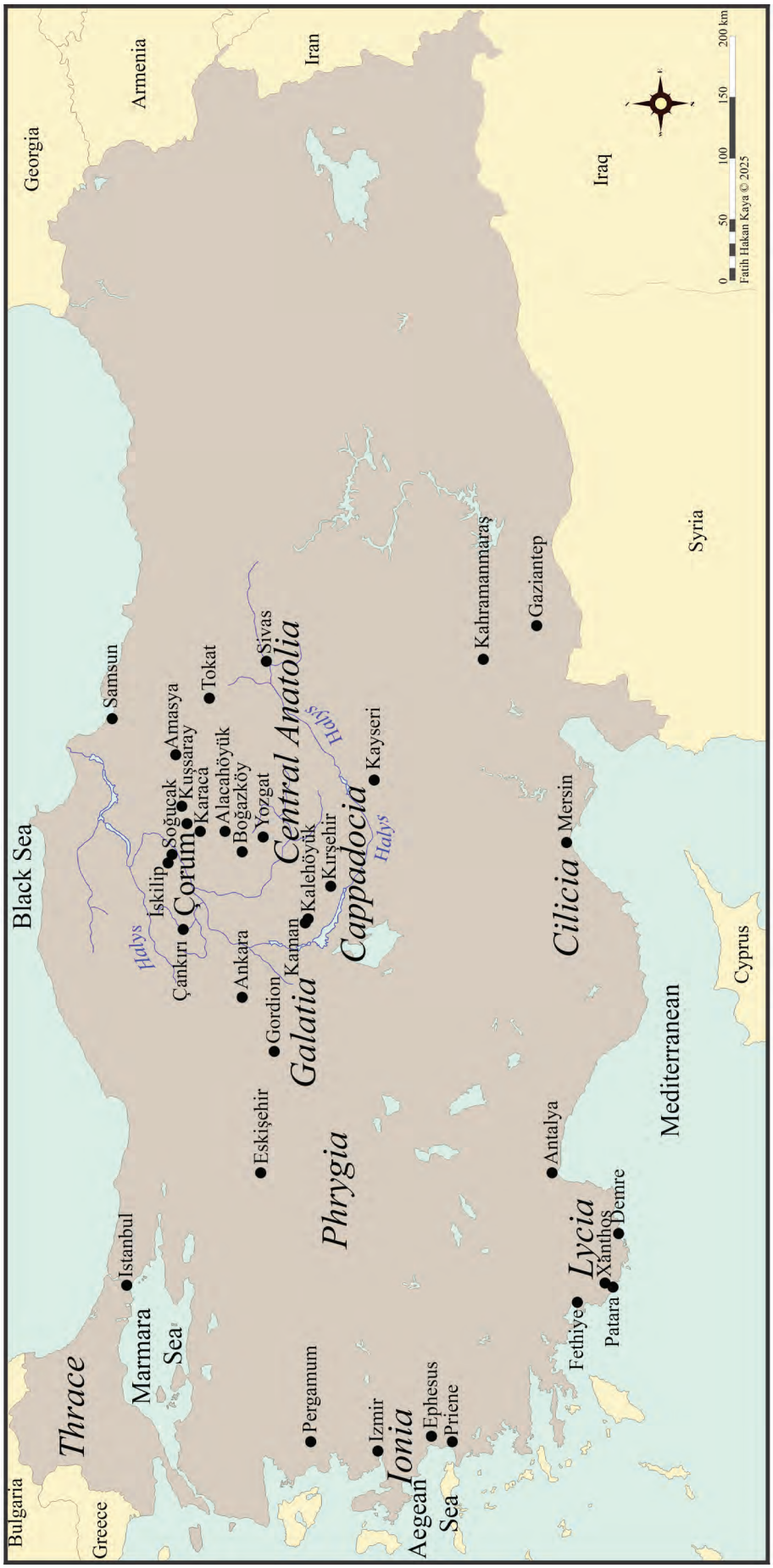
1. INTRODUCTION: FIBULAE OF THE MIDDLE LA TÈNE SCHEME IN ASIA MINOR

In a recent paper, Resul İbiş presented numerous formerly unpublished artefacts preserved in the Archaeological Museum of Çorum in the eastern part of central modern-day Türkiye[1] (Map 1). Among the illustrated objects, we consider the fibulae of the Middle La Tène scheme, attributed to the Galatians and three contemporary ceramic vessels.

La Tène metalwork in bronze, iron and gold, generally believed to have developed technologically out of Hallstatt culture, is also stylistically characterized by elaborate clasps, i.e., fibulae, and, according to certain scholars, some of these fibulae are associated with Celts. It was believed that the Galatians were a Celtic people dwelling in Galatia, a region of central Anatolia surrounding Ankara during the Hellenistic period. However, neither the Hallstatt culture nor the La Tène culture can be equated with the definition of "Celts"[2]. Only a few such objects have so far been found in Asia Minor, which have commonly been understood as indicative of Galatian presence in central Anatolia, and at times even of continued cultural exchange with the Celts from Europe. Since the 19th century, the history of the Celts in Asia Minor has been studied numerous times, beginning

[1] İbiş 2021. The museum was inaugurated on 13th of October 1968.

[2] For the complex subject of Celts, their archaeology in Galatia and archaeological finds of Galatia during the Hellenistic period, cf., among others, Batman 2024; e.g. Çoşkun 2014 and 2022; Parachaud 2018 and 2020; Xie 2016; Ökse 2021; Norton 2013; Campbell 2009; Yörükan 2009; Ulusoy 2006; e.g. Strobel 1996, 2002, 2007a, 2007b, 2009; Bockius 1991; Müller-Karpe 1988, 2006; Nixon 1977. As focused in our present paper, La Tène artefacts in Hellenistic Asia Minor as a problematic criterion for determining the ethnic identity(ies) of the Galatians have already been addressed by Altay Çoşkun in 2014 both historically and archaeologically (Çoşkun 2014). This paper argues that not a single La Tène fibula can be attributed to an individual bearer among the three major Galatian tribes; geographical and chronological implications rather point to mercenaries recruited from eastern Europe by Attalus I (ca. 240–197 BC) or later Hellenistic kings (p. 138–139). Cf. also Strobel 2009, p. 118, note 5; Müller-Karpe 1988, p. 192–195 with a map of findspots of the La Tène fibulae and gems in Anatolia; Darbyshire *et alii* 2000, p. 83.

Map 1. *All places in Türkiye and surrounding countries to which reference is made in the entire text (drawn by F. H. Kaya, 2025).*

with the historical work of Georges Perrot (1832–1914), published in Paris in 1867 in Latin[3], followed by that of Felix Stähelin (1873–1952), which appeared in 1907 in Leipzig[4]. Oscar Almgren (1869–1945) had already drawn attention to the simultaneous appearance of brooches of the medieval type in Central Europe and on the lower Dnieper[5]. The analysis of the Galatian fibulae began over fifty years ago with the fundamental discussion by Kurt Bittel (1907–1991), in volume IV on the 1967–1968 excavation seasons at Ḫattuša, the capital of the Hittite Empire, which focused on the Late Hellenistic finds in the southern area of Temple I, i.e., Great Temple, in the lowertown of Boğazköy[6]. Subsequent contributions since 1970[7] have added some specimens, which have not changed the overall picture. They have still been enriched by the reporting of other brooches, even in very remote areas[8], perhaps due to the dispersion of Celtic mercenaries in numerous war scenarios. However, isolated objects, discovered at great distances, cannot be an argument for the presence of some Celtic warriors or mercenaries in these sites[9]. We can only admit a "scenario", as the other authors do, and it cannot be ruled out that some fibulae were transferred with their bearers for other reasons as well. Thus, their presence on Delos[10] may have had religious motivations. At the same time, their attestations in Crimea could derive from routine contacts from nearby areas, separated only by the Black Sea[11].

Overall reconsiderations of these fibulae and their meaning were made, among other scholars, by Hartmut (Franz Rudolf) Polenz (1940–2021) in 1978[12] and, forty years later, by Kevin Parachaud[13], who created the most complete corpus of these fibulae to date.

So far, just over twenty fibulae of the Middle and Late La Tène schemes attributed to the Galatians and associated with Celts have been published from Asia Minor and Syria. Of these, one comes from an area close to the western Anatolian coast, i.e., Priene in southern Ionia[14], another from the island of Delos[15], while others originate from Cilicia and Syria[16] (Map 1). Most of these fibulae come from a part of central Anatolia believed to be inhabited by the Galatians. They are twenty-one in total, one of which is made of iron and the others are made of copper alloy. To these existing examples, we add two new ones that we present below, and thus increase the total number. It seems that the area around Çorum in eastern Galatia appears to have been particularly affected by the spread of these fibulae.

The two new specimens summarily presented by Resul İbiş in 2021 bring new elements of interest. The first one, illustrated at cat. no. 1, is very close to a fibula which was previously kept in a private collection and said to have originated from Ankara[17]. Although one cannot be certain of this information, deduced from the antiquarian market, the form is compatible with its presence in the area around Ankara. A second fibula from Çorum, i.e., cat. no. 4 below, allows us to anchor an already known type to a very specific location – and therefore perhaps to a limited area –, equally provenanced from a private collection, the origin of which is unknown.

2. THREE EXAMPLES OF THE SO-CALLED GALATIAN WARE FROM ÇORUM

Numerous authors have treated the topic of the so-called Galatian ware from various positions and perspectives[18]. The first observation, made by Robert Zahn (1870–1945), of its similarity to the La Tène painted pottery in western Europe is well known[19]. Despite the doubts expressed by Ferdinand Maier (1925–2014) in 1963[20], there seems to be no doubt that this ware has an eminently local diffusion focused on eastern central Anatolia. An extensive study of this ware by Kâmil Levent Zoroğlu in 1978 in the course of his doctoral thesis at the University of Ankara was first summarily published in 2011. In his studies, Zoroğlu proposed the term "Kızılırmak (ancient Halys) basin ware" for this ware; among these vessels, he distinguished three main groups in three different geographical regions in central Anatolia[21].

It cannot be denied that this ware was generally widespread in the area considered to be Galatia (Map 2),

---

[3] Perrot 1867.

[4] Stähelin 1907 based on his doctoral thesis at the Universität Basel, entitled as "Geschichte der kleinasiatischen Galater bis zur Errichtung der römischen Provinz Asia" (1897).

[5] Almgren 1923, p. 250–253.

[6] Bittel 1969.

[7] Schaaf 1970.

[8] *E.g.*, in the Archaeological Museum of Gaziantep in south-eastern Türkiye, acc. no. 94.9.75, *cf.* Bulgan, Feugère 2004 and 2007.

[9] *Cf.*, among others, Baray 2017.

[10] Déonna 1938, p. 283–284, fig. 323, pl. 86, no. 732 (today in the Archaeological Museum of Delos, acc. no. 5502).

[11] Hellström 2014, p. 219, fig. 5.

[12] Polenz 1978.

[13] *E.g.*, Parachaud 2018, especially p. 35, fig. 6 (map of distribution of the La Tène fibulae in Türkiye and surrounding areas).

[14] This fibula from Priene was last recorded in the Museum für Vor- und Frühgeschichte of the Staatlichen Museen zu Berlin, acc. no. MJ 10039. Bronze, 6.6 x 1.9 cm, dating to LT C2. Its find context is unknown. Typologically it is a filiform fibula with a high external cord and a three-coil spring. Fragmented, the end of the foot and the pin holder are missing. The remaining part of the straight foot runs along the open trapezoidal arch and is attached to it by two rings. *Cf.* Bittel 1969, p. 45–46; Polenz 1978, p. 186; Courbin 1992, p. 214, note 18, 215, fig. 5; Çoşkun 2014, p. 138, fig. 3; Parachaud 2018, p. 40, cat. no. 26, p. 41, pl. 2, PR I; p. 184–186, fig. 3, 1.

[15] Cf. note 9 above.

[16] Mapped in Parachaud 2018, p. 35, fig. 6.

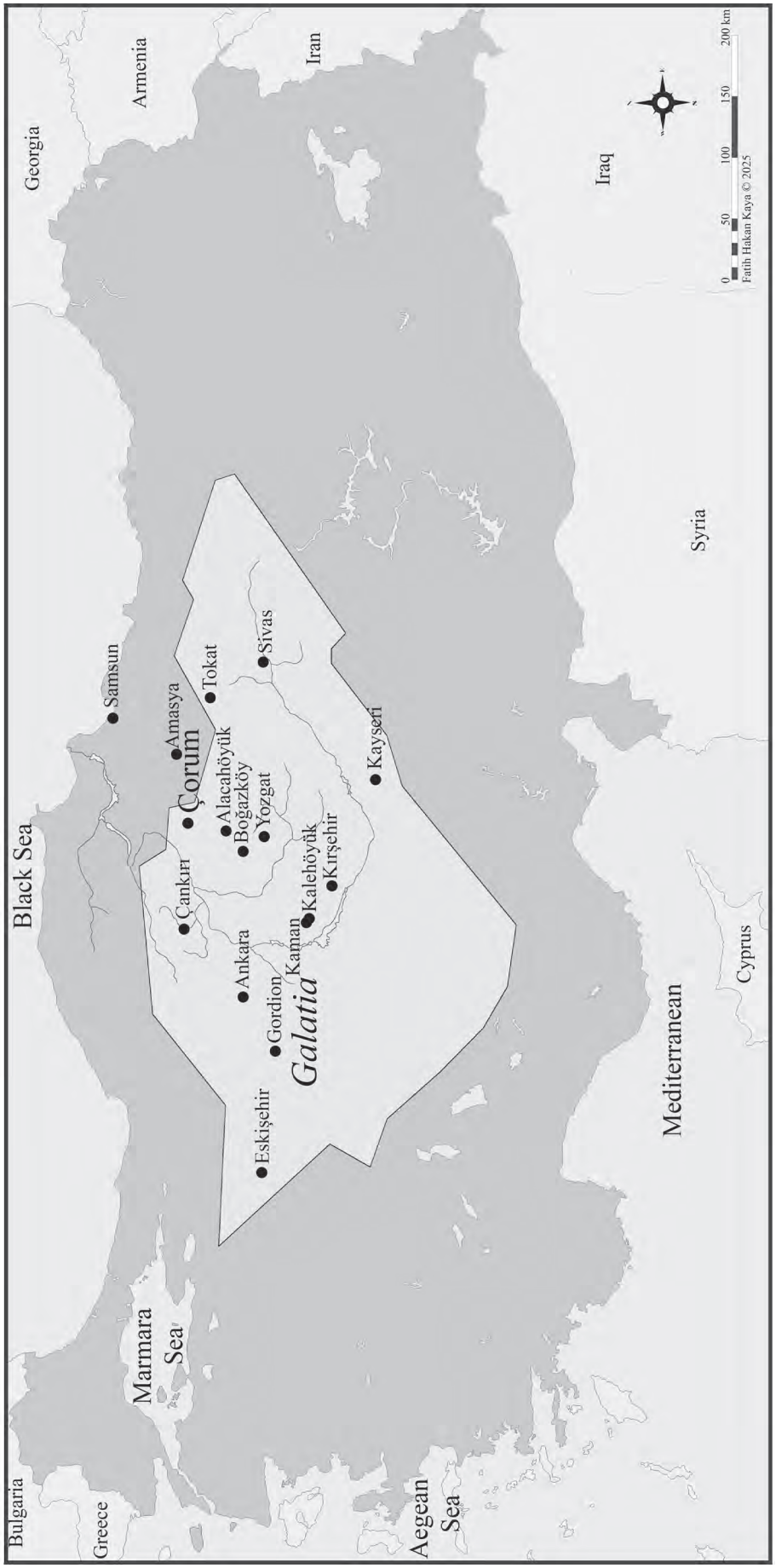
[17] Schaaf 1970, p. 298, fig. 1a; Polenz 1978, p. 183, fig. 4, 4.

[18] For previous publications on this ware, *cf.*, *e.g.*, Batman 2024, p. 72–119; Lohner-Urban 2016; Zoroğlu 2011; Stewart 2010; Özsait, Özsait 2003; Laflı 2003 and Bittel 1974. Also *cf.* <https://www.levantineceramics.org/wares/480-west-anatolian-hellenistic-banded-ware> (accessed on 1st of January 2025).

[19] Zahn 1907.

[20] Maier 1963.

[21] Zoroğlu 2011, p. 516, fig. 1.

Map 2. *Diffusion of so-called Galatian ware and main local museums with such finds in central Anatolia (drawn by F. H. Kaya, 2025).*

Figure 1. a–c. *Carinated bowl of Archaeological Museum of Çorum (drawn by N. Kaya, 2025, after İbiş 2021, p. 84, fig. 19).*

where it is believed that, as mentioned above, "the Celts" settled. It sometimes presents specific decorative details – often limited to individual centres and, therefore, referable to specific workshops – distinguishing it from the previous tradition or other areas. Such is the predilection for three colours, i.e., cream, white, and red, for the decorative lines, bands or the floral decoration. Although its dating is still problematic, the hypothesis of its greater diffusion during the second and early first cent. BC has emerged, which makes it contemporary with most of our fibulae of the Middle and Late La Tène schemes.

So far, the question of the possible value of pottery as an element of Celtic identity and as the result of innovations introduced by the arrival of Celts has been ill-examined. Who would today (and perhaps even in the past) ever want to recognize common tableware as a constitutive element of Celtic identity? It is clear that the so-called Galatian ware continued local traditions in local workshops and had a limited diffusion.

The linguistic characteristics must certainly be included among the elements of Celtic identity in Galatia. As in Europe, the Celtic language was essentially a spoken language, and its traces remain especially in the onomastics. We have lists of possible Celtic onomastics in epigraphy, which are from later Roman times. Some names can be derived from three graffiti in Gordion, although their dating is unclear[22]. Two are dated between 241/240 and 189 BC, and a third could be contemporary, or from the first cent. AD[23]. In the latter case, if the dating were late, it would be even more interesting for our purposes to document a continuity of use.

For the Celtic language, we have another important piece of evidence dating back to between ca. AD 366 and 370, referred to in a work by Saint Jerome, an early Christian historian of the fourth–fifth cent. AD. He compared their language to that of the Treveri (Gaulish Treweroi), a Germanic or Celtic tribe of the Belgae group that inhabited the lower valley of the Moselle in modern-day Germany, which he had learned during his stay in their city[24].

The study of the local ware in Hellenistic Galatia is based on fragments excavated in well-known central Anatolian sites, such as Boğazköy, Gordion, or from surveys carried out in the same area. Local museums in the region, such as (from east to west), among others, Sivas, Tokat, Amasya, Boğazköy, Alacahöyük, Çorum, Yozgat, Kırşehir, Kaman-Kalehöyük, Kayseri, Çankırı, Samsun, Ankara, Gordion and Eskişehir[25], often preserve complete containers of such ware, most probably coming from graves and so far remain unpublished (Map 2). In his museum report, İbiş published photos of some vessels kept in the Archaeological Museum of Çorum, which are related to Galatian ware[26].

The first vessel that İbiş presented from the Archaeological Museum of Çorum is a carinated bowl and has internal decoration with bands of different widths, in brown, white, and hazelnut colours (Figs. 1a–c). Outside, on its convex wall between two brown-grey lines, there is a wider band interrupted at regular intervals by a chevron motif (Fig. 1b)[27]. This bowl corresponds to forms 2–4 of Boğazköy from which it differs only in size[28] (Fig. 2).

[22] *Cf.* Schmidt 1994; and Freeman 2001.

[23] Roller 1987, p. 104.

[24] Migne 1845, II, cap. 3, col. 357: "Unum est quod inferimus, et promissum in exordio reddimus, Galatas excepto sermone Græco, quo omnis Oriens loquitur, propriam linguam eamdem pene habere quam Treviros, nec referre, si aliqua exinde corruperint" [=One thing we conclude, and we fulfill the promise made at the beginning, that the Galatians, with the exception of the Greek language, which all the East speaks, have almost the same language of their own as the Treviri, and it does not matter if some [elements] of it have been corrupted] (translated into English by E. Laflı).

[25] Also in the Erimtan Archaeology and Arts Museum in Ankara there are some Galatian ware present.

[26] İbiş 2021, p. 84, fig. 19.

[27] Maier 1963, p. 234, fig. 13, 2.

[28] Maier 1963, p. 222, fig. 2.

Figure 2. *Carinated bowl of form 2–4 from Boğazköy (redrawn by N. Kaya, 2025, after Maier 1963, p. 222, fig. 2).*

Figure 3. a–b. *Carinated bowl of Archaeological Museum of Çorum (drawn by N. Kaya, 2025, after İbiş 2021, p. 84, fig. 19).*

The second carinated bowl has a similar pattern of decoration, but the white colour is not visible (Figs. 3a–b). For comparison, there is another similar bowl in the Archaeological Museum of Samsun in northern Türkiye, with a serpentine decoration arranged in two bands above and below the central fairing (Fig. 4)[29].

A third container is a conical bowl with a rim, underlined on the outside by a horizontal groove (Fig. 5). Comparing it to the profile of form 7 at Boğazköy, it is reproduced alongside (Fig. 6), as identified by Maier[30]; in our case, the upper part is recessed, so that the largest diameter occurs not at the mouth, but under the shoulder. The container is painted only in the upper part with a band of phytomorphic motifs running under the rim, and below are two other lines.

It is evident that three specimens published by İbiş from Çorum seem to belong to group 2 of Zoroğlu in which few forms seem to derive from the usual Hellenistic typological repertoire, especially from the Phrygian one, with minor variations.

3. CATALOGUE OF THE FIBULAE OF THE MIDDLE LA TÈNE SCHEME IN THE MUSEUMS OF TÜRKIYE

As mentioned above, La Tène fibulae in Anatolia and generally in the entire Türkiye were analysed only to a limited extent. Among both already-known and unpublished finds in Asia Minor, we have created two typological groups which differ not only chronologically, but also geographically (Map 3). However, most of these fibulae lack any archaeological context, so the only possibility is to compare them with other pieces over a large area, some of which are also without context. Therefore, the dating of these fibulae follows the established method for the specimens elaborated in Central and Eastern European research.

a. TYPE 1

Starting from Bittel's aforementioned analysis in 1969, group 1 was identified, characterised by the extension of the foot that at the end curls around the arch.

Cat. no. 1. Archaeological Museum of Çorum, acc. no. Etd. 189 (Fig. 7).
Dimensions. L = 100 mm, H = 17 mm.

[29] Patacı, Laflı 2015, p. 31, fig. 7g.

[30] Maier 1963, p. 222, fig. 2, 7.

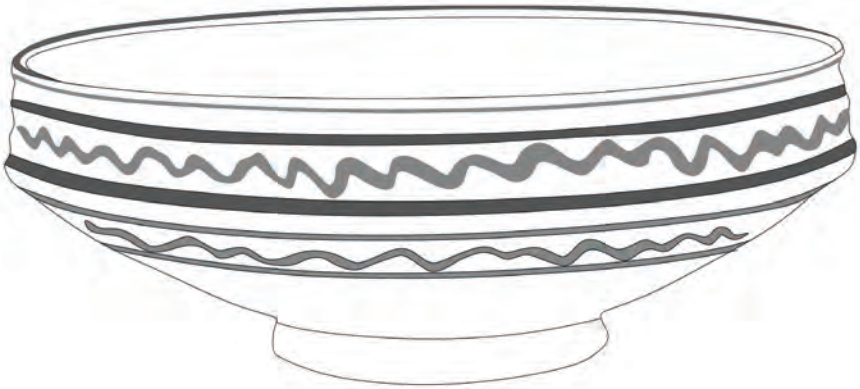

***Figure 4**. Carinated bowl of Museum of Samsun (drawn by N. Kaya, 2025, after Patacı, Laflı 2015, p. 321, fig. 7g).*

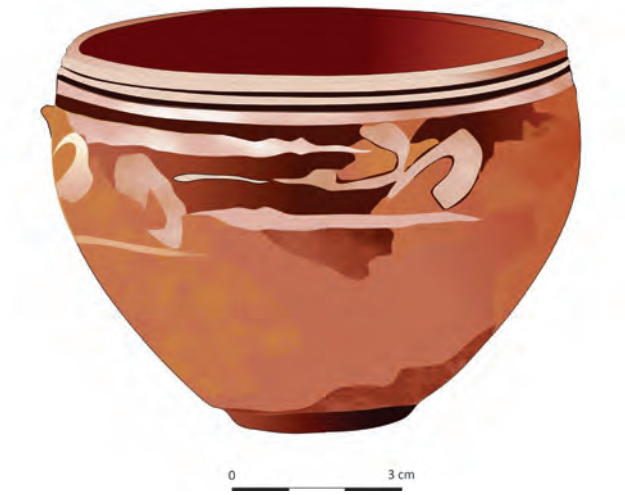

***Figure 5.** Bowl of Archaeological Museum of Çorum (drawn by N. Kaya, 2025, after İbiş 2021, p. 84, fig. 19).*

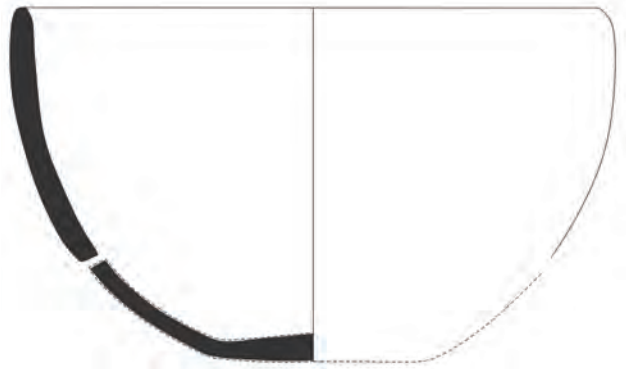

***Figure 6.** Bowl of form 7 from Boğazköy (redrawn by N. Kaya, 2025, after Maier 1963, p. 222, fig. 2, 7).*

***Figure 7.** Fibula in the Archaeological Museum of Çorum, acc. no. 189 (after İbiş 2021, p. 85, fig. 20a).*

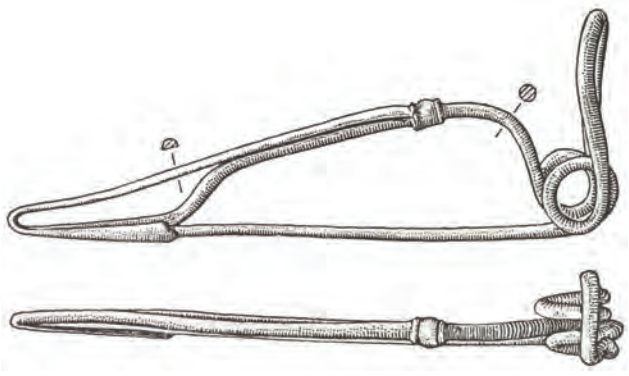
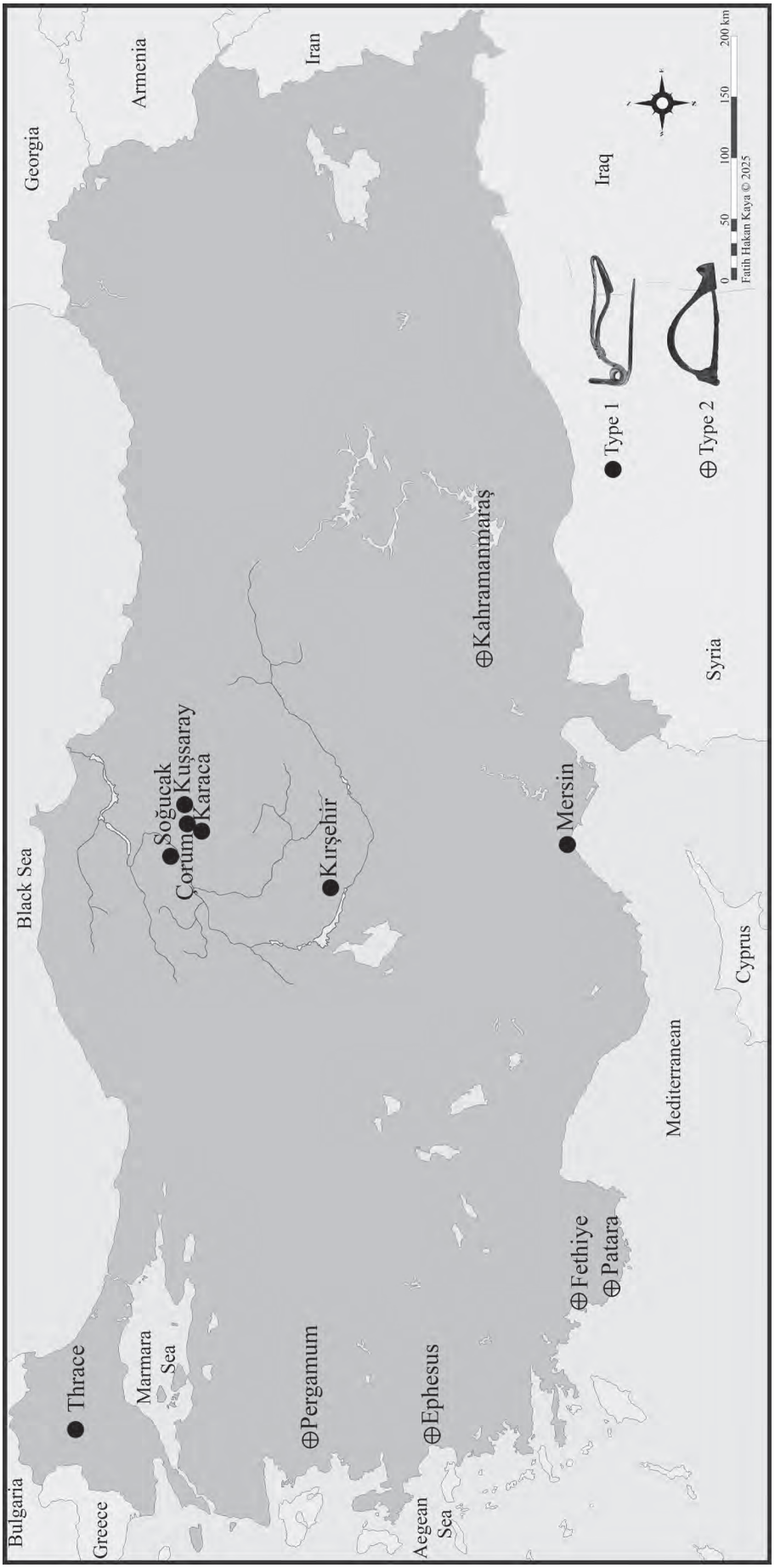

***Figure 8.** Fibula in a private collection in Ankara said to come from Ankara (after Schaaf 1970, p. 298, fig. 1a).*

Copper-based alloy.
Description. Broken pin. Spring with two windings, external hinge that extends upwards, extension of the foot that reaches almost to the top of the arch, which is joined by a hooking ring with raised edges. Note the large size.
Comparandum. A fibula in a private collection in Ankara said to come from Ankara, 240 km south-west of Çorum, cf. after Schaaf 1970, p. 298, fig. 1a (Fig. 8).
Dating. LT C2, i.e., ca. 200–150 BC.
Ref. Parachaud 2018, p. 30. fig. 4; İbiş 2021, p. 85, fig. 20a.

Cat. no. 2. Archaeological Museum of Çorum, acc. no. 501 (Figs. 9a–b).
Dimensions. L = 95 mm, H = 33 mm.
Findspot. Originates from the district of Kuşsaray (literally "bird palace") which is located 16 km north-east of Çorum,

Map 3. *Diffusion of the fibulae of the Middle and Late La Tène schemes in the museums of Türkiye. Solid dots indicate type 1 (i.e., Italo-European type), and crossed dots type 2 (i.e., Celtic/Balkanic type) (drawn by F. H. Kaya, 2025).*

south of the Çorum-Samsun highway with an altitude of 1.010 m. The fibula was supposedly found in a castle which is located to the west of the district, and donated by Mr Ali Aydın (acc. no. Ks.66/44 of Kuşsaray excavations). There is a Middle Chalcolithic, EBA and Hittite *höyük* site in the same district which is known as Ziplanda in Hittite sources[31], and was briefly excavated in the 1960s where some EBA urns were discovered[32].
Copper-based alloy.
Description. Filiform fibula with a hypertrophied outer cord and a two-coil spring. The stem is twisted and attached by a ring to the semicircular arch.
Dating. LT D1, i.e. 150–75 BC.
Ref. Koşay 1966, p. 90, 93, Ks. 44, 95, fig. 5; Bittel 1969, p. 46, fig. 10c; Schaaf 1970, p. 298, fig. 1c; Polenz 1978, p. 185, no. 1; Courbin 1992, p. 219, fig. 8 (where Kuşsaray is indicated as a findspot); Çoşkun 2014, p. 139, fig. 4; Parachaud 2018, p. 40, cat. no. 22, p. 41, pl. 2, KUI; İbiş 2021, p. 85, fig. 20b.

Cat. no. 3. Archaeological Museum of Çorum, acc. no. 1037 (or 7-100-70) (Figs. 10a–b).
Dimensions. L = 95 mm, H = 34 mm.
Findspot. District of Karaca, 7 km south-west of Çorum, without any information about its find context.
Copper-based alloy.
Description. Filiform fibula with a hypertrophied external cord and a two-arrow spring. The foot is missing, however, the ring that would have secured it to the semicircular bow remains. The ring is attached to the two rear levels of the bow.
Dating. LT D1, i.e., 150–75 BC.
Ref. Müller-Karpe 1988; Çoşkun 2014, p. 139, fig. 4; Parachaud 2018, p. 40, cat. no. 18, p. 41, pl. 2, KAR I; İbiş 2021, p. 85, fig. 20c.

Cat. no. 4. Archaeological Museum of Çorum, acc. no. 8333 (Fig. 11).
Dimensions. L = 93 mm, H = 37 mm.
Findspot. District of Soğucak, 24 km south-east of İskilip and 54 km north-east of Çorum, near Halys.
Copper-based alloy.
Description. Wide arch, recessed in the part close to the catch, foot extended to embrace the arch. On the arch itself, there are numerous windings (4 + 7 + 7), interspersed with three transverse spirals.
The spring was made up of two windings and has an external hinge at the bottom.
Comparandum. A fibula in a private collection in Ankara, cf. Bittel 1969, p. 46, fig. 10e (Fig. 12).
Dating. LT C2, i.e., 200–150 BC.
Ref. İbiş 2021, p. 85, fig. 20d.

[31] For the debated question see Taracha 2015, p. 58.
[32] *Cf.* Koşay 1966, p. 89.

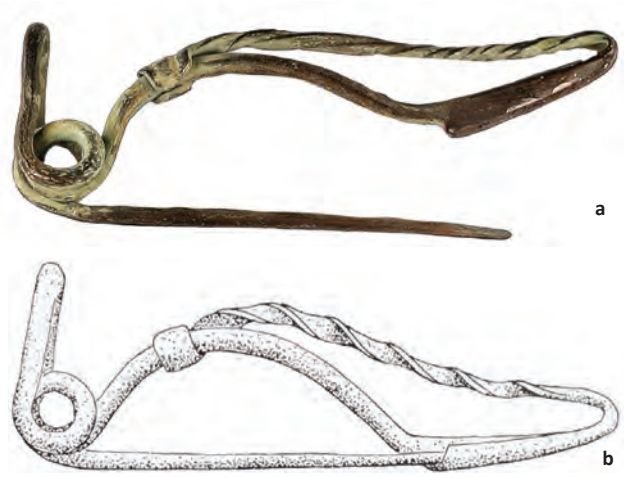

Figure 9. a–b. *Fibula in the Archaeological Museum of Çorum, acc. no. 501 (**a.** photo after İbiş 2021, p. 85, fig. 20b; **b.** drawing after Bittel 1969, p. 46, fig. 10c).*

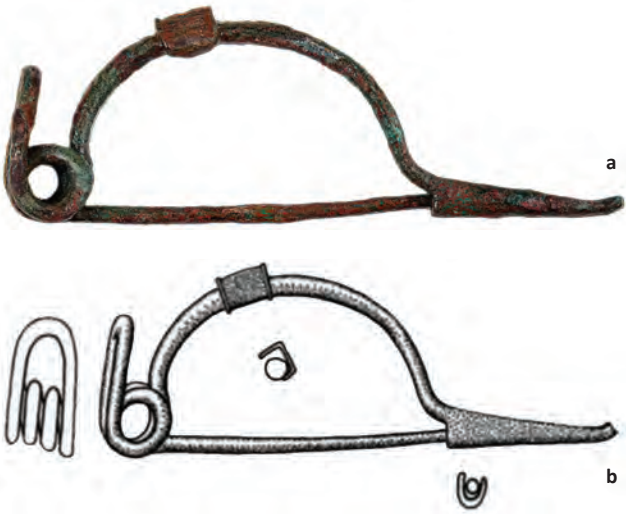

Figure 10. a–b. *Fibula in the Archaeological Museum of Çorum, acc. no. 1037 (or 7-100-70) (**a.** after İbiş 2021, p. 85, fig. 20c; **b.** after Parachaud 2018, p. 41, pl. 2, KAR I).*

Figure 11. *Fibula in the Archaeological Museum of Çorum, acc. no. 8333 (after İbiş 2021, p. 85, fig. 20d).*

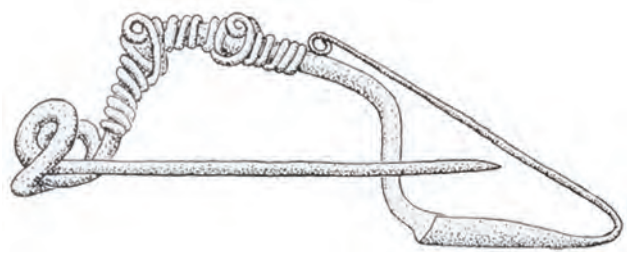

Figure 12. *Fibula in a private collection in Ankara (after Bittel 1969, p. 46, fig. 10e).*

Figure 13. *Fibula in the Archaeological Museum of Mersin, acc. no. 95.18.25 (after Laflı, Buora 2006, p. 43, cat. no. 9, pl. 13f).*

Figure 14*. Fibula in the Archaeological Museums of Istanbul, acc. no. 40.405 [after <https://arachne.dainst.org/> (accessed on 1st of January 2025)].*

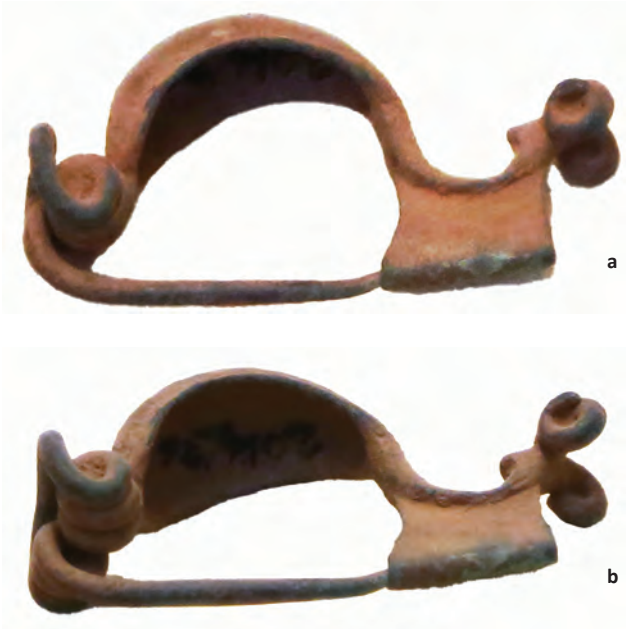

Figure 15. a–b. *Fibula in the Museum of Kırşehir, acc. no. 1187 (photo. E. Laflı, 2017).*

Cat. no. 5. Archaeological Museum of Mersin[33], acc. no. 95.18.25 (Fig. 13).
Dimensions. L = 62 mm, H = 25 mm.
Provenance. Purchased from Mr Berdan Karagöz (b. 1945), a goldsmith and art dealer from Mersin, on the 4th of October 1995.
Copper-based alloy.
Description. Foot end missing. Typologically it is identical to the previous fibula at cat. no. 4.
Dating. LT C2, i.e., 200–150 BC.
Ref. Laflı, Buora 2006, p. 43, cat. no. 9, pl. 13f.

Cat. no. 6. Archaeological Museums of Istanbul, acc. no. 40.405 (Fig. 14).
Provenance. It is said to come from eastern Thrace in Türkiye. There is no reason to doubt it, as we would have evidence of a connection between the Celts of the Balkan area and those of the Anatolian peninsula[34].
Dimensions. L = 110 mm, H = 39 mm.
Copper-based alloy.
Description. It has only two free coils, but most likely the part that was twisted around the bow is now without its termination, so that only two coils remain.
Typologically it is identical to cat. nos. 4 and 5 above as well.
Dating. LT C2, i.e., 200–150 BC.
Ref. <https://arachne.dainst.org/> (accessed on 1st of January 2025).

Cat. no. 7. Museum of Kırşehir, acc. no. 1187 (Figs. 15a–b).
Dimensions. L = 106 mm, H = 32 mm.
Exhibited in the window.
Copper-based alloy.
Description. It could be a Middle La Tène fibula with a bow that shows no decoration. Typologically it is a bow fibula in one-piece construction, spring with two turns, tendon (wire connecting two ends of the spring) above the spring. The foot is bent upwards to almost touch the bow, though there is a small space between.
This is a unique find for the region of Kırşehir in south-eastern Galatia and north-western Cappadocia.
Dating. A Middle La Tène fibula, i.e., second cent. BC.

b. TYPE 2

The typological characteristics of our second group of the La Tène fibulae in Turkish museums are that the foot is no longer elongated, which, therefore, no longer wraps around the arch. Fibula of Type 2 show in the shape of the arch, often laminar, or of the foot, which can also be flanked by two semi-globes, and, thus, feature typological similarities to those of the late La Tène fibulae from Europe.

[33] Another La Tène fibula originated from Mersin is kept in the Staatlichen Museen zu Berlin, acc. no. XI b 1821, *cf.* Bittel 1969, p. 46, fig. 10h; Parachaud 2018, p. 40, cat. no. 23, p. 41, pl. 2, ME I.
[34] For such a case from southern Thrace, *cf.* Emilov 2010.

Figure 16. *Fibula in the Museum of Fethiye (photo. G. Ç. Keskin, 2017).*

Figure 17. *Fibula from Pergamum (drawn by N. Kaya, 2025, after Conze et alii 1913, p. 326, fig. 118).*

Figure 18. a–b. *Fibula in the Archaeological Museum of Kahramanmaraş (after Laflı, Buora 2018, p. 401, cat. no. 1, figs. 6a–b).*

Figure 19. a–b. *Fibula in the Museum of Ephesus, Selçuk, acc. no. 7690 (photo. A. Özgen, 2017).*

Cat. no. 1. Archaeological Museum of Fethiye (Fig. 16).
Dimensions. L = 67 mm, H = 41 mm.
Copper-based alloy.
Description. Variant of the Alesia type, Camp César, variant 1 a. Widened arch, with series of longitudinal grooves, wider in the center, between two transverse bars. Small foot, with two lateral hemispheres.
Dating. Second half of the first cent. BC.
Ref. Meller 2012, p. 236–237.

Cat. no. 2. Pergamum (Fig. 17).
Dimensions. L = 65 mm, H = 29 mm.
Findspot. Pergamum.
Copper-based alloy.
Description. According to Harald Meller's classification, it is very similar to the Alesia type in profile, Cracouville variant 6[35], but instead of having a hinge, it has a spring.
Dating. First cent. BC.
Ref. Conze *et alii* 1913, p. 326, fig. 118.

Cat. no. 3. Archaeological Museum of Kahramanmaraş (Figs. 18a–b).
Dimensions. L = 68 mm, H = 34 mm.
Copper-based alloy.
Description. Variant of the Alesia type, Cracouville var. 3. The triangular arch presents a typical series of oblique, parallel incisions. A very similar fibula was found in the area of Aquileia[36], evidencing a typological derivation coming from Italy to Anatolia.

[35] Meller 2012, p. 236.
[36] Buora, Seidel 2008, p. 92–94, no. 84.

Figure 20. a–b. *Fibula in the Museum of Ephesus, Selçuk (photo. A. Özgen, 2017).*

Dating. 80–20 BC.
Ref. Laflı, Buora 2018, p. 401, cat. no. 1, figs. 6a–b.

Cat. no. 4. Archaeological Museum of Ephesus, Selçuk, acc. no. 7690 (Figs. 19a–b).
Dimensions. L = 78 mm, H = 29 mm.
Copper-based alloy.
Description. Flattened bow, with a raised crossbar at the end, rectangular stirrup terminating in a flat, biconical knob. Massive prong with another biconical knob at the front, hinge terminated at the ends by two identical knobs. Alesia fibula, similar to the Gergovia type, var. 3 of Meller[37], from which it differs in the shape of the foot. Slightly different variants of the same Gergovia type are also attested at Delos[38].
Dating. Second half of the first cent. BC.

Cat. no. 5. Archaeological Museum of Ephesus, Selçuk[39] (Figs. 20a–b).
Dimensions. L = 81 mm, H = 32 mm.
Copper-based alloy.
Description. Flattened, perforated bow, rectangular catchplate fragmented at the end, so we do not know if it had an Italic or Gallic foot. The pin is slightly deformed. Cracouville type, var. 6. Typologically, no such examples have been reported so far east of Greece or Romania.
Comparandum. Meller 2012, p. 228.
Dating. Second half of the first cent. BC.

Cat. no. 6. Museum of Lycian Civilizations, Demre, Antalya, acc. no. 2003/208 (A) (Figs. 21a–d).
Findspot. Excavated in the western corner of the southern kline (stone burial bed) in OM54 (chamber tomb 54) in Patara, Lycia in 2003 (excavation acc. no. PTR 03.51).
Dimensions. L = 70 mm, H = 33 mm.
Copper-based alloy.
Description. Wide triangular arch, extended and folded foot with non-enlarged termination. Hinge with protruding pin. The arch is decorated with a double marginal groove and a relief figure on the inside.
The main body, which consists of a thin plate, has a triangular shape that tapers inward from the hinge section. The wide hinge hole is in the shape of a thin pipe. The foot ends with a bird's head motif turned backwards. In the upper section of the bow, at the transition from the foot to the body, there are motifs in the form of a V, joined at the back. These features make it similar to the Alesia type, which was divided into several variants by H. Meller in 2012. The author, however, deals mainly with the area from Greece to Central Europe, Britain, and the Iberian Peninsula. Our fibula from Patara is of type Orvieto. Smooth bow like that of cat. no. 5 above. Noteworthy is the "Italic" termination of the catchplate, which most likely makes it an imported product from Italy. The elements bringing our specimen closer to European fibulae are the triangular arch with an extensive base, its decoration, the extension of the foot and the hinge ends.
In the widest part of the arch, it seems possible to see a standing figure, wearing a long robe, with his arms raised, in relief (Fig. 21d). The taste for the bow decoration links our fibula to other European ones of the Jezerine type (and also Alesia).
Comparanda. It seems likely that a similar fibula which is only mentioned and not described or illustrated, was quoted by Michel Feugère who indicated that it comes from the excavations led by Pierre Demargne (1908–2000) in Xanthos in Lycia[40]. Also similar is chapter 4, cat. no. 2 above. Other similar fibulae are known especially from the Italian area: Buora, Facella 2016, p. 8. Also *cf.* Raeder 1984, p. 59, cat. no. 30; Meller 2012, p. 102, pl. 75, 7, 8, 10, 11, note 342.
Dating. Second half of the first cent. BC.
Ref. Şahin 2018, p. 8, 42–43, 93, 97, 110, 114, 145–146, cat. no. B38, pl. 11, fig. B38, pl. 29, fig. B38.

[37] Meller 2012, p. 230.
[38] Meller 2012, p. 319 (list of group 4)
[39] In the issue of 34 of the Journal of Hellenic Studies in 1914, on p. LI, a La Tène brooch from Ephesus was mentioned on p. XLIX and LII among the "General meetings".
[40] Feugère 1985, p. 311; *cf.* Meller 2012, p. 241, no. 17.

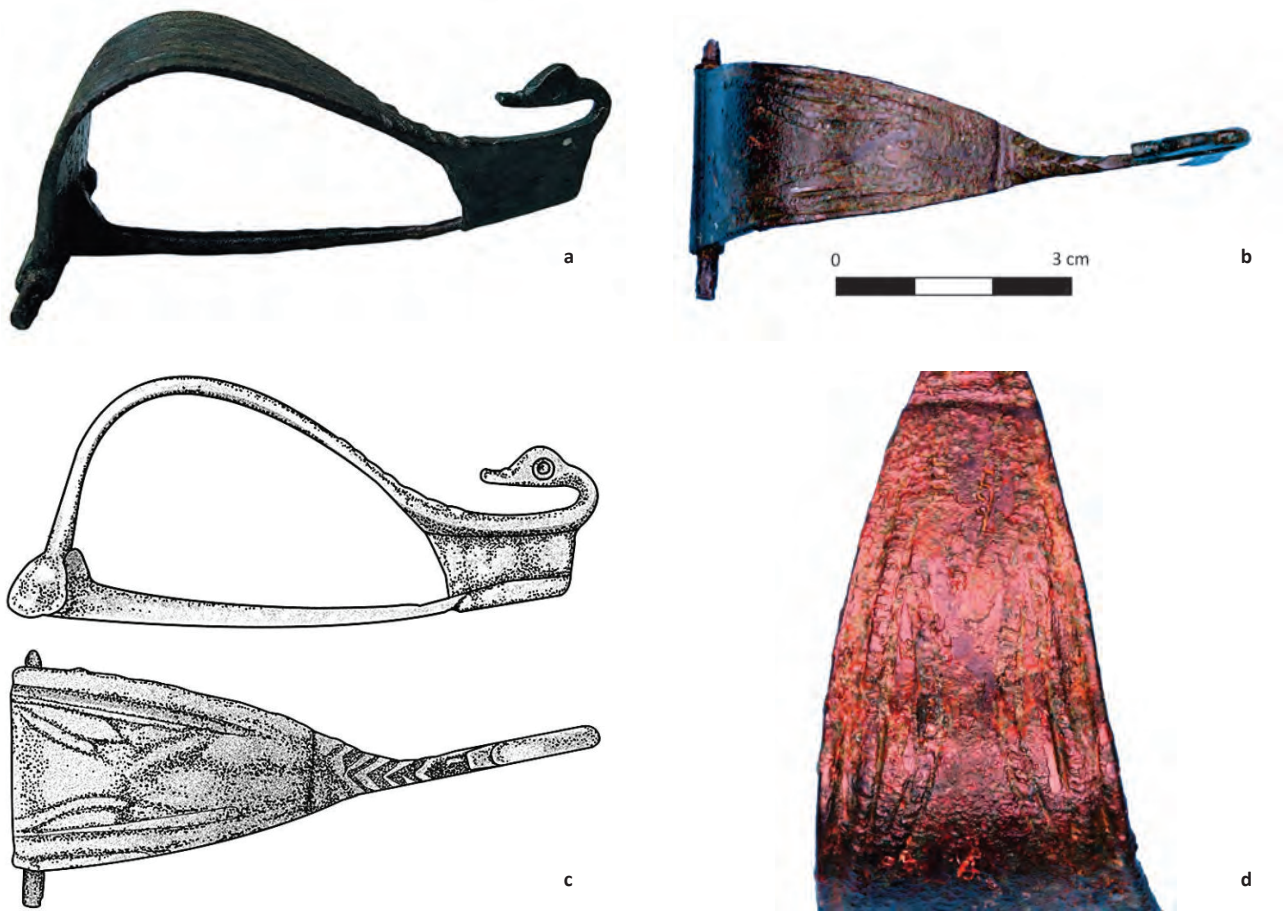

***Figure 21. a–d**. Fibula from Patara, Museum of Lycian Civilizations, Demre, Antalya, acc. no. 2003/208 (A) (excavation acc. no. PTR 03.51) (**a.** and **c.** After Şahin 2018, pl. 11, fig. B38, pl. 29, fig. B38; **b.** and **d.** photo. Ü. Demirer, 2024).*

Cat. no. 7. Museum of Lycian Civilizations, Demre, Antalya, acc. no. 98/27/97 (excavation acc. no. PTR 97.159) (Figs. 22a–b).
Findspot. Excavated in OM43 (chamber tomb 43) in Patara, Lycia in 1997.
Dimensions. L = 42 mm, H = 25 mm.
Copper-based alloy.
Description. Only the large, four-winding spring, the bow with part of the foot and part of the pin remain. It is made by bending a single piece of wire appropriately to give it the shape of a spiral spring. The tip of the needle is broken.
Comparanda. Richard *et alii* 1980, p. 132–133, fig. 5, 19; Riha 1994, p. 53–56, cat. nos. 1841–1870; Deschler-Erb 2006, p. 433, 436, pl. 23/10, 2.
Dating. First cent. BC.
Ref. Şahin 2018, p. 9, 42–44, 93, 98, 110, 114, 146, cat. no. B39, pl. 11, fig. B39, pl. 29, fig. B39.

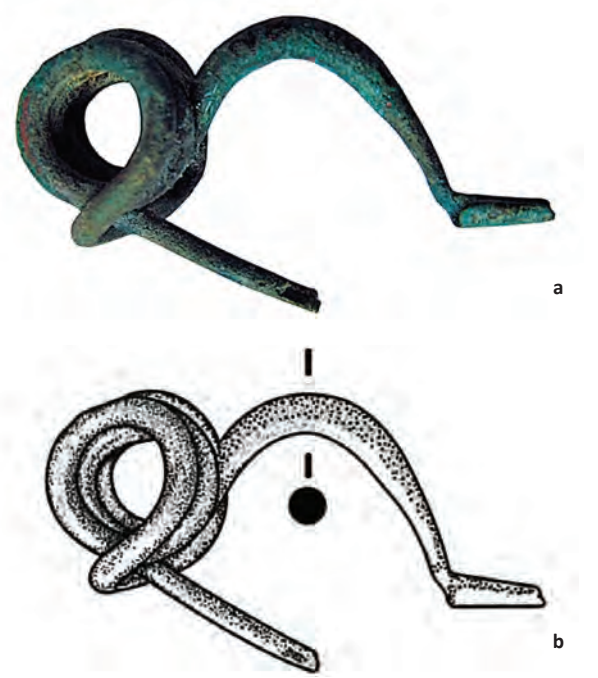

***Figure 22. a–b**. Fibula from Patara, Museum of Lycian Civilizations, Demre, Antalya, acc. no. 98/27/97 (excavation acc. no. PTR 97.159) (after Şahin 2018, pl. 11, fig. B39, pl. 29, fig. B39).*

5. CONCLUSIONS

So far, numerous fibulae of the Middle and Late La Tène schemes attributed to the Galatians have been published. In this brief contribution, we have added a few to the previously published ones, which increases the total number known. The area around Çorum in eastern Galatia seems to have been particularly affected by the spread of such fibulae during the Hellenistic period.

The two new specimens summarily presented by Resul İbiş in 2021, on which we have focused above, have brought new elements of interest: cat. no. 1 is typologically very close to another fibula from a private collection provenanced from Ankara. Although we cannot be certain of its origin, deduced from the antiques market, the shape is compatible with its presence in that area. Even the fibula cat. no. 4 we have dealt with allows us to anchor an already known type, equally present among private individuals, to a specific location and, therefore, perhaps to a limited area.

The three intact specimens of so-called Galatian ware in the Archaeological Museum of Çorum confirm the habit of inserting such objects into the tombs in eastern Galatia during the second and first cent. BC.

Generally speaking, the fibulae of the Middle and Late La Tène schemes in Anatolia originated in the second and first cent. BC, and reflect interactions between the local Anatolian Graeco-Roman civilization and Celts. The workshops often had incredible manufacturing capabilities, and their products could arguably be seen as luxury items. As La Tène culture saw the emergence of a distinctly Celtic art style, most of these fibulae might also be rooted in the Celtic tradition. However, in the collections of local museums in modern-day Türkiye there are some fibulae of Middle and Late La Tène schemes with distinctive typological features, such as the very developed laminar arch and above all the presence of two lateral appendages at the top of the foot which are elements probably derived through the European influence, most likely from the Italian area. These characteristics are very different from what is observed in the Celtic-type fibulae of Galatia, and seem rather to be derived, as already stated, from a western (Italic?) influence during the first cent. BC.

In conclusion, it could be assumed that some fibulae of Middle and Late La Tène schemes from sites near the Mediterranean coasts of Asia Minor belong typologically to an Italo-European type, whereas others from the interior regions (i.e., Galatia) developed into a Celtic/Balkanic type.

ACKNOWLEDGEMENTS

If not indicated on the photographs, images are not to scale.

Permission to publish fig. 13 of cat. no. 5 in the Archaeological Museum of Mersin was granted by the General Directorate of Monuments and Museums of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Türkiye, dated on 2nd of February 2005 and numbered as B.16.0.AMG.0.10.00.01/ 707.1 / 9 – 11321. The photos of this fibula were taken by E. Laflı in October 2005.

The fibula at cat. no. 7 was studied with an authorization granted to E. Laflı by the directorship of the Museum of Kırşehir on 21st of August 2017 and registered as 62252840-152/791. The necessary documentation was assembled in October 2017. We are grateful for this authorisation to Mr Süleyman Tunç, the vice director of the Museum of Kırşehir, as well as to Mrs Nuray Kaya Kuşçu, the curator of the museum, also for their help during and after our research as well as for their hospitality in Kırşehir.

Permission to publish the fibula at cat. no. 1 exhibited at the Museum of Fethiye was granted by the Directorate of the Museum of Fethiye to Ms Gökçe Çiçek Keskin from Onsekiz Mart University in Çanakkale on 22nd of March 2017 under permit 43210214-155.03/SLO. We thank Ms G. Ç. Keskin for her photographs at fig. 16.

Authorization to publish cat. no. 3 in the Archaeological Museum of Kahramanmaraş was granted by the General Directorate of Monuments and Museums of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Türkiye to E. Laflı on 9th of December 2004 under permit B.16.0.AMG.0.10.00.01 / 707.1 / 14 (030317). A recent permit (E-44692667-900-1421208) granted by the Museum Directorate of Kahramanmaraş on 2nd of June 2021 was received by Dr Alev Çetingöz (Izmir) who also took the photographs of this fibula at figs. 18a–b in December 2021. We thank Dr Çetingöz for her photographs from Kahramanmaraş, and Mr Seydihan Küçükdağlı (Culture and Tourism Department of Kahramanmaraş), for granting permission to Dr Çetingöz.

Authorization to publish the photos of cat. nos. 4–5 was granted by the Museum Directorate of Ephesus in Selçuk on 15th of February 2017 to Mr Kerim Özgür Özgen (Izmir) under permit 84400790-155.02/158. The photographs were taken in 2017 by his father, Mr Atilla Özgen (Izmir), in the context of his son's Master's thesis. We would like to thank both K. Ö. Özgen and A. Özgen for the documentation and for granting permission to use their photographs in figs. 19–20 in this paper.

Permission to publish two fibulae at cat. nos. 6–7 in the Museum of Lycian Civilizations at Demre was granted to Dr Ünal Demirer (Mehmet Akif Ersoy University in Burdur) by the Turkish General Directorate of Cultural Heritage and Museums, dated on 3rd of September 2024 and numbered as E-76252222-155.01.5622035, and by a written confirmation of the Museum Directorate of Demre, dated on 16th of September 2024 and numbered as E-70793822-155.01.5671035. The photos of these fibulae at figs. 21b and 21d were taken by Dr Demirer in 2024, to whom we would like to express our gratitude.

Figs. 1a–c, 2, 3a–b, 4, 5, 6 and 17 were drawn or redrawn by Mrs Neslihan Kaya (Agora Excavations, Izmir), whom we would like to thank sincerely. Maps 1–3 were drawn by F. H. Kaya in 2025.

Acknowledgements are also due to (in alphabetical order) Professor Erwin Pochmarski (Graz) and Professor Hugo Thoen (Deinze / Ghent), who kindly read a draft of the paper and shared their comments. We have attempted to incorporate their suggestions in the hope of making this a stronger and more useful catalogue. We, however, are solely responsible for the final outcome.

Finally, we would like to thank the editors of this journal, especially Dr Roxana Dobrescu (Bucharest), and our colleagues at Academia Română in Bucharest who did a thorough and meticulous job and were endlessly patient.

REFERENCES

Ancient source

Migne 1845 – J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina*, vol. 26: Sophronius Eusebius Hieronymus, *Commentaria in Epistolam ad Galatas*, Saeculo IV, Paris, 1845 [online source: <https://la.wikisource.org/wiki/Commentaria_in_Epistolam_ad_Galatas_(Hieronymus)> (accessed on 1st of January 2025)].

Modern sources

Almgren 1923 – O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen,* Mannus-Bibliothek 32, Leipzig, 1923 (second edition).

Baray 2017 – L. Baray, *Celtes, Galates, Gaulois – Mercenaires de l'Antiquité, Représentation, recrutement, organisation*, Collection Antiquité / Synthèses 18, Paris, 2017.

Batman 2024 – A. Batman, *Networks of exchange in north-Central Anatolia during the Late-Iron Age and Early Hellenistic period with Komana as a critical node,* doctoral thesis, Middle East Technical University, Ankara, 2024 <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/110372> (accessed on 1st of January 2025).

Bittel 1969 – K. Bittel, *Bemerkungen zu einigen späthellenistischen Grabfunden aus dem sogenannten Südareal im Bezirk des Tempels 1,* in: K. Bittel, H. G. Güterbock, H. Hauptmann, H. Kühne, P. Neve, W. Schirmer (eds.), *Boğazköy,* vol. 4: *Funde aus den Grabungen 1967 und 1968,* Abhandlungen der deutschen Orient-Gesellschaft (AbhDOG) 14, Berlin, 1969, p. 45–49.

Bittel 1974 – K. Bittel, *Bemerkungen zur sogenannten galatischen Keramik*, in: E. Akurgal, U. B. Alkım (eds.), *Mansel'e Armağan / Mélanges Mansel,* Türk Tarih Kurumu Yayınları [Publications of the Turkish Historical Society], series VII/60, Ankara, 1974, vol. 1, p. 227–237.

Bockius 1991 – R. Bockius, *Die Kelten in Kleinasien,* Jahrbuch des RGZM 38, 1991 (1995), p. 778–780.

Bulgan, Feugère 2004 – F. Bulgan, M. Feugère, *Une fibule galate à Gaziantep (TR),* Instrumentum, Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité 20, 2004, p. 17.

Bulgan, Feugère 2007 – F. Bulgan, M. Feugère, *Les fibules romaines du musée de Gaziantep*, Anatolia antiqua 15, 2007, p. 215–224. DOI: 10.3406/anata.2007.1235.

Buora, Facella 2016 – M. Buora, A. Facella, *Tre note su fibule romane in Italia*, Instrumentum, Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité 44, 2016, p. 8–13.

Buora, Seidel 2008 – M. Buora, S. Seidel, *Fibule antiche del Friuli,* Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici Musei di Udine, 9, Rome, 2008.

Campbell 2009 – D. R. J. Campbell, *The so-called Galatae, Celts, and Gauls in the Early Hellenistic Balkans and the attack of Delphi in 280–79 B.C.,* doctoral thesis, University of Leicester, Leicester, 2009.

Conze *et alii* 1913 – A. Conze, O. Berlet, A. Philippson, C. Schuchhardt, F. Gräber, J. Mordtmann, K. Regling, P. Schazmann, A. Senz, A. Zippelius, *Altertümer von Pergamon*, vol. I, fasc. 2: *Stadt und Landschaft*, Berlin, 1913. DOI: 10.11588/diglit.930.

Courbin 1992 – F. Courbin, *Une fibule gauloise à Bassit*, Syria 69, 1992, p. 211–219 <https://www.jstor.org/stable/4198942> (accessed on 1st of January 2025).

Çoşkun 2014 – A. Çoşkun, *Latène-Artefakte im hellenistischen Kleinasien: ein problematisches Kriterium für die Bestimmung der ethnischen Identität(en) der Galater*, Istanbuler Mitteilungen 64, 2014, p. 129–162. DOI: 10.34780/cv8dr265.

Çoşkun 2022 – A. Çoşkun, *A survey of recent research on ancient Galatia (1993–2019),* in: *id.* (ed.), *Galatian victories and other studies into the agency and identity of the Galatians in the Hellenistic and Early Roman periods,* Colloquia Antiqua 33, Leuven, 2022, p. 3–94. DOI: 10.2307/j.ctv2zx9ppr.7.

Darbyshire *et alii* 2000 – G. Darbyshire, S. Mitchell, L. Vardar, *The Galatian settlement in Asia Minor*, Anatolian Studies 50, 2000, p. 75–97. DOI: 10.2307/3643015.

Déonna 1938 – W. Déonna, *Le mobilier délien*, Exploration archéologique de Délos faite par l'École française d'Athènes 18, Paris, 1938.

Deschler-Erb 2006 – E. Deschler-Erb, *Die Funde aus Bronze und Blei,* in: C. Schucany, *Die römische Villa von Biberist-Spitalhof/SO (Grabungen 1982, 1983, 1986, 1989). Untersuchungen zum Wirtschaftsteil und Überlegungen zum Umland, Ausgrabungen* und Forschungen 4, Remshalden, 2006, p. 417–458 <https://www.archaeologie.uzh.ch/static/pdf/DeschlerErb_Biberist2006.pdf> (accessed on 1st of January 2025).

Emilov 2010 – J. Emilov, *Ancient texts on the Galatian royal residence of Tylis and the context of La Tène finds in southern Thrace. A reappraisal*, in: L. F. Vagalinski (ed.), *In search of Celtic Tylis in Thrace (III c B.C.). Proceedings of the interdisciplinary colloquium arranged by the National Archaeological Institute and Museum at Sofia and the Welsh Department, Aberystwyth University held at the National Archaeological Institute and Museum Sofia, 8 May 2010*, Sofia, 2010, p. 67–87.

Feugère 1985 – M. Feugère, *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.,* Revue archéologique de Narbonnaise, Supplément 12, Paris, 1985. DOI: 10.3406/ran.1985.1668.

Freeman 2001 – Ph. Freeman, *The Galatian language. A comprehensive survey of the language of ancient Celts in Greco-Roman Asia Minor,* AncNearEastSt 13, Lewiston, NY.

Hellström 2014 – K. Hellström, *Latenoide Fibeln im Nordschwarzmeergebiet – Zeichen direkten Kontaktes mit Kelten oder Ergebnis eines Ideentransfers?* in: V. Mordvintseva, H. Härke, T. Shevchenko (eds.), *Archaeological and linguistic research materials of the Humboldt-Conference (Simferopol – Yalta, 20–23 September, 2012) / Archäologische und linguistische Forschung: Materialien der Humboldt-Tagung (Simferopol-Jalta, 20.–23. September, 2012) / Археологічні та лінгвістичні дослідження [Текст]: матеріали Гумбольдт-конф. (Сімферополь – Ялта, 20–23 верес. 2012 р.),* Kiev, 2014, p. 215–226.

İbiş 2021 – R. İbiş, *Çorum Müzesi'nden Bazı Pers, Hellenistik, Roma Dönemi Eserler ve Düşündürdükleri* [*Some Persian, Hellenistic and Roman artefacts from the Museum of Çorum and their implications*], in: E. Sökmen, A. Schachner (eds.), *Understanding transformations: exploring the Black Sea region and northern central Anatolia in Antiquity*, Byzas, Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul 26, Istanbul, 2021, p. 69–106.

Koşay 1966 – H. Z. Koşay, *Kuşsaray (Çorum) Sondajı* [*Excavation of Kuşsaray in Çorum*], Türk Arkeoloji Dergisi [Turkish journal of archaeology] 23, 1966, p. 89–97 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkarkeolojidergisi/issue/67117/1048169> (accessed on 1st of January 2025).

Laflı 2003 – E. Laflı, *Neue Erkenntnisse zur lokalen Keramik aus Tavium*, in: K. Strobel, Chr. Gerber, *Tavium (Büyüknefes, Provinz Yozgat): Bericht über die Kampagnen 2000–2002*, Istanbuler Mitteilungen 53, 2003, p. 153–157.

Laflı, Buora 2006 – E. Laflı, M. Buora, *Fibule antiche dalla Cilicia costiera,* Rivista di archeologia 30, 2006, p. 37–46.

Laflı, Buora 2012 – E. Laflı, M. Buora, *Fibulae in the Museum of Ödemiş (western Turkey),* Archiv orientální 80/3, 2012, p. 417–434.

Laflı, Buora 2018 – E. Laflı, M. Buora, *Five Roman fibulae in the Museum of Kahramanmaraş in southeastern Turkey,* Folia Orientalia 55, 2018, p. 395–410. DOI: 10.24425/for.2018.124690.

Lohner-Urban 2016 – U. Lohner-Urban, *Überlegungen zur sogenannten galatischen Keramik aus Tavium / Büyüknefes*, in: G. Koiner, U. Lohner-Urban (eds.), *"Ich bin dann mal weg". Festschrift für einen Reisenden Thuri Lorenz zum 85. Geburstag*, Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens Universität Graz 13, Vienna, 2016, p. 133–137.

Maier 1963 – F. Maier, *Bemerkungen zur sogenannten galatischen Keramik von Boğazköy*, JDAI 78, 1963, p. 218–255.

Meller 2012 – H. Meller, *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este (Ausgrabungen 1880–1916): Studien zu den Spätlatèneformen / Fibule dal Santuario di Reitia a Este (Scavi 1880–1916) : Studio delle forme del tardo la Tène*, Studien zu vor- und frühgeschichtlichen Heiligtümern 2/2; Il santuario di Reitia a Este 1/2, Mainz am Rhein, 2012.

Müller-Karpe 1988 – A. Müller-Karpe, *Neue galatische Funde aus Anatolien,* Istanbuler Mitteilungen 38, 1988, p. 189–199.

Müller-Karpe 2006 – A. Müller-Karpe, *Zur historischen Deutung von Funden keltischer Trachtelemente in Anatolien*, in: M. Szabó (ed.), *Celtes et Gaulois – L'Archéologie face à l'histoire. Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Actes de la table ronde de Budapest 17–18 juin 2005,* Collection Bibracte 12/3, Glux-en-Glenne, 2006, p. 119–123.

Nixon 1977 – L. F. Nixon, *The archaeological record of the Galatians in Anatolia, 278-63 B.C.*, unpublished Master's thesis, University of British Columbia, Vancouver, BC, 1977, <https://www.academia.

edu/127252987/The_archaeological_record_of_the_Galatians_in_Anatolia_278_63_B_C> (accessed on 1st of January 2025).

Norton 2013 – T. Norton, *A question of identity: who were the Galatians?* Master's thesis, University of Wales Trinity Saint David, Lampeter, 2013 <https://repository.uwtsd.ac.uk/id/eprint/402/> (accessed on 1st of January 2025).

Ökse 2021 – T. Ökse, *Hellenistik-Roma Dönemleri'nde Orta Karadeniz'i Fırat Havzası'na Bağlayan Yol Üzerinde Yukarı Kızılırmak Havzası* [*The Upper Kızılırmak Basin on the road connecting the Central Black Sea to the Euphrates Basin during the Hellenistic-Roman periods*], in: E. Sökmen, A. Schachner (eds.), *Understanding transformations: exploring the Black Sea region and northern central Anatolia in Antiquity,* Byzas, Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul 26, Istanbul, 2021, p. 255–275.

Özsait, Özsait 2003 – M. Özsait, N. Özsait, *La céramique dite "galate" du bassin du Kızılırmak,* Anatolia Antiqua 11, 2003, p. 323–342.

Parachaud 2018 – K. Parachaud, *Les Galates en Asie mineure au regard de la culture matérielle. Hellénisation, maintien, acculturation ?* Anatolia antiqua 26, 2018, p. 23–44. DOI: 10.4000/anatoliaantiqua.548.

Parachaud 2020 – K. Parachaud, *L'origine européenne des Galates au regard des données archéologiques*, in: G. Pierrevelcin, J. Kysela, St. Fichtl (eds.), *Unité et diversité du monde celtique / Unity and diversity in the Celtic world. Actes du 42e colloque international de l´AFEAF (Prague, 10–13 mai 2018),* Collection de l'Association française pour l'étude de l'âge du fer 2, Paris, 2020, p. 475–478.

Patacı, Laflı 2015 – S. Patacı, E. Laflı, *Archaeology of the southern Black Sea Area during the period of Mithridates VI Eupator*, in: E. Laflı, S. Patacı (eds.), *Recent studies on the archaeology of Anatolia*, BARIntSer 2750, Oxford, p. 313–325.

Perrot 1867 – G. Perrot, *De Galatia provincia Romana* [*From the Roman province of Galatia*], doctoral thesis, Facultati litterarum Parisiensi (Sorbonne Université), Paris, 1867 <https://archive.org/details/degalatiaprovinc00perr> (accessed on 1st of January 2025).

Polenz 1978 – H. Polenz, *Gedanken zu einer Fibel vom Mittellatèneschema aus Káyseri in Anatolien,* Bonner Jahrbücher 178, 1978, p. 181–216. DOI: 10.11588/bjb.1978.0.78559.

Raeder 1984 – J. Raeder, *Priene. Funde aus einer griechischen Stadt im Berliner Antikenmusem,* Bilderhefte der Staatlichen Museen Berlin, Stiftung Preusischer Kulturbesitz 45/46, Berlin, 1984.

Richard *et alii* 1980 – J.-C. Richard, M. Feugère, P. Soyris, *Les fibules de Murviel-les-Montpellier (Hérault),* Archéologie en Languedoc 3, 1980, p. 123–134 <https://www.etudesheraultaises.fr/wp-content/uploads/ael-art-1980-3-14-fibules-murviel-les-montpellier.pdf> (accessed on 1st of January 2025).

Riha 1994 – E. Riha, *Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975,* Forschungen in Augst 18, Augst, 1994 <https://www.augustaraurica.ch/assets/content/files/publikationen/Forschungen-in-Augst/FiA18.pdf> (accessed on 1st of January 2025).

Roller 1987 – L. E. Roller, *Hellenistic epigraphic texts from Gordion,* Anatolian Studies 37, 1987, p. 103–133. DOI: 10.2307/3642892.

Schaaf 1970 – U. Schaaf, *Eine "Mittellatène"-Fibel aus Kleinasien,* JRGZM 17*, 1970, p. 297–300.* DOI: 10.11588/jrgzm.1970.0.40804.

Schmidt 1994 – K. H. Schmidt, *Galatische Sprachreste,* in: E. Schwertheim (ed.), *Forschungen in Galatien,* Asia Minor Studien 12, Bonn, 1994, p. 15–28.

Stähelin 1907 – F. *Stähelin, Geschichte der kleinasiatischen Galater*, Leipzig, 1907 (reprint Osnabrück, 1973) <https://ia804507.us.archive.org/33/items/geschichtederkle00stuoft/geschichtederkle00stuoft.pdf> (accessed on 1st of January 2025).

Stewart 2010 – S. M. Stewart, *Gordion after the knot: Hellenistic pottery and culture*, doctoral dissertation, University of Cincinnati, OhioLINK Electronic Theses and Dissertations Center, Cincinnati, OH, 2010 <http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=ucin1282573937> (accessed on 1st of January 2025).

Strobel 1996 – K. Strobel, *Die Galater,* vol. 1: *Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien*, Untersuchungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien, Berlin, 1996.

Strobel 2002 – K. Strobel, *State formation by the Galatians of Asia Minor. Politico-historical and cultural processes in Hellenistic Central Anatolia,* Anatolica 28, 2002, p. 1–44.

Strobel 2007a – K. Strobel, *Galatien, die Galater und die Poleis der Galater: Historische Identität und ethnische Tradition,* in: H. Birkhan (ed.), *Kelten-Einfälle an der Donau. Akten des vierten Symposiums deutschsprachiger Keltologinnen und Keltologen, Philologische – Historische – Archäologische Evidenzen, Konrad Spindler (1939-2005) zum Gedenken, (Linz/Donau, 17.-21. Juli 2005),* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 345; Symposium Deutschsprachiger Keltologinnen und Keltologen 4, Vienna, 2007, p. 529–548.

Strobel 2007b – K. Strobel, *Die Galater und Galatien. Historische Identität und ethnische Tradition im Imperium Romanum,* Klio 89(2), 2007, p. 356–402. DOI: 10.1524/klio.2007.89.2.356.

Strobel 2009 – K. Strobel, *The Galatians in the Roman Empire: historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia Minor*, in: T. Derks, N. Roymans (eds.), *Ethnic constructs in Antiquity. The role of power and tradition*, Amsterdam, 2009, pp. 117–144.

Şahin 2018 – F. Şahin, *Patara,* vol. 5/2: *Patara Metal Buluntuları* [*Metal finds from Patara*], Patara Kazıları Yayın Serisi / Patara Excavations Publication Series, Istanbul, 2018.

Taracha 2015 – P. Taracha, *Looking for Zipalanda: the Hittite names of Kuşsaray and Kaltepe*, in: A. D'Agostino, V. Orsi, G. Torri (eds.), *Sacred landscapes of Hittites and Luwians: proceedings of the international conference in honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th–8th 2014*, Studia asiana 9, Florence, 2015, p. 57–63. DOI: 10.36253/978-88-6655-904-7.

Ulusoy 2006 – D. Ulusoy, *Archaeology of the Galatians at Ancyra from the Hellenistic period through the Roman era,* Master's of Science thesis, Middle East Technical University, Ankara, 2006 <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12607385/index.pdf> (accessed on 1st of January 2025).

Xie 2016 – Q. Xie, *The ethnic identity and redefinition of the Galatians in the Hellenistic world, honour thesis,* University of New Hampshire Scholars' Repository Honors Theses and Capstones, Durham, NH, 2016 <https://scholars.unh.edu/honors/282> (accessed on 1st of January 2025).

Yörükan 2009 – G. Yörükan, *A study on Celtic-Galatian impact on the settlement pattern of Anatolia before the Roman era,* doctoral thesis, Middle Eastern Technical University, Ankara, 2009 <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/18759> (accessed on 1st of January 2025).

Zahn 1907 – R. Zahn, *Die bei den Ausgrabungen in Boghaz-Koi gefundenen Tonscherben*, Wochenschrift für klassische Philologie 24, 1907, p. 638–644.

Zoroğlu 2011 – K. L. Zoroğlu, *Hellenistic painted pottery from the central part of Asia Minor: Kızılırmak basin ware,* in: M. Kazakou (ed.), *Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτητών, Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, πρακτικά* [*(Greek) Ministry of Culture and Tourism, Sixth Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Seventh scientific meeting on Hellenistic pottery, Aigio, April 4–9, 2005, proceedings*], Athens, 2011, p. 515–524.

ANCIENT GREEK, ROMAN AND BYZANTINE GLASS WORKS FROM CILICIA

Alev ÇETİNGÖZ
Dokuz Eylül University, Social Sciences Institute, Department of Archaeology, Izmir, Turkey;
e-mail: alevcetingoz@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7761-0005

***Keywords**: Archaic, Hellenistic, Roman, alabastron, amphoriskos, glass*
***Abstract:** This article examines the historical development and common forms of glass objects produced in the Eastern Mediterranean and the Roman Empire. A total of 146 pieces are presented. The earliest examples of glass are the alabastron and amphoriskos forms, which were used as perfume containers influenced by Greek pottery. These glass objects generally have blue lower parts, with exceptions such as those from Adana that have white lower parts. During the Hellenistic period, glass from the Eastern Mediterranean, particularly from Cyprus, was produced and spread to various other regions of the Mediterranean. At the advent of the Roman period, glass production had become more concentrated in local centers, with balsamaria used in funeral rites playing a significant role. Although these glass objects show regional differences, they were primarily used as perfume and essence containers. The article details the production centers, aesthetic features, and regional distribution of these glasses, shedding light on the historical context of ancient glass production.*

***Cuvinte-cheie:** perioada arhaică, perioada elenistică, perioada romană, alabastron, amphoriskos, sticlă*
***Rezumat:** Acest articol examinează dezvoltarea istorică și formele comune ale obiectelor de sticlă produse în Estul Mediteranei și în Imperiul roman. Sunt prezentate 146 de piese. Cele mai vechi obiecte din sticlă sunt cele reprezentate de alabastron și amphoriskos, folosite pentru păstrarea parfumului, forme influențate de ceramica grecească. Aceste obiecte de sticlă prezintă, în general, în partea inferioară o culoare albastră, excepție făcând cele de la Adana care au o culoare albă. În timpul perioadei elenistice, sticla din Estul Mediteranei, în special cea din Cipru, este produsă și se răspândește și în alte regiuni ale Mării Mediterane. În timpul perioadei romane, producția de sticlă o găsim mai mult concentrată în centrele locale, vasele de tip* balsamarium *folosite în ritualurile funerare jucând un rol semnificativ. Deși aceste obiecte din sticlă prezintă diferențe regionale, ele au fost folosite în special ca recipiente pentru parfumuri și esențe. Articolul de față prezintă detalii referitoare la centrele de producție, trăsăturile estetice și distribuția regională a obiectelor din sticlă, aducând un plus de informații despre contextul istoric al producerii sticlei din cele mai vechi timpuri.*

INTRODUCTION

Glass, as a valuable material used for both aesthetic and functional purposes in antiquity, carries traces of cultural interactions between civilizations. Especially in the Eastern Mediterranean and the Roman Empire, glass objects had a wide range of uses, from daily life to funeral rites. This article aims to examine the historical development and various forms of glass production in the region, providing information about the production centers, techniques used, and aesthetic values. Through glass examples from Adana and its surroundings, significant data will be obtained regarding the artistic and craft understanding of the period. Beginning with some of the earliest glass forms such as alabastron and amphoriskos, which were used as perfume containers, this research will also discuss local glass production during the Roman Empire and its spread across the Mediterranean world.

ARCHAIC PERIOD GLASSES

Here is a small anthology of the most common glass forms found in the region. The oldest glasses include an alabastron and an amphoriskos made with a friable core. These containers held scented oils and were miniaturized imitations of larger Greek ceramic vessels. The forms are typically Greek; only an alabastron and an amphoriskos are presented here. Fragments of around one hundred vessels with friable cores have been found at Gordion[1]. In most cases, the vessels in this group have a blue base, but here, there is also one with a white base. The reason the workshops that produced these items ceased operations around 400 BC is unknown[2].

HELLENISTIC PERIOD GLASSES

In time, Eastern Mediterranean glasses became more frequent in what is now southeastern Turkey. Almost half of the known alabastra are found in Cyprus[3]. Their places of discovery are concentrated in the Eastern Mediterranean (Greek world) and the island of Rhodes. They represent also evidence of the interactions between the Greeks and the Persians who ruled Asia Minor, but they are widely

[1] Duncan Jones 2005, p. 103.
[2] Stern, Schlick-Nolte 1994, p. 38.
[3] Stern, Schlick-Nolte 1994, p. 232.

present along the Mediterranean coasts and even in the Italian peninsula.

Unguentaria (Perfume Bottles)

Containers of this form[4] are primarily found along the Eastern Mediterranean coast, from the Black Sea to the Syro-Palestinian shore. They likely come from the same workshop as the unguentaria of Form II:2[5]. However, our two examples, which closely resemble two other amphoriskoi in the Toledo Museum of Art[6], are considered by Grose to be of Eastern Mediterranean or Italic production.

Mediterranean Group II[7].

1. Cup from Adana (Pl. I/1)

From Adana (?)

Dating: late 4th – 3rd century BC.

Adana Museum

This is a hemispherical, colorless glass cup decorated with linear-cut concentric circles to the rim. It was produced in a mold. The shape, reminiscent of older Achaemenid cups, is common, and many Hellenistic cups with an outward-curved, convex rim have been found. An example was discovered in 1928 at Canosa in the so-called "Tomb of the Ornaments"[8], in a context dated between the late 4th and 3rd centuries BC. The decoration also recalls examples from the Hellenistic period[9].

ROMAN PERIOD GLASSES

Roman glass is all of local production, as is clearly evident from its color[10]. It is difficult to precisely identify local glass production workshops in the Cilicia region, but archaeological findings and historical data point to several important centers. In Anemurium, glass vessels from the Roman and Byzantine periods have been discovered. It is believed that local workshops produced glass, as the glass vessels found in burial sites indicate the existence of local production. In Soli-Pompeiopolis, findings such as glass bottles, cups, and cosmetic containers support the presence of local glass workshops. Due to its location on trade routes, both imported and locally produced glass objects may be found here. Archaeological excavations in Olba-Diokaesareia have revealed glass beads, perfume bottles, and other glass objects. These findings suggest the presence of small-scale glassworking workshops in the region. The glass objects found in Tarsus indicate that, in addition to local production, imported products were also used. In Elaiussa Sebaste, especially from the Roman period, glass remains have been discovered, pointing to the possible existence of a local workshop. The surface is often covered with layers of decomposition, which present the characteristic luminescent appearance common in Middle Eastern products, particularly those from Syria. The number of complete objects presented here is not large, but this is explained by the great fragility of these items. The widespread use of glass containers (for essences and perfumes) and their use in funerary rites is attested by the discovery of about thirty containers from the "Köylü Garajı" tomb found in Tarsus in 1993[11], a few examples of which are presented here. During the archaeological campaigns of 1997 and 1998, large quantities of glass were found in the area adjacent to the Roman road in Tarsus[12].

The shapes, especially those from the early imperial period, do not differ from those known in the western part of the empire.

Many authors have studied the glass in Asia Minor and the Eastern Mediterranean, from the classic works of Vessberg in the 1950s to more recent studies[13]. The presence of Roman glass in Asia Minor is also evident in the numerous catalogs that have been published recently. In addition to the one from the Pergamon Museum, those from the Kocabaş Collection in Istanbul[14] should be noted.

As in other parts of the Roman Empire, perfume containers hold the leading position in the Eastern Aegean[15]. Since the contents were more valuable than the container, it is always difficult to determine whether an item is of local or imported origin. The entire area lies between the two major production centers: the Middle East and Italy.

Bottles

Some of the glass items considered here belong to tableware, such as bottles with cylindrical or spherical bodies, and cups. For this reason, as allusions to *refrigerium*, they were placed in tombs, often with remains of food.

Three Bottles of Form Isings 52a

These represent a form produced sporadically across the Roman Empire from the mid-1st century to the 2nd century AD, and possibly even later. A distinguishing feature of the following bottles, of Isings Forms 50a and 50b, is the shape of the rim, which, beneath the flattened and expanded edge, has a sort of external step. This detail, typical of Eastern production, is not found in Western production.

2. Mono-handled Bottle from Tarsus (Pl. I/2)

Measurements h. 12.1 cm; diam. 8.5 cm; handle w. 3.1 cm

From Tarsus (?).

[4] Grose Class II:G, Amphoriskos Form II:3B, Harden Form 5B.

[5] Grose 1989, p. 160.

[6] Grose 1989, nos. 143 and 144.

[7] McClellan 1984, p. 123–128, Type III.G.I, p. 159–160, Type IC.C.I; Grose 1989, p. 128 and 132, Class II:G, Unguentarium Form II:2; Stern, Schlick-Nolte 1994, p. 39, 42, 44, and 230.

[8] Stern, Schlick-Nolte 1994, p. 98.

[9] *e.g.*, Stern, Schlick-Nolte 1994, p. 252–254, no. 66.

[10] Erten 2001; Gençler Güray 2011; Stern 1985; Köroğlu 2009.

[11] Yurtseven 2006.

[12] Olcay 2001.

[13] Vessberg 1952; Vessberg 1956; von Saldern 1980; Barag 1985; Canav 1985; Stern 1989; Lightfoot 1989; Lightfoot, Arslan 1992; Gürler 2000; Yurtseven 2006.

[14] Akat *et alii* 1984.

[15] Arveiller-Dulong, Nenna 2005, p. 271.

Dating: mid-1st – 2nd century AD
Tarsus Museum.

3. Mono-handled Bottle from Alanya (Pl. I/3 a–b)
Inv. no. ---22.46; measurements h. c. 12.1 cm; diam. 8.5 cm; handle w. 3.1 cm
From Alanya (?)
Dating: mid-1st – 2nd century AD
Alanya Museum.
Opaque white glass. The shape is similar to the previous example and is presumably of the same date.

4. Mono-handled Bottle from Tarsus (Pl. I/4)
Inv. no. 5.1.1993; measurements h. 12.1 cm; diam. 8.5 cm; handle w. 3.1 cm
From Tarsus, "köylü Garajı" tomb.
Dating: Early 2nd century AD
Tarsus Museum.
The rim is flattened at the top with an external keel, a short cylindrical neck, and a wide, tapering body with a curved wall. The handle is a ribbon bent at a right angle. The body features six horizontal lines placed at regular intervals, which may have also served to measure the liquid contained. The glass is green with impurities, and the external surface has incrustations.
A similar pitcher, but with a more elongated body and also tapered towards the bottom, from the Pergamon Museum, was published by Atila and Gürler in 2009[16], with a dating ranging from the 2nd to the 4th centuries AD.
Bibliography: Vessberg 1952, p. 125, 128, type A III α, Pl. V:21, XV: 4; Isings 1957, p. 65, form 52a; von Berger 1960, p. 80, tav. 13, no. 203, tav. 21, 85; Yadin 1963, p. 102, Pl. 30, Fig. 38; de Franciscis 1963, p. 139; Spartz 1967, tav. 14, no. 53; Hayes 1975, p. 59, Pl. 11, no. 147; Goethert-Polaschek 1977, p. 200, tav. 67, no. 1232; Czurda-Ruth 1979, p. 137–138, tav. 15, no. 1013; Rohde 1980, p. 169–170, fig. 55; Barag 1985, p. 98, Fig. 10, no. 137; Welker 1985, p. 32, tav. 9, no. 105; Welker 1987, p. 26, no. 23; Harden 1988, p. 97, no. 39; Stern, Yağcı 1989, p. 603; Sternini 1990, p. 110–111, tav. 40, nos. 227–232; Lightfoot, Arslan 1992, p. 50–51, nos. 17–18; Menninger 1996, p. 83, no. 388, tav. 28, 1; Dussart 1998, p. 156, 287, BXI, 22; Özet 1998, p. 110, no. 70; Yurtseven 2006, p. 108, fig. 41.

5. Square Base Bottle from Tarsus (Pl. I/5)
Measurements h. c. 15.5 cm; max diam. 7 cm; handle w. 3 cm
From Tarsus (?)
Dating: mid-1st – 2nd century AD
Tarsus Museum.
Type Isings 50b.

6. Spherical Body Bottle from Tarsus (Pl. I/6)
Measurements h. c. 15 cm; max diam. 8.5 cm; handle w. c. 5 cm
From Tarsus (?)
Dating: mid-1st – 2nd century AD
Tarsus Museum.
Type Isings 54. Greenish glass. In this case, the rim is flattened and outward-curved, similar to Western examples.

7. Globular Balsamarium Bottle from Tarsus (Pl. I/7)
Inv. no. 984-7.400; measurements h. c. 9 cm; max diam. c. 8.5 cm
From Tarsus (?)
Dating: late 1st – 2nd century AD
Tarsus Museum.
Again, the rim is flattened and outward-curved. The type of glass suggests a dating that leans towards the middle imperial period.

8. Cylindrical Neck Bottle from Mersin (Pl. I/8)
Measurements h. c. 10 cm; max diam. c. 7 cm
From Mersin (?)
Dating: late 1st – 2nd century AD
Mersin Museum.
The rim is thickened, outward-curved, with a tall neck and a "pear-shaped" body, either a large balsamarium or a bottle in colored glass.

Glasses
Here are two glasses with different profiles, attesting to a moment when shapes were not yet fully standardized.

9. Glass from Tarsus (Pl. I/9)
Measurements h. c. 8 cm; max diam. c. 9 cm; th. 0.1 cm
From Tarsus (?)
Dating: late 1st – 2nd century AD
Tarsus Museum.
Blown glass. The rim is thickened and rounded, the belly expands downward forming a keel. Opaque green-yellow glass.
The shape (Isings 12) is found in some mosaic-glass cups, probably of Italic production, between the late 1st century BC and early 1st century AD, like those now in the Toledo Museum of Art[17]. Due to its simplicity, the shape is quite common in several areas. A similar cup is in the Cesnola Collection. The shape is probably associated with Cypriot production[18]. In fact, objects like these come from funerary assemblages found on the island, such as Xyliatos, Vasa, Troodos, Amatunta, and Limassol. The same collection holds numerous other cups, but these differ in the contour of the wall, rim, and base. A similar cup, but with a thickened and outward-curved rim, is found in the Bergama Museum (in green glass) and is dated by Atila and Gürler (2009) to the 2nd–3rd centuries AD.
A similar glass was found in the "köylü Garajı" tomb in 1993[19].

[16] Atila, Gürler 2009.

[17] Grose 1989, p. 332–333, nos. 572.
[18] Arveiller-Dulong, Nenna 2005, p. 193, no. 533.
[19] Yurtseven 2006, p. 107–108, fig. 39.

Bibliography: Vessberg 1952, p. 120, Pl. III, nos. 1–3; Isings 1957, p. 27–28, form 12; Spartz 1967, tav. 7, fig. 32; von Saldern 1980, p. 13–14, fig. 46, 49, 51; Oliver 1983, p. 255, Pl. XLI, nos. 10–12; Lightfoot, Arslan 1992, p. 65–67, figs. 24–26; Özet 1998, p. 98, no. 58; Erten 2001, p. 96, 98, 102, fig. 1, diss. 1–2.

10. Wide-neck Glass from Tarsus (Pl. I/10)
Measurements h. c. 7.6 cm; max diam. c. 5 cm; th. 0.2 cm
From Tarsus, Roman tomb.
Dating: late 1st – 2nd century AD
Tarsus Museum.
Similar to the previous example. In an advanced state of exfoliation.

Balsamaria (Balsamarium Bottles)
Specific containers were used to hold perfumes during funerary rituals, which were then thrown into the flames of the funeral pyre or buried with the deceased, as they were considered sacred. In this respect, the funerary ritual of Cilicia during the Roman period did not differ from that of other regions, and the forms of the containers were the same. What changes is only the color and, at times, the glass composition, which depended on the local craftsmanship traditions.

Globular Body Balsamaria
A small group of balsamaria (four pieces) shows typical variations of this form[20]. Common characteristics include the long, variably shaped neck and the globular body. In our case, the flare of the mouth (funnel-shaped), the relatively long neck, and the constriction at the base suggest that this is an evolved form, possibly dating to the end of the 1st century AD.

Similar balsamaria, common throughout the Roman Empire, were produced in several manufacturing centers. It appears that by the beginning of the 2nd century AD, they were no longer in use. They are relatively well-distributed in the Eastern Mediterranean area. A preliminary list is provided by Atila and Gürler[21]. The glass colors are typical of the early imperial period.

11. Balsamarium from Tarsus (Pl. I/11)
Measurements h. c. 12 cm; max diam. c. 11 cm
From Tarsus (?)
Dating: c. 25–100 AD
Tarsus Museum.
Dark purple glass. Flattened rim at the top.
Bibliography: Vessberg 1952, p. 132, type A I α, Pl. VII:5; von Berger 1960, p. 76, Taf. 12: 192, Taf. 20: 69; Hayes 1975, Fig. 14, no. 486; Barag 1985, p. 95, Pl. 14, fig. 9, no. 124; Dussart 1998, p. 167, BXIII. 1312a, Pl. 54, no. 2; Whitehouse 1997, p. 127, 343, nos. 200–202; Gürler 2000, p. 24–25, nos. 1–3.

[20] Which, for the Italian examples, De Tommaso (1990) has divided into four subgroups corresponding to his types 6, 7, 12, and 14.
[21] Atila, Gürler 2009, p. 26, cat. no. 19.

12. Balsamarium from Alanya (Pl. I/12)
Measurements h. c. 12 cm; max diam. c. 11 cm
From Alanya (?)
Dating: c. 25–100 AD
Alanya Museum.
Green glass. Expanded, oblique rim.

13. Balsamarium from Tarsus (Pl. I/13)
Measurements ---
From Tarsus, Roman tomb
Dating: c. 25–100 AD
Tarsus Museum.
Fragmented at the upper part and missing the rim.

14. Balsamarium from Alanya (Pl. I/14)
Measurements h. c. 12 cm; max diam. c. 9.5 cm
From Alanya (?)
Dating: c. 25–100 AD
Alanya Museum.
Fragmented at the mouth. Green glass with bluish hues.

Pyriform Body Balsamarium
This form is attested both in the East and the West: it corresponds, in Italy, to De Tommaso's type 18 in his classification. In our case, the bluish-purple glass is identical to that of the previous balsamarium and likely indicates the same manufacturing center.

Balsamaria of De Tommaso Type 67
The characteristics of this group include a sharp-edged cut rim, a short neck, and an elongated body, often with a convex termination. Numerous variants are known, probably reflecting local tastes. These types were very common from the Augustan period to the Flavian period. As seen in our examples, they were likely placed (probably emptied of their contents) in the ustrinum alongside the deceased.

Balsamaria of De Tommaso Type 22
This form, characterized by the outward-turned lip, a thin neck, an oval body, and a flat base, is dated in Italy to the late 1st century BC, but it is particularly common in the first half of the 1st century AD up to the Flavian period. A date in the early imperial period also corresponds with the yellow coloration of the glass.

15. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/1)
Measurements h. c. 10 cm; max diam. c. 3 cm; mouth diam. c. 1.9 cm
From Tarsus (?)
Dating: early 1st century AD – Flavian period
Tarsus Museum.
Isings type 28.

Balsamaria with a Truncated Conical and Bell-Shaped Body
The form classified as Isings type 28b corresponds to De Tommaso type 43. Typical characteristics include

a funnel-shaped mouth with a cut lip, a long cylindrical neck taller than the truncated conical body, with straight or slightly rounded walls. The seven examples presented here show a variety in shape, size, and glass color. It is generally believed that these remained in use from the Neronian period to the Antonine period.

16. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/2)
Inv. n. 13.1.1993; measurements h. 11.2 cm; max diam. 3.1 cm
From Tarsus, "Köylü Garajı" tomb
Dating: late 1st century AD – early 2nd century AD
Tarsus Museum.
Comparative Bibliography: Vessberg 1952, p. 141, Pl. IX, 24; Gürler 2000, p. 35, nos. 24–26, 28.
Published in Yurtseven 2006, p. 105, no. 31, fig. 24.

Balsamaria of De Tommaso Type 42
These are characterized by a turned-back lip, a long cylindrical neck, and a truncated-conical body. They generally appear in the second half of the 1st century AD.

17. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/3)
Measurements h. c. 11.2 cm; max diam. c. 3.1 cm
From Tarsus, "Köylü Garajı" tomb
Dating: late 1st century AD – early 2nd century AD
Tarsus Museum.

18. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/4)
Inv. no. 10.1.1993; measurements h. 12.6 cm; max diam. 5.7 cm
From Tarsus, "Köylü Garajı" tomb
Dating: late 1st century AD – early 2nd century AD
Tarsus Museum.
Similar to Isings type 28a; De Tommaso type 18/32.
Originally transparent green glass with numerous iridescences. The rim is outward-turned, the neck is cylindrical, separated from the piriform body by a groove. The very long neck suggests a date probably no earlier than the end of the 1st century AD. Similar examples are found, among others, in Istanbul in the Kocabaş collection[22], Cyprus[23], and Jerusalem.
Bibliography: Vessberg 1952, Pl. XXIII, no. 120; Isings 1957, p. 43, Form 28; Dusenbery 1967, p. 42, no. 23; Spartz 1967, Pl. 15, no. 55; von Saldern 1980, p. 23–25, Pl. 5, no. 110; Stern, Yağcı 1989, p. 601, Figs. 7.1, 8.1–6, 9.1–5; Sternini 1990, p. 70, Pl. 25, 151–152; Lightfoot, Arslan 1992, p. 80–83, nos. 36–39; Özet 1998, p. 118, no. 75c; Yurtseven 2006, p. 107, no. 44, fig. 37.

19. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/5)
Measurements h. c. 12.6 cm; max diam. c. 5.7 cm
From Tarsus, "Köylü Garajı" tomb
Dating: late 1st century AD – early 2nd century AD
Tarsus Museum.

[22] Akat *et alii* 1984, p. 78.
[23] Vessberg 1956, fig. 48, no. 24.

20. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/6)
Inv. n. 8.1.1993; measurements h 5.6 cm
From Tarsus, "Köylü Garajı" tomb
Dating: mid 1st century – early 2nd century AD
Tarsus Museum.
A balsamarium with a similar form to the previous one (De Tommaso type 18/32), but with a shorter neck and wider base. These characteristics likely suggest a date in the 2nd century AD.
Comparative example: similar piece in the Bergama Museum[24].
Bibliography: Vessberg 1952, Pl. XXIII, no. 120; Dusenbery 1967, p. 42, no. 23; Spartz 1967, Pl. 15, no. 55; von Saldern 1980, pp. 23–25, Pl. 5, no. 110; Stern, Yağcı 1989, p. 601, Figs. 7.1, 8.1–6, 9.1–5; Sternini 1990, p. 70, Pl. 25, 151–152; Lightfoot, Arslan 1992, p. 80–83, nos. 36–39; Özet 1998, p. 118, no. 75c; Yurtseven 2006, p. 107, no. 43, fig. 36.

Balsamaria of De Tommaso Type 43
This form is widely found in Italy and the western provinces between the Neronian period and the Antonine period.

21. Balsamarium from Alanya (Pl. II/7)
Measurements h. c. 12.5 cm; max diam. cm 5.5 cm
From Alanya (?)
Dating: mid 1st century – early 2nd century AD
Alanya Museum.

22. Balsamarium from Alanya (Pl. II/8)
Measurements h. c. 12.6 cm; max diam. c. 5.7 cm
From Alanya (?)
Dating: mid-1st century – early 2nd century AD
Alanya Museum.

Balsamaria of De Tommaso Group/Type 67
This group, extremely widespread throughout the Empire, has a vast number of variations, distinguished by the neck/body ratio, the shape of the body, and other details. It falls under the group of Isings form 28a. The examples presented here are made of marbled glass, which is an important feature for a form generally produced on a large scale in a rather unrefined manner. The three examples shown here exhibit slight differences in the length of the neck, the presence or absence of a constriction at the junction of the body, and overall size.
Bibliography: Vessberg 1952, p. 141, Pl. IX: 24; Isings 1957, p. 42–43, form 28a; Gürler 2000, p. 35, nos. 24–26, 28.

23. Balsamarium from Mersin (Pl. II/9)
Measurements h. c. 8 cm; max diam. c. 1.5 cm
From Mersin (?)
Dating: Tiberian-Flavian period
Mersin Museum.

24. Balsamarium from Mersin (Pl. II/10)
Measurements h. c. 8 cm; max diam. c. 1.5 cm

[24] Atila, Gürler 2009, p. 42, no. 51.

From Mersin (?)
Dating: Tiberian-Flavian period
Mersin Museum.

25. Balsamarium from Mersin (Pl. II/11)
Inv. no. ---; measurements h. c. 8 cm; max diam. c. 1.5 cm
From Mersin
Dating: Tiberian-Flavian period
Mersin Museum.

Tubular Balsamaria
This shape is also widespread throughout the Roman Empire, particularly during the Flavian and Trajanic periods. It is primarily known from funerary contexts, so we can assume it was used for balms and essences. Compared to the examples from the previous group, the profile shows a certain rigidity, and the glass used is almost always a pale green color.

26. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/12)
Inv. n. 31.1.1993; measurements h. 8.5 cm; max diam. 1.7 cm
From Tarsus, "Köylü Garajı" tomb
Dating: mid-1st – early 2nd century AD
Tarsus Museum.
Balsamarium of Isings 28b form; De Tommaso group/type 70.
Greenish-blue glass.
Outward-turned lip, long neck, separated from the pear-shaped and elongated body by a constriction.
A similar example, although with a shorter neck, from Bergama, has been dated by Atila, Gürler 2009, no. 106, p. 70, to the period between the 1st and 4th centuries AD.
Bibliography: Yurtseven 2006, p. 107, no. 42, fig. 35.

27. Balsamarium from Tarsus (pl. II/13)
Measurements h. c. 8 cm; max diam. c. 1.5 cm
From Tarsus
Dating: Flavian-Trajanic period
Tarsus Museum.

Balsamarium with depressions on the body
This container features a well-known shape in the western provinces during the 2nd–3rd centuries AD, so named because often in these medicinal containers, the symbol of Mercury was used as a maker's mark (for the balm) on the bottom. It corresponds to Form 8.6.20 in the Lazar classification[25]. The form is somewhat rare and various dates were suggested, ranging from the 2nd to the 4th centuries AD.

28. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/14)
Measurements h. c. 8.5 cm; max diam. c. 1.7 cm
From Tarsus
Dating: 2nd–4th century AD
Tarsus Museum.

[25] Lazar 2003.

Series of seven balsamaria from the Tarsus Museum
29–35. Tarsus Museum (Pl. II/15–21)
Measurements h c. 4–6 cm, diam c. 3–4 cm
From Tarsus, various provenances
Dating: 1st–3rd century AD
Tarsus Museum.

Balsamaria with low conical bodies
This particular shape, corresponding to De Tommaso Type 50, has a flattened body and a tall neck. Notably, the typical intense green color of the glass recalls late Egyptian products, particularly containers for kohl, which, however, have a slightly different shape.

36. Balsamarium from Alanya (Pl. II/22)
Measurements h. c. 5 cm; max diam c. 3 cm
From Alanya
Dating: late 2nd–3rd century AD
Alanya Museum.

37. Balsamarium from Alanya (Pl. II/23)
Measurements h. c. 5 cm; max diam c. 3 cm
From Alanya
Dating: late 2nd–3rd century AD
Alanya Museum.

38. Balsamarium from Alanya (Pl. II/24)
Measurements h. c. 5 cm; max diam c. 3 cm
From Alanya
Dating: late 2nd–3rd century AD
Alanya Museum.

Balsamarium with a wide mouth
This is also a relatively rare shape, especially appearing in the later periods, starting from the 2nd century. It is an evolution of Lazar form 8.6.12.

39. Balsamarium from Tarsus (Pl. II/25)
Measurements h. c. 7 cm; max diam c. 6 cm
From Tarsus
Dating: 2nd–3rd century AD
Tarsus Museum.

Finger spindle whorl fragment
For a long time, the function of these small, often twisted spindles, formed by the union of components in different colors, remained uncertain due to their always fragmentary condition. Only in recent years has it been determined that they are spindle whorls, similar to examples made of bone, ivory, and amber, found in the tombs of women of high social status.

Late period bottle
Bottles with a globular, more or less flattened body and a long neck, of Isings form 104 b, are typical of the Late Antiquity period, specifically the 3rd–4th centuries AD.

In this case, both examples have a body that widens toward the shoulder and a neck that tapers downward.

40. Bottle from Alanya (Pl. II/26)
Measurements h. c. 5 cm; max diam c. 4 cm
From Alanya
Dating: 3rd–4th century AD
Alanya Museum.

Medieval Glass Object
41. Cup from Tarsus (Pl. II/27)
Measurements h. c. 5 cm; max diam c. 4 cm
From Tarsus
Dating: 11th–13th century
Tarsus Museum.
This vessel has a vertical stem in the center, ending with a loop. A vertical handle on the side. The rim is worked with a series of sharp triangles. On the wall, there are raised elements resembling plant motifs (?), followed by a series of vertical elements. Based on the type of glass and decoration, it can be compared to other objects dated between the 11th and 13th centuries, see a vessel from the Metropolitan Museum[26].

42–93. Various Containers and Balsamaria from Adana (Pl. II/28)
Measurements h. c. 5 cm; max diam c. 4 cm
From Adana (?)
Dating: Roman, Late Roman, and Byzantine periods
Adana Museum.

Ornamental Objects

Among ornamental objects, glass bracelets are particularly numerous, continuing from the Roman period into the medieval era. However, in the 11th–13th centuries, they seem to have been less frequent in certain areas, such as Constantinople, compared to elsewhere[27]. Nevertheless, from the Byzantine period onwards, glass ornamental objects, especially bracelets, were quite common throughout the Mediterranean. Recent studies have increased knowledge of these items, as demonstrated by contributions presented at the International Congress in Izmir, published in the proceedings volume[28]. Without a specific archaeological context, it is impossible to determine their exact dating[29]. At Sagalassos, 113 examples were found, with nine recognized types. Excavations have shown that during the middle Byzantine period (11th–13th centuries), bracelets were worn by women of lower social status[30].

As in the entire Ionian coast, and even inland, glass bracelets are numerous in Cilicia, largely similar across the centuries. For example, the Museum of History and Art in Izmir has a rich collection of these bracelets. It contains numerous examples (35) of various colors and types. This is a significant number, considering the Museum of Bergama only holds 9[31], while the Tire Museum has 24[32].

The simplest of these belong to Spaer A1 type and are made of opaque colored glass. Others (6) have a twisted appearance. These were a common type of ornament in Byzantine contexts between the 8th and 14th centuries[33]. A production of bracelets in present-day Turkey is also attested in the middle Byzantine period, for instance, at Amorium[34] and Sagalassos[35].

Necklaces

It is uncertain whether the necklaces were part of excavation finds or were rather "constructed" within the museum. The suspicion arises from the inclusion of melon-shaped beads (widely common in Roman times) alongside beads of other shapes, possibly of a different age.

94. Bracelet from Alanya (Pl. III/1)
Measurements width c. 0.7 cm; diam c. 8.3 cm.
From Alanya (?)
Dating: Late Roman or Byzantine period
Alanya Museum.

95. Bracelet from Tarsus (Pl. III/2)
Measurements width c. 0.7 cm; diam c. 8.3 cm.
From Tarsus, Roman baths
Dating: Late Roman or Byzantine period
Tarsus Museum.

96–99. Bracelets from Tarsus (Pl. III/3)
Measurements width c. 0.7-0.5 cm; diam c. 8.3-7.9 cm.
From Tarsus, Roman baths
Dating: Late Roman or Byzantine period
Tarsus Museum.

100–107. Bracelets from Tarsus (Pl. III/4)
Measurements width c. 1.5 cm; diam c. 8 cm.
From Tarsus, Donuktaş
Dating: Late Roman or Byzantine period
Tarsus Museum.

108–114. Bracelets from Tarsus (Pl. III/5)
Measurements width c. 1.5 cm; diam c. 8 cm.
From Tarsus, Donuktaş
Dating: Late Roman or Byzantine period
Tarsus Museum.

115–142. Bracelets, Rings, and Necklace from Hatay (Pl. III/6)
From Hatay (?)

[26] Jenkins 1986, p. 33, fig. 36.
[27] As noted by Hayes 1992, p. 401.
[28] Lafli 2009.
[29] Schwarzer 2009, p. 74.
[30] Lauwers *et alii* 2010.
[31] Atila, Gürler 2009, p. 193.
[32] Gürler 2000, p. 119–130.
[33] *e.g.*, at Saraçhane and Iasos, see Baldoni, Berti 1998, p. 76–77; Berti 2012, p. 192.
[34] see Ristovska 2009.
[35] Lauwers *et alii* 2010.

Dating: Late Roman and Byzantine periods
Hatay Museum.

143–146. Bracelets and Necklaces from Hatay (Pl. III/7–9)
Measurements width c. 1.5 cm; diam c. 8 cm.
From Hatay (?)
Dating: Roman, Late Roman, and Byzantine periods
Hatay Museum.

CONCLUSION

This study has explored the rich history of ancient glass production, particularly focusing on the Eastern Mediterranean and the Roman Empire, two regions where glasswork was both an artistic expression and a practical craft. The glass objects produced in these regions, ranging from small perfume containers to elaborate vessels, reveal a great deal about the cultural and technological evolution of the era. By examining the various forms of glass, from early Hellenistic examples to Roman adaptations, we can better understand the role of glass in daily life, religious rituals, and trade networks.

The most fundamental forms of early glass, such as the alabastron and amphoriskos, were directly influenced by Greek ceramic vessels but were often produced on a smaller scale. These early forms demonstrate a blend of functionality and craftsmanship, as they were primarily used to store perfumes and oils, essential products in the ancient world. The glassmaking techniques developed during the Hellenistic period, especially in regions like Rhodes and Cyprus, laid the foundation for the more intricate and localized forms that emerged during the Roman period. These regional production centers were responsible for spreading glass objects throughout the Mediterranean, as evidenced by their wide distribution from the Eastern Mediterranean to Italy.

The Adana region, with its significant archaeological finds, provides a crucial link in understanding the local production of glass objects. The alabastron from Adana, for instance, offers an insight into the stylistic evolution of glassware, characterized by the distinct cobalt blue hues and decorative patterns. The interplay of different colors, such as the blue, yellow, and turquoise, found in glass pieces from this region suggests a high level of technical skill and aesthetic sensibility, likely shaped by both local craftsmanship and wider cultural influences from the Greek and Roman worlds.

One of the most significant developments in glass production during the Roman period was the creation of balsamaria, used to store perfumes and oils for funerary rituals. These items were not only part of daily life but also the symbolic of the cultural and religious practices of the time. The widespread use of balsamaria across the Mediterranean, from Syria and Palestine to Italy, attests to the mobility of Roman goods and the cultural connections between various regions. These vessels, often designed with intricate shapes and delicate features, were used in both personal and ritual contexts, further emphasizing the sacred and functional qualities of glass objects.

The study of these glass objects also highlights the role of local production centers in creating forms that met the specific needs and tastes of different regions. For example, the varying shapes of balsamaria, from globular to piriform, reflect regional preferences and cultural distinctions, while the use of glass in different colors, such as cobalt blue, yellow, and green, marks the technical innovation in glassmaking. The prevalence of glass vessels in funerary contexts, such as those found in Tarsus and other locations, demonstrates the importance of these objects not only in daily life but also in the rituals surrounding death and the afterlife.

Roman glass, particularly from the imperial period, reveals a shift towards more localized production with distinctive characteristics, such as unguenteria with some local typological features, local production of rectangular jugs and bottles with facial features of a child. The introduction of new forms, such as those used for perfumes, cosmetics, and medical ointments, reflects the growing demand for such products, further signifying the importance of trade networks across the empire. The color variations, from transparent to opaque glass, and the increasingly sophisticated techniques in molding and blowing glass are indicative of the technical advancements achieved during this period.

In conclusion, the study of ancient glass, particularly from the Eastern Mediterranean and the Roman Empire, provides valuable insights into the cultural exchanges, technological developments, and artistic trends that shaped the ancient world. Glass objects served not only as functional tools but also as symbols of trade, religion, and identity, reflecting the interconnectedness of the Mediterranean world. As evidenced by the rich variety of glass forms and techniques, these objects continue to serve as a testament to the craftsmanship and creativity of ancient societies, offering a window into the daily lives and rituals of past civilizations.

ACKNOWLEDGE

Authorization to publish Byzantine and Post-Byzantine glass materials in the Archaeological Museum of Mersin in the course of my doctoral thesis was granted by the Museum Directorate of Mersin on September 7, 2022 to me (Dokuz Eylül University, Izmir) under of permit E-52654627-155.03-2889360.

REFERENCES

Akat *et alii* 1984 – Y. Akat, N. Firatli, H. Kocabas, *Hüseyin Kocabaş Kolleksiyonu Cam Eserler Kataloğu / Catalogue of Glass in the Hüseyin Kocabaş Collection*, Istanbul, 1984.

Arveiller-Dulong, Nenna 2005 – V. Arveiller-Dulong, M.-D. Nenna, *Les verres antiques du musée du Louvre, II : Vaisselle et contenant du Ier siècle au début VIIe siècle après J.-C.,* Paris, 2005.

Atila, Gürler 2009 – C. Atila, B. Gürler, *Bergama Müzesi Cam Eserleri / Glass objects from Bergama Museum,* Bergama Belleten 16, Izmir, 2009.

Baldoni, Berti 1998 – D. Baldoni, F. Berti, *Il vetro di Iasos (Caria) nel quadro delle produzioni del Mediterraneo orientale*, in: *Il vetro dall'antichità all'età contemporanea: aspetti tecnologici, funzionali e commerciali, atti 2e giornate nazionali di studio AIHV – Comitato nazionale italiano, 14–15 dicembre 1996 Milano*, Milano, p. 73–85.

Barag 1985 – D. Barag, *Catalogue of the Western Asiatic Glass in the British Museum*, vol. I, Jerusalem – London, 1985.

Berger 1960 – L. von Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa,* Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa 4, Basel.

Berti 2012 – F. Berti, *Grave Goods from the Necropolis in the Agora of Iasos*, in: B. Böhlendorf-Arslan, A. Ricci (Eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts,* Byzas 15, Istanbul, p. 187–211.

Canav 1985 – Ü. Canav, *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Kolleksiyonu / Ancient Glass Collection,* Istanbul, 1985.

Czurda-Ruth 1979 – B. Czurda-Ruth, *Die römischen Gläser vom Magdalensberg,* Klagenfurt, 1979.

De Franciscis 1963 – A. de Franciscis, *Vetri Antichi Scoperti ad Ercolano*, Journal of Glass Studies 5, p. 137–140.

De Tommaso 1990 – G. De Tommaso, *Ampullae vitreae. Contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia romana (I sec. a.C. – lll sec. d.C.)*, Archaeologica 94, Roma, 1990.

Duncan Jones 2005 – J. Duncan Jones, *Glass vessels from Gordion. Trade and Influence Along the Royal Road*, in: L. Kealhofer (Ed.), *The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent work at Gordion,* Philadelphia, 2005, p. 101–116.

Dusenbery 1967 – W. B. Dusenbery, *Ancient glass from the cemeteries of Samothrace*, Journal of Glass Studies 9, 1967.

Dussart 1998 – O. Dussart, *Le Verre en Jordanie et en Syrie du Sud*, Institut français d'archéologie du Proche Orient, Bibliothèque Archéologique et Historique 152, Beyrouth, 1998.

Erten 2001 – A. E. Erten, *İçel Müzesi Koleksiyonundan Cam Bardaklar*, Günışığında Anadolu: Cevdet Bayburtluoğlu İçin Yazılar/ Anatolia in Daylight: Essays in Honour of Cevdet Bayburtluoğlu, İstanbul, 2001, p. 96–103.

Goethert-Polaschek 1977 – K. Goethert-Polaschek, *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Trier, 1977.

Grose 1989 – D. F. Grose, *The Toledo Museum of Art, early Ancient Glass. Core-formed, rod-formed, and cast vessels and objects from the late Bronze age to the early Roman empire, 1600 B.C. to A.D. 50,* New York, 1989.

Gençler Güray 2011 – Ç. Gençler Güray, *The Roman Glass Finds from Elaiussa Sebaste*, Olba 19, Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, 2011, p. 233–266.

Gürler 2000 – B. Gürler, *Tire Müzesi Cam Eserleri*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Istanbul, 2000.

Harden 1988 – D. B. Harden, *Glas der Caesaren,* Römische-Germanisches Museum der Stadt Köln, The British Museum London, The Corning Museum of Glass, Milano, 1988.

Hayes 1975 – J. W. Hayes, *Roman and pre-Roman glass in the Royal Ontario Museum,* Toronto, 1975.

Isings 1957 – C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds,* Archaeologia Traiectina 2, Djakarta-Groningen, 1957.

Jenkins 1986 – M. Jenkins, *Islamic Glass: Brief History*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin (NS) 44(2), p. 10–56.

Köroğlu 2009 – G. Köroğlu, *Glass from Yumuktepe (Cilicia)*, in: E. Laflı (Ed.), *Late Antique/Early Byzantine glass in the Eastern Mediterranean*, *Colloqvia Anatolica et Aegaea. Acta Congressus Internationalis Smyrnensis II*, Izmir, 2009, p. 235–243.

Laflı 2009 – E. Laflı (ed.), *Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean, Colloqvia Anatolica et Aegaea. Acta Congressus Internationalis Smyrnensis II*, Izmir, 2009.

Lauwers *et alii* 2010 – V. Lauwers, P. Degryse, M. Waelkens, *Middle Byzantine (10th–13th century A.D.) glass bracelets at Sagalassos (SW Turkey)*, in: J. Drauschke, D. Keller (Eds.), *Glass in Byzantium – Production, Usage, Analyses, International Workshop organized by the Byzantine Archaeology Mainz, 17th – 18th of January 2008*, RGZM 8, p. 145–152.

Lazar 2003 – I. Lazar, *Rimsko steklo Slovenije, The Roman Glass of Slovenia,* Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 7, Ljubljana, 2003.

Lightfoot 1989 – C. S. Lightfoot, *A Catalogue of Glass Vessels in Afyon Museum*, BARIntSer 530, Oxford, 1989.

Lightfoot, Arslan 1992 – C. S. Lightfoot, M. Arslan, *Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Kolleksiyonu / Ancient Glass of Asia Minor: The Yüksel Erimtan Collection*, Istanbul, 1992.

McClellan 1984 – M. C. McClellan, *Core-Formed Glass from Dated Contexts (Classical, Mediterranean),* PhD Dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1984.

Menninger 1996 – M. Menninger, *Untersuchungen zu den Gläsern und Gipsabgüssen aus dem Fund von Begram (Afghanistan)*, Würzburger Forschungen zur Altertumskunde, 1996.

Olcay 2001 – B. Y. Olcay, *Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia*, Journal of Glass Studies 43, p. 77–87.

Oliver 1983 – A. Oliver, *Tomb 12 at Episkopi*, Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1983, p. 245–256.

Özet 1998 – A. Özet, *Dipten Gelen Parıltı: Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Cam Eserleri*, Ankara, 1998.

Ristovska 2009 – N. Ristovska, *Distribution patterns of middle Byzantine painted glass*, in: M. Mundell Mango (ed.), *Byzantine Trade, 4th–12th Centuries: the Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, 2009, p. 199–220.

Rohde 1980 – E. Rohde, *Antikes Glas. Eine Vorlage aus den Beständen der Berliner Antiken- Sammlung*, Forschungen und Berichte 20, p. 147–187.

Saldern 1980 – A. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*. *Monograph*, Archaeological Exploration of Sardis 6, Cambridge, 1980.

Schwarzer 2009 – H. Schwarzer, *Spätantike und Byzantinische Glasfunde aus Alexandreia Troas*, in: E. Laflı (ed.), *Late Antique/Early Byzantine glass in the Eastern Mediterranean*, *Colloqvia Anatolica et Aegaea. Acta Congressus Internationalis Smyrnensis II*, p. 67–84.

Spartz 1967 – E. Spartz, *Antike Gläser-Staatliche Kunstsammlungen Kassel,* Kassel, 1967.

Stern 1985 – E. M. Stern, *Ancient and medieval glass from the necropolis church at Anemurium*, Annales du 9e Congrès international d'étude historique du verre, Nancy (France) 22–28 mai 1983, Liège, 1985, p. 35–63.

Stern 1989 – E. M. Stern, *Glass Vessels exhibited in the Bölge Museum-Adana*, Belleten 53(207–208), 1989, p. 583–594.

Stern, Schlick-Nolte 1994 – E. M. Stern, B. Schlick-Nolte, *Frühes Glas des alten Welt. 1600 v. Chr. – 50 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf,* Stuttgart, 1994.

Stern, Yağcı 1989 – E. M. Stern, E. E. Yağcı, *Glass Works on Display at Adana Regional Museum*, Belleten 53(207–208), 1989, p. 595–606.

Sternini 1990 – M. Sternini, *La verrerie romaine du Musée archéologique de Nîmes. 1ère partie*, Cahiers des musées et monuments de Nîmes 8, Ville de Nîmes, 1990–1991.

Vessberg 1952 – O. Vessberg, *Roman Glass in Cyprus*, Opuscula Archaeologica 7, p. 109–165, Lund.

Vessberg 1956 – O. Vessberg, *Glass: typology-chronology*, in: A. Westholm, O. Vessberg (eds.), *The Swedish Cyprus Expedition. The Hellenistic and Roman Period in Cyprus*, IV.3, Stockholm, 1956, p. 128–175.

Welker 1985 – E. Welker, *Die römischen Gläser von Nida-Heddernheim II*, Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte, vol. 8, Bonn, 1985.

Welker 1987 – E. Welker, *Antike Gläser im Frankfurter Museum für Vor- und Frühgeschichte,* Museum für Vor- und Frühgeschichte Frankfurt a.M., Archäologische Reihe 10, Frankfurt am Main, 1987.

Whitehouse 1997 – D. Whitehouse, *Roman glass in The Corning Museum of Glass,* vol. 1, Corning N.Y., 1997.

Yadin 1963 – Y. Yadin, *The Finds from Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters,* Jerusalem, 1963.

Yurtseven 2006 – F. Yurtseven, *Tarsus Köylü Garajı Mezarı Buluntuları*, Anadolu 31, p. 91–121.

Plate I. *1. Cup from Adana; 2. Mono-handled Bottle from Tarsus; 3a–b. Mono-handled Bottle from Alanya; 4. Mono-handled Bottle from Tarsus; 5. Square Base Bottle from Tarsus; 6. Spherical Body Bottle from Tarsus; 7. Globular Balsamarium Bottle from Tarsus; 8. Cylindrical Neck Bottle from Mersin; 9. Glass from Tarsus; 10. Wide-neck Glass from Tarsus; 11, 13. Balsamaria from Tarsus; 12, 14. Balsamaria from Alanya.*

Plate II. *1–6. Balsamaria from Tarsus; 7–8; Balsamaria from Alanya. 9–11. Balsamaria from Mersin; 12–14. Balsamaria from Tarsus; 15–21. Series of seven balsamaria from the Tarsus Museum; 22–24. Balsamaria from Alanya; 25. Balsamarium from Tarsus; 26. Bottle from Alanya; 27. Cup from Tarsus; 28. Various Containers and Balsamaria from Adana.*

Plate III. *1. Bracelet from Alanya; 2–5. Bracelets from Tarsus; 6. Bracelets, Rings, and Necklace from Hatay; 7–9. Bracelets and Necklaces from Hatay.*

A RING WITH A GEMSTONE DEPICTING HERMAPHRODITE FROM THE BALGAT TOMB IN ANKARA

Yavuz YEĞIN

Assoc. Prof., Ankara University, Turkey, Faculty of Language, History, and Geography, Archaeology Department, Division of Classical Archaeology, Orcid No: 0000-0001-7901-6352, e-mail: yavuz.yegin002@gmail.com, yyegin@ankara.edu.tr

Keywords: *cameo, intaglio, ring stone, Ankara, Galatia, engraved gems, jewellery, Asia Minor, Roman period, amulet and gem*

Abstract: *This paper focuses on a ring with a sardonyx stone with a depiction of a hermaphrodite carved in the cameo technique. The artefact is a piece from the jewellery collection that constituted an important group among the finds recovered from the Balgat Tomb during a rescue excavation conducted in 1998 by the Directorate of the Anatolian Civilizations Museum. The figure on the ring stone is portrayed in deep sleep on a panther skin. Based on analogies from European museum collections, and common iconographic features, the figure is considered to represent Hermaphrodite, a mythological character widely featured in Greek and Roman art. Recent studies on ring stones revealed that many of the examined pieces were acquired by museums through purchase, with limited or no information available regarding their respective findspots. The known findspot of the ring from Balgat, together with the iconographic details of the figure represented, makes it an exceptional artefact. The dating of the ring stone lies within the 1st century AD, based on its iconographic and stylistic features in correlation with the presence of the other small finds from the tomb, particularly the glass objects.*

Cuvinte-cheie: *camee, intaglio, piatră de inel, Ankara, Galata, geme, bijuterii, Asia Mică, perioada romană, amuletă și piatră prețioasă*

Rezumat: *Prezentul articol are ca subiect un inel cu piatră din sardonix cu reprezentarea unui hermafrodit realizat în tehnica cameo. Obiectul aparține importantei colecții de bijuterii provenind din mormântul de la Balgat, recuperată în urma săpăturilor de salvare efectuate în 1998 de Direcția Muzeului Civilizațiilor din Anatolia. Personajul este reprezentat dormind pe o piele de panteră. Pe baza analogiilor cu piese similare din colecțiile muzeelor europene și a trăsăturilor iconografice comune, figura este considerată a reprezenta un hermafrodit, personaj mitologic, deseori reprezentat în arta greacă și romană. Studii recente asupra pietrelor de inel au arătat că multe dintre piesele examinate au fost achiziționate de muzee prin cumpărare, informațiile legate de locul de descoperire fiind limitate sau lipsind. Proveniența cunoscută și detaliile iconografice ale figurii fac din inelului de la Balgat un artefact excepțional. Datarea propusă este secolul I d.Hr., pe baza caracteristicilor sale iconografice și stilistice, precum și a corelației cu celelalte piese din mormânt, în special obiectele din sticlă.*

INTRODUCTION

Among the finds from the Balgat Tomb[1] is a collection of jewellery that reflects the wealth and refined taste of their owners. These include gold diadems and earrings, as well as rings decorated with gemstones, some of which are semi-precious. This paper will examine one of these ring stones, made from sardonyx and showing a hermaphrodite in the cameo technique (Fig. 1). The figure will first be analysed within the context of mythology, and an attempt will be made to address why the subject represents Hermaphrodite, with the help of comparable published examples.

Figure 1

In Antiquity, amulets and ring stones were believed to ward off evil spirits (apotropaic) or to treat various illnesses (therapeutic), particularly in circumstances deemed to be mysterious. These objects, in addition to their function as jewellery, were also imbued with magical significance: it was thought that they possessed protective and healing properties, and that the semi-precious stones used as ring stones would cure various diseases. In addition, when they were engraved in *intaglio* and were used as seals, indicating the ownership status of the person to whom they belonged. It was also believed that the mythological scenes and depictions of gods and goddesses from the Greco-Roman world carved on such gemstones would

[1] For studies conducted so far on the Balgat Tomb, see Temizsoy, Demirdelen 1999, p. 24–52; Demirdelen 2000, p. 77–91; furthermore, the Balgat Tomb is mentioned in *Ankara-Roma ve Bizans Dönemi Arkeoloji Mirası* and *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ancyra* by U. Peschlow: Aydın *et alii* 2005, p. 94, 102; Peschlow 2023, p. 110.

give magical powers to those who carried or wore them[2]. Such stones, referred to as "gem" (Lat. "*gemma*") in the archaeological literature, are known to have first appeared in Egypt and Mesopotamia, and, through commercial and cultural interactions, became widely used in the Greek and Roman worlds over time, as evidenced by the abundance of surviving examples. Ancient sources also provide information on the use of these stones; Pliny the Elder, for instance, notes that men wore rings and necklaces featuring representations of Harpocrates and other Egyptian deities[3]. As a result of cultural networks, the use of magical stones[4] even extended to Islamic societies and can still be observed in the present day[5].

A variety of semi-precious stones were employed in the crafting of the ring stones, most commonly agate, amethyst, garnet, chalcedony, carnelian, nicolo, sardonyx, hematite, and jasper. Additionally, glass imitations of the aforementioned gemstones were also used in the creation of amulets and jewellery. These gemstones were mostly engraved in the *intaglio* technique and set into rings, pendants, earrings, and amulets, primarily to serve as charms or protection against the evil eye. Other engraved gems set in brooches, pendants and earrings as well as finger rings were engraved in high relief as cameos. The use of cameo gems likewise persisted not only into the Middle Ages, but even up to the present day[6].

A total of six ring stones were discovered in the Balgat Tomb, including the one discussed in this paper. Among these, the most striking example is the gold ring with the inventory number 27.5.98, which is set with a gemstone carved in the cameo[7] technique, and represents the focus of this paper.

DESCRIPTION OF THE ARTEFACT

The sardonyx cameo (Fig. 2) from the Balgat Tomb depicts a figure in a deep sleep lying on a panther skin. The panther's head is clearly visible beneath the figure's right arm. The right arm appears to rest on a supporting

Figure 2

object, perhaps a tambourine, and is raised upwards, with the hand positioned beneath the figure's head. The left hand is holding a seven- or eight-string lyre. The figure's head is facing the viewer, while the body is presented approximately in three-quarter view, and the feet are shown in profile. The chest is carved with well-defined pectorals and exaggerated muscles, features that are most likely to be encountered on figures depicted on sarcophagi. The body is shown nude with the exception of a loosely draped garment or cloth draped around the lower legs, leaving the left foot exposed. The other end of the garment hangs over the panther skin beneath the figure's right thigh. Despite the figure's feminine physique, its male genitalia are explicitly depicted. Thus, the figure was identified as Hermaphrodite.

ANALOGOUS EXAMPLES

A review of the studies and publications on ring stones and amulets has revealed the presence of a number of artefacts bearing depictions of Hermaphrodite. However, it should first be noted that these examples are part of European museum collections as artefacts with unknown findspots, which consequently makes difficult the correct assessment of their dating and place of manufacture. Nevertheless, the numerous depictions of Hermaphrodite indicate that this theme was quite popular in the Roman world. It would therefore be helpful to examine these examples given their similarities with the figure depicted on the tomb find from Balgat. Among these, the first example is a glass gem in the British Museum's collection, which depicts a reclining Hermaphrodite lying on a rock (Fig. 3). The lower legs of Hermaphrodite are draped in a cloth. The scene also includes Pan and Silenus, with Pan positioned immediately next to the figure and Silenus behind it. The background of the scene is filled with trees[8]. Another gem in the British Museum, made of sardonyx, also features Hermaphrodite (Fig. 4). In this example, Hermaphrodite reclines on a rock covered with the skin of a predatory animal (a lion?). A herm is positioned beside Hermaphrodite, and the branches of a tree complete the scene[9]. The use of a predatory animal

[2] Konuk, Arslan 2000, p. 97.

[3] Plin. Nat. Hist. 37/41.

[4] For more comprehensive information on magical gems, see Michel 2001, p. 1–16.

[5] Köroğlu 2013, p. 81; Zadeh 2015, p. 235–267; Bohak 2015, p. 268–300.

[6] Examples of such artefacts made of glass also exist, such as the glass amulet/pendant discovered during the 2022 excavation at the acropolis of Olba. For further information, see Erten, Yeğin 2023.

[7] Among the cameo works regarded as "worthy of emperors" in the Roman world, perhaps the most famous example is the *Gemma Augustea* by Dioskourides, a renowned cameo artist of the Augustan period. This piece depicts, on the upper register, a seated male figure – presumably Augustus – holding a *lituus* and being crowned with a wreath by Oikoumene, while the lower register features a scene of a *tropaion* being erected. The unique craftship and aesthetic sensibility demonstrated by this artwork can also be discerned in the Balgat cameo piece. The figure reclining on a panther skin, accompanied by a lyre, leaves no doubt that, in terms of style and technique, it belongs to the Early Roman Imperial period.

[8] Ajootian 1990, LIMC V, p. 281, Fig. 72, the artefact being referred to is included in the British Museum's catalogue of gems under item number 3768, see Walters 1926.

[9] Ajootian 1990, LIMC V, p. 277, Fig. 57, the artefact being referred to is included in the British Museum's catalogue of gems under item number 3482.

Figure 3

Figure 4

Figure 5

Figure 6

Figure 7

skin in this piece exhibits a similarity to the example from the Balgat Tomb.

Another gem, crafted from carnelian and located in Munich, depicts Hermaphrodite from a rear perspective. The scene was described as featuring Hermaphrodite wrestling with a satyr; however, no visual representation was provided in the study[10].

A carnelian ring stone in the Kunsthistorisches Museum in Vienna also portrays Hermaphrodite (Fig. 5) lying on a rock, with one hand holding the head while the other hand rests on one side. Eros is shown gripping a bow with one hand and holding Hermaphrodite's arm with the other. The complementary elements in the scene include a tree, a bird, and a pan flute hanging from the tree branches[11]. A similar scene is observed on another example in the British Museum, a ring stone carved in onyx featuring Hermaphrodite also (Fig. 6). Based on the visuals and descriptions provided, this figure is depicted in a similar pose, reclining on a rock with one hand supporting its head. The figure's elbow rests on the head of an animal, possibly a predator. Eros is portrayed playing a kithara, while Syrinx appears engaged in playful activity, and Pan is represented lying on some tree branches. The tree in the background completes the scene[12].

Another sardonyx ring stone is held in the Cabinet des Médailles in Paris under inventory number 49, and portrays Hermaphrodite reclining on a bed draped with a lion skin and supporting its head with one hand (Fig. 7). The composition includes two Erotes, with the background

[10] Ajootian 1990, LIMC V, p. 278, Fig. 63. No visual representation of the gem was included in this study, and the artefact was discussed solely through written descriptions. The artefact is housed in the coin section of the Bavarian State Coin Collection (Bayerische Staatliche Münzsammlung). Nevertheless, the same study includes numerous statues and sculptural works depicting the wrestling of a satyr and a hermaphrodite, see Ajootian, LIMC V p. 194–195, Fig. 63b–63d.

[11] Ajootian 1990, LIMC V, p. 281, fig.73, the artefact being referred to is on display at the Kunsthistorisches Museum in Vienna in gallery IX B under inventory number 1346.

[12] Ajootian 1990, LIMC 5, p. 281, fig.73d, the artefact being referred to is included in the British Museum's catalogue of gems under item number 3481, see Walters 1926.

once again completed by depictions of trees[13]. The characteristics of these artefacts, including the type of stone used in their creation, the animal skins incorporated into the composition, and the depiction of Hermaphrodite reclining in a tired -or perhaps inebriated- pose, exhibit similarities with the ring stone from the Balgat Tomb. Furthermore, while the catalogue entries in the LIMC indicate the existence of other ring stones featuring depictions of Hermaphrodite accompanied by figures of Eros, no visuals were provided regarding them[14].

Based on these analogous examples, it can be argued that the figure carved in the cameo technique on the sardonyx ring from the Balgat Tomb is also a depiction of Hermaphrodite and thus can be regarded as representative of a group recognized by the various examples mentioned above.

Figure 8

CONCLUSION

In the context of Greek and Roman mythology and iconography, Hermaphrodite, derived from the name Hermaphroditus, represents a mythological character who embodies the traits of both sexes. According to mythological accounts, Hermaphroditus was the child of Hermes and Aphrodite and played an important role in the stories of Salmacis[15]. The first appearances of this figure in Greek art are found in written sources and epic narratives from the 4th century BC. Beyond these texts, the figure was frequently depicted across many art forms in Greek and Roman cultures. In addition to being a popular subject in sculptures, figurines, mosaics, and other works, Hermaphrodite was also featured on jewellery items such as stone rings.

This paper examined the ring stone featuring a depiction of Hermaphrodite in the context of its iconography and various analogous examples. In comparison to the analogous gems in various museums and collections across Europe of unknown origin, the Balgat find is undoubtedly of great significance, with a secure origin and archaeological context (Fig. 8). This distinction provides the opportunity for more concrete conclusions regarding the artefact and its context. Furthermore, it offers valuable clues for dating the ring stone and the structure in which it was found.

An examination of the scenes depicted on the aforementioned gem examples revealed that Hermaphrodite was often portrayed in the company of mythological characters such as satyrs, Syrinx, Silenus, and Eros, set against pastoral backgrounds. However, the artefact from Balgat presents a plainer composition and features a solitary Hermaphrodite, without any of the accompanying figures mentioned before.

The ring stone and the other objects recovered from the Balgat Tomb offer significant insights into the social status, aesthetic values, and artistic development of Ankara during the Early Roman Imperial period. The ring stones, part of the group of jewellery and adornments, also serve as important representatives of this aesthetic understanding. The execution of the figure on the ring stone, in terms of style and iconography, characterizes an elite and a sophisticated artistic approach that developeded under the influence of the Roman Empire, rather than locally.

The mastery of the iconography as well as the skill in the execution of the figure makes the Balgat artefact a notable example of the artistic taste and creativity of the Roman Imperial period. Given the number of choice and valuable finds recovered, it is plausible that the tomb belonged to a notable provincial governor or an individual of high status of the city. It is equally likely that the cameo ring in question was worn by such an elite individual.

[13] Ajootian 1990, LIMC V, p, 281, Fig. 73c, For the visual, see: https://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/ark:/12148/c33gb1crxv

[14] Ajootian 1990 LIMC V, p, 281, fig.73a is on display at the Cabinet des Médailles in Paris under item no. 272 and inventory no. 48; the no. 73b is included in the British Museum's catalogue of gems under item number 3878, see Walters 1926.

[15] According to the myth, Hermaphroditus was nurtured by naiads in the forests of Mount Ida. This remarkably handsome youth, upon arriving at a lake in the region of Caria, catches the eye of the lake's nymph, Salmacis, who immediately falls in love with him. When he enters the lake, Salmacis embraces him and prays to the gods that their bodies may never be separated. Her prayer is granted, and both the female and male sexes merge into one body, becoming Hermaphrodite. The depiction of both female and male traits together in works of art has its origins in this mythological background. For more details, see Erhat, 1972, p.140–141.

REFERENCES

Plinius, *Naturalis Historia* (Çev. H. Rackham), The LOEB Classical Library (Cambridge 1938).

Ajootian 1990 – A. Ajootian, *Hermaphroditos*, in: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC V/1), 1990, p. 268–285, Fig. 190–198.

Aydın *et alii* 2005 – S. Aydın, K. Emiroğlu, Ö. Türkoğlu, E. D. Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara, 2005.

Bohak 2015 – G. Bohak, *Jewish Magic in the Middle Ages*, in: J. David, S. J. Collins (eds.), *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West*, Washington D.C., 2015.

Demirdelen 2000 – H. Demirdelen, *Balgat Roma Mezarında Bulunan Bronz Kilit Aksam*, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1999 Yıllığı, p. 77–91.

Erhat 1972 – A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1972.

Erten, Yeğin 2023 – E. Erten, Y. Yeğin, *Olba Kazılarından Harpokrates Betimli Cam Pendant*, Seleucia 13, p. 9–19.

Konuk, Arslan 2000 – K. Konuk, M. Arslan, *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri: Yüksel Erimtan Koleksiyonu/ Ancient Gems and Finger Rings from Asia Minor: The Yüksel Erimtan Collection*, Ankara, 2000.

Köroğlu 2013 – G. Köroğlu, *Silifke Müzesi'nden Erken Bizans Dönemine Ait Gümüş Tılsım*, Seleucia ad Calycadnum 3, Ankara, 2013, p. 81–99.

Köroğlu 2019 – G. Köroğlu, *Rezan Has Müzesindeki Örnekleri Işığında Geç Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar*, Akdeniz Sanat Dergisi 13, p. 399–424.

Michel 2001 – S. Michel, *Die magischen Gemmen im Britischen Museum I–II (Hrsg. P.u. H. Zazoff)*, London, 2001.

Peschlow 2023 – U. Peschlow, *Ankara – Roma ve Bizans Dönemi Arkeoloji Mirası*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2023.

Temizsoy, Demirdelen 1999 – İ. Temizsoy, H. Demirdelen, *Balgat Roma Mezarı*, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1998 Yıllığı, p. 24–52.

Walters 1926 – H. B. Walters, *Catalogue of Engraved Gems and Cameos, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum*, London, 1976.

Zadeh 2015 – T. M. Zadeh, *Magic, Marvel, and Miracle in Early Islamic Thought*, in: J. David, S. J. Collins (Eds.), *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West. From Antiquity to the Present*, Washington D.C, 2015.

CERTAIN AMPHORA GROUPS FROM THE ROMAN BATHS AND THE OLIVE MARKET OF TARSUS: SINOPE, SHELOV TYPE D, AND ZEEST 80

Işık ADAK ADIBELLI[a], Erkan ALKAÇ[b]

[a] *Assoc. Prof. Dr., Ahi Evran University, Faculty of Arts and Sciences, Dept. of Archaeology, Bağbaşı, 40100, Kırşehir, Türkiye; e-mail: adakadibelli@hotmail.com*

[b] *Assoc. Prof. Dr., Mersin University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Dept. of Archaeology, Çiftlikköy Campus, 33343, Mersin, Türkiye; e-mail: ealkac77@gmail.com*

Keywords: *Tarsus, Amphora, Sinope Type C Snp III-2, Shelov Type D, Zeest 80, trade relations*

Abstract: *Archaeological excavations in Tarsus, a historically significant port city in the Cilicia region, yielded numerous fragments of amphorae produced in the Mediterranean, Aegean, and Black Sea regions. These finds, spanning various centuries, attest to the city's extensive commercial activities. Excavations conducted at the Roman Baths and the olive market provided valuable insights into the maritime trade of Tarsus. Among the amphorae recovered from these two excavation sites, certain amphorae groups were identified that were likely produced around the Black Sea and its surrounding areas. These include examples classified as Sinope, Shelov Type D and Zeest 80 amphorae, all unearthed from mixed ceramic fill layers at both excavation sites. Therefore, the amphorae discussed in this paper are dated by analogy. Among the amphorae, those of Shelov Type D and Zeest 80 are dated to the first half of the 3rd century AD, while the Sinopean specimens are attributed to the 5th and 6th centuries AD. This is the first publication on amphorae from Tarsus that feature the amphora groups of Shelov Type D and Zeest 80. It is noteworthy that these forms have not been previously documented in any publications concerning Cilician amphorae. The presence of these two amphora groups in this part of the Eastern Mediterranean region sheds new light onto the geographical distribution of these forms.*

Cuvinte-cheie: *Tarsus, amforă, Sinope Type C Snp III-2, Shelov tip D, Zeest 80, relații comerciale*

Rezumat: *Săpăturile arheologice de la Tarsus, un oraș-port semnificativ din punct de vedere istoric din regiunea Cilicia, au scos la iveală numeroase fragmente de amfore produse în regiunile Mediteranei, Egeei și Mării Negre. Aceste descoperiri, care acoperă diverse secole, atestă activitățile comerciale extinse ale orașului. Săpăturile efectuate la Băile Romane și la piața de măsline au oferit informații valoroase despre comerțul maritim din Tarsus. Printre amforele recuperate din aceste două situri au fost identificate anumite grupuri de amfore care probabil au fost produse în zona Mării Negre și teritoriile înconjurătoare. Acestea includ amfore de tip Sinope, Shelov Type D și Zeest 80, toate descoperite din straturi amestecate de umplutură. Prin urmare, amforele discutate în această lucrare sunt datate prin analogie. Dintre acestea, cele de tip Shelov D și Zeest 80 sunt datate în prima jumătate a secolului al III-lea d.Hr., în timp ce exemplarele sinopeane sunt atribuite secolelor al V-lea și al VI-lea d.Hr. Aceasta este prima publicație despre amforele din Tarsus care prezintă grupurile de amfore de tip Shelov D și Zeest 80. Este de remarcat faptul că aceste forme nu au fost documentate anterior în nicio publicație referitoare la amforele ciliciene. Prezența acestor două grupuri de amfore în această parte a regiunii Mediteranei de est aruncă o lumină nouă asupra distribuției geografice a acestor forme.*

The Cilicia region, which encompassed a substantial portion of Turkey's contemporary Mediterranean coastline, was bounded by Korakesion (Coracesium) in the west and Alexandria Kat'Isson in the east[1]. Situated within Plain Cilicia, Tarsus was one of the important port cities in the Eastern Mediterranean region during antiquity. Retaining its importance over the centuries, the city persisted in roughly the same location throughout its history. This, however, resulted in the destruction or reuse of earlier structural remnants by subsequent settlers, or even the construction of new settlements on top of the older ones. As a result, the archaeological works in Tarsus have not been conducted within the framework of a single plan and project, but instead have been carried out at different times and in different areas of the city. This paper focuses on the finds recovered from two of these areas that have gained prominence in recent years.

The first site is the Roman Baths, located in the city centre of Tarsus. Although largely destroyed, it still is one of the few remains of antiquity that have survived to the present day in the city. Excavations were conducted in this area between 2004 and 2006, which revealed the changes that the structure and the city underwent over time[2].

The other site is represented by the remains of a reservoir, which was discovered during the construction of the olive market of Tarsus. Rescue excavations were carried out at the site between 2012 and 2014, and exposed a reservoir structure consisting of a dam complex, regulator, and three chambers, as well as the remains of a mosaic floor[3].

Both sites yielded a substantial quantity of potsherds from fill layers that possessed dense artifact assemblages, including numerous fragments of amphorae produced

[1] Strabon XIV, III, 1.

[2] Adak Adıbelli 2007.

[3] Dunbabin *et alii* 2019, p. 329–330.

across different centuries in the Mediterranean, Aegean, and Black Sea regions[4]. Besides the ones from the Black Sea, there were also some that were suggested to be from Propontis and its vicinity. The purpose of this paper is to categorize these amphorae, and to identify and date their sub-variants/groups. A number of the amphorae examined here are of particular significance both for their associated form groups and for Tarsus. This is the first time that amphorae classified in the literature as Shelov Type D and Zeest 80 have been discovered in Tarsus. Therefore, the two groups discussed here provide new insights about the city as well as the region.

Shelov Type D Amphora

A group of amphorae produced in the Heraclea Pontica region was classified by Shelov as Type D, E, and F based on variations in body proportions and base forms[5]. These were used in the exportation of Pontic wine[6]. In the scientific literature, especially the Russian one, Shelov Type D is also referred to as the Tanais-type. Amphorae of this type were chiefly discovered in Kiev and its immediate vicinity. It was established that Shelov Type D amphorae emerged around the mid-3rd century AD, or slightly earlier[7]. Amphorae of this type were also commonly found in Olbia and dated from the 3rd century to the beginning of the 4th century AD[8].

A fragment of an amphora discovered during one of the excavations at the olive market was identified as a Shelov Type D (Fig. 1). It features an out-curved rounded rim, a narrow cylindrical neck, and a handle attached just below the rim. The handle exhibits an oval cross-section. The fabric of the fragment is light in colour. A comparable amphora in terms of form was unearthed in Besedovka and dated to the 3rd century AD[9]. Considering the historical development of Tarsus, the one in Fig. 1 must date to the first half of the 3rd century AD.

Zeest 80 Amphora[10]

In his book "Keramicheskaya Tara Bospora", I. B. Zeest identified amphora No. 80 as "Zeest 80" and divided the amphorae of this group into two variants[11]. Scorpan examined the same amphora group from chronological and morphological perspectives[12]. Opaiț also analysed this group in terms of chronology and form development and divided it into four types[13].

Zeest 80 amphorae have everted triangular rims. They usually feature two deep grooves along the rim. The neck is cylindrical, and the oval-sectioned handles are attached from the upper portion of the neck to the shoulder. The ovoid body is covered with horizontal grooving from its upper section almost to the toe, excluding the plain middle section. The toe is solid and conical in shape[14].

The production centre of the Zeest 80 amphorae has yet to be identified. Although the examples of this amphorae group were abundant in the western Black Sea region, the characteristics of the clay of the amphorae known to have been produced in this area do not correspond to those of Zeest 80. Due to the clay structure of the Zeest 80 amphorae, it has been suggested that the production centre for this group was located in Propontis or Thessaly[15]. Another potential centre, based on the seals and inscriptions on the amphorae of this group, was proposed to be the Monastery of St. Agapios, which is known to be located between Lake Apolyont/Apolloniatis (Uluabat Lake) and the Sea of Propontis[16].

It was determined that the form development of Zeest 80 amphorae began in the 2nd century AD and continued until the 6th century AD[17]. It has been suggested that the commodities carried in Zeest 80 amphorae were likely fish-sauce, wine, olive oil, and grain or grain products[18]. While most of the examples were concentrated around the Black Sea and its vicinity, they were also found in the Aegean and the Mediterranean regions[19]. However, from the mid-4th century AD onwards, the distribution of this form was confined to the areas of Constantinople, the Black Sea, and the Lower Danube[20].

The amphora fragment (Fig. 2) discovered at the Roman Baths exhibits part of the rim and neck. The rim is everted and triangular in shape. There is a deep groove at the rim-to-neck transition. In terms of its form characteristics, this fragment is close to Type 2 in Opaiț's classification. According to Opaiț, Type 2 had 6 variants[21]. The Zeest 80 amphora from the Roman Baths of Tarsus resembles, in terms of form, the examples of the 6th variant of Type 2 that were dated to the middle and second half of the 3rd century AD. The distinctive feature of the 6th variant, the deep groove, is situated at the top edge of the triangular rim. On the fragment from Tarsus, this feature is located at the transition between the rim and neck. Similar examples from Alexandria exhibit a different number of grooves and were assigned to the 3rd century AD[22].

[4] Alkaç, Adak Adıbelli 2024, p. 86; Adak Adıbelli, Alkaç 2024, p. 369–385.
[5] Shelov 1978, p. 16–21.
[6] Opaiț 2017, p. 593.
[7] Opaiț, Grigoraş 2022, p. 53.
[8] Krapivina 2010, p. 71, Pl. 37, cat. no. 20–23; Pl. 39, cat. no. 4.
[9] Magomedov 2010, p. 75, cat. no. 1, Pl. 40.
[10] This type of amphora has also been referred to as Knossos 38, Mid Roman Amphora 5, and Type 60. Bezeczky 2013, p. 173.
[11] Zeest 1960, p. 114–115.
[12] Scorpan 1975, p. 275–276; Scorpan 1976, Pl. X.3; Scorpan 1977, p. 278, Fig. 13, 15.
[13] Opaiț 1987, p. 246–250.
[14] Şenol 2000, p. 190.
[15] Swan 2010, p. 114.
[16] Kara 2023, p. 274.
[17] Opaiț, Grigoraş 2022, p. 53; Opaiț 2023, p. 160.
[18] Swan 2010, p. 112; Opaiț 2017, p. 596; Şenol 2000, p. 191.
[19] Akkaş 2020, p. 325–326.
[20] Swan 2010, p. 112.
[21] Opaiț 1987, p. 248, cat. no. 2a–b, Fig. 4; p. 257.
[22] Şenol 2000, p. 310–311, cat. no. 50–52.

A specimen from the Athenian Agora was dated to the mid-3rd century AD[23]. Considering the historical development of Tarsus, the amphora in Fig. 2 must be dated to the first half of the 3rd century AD.

Sinopean Amphorae

Sinope, a prominent wine-producing city in the Black Sea region, began producing amphorae around the mid-4th century BC[24], and continued to produce them into the Roman Imperial period in order to market its agricultural products. The production of Sinopean amphorae reached its peak between the 4th and the first half of the 6th centuries AD[25]. They have been found across the Black Sea region, Greece, Anatolia, the Eastern Mediterranean, and Egypt[26].

The discovery of the amphora production workshop in Demirci has yielded important data on the form, fabric, and inclusions of Sinopean amphorae, thus enabling the establishment of their typological development[27]. Typologically, the amphorae are classified into four main types: Groups A, B, C, and D[28]. Among them, the amphorae classified as Type C Snp III are further divided into two subtypes in terms of form and size: C Snp III-1 and C Snp III-2[29]. The amphorae of Type C Snp III have a double-stepped triangular out-curved rim, a tall cylindrical neck that widens towards the shoulder, two grooved and oval-sectioned handles attached from the lower neck to the shoulder, a conical shoulder, and a triangular body tapering to a pointed base[30]. The amphorae of this form, with their elongated necks and bodies, and their pointed bases are also known in the literature as "carrot-shaped" amphorae[31]. The production of Type C amphorae is said to have occurred within a general timeframe spanning from the early 4th century AD to the late 5th or early 6th century AD[32].

Approximately 50 Sinopean amphorae in total were recovered from the excavations at the Roman Baths, and about four from the excavations at the olive market. These are fragments of rim and neck, body and base. All the examples fall into subtype C Snp III-2 in Kassab Tezgör's classification of the Sinopean amphorae[33]. The rim and neck fragments from Tarsus's both excavation sites feature out-curved double-stepped triangular rims, and cylindrical necks (Figs. 3–5). There was only one body and base fragment among the finds (Fig. 6). In addition to the examples from the Roman Baths and the olive market, a complete specimen of this subtype was found during an excavation at Gözlükule Mound[34]. Of the examples similar in form to the Tarsus specimens, those from Elaiussa Sebaste were dated between the 5th and 6th centuries AD[35], those from Kelenderis to the 5th century AD[36], and those housed in the İzmir Archaeological Museum to the 5th century AD[37].

Since there was a high demand for Sinopean wine, Sinopean amphorae were also produced in various other centres across the Black Sea region. This necessitates an analysis of the clay composition of the relevant amphorae before discussing their origins[38]. Specimens from the Roman Baths and the olive market in Tarsus contained inclusions such as pyroxene, quartz, lime, and red minerals, which are consistent with those identified in amphorae produced in Sinope.

CONCLUSION

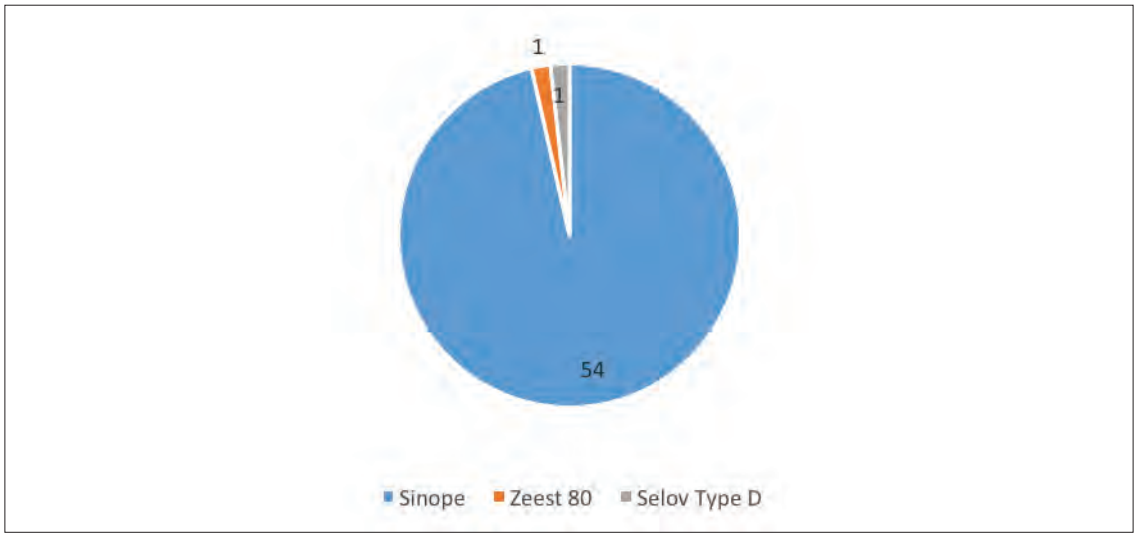
During the excavations at the Roman Baths and the olive market in Tarsus, a number of amphorae were found, which belonged to amphora groups suggested to have been produced in the Black Sea, Propontis, and Thessaly regions (see Graphic 1). These amphora groups are Sinope, Shelov Type D and Zeest 80. The amphorae discussed in this paper were recovered from fill layers and were not found in a context or layer tied to a specific period. Therefore, the proposed dates for these amphorae are based on analogous examples and the historical trajectory of Tarsus.

A Shelov Type D amphora was discovered during the excavations at the olive market (Fig. 1). It is a fragmentary example, exhibiting rim, neck, and one handle. Analogues of this amphora were dated to the 3rd century AD. Considering the historical trajectory of Tarsus, the image in Fig. 1 should likely be dated to the first half of the 3rd century AD.

A Zeest 80 amphora was found during an excavation at the Roman Baths (Fig. 2). This example is also fragmentary, consisting of rim and neck. Analogues of this form were dated to the 3rd century AD. Given the city's historical development, it is also likely that the amphora in Fig. 2 should belong to the first half of the 3rd century AD.

Within the amphora groups, the Sinopean amphora is represented by the largest number of examples (54 pieces). The Sinope amphorae recovered from the abovementioned two excavation sites of Tarsus were identified as variants of Type C Snp III-2 (Figs. 3–6). The examples consist of rim, neck and base fragments. The inclusions of pyroxene, quartz, lime and red minerals in these amphorae indicate that they were produced in Sinope. The analogues of Type C Snp III-2 specimens analysed here generally belonged to the 5th and 6th centuries AD.

[23] Robinson 1959, Pl. 40, cat. no. 21330, K 115.
[24] Cankardeş Şenol 2006, p. 44.
[25] Sezgin *et alii* 2022, p. 169.
[26] Bezecky 2013, p. 176.
[27] Kassab Tezgör 2011, p. 200–264.
[28] Kassab Tezgör 2010, p. 124–136.
[29] Kassab Tezgör 2011, p. 198–200, Pl. II.
[30] Şenol 2018, p. 524, cat. no. 380, Fig. 445.
[31] Kassab Tezgör, Tatlıcan 1996, p. 354.
[32] Kızılarslanoğlu 2022, p. 160.
[33] For amphorae of this type, see Kassab Tezgör 2020, p. 26.
[34] Jones 1950, p. 278, cat. no. 831, Fig. 166.
[35] Kızılarslanoğlu 2022, p. 163–164, cat. no. 8–9, Fig. 4.
[36] Tekocak, Zoroğlu 2013, p. 116, Fig. 8–9.
[37] Sezgin *et alii* 2022, p. 170, cat. no. 120–121.
[38] Opaiț 2010, p. 398–399.

Graphic 1. *Production of amphorae groups in the Black Sea, Propontis, and Thessaly.*

The Zeest 80 amphora from the Roman Baths and the Shelov Type D amphora from the olive market represent the first examples of their respective groups to be published from the Cilicia region. The presence of these two groups in this part of the Eastern Mediterranean provides new insights into the geographical distribution of these forms.

The Zeest 80 and Shelov Type D amphorae of Tarsus, given the historical trajectory of the city, date probably to the first half of the 3rd century AD. This is because the military campaign of Sassanid King Shapur I in AD 260 into the interior of Anatolia via the Mediterranean coast and Isauria created widespread chaos across the region[39]. This campaign, described as a pillaging expedition, resulted in widespread devastation across the Cilician cities, including Tarsus[40].

Subsequent Isaurian revolts, which continued through much of the second half of the 4th century AD, particularly created big problems in the southern coast of Anatolia and Cyprus. These revolts spread westward to Lycia and southward to Palestina, blocking the maritime route between the southern Anatolia and Cyprus. Throughout this period, the cities of Cilicia, in particular, along with those of Pamphylia and Lycia, were adversely affected. The repercussions of this unfavourable situation can be tracked through data such as the reduced frequency of ceramic finds associated with overseas trade[41]. Archaeological finds indicate a revitalisation of trade across the southern coastal cities of Anatolia following the end of the Isaurian revolts in the late 4th and early 5th centuries AD. The Sinopean amphorae analysed in this paper are likely dated to the period following the end of this turbulent era.

Shaped by the dynamics of the Late Antique period, the effects of the new economic arrangements emerging across the Mediterranean in the 5th century AD are also evident in Tarsus. The city's increasing trade activity from the mid-5th century AD onwards is reflected in the rising numbers of imported goods[42]. During the 5th and 6th centuries AD, Cilicia sent olive oil to Constantinople to meet the capital's *annona* requirements. Although the resurgence of the Isaurian revolts at the end of the 5th century AD threatened this supply, it was recorded that, following the suppression of the revolts, Eastern Roman Emperor Anastasius reduced the taxes paid by Cilician sailors to cross the Hellespont[43], thus likely stimulating trade activity in the region. It is possible to observe that the increasing number of imported red slip ware in the late 5th and early 6th centuries AD[44] parallels the increase in the quantity of Sinopean amphorae. In Late Antiquity, Constantinople, as the administrative and economic capital of the Eastern Roman Empire, also became a hub for commercial activities and interactions. Building on the view that goods from the Eastern Roman Empire's Mediterranean territories were stored in the capital and transported from there to the Black Sea[45], the large number of Cilician amphorae recovered from Black Sea settlements, particularly Sinope[46], demonstrates that the exchange of goods between the two regions was reciprocal. This also highlights the role of Constantinople in the supply and distribution of goods from the coasts of northern, southern and western Anatolia. It is therefore possible, especially in the 5th and 6th centuries AD, that Sinopean amphorae carried goods from the major production centres in the Black Sea to the Cilician ports, and thus to Tarsus, or that they were part of the cargo loaded from the warehouses in

[39] Dignas, Winter 2007, p. 23; Kurt 2018, p. 804.
[40] Şahin 2007, p. 135.
[41] Alkaç 2024, p. 156–158.
[42] Adak Adıbelli 2017, p. 2–7, 18.
[43] Mitchell 2007, p. 120, 338.
[44] Adak Adıbelli 2017, p. 2–7, 18.
[45] Opaiț *et alii* 2019, p. 83.
[46] Csiky 2017, p. 17–21; Tekkök *et alii* 2024, p. 60–65.

Constantinople on the return journey. Whatever the case, it is clear that in the 5th and 6th centuries AD, Sinopean products were sought-after goods in the Tarsus market.

Tarsus, with its almost uninterrupted history from the Neolithic period to the present day, is a unique blend of the ancient and the modern. Therefore, every piece of ceramic published from Tarsus will bring valuable insights into the archaeology of both the city and Cilicia.

CATALOGUE

Amphora: Shelov Type D (Pl. I/1)
Findspot: Olive Market
Rim Diameter: 6 cm
Height: 15 cm
Colour of the Surface: 7.5 YR 7/4 Pale Brown
Colour of the Clay: 7.5 YR 7/4 Pale Brown
Inclusions: lime, sand, and pyroxene
Date: First half of the 3rd century AD

Amphora: Zeest 80 – Tip 2–6. Variant (Pl. I/2)
Findspot: Roman Baths
Rim Diameter: 14 cm
Height: 12.5 cm
Colour of the Surface: 2.5 YR 6/8 light red
Colour of the Clay: 5 YR 5/8 reddish yellow
Inclusions: mica, limestone
Date: First half of the 3rd century AD

Amphora: C Snp III-2 (Pl. I/3)
Findspot: Roman Baths
Rim Diameter: 9 cm
Height: 6 cm
Colour of the Surface: 2.5 YR 6/6 light red
Colour of the Clay: 2.5 YR 6/4 light reddish brown
Inclusions: coarse-grained black pyroxene, limestone, grit, chamotte
Date: 5th–6th century AD

Amphora: C Snp III-2 (Pl. I/4)
Findspot: Roman Baths
Rim Diameter: 10 cm
Height: 7,5 cm
Colour of the Surface: 2.5 YR 6/6 light red
Colour of the Clay: 2.5 YR 6/4 light reddish brown
Inclusions: abundant coarse-grained black pyroxene, limestone, grit, chamotte
Date: 5th–6th century AD

Amphora: C Snp III-2 (Pl. I/5)
Findspot: Olive Market
Rim Diameter: 13 cm
Height: 8 cm
Colour of the Surface: 2.5 YR 6/6 light red
Colour of the Clay: 2.5 YR 6/4 light reddish brown
Inclusions: abundant coarse-grained black pyroxene, limestone, grit, chamotte
Date: 5th–6th century AD

Amphora: C Snp III-2 (Pl. I/6)
Findspot: Olive Market
Rim Diameter: 1 cm
Height: 11,2 cm
Colour of the Surface: 2.5 YR 6/6 light red
Colour of the Clay: 2.5 YR 6/4 light reddish brown
Inclusions: abundant coarse-grained black pyroxene, limestone, grit, chamotte
Date: 5th–6th century AD

ACKNOWLEDGMENTS

We would like to thank Doğukan Bekir ALPER, Director of the Tarsus Museum, for allowing us to study these finds and for providing the necessary facilities. We would like to thank the Tarsus Chamber of Commerce and Industry, especially Mr Fuat Togo, for supporting this article. We would like to thank Assoc.Prof. Dr. Ismail Akka for his technical and scientific support.

REFERENCES

Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası. *Geographika: XII–XIII–XIV (Tr. A. Pekman), İstanbul*.

Adak Adıbelli 2007 – I. Adak Adıbelli, *Tarsus Roma hamamı kazıları/ Excavations at the Roman Baths in Tarsus*, Anmed 5, 2007, p. 144–147.

Adak Adıbelli 2017 – I. Adak Adıbelli, *Tarsus kırmızı astarlı Geç Roma dönemi seramikleri*, in: I. Adak-Adıbelli, G. İlgezdi-Bertram, K. Matsumura, E. Baştürk, C. Koyuncu, H. A. Kızılarslanoğlu, T. Y. Yedidağ, A. Topaloğlu-Uzunel (eds.), *Barış Salman Anı Kitabı*, İstanbul, 2017, p. 1–18.

Adak Adıbelli, Alkaç 2024 – I. Adak Adıbelli, E. Alkaç, *Evaluation of Late Antique wine and olive oil commercial routes in terms of Tarsus in the light of Roman Bath and Olive Market Amphorae*, in: Ü. Aydınoğlu-A. K. Şenol (eds.), *Olive Oil and Wine Production in Aegean and Mediterranean in Antiquity*, *International Symposium Proceedings, 24–26 November 2022, Bodrum-Turkey*, p. 369–385.

Alkaç 2024 – E. Alkaç, *Trade relations of Tarsus in the light of amphorae: Roman Imperial Period and Late Antique*, Seleukeia 14, 2024, p. 149–165.

Alkaç, Adak Adıbelli 2024 – E. Alkaç, I. Adak-Adıbelli, *Cilician amphorae from the Tarsus Zeytin Pazarı excavation*, Arkeoloji Dergisi 32(1), 2024, p. 85–97.

Akkaş 2020 – İ. Akkaş, *2008–2019 yılları arası amphora buluntuları ışığında Parion antik kenti Roma ve Erken Bizans/Geç Roma Dönemi ticari ilişkileri*, Doctoral thesis, Mersin Üniversitesi, Mersin, 2020.

Bezeczky 2013 – T. Bezeczky, *The amphorae of Roman Ephesus*, Forschungen Ephesos 15(1), 2013, Wien.

Cankardeş-Şenol 2006 – G. Cankardeş Şenol, *Klasik ve Hellenistik Dönemde mühürlü amphora üreten merkezler ve mühürleme sistemleri*, İstanbul, 2006.

Csiky 2017 – G. Csiky. *The transformation of Pontic trade from Late Antiquity to The Middle Ages. Transport vessels from the archaeological Museum of Sinop*, Budapest, 2017.

Dignas, Winter 2007 – B. Dignas, E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity, Neighbour and rivals*, New York, 2007.

Dunbabin *et alii* 2019 – K. M. D. Dunbabin, I. Adak Adıbelli, M. Çavuş, D. Alper, *The man who ca me late to dinner. A sundial, a raven, and a missed dinner party on a mosaic at Tarsus*, JRA 32, 2019, p. 329–358.

Jones 1950 – F. F. Jones, *The pottery*, in: H. Goldman (ed.), *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Volume I. The Hellenistic and Roman Periods*, New Jersey, 1950, p. 149–296.

Kara 2023 – Ü. Kara, *British Museum'da Bulunan bir Zeest 80 Amphorası Mühürü*, Olba 31, 2023, p. 271–286.

Krapivina 2010 – V. V. Krapivina, *Amphorae of the 3rd–4th centuries A.D.in Olbia Pontica*, in: D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *PATABS I, Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Varia Anatolica 21, Paris, 2010, p. 69–73.

Kassab Tezgör 2010 – D. Kassab Tezgör, *Typologie des amphores Sinopéennes entre les IIe–IIIe s. et le VIe s. ap. J.-C.*, in: D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *PATABS I, Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Varia Anatolica 21, Paris, 2010, p. 121–140.

Kassab Tezgör 2011 – D. Kassab Tezgör, *Types amphoriques Romains tardifs produits simultanément à Demirci près de Sinope et dans d'autres centres de mer Noire*, in: C. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (eds.), *PATABS II*, *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*. *Acts of the International Round Table Held in Kiten, Nessebar and Sredetz*, Sofia, 2011, p. 200–264.

Kassab Tezgör 2020 – D. Kassab Tezgör, *Corpus des amphores romaines produites dans les centres de mer Noire*, *Collections des musées de la côte turque de la mer Noire (Ereğli, Amasra, Sinop, Samsun, Giresun, Ordu, Trabzon et Amasya)*, Archaeopress Roman Archaeology 74, Oxford, 2020.

Kassab Tezgör, Tatlıcan 1996 – D. Kassab Tezgör, İ. Tatlıcan, *Sinop-Demirci anfora atölyelerinin 1995 kazısı*, KST 18(2), Ankara, 1996, p. 353–365.

Kızılarslanoğlu 2022 – H. A. Kızılarslanoğlu, *Elaiussa Sebaste amphoraları ışığında Geç Antik Dönemde Karadeniz Bölgesi ve Kilikia ilişkileri*, Olba 30, 2022, p. 159–179.

Kurt 2018 – M. Kurt, *MS 4. yüzyılda Isauria Eyaleti'nin siyasal ve idari yapısı*, Belleten 295(2), 2018, p. 803–828.

Magomedov 2010 – B. Magomedov, *Roman amphorae in the context of the Chernyakhov culture*, in: D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *PATABS I, Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Varia Anatolica 21, Paris, 2010, p. 75–79.

Mitchell 2007 – S. Mitchell, *A history of the Later Roman Empire, AD 284–641*, *The transformation of the ancient world*, Oxford, 2007.

Opaiț 1987 – A. Opaiț, *Amfore romane de mare capacitate. Consideraţii tipologice*, SCIVA 38(3), 1987, p. 245–258.

Opaiț 2010 – A. Opaiț, *Sinopean, Heraklean and Chersonesan "Carrot" amphorae*, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 16, 2010, p. 371–401, 552–556.

Opaiț 2017 – A. Opaiț, *On the local production and imports of wine in the Pontic and Lower Danube regions (1st century BC to 7th century AD)*, in: D. Dixneuf (ed.), *LRCW 5. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry/La céramique commune, la céramique culinaire et les amphores de l'Antiquité tardive en Méditerranée. 2 Vol*, Études Alexandrines 43*,* Alexandrie, 2010, p. 579–612.

Opaiț *et alii* 2019 – A. Opaiț, A. Davis, M. L. Brenan, M. Kofahl, *The Sinop F shipwreck in the Black Sea: An international cargo from Late Antiquity*, in: H. Kaba, G. Kan Şahin, B. M. Akarsu, O. Bozoğlan (eds.), *Sinop*, 2019, p. 77–89.

Opaiț, Grigoraş 2022 – A. Opaiț, B. Grigoraş, *Amforele romane timpurii şi târzii de la Dinogeția*, in: A. Panaite (ed.), *Dinogetia II. Amforele romane*, Tulcea, 2022, p. 45–132.

Opaiț 2023 – A. Opaiț, *Supplying olive oil to the lower Danube border region (2nd–6th centuries AD)*, in: V. Caminneci, E. Giannitrapani, M. C. Parello, M. S. Rizzo (eds.), *LRCW 6, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 19, Oxford, 2023, p. 157–167.

Robinson 1959 – H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period: Chronology*, The Athenian Agora 5, New Jersey, 1959.

Riley 1979 – J. A. Riley, *The coarse pottery from Berenice*, in: J. A. Lloyd (ed.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice): Volume II*, London, 1979, p. 91–467.

Sezgin *et alii 2022 – Y. Sezgin, A. K. Şenol, G. Cankardeş-Şenol, İzmir Müzesi Ticari Amphoraları*, İstanbul, 2022.

Scorpan 1975 – C. Scorpan, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, Pontica 8, 1975, p. 263–313.

Scorpan 1976 – C. Scorpan, *Origini şi linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV–VII) din spaţiul mediteranean şi pontic*, Pontica 9, 1976, p. 155–185.

Scorpan 1977 – C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (4e–7e siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia NS 21, 1977, p. 269–298.

Shelov 1978 – D. B. Shelov, *Amphorae of light clay with narrow neck of the first centuries AD*, Краткие сообщения Института археологии 156, 1978, p. 16–21 (in Russian).

Swan 2010 – G. V. Swan, *Dichin (Bulgaria): The destruction deposits and the dating of Black Sea amphorae in the fifth and sixth centuries A.D*, in: D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *PATABS I, Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Varia Anatolica 21, Paris, 2010, p. 107–118.

Şahin 2007 – H. Şahin, *Doğu Dağlık Kilikia: Polis-khora ilişkileri üzerine ilk düşünceler*, Colloquium Anatolicum 6, 2007, p. 115–179.

Şenol 2000 – A. K. Şenol, *İskenderiye kazılarında ele geçen amphoralar ışığında kentin Roma Dönemi şarap, zeytinyağı, salamura balık ve sos ticareti*, Doctoral thesis, Ege Üniversitesi, İzmir, 2000.

Şenol 2018 – A. K. Şenol, *Commercial amphorae in the Graeco-Roman Museum of Alexandria*, Études Alexandrines 44, Alexandrie, 2018.

Tekkök *et alii* 2024 – B. Tekkök, B. M. Akarsu, D. Tamer, E. Tamer, *Sinop Müzesi'nden bir grup Roma amphorası üzerinden MÖ 1. Yüzyıl - MS 7. yüzyıl arası Karadeniz ticaretine genel bir bakış*, Arkhaia Anatolika 7, 2024, p. 47–90.

Tekocak, Zoroğlu 2013 – M. Tekocak, L. Zoroğlu, *Kelenderis'te bulunan bir grup Roma Dönemi ticari amphorası ve düşündürdükleri*, Olba 31, 2013, p. 109–140.

Zeest 1960 – I. B. Zeest, *Keramicheskaia tara Bospora*, Moskva, 1960.

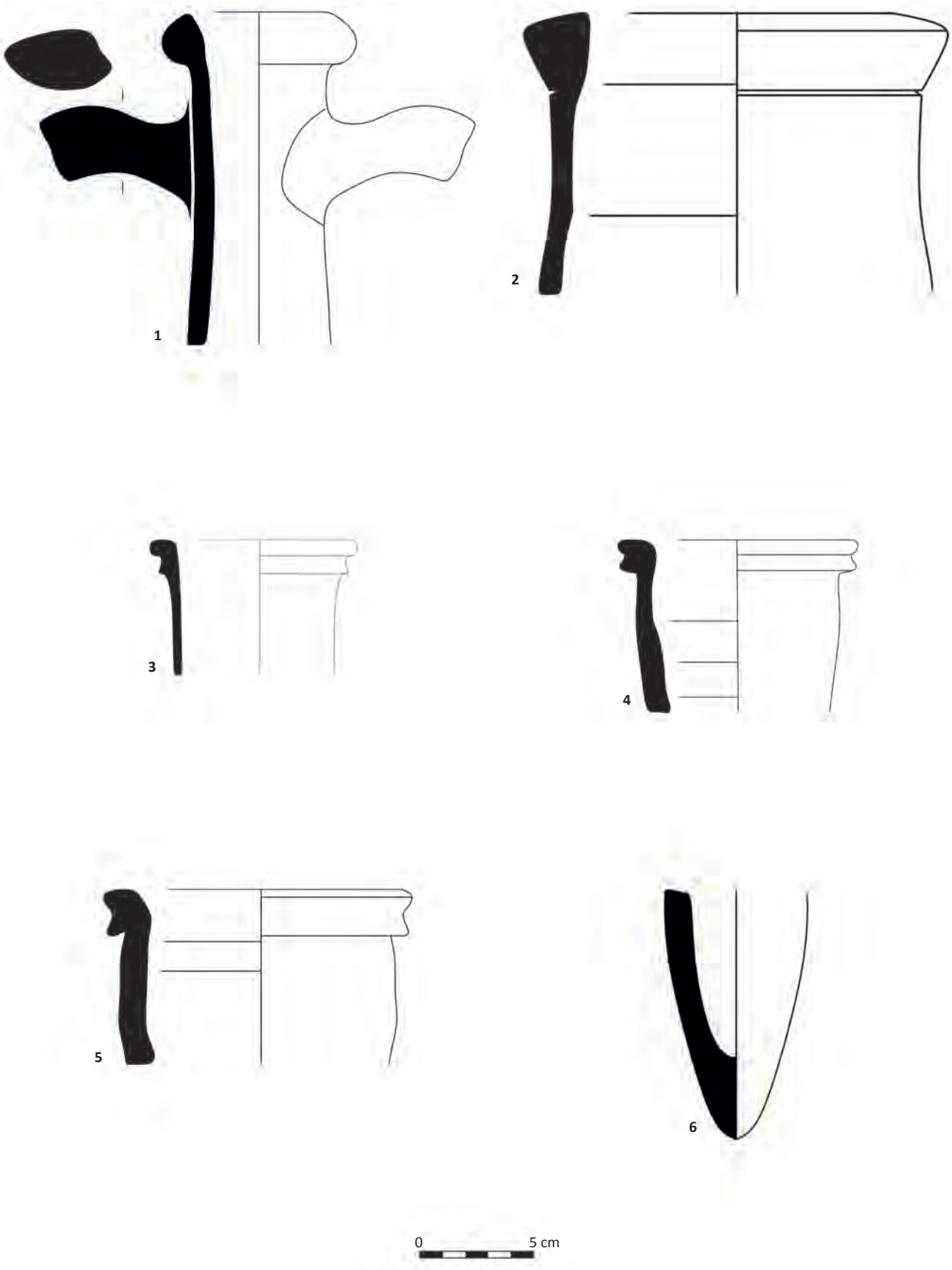

Plate 1. *Amphora types mentioned in the catalogue.*

MONEDE DIN PERIOADA ROMANĂ PROVENITE DIN VECHILE SĂPĂTURI ARHEOLOGICE DE LA ROMULA

Theodor ISVORANU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mail: theodor.isvoranu@gmail.com

***Keywords**: Romula, Dacia Malvensis, archaeological excavations, central fortification, Roman coins, provincial coins*
***Abstract**: In this article we present a batch of 58 coins (56 identified) from the Roman Empire period, discovered during the first two decades (1965–1985) of systematic research at the site of Romula, the capital of Dacia Malvensis. Except for a nummus from the 4th century, the coins belong to the Principate era. Most of them were discovered during archaeological excavations in the central fortification, and 12 (Roman asses and Greek assaria) were discovered in a funerary context, in the necropolises to the north and southeast of the settlement. Almost half of the coins were seriously affected by burning, with the flan partially melted and sometimes covered by various organic or mineral deposits. Apart from those that suffered the effects of the fires, those found in cremation graves were, very likely, burned together with the bodies of the deceased. As for the structure of the batch, the imperial coins, among which the denarii are the most numerous, far exceed, in number and value, the provincial coins, the latter usually serving to facilitate small transactions, as funeral offerings, etc. The issues date chronologically from the reign of Vespasian to that of Philip I. The best documented is the period of the Antonines, but from the point of view of the ratio between the number of coins entering the city market and the number of years, the most prolific period is 235–249, the last years of prosperity before the destruction caused by the "Scythian War". As numismatic rarities, we mention, in particular, the coin from Tabae, Caria (Trajan), but also those from Antioch of Pisidia (Geta) and Amphipolis (Macrinus). On this occasion, we present new information that completes the statistical data provided by more recent research.*

***Cuvinte-cheie:** Romula, Dacia Malvensis, săpături arheologice, fortificația centrală, monede romane, monede provinciale*
***Rezumat:** Este prezentat un lot de 58 de monede (56 identificate) din perioada Imperiului roman, descoperite în cursul primelor două decenii de cercetări sistematice în situl de la Romula, capitala Daciei Malvensis (anii 1965–1985). Exceptând un nummus din secolul IV, monedele aparțin epocii Principatului. Cele mai multe au fost descoperite în timpul săpăturilor arheologice din fortificația centrală, iar 12 piese (ași romani și assaria grecești) au fost descoperite în context funerar, în necropolele din nordul și sud-estul așezării. Aproape jumătate dintre monede au fost serios afectate de ardere, flanul fiind parțial topit și uneori acoperit de diferite depuneri organice sau minerale. În afara celor care au suferit urmări ale incendiilor, cele găsite în morminte de incinerație au fost, foarte probabil, arse odată cu corpurile defuncților. Ca structură, monedele imperiale, între care cele mai numeroase sunt denarii, depășesc cu mult, numeric și valoric, monedele provinciale, acestea fiind de regulă mijloace de facilitare a tranzacțiilor mărunte, depuneri funerare etc. Emisiunile se succed cronologic între domniile lui Vespasian și Filip Arabul. Cel mai bine documentată este perioada Antoninilor, dar din punct de vedere al raportului dintre numărul de monede intrate pe piața orașului și numărul de ani, cel mai bine situată este perioada 235–249, ultimii ani de prosperitate înainte de distrugerile „războiului scitic". Ca raritați numismatice menționăm în special moneda din Tabae, Caria (Traian), dar și cele din Antiochia Pisidiei (Geta) și Amphipolis (Macrinus). Cu acest prilej aducem informații suplimentare care completează datele statistice oferite de cercetările mai recente.*

Prezentăm în cele ce urmează un lot de monede din perioada antichității romane, descoperite în cursul cercetărilor arheologice din situl de la Romula, aflat astăzi pe teritoriul satului Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt. Piesele se află în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", inv. T 143 și constituie un important supliment de informație din perioada puțin cunoscută numismatic a primelor campanii de săpături, o secvență reprezentativă pentru centrul urban, militar și civil Romula-Malva, care primise din anii 168–169 rangul de capitală a Daciei Malvensis, respectiv statutele de *municipium* și *colonia* sub domniile lui Hadrian și Septimius Severus[1]. Orașul cu suburbiile și necropolele sale, suprapus astăzi în mare parte de locuirea modernă, se întindea pe o suprafață impresionantă[2], din care a putut fi cercetată doar o mică parte, cu rezultate spectaculoase și un material arheologic bogat și variat[3]. Numeroase monede și artefacte din epoca romană au fost donate de sau achiziționate de la localnici și pasionați de antichități, acestea provenind din gospodării și terenuri în proprietate privată sau din împrejurimile satului actual și adăugându-se statisticii

[1] Tudor 1978, p. 159, 189–191.

[2] Peste 300 hectare, conform calculelor recente; Negru, Schuster 2016, p. 8.

[3] Cercetările sistematice au început aici în 1965 sub conducerea lui Dumitru Tudor și s-au concentrat cu deosebire în fortificația centrală, necropola tumulară de sud, respectiv sectorul nordic al orașului roman, cu atelierele de producție ceramică și necropola nordică. Au continuat cu intensitate variabilă din cauza condițiilor logistice, însă până spre sfârșitul anilor 1990 fuseseră identificate peste 20 de cuptoare de ars vase ceramice și cercetate zeci de morminte, clădiri romane, o *villa suburbana*, fiind recoltat un material deosebit de bogat. Reluate în 2003 după ani de pauză, cercetările au intrat un deceniu mai târziu într-o etapă nouă, fiind realizate cu mijloace moderne și un colectiv mult lărgit, prin implicarea autorităților locale și cu colaborarea mai multor instituții de profil, între care Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" unde, începând din 2018, este prelucrat materialul numismatic; Negru, Schuster 2016, p. 8; Negru *et alii* 2022, p. 6–7.

descoperirilor arheologice[4]. Pentru primele decenii de cercetări sistematice la Romula, literatura de specialitate conține de regulă doar referiri generale la monede descoperite în sit, mai ales când acestea servesc ca repere cronologice, foarte puține piese fiind publicate exhaustiv[5]. La nivelul anilor 2010–2011, totalul monedelor publicate provenind din situl malvens nu depășea 54 exemplare[6]. Eșantionul descoperirilor monetare avea să cunoască ulterior o creștere spectaculoasă, în deceniul 2013–2023 numărul monedelor izolate depășind 250 de exemplare (identificate)[7], la care se adaugă un mic depozit monetar[8].

Monedele prezentate mai jos, în număr de 58, dintre care s-au putut identifica 56, sunt inedite. Gheorghe Poenaru Bordea, din 1993 participant la săpături, căruia i se datorează prima publicare completă a unui lot din primele campanii arheologice de la Romula[9], intenționase să le integreze în eșantionul general pentru redactarea unei lucrări mai complexe privind circulația monetară în acest oraș roman[10], după ce realizase studiile privitoare la centrele urbane de la Sucidava[11] și Dierna[12]. Din nefericire, timpul, prea scurt pentru atât de numeroasele realizări în domeniu, precum și starea sănătății, nu i-au mai permis marelui numismat să realizeze acest proiect.

Potrivit datelor aflate pe plicurile originale, piesele au fost recoltate în cursul campaniilor de săpături din anii 1965 (1 ex.[13]), 1966 (6 ex.), 1968 (2 ex.), 1969 (4 ex.), 1970 (22 ex.), 1971 (10 ex.), 1973 (4 ex.) și 1985 (5 ex.), pentru alte patru monede anul nefiind specificat[14]. Majoritatea lor (42 ex.; circa 81%) provin din secțiunile cercetărilor de la fortificația centrală sau prelungiri ale acestora, în efortul de a fixa limitele și corelația elementelor sistemului defensiv. Cercetările acelor ani stabileau o primă fază de construcție a acesteia (post 106) cu val și șanț de pământ, care ulterior (a doua jumătate a secolului II–începutul secolului III) a fost înconjurată cu un zid de cărămidă[15]. Temelia acestuia cobora până aproape de fundul vechiului șanț de apărare, devenit, la momentul amenajării, „o imensă groapă în care s-au strâns materiale din secolul II e.n.”[16] Fortificația centrală și-ar fi păstrat rolul defensiv cel puțin până la edificarea zidului de incintă al întregului oraș, în anul 248[17]. Cele mai multe monede din lot (22 ex.; circa 38%) au fost descoperite în campania 1970 – an în care a fost cercetată cu deosebire poarta de pe latura estică a fortificației – și în campania 1971 (10 ex.). Unicul antoninian al lotului (nr. 55) a fost găsit în 1970 în „clădirea cu hipocaust”. Din necropolele plane de la nord și est provin 12 piese monetare (20,6%), dintre care șase[18] reprezentând o mică parte a celor 43 ex. furnizate de săpăturile din 1966[19], una din 1969[20] și alte cinci din 1970[21]. Trebuie adăugat că, pentru rolul de „obol al lui Charon”, erau folosite de regulă monede cu valoare mai redusă, precum așii romani și piesele provinciale echivalente (*assaria*), alături de inventarul sărac al depunerilor din necropolele plane de la Romula acest aspect confirmând că acestea din urmă erau utilizate de populația de rând[22]. Conform catalogului de mai jos, în mormintele cercetate în 1966 au fost găsite un as, patru piese de 1 assarion bătute la Nicaea și o alta de etalon apropiat, bătută la Amphipolis, iar în cele săpate în 1970, patru ași și un „dupondius sau as”[23].

Starea de conservare a materialului este cea specifică în general centrelor urbane și în special celor cu administrație militară, care au cunoscut mai frecvent incendii și alte distrugeri urmate de nivelări și refaceri. În consecință, numeroase piese – aproape jumătate din lot – sunt afectate de ardere, cu suprafața mai mult sau mai puțin topită sau acoperită de zgura sau crusta rezultată în urma arderii materiilor organice și depunerilor minerale. În ceea ce privește monedele cu rol de inventar funerar, printre cele mai deteriorate de acțiunea focului, se poate admite că au suferit un tratament intenționat, în contextul practicii incinerării „pe loc” a defuncților, constatată atât în cazul

[4] Mitrea 1963, p. 596, nr. 37; Mitrea 1969, p. 548–549, nr. 54–55; Smaranda 1992, p. 273–274; Petac, Blaskó 2002; Petac 2002; Gramaticu 2003, p. 409–410.

[5] Cu excepția lotului 1975 (vezi mai jos nota 9), au mai fost publicate detaliat monede din anii 1983 (Petac, Blaskó 2002) și 2006 (Petac, Negru 2007).

[6] Petac 2011, p. 71, nota 11; p. 83, nota 57.

[7] Din care au fost publicate până acum, în seria de rapoarte arheologice *Romula*, 92 monede (73 identificate): Petac 2016 (campania 2015); Petac, Negru 2022 (campania 2013); Isvoranu 2024 (campania 2017); 48 monede descoperite în perioada 2013–2018 au fost publicate (cu ilustrație, specificarea nominalului și condițiilor de descoperire) în catalogul expoziției Romula: Negru *et alii* 2022, p. 47–63, nr. 73–120.

[8] Alcătuit din monede din bronz de la Traian și Hadrian; un alt mic potențial depozit, format din cinci denari, fusese semnalat la Popilian *et alii* 1980, p. 326. Importanța deosebită a centrului urban, devenit capitala provinciei, rezidă și din informația despre un tezaur de dimensiuni foarte mari (circa 8000 de denari) descoperit aici, cu plauzibil rol de trezorerie a unui oraș sau a unei armate, oferită de C. Bolliac în Trompeta Carpaților din 1869; Petac 2011, p. 39, cu bibliografia la nota 134, p. 40.

[9] Poenaru Bordea, Zahariade 1980, p. 112–117; aici erau publicate monedele recoltate în anul 1975, dar se făcea referire și la descoperiri anterioare, între care am putut recunoaște (p. 116, notele 47–49) monedele nr. 28 (Pautalia: Faustina II), 49 (Nicaea: Gordian III) și 54 (Bizya: Filip Arabul) din catalogul nostru, semnalate anterior la Mitrea 1963, p. 596, nr. 37; Mitrea 1969, p. 548, nr. 54; Mitrea 1969, p. 549, nr. 55 (cu date tehnice).

[10] Poenaru Bordea, Zahariade 1980, p. 112, 114.

[11] Poenaru Bordea 1975, completat și extins ulterior la Poenaru Bordea 1998.

[12] Chițescu, Poenaru Bordea 1983.

[13] Moneda nr. 32 nu a fost descoperită în săpătură, ci „donată de un locuitor din Reșca”, în anul primei campanii de cercetări sistematice din situl malvens.

[14] Nu este exclus ca acestea să fi provenit tot din descoperiri fortuite în localitatea Reșca.

[15] Poenaru Bordea, Vlădescu 1976, p. 4.

[16] Vlădescu, Poenaru Bordea 1977, p. 20.

[17] Poenaru Bordea, Vlădescu 1976, p. 14.

[18] Nr. 13 („mormânt de incinerație distrus”), 39 (M 62), 43 („M 30, pe fundul gropii”), 44 („S I lărgire”), 47 („casetă, sub cărămidă”) și 49 („sub M 30 și M 54”).

[19] Mitrea 1968, p. 456, nr. 71.

[20] Nr. 36 („în zona tăiată a lui M 176”).

[21] Nr. 4, 5, 16, 22, 23, găsite în mormintele 203, 205 (3 ex.) și 207; Mitrea 1972, p. 371, nr. 81.

[22] Tudor 1978, p. 196–197.

[23] A se vedea notele 18 și 21; pentru utilizarea frecventă a monedelor mici din Nicaea ca inventar funerar, Poenaru Bordea 1998, p. 70.

necropolei plane de incinerație din nordul sitului[24], cât și în cazul celei sud-estice[25].

Încadrarea cronologică variază de la foarte precisă, conform cataloagelor clasice de referință, la datare largă în cadrul unei dinastii imperiale sau raportare la reforme monetare. Pentru 51 de monede s-a putut stabili emitentul.

CATALOG

Perioada Imperiului roman timpuriu (27 a.Chr. – 294 p.Chr.)

Vespasian

1. AE (as) ↓ 10,64 g; 26,9×25,8 mm; patină verde.
Av. IMP CAESAR VESP A[VG COS . . .]; cap laureat spre dreapta.
Rv. S – C în câmp; Spes spre stânga, ținând floare și un fald al veșmântului.
Cf. RIC, II^2.1, p. 118, nr. 823, Roma, anul 75 (COS VI), sau p. 123, nr. 894, Roma, anul 76 (COS VII).
1985. ☐ 2, -0,50 m.

Domitian

2. AR (denar) ↓ 2,99 g; 18,2×17,2 mm.
Av. IMP CAES DOMIT AVG GERM P M TR P XII; cap laureat spre dreapta.
Rv. IMP XXII COS XVI CENS P P P; Minerva spre stânga, ținând fulger și suliță; la picioare, scut.
BMC, II, p. 339, nr. 205, Roma, anii 92–93.
RIC, II, p. 174, nr. 173, Roma, anii 92–93.
1970. S VIII, ☐ 9, -0,85 m, „în strat".
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

3. OR (dupondius) 10,43 g; 27,1×26,1 mm; extrem de uzată, mici depuneri pe avers.
Av. IMP . . .; cap cu coroană radiată spre dreapta.
Rv. Ilizibil.
Anii 81–96.
1985. ☐ 4, -0,20 m.

Nerva

4. AE (as) ↘ 8,46 g; 26,1×25,1 mm; puternic arsă, mare parte din suprafața flanului topită; corodată.
Av. [IMP CAES NER]VA CAESAR AVG P M [TR P] . . .; cap laureat spre dreapta.
Rv. [CONCORDIA – EXERCITVM]; S – [C] în câmp; mâini împreunate ținând acvila legionară pe prova.
Cf. RIC, II, p. 228, nr. 80, Roma, anul 97 (TR P COS III).
1970, necropolă. M 207.

(?) Nerva: Divus Augustus

5. AE (as) 7,15 g; 26,9×25,2 mm; puternic arsă, mare parte din suprafața flanului topită; corodată.
Av. Legendă ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv. Ilizibil.
Cf. RIC, II, p. 232, Roma, anul 98.
1970, necropolă. M 205.

Traian

6. OR (dupondius) ↓ 13,23 g; 28×26,1 mm.
Av. IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM P M; cap cu coroană radiată spre dreapta.
Rv. TR POT – COS II P P; S C în exergă; Abundantia șezând spre stânga, ținând sceptru.
RIC, II, p. 272, nr. 385, Roma, anii 98–99.
Hill[1], –; cf. p. 130, emisiunea 4, Roma, anul 99.
1970. S 11, ☐ 2, -0,60 m.

7. AE (as) ↙ 10,56 g; 28,1×26,4 mm; patină verde; pe avers urmă de lovitură; pe revers depuneri.
Av. IMP CAES NERVAE TRAIANO AVG G[ER] DAC P M TR P COS V P P; cap laureat spre dreapta.
Rv. S P [Q R OPT]IMO [PRINCIPI]; [S]– C în câmp; acvila legionară între două stindarde.
RIC, II, p. 285, nr. 588, Roma, anii 103–111.
Hill[1], p. 135, nr. 224, *decennalia*, Roma, anul 105.
1973. S II NV, ☐ 13, -1,70 m.

8. OR (sestertius) ↓ 23,64 g; 33,5×32,5 mm; patină verde; mici depuneri pe flan.
Av. [IMP CAES NER TRAI]ANO OP[TIMO AVG] GER [DAC P M TR P COS VI P P]; bust laureat și drapat spre dreapta.
Rv. IMPERATOR VI[II] sau VI[III] / S C în exergă; scenă de aclamație: împăratul șezând, însoțit de doi ofițeri, pe un podium spre dreapta, adresându-se soldaților.
Cf. RIC, II, p. 290, nr. 655–656 (VIII), sau p. 291, nr. 657–658 (VIIII), Roma, anii 114–117.
Cf. Hill[1], p. 147, nr. 694 sau 695, Roma, anul 115.
1968. S 2 NS, -1,10 m.

9. OR (dupondius) 9,98 g; 26,2 mm; puternic arsă, mare parte din suprafața flanului topită.
Av. [. . .]AVG GER DAC [. . .]; cap cu coroană radiată spre dreapta.
Rv. Ilizibil.
Anii circa 103–117.
1970. S 6, ☐ 4.

10. OR (dupondius) 11,27 g; 27,8×26,8 mm; patină verde.
Av. Legendă ilizibilă; bust (drapat ?) cu coroană radiată spre dreapta.
Rv. Ilizibil.
Anii circa 103–117.
1985. ☐ 2, -0,50 m.

[24] Babeș 1970, p. 177–180.
[25] Popilian 1986, p. 98, nota 66.

11. AE ↗ 6,88 g; 23,4 mm; patină verde și brun-roșcată.
Av. ↻ [AV KAI TPAI] – ANOC APIC ΓЄP ΔA; bust laureat spre dreapta, umărul stâng drapat.
Rv. ↻ TA[BH] – NΩN; Demetra frontal, cu chiton lung și kalathos, ținând cu mâna dreaptă ciorchine de struguri și spice, iar cu mâna stângă sceptru.
Tabae (Caria), anii post 102.
SngCop 5, nr. 559–560, pl. 13.
Cf. RPC III, nr. 2289 (avers): https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2289;
nr. 2288A (revers): https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2288A.
1985. □ 4, -0,20 m.

Hadrian

12. AE (denar subaerat) ↓ 2,31 g; 18,9×17,5 mm; urme de ardere.
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS; cap laureat spre dreapta.
Rv. COS – III; Pudicitia cu văl, spre stânga.
RIC, II, p. 360, nr. 176(c), Roma, anii 125–128.
Hill[1], p. 159, nr. 272, emisiunea 12, Roma, anul 125.
1970. S 7, □ 4, -0,50 m.

13. AE (as) ↓ 11,23 g; 26,8 mm; arsă, corodată.
Av. [HADRI]ANVS – [A]VGVS[T]VS; cap laureat spre dreapta.
Rv. SALVS – AVGVS[TI]; Salus spre stânga, ținând sceptru și patera din care hrănește șarpele încolăcit pe altar; S – C în câmp; COS III în exergă.
RIC, II, p. 427, nr. 678, Roma, anii 125–128.
Hill[1], p. 159, nr. 277, Roma, anul 126.
1966, necropolă. „Mormânt de incinerație distrus”.
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

14. AR (denar) ↙ 2,95 g; 17,5×16,4 mm; urmă de lovitură pe avers.
Av. HADRIANVS – AVG [COS] III P P; cap spre dreapta.
Rv. VICTOR – IA AVG; Victoria spre dreapta, ținând un fald al veșmântului și ramură cu vârful în jos.
RIC, II, p. 372, nr. 282(a), Roma, anii 134–138.
Hill[1], p. 167, nr. 577, emisiunea 23, Roma, anul 135.
1970. „Caseta C”.

15. AE (dupondius sau as) ↓ 14,63 g; 26,7 mm; depuneri pe flan.
Av. HADRIANVS – AVG COS III P P; bust laureat spre dreapta.
Rv. S – C în câmp; Minerva spre dreapta, aruncând sulița și ținând scut rotund.
RIC, II, p. 444, nr. 827(d), Roma, anii 134–138.
Cf. Hill[1], p. 168, nr. 599 sau 602, *vicennalia* (II), Roma, anul 136.
1973. S III, □ 9, -1,60 m.

16. AE (dupondius sau as) ↓ 12,62 g; 27,4×25,8 mm; arsă, corodată, foarte uzată.
Av. HADRIANVS – AVG COS [III P P]; bust laureat spre dreapta.
Rv. [S] – C în câmp; [DACIA] în exergă; Dacia șezând spre stânga pe o stâncă, ținând *vexillum* și [sabie curbată]; piciorul drept pe glob (?).
RIC, II, p. 447, nr. 849(d), Roma, anii 134–138.
Cf. Hill[1], p. 168–169, nr. 618 sau 622, Roma, anul 136.
1970, necropolă. M 205.

17. AR (denar) ↘ 2,63 g; 16,9 mm; urme de ardere.
Av. HADRIANVS – AVG COS III P P; bust spre dreapta, umărul stâng drapat.
Rv. SALVS – AVG; Salus spre dreapta, ținând patera din care hrănește șarpele încolăcit pe altar.
RIC, II, p. 371, nr. 267(b), Roma, anii 134–138.
Hill[1], p. 173, nr. 835, emisiunea 26, Roma, anul 137.
1970. S VIII, □ 4, -0,50–0,55 m, „lângă zidul de cărămidă din profilul N”.
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

18. AE (dupondius sau as) ↓ 10,43 g; 27,5×25,7 mm; arsă, corodată.
Av. HADRIANVS – AVG COS [III P P]; bust laureat spre dreapta.
Rv. [FORT]V – N[A AVG]; S – C în câmp; Fortuna spre stânga, ținând patera și *cornucopiae*.
RIC, II, p. 443, nr. 812(d), Roma, anii 134–138.
Cf. Hill[1], p. 172, nr. 801 sau 805, emisiunea 25, Roma, anul 137.
1969. S IV, „în partea de SE”.

19. AE (dupondius sau as) ↓ 10,30 g; 27,4×24,9 mm; urme de ardere.
Av. HADRIANVS – AVG COS III [P P]; bust laureat spre dreapta.
Rv. [SALVS] – AVG; S C în exergă; Salus șezând spre stânga, ținând patera din care hrănește șarpele încolăcit pe altar, mâna stângă rezemată de brațul scaunului.
RIC, II, p. 444, nr. 833(a), Roma, anii 134–138.
Cf. Hill[1], p. 176, nr. 948, emisiunea 27, Roma, anul 138.
Passim.

20. AE (as) 9,45 g; 25,5 mm; puternic arsă, relief aplatizat.
Av. Legendă ilizibilă; cap spre dreapta.
Rv. Ilizibil.
Anii post 125.
1970. S 7, □ 10, -0,40 m.

21. AE (as) 5,27 g; 25,5×22,7 mm; puternic arsă, flan diminuat, relief aplatizat.
Av. Legendă ilizibilă; bust spre dreapta (efigie de dimensiuni reduse).
Rv. Ilizibil.
1970. S 7, □ 2, -0,30 m.

Antoninus Pius

22. AE (as) ↓ 8,24 g; 26,1×24,7 mm; urme de ardere.
Av. [ANT]ONINVS – AVG [PIVS P P]; cap laureat spre dreapta.

Rv. TR P – OT – COS IIII; S – C în câmp; Aeternitas spre stânga, cu mâna dreaptă întinsă și cu mâna stângă ținând eșarfa.
Cf. BMC, IV, p. 286, ‡, Roma, anii 145–161 (dar COS III).
RIC, III, p. 131, nr. 832a, Roma, anii 145–161.
1970, necropolă. M 205.
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

Antoninus Pius: Diva Faustina I

23. AE (as) ↓ 6,60 g; 24,2 mm; puternic arsă, corodată, suprafața flanului parțial topită.
Av. [DIVA – FAVSTINA]; bust drapat, diademat, spre dreapta.
Rv. [AVGV – S]TA; S – [C] în câmp; Vesta spre stânga, ținând patera deasupra altarului și *palladium*.
Cf. RIC, III, p. 168, nr. 1180, Roma, post 141.
1970, necropolă. M 203, „în sarcofag, pe fund, mijloc”.

Antoninus Pius: Marcus Aurelius Caesar

24. AE (dupondius sau as) ↘ 7,82 g; 26,1×23,2 mm; arsă, corodată; depunere neagră pe revers.
Av. [AVRELIVS CAES ANTO]N AVG PII [F]; bust laureat spre dreapta, umăr drapat (?).
Rv. TR POT X – [COS II]; S [C] în exergă; Minerva șezând spre dreapta, cu capul întors, mâna dreaptă ridicată spre cap și mâna stângă ținând sulița.
Cf. BMC, IV, p. 338, ‡, Roma, anii 155–156.
Cf. RIC, III, p. 185, nr. 1331, Roma, anii 155–156.
1969. S IV, -0,30 m.
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

Faustina II

25. AE (dupondius sau as) ↓ 10,72 g; 24,9×23,9 mm; patină verde.
Av. [FAVSTI]NAE – [AVG PII AVG FIL]; bust drapat spre dreapta.
Rv. [. . .]; S – [C] în câmp; Pudicitia spre stânga, ținând vești mântul cu ambele mâini.
Cf. RIC, III, p. 194, nr. 1403, Roma, în timpul domniei lui Antoninus Pius.
1985. □ 1, -0,60 m.

26. AE (dupondius sau as) ↓ 6,78 g; 27×24,5 mm; puternic arsă, porțiuni din flan topite; foarte corodată.
Av. Legendă ilizibilă; ca mai sus.
Rv. [. . .]; S – C în câmp; același tip ca mai sus (?).
1971. S 2 V, □ 17.

27. AE (denar subaerat) ↙ 2,23 g; 19,8 mm; fragmentară; arsă, flan parțial topit, depuneri masive.
Av. [FAVSTINA] – AV[G]VST[A]; bust drapat spre dreapta.
Rv. [FECVNDIT]AS; Fecunditas spre dreapta, ținând sceptru și copil în brațe.
Cf. RIC, III, p. 269, nr. 677, Roma, în timpul domniei lui Marcus Aurelius, anii c. 161–175.
1970. S 10, -0,30 m.

28. AE ↗ 5,72 g; 21,8×20 mm; patină verde.
Av. [ΦAVCTE]INA – CEBACTH; bust drapat spre dreapta, părul strâns în coc.
Rv. OVΛΠI – AC ΠAVTAΛIAC; Athena șezând spre stânga, ținând Nike și suliță (scut rezemat de scaun ?).
Pautalia (Thracia), în timpul domniei lui Marcus Aurelius, anii c. 161–175.
Vărbanov II, p. 383, nr. 4463.
Cf. RPC IV.1, nr. 8814; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/8814.
1971. S 3 V, -0,35 m.

Emitent neprecizat, perioada Marcus Aurelius–Commodus

29. OR 7,31 g; 26,7×21,9 mm; extrem de uzată; două contramărci pe avers.
Av. Legendă ilizibilă; efigie de împărat cu barbă, spre dreapta; în câmp dreapta jos, contramarcă rotundă, diametru circa 5 mm, cu reprezentarea unui delfin (?); în câmp dreapta, contramarcă ovală, cu conținut neprecizat.
Rv. Ilizibil.
Emisiune provincială.
Pentru contramarca rotundă, cf. Howgego, p. 173, nr. 358, Pergam (pe monedă de la Traian).
1968. S 2 NS, -1,10 m.

30. AE (sestertius) ↖ 15,97 g; 30,9×27,6 mm; puternic arsă, corodată.
Av. Legendă ilizibilă; bust spre dreapta.
Rv. Legendă ilizibilă; zeitate neprecizată spre stânga, ținând patera (?).
1969. S VI.

Septimius Severus

31. AR (denar subaerat) ↓ 2,16 g; 18,8×17,3 mm; urme de ardere.
Av. [IMP CAE L SEP] – SEV PERT AVG; cap laureat spre dreapta.
Rv. [LIBERAL] – AVG COS; Liberalitas spre stânga, ținând numărătoare și *cornucopiae*.
RIC, IV.1, p. 93, nr. 18, Roma, anii 193–194.
Hill[2], p. 15, nr. 3, emisiunea proclamativă, Roma, anul 193.
1971. S 2 V, □ 5, -0,84 m.

32. AR (denar) ↑ 2,99 g; 17,6×16,2 mm.
Av. [L SEPT S]EV PERT – AVG IMP IIII; cap laureat spre dreapta.
Rv. P M TR P V COS II P P; Genius spre stânga, ținând spice și patera deasupra altarului.

RIC, IV.1, p. 103, nr. 105, Roma, anul 197.
Hill², p. 15, nr. 286 și 301, emisiunile 16–17, Roma, anul 197.
1965. „Donată de un locuitor din Reșca".
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

33. AR (denar) ↗ 3,65 g; 19,1×17,1 mm.
Av. IMP CAE L SEP SE – V PERT [AVG]; cap laureat spre dreapta.
Rv. VICTORIA – [AVGG]; Victoria spre stânga, ținând cunună și frunză de palmier.
BMC, V, p. 84, nr. 324, atelier incert (Alexandria?), anii 193–?
RIC, IV.1, p. 136, nr. 350H, Alexandria, fără datare.
1971. S 3 V, □ 16, -0,74 m.

Septimius Severus și Caracalla: Iulia Domna

34. AR (denar) ↗ 2,66 g; 17,8×16,3 mm; urme ușoare de ardere.
Av. IVLIA – AVGV[STA]; bust drapat spre dreapta.
Rv. VENVS – [FEL]IX; Venus frontal, cu capul spre stânga, ținând mărul și întinzând veșmântul în zona umărului.
RIC, IV.1, p. 170, nr. 580, Roma, anii 196–211.
Hill², p. 24, nr. 407 și 432, emisiunea 3, Roma, anul 199.
1970. □ 2, „groapă".

Septimius Severus și Caracalla (Caracalla)

35. AR (denar) ↖ 3,26 g; 20,1×18,6 mm.
Av. ANTONINVS – PIVS AVG; bust laureat și drapat spre dreapta.
Rv. FELICIT – AS AVGG; Felicitas spre stânga, ținând caduceu și *cornucopiae*.
RIC, IV.1, p. 231, nr. 127, Roma, anii 201–206.
Hill², p. 30, nr. 729, emisiunea 15, Roma, anul 205.
1970. „S 11 prelungire", -0,30 m.

Septimius Severus și Caracalla (Geta Caesar)

36. AE (denar subaerat) ↑ 2,45 g; 19,4×18,2 mm.
Av. P SEPTIMIVS GETA CAES; bust drapat spre dreapta.
Rv. MINERV – SANCT; Minerva spre stânga, rezemată în scut, ținând suliță.
BMC, V, p. 245, II, Roma, anii 203–208.
RIC, IV.1, p. 320, nr. 45, Roma, anii c. 203–208.
1969. S IVB, „în zona tăiată a lui M 178"; -0,50 m.

37. AE ↓ 5,06 g; 22,5 mm; urme ușoare de ardere.
Av. PO SEPT GETAS C; bust drapat spre dreapta.
Rv. ANT – IOCH G – EN COL CA; Pax spre stânga, ținând ramură și *cornucopiae*.
Antiochia (Pisidia).
RPC V.3, nr. 74376, anul c. 205; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/74376.
Passim.

Caracalla

38. AE („miez" de denar subaerat) ↗ 2,19 g; 20,4×17,5 mm; arsă, depuneri pe flan, corodată; flan perforat.
Av. AN[TONIN]VS PI[VS AVG . . .]; cap laureat spre dreapta.
Rv. Legendă ilizibilă; zeitate spre dreapta ținând cunună (?).
Cf. RIC, IV.1, anii c. 209–212.
1971. S 2 V, □ A, -0,30 m.

Macrinus

39. OR ↗ 5,59 g; 23,7×22,1 mm; batere descentrată; urme de ardere.
Av.[A]V M OΠЄ CЄV M[AKPINOC]; bust laureat și cuirasat spre dreapta.
Rv. [AMΦIΠ]O – ΛЄITΩN;Tyche cu kalathos tronând spre stânga, ținând patera.
Amphipolis (Macedonia).
SNG-ANS, *Macedonia I*, nr. 200.
Cf. https://www.acsearch.info/search.html?id=4776404.
1966. Necropolă, M 62.

Severus Alexander

40. AR (denar) ↑ 2,91 g; 18,4×17 mm.
Av. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG; bust laureat și drapat spre dreapta.
Rv. P M TR P II – COS P P; Pax spre stânga, ținând ramură de măslin și sceptru.
RIC, IV.2, p. 73, nr. 40, [Roma], anul 224.
1971. S 1 V, □ 5, -0,57 m.

41. AE (assarion) ↗ 4,03 g; 20,9 mm; urme de ardere.
Av. M AVP CЄVH AΛЄΞANΔPOC A; bust laureat, drapat (și cuirasat?) spre dreapta.
Rv. NIKA – [IE]ΩN; Athena spre stânga, ținând patera și suliță; la picioare, scut.
Nicaea (Bithynia).
Recueil, p. 473, nr. 584; https://www.acsearch.info/search.html?id=13462841.
Cf. RPC VI, nr. 3253; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3253.
1970, „caseta C clădire".

42. AE (assarion) ↓ 4,41 g; 19,9×18,6 mm; arsă, suprafața aversului parțial topită.
Av. [M AYP] ⊏ЄYH AΛ[Є]ZANΔPO⊏ AVΓ; cap laureat, spre dreapta.
Rv. NI – K – AI – E; ΩN în exergă; acvila legionară între două stindarde surmontate de cununi.
Nicaea (Bithynia).
Recueil, p. 477, nr. 616 tip gen.
Cf. RPC VI, nr. 3198; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3198.
1970. S 7, □ 2, -0,30 m.

43. AE (assarion) ↗ 4,85 g; 19,7 mm; arsă, corodată, depuneri pe flan.
Av. M AVP C[ЄY AΛЄΞAN]ΔPOC AVΓ (VΓ în ligatură); bust cu coroană radiată, spre dreapta.
Rv. N – IK – AI – E; ΩN în exergă; trei stindarde, surmontate de cununi.
Nicaea (Bithynia).
Recueil, p. 477, nr. 617 tip gen.
Cf. https://www.acsearch.info/search.html?id=13127252.
1966. Necropolă, M 30, „pe fundul gropii".

44. AE (assarion) ↗ 3,38 g; 19,7 mm; arsă, corodată, depuneri pe flan.
Av. [M] AVP CЄY AΛЄΞANΔP[OC AVΓ]; ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Nicaea (Bithynia).
Recueil, p. 477, nr. 617 tip gen.
Cf. RPC VI, nr. 3260; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3260.
1966, necropolă. „S I lărgire", □ 2, -0,75 m.
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

45. AE (assarion) ↙ 3,70 g; 20,3×17,9 mm; arsă.
Av. [M] AVP CЄV AΛЄZANΔ[. . .]; cap (bust ?) laureat, spre dreapta.
Rv. NI – K – A – IE; ΩN în exergă; trei stindarde, surmontate de cununi.
Nicaea (Bithynia).
Recueil, p. 477, nr. 616 tip gen.
Cf. https://www.acsearch.info/search.html?id=10196033.
1971. S 2 V.

Severus Alexander: Iulia Mamaea

46. AE (sestertius) ↖ 9,00 g; 29,1 mm; patină; flan diminuat prin ardere, depuneri.
Av. [IVLIA MAMAEA] – AVGVST[A]; bust diademat spre dreapta.
Rv. VES[TA]; S – [C] în câmp; Vesta spre stânga, ținând *palladium* și sceptru.
RIC, IV.2, p. 127, nr. 708, Roma, fără datare.
1973. S II N-S, □ 15, -0,30 m.

Maximinus I: Maximus Caesar

47. AE (assarion) ↙ 2,25 g; 19,3 mm; arsă, parțial topită (fragmentară).
Av. [Γ I]OV OVH MAΞ[IM]OC K; bust cuirasat spre dreapta.
Rv. [N] – IK – AI – E; ΩN în exergă; trei stindarde, surmontate de cununi.
Nicaea (Bithynia).
Recueil, p. 485, nr. 685 var.
Cf. RPC VI, nr. 3340; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3340.
1966. Necropolă, □ 8, „casetă, sub cărămidă", -0,48 m.

Gordian III

48. AR (denar subaerat) ↑ 2,14 g; 20,4× 19,2 mm; fragmentară, puternic arsă, depuneri pe flan.
Av. IMP GORDIA[NVS PIV]S FEL AVG; bust laureat, drapat și cuirasat spre dreapta.
Rv. AETER[NI]TATI AV[G]; Sol frontal, cu capul spre stânga, ținând mâna dreaptă ridicată și globul.
RIC, IV.3, p. 26, nr. 111, Roma, anii 241–243.
Passim.

49. AE (assarion) ↗ 1,28 g; 21,6 mm; arsă, parțial topită (fragmentară).
Av. M ANT Γ[OPΔIANOC AVΓ]; bust cu coroană radiată, drapat și cuirasat spre dreapta.
Rv. N – [I – K – A] – I; [EΩN] în exergă; două acvile legionare încadrate de două stindarde surmontate de capricorni.
Nicaea (Bithynia).
Recueil, p. 489, nr. 711 tip gen.
Cf. RPC VII.2, nr. 1966; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/7.2/1966.
1966. Necropolă, □ 8, -1,05, „sub M 30 și M 54".
Identificare Gh. Poenaru Bordea.

Emitent neprecizat, Nicaea (Bithynia), perioada Severus Alexander–Gordian III

50. AE (assarion) ↙ 2,77 g; 21,2×19,3 mm; fragmentară (ruptă); puternic arsă, corodată.
Av. Legendă ilizibilă; bust laureat spre dreapta.
Rv. N – [IK] – A[I] – E; ΩN în exergă; trei stindarde, surmontate de cununi.
1971. S 2 V, □ 9, -1,20 m.

51. AE (assarion) ↓ 3,37 g; 19,9×17,5 mm; relief aplatizat sub acțiunea arderii.
Av. Legendă ilizibilă; cap sau bust spre dreapta.
Rv. NI – K – AI – E; ΩN în exergă; trei stindarde, surmontate de cununi.
1970. S 11, □ 3, -0,30 m.

52. AE (assarion) 2,40 g; 19,5×18,4 mm; relief aplatizat sub acțiunea arderii, depuneri masive pe avers.
Av. Ilizibil.
Rv. Legendă ilizibilă; trei stindarde.
1970. S 7, □ 9, -0,30 m.

Filip Arabul

53. AE ↙ 19,00 g; 30,6×28,6 mm; patină verde.
Av. IMP M IVL PHILIPPVS AVG; bust laureat, drapat și cuirasat spre dreapta.
Rv. P M S C – OL VIM; AN V în exergă; Moesia frontal, cu capul spre stânga, încadrată de taur (stânga) și leu.
Viminacium (Moesia Superior).
Vărbanov I, p. 48, nr. 132.

RPC VIII, nr. 2396, anul 5 = 244; https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/2396.
1973. S II N-S, □ 17, -1,20 m.

54. AE ↙ 15,17 g; 29,1 mm.
Av. AVT K M IOVΛ ΦIΛIΠΠOC AVΓ (VΓ în ligatură); bust laureat, drapat și cuirasat spre dreapta.
Rv. BIZ – V – HNΩN; Apollo nud, frontal, cu capul spre stânga, ținând picioarele încrucișate, patera în mâna dreaptă și mâna stângă asupra unui șarpe încolăcit pe *omphalos* (spre dreapta).
Bizya (Thracia).
Vărbanov II, p. 128, nr. 1503.
Cf. RPC VIII, nr. 48639 (BI – ZV – HNΩN); https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/48639.
Mitrea 1969, p. 549, nr. 55.
Passim.

Filip Arabul: Otacilia Severa

55. AE (antoninian subaerat) ↑ 2,85 g; 23×21,2 mm.
Av. OTACIL SEVERA AVG; bust diademat și drapat, în semilună, spre dreapta.
Rv. CONCORDIA AVGG; Concordia așezată spre stânga, ținând patera și *cornucopiae*; în câmp stânga altar.
RIC, IV.3, p. 84, nr. 129, Roma, anii 248–249.
1970. S 7, „clădirea cu hipocaust".

Monede neprecizate

56. AE 0,90 g; 16,4 mm; fragment (circa 1/3 monedă); arsă, oxidată, flan acoperit cu o crustă.
Denar, a doua jumătate a secolului II–începutul secolului III.
1971. S 1 P, caseta α, -0,15 m.

57. AE 3,12 g; 17,3 mm; arsă, foarte poroasă; turnată?
Denar (?), a doua jumătate a secolului II–începutul secolului III.
1971. S 3 V, □ 14, -0,34 m.

Perioada Imperiului roman târziu (294–498)

Constantin I

58. AE (nummus) ↓ 2,46 g; 18,3×16,9 mm.
Tip Gloria Exercitus (două stindarde); CONSA în exergă.
LRBC, I, nr. 1005, perioada II, anii 330–335.
RIC, VII, p. 579, nr. 59, anii 330–333.
1970. S 9, □ 11, -0,85 m.

Dintre cele 58 de monede catalogate, 57 datează din perioada secolelor I–III, reprezentând un interval de peste un secol și jumătate, cuprins între domniile lui Vespasian și Filip Arabul. Cea mai târzie piesă, un *nummus* constantinian, atestă urme de locuire cu mult ulterioare încetării funcționării centrului urban și fortificațiilor sale, marcând poate o revenire vremelnică a controlului roman în zonă în timpul lui Constantin cel Mare[26]. Lotul debutează cu emisiuni din timpul Flaviilor, care alcătuiau o parte importantă a numerarului în circulație în teritoriile romane mai ales în prima decadă a domniei lui Traian, implicit în perioada „războaielor dacice"[27]. Statistica descoperirilor mai recente de la Romula include și monede mai vechi decât perioada lui Vespasian, unele chiar relicte[28], aflate încă în uz la momentul pătrunderii în zonă, însoțind emisiuni curente, aspect constatat și în alte situri ale Olteniei romane. Este evident însă că o circulație monetară de tip roman s-a conturat la un oarecare interval după cucerirea traiană[29].

Între emisiunile Principatului (precizate), ponderea celor imperiale este evidentă: 38 ex. (69%), față de doar 17 provinciale. Ca specii monetare romane, s-au identificat 13 denari, un antoninian, trei sesterți, patru dupondii și nouă așși, respectiv șapte piese din categoria incertă „dupondius sau as"[30]. Între cele din sistemul provincial predomină piesele mici și mijlocii – 15 monede, față de doar două exemplare de nominal mare. Ponderea monedelor mărunte se datorează emisiunilor din Nicaea, descoperite în număr mare în capitala și în celelalte orașe și fortificații ale Daciei Malvensis[31], care constituie și în lotul de față peste 18% din totalul monedelor și circa 60% dintre cele provinciale. Alături de monetăria bithyniană mai sunt atestate centrele emitente micrasiatice Tabae din Caria și Antiochia din Pisidia (Lycia-Pamphylia), respectiv centrele sud-dunărene Bizya și Pautalia din Thracia și Amphipolis din Macedonia.

Conform statisticii de mai jos (Tabelul 1), coeficienții reprezentând frecvența pătrunderii monedei curente în situl malvens raportat la numărul de ani ai perioadei de referință cresc progresiv, cea mai intensă perioadă de

[26] Tudor 1978, p. 194; Poenaru Bordea, Zahariade 1980, p. 117; Negru *et alii* 2020, p. 4–5, 10. Nu este vorba de revenirea unei circulații monetare propriu-zise în secolul IV în afara centrelor militare de pe *limes*-ul dunărean, monedele de metal comun din hinterland marcând în special circulația persoanelor sau cel mult un „mic comerț" specific zonelor de frontieră; v. și Popilian 1974, p. 76 (Slăveni).

[27] Loturile de monede imperiale publicate de la Dierna și Sucidava încep, de asemenea, la Vespasian; Chițescu, Poenaru Bordea 1983, p. 170, nr. 11; Poenaru Bordea 1975, p. 69, nr. 1; Poenaru Bordea 1998, p. 42, nr. 23–26.

[28] Deflația menținută de împărații iulio-claudieni a permis supraviețuirea în circulație a unor monede de la începuturile Imperiului, din epoca augustană sau contramarcate pentru prima dată în această perioadă, ceea ce indică o vechime chiar mai mare; pentru Romula: Petac, Blaskó 2002, în special p. 57–58 (Augustus); Petac 2016, p. 65, nr. 1, p. 68 (Augustus); Petac, Negru 2022, p. 187, nr. 959 (Claudius I); Negru 2023, p. 10 (Nero); pentru Dierna: Chițescu, Poenaru Bordea 1983, p. 170, nr. 10–11 (M. Antonius pentru legiuni); pentru Slăveni: Popilian 1974, p. 75, nota 6 (M. Antonius pentru legiuni, Claudius I, Nero).

[29] Poenaru Bordea, Zahariade 1980, p. 116.

[30] Speciile monetare mijlocii din metal comun din perioada Hadrian–Marcus Aurelius au diametru asemănător, dupondiii fiind ușor superiori ponderal, confecționați (nu întotdeauna) din *orichalcum*, iar efigia împăratului este redată cu coroană radiată; când monedele sunt deteriorate, standardul ponderal diminuat și mai cu seamă când este vorba de emisiuni pentru cezari sau împărătese, diferența dintre dupondii și așși este dificil de realizat.

[31] Petac 2011, p. 107–108 (Dierna, Drobeta), 113 (Romula); Poenaru Bordea 1998, p. 69–70, nota 194 (Sucidava).

Perioada	Nr. monede	%	Nr. ani	Monede imperiale					Monede provinciale	Coeficienți monede/ani (% din total)
				AR	Sest.	Dp	As	Dp. sau as		
Flavii	3	5,45	28	1	-	1	1	-	-	0,1 (7,14 %)
Antonini	27	49,09	96	4	2	3	8	7	3	0,28 (20 %)
Severi	16	29,09	42	8	1	-	-	-	7	0,38 (27,14 %)
235-249	9	16,36	14	2	-	-	-	-	4	0,64 (45,71 %)
TOTAL	55	-	180	15	3	4	9	7	14	1,4

Tabelul 1. *Situația generală a numerarului din secolele I–III în lotul monetar descoperit la Romula între 1965–1985.*

Table 1. *General statistics of the coins from the 1st–3rd centuries in the batch discovered at Romula between 1965–1985.*

circulație monetară corespunzând ultimelor decenii din viața orașului. Deși perioada antonină a furnizat cele mai multe monede (27), are totodată cea mai mare întindere cronologică (96 ani), astfel încât coeficientul monede / ani este doar al treilea din ierarhie, pe de altă parte, cele doar nouă monede ale intervalului 235–249 (14 ani) reprezintă cel mai mare indicator al aprovizionării cu numerar nou. Deși majoritatea emisiunilor au analogii în descoperirile mai recente de la Romula, există câteva noutăți sau raritați numismatice ce se cuvin menționate. Cea mai importantă este fără îndoială moneda din Tabae (nr. 11) cu efigia lui Traian tânăr și titlul „Dacicus", adoptat înainte de asumarea celui de-al V-lea consulat în anul 103, o prezență exotică pentru zona carpato-balcanică[32], reprezentând totodată cea mai timpurie emisiune provincială înregistrată în acest sit. În continuare observăm că majoritatea monedelor de la Hadrian datează din ultimii ani ai domniei, post 134. Mai relevantă pentru perioada Marcus Aurelius, emisiunea de la Pautalia cu efigia Faustinei II (nr. 28), descoperită în săpăturile din 1971, își găsește analogie intr-o colecție particulară constituită la Reșca, ce fusese menționată într-o cronică din revista Dacia[33]. Epocii Antoninilor îi aparține și o monedă interesantă, deși extrem de uzată, pe avers cu două contramărci, dintre care una pare a reprezenta un delfin, cu potențiale analogii în vestul Asiei Minor (nr. 29). Majoritatea monedelor casei lui Septimius Severus sunt denari ante 209, între care o emisiune din Alexandria (nr. 33), de remarcat fiind și o monedă cu efigia lui Geta Caesar bătută în Antiochia Pisidiei, din păcate fără context de descoperire (nr. 37). Dosarul monedelor mai rare continuă cu singura emisiune de la Amphipolis din perioada uzurpării lui Macrinus (nr. 39). O specie monetară mai puțin întâlnită în această perioadă constituie și sesterțul cu efigia Iuliei Mamaea (nr. 46). Dintre cele zece monede de 1 assarion bătute la Nicaea – între care patru descoperite în context funerar – sunt de menționat cea de tip Athena, mai puțin frecventă în descoperiri (nr. 41) și o variantă mai rară de avers a tipului majoritar cu stindarde (nr. 43), ambele cu efigia lui Severus Alexander, respectiv un exemplar bătut în vremea lui Maximin I pentru Maximus, slab conservat, tot de acest tip (nr. 47). Grupul monedelor din epoca Principatului se încheie cu emisiuni din timpul domniei lui Filip Arabul, perioada ultimei fortificări a Romulei: o piesă de etalonul sesterților bătută la Viminacium în al cincilea an de la fondarea monetăriei (244) (nr. 53); moneda de flan mare, emisiune din Bizya (Thracia), citată în mai multe rânduri în literatura de specialitate[34] și publicată exhaustiv cu acest prilej (nr. 54); un antoninian subaerat cu efigia Otaciliei Severa, din anii sfârșitului domniei (nr. 55).

[32] Din cunoștințele noastre, această monetărie nu figurează în statisticile descoperirilor monetare de la nord de Dunăre; poate fi un indiciu în plus în privința diversității și amplorii relațiilor comerciale ale orașului, într-un moment totuși anterior perioadei sale de apogeu, dacă nu cumva moneda a ajuns aici în contextul întoarcerii trupelor din campania parthică a lui Traian.

[33] Mitrea 1963, p. 596, nr. 37.

[34] Mitrea 1969, p. 549, nr. 55; Poenaru Bordea, Zahariade 1980, p. 116; Petac 2002, p. 260; Petac 2011, p. 113.

BIBLIOGRAFIE

Babeș 1970 – M. Babeș, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Ein Beitrag zur Grabtypologie des Römischen Daziens*, Dacia NS 14, p. 167–206.

Chițescu, Poenaru Bordea 1983 – M. Chițescu, Gh. Poenaru Bordea, *Contribuţii la istoria Diernei în lumina descoperirilor monetare din săpăturile arheologice din 1967*, BSNR 75–76 (1981–1982), p. 169–208.

Gramaticu 2003 – S. Gramaticu, *Informații numismatice*, BSNR 92–97 (1998–2003), p. 407–413.

Isvoranu 2024 – Th. Isvoranu, *Monedele descoperite la Romula în campania din anul 2017*, în: M. Negru, C. Schuster (eds.), *Romula: Seria Rapoarte Arheologice, III, Raport privind cercetările arheologice din anul 2017*, Târgoviște, p. 97–103; 198–204; pl. 32–33.

Mitrea 1963 – B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia NS 7, 1963, p. 589–599.

Mitrea 1968 – B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia NS 12, 1968, p. 445–459.

Mitrea 1969 – B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia NS 13, 1969, p. 539–552.

Mitrea 1972 – B. Mitrea, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie. XV*, Dacia NS 16, 1972, p. 359–374.

Negru 2023 – M. Negru, *Some considerations concerning the beginnings of Roman life at Romula*, AnUCraiova, an 28, nr. 2(44), p. 7–26.

Negru, Schuster 2016 – M. Negru, C. Schuster, *Romula: Seria Rapoarte Arheologice, I, Raport privind cercetările arheologice sistematice din anul 2015*, Târgoviște, cap. I, *Introducere*, p. 7–12.

Negru *et alii* 2020 – M. Negru, P. Gherghe, L. Amon, *Considerations regarding the phases of evolution of the Roman town of Romula, in light of archaeological research at the Central Fortification (2013–2018)*, AnUCraiova, an 25, nr. 2(38), p. 1–12.

Negru *et alii* 2022 – M. Negru, C. Schuster, F. Ciulavu, M. Bleoancă (eds.), *Romula. Rezultatele cercetărilor arheologice din perioada 2013–2018*, catalog de expoziție, Cluj-Napoca, nr. 73–120.

Petac 2002 – E. Petac, *Monede romane și grecești imperiale descoperite la Reșca (com. Dobrosloveni, jud. Olt)*, BSNR 90–91 (1996–1997), p. 259–262.

Petac 2011 – E. Petac, *Aspecte ale circulației monetare în Dacia Romană (106–275 p.Chr.)*, Wetteren, 2011.

Petac 2016 – E. Petac, *Monedele descoperite la Romula în campania anului 2015. Notă preliminară,* în: M. Negru, C. Schuster (eds.), *Romula: Seria Rapoarte Arheologice, I, Raport privind cercetările arheologice sistematice din anul 2015*, Târgoviște, p. 65–69.

Petac, Blaskó 2002 – E. Petac, M. Blaskó, *Monede romane imperiale și coloniale provenind de la Reșca (com. Dobrosloveni, jud. Olt)*, BSNR 90–91 (1996–1997), p. 55–61.

Petac, Negru 2007 – E. Petac, M. Negru, *Monede descoperite la Romula în campania anului 2006*, în: *Simpozion Chișinău 2004*, Bucureşti, 2007, p. 149–154.

Petac, Negru 2022 – E. Petac, M. Negru, II.7, *Monede romane,* în: M. Negru, Șt.-E. Gămureac, P. Gherghe, L. Amon, C.-E. Ștefan, V. Petac, S. Ene, *Romula: Seria Rapoarte Arheologice, II, Raport privind cercetările arheologice din anul 2013*, Cluj-Napoca, p. 186–187.

Poenaru Bordea 1975 – Gh. Poenaru Bordea, *Descoperirile monetare din cetăţuia romano-bizantină de la Sucidava, cu specială privire asupra perioadei 260–328. Campaniile 1966–1971*, SCN 6, 1975, p. 69–106.

Poenaru Bordea 1998 – Gh. Poenaru Bordea, *Monede din vremea Imperiului roman din colecţia şcolii din cartierul Celeiu al oraşului Corabia, jud. Olt*, SCN 12, 1997, p. 41–81.

Poenaru Bordea, Vlădescu 1976 – Gh. Poenaru Bordea, C. M. Vlădescu, *Fortificația centrală de la Romula*, SMMIM 9, 1976, p. 3–15.

Poenaru Bordea, Zahariade 1980 – Gh. Poenaru Bordea, M. Zahariade, *Noi materiale arheologice din Romula*, SMMIM 13, 1980, p. 106–121.

Popilian 1974 – Gh. Popilian, *Aspecte ale circulației monetare în castrul și așezarea romană de la Slăveni*, Oltenia 1, 1974, p. 75–82.

Popilian 1986 – Gh. Popilian, *Câteva considerații asupra necropolei de sud-est a Romulei*, AO 5, 1986, p. 89–99.

Popilian *et alii* 1980 – Gh. Popilian, Șt. Chițu, M. Vasilescu, *Săpăturile arheologice de la Romula,* MCA 15, 1980, Brașov, p. 324–326.

Smaranda 1992 – A. Smaranda, *Monede din epoca romană descoperite la Tomis și Romula*, BSNR 80–85 (1986–1991), p. 271–274.

Tudor 1978 – D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția a IV-a, Bucureşti.

Vlădescu, Poenaru Bordea 1977 – C. M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, *Complexul de fortificații de la Romula în cadrul sistemului defensiv roman de pe Limes Alutanus*, SMMIM 10, 1977, p. 17–24.

Planșa I. *Monede din epoca romană imperială descoperite la Romula.*

Plate I. *Coins from the Imperial Roman age discovered at Romula.*

Planșa II. *Monede din epoca romană imperială descoperite la Romula.*

Plate II. *Coins from the Imperial Roman age discovered at Romula.*

Planșa III. *Monede din epoca romană imperială descoperite la Romula.*

Plate III. *Coins from the Imperial Roman age discovered at Romula.*

Planșa IV. *Monede din epoca romană imperială descoperite la Romula.*

Plate IV. *Coins from the Imperial Roman age discovered at Romula.*

COOKING WARES FROM TROPAEUM TRAIANI

Bianca-Elena GRIGORAȘ[a], Adriana PANAITE[b]

[a] *National Institute of Heritage, Bucharest, Romania; e-mail: grigoras.biancaelena@gmail.com*

[b] *„Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Romanian Academy, Bucharest, Romania; e-mail: panaite_adriana92@yahoo.com*

Keywords: *Tropaeum Traiani, pottery, cooking ware, cooking pots, storage pots, casseroles, local production, regional production*

Abstract: *In this article, we continue the presentation of the archaeological materials discovered at Tropaeum Traiani, in Sector A (north of Basilica A), from 2005 to 2016, with kitchen wares. This category includes cooking pots, casseroles, frying pans, bowls, and storage pots. Cookware is the broadest category, encompassing various forms and production centres, whose study provided data regarding the diet of the city's inhabitants and on the economic contacts within the ancient province.*

Cuvinte-cheie: *Tropaeum Traiani, ceramică, ceramică de bucătărie, oale, caserole, producție locală, producție regională*

Rezumat: *În articolul de față se continuă prezentarea materialelor arheologice descoperite la Tropaeum Traiani, în Sectorul A (la nord de Basilica A), în anii 2005–2016 cu vesela de bucătărie. În această categorie am inclus oalele de gătit, caserolele, tigăile, bolurile și oalele pentru păstrarea proviziilor. Cea mai largă categorie este cea a oalelor de bucătărie, fiind observată o bogată varietate de forme și centre de producție. Studiul acestora oferă date importante cu privire la dieta locuitorilor orașului și contactele economice existente în cadrul provinciei antice.*

INTRODUCTION

The present study resumes the publication of the various categories of archaeological materials discovered at Tropaeum Traiani, in Sector A (north of Basilica A), between 2005 and 2016 (Pl. I/1). After the systematic investigations carried out in this area of the Roman city by Alexandru Barnea[1] (1968–1974) and Liana Oța[2] (1995–1998), the excavations were reopened in 2005 by Adriana Panaite, and they continued without interruptions until 2016[3] (Pl. I/2–3). Recent excavations in the area were undertaken in 2022–2024[4], and the resulting archaeological materials are still being processed.

The purpose of the investigations carried out since 2005 is to uncover, the buildings and the street network from this area of the city. Also, as the excavation advances, the annexes of Basilica A on its northern side. Late Roman housing issues, the general stratigraphy of the area and the urban changes occurring in the period between the 4th and 6th/beginning of the 7th century are also discussed. The ultimate goal is to uncover and explore the whole *insula* delimited by the *decumanus* and *cardo*, the AV1 and the AB IV streets.

Until now, some edifices were excavated completely, while others only partially: Edifice A2. Edifice A5 was completed, as well as the segment of street AV1, located between A2 and A5. The narrow space between Edifices A4 and A5 was researched, as well as a number of other constructions, indicated by one or maximum two sides, without being able to specify their plan, size or destination yet[5]. Edifice A15 is still under investigations, while to the West of it there is an area without constructions, a possible courtyard for the pilgrims, if we consider the large crypt of Basilica A, the main Christian monument dominating this part of the town[6] (Pl. I/1).

Different categories of archaeological materials were meanwhile published: Roman and Late Roman coins[7], Late Roman amphorae[8], Late Roman fine wares[9], drinking vessels[10], Early Roman amphorae[11]; also, chemical analyses

[1] Barnea *et alii* 1979, p. 79–88.

[2] The research reports prepared by Liana Oța for the years 1995, 1997 and 1998 are in the Archive of the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology of the Romanian Academy, Bucharest.

[3] Between 2016 and 2021, the Tropaeum Traiani archaeological site has not received any funding from the Ministry of Culture and National Identity.

[4] Panaite 2023, p. 20–23; Panaite 2024, p. 20–25.

[5] Panaite 2006; 2007; 2009; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014; 2015; 2016; 2017.

[6] A paper focused on the results of the archaeological investigations carried out so far in the area, with the title *Aspects regarding late Roman urbanism. The results of recent archaeological research at Tropaeum Traiani (Adamclisi, Constanța county),* prepared by one of the present authors, A. Panaite in collaboration with Gabriel Talmațchi, from the Museum of National History and Archaeology, Constanța, was presented at *the 7th International Conference on the Roman Danubian Provinces - Frontier Landscapes along the Danube (Sofia-Vidin, 22–28 September 2024)*, and will be published in the forthcoming proceedings.

[7] Panaite, Vîlcu 2019.

[8] Grigoraș, Panaite 2021.

[9] Domżalski, Panaite 2019.

[10] Grigoraș, Panaite 2023.

[11] Grigoraș, Panaite 2025.

on Roman and Late Roman glass finds discovered in the same sector were undertaken[12].

The present paper is focused on cooking ware. This category is generally divided into multiple types of vessels, each with a different function in preparing food, such as pots, casseroles, frying pans, baking pans, and lids. At the same time, some domestic vessels, such as bowls, basins, and storage pots, were also recorded, having an important role in the steps that preceded cooking. Their diversity and shapes are related to diets. Previous studies which included cooking ware from Tropaeum Traiani were published by I. Bogdan Cătăniciu and A. Barnea in the monography of the site[13], by E. Gămureac in his analyses concerning the material from the B edifice (in the sector B of the city)[14], and by M. Ionescu, E. Gămureac and F. Drăghici who took into the consideration the edifice A9[15].

As all of the cooking pots from Tropaeum Traiani, sector A, are wide-mouthed, with diameters from 10 to 18 cm, enabling easy access, and a height equal to (or more probably larger than) the rim diameter, we believe they were used for foods with high liquid content[16]. Almost all the fragments made initially in an oxidizing atmosphere present secondary burning achieved during the use. In contrast, some are used until their fabric becomes dark grey and probably abandoned when they crack. The cooking pots have two types of bases: the flat ones (Pl. II/1**/INV 67/2015**) made in kaolinic fabric or the small convex ones (Pl. II/2**/INV 5198/2006**) made in oxidizing atmosphere fabric. Therefore, some of them were used on hearths as they are best suited for large bases, while the others on embers suited for sized bases[17]. Unfortunately, only these two bases were recovered from the excavation, but the analogies give us the opportunity to make these clarifications. Another interesting aspect worth mentioning is the presence of a fragment of a spouted pot (Pl. II/3**/ INV 3950/2005**). Unfortunately, the lack of the rim and of some other shape particularities did not allow us to assign it typologically.

Because there are no completely preserved kitchen vessels, they have been divided according to their upper parts' shapes and fabrics.

We used the typologies already published by Ș. Honcu[18], A. Opaiț[19], A. Bădescu[20], and the ones dedicated to Halmyris[21], Histria[22], or Capidava[23]. Most of these vessels are proposed for local production, but a few of them might represent a product of another provincial workshop, as is the case of the pots made in kaolinic fabric[24] or the types represented by a few fragments which can denote their import from other regional workshops.

Quartz is the main ingredient in the fabric of the cooking pots, and it is the temper that gives it toughness[25]. Another important category discovered at Tropaeum Traiani is the pots that belong to the Sântana de Mureș Chernyakhov culture[26].

Typology

Pots

Honcu Type I

Ș. Honcu[27] provided a complete discussion of the vessel type while A. Opaiț and M. Ionescu[28] divided them into two variants corresponding to two fabrics, indicating multiple workshops. The first one is red-brownish fabric, while the second is made of a whitish fabric, kaolin, perhaps imported from Durostorum[29]. The rim is vertical, rounded on the upper part, with an inner concavity for the lid to be placed; an ovoid body and a flat base are the general characteristics of the vessel. Sometimes, under the rim, a slight undercut may appear on the junction of the body with the rim. The vessels from Tropaeum Traiani have a rim diameter that varies from 11.5 cm to 17 cm, and they belong to different variants as the shapes of the rims vary. The common element of the vessels from Tropaeum Traiani is the kaolinic fabric with colour that varies from very pale brown (10YR 8/2–8/3) to pink (7.5YR 8/3).

Dated: 2nd–5th centuries AD.

Analogies: Tropaeum Traiani[30], Troesmis[31], Noviodunum[32], Argamum[33], Histria[34], Tomis[35], Callatis[36], Topraichioi, Ibida, Caugagia[37], Niculițel[38].

Catalogue:

INV 25/2015. TT 2015, Sector A, S 43, -0.42/-0.20/-0.70 m; RD[39] = 11.5 cm; PH = 2.8 cm (Pl. II/4).

INV 191/2014. TT 2014, Sector A, S 43; RD = 16 cm; PH = 2.2 cm (Pl. II/5).

INV 280/2013. TT 2013, Sector A, S 18 B, -0.30–0.67 m; RD = 12 cm; PH = 3.5 cm (Pl. II/6).

[12] Bugoi *et alii* 2021.
[13] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.12.
[14] Gămureac 2009, p. 256–257, Pl. VI/43–47.
[15] Ionescu *et alii* 2013, p. 173–216.
[16] Villing, Spataro 2015, p. 6.
[17] Villing, Spataro 2015, p. 6.
[18] Honcu 2017.
[19] Opaiț 2004.
[20] Bădescu 2020.
[21] Topoleanu 2000.
[22] Suceveanu 2000.
[23] Opriș 2003.
[24] The areas of kaolinic clay deposits were mentioned by Băjenaru 2018, p. 239, Fig. 1.
[25] Villing, Spataro 2015, p. 11.
[26] Comșa 1972, p. 230.
[27] Honcu 2017, p. 43–50.
[28] Opaiț, Ionescu 2016, p. 74.
[29] Opaiț, Ionescu 2016, p. 74.
[30] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.9.
[31] Opaiț 1980, p. 330, Pl. I/2.
[32] Honcu 2018, p. 574, Pl. I/1.
[33] Honcu 2017, p. 43-50, Pl. I–III.
[34] Opaiț 2004, p. 44.
[35] Honcu 2017, p. 43-50, Pl. I–III.
[36] Opaiț, Ionescu 2016, p. 74, Pl. XXII/131–134.
[37] Opaiț 2004, p. 44.
[38] Honcu 2017, p. 43–50, Pl. I–III.
[39] The following abbreviations were used: TT = Tropaeum Traiani; S =Trench; A4 = Edifice no. 4; A5 = Edifice no. 5; RD = rim diameter; BD = base diameter; PH = preserved height; HD = handle diameter.

INV 508/2012. TT 2012, Sector A, S 34-36, -1.50–1.80 m; RD = 13 cm; PH = 2.2 cm (Pl. II/7).
INV 5665/2009. TT 2009, Sector A, S 25; RD = 17 cm; PH = 3.5 cm (Pl. II/8).

Honcu Type IV

This type is characterized by a tall, slightly flaring, trapezoidal rim with or without an inner concavity, and a diameter between 10 cm and 15 cm. The colour varies from red (2.5YR 5/8) to reddish brown (2.5YR 4/4). It contains quartz of different dimensions, mica, and some rare calcareous conglomerates. This type might be the predecessor of the 4th–century type with a groove on top of the rim Opaiț type II.
Dated: 2nd–3rd centuries AD.
Analogies: Noviodunum[40], Tomis[41], Novae[42], Chernomorets[43].
Catalogue:
INV 45/2015. TT 2015, Sector A, S 43, A15/2; PH = 2 cm (Pl. II/9).
INV 225/2016. TT 2016, Sector A, S 46, A 15/2; RD = 10 cm; PH = 2.5 cm (Pl. II/10).
INV 5107/2013. TT 2013, Sector A, S 18, -0.20–0.60 m; RD = 15 cm; PH = 4.5 cm (Pl. II/11).
INV 5330/2008. TT 2008, Sector A, S 22 P, -0.95–1.25 m; RD = 15 cm; PH = 3 cm (Pl. II/12).
INV 5482/2008. TT 2008, Sector A, S 23, -0.45–0.60 m; PH = 3cm (Pl. II/13).

Honcu Type VI

Vertical, tall rim, with a diameter of 14 cm, a small groove on top of the rim, and an ovoid body. The fabric has inclusions of quartz, mica, being similar to the kaolinic fabric. The colour is reddish brown (5YR 5/4). This type might be the predecessor of the 4th-century type with a sharp groove on top of the rim Opaiț type III.
Dated: 2nd–3rd centuries AD.
Analogies: Argamum[44], Histria[45], Ibida[46].
Catalogue:
INV 38/2016. TT 2016, Sector A, S 45, interior A 15/2, -0.43–0.60 m; RD = 14 cm; PH = 4 cm (Pl. III/14).

Honcu Type IX

One upper part fragment; it has a slightly flaring rim with a concavity on the interior part of the rim to support a lid, while the ovoid body is grooved. The colour is very dark grey (10YR 3/1). It might have been made in same workshops, such as **INV 269/2016** (Pl. XV/123).

[40] Honcu 2018, p. 574, Pl. 1/4.
[41] Honcu 2017, p. 56, Pl. V/47.
[42] Klenina 2002, p. 698, Fig. 5.
[43] Hristov 2017, p. 159, Pl. XXV/2.
[44] Honcu 2017, p. 57–58, Pl. VI/54–55.
[45] Suceveanu 2000, p. 120, Pl. 52/4.
[46] Honcu 2017, p. 57–58, Pl. VI/54–55.

Dated: 2nd century AD.
Analogies: Durostorum[47], Histria[48], Sarichioi[49], Chersonesos[50].
Catalogue:
INV 8/2014. TT 2014, Sector A, A 15/2; RD = 12 cm; PH = 9 cm (Pl. III/15).

Hayes 1983 cooking pot Type 1[51]

This type is characterized by a sharp edge of the exterior of the rim and a small concavity on the upper part. The body is ovoid and the base small, concave. They present different fabrics, which means different workshops. **INV 73/2013** and **INV 75/2015** distinguish by their red fabric (2.5YR 5/6–5/8), with small white inclusions and mica. The other fragments also have quartz in their composition but the colour varies from dark reddish grey (5YR 4/2) to brown (7.5YR 4/2–4/3), or even dark grey (7.5YR 4/1) and black (7.5YR 2.5/1) when over-burned. A total of 10 fragments were included in this type, five of them are unillustrated. Worth mentioning is the presence of this type in the Eastern Mediterranean as demonstrated by the discoveries from Knossos[52].
Dated: 2nd–3rd centuries AD.
Analogies: Tomis[53], Dichin[54], Iatrus[55].
Catalogue:
INV 48/2012. TT 2012, Sector A, S 15; RD = 13 cm; PH = 2 cm.
INV 73/2013. TT 2013, Sector A, S 22; RD = 13 cm (Pl. III/16).
INV 75/2015. TT 2015, Sector A, S 45; PH = 2 cm (Pl. III/17).
INV 86/2016. TT 2016, Sector A, S 19, -0.50–0.80 m; PH = 2 cm.
INV 209/2013. TT 2013, Sector A, S 20; RD = 12 cm; PH = 1.5 cm.
INV 251/2012. TT 2012, Sector A, S 18, -0.80 m; PH = 4.5 cm (Pl. III/18).
INV 330/2011. TT 2011, Sector A, S 24; RD = 16 cm; PH = 3 cm (Pl. III/19).
INV 608/2012. TT 2012, Sector A, S 37, -0.90 m; RD = 14 cm; PH = 2 cm (Pl. III/20).
INV 5327/2008. TT 2008, Sector A, S 16, -0.83–1.11 m; RD = 15 cm; PH = 2 cm.
INV 6012/2006. TT 2006, Sector A, S 15, -0.70–1.20 m; RD = 16 cm; PH = 3 cm (Pl. III/21).

Topoleanu Type IV

Flaring rim, with a groove on the exterior and a concavity for the lid to be placed. It preserves traces of soot on the exterior and is made of a kaolinic fabric.

[47] Honcu 2017, p. 63, Pl. VIII/74.
[48] Suceveanu 2000, p. 121, Pl. 53/15.
[49] Baumann 1995, p. 201, Pl. XV/26.
[50] Golofast, Ryzhov 2013, p. 91, Pl. 48/12.
[51] Hayes 1983, p. 122, Fig. 5/56–57.
[52] Hayes 1983, p. 122, Fig. 5/56–57.
[53] Băjenaru 2013, p. 63, Pl. 8/60–61.
[54] Swan 2019, p. 495, Fig. 20/10/46a.217–219, Fig. 20/11.
[55] Böttger 1982, p. 135–136, Taf. 47/494–497.

Dated: 2nd century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[56], Halmyris[57], Histria[58].
Catalogue:
INV 184/2011. TT 2011, Sector A, S 17; PH = 2.5 cm (Pl. III/22).

Suceveanu Type XLI

Vertical rim, with a concavity on the upper part, carinated body and ovoid handles section. The colour is red (2.5YR 5/6).
Dated: 2nd–3rd century AD.
Analogies: Histria[59], Chersonesos[60].
Catalogue:
INV 6314/2009. TT 2009, Sector A, S 28, -0–0.34 m; PH = 6.5 cm; HD = 2.2/0.9 cm (Pl. III/23).

Opaiț Type II

One of the smallest types discovered in Tropaeum Traiani. It has a rectangular rim, with a diameter varying from 13 cm to 16 cm, and a groove on top of the rim. According to the description made by A. Opaiț, who analysed complete vessels, they have a globular body, missing handles, and a flat base[61].

We divided them into multiple variants according to their fabric.

Variant 1/Honcu Type III

The four rim fragments from Tropaeum Traiani have a trapezoidal rim, with diameters that vary from 12 cm to 14 cm. There is a slight demarcation between the rim and the ovoid body, and a flat base characterizes this type[62]. The colour is red (2.5YR 4/8) but becomes dark reddish grey (2.5YR 3/1) when secondary burning happens during the life span. It contains quartz, mica, rare iron oxides, and calcareous conglomerates. Even though it has a slightly different rim shape, **INV 3856/2005** is made of the same fabric. Therefore, we have included it as a variant of this type, considering it a product of the same workshop.
Dated: 3rd–4th centuries AD.
Analogies: Noviodunum[63], Argamum[64], Telița – *Amza*[65], Fântânele[66], Cogealac[67].
Catalogue:
INV 126/2015. TT 2015, Sector A, S 45; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. IV/24).
INV 194/2012. TT 2012, Sector A, S 30, -0.70–0.90 m; RD = 12 cm; PH = 2.5 cm (Pl. IV/25).
INV 3856/2005. TT 2005, Sector A, A5; RD = 14 cm; PH = 3cm. Analogy for this variant was found at Telița-Amza[68] (Pl. IV/26).
INV 5657/2009. TT 2009, Sector A, S 25; RD = 10 cm; PH = 2.5 cm (Pl. IV/27).
INV 6486/2010. TT 2010, Sector A, S 35–36; PH = 2 cm (Pl. IV/28).

Variant 2-quartz-rich fabric.

The rim is rectangular and characterized by a rounded groove on top of the rim. Its fabric is yellowish red (5YR 4/6), or, when over burned, black (7.5YR 2.5/1). It is abundant in quartz and mica. This variant is composed of four fragments, three of them unillustrated.
Dated: 4th century–beginning of the 6th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[69], Troesmis[70], Halmyris[71], Argamum[72], Histria[73], Ibida[74], Ulmetum[75], Telița[76], Camena[77], Iatrus[78], Karanovo[79].
Catalogue:
INV 76/2014. TT 2014, Sector A, S 18 PV; PH = 2.5 cm.
INV 138/2014. TT 2014, Sector A, S 18 PV (C-D); PH = 2.5 cm.
INV 208/2016. TT 2016, Sector A, S 42; PH = 2 cm (Pl. IV/29).
INV 248/2013. TT 2013, Sector A, S 18, -0.50 m; PH = 2.5 cm.

Variant 3-kaolinic fabric

The shape of the rim is similar to the previous variants but made of a different fabric. These five fragments have a pinkish-white fabric (2.5YR 8/1–8/2) with inclusions of quartz and other unknown brown particles. This variant is composed of five fragments, two of them unillustrated.
Dated: 4th century-first half of the 5th century AD.
Catalogue:
INV 111/2015. TT 2015, Sector A, S 45; RD = 16 cm; PH = 2.5 cm (Pl. IV/30).
INV 228/2013. TT 2013, Sector A, S 18 PV & LSF, -0–0.50 m; RD = 14.6 cm; PH = 3.5 cm.
INV 287/2012. TT 2012, Sector A; RD = 14 cm; PH = 2.5 cm (Pl. IV/31).
INV 3868/2005. TT 2005, Sector A, S 10–11; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. IV/32).
INV 6353/2009. TT 2009, Sector A, S 32; PH = 3 cm.

Variant 4

In a different variant have been included the fragments with a rectangular rim and a groove on top of

[56] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 182, Fig. 146/5.6.
[57] Topoleanu 2000, p. 102, Pl. XXV/220.
[58] Suceveanu 2000, p. 125, Pl. 56/3.
[59] Suceveanu 2000, p. 136, Pl. 63. 10.
[60] Klenina 2018, p. 380, Fig. 32/2.
[61] Opaiț 2004, p. 45.
[62] Opaiț 2004, p. 45.
[63] Topoleanu, Gămureac 2021, p. 113, no. 87–89.
[64] Honcu 2016, p. 95, Pl. I. 4; Honcu 2017, p. 52, Pl. IV/31.
[65] Baumann 1995, p. 96, Pl. LIII/1.
[66] Suceveanu 1988, p. 232, Pl. XVI/167–169.
[67] Lungu *et alii* 1990, p. 172, Fig. 8/2, 4, 6.
[68] Baumann 1995, p. 77–119, Pl. LXIIIa/9.
[69] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.12; Gămureac 2009, p. 256–257, Pl. VI/43–47.
[70] Baumann 1980a, p. 190, Pl. 22/6.
[71] Topoleanu 2000, p. 111, Pl. XXX/261.
[72] Streinu, Dolea 2022, p. 209, Fig. 8/46–47.
[73] Suceveanu 2000, p. 134, Pl. 63/9.
[74] Opaiț 1991c, p. 28, Fig. 4. 11; Honcu 2014b, p. 274, Pl. II/5.
[75] Gămureac 2017, p. 250, Pl. V/22.
[76] Baumann 1980b, p. 306, Fig. 6/1.
[77] Opaiț 2004, p. 45.
[78] Conrad 2007, p. 243, Abb. 39/1172, p. 250, Abb. 51/1033–1034.
[79] Kuzmanov 1985, p. 51, Taf. 30. Г40.

it but with a small vertical neck between the rim and the body. The colour is light grey (10YR 7/2) and contains quartz and mica. This variant is composed of four fragments, two of them unillustrated.
Dated: 4th century–first half of the 5th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[80], Capidava[81], Topraichioi[82], Capaclia[83], Vicus Novus[84].
Catalogue:
INV 12/2013. TT 2013, Sector A, S 42; RD = 13 cm; PH = 4.5 cm (Pl. IV/33).
INV 12/2016. TT 2016, Sector A, S 45; RD = 13 cm; PH = 4 cm (Pl. IV/34).
INV 5118/2006. TT 2006, Sector A, S 17, -0.40–0.60 m; PH = 2 cm.
INV 5277/2008. TT 2008, Sector A, S 22, -0.77–0.90 m; RD = 14 cm; PH = 2 cm.

Variant 5

A slightly different shape of the rim characterizes this variant. The rim is horizontal, but it also has a shallow groove on top of the rim. The fabric contains quartz, mica, and white unknown inclusions. The colour is reddish brown (5YR 5/4) for **INV 246/2011**, while the fragment **INV 541/2012** has a grey core (7.5YR 5/1). Due to the secondary burning, the fragment **INV 5508/2008** has a reddish-brown fabric (5YR 5/4).
Dated: 4th century – first half of the 5th century AD.
Catalogue:
INV 220/2016. TT 2016, Sector A, S 46, A 15/2; RD = 12 cm; PH = 3 cm (Pl. V/35).
INV 246/2011. TT 2011, Sector A, S 26; RD = 12 cm; PH = 3.5 cm (Pl. V/36).
INV 541/2012. TT 2012, Sector A, S 14, -0.95–1.20 m; RD = 13 cm; PH = 2.5 cm (Pl. V/37).
INV 5508/2008. TT 2008, Sector A, S 22, -0.9 m; RD = 15 cm; PH = 3.5 cm (Pl. V/38).

Variant 6

The main difference of the previous variants consists in the lack of the groove on top of the rim. Its fabric contains quartz of different sizes and mica. The colour is light brown (7.5YR 6/4) to brown (7.5YR 5/4).
Dated: 4th–6th centuries AD.
Catalogue:
INV 5649/2009. TT 2009, Sector A, S 25; RD = 11 cm; PH = 2 cm (Pl. V/39).
INV 5589/2009. TT 2009, Sector A, S 27; RD = 12 cm; PH = 2 cm (Pl. V/40).

Variant 7

Is represented only by one fragment, characterized by a triangular rim, slightly flaring with a diameter of 15 cm. The fabric is fine, with white calcareous inclusions, and mica; the colour is yellowish red (5YR 4/6).
Dated: 4th–6th centuries AD.
Catalogue:
INV 6315/2009. TT 2009, Sector A, S 28, -0–0.34 m; RD = 15 cm; PH = 3.5 cm (Pl. V/41).

Opaiț Type III

The most abundant type discovered in Tropaeum Traiani is represented by the fragments included in the Opaiț type III, which is also the most frequent type of pots from the Lower Danube area[85]. A groove on top characterizes this type. The rim's shape could vary from thickened to slightly flaring or rectangular, with dimensions that vary from 12 cm to 17 cm. It is a neckless pot with a globular, carinated body, and a flat base (Pl. II/1); according to A. Opaiț, starting with the 5th century AD, it becomes concave[86]. It was made in multiple workshops, as the fabric inclusions demonstrate. Given the large number and variety of rims and shapes, we propose multiple variants, grouped mainly based on their fabrics.
Dated: 4th–5th centuries AD.

Variant 1 A-kaolinic fabric

The thickened rim is slightly flaring, with a small groove on top. Sometimes, a small concavity on the inner part of the rim appears. They have inclusions of quartz and brown particles. The colour is pale brown (2.5Y 8/3). An exception is represented by fragment **INV 5526/2009**, whose colour is reddish yellow (5YR 7/6). **INV 81/2016** has a dark grey core (7.5YR 4/1) and a brown surface (7.5YR 4/4).
Dated: 4th–5th centuries AD.
Analogies: Sucidava[87], Capidava[88], Noviodunum[89], Topraichioi[90], Telița – *Valea Morilor*[91].
Catalogue:
INV 41/2016. TT 2016, Sector A, S 45, A 15/2, -0.43–0.60 m; PH = 3.5 cm (Pl. VI/42).
INV 67/2014. TT 2014, Sector A, S 48; RD = 12 cm; PH = 3.5 cm (Pl. VI/43).
INV 81/2016. TT 2016, Sector A, S 19, -0.60 m; PH = 2.5 cm; HD = 2.7/1 cm (Pl. VI/44).
INV 219/2016. TT 2016, Sector A, S 46; RD = 15 cm; PH = 4.5 cm (Pl. VI/45).
INV 224/2016. TT 2016, Sector A, S 46, A 15/2; RD = 12 cm; PH = 2.5 cm (Pl. VI/46).
INV 229/2013. TT 2013, Sector A, S 18 PV & LSF, -0–0.50 m; RD = 12 cm; PH = 2.5 cm (Pl. VI/47).
INV 299/2013. TT 2013, Sector A, S 18 B; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. VI/48).

[80] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.5.
[81] Florescu *et alii* 1960, p. 575, Fig. 1/8.
[82] Opaiț 1991a, p. 259, Pl. 47/5.
[83] Baumann 1983, p. 163, Fig. 60/1.
[84] Nuțu 2009, p. 134, Pl. 5/25.
[85] Opaiț 2004, p. 45–46.
[86] Opaiț 2004, p. 45.
[87] Tudor 1948, p. 170, Fig. 21/1.
[88] Florescu *et alii* 1960, p. 575, Fig. 2/2.
[89] Topoleanu, Gămureac 2021, p. 117, no 106.
[90] Opaiț 1991a, p. 258, Pl. 46. 2; Opaiț 2004, p. 45–46, Pl. 35/6.
[91] Baumann 1995, p. 405, Pl. I/4.

INV 5526/2009. TT 2009, Sector A, S 25 P, -0–0.30 m; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. VI/49).

Variant 1B-Coarse quartz-rich fabric

Vertical rim with a short, sharp groove on top. Of the 10 fragments, five remained unillustrated. The fabric contains abundant quartz of large size that can reach 3 mm, iron oxide, and brown particles. The colour is red (2.5YR 4/6).

Dated: 4th–5th centuries AD.

Analogies: Tropaeum Traiani[92], Dinogetia[93], Noviodunum[94], Halmyris[95], Argamum[96], Histria[97], Topraichioi[98], Ibida[99], Tuzla – *Far*[100], Iatrus[101], Chernomorets[102].

Catalogue:

INV 17/2016. TT 2016, Sector A, S 19, -0.50 m; RD = 15 cm; PH = 4 cm (Pl. VII/50).

INV 31/2015. TT 2015, Sector A, S 43, -0.42/-0.20/-0.70 m; PH = 4 cm.

INV 50/2016. TT 2016, Sector A, S 44; RD = 15 cm; PH = 5.4 cm (Pl. VII/51).

INV 98/2013. TT 2013, Sector A, S 25–27; PH = 3.5 cm.

INV 190/2013. TT 2013, Sector A, S 20, -0.63 m; PH = 2 cm.

INV 428/2011. TT 2011, Sector A, S 24; PH = 2.2 cm.

INV 451/2012. TT 2012, Sector A, S 34–36, -1.00–1.20 m; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. VII/52).

INV 3828/2005. TT 2005, Sector A, S 11, -0.50–0.70 m; RD = 15 cm; PH = 3 cm (Pl. VII/53).

INV 5400/2008. TT 2008, Sector A, S 23 P, -0.85–1.00 m; RD = 12 cm; PH = 3 cm.

INV 5538/2009. TT 2009, Sector A, S 30, -0.70–0.80 m; RD = 16 cm; PH = 5 cm (Pl. VII/54).

Variant 1C-Calcareous

Similar rim, with ovoid handles attached under the rim that presents two longitudinal grooves. It contains tiny particles of quartz, white calcareous inclusions, and mica. The colour is yellowish red (5YR 5/6) to red (2.5YR 5/6).

Dated: 4th–5th centuries AD.

Catalogue:

INV 22/2016. TT 2016, Sector A, S 45, -0.43 m; PH = 7.3 cm (Pl. VIII/55).

INV 95/2012. TT 2012, Sector A, S 38; RD = 13 cm; PH = 3 cm.

INV 277/2011. TT 2011, Sector A, S 22; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. VIII/56).

INV 311/2011. TT 2011, Sector A, S 19–21, A 15/2; PH = 3 cm.

INV 5080/2006. TT 2006, Sector A, S 16, -0.98 m; RD = 15 cm; PH = 3.5 cm; HD = 2/1.2 cm (Pl. VIII/57).

INV 5229/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; RD = 13 cm; PH = 3 cm (Pl. VIII/58).

INV 5530/2009. TT 2009, Sector A, S 25 P, -0–0.30 m; PH = 2.5 cm.

INV 6345/2009. TT 2009, Sector A, S 24 P, -0.85–1.00 m; RD = 17 cm; PH = 7 cm; HD = 2.8/1.1 cm (Pl. VIII/59).

Variant 1D-Iron Oxide

Similar thickened rim with a deep groove on top of the rim. The fabric contains quartz and iron oxides.

Dated: 4th–5th centuries AD.

Catalogue:

INV 83/2016. TT 2016, Sector A, S 19, A 15/2, -0.50–0.80 m; RD = 13 cm; PH = 2.5 cm (Pl. VIII/60).

Variant 2

Faceted, slightly flaring rim with a deep groove on the upper part, making the interior edge higher than the exterior one.

Dated: 4th–5th centuries AD.

Catalogue:

INV 385/2012. TT 2012, Sector A, S 40; PH = 3.5 cm (Pl. IX/61).

INV 5209/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; RD = 12 cm; PH = 4 cm (Pl. IX/62).

INV 5214/2008. TT 2006, Sector A, S 22 P, -0.77–0.97 m; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. IX/63).

Variant 3

Flaring rim with a shallow groove on top, neckless, with a rim diameter that varies from 12 cm to 14 cm. Only one fragment preserves the twisted handles (**INV 5490/2009**). The colour of the fabric is reddish grey to reddish brown (5YR 5/2–5/3). It has fine inclusions of quartz, rarely larger particles of 2 mm, brownish particles. Out of 16 fragments, nine remained unillustrated.

Dated: 4th–5th centuries AD.

Analogies: Histria[103], Gomolava[104], Iatrus[105].

Catalogue:

INV 2/2016. TT 2016, Sector A, S 48, -0.60 m; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. IX/64).

INV 6/2016. TT 2016, Sector A, S 43, -0.80 m; RD = 15 cm; PH = 4 cm (Pl. IX/65).

INV 29/2016. TT 2016, Sector A, S 45, A 15/2, -0.43–0.60 m; RD = 10 cm; PH = 3.5 cm.

INV 49/2016. TT 2016, Sector A, S 44; RD = 13 cm; PH = 2 cm (Pl. IX/66).

INV 51/2016. TT 2016, Sector A, S 44; RD = 13 cm; PH = 3 cm.

INV 136/2016. TT 2016, Sector A, S 48; RD = 14 cm; PH = 3 cm.

INV 168/2012. TT 2012, Sector A, S 38; PH = 3 cm.

[92] Gămureac 2009, p. 258, Pl. VII/54.
[93] Barnea 1969, p. 263, Fig. 9/7.
[94] Topoleanu, Gămureac 2021, p. 117, no. 105.
[95] Opaiț 1991b, p. 153, Pl. 26/156–159.
[96] Coja 1972, p. 38, Fig. 5. 1; Honcu 2016, p. 296, Pl. I/10–11.
[97] Opaiț 2024, p. 137, INV 94; Bădescu, Cliante 2015, p. 220, Fig. 4/7.
[98] Opaiț 1991b, p. 153, Pl. 26/156–159.
[99] Opaiț 1991c, p. 28, Fig. 4/9–10.
[100] Chiriac, Honcu 2014, p. 236–237, Pl. 3/6.
[101] Kuzmanov 1985, p. 49, Taf. 29. Г25.
[102] Hristov 2015, p. 114, Fig. VI/12, 15–16.
[103] Suceveanu 1982, p. 94, Fig. 12/47.
[104] Brunker 1992, p. 31, Pl. 5/37.
[105] Böttger 1982, p. 144, Taf. 48/596.

INV 376/2012. TT 2012, Sector A, S 40; RD = 16 cm; PH = 3 cm (Pl. IX/67).
INV 661/2014. TT 2014, Sector A, S 43; PH = 1.5 cm.
INV 664/2012. TT 2012, Sector A, S 38, -0–0.40 m; RD = 11 cm; PH = 2.5 cm.
INV 3901/2005. TT 2005, Sector A, S 12, -0.40–0.55 m; RD = 16 cm; PH = 3 cm (Pl. IX/68).
INV 5061/2006. TT 2006, Sector A, S 16, -0.30–0.50 m; RD = 14 cm; PH = 2.5 cm.
INV 5113/2006. TT 2006, Sector A, S 17, -0.40–0.60 m; RD = 13 cm; PH = 3 cm.
INV 5326/2008. TT 2008, Sector A, S 16, -0.83–1.11 m; RD = 13 cm; PH = 3.5 cm (Pl. IX/69).
INV 5490/2009. TT 2009, Sector A, S 22 P, -0.90 m; RD = 16 cm; PH = 5 cm (Pl. IX/70).
INV 5520/2009. TT 2009, Sector A, S 28, -0.35 m; PH = 3 cm.

Variant 4

A flaring, thickened rim with a tiny reminiscent groove on top, and handles attached to or under it. It has inclusions of quartz, mica, calcareous and brownish particles. The colour of the fabric is reddish brown (5YR 5/3) to very dark grey (10YR 3/1).
Dated: 4th–5th centuries AD.
Analogies: Sacidava[106], Tropaeum Traiani[107], Ibida[108].
Catalogue:
INV 695/2012. TT 2012, Sector A, S 38, -0–0.70 m; RD = 13 cm; PH = 4.5 cm (Pl. X/71).
INV 5007/2006. TT 2006, Sector A, S 15, -1.10–1.20 m; RD = 14 cm; PH = 4.5 cm (Pl. X/72).
INV 5010/2006. TT 2006, Sector A, S 15, -0.70–1.20 m; RD = 15 cm; PH = 5.5 cm (Pl. X/73).
INV 5211/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; RD = 13 cm; PH = 6 cm (Pl. X/74).

Variant 5

Unique shapes that have three fragments. They have a flaring rim with the exterior edge higher than the interior, lacking the groove on top of the rim, and the body seems to be ovoid. A grooved body characterizes **INV 5017/2006**.
Dated: 4th–5th centuries AD.
Catalogue:
INV 5017/2006. TT 2006, Sector A, S 14, -0.40–0.90 m; RD = 15 cm; PH = 4.3 cm (Pl. X/75).
INV 5022/2006. TT 2006, Sector A, S 14, -0.40–0.90 m; PH = 4 cm (Pl. X/76).
INV 5529/2009 is different and has a thin rim. The fabric is fine, including quartz and mica. The colour varies from yellowish red (5YR 5/6) to dark grey (5YR 4/1) depending on the secondary degree of burning.
Catalogue:
INV 5529/2009. TT 2009, Sector A, S 25 P, -0.30 m; PH = 3 cm (Pl. X/77).

[106] Scorpan 1975, p. 288-289, Pl. VIII.
[107] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.6.
[108] Honcu 2014b, p. 274, Pl. II/6.

Variant 6

A flaring, thickened rim with a groove, making the exterior side remain rounded and prominent, and the handles are attached either to or under it. The fragment **INV 118/2012** has a reddish brown fabric (5YR 5/4). It contains quartz, mica and brownish particles.
Dated: 4th–5th centuries AD.
Catalogue:
INV 118/2012. TT 2012, Sector A, 25/27; RD = 12 cm; PH = 7 cm; HD = 2.2/0.8 cm (Pl. X/78).
INV 120/2012. TT 2012, Sector A, S 27, -0.60–0.80 m; RD = 10 cm; PH = 5 cm (Pl. X/79).

Variant 7

A rectangular with sharpened edges rim. It has a large groove on top of the rim. The first fragment (INV **195/2013**) is neckless, while the second (**INV 223/2016**) has a short neck. The fabric is fine with mica, small quartz, and calcareous inclusions. The colour is yellowish red (5YR 5/6).
Dated: 4th–5th centuries AD.
Catalogue:
INV 195/2013. TT 2013, Sector A, S 20, -0.63 m; PH = 4 cm (Pl. XI/80).
INV 223/2016. TT 2016, Sector A, S 46, A 15/2; RD = 10 cm; PH = 3 cm (Pl. XI/81).

Opaiț Type IV/Hayes 1992 Ware 3A

A vertical, sometimes slightly flaring rim characterizes this type. The top of the rim has a groove, and the interior side has a small concavity. The body is globular, and the base is concave. It is considered an imitation of the Aegean pots[109]. The colour is red (2.5YR 5/8) to reddish brown (5YR 5/4). It contains quartz, mica and some unknown greyish and brown inclusions. **INV 230/2011** has a diameter of the rim 13 cm, the fabric is red, but unglazed, while the example from Saraçhane[110] is glazed.
Dated: second half of the 5th century and the 6th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[111], Halmyris[112], Argamum[113], Histria[114], Ibida[115], Niculițel[116], Saraçhane[117], Ephesos[118], Chersonesos[119].
Catalogue:
INV 120/2011. TT 2011, Sector A, S 34–36; RD = 12 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XI/82).
INV 230/2011. TT 2011, Sector A, S 37; RD = 13 cm; PH = 4.7 cm (Pl. XI/83).

[109] Opaiț 2004, p. 46.
[110] Hayes 1968, p. 205, Fig. C/3.
[111] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.7; Ionescu *et alii* 2013, p. 191, Pl. III/34.
[112] Opaiț 1991b, p. 154, Pl. 27/166; Opaiț 2004, p. 51, Pl. 39/1.
[113] Honcu 2016, p. 295, Pl. I/5; Streinu, Dolea 2022, p. 209, Fig. 8/45.
[114] Opaiț 2024, p. 138–139.
[115] Opaiț 2004, p. 46.
[116] Honcu 2014a, p. 90–91, Pl. 26/212.
[117] Hayes 1968, p. 205, Fig. C/3.
[118] Waldner 2014, p. 455, Taf. 396, K 804.
[119] Golofast, Ryzhov 2013, p. 79, Pl. 31/1.

INV 5471/2008. TT 2008, Sector A, S 23, -0.45–0.60 m; RD = 11 cm; PH = 3 cm (Pl. XI/84).
INV 5527/2009. TT 2009, Sector A, S 25 P, -0–0.30 m; RD = 12 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XI/85).

Opaiț Type V

This type has a flaring, rounded rim and a slight concavity on the inside for the lid to be placed. It is neckless and has an ovoid body. It contains quartz, mica and abundant white calcareous particles. The colour is red (2.5YR 5/6).
Dated: 4th–6th centuries AD.
Analogies: Topraichioi[120].
Catalogue:
INV 22/2013. TT 2013, Sector A, S 41, -0–0.50 m; RD = 11 cm; PH = 3 cm (Pl. XI/86).

Opaiț Type VII

Long, flaring rim, with a groove on inside, for the lid to be placed. It contains translucid and opaque quartz and mica. The colour is red (2.5YR 4/8), and when over burned, it is dark grey (7.5YR 4/1).
Dated: 5th–6th centuries AD.
Analogies: Sacidava[121], Ibida[122], Nicopolis ad Istrum, Iatrus, Novae[123].
Catalogue:
INV 51/2015. TT 2015, Sector A, S 42; RD = 13 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XI/87).
INV 5521/2009. TT 2009, Sector A, S 39; PH = 2.5 cm (Pl. XI/88).

Opaiț Type IX-2a

It has a flaring rim with a concavity on the inside and a conical, grooved, conical neck. The body is ovoid, and the base is convex. The fabric contains quartz, mica, yellowish calcareous inclusions, and possibly rare iron oxide. Depending on the degree of the secondary burning, the colour is yellowish red (5YR 5/6), reddish brown (5YR 4/3), reddish grey (5YR 5/2), and dark grey (5YR 4/1). It comprises four more fragments unillustrated.
Dated: second half of the 6th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[124], Capidava[125], Halmyris[126], Callatis[127], Ulmetum[128], Sadovec[129], Chernomorets[130], Novae[131], Ephesos[132].

[120] Opaiț 2004, p. 46.
[121] Scorpan 1975, p. 289, Pl. VIII/8.
[122] Opaiț 1991c, p. 28, Fig. 5/18.
[123] Klenina 2006, p. 86, Pl. 46/371.
[124] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.13, p. 190, Fig. 169/5.10; Gămureac 2009, p. 258, Pl. VII/60.
[125] Opriș 2003, p. 116, Pl. XXXV/227.
[126] Opaiț 1991b, p. 154, Pl. 28/169–171; Opaiț 2004, p. 48, Pl. 36/6.
[127] Opaiț, Ionescu 2016, p. 75, Pl. XXIV/144.
[128] Gămureac 2018, p. 327, Pl. V/18.
[129] Kuzmanov 1992, p. 213, Taf. 74/2–7.
[130] Hristov 2017, p. 159, Pl. XXV/5; Hristov 2019, p. 37.
[131] Tomas 2015, p. 65, Table I.
[132] Ladstätter 2008, p. 189, Abb. 32. 38.

Catalogue:
INV 6/2016. TT 2016, Sector A, S 43, A15/2, -0.80–1.1 m; RD = 12 cm; PH = 4 cm (Pl. XI/89).
INV 306/2013. TT 2013, Sector A, A 15/1; PH = 3 cm (Pl. XI/90).
INV 5138/2006. TT 2006, Sector A, S 20, -0.50 m; PH = 2 cm.
INV 5203/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; PH = 3 cm.
INV 5245/2008. TT 2008, Sector A, S 20, -0.60–0.90 m; PH = 2 cm.
INV 5263/2008. TT 2008, Sector A, S 22, -0.77–0.97 m; PH = 2 cm.

Opaiț Type IX-2b

Flaring, rounded rim with a large concavity whose edges are sharp. According to the fabric they may be divided into multiple variants.

Variant 1

The colour is yellowish red (5YR 5/6). It contains quartz, mica, and some inclusions that were vitrified during the firing process; traces of foraminifera and echinoids are still visible, although only some dark spots remain.
Dated: 5th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[133], Histria[134], Novae[135], Ephesos[136].
Catalogue:
INV 147/2015. TT 2015, Sector A, S 45; RD = 14 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XII/91).
INV 6356/20009. TT 2009, Sector A, S 32, -0.30–0.65 m; PH = 2.5 cm (Pl. XII/92).

Variant 2

INV 261/2012 is reddish brown (5YR 5/4). It contains multiple quartz inclusions, opaque and translucent, and mica.
Date: 5th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[137], Halmyris[138], Argamum[139], Oescus[140], Dichin[141], Novae[142].
Catalogue:
INV 261/2012. TT 2012, Sector A, S 18 PV-A, -0.90 m; RD = 15 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XII/93).

Variant 3

The colour is red (2.5YR 5/6) for **INV 53/2011**, while **INV 204/2016** has a grey core colour (5YR 5/1) and a yellowish-red surface colour (5YR 5/6). It contains quartz and multiple, large dimensions of calcareous inclusions.

[133] Ionescu *et alii* 2013, p. 187, Pl. 1/10.
[134] Opaiț 2024, p. 139.
[135] Klenina 1999, p. 90, Fig. 4/3.
[136] Ladstätter 2008, p. 186, Abb. 31/17 (K 379).
[137] Gămureac 2009, p. 259, Pl. VIII/64.
[138] Topoleanu 2000, p. 103, Pl. XXVI/225.
[139] Streinu, Dolea 2022, p. 206, Fig. 7/28
[140] Kabakchieva 2000, p. 72, Taf. XVI/59.
[141] Swan 2019, p. 503, Fig. 20.14/68b.320.
[142] Klenina 2006, p. 86, Pl. 46/380.

Dated: 6th century AD.
Analogies: Halmyris[143], Dichin[144].
Catalogue:
INV 53/2011. TT 2011, S 37; HD = 2.4/1.9 cm (Pl. XII/94).
INV 204/2016. TT 2016, S 21; PH = 3 cm (Pl. XII/95).

Variant 4

One of the fragments included in this variant has an ovoid-shaped handle. It has a very dark grey colour (10YR 3/1). The other fragment is lighter, grey to greyish brown (10YR 5/1–5/2). They contain quartz, mica, and whitish calcareous particles. Their difference consists in temperature achieved during the firing process, but they have similar fabric inclusions.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Ephesos[145].
Catalogue:
INV 3937/2005. TT 2005, Sector A, A5, -0.90–1.60 m; RD = 14 cm; PH = 5 cm (Pl. XII/96).
INV 5112/2006. TT 2006, Sector A, S 17, -0.40–0.60 m; RD = 16 cm; PH = 4 cm; HD = 2.5/1.3 cm (Pl. XII/97).

Opaiț Type X–1

The flaring rim has a groove on the exterior, while a concavity for the lid to be placed is found on the inner part. The rim diameters vary from 12 to 15 cm. It is a neckless type, while the handle is ovoid in section. The colour is grey to very dark grey (10YR 5/1–3/1). One of them, **INV 7/2013**, has a light red exterior colour (2.5YR 6/6). It contains quartz, different sizes, mica, and some unknown brown inclusions. A quite interesting shape has **INV 670/2012**, with its conical neck, two grooves on the rim and a similar fabric with type Opaiț IX 2B, variant 1, with Foraminifera and echinoids and whose dark spots remained.
Dated: 6th century AD- first quarter of the 7th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[146], Capidava[147], Halmyris[148], Histria[149], Ulmetum[150], Piatra Frecăței[151], Sadovec[152], Iatrus[153], Novae[154].
Catalogue:
INV 7/2013. TT 2013, Sector A, S 42; RD = 11 cm; PH = 2 cm (Pl. XIII/98).
INV 174/2016. TT 2016, Sector A, S 48; RD = 16 cm; PH = 3 cm (Pl. XIII/99).
INV 185/2014. TT 2014, Sector A, S 43; RD = 13.6 cm; PH = 4.5 cm (Pl. XIII/100).
INV 670/2012. TT 2012, Sector A, S 38, -0–0.10 m; RD = 15 cm; PH = 4.5 cm (Pl. XIII/101).

Opaiț Type X–3

It has a tall rectangular rim, sometimes with a groove on top. Inside, it has a shallow concavity that ends up in a sharp angle. The rim diameter varies from 12 to 16 cm. The colour is very dark grey (2.5Y3/1). It contains translucid quartz, mica, some white and brown inclusions and shell.
Dated: second quarter of the 5th century AD–6th century AD.
Analogies: Topraichioi[155], Dichin[156].
Catalogue:
INV 28/2011. TT 2011, Sector A, S 33–36; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. XIII/102).
INV 87/2015. TT 2015, Sector A, S 45; RD = 16 cm; PH = 4 cm (Pl. XIII/103).
INV 185/2013. TT 2013, Sector A, S 20, -0.63 m; PH = 2.5 cm (Pl. XIII/104).
INV 380/2012. TT 2012, Sector A, S 43; PH = 2 cm (Pl. XIII/105).

Opaiț Type XII/ "Grey gritty ware" pot, type Kuzmanov 1985, type VII/62

A vertical grooved rim, with a diameter of about 15 cm, and globular body, that end in a convex base. The colour is dark grey (7.5YR 4/1). Given the large mouth of **INV 5080/2006**, we cannot exclude the possibility of its use in domestic activities, as also suggested by the wavy decoration.
Dated: 6th–beginning of the 7th century AD.
Analogies: Halmyris[157], Histria[158], Akra[159], Novae[160], Chernomorets[161].
Catalogue:
INV 5080/2006. TT 2006, Sector A, S 16, -0.98 m; RD = 26 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XIV/106).
INV 5083/2006. TT 2006, Sector A, S 16, -0.98 m; RD = 15 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XIV/107).

Opaiț Type XIV

Vertical rim with a groove on top of it that can sometimes be slightly bevelled towards the interior. They belong to two different variants. Their colour is reddish brown (5YR 4/3-4/4). They include quartz, mica, and unknown white particles.

[143] Opaiț 1991b, p. 155, Fig. 31.
[144] Swan 2019, p. 505, Fig. 20.15/73.362.
[145] Turnovsky 2005, p. 636, Fig. 1/8.
[146] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.8, p. 190, Fig. 168/5.5, p. 192, Fig. 172/5.4; Gămureac 2009, p. 260, Pl. VIII/71–72; Ionescu *et alii* 2013, p. 192, Pl. III/40–41.
[147] Opriș 2003, p. 115, Pl. XXXIV/221.
[148] Topoleanu 2000, p. 112, pots type VII, pl. XXXI/269 (the second half of the 6th century).
[149] Suceveanu 1982, p. 94, Fig. 11/39.
[150] Gămureac 2017, p. 252, Pl. VII/40.
[151] Vâlceanu, Barnea 1975, p. 210, Fig. 2/1.
[152] Kuzmanov 1992, p. 213, Taf. 76/7–10, Taf. 77–78.
[153] Kuzmanov 1985, p. 50, Taf. 29. Г31.
[154] Biernacki, Klenina 2014, p. 152, Fig. 3/2.
[155] Opaiț 2004, p. 47.
[156] Swan 2019, p. 506, Fig. 20/16 / 74c. 383.
[157] Topoleanu 2000, p. 109, Pl. XXVIII/247–248.
[158] Bottez *et alii* 2024, p. 329, Fig. 32/1.
[159] Kuzmanov 1985, p. 54, Taf. 32. Г62.
[160] Klenina 2006, p. 86, Pl. 45/367; Biernacki, Klenina 2014, p. 152, Fig. 3/1; Biernacki, Klenina 2015, p. 380, Fig. 4/11.
[161] Hristov 2019, Ceramic fragments from buildings № 14 and 15, p. 64, Fig. 12.

Dated: 6th–beginning of the 7th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[162], Capidava[163], Halmyris[164], Ibida[165], Iatrus[166], Shumen[167], Dichin[168], Saraçhane[169].
Catalogue:
INV 123/2011. TT 2011, Sector A, S 34–36; RD = 15 cm; PH = 4 cm (Pl. XIV/108).
INV 6416/2010. TT 2010, Sector A, S 36, -0.40–0.80 m; PH = 2.5 cm (Pl. XIV/109).

Opaiț Type XVII.1

The vessels of this type have a vertical rim with a groove at the exterior of the rim and one on the interior. They belong to two different variants. The fragment **19/2015** colour is reddish grey to reddish brown (5YR 5/2–5/3), while the fragment **3860/2005** has a dark grey colour (7.5YR 4/1). They both have inclusions of quartz, mica, and unknown brown particles.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[170].
Catalogue:
INV 19/2016. TT 2016, Sector A, S 44; PH = 3.5 cm (Pl. XIV/110).
INV 3860/2005. TT 2005, Sector A, S 10, A5; PH = 4 cm (Pl. XIV/111).

Opaiț Type XVII.2

A vertical rim, slightly flaring, with a groove on the exterior side of the rim, a concavity on inside, for the lid to be placed, a conical, carinated neck, and ovoid handles attached under the rim. Their fabric is brown to dark grey (7.5YR 4/1–4/2) and dark brown to very dark grey (7.5YR 3/1–3/2). It contains abundant quartz, white particles, and brownish lumps. An interesting shape has **INV 3914/2005**, which preserves a defect, received during the burning process. Three more fragments unillustrated.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Histria[171], Dodoparon, Yambol Region (Bulgaria)[172], Chernomorets[173], Novae[174].
Catalogue:
INV 654/2012. TT 2012, Sector A, S 38; RD = 14 cm; PH = 4 cm; HD = 2/1.3 cm (Pl. XIV/112).
INV 3246/2005. TT 2005, Sector A, S 11, -0.50–0.60 m; PH = 3 cm.
INV 3686/2005. TT 2005, Sector A, S 10–11, A5; RD = 14 cm; PH = 3 cm; HD = 2.2/1.5 cm.
INV 3914/2005. TT 2005, Sector A, S 12, -0.40–0.55 m; PH = 3 cm (Pl. XIV/113).
INV 3918/2005. TT 2005, Sector A, S 12, -0.40–0.61 m; PH = 1.7 cm.
INV 3920/2005. TT 2005, Sector A, A5, -090–1.10 m; PH = 2.5 cm; HD = 2.9/2 cm (Pl. XIV/114).
INV 5227/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; RD = 15 cm; PH = 3 cm (Pl. XIV/115).
INV 5461/2008. TT 2007, Sector A, S 22, from the *dolium*; PH = 3.5 cm (Pl. XIV/116).

Opaiț Type XVII.3

A vertical rim with a groove on its top and a concavity on the inner part characterizes this type. The inclusions consist of quartz, mica, and iron oxide, with calcareous inclusions. An exception is **INV 30/2011**, which has a very dark grey core (2.5Y 3/1) and contains quartz and grog.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[175], Ibida[176], Sadovec[177].
Catalogue:
INV 30/2011. TT 2011, Sector A, S 33–36; RD = 14.7 cm; PH = 6 cm (Pl. XV/117).
INV 245/2012. TT 2012, Sector A, S 38, -0.20–1.00 m; PH = 6 cm (Pl. XV/118).
INV 305/2013. TT 2013, Sector A, S 19–21, A 15/12; RD = 14 cm; PH = 4 cm (Pl. XV/119).
INV 3953/2005. TT 2005, Sector A, A5, -0.90–1.10 m; RD = 10 cm; PH = 6 cm (Pl. XV/120).
INV 5200/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; PH = 4 cm (Pl. XV/121).

Honcu Type VII

The flaring rim has a groove on the top and one on the inner side for the lid to be placed. The exterior side of the rim can be faceted or rectangular. The rim diameter varies from 12 cm to 15 cm. For **INV 5631/2009** and **6378/2010**, the colour is red (2.5YR 4/6), while for **8/2016**, only the surface is red, while the core is dark grey (7.5YR 4/1). Fragment **269/2016** is secondarily over-burnt, and the colour is dark grey (7.5YR 4/1). It contains quartz, mica, and some unknown brown and grey inclusions.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Durostorum[178], Tropaeum Traiani[179], Halmyris[180], Argamum[181], Olbia[182], Saraçhane[183].

[162] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 190, Fig. 168/5.4, p. 191, Fig. 172/5.2; Gămureac 2009, p. 259, Pl. VII/63.
[163] Opriș 2003, p. 115, Pl. XXXIV/223.
[164] Opaiț 1991b, p. 154, Pl. 27/165; Topoleanu 2000, p. 115, Pl. XXXII/283; Opaiț 2004, p. 50.
[165] Opaiț 1991c, p. 28, Fig. 5/16.
[166] Conrad 2007, p. 243, Abb. 39/1176.
[167] Kuzmanov 1985, p. 49, Taf. 29. Г28.
[168] Swan 2019, p. 503, Fig. 20.14/68a. 309.
[169] Hayes 1992, p. 95, deposit 14, Fig. 33. 32; p. 103, deposit 30, Fig. 45. 136.
[170] Bădescu 2021, p. 156, Pl. 112/87.
[171] Suceveanu 1982, p. 89, Fig. 9/13.
[172] Tušlová 2019, p. 82–83, Fig. 7/22–23.
[173] Hristov 2017, p. 108.
[174] Klenina 2006, p. 86, Pl. 46/372.
[175] Ionescu *et alii* 2013, p. 192–193, Pl. III/43.
[176] Opaiț 1991c, p. 35, Fig. 8/58.
[177] Kuzmanov 1992, p. 213, Taf. 79/3.
[178] Honcu 2017, p. 62, Pl. VIII/74.
[179] Gămureac 2009, p. 261, Pl. IX/76–77; Ionescu *et alii* 2013, p. 193, Pl. III/44.
[180] Opaiț 1991b, p. 155, Pl. 31/180; Topoleanu 2000, p. 116, Pl. XXXIII/292.
[181] Honcu 2016, p. 296, Pl. I/9; Honcu 2017, p. 61, Pl. VII/68.
[182] Krapivina 1993, p. 102, Pl. 33/16.
[183] Hayes 1992, p. 95, deposit 14, Fig. 33/17–29.

Catalogue:
INV 8/2016. TT 2016, Sector A, S 43, A12/2, -0.80–1.1 m; RD = 12 cm; PH = 2.2 cm (Pl. XV/122).
INV 269/2016. TT 2016, Sector A, S 47; RD = 14 cm; PH = 3 cm (Pl. XV/123).
INV 5631/2009. TT 2009, Sector A, S 31; RD = 15 cm; PH = 2 cm (Pl. XV/124).
INV 6378/2010. TT 2010, Sector A, S 34, -0.80–1.00 m; PH = 2 cm (Pl. XV/125).

Opaiț Type XVIII

The vessels of this type have rectangular rim, conical, grooved neck, and possibly bag-shaped grooved body. Their rim diameters vary from 10 to 15 cm, while the ovoid handles with longitudinal groove are attached under the rim. We have divided them into two variants, according to their fabric.

Variant 1

It has a relatively high neck with grooves. This variant is made in a reduced atmosphere. Its fragments all have grey (GLEY1 5/1) and dark grey (10YR 4/1) colours. Only one exception may be noticed: fragment **55/2016**, which has a brown colour (7.5YR 4/3), but its exterior is grey and burnished. It contains quartz, mica, iron oxides, and whitish and brown unknown inclusions. The uniformity of the fabric suggests a single centre of production and importation, and the shape is popular in the Lower Danube.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[184], Dinogetia[185], Halmyris[186], Ibida[187], Telița – *Valea Morilor*[188], Sadovec[189], Halicarnassus[190].
Catalogue:
INV 17/2015. TT 2015, Sector A, S 44; PH = 2.5 cm.
INV 23/2015. TT 2015, Sector A, S 43, -0.42/-0.20/-0.70 m; RD = 13 cm; PH = 8.5 cm (Pl. XVI/126).
INV 55/2016. TT 2016, Sector A, S 43, -0.55 m; RD = 20 cm; PH = 3; HD = 3.3/1/5 cm (Pl. XVI/127).
INV 166/2012. TT 2012, Sector A, S 38; RD = 11 cm; PH = 5 cm (Pl. XVI/128).
INV 428/2012. TT 2012, Sector A, S 24; PH = 3.5 cm (Pl. XVI/129).
INV 3922/2005. TT 2005, Sector A, A 5, -0.80–1.10 m; RD = 10 cm; PH = 2.5 cm.
INV 6460/2010. TT 2010, Sector A, S 29–30; PH = 4 cm (Pl. XVI/130).

Variant 2

The fragments included in this variant also vary in colour from red (2.5YR 5/6) to reddish brown (5YR 5/3). Their fabric contains quartz, mica, and rare, tiny iron oxides.
Analogies: Halmyris[191].
Dated: 6th century AD.
Catalogue:
INV 60/2012. TT 2012, Sector A, S 38; PH = 2 cm; HD = 2.6/1 cm.
INV 102/2012. TT 2012, Sector A, S 38; RD = 16 cm; PH = 4 cm (Pl. XVI/131).
INV 5047/2006. TT 2006, Sector A, S 13, -0.30–0.50 m; PH = 2.2 cm.
INV 5106/2006. TT 2006, Sector A, S 18, -0.20–0.60 m; RD = 12 cm; PH = 7 cm (Pl. XVI/132).

Opaiț Type XXII

Variant 1

This first variant is characterized by a flaring rim that ends in a sharp edge. The inner side of the rim has a prominent concavity for the lid to be placed. Its neck is conical and has multiple grooves. The colour is reddish grey (2.5YR 5/1). It is a very fine fabric with no inclusions visible to the naked eye, but it contains tiny particles of mica and quartz.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Callatis[192], Yassıada[193].
Catalogue:
INV 13/2013. TT 2013, Sector A, S 42; RD = 10 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XVII/133).

Variant 2

INV 509/2012 is considered a variant. It is characterized by a flaring rim that ends in a sharp edge. The inner side of the rim has a prominent concavity. It has a short, hourglass-shaped neck. The colour is red (2.5YR 5/8). It contains quartz, mica, and calcareous inclusions.
Dated: 6th century AD.
Catalogue:
INV 509/2012. TT 2012, Sector A, S 34–36, -1.50–1.80 m; RD = 14 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XVII/134).

Kabakchieva 2000, E.70

Variant 1

Flaring rim with a groove on the exterior and a concavity on the inside. It seems to have a neckless shape. It has a dark grey core colour (5YR 4/1) and a light brown surface (7.5YR 6/4). Very fine fabric, with no inclusions visible to the naked eye.
Dated: 2nd–3rd centuries AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[194], Noviodunum[195], Histria[196], Oescus[197].
Catalogue:
INV 3873/2005. TT 2005, Sector A, A5; RD = 10 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XVII/135).

[184] Gămureac 2009, p. 260, Pl. VIII/68–70.
[185] Barnea 1969, p. 263, Fig. 9/9.
[186] Topoleanu 2000, p. 108, Pl. XXVII/241; Opaiț 2004, p. 51.
[187] Opaiț 1991c, p. 28, Fig. 5/22.
[188] Baumann 1995, p. 406, Pl. III/5.
[189] Kuzmanov 1992, p. 213, Taf. 101/3.
[190] Scorpan 1977, p. 289, Fig. 33/6.
[191] Opaiț 1991b, p. 154, Pl. 28/40847.
[192] Opaiț, Ionescu 2016, p. 75, Pl. XIV/144.
[193] Bass, Van Doorninck 1982, p. 177, Fig. 8–15/P 48.
[194] Ionescu *et alii* 2013, p. 189–190, Pl. II/24.
[195] Stănică *et alii* 2021, p. 78–79, Pl. V/25.
[196] Băjenaru 2014, p. 109, Fig 4/38.
[197] Kabakchieva 2000, p. 74, Taf. XVIII/70.

INV 5170/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; RD = 15.5 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XVII/136).
INV 6487/2010. TT 2010, Sector A, S 35–36; PH = 1.5 cm.

Variant 2

A variant is considered **INV 203/2016**. The flaring rim has a groove on the exterior of the rim. At the same time, it has a concavity on the inside, perhaps for the lid to be placed. The handles start under the rim, and the body seems to be carinated. Only two fragments of this type have been discovered at Tropaeum Traiani, and their secondary burning was caused by their use in direct contact with the fire. The fabric of **INV 190/2014** has inclusions of mica and quartz, and the colour is brown (7.5YR 4/4), while **INV 203/2016** has no visible inclusions to the naked eye but contains abundant tiny particles of quartz and mica; it has a dark grey colour (7.5YR 4/1).
Dated: 5th–6th centuries AD.
Analogies: Histria but made out of a kaolinic fabric[198], Hadrianopolis (Albania) in reddish fabric[199], Messene[200], Ephesos[201], Constantinople[202].
Dated: 5th century AD.
Catalogue:
INV 190/2014. TT 2014, Sector A, S 43; RD = 13 cm; PH = 2 cm (Pl. XVII/137).
INV 203/2016. TT 2016, Sector A, S 21; RD = 11 cm; PH = 3 cm (Pl. XVII/138).

Variant 3

Another variant is represented by the fragment with the flaring rim with a groove on the exterior. It has a dark grey core colour (7.5YR 4/1) and a yellowish-red surface (5YR 5/6). Its fabric contains quartz, mica, and some black inclusions that were vitrified during the firing process. The fabric is similar with Opaiț XIII type, Variant 1, suggesting the same workshop.
Dated: 2nd–4th centuries AD.
Analogies: Noviodunum[203], Halmyris[204].
Catalogue:
INV 3965/2005. TT 2005 Sector A, S 10; RD = 11 cm; PH = 2 cm (Pl. XVII/139).

Flaring rim pots

1. Flaring rim with multiple grooves on the interior side of the ovoid body. Their fabric is grey (5YR 5/1) to very dark grey (7.5YR 3/1), very fine, with tiny particles of quartz and mica.

Catalogue:
INV 135/2011. TT 2011, Sector A, S 34–36; RD = 20 cm; PH = 5.5 cm (Pl. XVII/140).
INV 202/2012. TT 2012, Sector A, S 30, -0.70–0.90 m; RD = 10 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XVII/141).
INV 226A/2011. TT 2011, Sector A, S 37; RD = 14 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XVII/142).

2. We considered the fragment **INV 145/2011** as a variant. It has a rounded, flaring rim but a light reddish-brown fabric, with inclusions of quartz, mica, brown particles, and grog. The colour is brown (7.5YR 4/4).

Catalogue:
INV 145/2011. TT 2011, Sector A, S 28; PH = 3 cm (Pl. XVIII/143).

3. Another interesting example is **INV 152/2014**, characterized by the flaring rim, but it is made out of a very fine fabric, in a dark grey colour (5YR 4/1) and presents traces of burnishing on the exterior.

Catalogue:
INV 152/2014. TT 2014, Sector A, S 18; RD = 13 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XVIII/144).

4. The fragment **INV 319/2012** has a more vertical rim. The colour is very dark grey (7.5YR 3/1).

Catalogue:
INV 319/2012. TT 2012, Sector A, S 39, -0.20–0.40 m; RD = 12 cm; PH = 4 cm (Pl. XVIII/145).

5. Similar coarse fabric has **INV 391/2012**. It has a flaring rim. The colour is reddish brown (5YR 5/3).

Catalogue:
INV 391/2012. TT 2012, Sector A, S 34–36, -1.10–1.40 m; PH = 2.5 cm (Pl. XVIII/146).

Rectangular rim pots

The rim is rectangular, and the ovoid body is carinated. The fabric is dark grey (5YR 4/1). A variant may be considered **INV 5217/2006**, which also has a carinated body, but the rim is flaring with a groove on top of the rim.
Catalogue:
INV 231/2013. TT 2013, Sector A, S 18 PV, -0–0.60 m; RD = 15 cm; PH = 3 cm (Pl. XVIII/147).
INV 5217/2006. TT 2006, Sector A, A2 β/γ; RD = 14 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XVIII/148).

Foederati ware

Two interesting fragments may be considered to belong to the "foederati ware", as they are grey in colour, having been produced in a reduced atmosphere. Their rim is rounded with a demarcation between the rim and the body. They also present a concavity on the inside. They belong to two different variants. One base **INV 210/2012**

[198] Opaiț 2024, p. 141.
[199] Xavier de Silva, Sediari 2024, p. 475, Fig. 6/3.
[200] Yangaki 2024, p. 88, Fig. 11/D.
[201] Turnovsky 2005, p. 636, Fig. 1/2.
[202] Hayes 1992, p. 95, deposit 14, Fig. 33/38–39.
[203] Honcu 2018, p. 575, Pl. 1/19.
[204] Topoleanu 2000, p. 101, Pl. XXV/219.

belongs to the same group as it is also made in a grey fabric (7.5YR 5/1) with inclusions of quartz, white unknown inclusions and mica; it is flat and is decorated with some incised dots. Another type of base, that could belong to these pots, is **INV 3984/2005**, and it is characterized by a sharp edge. It is also grey (7.5YR 5/1), with inclusions of mica and quartz. The rims have a very dark grey fabric (7.5YR 3/1) with inclusions of quartz and mica.
Dated: 4th century AD.
Analogies: Bârlad – *Valea Seacă*[205]. Two more fragments of this type remained unillustrated.
Catalogue:
INV 151/2014. TT 2014, Sector A, S 18; RD = 18 cm; PH = 2.5 cm.
INV 210/2012. TT 2013, Sector A, S 20, -0.25–0.55 m; PH = 3.5 cm; BD = 12 cm (Pl. XVIII/149).
INV 219/2013. TT 2013, Sector A, S 18; PH = 2 cm (Pl. XVIII/150).
INV 242/2013. TT 2013, Sector A, S 18 PV, -0.5 m; PH = 2.5 cm (Pl. XVIII/151).
INV 246/2013. TT 2013, Sector A, S 18 PV, -0.5 m; RD = 18 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XVIII/152).
INV 3984/2005. TT 2005, Sector A, S 12, -0.40–0.55 m; BD = 15 cm; PH = 3 cm (Pl. XVIII/153).
IN**V 5043/2006**. TT 2006, Sector A, S 13, -0.30–0.50 m; RD = 17 cm; PH = 3 cm.

Pots of local tradition

Five fragments belong to the local tradition type. One of them is hand-made, three are wheel-made and belong to the storage pots category, while the fifth is an interesting fragment from an incense burner. They do not belong to closed contexts; therefore, it is challenging to assign them chronologically. We propose a large dating from the 2nd century until the 5th century AD.

Pots of local tradition, hand-made

An everted rim. The colour is red (2.5YR 5/6). The fabric contains an agglomeration of quartz of different sizes, and mica.
Dated: 2nd–5th centuries AD.
Catalogue:
INV 5339/2009. TT 2009, Sector A, S 22, -1.24 m; PH = 4 cm (Pl. XIX/154).

Pots of local tradition, wheel-made

1. A rounded, vertical rim with handles attached under it. The core is reddish brown (2.5YR 5/4), and the exterior presents secondary burning. It contains quartz and mica.

Dated: 2nd–5th centuries AD.
Catalogue:
INV 45/2016. TT 2016, Sector A, S 44; PH = 4 cm (Pl. XIX/155).

2. Slightly everted rim decorated with an alveolate band. Its rim diameter is about 23 cm, and we may consider it a storage pot. The large variants of this type were used to store products, while the smaller ones have secondary burning, which indicates their use on fire during the cooking process. The fabric is reddish brown (2.5YR 5/4) and contains grog, quartz and mica.

Dated: middle of the 5th century AD.
Analogies: Transmarisca[206].
Catalogue:
INV 5374/2008. TT 2008, Sector A, S 22, -1.04–1.35 m; RD = 23 m; PH = 4.5 cm (Pl. XIX/156).

3. To a different type belongs **INV 65/2013**. Vertical rim with a small groove on the exterior. Its rim is decorated with incised lines. The colour is reddish grey (2.5YR 5/1), and it contains sparse quartz, mica and unknown white inclusions.

Dated: 2nd–5th centuries AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[207], Popovyane[208].
Catalogue:
INV 65/2013. TT 2013, Sector A, S 41, -0.50–1.10 m; RD = 18 cm; PH = 3 cm (Pl. XIX/157).

Incense burner

An interesting fragment belongs to an incense burner, decorated with an alveolate band on the rim. The colour varies from dark grey to very dark grey (5YR 4/1–3/1). It contains quartz of different sizes and mica.
Catalogue:
INV 5364/2008. TT 2008, Sector A, S 17 P, -1.13–1.40 m; PH = 2.5 cm (Pl. XIX/158).
Analogies (but with different typology): Tropaeum Traiani (ceramic *thuribulum*), Dinogetia (bronze *thuribulum*), Barnea 1979, p. 232–233, plate 98, figs 1–2.

Casseroles

The cooking wares from Tropaeum Traiani are represented especially by the cooking pots, but a few casseroles and bowls could also be identified. The casseroles are characterized by a wide mouth and a flat base, while the shape of the body can vary from conical to truncated, or hemispherical. They were used for different dishes in comparison to the cooking pots. Their wide mouths allow liquid to evaporate, making them suitable for stewing.

Only three fragments of casseroles were discovered.

Type Opaiț 1980, pl. II/3

The rim is flat and thickened to outside, the body is slightly curved and has a flat base. The fabric is very fine, with brown inclusions and quartz. The colour is pink (7.5YR 8/3).
Dated: 2nd–3rd centuries AD.
Analogies: Noviodunum[209].

[205] Palade 1966, p. 263, Fig. 4/6.
[206] Vagalinski 2002, p. 200, Fig. B.
[207] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 182, Fig. 149/1.1.
[208] Vagalinski 2002, p. 200, Fig. D.
[209] Topoleanu, Gămureac 2021, p. 56, catalogue 56.

Catalogue:
INV 5641/2009. TT 2009, Sector A, S 25; RD = 16 cm; PH = 3.5 cm (Pl. XIX/159).

Opaiț 2004, Type I

Horizontal rim, with a groove on the exterior, and a concavity on the upper part, for the lid to be placed. The colour is brown (7.5YR 4/3).
Dated: 4th–5th centuries AD.
Analogies: Topraichioi, Castelu, Varna[210].
Catalogue:
INV 398/2012. TT 2012, Sector A, S 26, -0.8 m; RD = 19 cm; PH = 4 cm (Pl. XIX/160).

Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 182, Fig. 147. 5.5

Rectangular rim, with two grooves on top and a wide diameter (19 cm), conical body, flat base and ovoid handles with two longitudinal grooves. The fabric is fine, with sparse inclusions of quartz and abundant, tiny particles of limestone. The colour is brown (7.5YR 5/4).
Dated: 2nd century AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[211].
Catalogue:
INV 5203/2008. TT 2008, Sector A, S 23, -0.70–1.11 m; RD = 21; PH = 4 cm; HD = 3/1.2 cm (Pl. XIX/161).

Baking pan

One fragment could be integrated into the baking pan category, given its intense secondary burning. The rim is thickened; it has a groove on top of the rim, and a faceted exterior side which forms a sharp edge at the demarcation between the rim and the body. Usually, the vessels from this category are characterized by the body, which has a slightly rounded wall and flat base. Its fabric is secondarily over-burned and contains abundant quartz and brownish inclusions. The core colour is grey (7.5YR 5/1), and on the exterior very dark grey (7.5YR 3/1).
Dated: 2nd–4th centuries AD.
Catalogue:
INV 257/2013. TT 2013, Sector A, S 18, -0.50 m; PH = 2 cm (Pl. XIX/162).

Frying pan

One over burned fragment is considered to belong to a frying pan. The rim is flaring, and the body is truncated conical in the lower part. The fabric has abundant translucent and opaque quartz inclusions, mica and brownish unknown inclusions. The colour is very dark grey (7.5YR 3/1).
Dated: 2nd–4th centuries AD.
Catalogue:
INV. 5336/2008. TT 2008, Sector A, S 22 P, -0.95–1.25 m; RD = 16 cm; PH = 4 cm (Pl. XX/163).

Basins

Type I

A rectangular rim with a groove at the exterior, and two others on the upper part. The wall has a thickness of 2 cm. The fabric is very fine with inclusions of quartz, brown and white unknown inclusions. The colour is light brown (7.5YR 6/4).
Dated: 2nd–5th centuries AD.
Catalogue:
INV 216/2013. TT 2013, Sector A, S 18; PH = 3.5 cm (Pl. XX/164).

Type II

Horizontal large rim, of 31 cm. The colour is grey to brown (7.5YR 5/1–5/2), with inclusions of quartz, mica and red unknown inclusions.
Dated: 2nd–4th centuries AD.
Catalogue:
INV 5266/2008. TT 2008, Sector A, S 22 P, -0.77–0.97 m; RD = 31 cm; PH = 4 cm (Pl. XX/165).

Bowls

The bowls are also wide-mouth vessels, but they were not used on the fire. Their role was to mix and serve the dishes. We have divided the bowls in four types, according to the rim`s shapes. All are made in very fine, grey fabric.

Type I

Rounded rim, turn inward. One of them has a horizontal, ovoid handle. The fabric is very fine, no visible inclusion with the naked eye. It contains mica and some unknown yellowish inclusions, while the colour is grey (Gley 15/1). They both have traces of burnishing on the exterior.
Dated: 2nd–3rd centuries AD.
Analogies: Nuntași[212].
Catalogue:
INV 69/2016. TT 2016, Sector A, S 19, -0.50 m; PH = 3 cm; HD = 2.2/2.2 cm (Pl. XX/166).
INV 5331/2008. TT 2008, Sector A, S 22 P, -0.95–1.24 m; PH = 2.5 cm (Pl. XX/167).

Type II

Everted, slightly sharp rim. No inclusions visible with naked eye, it contains mica and some unknown whitish inclusions, while the colour is dark grey (2.5Y 4/1). This type and the following two types find analogies north of the Danube linked to the presence of Gothic ware.

[210] Opaiț 2004, p. 53–54, Pl. 41/1, 4, 6.
[211] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 182, Fig. 147/5.5.
[212] Radu, Iorguș 2013, p. 130, Fig. 3.

Dated: 4th–5th centuries AD.
Analogies: Leţcani[213], Târgşor[214], Mihăilăşeni[215], Mogoşani[216].
Catalogue:
INV 70/2011. TT 2011, Sector A, S 25 P; PH = 2 cm (Pl. XX/168).

Type III

Vertical rim and a burnished wavy decoration under the rim and the middle side of the body, which is accentuated through a sharp edge. The core is grey (7.5YR 6/1), while the exterior is very dark grey (2.5Y 3/1); it has inclusions of mica.
Dated: 4th–5th centuries AD.
Analogies: Mihăilăşeni, without decoration[217], Sadovec[218].
Catalogue:
INV 210/2011. TT 2011, Sector A, S 37; PH = 4 cm (Pl. XX/169).

Type IV

Thickened, rounded rim, with an internal concavity. The fabric varies from reddish brown (2.5YR 4/3) to grey and dark grey (7.5YR 5/1–6/1). The fabric contains inclusions of quartz opaque and translucent, mica, and some whitish unknown inclusions.
Dated: 4th–5th centuries AD.
Analogies: Leţcani[219], Târgşor[220].
Catalogue:
INV 5173/2006. TT 2006, Sector A, S 11–12; PH = 2 cm (Pl. XX/170).

Varia

Vessel decorated in relief, most probably with a snake. The colour is red 2.5YR 5/6; it contains some unknown white inclusions and mica. Analogy in decoration may be found at Nicopolis ad Istrum[221]. At the same time vessels with snake decoration in relief were discovered in Dacia[222]. A bowl that has a snake decoration was discovered at Troesmis[223]. The shape of the vessel and the snake are different; therefore, they are produced by different potters. At the same time, a similar applied decoration was noticed on the body of a vessel discovered at Durostorum[224].
Dated: Early Roman?
Catalogue:
INV 140/2016. TT 2016, Sector A, S 48; RD = 48 cm; PH = 4 cm (Pl. XX/171).

[213] Bloşiu 1975, p. 237, Fig. 31/7.
[214] Diaconu 1965, p. 45, Pl. LIII/5.
[215] Şovan 2009, p. 31, Pl. 34/6.
[216] Diaconu 1970, p. 12, Fig. 6–7.
[217] Şovan 2009, p. 19, Pl. 13/14, 25, Pl. 23/2.
[218] Kuzmanov 1992, p. 207, Taf. 58/10.
[219] Bloşiu 1975, p. 236, Fig. 25/3.
[220] Diaconu 1965, p. 64, Pl. CVII/5, Pl. CX/3.
[221] Sultov 1985, Table XX/3.
[222] Ardeţ 2009, p. 48–50, Pl. XXI/81–84.
[223] Waldner *et alii* 2016, p. 296, Taf. 24/567.
[224] Muşeţeanu, Elefterescu 2003, p. 121, Pl. 41/5.

Domestic pots

Type I

The trapezoidal rim has a groove on the exterior side and on the top of the rim. It is 15 cm in diameter, but the lack of secondary burning and decoration led to its inclusion in the domestic category as an accessory for preparing meals in the dwelling and preserving milk or yoghurt. It has an ovoid body and a wavy line decoration, followed by a dots line. The vessel from Dodoparon, Yambol Region (Bulgaria)[225] has a spout, while the one from Capidava[226] is undecorated, suggesting local variants of a main regional type. The colour is red (2.5YR 5/6), the fabric is very fine, with inclusions of mica and rare quartz.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Capidava[227], Dodoparon, Yambol Region (Bulgaria)[228].
Catalogue:
INV 5105/2006. TT 2006, Sector A, S 18, -0.20–0.60 m; RD = 15 cm; PH = 4.5 cm (Pl. XXI/172).

Type II

This vessel has a rectangular rim with two small grooves on top of the rim. The colour is pink (5YR 7/4), and there is red paint on the exterior. The fabric is kaolinic, with the inclusion of quartz of different dimensions. Due to its morphological features and exterior paint, we have included it in this category. We have excluded it from the kitchen pots category due to its thickness and paint, which is not characteristic of this category. At the same time, it cannot be a casserole, because a thin vessel wall usually characterizes this category.
Dated: 2nd–4th centuries AD.
Analogies: Halmyris[229], Histria[230], Sarichioi[231], Cogealac[232], Iatrus[233].
Catalogue:
INV 5276/2008. TT 2008, Sector A, S 22, -0.77–0.97 m; PH = 2.5 cm (Pl. XXI/173).

Type III

The fragment **INV 5090/2006** is also in the same category as domestic pots. It is characterized by a rounded horizontal rim with a slight sharpness under the rim. It is made of coarse fabric, has a wall thickness of 0.6 cm, and lacks secondary burning. Its fabric is abundant in quartz and brown inclusions. The exterior is pink (5YR 8/3), and the interior is light red (2.5YR 7/6).

[225] Tušlová 2019, p. 77–78, Fig. 5/7.
[226] Opriş 2003, p. 114, Pl. XXXIII/217.
[227] Opriş 2003, p. 114, Pl. XXXIII/217.
[228] Tušlová 2019, p. 77–78, Fig. 5/7.
[229] Topoleanu 2000, p. 111, Pl. XXX/262.
[230] Suceveanu 2000, p. 136, Pl. 63/12.
[231] Baumann 1995, p. 199–209, Pl. XV/28.
[232] Lungu *et alii* 1990, p. 172, Fig. 8/2.
[233] Böttger 1982, p. 136–137, Taf. 48/508 (the vessels has a different shape of the body).

Dated: 6th century AD.
Analogies: Dichin[234].
Catalogue:
INV 5090/2006. TT 2006, Sector A, -0.88 m; PH = 4.5 cm (Pl. XXI/174).

Type IV

A T-shaped rim, and a sharp angle on the body characterize the vessel. It is made in a grey colour, but the vessel from Dodoparon, Yambol Region (Bulgaria), which shows similarities on the upper part, is reddish yellow in colour[235]. Taking into account its versatile dimensions, the bigger sized are considered storage pots, while the smaller ones, cooking pots. Our fragment is small; it has a thickness of 0.6 cm, but we couldn't calculate its rim diameter, which prevents us from identifying its purpose. However, given the smaller dimensions of **INV 665/2012**, we may propose that it belongs to a cooking pot; it has a very fine fabric, grey (5YR 5/1), and contains tiny fragments of quartz and mica. At the same time, **INV 187/2014** is thicker, most probably used in domestic storage. It has a reddish-brown colour (5YR 4/4), it contains opaque and translucent quartz, mica, and unknown white inclusions.
Dated: 6th century AD.
Analogies: Dodoparon, Yambol Region (Bulgaria)[236], Iatrus[237], Dichin[238], Augusta-Traiana[239].
Catalogue:
INV 187/2014. TT 2014, Sector A, S 43; PH = 4 cm (Pl. XXI/175).
INV 665/2012. TT 2012, Sector A, S 38, -0–0.40 m; PH = 2.5 cm (Pl. XXI/176).

Storage pot

Opaiț 2004, type I

It has a slightly flaring rim with a sharp angle under the rim. The fabric is coarse, and the body is 0.5 cm thick. The colour is reddish brown (5YR 5/4), and it contains quartz of different sizes.
Dated: 4th–5th centuries AD.
Analogies: Tropaeum Traiani[240], Aegyssus, Topraichioi[241], Târgușor[242].
Catalogue:
INV 210/2013. TT 2015, Sector A, S 30, -0.75–0.90 m; BD = 10 cm; PH = 2.5 cm (Pl. XXI/177).
INV 5328/2008. TT 2008, Sector A, S 22P, -0.95–1.25 m; BD = 16 cm; PH = 9 cm (Pl. XXI/178).

Small-sized storage vessel

Type 1

It has a trapezoidal rim and a small groove on top. It is made of fine fabric with inclusions of quartz, mica**,** and rare iron oxides. It is red (2.5YR 5/6).
Dated: 3rd–4th centuries AD.
Catalogue:
INV 6422/2010. TT 2010, Sector A, S 36, -0.40–0.80 m; RD = 16 cm; PH = 3 cm (Pl. XXI/179).

CONCLUSIONS

Despite a reduced ceramic material, it has been possible to identify a large variety of provincial shapes integrated into 26 types of pots, three casseroles, four bowls, four domestic pots, one storage pot, one baking pan, one frying pan, and one small-sized storage vessel. They were produced locally or sometimes in surrounding workshops, imitating provincial shapes. For example, the same types were made in multiple fabrics, indicating various workshops for the same shape. However, as is the case of the kaolinic fabric, a regional workshop is supposed to have produced it. The closest deposit is located in Baciul Valley[243]. However, the quantity of these products is small compared to the vessels made in reddish fabric.

Another interesting category worth mentioning is grey ware, which belongs to the Sântana de Mureș Chernyakhov Culture[244], and includes general use pots, domestic pots and bowls. Their grey ware was recorded until now in multiple cities from the province of Scythia, at Dinogetia[245], Ulmetum[246], Sacidava, Beroe, Aegyssus[247], and Topraichioi[248]. As in the case of grey pottery from Dinogetia[249], at Tropaeum Traiani, the sherds may be found inside the city walls; they belong to all-ceramic categories related to everyday activities. Their presence at Tropaeum Traiani is not surprising as (according to the literary sources) "foederati" units were accepted to settle down inside the borders of the Empire, but outside the city-walls[250]. Therefore, starting from AD 382, the Goths were obliged to do military service for the Empire, within the allied status, and placed under the Gothic command[251]. Also, we can

[234] Swan 2019, p. 497, Fig. 20.12/52.244.
[235] Tušlová 2019, p. 81–82, Fig. 6/18.
[236] Tušlová 2019, p. 81–82, Fig. 6/18.
[237] Böttger 1982, p. 144, Taf. 51/603; Vagalinski 2002, p. 83, 130, Г284.
[238] Swan 2019, p. 493, Fig. 20.9/ 40.204. Considered as a narrow-mouthed jar Type 7 (beaker-like: late 6th century).
[239] Vagalinski 2002, p. 73, 130, Г285.
[240] Bogdan Cătăniciu 1979, p. 184, Fig. 152/5.3.
[241] Opaiț 2004, p. 3.
[242] Diaconu 1965, p. 43, Pl. XL/2.
[243] Băjenaru 2018, p. 239, Fig. 1.
[244] Comșa 1972, p. 230.
[245] Comșa 1967, p. 339–347; Comșa 1972, p. 228–229.
[246] Comșa 1972, p. 229.
[247] Comșa 1972, p. 229; Vagalinski 2012, p. 321–323.
[248] Opaiț 1991d, p. 127–131.
[249] At Dinogetia, the grey ware discovered also *extra muros*.
[250] After the battle in Adrianople (378), the most important change in the urban plan in Tropaeum Traiani was the construction of a fortification attached to the South and South-Eastern sides of the city wall. According to the researchers' opinion, this so-called fortified annex was intended for the Goth federates, who were not allowed to live within the city walls. The same is also valid for the *extra muros* basilica, located outside the city, near the Western Gate; see Ionescu *et alii* 2011, for the annex, and Papuc 2018, for the basilica *extra muros*.
[251] Lee 2008, p. 223.

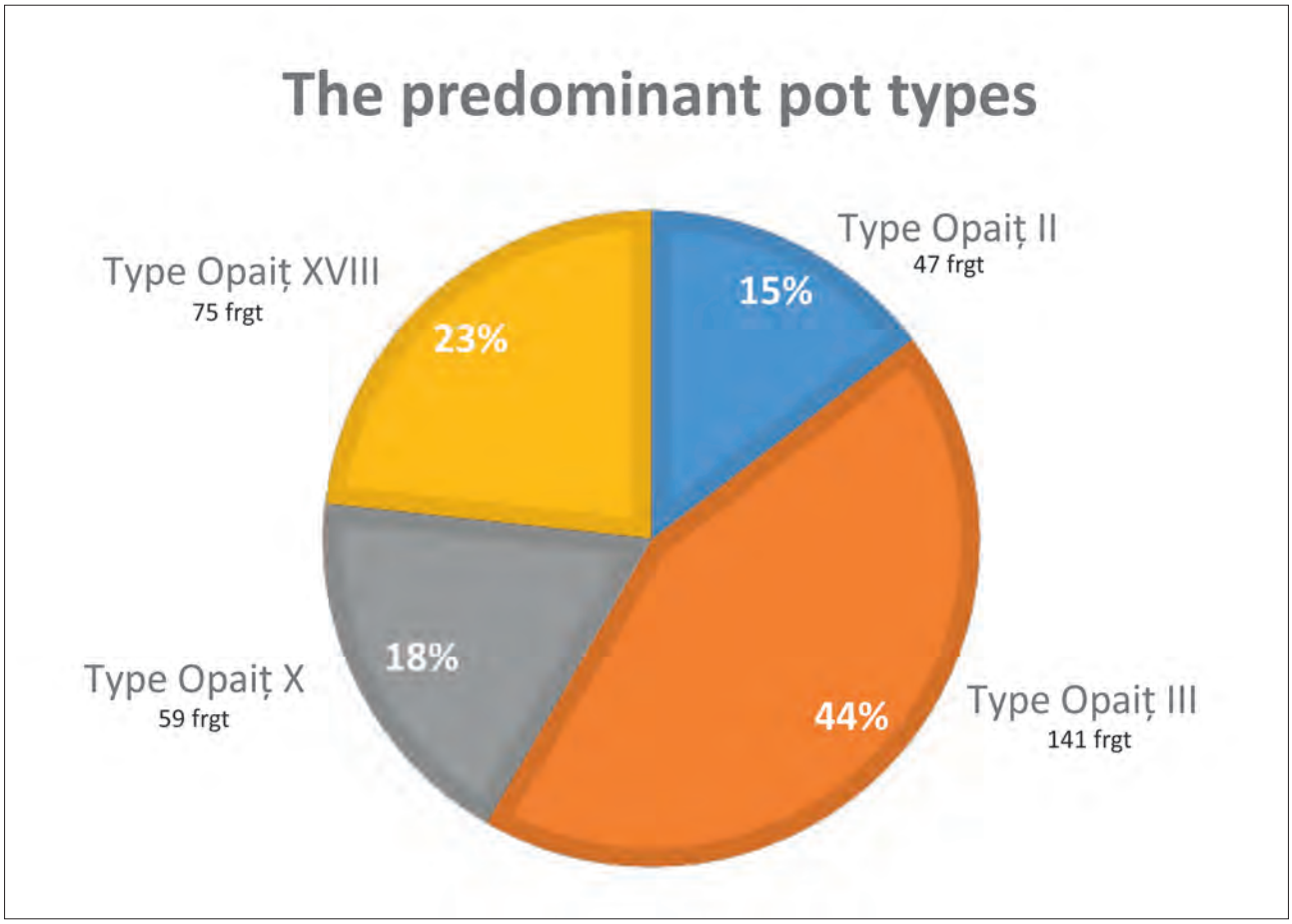

Figure 1. *The predominant pot types.*

find some passages regarding these "foederati" in Scythia. For example, Zosimus reveals the story of Gerontius[252], the Tomis garrison commander, who organizes the defence of the city when it is threatened with being taken by the foederati, Visigoths, settled there by the emperor Theodosius[253]. At the same time, the appearance of the pots of local tradition is important, and it is also mentioned in the first volume dedicated to the city[254], discovered on the third level (N III), dating from the end of the 2nd century – beginning of the 3rd century AD. Still, given the presence of the grey ware, we cannot exclude their dating until the middle of the 5th century AD. These materials are spread through the entire surface of our sector, in the same contexts where we identified Late Roman amphorae such as LRA 1, LRA 2, and LRA 4[255].

Given the degree of fragmentation, no capacity calculation could be conducted on the material from Tropaeum Traiani, Sector A; however, A. Opaiț gave some indication[256]. Likewise, most of them fit into the typology he proposed in 2004. Therefore, the upper parts dimensions generally fit into the provincial types, with rim diameters varying from 12 to 22 cm. In addition to these provincial pots, some vessels represented only by 1 or 2 fragments were also recorded. We believe that they may be regional imports.

The cooking assembly lacks the lids, but one fragment from a frying pan and one from a baking pan could be identified. At the same time, we have very few casseroles; their small number can be explained by their disappearance after the middle of the 5th century[257]. Therefore, the small number of these types may be connected to the chronology of most of the material in the Late Roman period. However, the following campaigns will also provide evidence of these utensils.

The cooking pots date according to the city stratification and the chronology of the other materials, starting in the 2nd century AD and ending at the beginning of the 7th century AD, with a better representation of the Late Roman ones.

Regarding statistics, three types hold supremacy and fall into the typology established by A. Opaiț[258]: type II, III, X, and XVIII (Fig. 1). Type III is the most abundant in terms

[252] Zosimos 4.40, year AD 386.
[253] Vulpe, Barnea 1968, 403–404.
[254] Bogdan Cătăniciu, Barnea, p. 182, Fig. 149/1.1–1.7.
[255] Grigoraș, Panaite 2019.
[256] Opaiț 2004.
[257] Opaiț 2024, p. 155.
[258] Opaiț 2004.

of statistics and diversity of workshops, being made in slightly different shapes and fabrics. Their large quantity is not surprising, as they were discovered in large numbers throughout the province.

The presence of the storage pots is noteworthy. This category is rarely mentioned in the literature, but we find them mentioned by Ș. Honcu, I. C. Opriș[259], and A. Opaiț[260]. Their important role in household activity is doubtless. They stored the needed quantity of products for a short to medium period, were refilled periodically, and thus avoiding opening a large storage vessel daily, which would have led to quick spoilage of some products. At the same time, preserving the flour in small vessels was preferred, given its high spoilage rate at high temperatures.

The ceramic discoveries from Sector A complete our knowledge about the population's diet at Tropaeum Traiani, as already suggested by previous ceramic presentations[261]. In addition, the presence of some Sântana de Mureș pottery categories suggests the occurrence of new populations that brought new dietary habits. It is the same diversified diet identified in other towns and villages of Moesia Inferior and Scythia.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors would like to thank Andrei Opaiț, who read the earlier version of this manuscript and provided valuable suggestions and comments, and Iuliana Barnea for preparing the plates.

REFERENCES

Zosimos, *Zosimus. New History*, A translation with commentary by Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, 1982.

Ardeț 2009 – A. Ardeț, *Tibiscum. Ceramica romană descoperită la Iaz „Traianu"*, Cluj-Napoca, 2009.

Barnea 1969 – I. Barnea, *O casă romană târzie de la Dinogetia*, SCIVA 20(2), 1969, p. 245–266.

Barnea 1979 – I. Barnea, *Arta creștină în România*, vol. I, București, 1979.

Barnea *et alii* 1979 – I. Barnea (coord.), A. Barnea, I. Bogdan Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, G. Papuc, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979.

Bass, Van Doorninck 1982 – G. F. Bass, F. H. Van Doorninck Jr., *Yassy Ada. A Seventh-century Byzantine Shipwreck*, College Station, Texas, 1982.

Baumann 1980a – V. H. Baumann, *Șantierul arheologic Troesmis*, Peuce 8, 1980, p. 151–288.

Baumann 1980b – V. H. Baumann, *Cercetările arheologice din ferma romană de la Teliţa*, MCA 14, 1980, p. 304–313.

Baumann 1983 – V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

Baumann 1995 – V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-VI p. Chr.)*, Tulcea, 1995.

Bădescu 2021 – A. Bădescu, *Ceramica romano-bizantină din secolele IV–VII la Dunărea de Jos*, Onești, 2021.

Băjenaru 2013 – C. Băjenaru, *Contextes céramiques de Tomis (I). Un ensemble de la fin du IIe s. ap. J. C.*, Pontica 46, 2013, p. 41–110.

Băjenaru 2014 – C. Băjenaru, *Early Roman Pottery Groups from the Central Sector of the Late Roman City at Histria*, MCA 10, 2014, p. 105–131.

Băjenaru 2018 – C. Băjenaru, *The Late Roman Kaolinic pottery produced in the province of Scythia*, in: V. Rusu-Bolindeț, C.-A. Roman, M. Gui, I.-A. Iliescu, F.-O. Botiș, S. Mustață, D. Petruț (eds.), *Atlas of Roman pottery workshops from the provinces Dacia and Lower Moesia/ Scythia Minor (1st–7th centuries AD) (I)*, Cluj-Napoca, 2018, p. 239–257.

Biernacki, Klenina 2014 – A. Biernacki, E. Klenina, *Early Byzantine coarse ware from Novae: production and chronology*, in: N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (eds.), LRCW 4, *Late Roman Coarse ware and amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry. The Mediterranean: a market without fronters*, BARIntSer 2616 (1), Oxford, 2014, p. 151–157.

Biernacki, Klenina 2015 – A. Biernacki, E. Klenina, *Early-Byzantine Pottery Workshops in Novae (Moesia II, Bulgaria): Technological, Economic and Historical Aspects*, in: F. Thuillier, E. Louis (eds.), *Tourner autour du pot… Les ateliers de potiers médiévaux du Ve au XIIe siècle dans l'espace européen*, Publications du Centre de Recherches Archéologiques et Historiques Médiévales (CRAHM), 2015, p. 373–381.

Bloșiu 1975 – C. Bloșiu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iași)*, ArhMold 8, 1975, p. 203–279.

Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979 – I. Bogdan Cătăniciu, A. Barnea, *Ceramica și descoperiri mărunte*, in: Barnea *et alii* 1979, p. 177–226.

Bottez *et alii* 2024 – V. Bottez, R. Penea, I. Iliescu, *Preliminary report of the excavations at Histria – the Acropolis Centre-South Sector (IV). The 2019–2020 campaigns*, Peuce SN 23, 2024, p. 297–334.

Böttger 1982 – von Burkhard Böttger, *Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus*, in: *Iatrus-Krivina II*, Berlin, 1982, p. 33–148.

Brunker 1992 – O. Brunker, *Keramicka proizvodnja*, in: V. Dautova Rusevljan, O. Brunker, *Gomolava, Rimski Period*, Novi Sad, 1992, p. 11–59.

Bugoi *et alii* 2021 – R. Bugoi, A. Panaite, C. Alexandrescu, *Chemical analyses on Roman and Late Antique glass finds from the Lower Danube: the case of Tropaeum Traiani*, AAS 13, article 148, 2021, https://doi.org/10.1007/s12520-021-01310-7.

Chiriac, Honcu 2014 – C. Chiriac, Ș. Honcu, *Observații recente asupra așezării antice de la Tuzla-Far (Județul Constanța). Evidența ceramică*. Pontica 47, 2014, p. 233–247.

Conrad 2007 – S. Conrad, *Die Gefäßkeramik*, in: G. von Bülow, B. Böttger, D. Stancev (eds.), *Iatrus-Krivina VI*, Mainz, 2007, p. 209–264.

Comșa 1967 – M. Comșa, *Contributions au problème de la composition ethnique de la Scythie mineure au IVe siècle de notre ère*, Dacia 11, 1967, p. 339–348.

Comșa 1972 – M. Comșa, *Elemente barbare în zona limesului Dunării inferioare în secolele III–IV e.n.*, Pontica 5, 1972, p. 223–234.

Coja 1972 – M. Coja, *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman – Argamum (?)*, BMI 41(3), 1972, p. 33–42.

Diaconu 1965 – Gh. Diaconu, *Târgșor – Necropola din secolele III–IV e.n.*, București, 1965.

Diaconu 1970 – Gh. Diaconu, *Mogoșeni: necropola din secolul al IV-lea e.n.*, Târgoviște, 1970.

Domżalski, Panaite 2019 – K. Domżalski, A. Panaite, *Tropaeum Traiani in the Late Roman trade network and road system. The evidence of the long-distance imports of fine pottery*, Novensia 30, 2019, p. 109–127.

Florescu *et alii* 1960 – G. Florescu, R. Florescu, G. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA 7, 1960, p. 571–582.

Gămureac 2009 – Ș. E. Gămureac, *Edificiul B1 din sectorul B al cetății Tropaeum Traiani. Considerații preliminare privind cercetările din 2005–2008*, Pontica 40, 2009, p. 243–299.

Gămureac 2017 – Ș. E. Gămureac, *The Potsherds in Archaeological Context: Pottery from Late Roman Fort of Ulmetum (4th – 6th cent. AD). Report on the 2012 Archaeological Campaign at the North-west Gate (I)*, Pontica 50, 2017, p. 243–264.

Gămureac 2018 – Ș. E. Gămureac, *The Potsherds in Archaeological Context: the Common Pottery from Late Roman Fort of Ulmetum (4th – 6th Century AD). Report on the 2010–2011 Archaeological Campaign at the North-West Gate (II)*, Pontica 51, 2018, p. 319–342.

[259] Opriș 2003, p. 117–118, cat. 237, 238.

[260] Opaiț 2004, p. 3–4.

[261] Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 188, Fig. 162/5.12; Gămureac 2009, p. 256–257, Pl. VI/43–47; Ionescu *et alii* 2013, p. 173–216.

Grigoraș, Panaite 2021 – B. Grigoraș, A. Panaite, *The Late Roman Amphorae from Tropaeum Traiani, Sector A (north of the Basilica A), 2005–2016*, MCA 17, 2021, p. 87–114.

Grigoraș, Panaite 2023 – B. Grigoraș, A. Panaite, *Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)*, MCA 19, 2023, p. 79–97.

Grigoraș, Panaite 2025 – B. Grigoraș, A. Panaite, *Early Roman Amphorae from Tropaeum Traiani (Constanța, Romania)*, in: G. R. Tsetskhladze, J. Hargrave, M. Manoledakis (eds.), *The Black Sea: Hub of Peoples and Cultures (8th Century BC–5th/6th Century AD): Proceedings of the Seventh International Congress on Black Sea Antiquities (Thessaloniki, 26–30 September 2022)*, Archaeopress, 2025, p. 318–334; https://doi.org/10.2307/jj.27435707.44.

Hayes 1968 – J. W. Hayes, *A seventh-century pottery group*, in: R. Martin Harrison, N. Firatli, *Excavations at Saraçhane in Istanbul: fifth preliminary report*, Dumbarton Oaks Papers 22, 1968, p. 195–216.

Golofast, Ryzhov 2013 – L. A. Golofast, S. G. Ryzhov, *Northern District of Chersonesos in Early Byzantine Period (Blocks X, X-A and X-Б)*, Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria 18, 2013, p. 49–161.

Hayes 1983 – J. W. Hayes, *The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery*, BSA 78, 1983, p. 97–169.

Hayes 1992 – J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2 *The pottery*, Oxford, 1992.

Honcu 2014a – Ș. Honcu, *Vasa po[ta]toria*, in: G. Nuțu, S. Margareta Stanc, D. Paraschiv, *Niculițel. A roman rural settlement in North-East Moesia Inferior. Archaeological & Archaeozoological research*, Archaeologica et Anthropologica II, 2014, p. 81–102.

Honcu 2014b – Ș. Honcu, *Late Roman-Early Byzantine kitchenware from Ibida-Curtain G and Tower 8*, SAA 20, 2014, p. 271–281.

Honcu 2016 – Ș. Honcu, *Ceramica romană de bucătărie descoperită la Argamum-Sector Extramuros*, Arheovest IV(1), 2016, p. 293–308.

Honcu 2017 – Ș. Honcu, *Ceramica romană de bucătărie din Dobrogea (secolele I–III p. Chr.)*, Constanța, 2017.

Honcu 2018 – Ș. Honcu, *Roman kitchenware discovered in the military environment in Dobrudja*, RCRF 45, 2018, p. 573–579.

Hristov 2015 – I. Hristov, *ΧΡΥΣΟΣΩΤΗΡΑ 1 An Early Byzantine Fortress on the Peninsula of Hrisosotira at the Town of Chernomorets 5th –7th century*, Sofia, 2015.

Hristov 2017 – I. Hristov, *ΧΡΥΣΟΣΩΤΗΡΑ 2 An Early Byzantine Fortress on the Peninsula of Hrisosotira at the Town of Chernomorets 5th–7th century*, Sofia, 2017.

Hristov 2019 – I. Hristov, *ΧΡΥΣΟΣΩΤΗΡΑ 3 An Early Byzantine Fortress on the Hrisosotira Peninsula at the town of Chernomorets 5th –7th centuries*, Sofia, 2019.

Ionescu *et alii* 2011 – M. Ionescu, Gh. Papuc, M. Sâmpetru, *Recherches archéologiques de la fortification annexe de la cité Tropaeum Traiani (1990–2006)*, Pontica 44, 2011, p. 343–365.

Ionescu *et alii* 2013 – M. Ionescu, E. Gămureac, F. Drăghici, *The edifice A 9 from the Roman-Byzantine town Tropaeum Traiani*, Pontica 46, 2013, p. 173–216.

Kabakchieva 2000 – G. Kabakchieva, *Oescus I. Castra Oescensia*, Sofia, 2000.

Klenina 1999 – E. Klenina, *Table and cooking pottery of the IV–VI A.D. from the excavation of the episcopal residence in Novae*, in: G. von Bülow, Al. Milčeva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia, 1999, p. 87–93.

Klenina 2002 – E. Klenina, *Some remarks about the Roman and Early Byzantine pottery from Novae (Moesia Inferior)*, in: P. Freeman, J. Bennett, Z. T. Fiema and B. Hoffmann (eds.), *Limes XVIII*, vol. II, Oxford, 2002, p. 695–703.

Klenina 2006 – E. Klenina, *Ceramic tableware and kitchenware of the 3rd–6th century from Novae (Northern Bulgaria)*, Poznań, 2006.

Klenina 2018 – E. Klenina, *Chersonsus Taurica in the Principate. Some aspects of economic history according to archaeological data*, Poznań, 2018.

Krapivina 1993 – V. V. Krapivina, *Ольвия. Материальная культура в I–IV вв. н. э.*, Kiev.

Kuzmanov 1985 – Г. Кузманов, *Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV- началото на VII в.)*, Sofia, 1985.

Kuzmanov 1992 – G. Kuzmanov, *Die lokale Gefässkeramik*, in: S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien) Ergebnisse der deutsch - bulgarisch – österreichischen Ausgrabungen 1934–1937*, München, 1992, p. 201–220.

Lee 2008 – A. D. Lee, *The Army*, in: A. Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History XIII. The Late Empire, A.D. 337–425*, 2008, p. 211–237.

Ladstätter 2008 – S. Ladstätter, *Typochronologische Übersicht spätantiker Küchenware aus Ephesos*, in: M. Steskal, M. la Torre, *Das Vediusgymnasium in Ephesos*, 2008, p. 186–189.

Lungu *et alii* 1990 – V. Lungu, O. Bounegru, A. Avram, *Cercetările arheologice din așezările romane de la Cogealac*, Pontica 23, 1990, p. 161–175.

Mușețeanu, Elefterescu 2003 – C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, București, 2003.

Nuțu 2009 – G. Nuțu, *Cercetări arheologice la limita de sud-vest a orașului Babadag (Vicus Novus?)*, Peuce SN 7, 2009, p. 123–144.

Opaiț 1980 – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8, p. 328–366.

Opaiț 1991a – A. Opaiț, *Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi: V. Ceramica*, Peuce 10, 1991, p. 211–259.

Opaiț 1991b – A. Opaiț, *Ceramica din așezarea și cetatea de la Independența (Murighiol) secolele V î.e.n. – VII e.n.*, Peuce 10, 1991, p. 133–182 (vol. I, text), 165–216 (vol. II, ilustrație).

Opaiț 1991c – A. Opaiț, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, SCIVA 42(1–2), 1991, p. 21–56.

Opaiț 1991d – A. Opaiț, *Elemente etnice nord-dunărene în Scythia Minor (sec. IV–V p. Chr.)*, Peuce 10, 1991, p. 127–131 (volum text), 157–163 (volum ilustrație).

Opaiț 2004 – A. Opaiț, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th–6th centuries AD). Aspects of Economic Life in the Province of Scythia*, Oxford, 2004.

Opaiț 2024 – A. Opaiț, *Histria XVI. The Sacred Area Sector Roman Coarseware (1st–7th centuries)*, Cluj-Napoca, 2024.

Opaiț, Ionescu 2016 – A. Opaiț, M. Ionescu, *Contributions to the economic life of the city of Callatis in light of new ceramics finds (2nd–6th centuries AD)*, ArhMold 39, 2016, p. 57–112.

Opriș 2003 – I. C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV–VI p. Chr.*, București, 2003.

Palade 1966 – V. Palade, *Atelierele pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e.n. de la Bîrlad-Valea Seacă*, ArhMold 4, 1966, p. 261–277.

Panaite 2006 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2005, Constanța, 2006, p. 33.

Panaite 2007 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2006, Tulcea, 2007, p. 23.

Panaite 2009 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A,* CCA, campania 2008, Valahica 21, Târgoviște, 2009, p. 66–67.

Panaite 2010 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2009, Suceava, 2010, p. 13–14.

Panaite 2011 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2010, Sibiu, 2011, p. 10.

Panaite 2012 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2011, Târgu-Mureș, 2012, p. 15–16.

Panaite 2013 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2012, Craiova, 2013, p. 15.

Panaite 2014 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2013, Oradea, 2014, p. 13.

Panaite 2015 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 19–20.

Panaite 2016 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2015, Târgu Jiu, 2016, p. 17.

Panaite 2017 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2016, București, 2017, p. 12.

Panaite 2023 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2022, Târgoviște, 2023, p. 20–23.

Panaite 2024 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2023, Târgu-Mureș, 2024, p. 20–25.

Panaite, Vîlcu 2019 – A. Panaite, A. Vîlcu, *Roman and byzantine coins discovered at Tropaeum Traiani in Sector A, between the years 2005–2016*, MCA 15, 2019, p. 157–169.

Papuc 2018 – Gh. Papuc, *Basilica extra muros de la Tropaeum Traiani, sectorul „Poarta de vest"*, Pontica 51, 2018, p. 241–249.

Radu, Iorguș 2013 – L. Radu, C. Iorguș, *Morminte romane de înhumație descoperite la Nuntași și General Scărișoreanu (Jud. Constanța)*, Pontica 46, 2013, p. 129–143.

Scorpan 1975 – C. Scorpan, *Cetatea romano-bizantină de la Sacidava*, Pontica 8, 1975, p. 263–313.

Scorpan 1977 – C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe –VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia NS 21, 1977, p. 269–297.

Villing, Spataro 2019 – M. Spataro, A. Villing, *Investigating ceramics, cuisine and culture – past, present and future*, in: M. Spataro, A. Villing (eds.), *Ceramics, Cuisine and Culture: The archaeology and science of kitchen pottery in the ancient Mediterranean world*, Oxford, 2019, p. 1–25.

Streinu, Dolea 2022 – A. Streinu, A. Dolea, *Is there anybody out there? Late antique extra muros buildings in the hinterland of Argamum (Tulcea county, Romania)*, Peuce 20, 2022, p. 195–228.

Stănică *et alii* 2021 – A. Stănică, A. Streinu, M. Streinu, *New finds from the Roman Necropolis at Noviodunum*, in: S.-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A.-D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie şi istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări*, BiblIstroPontica-A 21, Cluj-Napoca, 2021, p. 71–90.

Suceveanu 1982 – A. Suceveanu, *Contribuții la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA 33(1), p. 79–107.

Suceveanu 1988 – A. Suceveanu, *Fântânele: contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1988.

Suceveanu 2000 – A. Suceveanu, *La céramique romaine des I–III siècles ap. J.-C.* (Histria X), București, 2000.

Sultov 1985 – B. Sultov, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (IInd – IVth century)*, Sofia, 1985.

Șovan 2009 – L. O. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș - Cerneahov de la Mihălășeni (județul Botoșani)*, Târgoviște, 2009.

Topoleanu 2000 – F. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (secolele I–VII d. Chr.)*, Tulcea, 2000.

Topoleanu, Gămureac 2021 – F. Topoleanu, Ș. E. Gămureac, *Contributions to the study of the Roman pottery from Noviodunum (Romania, Isaccea town, Tulcea county). The 2014 rescue archaeological excavations for the construction of the Border Police Headquarters*, in: S.-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A.-D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie şi istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări*, BiblIstroPontica-A 21, Cluj-Napoca, 2021, p. 91–138.

Tomas 2015 – A. Tomas, *Sixth-century Pottery Kiln from Novae (Moesia Secunda). A Contribution to the Studies on the Local Pottery Manufacturing*, ArchBulg 19(3), 2015, p. 63–73.

Tudor 1948 – D. Tudor, *Sucidava III. Quatrième (1942), cinquième (1943) et sixième (1945) campagnes de fouilles et de recherches archéologiques dans la forteresse de Celei, département de Romanați*, Dacia 11–12, 1948, p. 145–208.

Turnovsky 2005 – P. Turnovsky, *The morphological repertory of Late Roman / Early Byzantine coarse wares in Ephesos*, LRCW 1, 2005, p. 635–645.

Tušlová 2019 – P. Tušlová, *Pottery from a Closed Context at the Late Antique Site of Dodoparon, Yambol Region (SE Bulgaria)*, ArchBulg 23(3), 2019, p. 71–108.

Sultov 1985 – B. Sultov, *Ceramic production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd–IVth century)*, Sofia, 1985.

Swan 2019 – V. G. Swan, *Late Roman and Early Byzantine pottery*, in: A. G. Poulter (ed.), *The transition to the Late Antiquity. Excavations and survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine fort and a Roman aqueduct*, Philadelphia, 2019, p. 458–556.

Vâlceanu, Barnea 1975 – D. Vâlceanu, A. Barnea, *Ceramica lucrată cu mâna din așezarea romano-bizantină de la Piatra Frecăței (secolul al VI-lea e.n.)*, SCIVA 26(2), 1975, p. 209–218.

Vagalinski 2002 – L. F. Vagalinski, *Burnished pottery from the first century to the beginning of the seventh century ad from the region south of the Lower Danube (Bulgaria)*, Sofia, 2002.

Vulpe, Barnea 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, vol. II. Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968.

Waldner 2014 – A. Waldner, *XV. Keramik*, in: H. Thür, E. Rathmayr (Hrsg.), *Das Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheit 6. Baubefund, Ausstattung, Funde,* Forschungen in Ephesos 8(9), Wien 2014, p. 473–588.

Waldner *et alii* 2016 – A. Waldner, B. Kainrath, C.-G. Alexandrescu, *Katalog der Funde*, in: C.-G. Alexandrescu, Ch. Gugl, B. Kainrath (Hrsg.), *Troesmis I, Die Forschungen von 2010–2014*, Cluj-Napoca, 2016, p. 248–428.

Yangaki 2024 – A. G. Yangaki, *Cooking and utilitarian wares from a water crypt in ancient Messene*, RCRF 48, 2024, p. 83–94.

Xavier de Silva, Sediari 2024 – L. Xavier de Silva, C. Sediari, *Echoes of an East-West network through the study of pottery imports and local productions from Hadrianopolis*, RCRF 48, 2024, p. 471–478.

1

2

3

Plate I. *1. Drone-photo of Sector A (2023); 2. Vertical drone-photo of the investigated area; 3. General plan of Sector A (North of the Basilica A).*

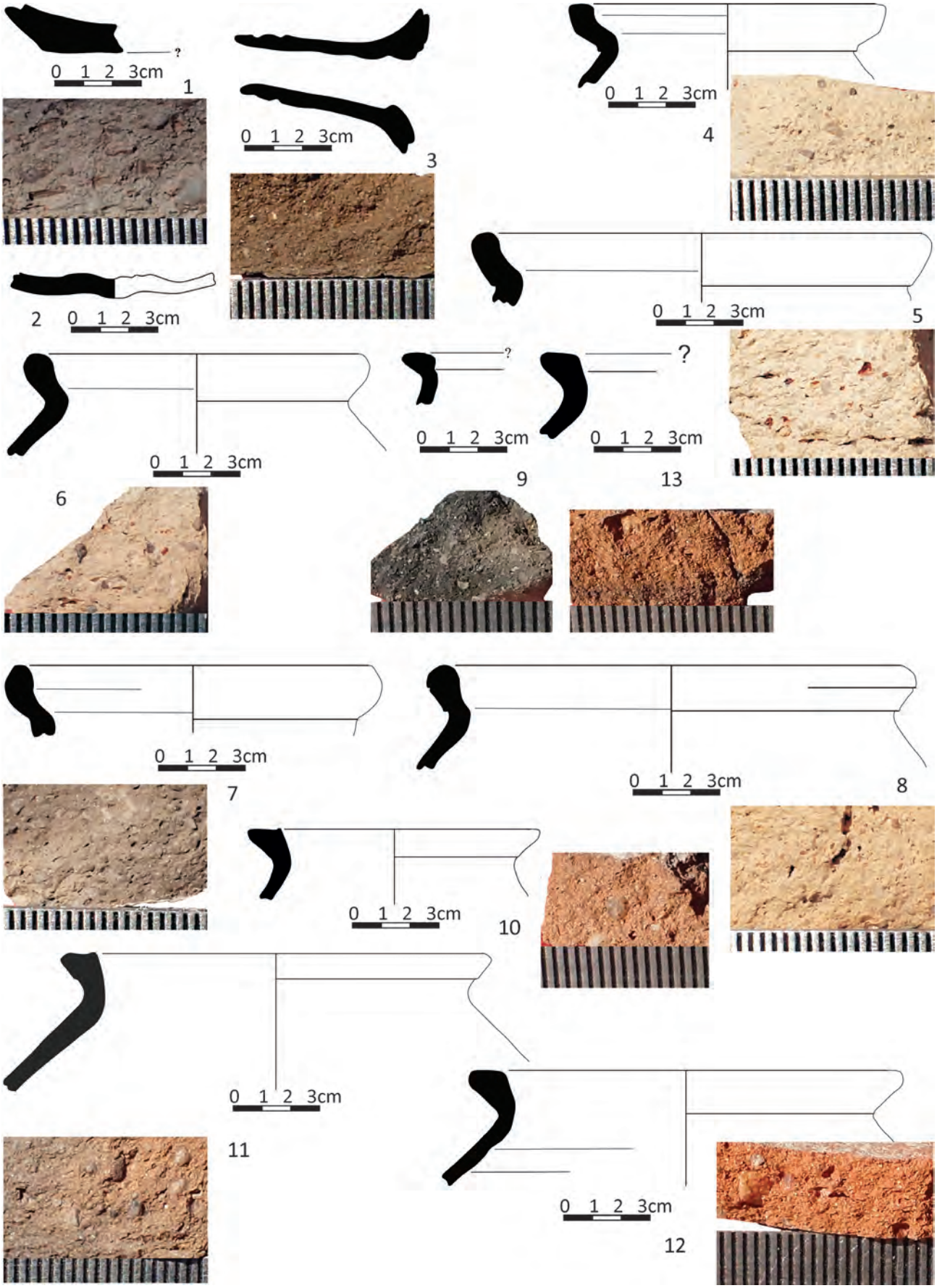

***Plate II**. Pots: 1. (INV 67/2015); 2. (INV 5198/2006); 3. (INV 3950/2005); 4–8. Honcu type I (INV 25/2015, INV 191/2014, INV 280/2013, INV 508/2012, INV 5665/2009); 9–13. Honcu Type IV (INV 45/2015, INV 225/2016, INV 5107/2013, INV 5330/2008, INV 5482/2008).*

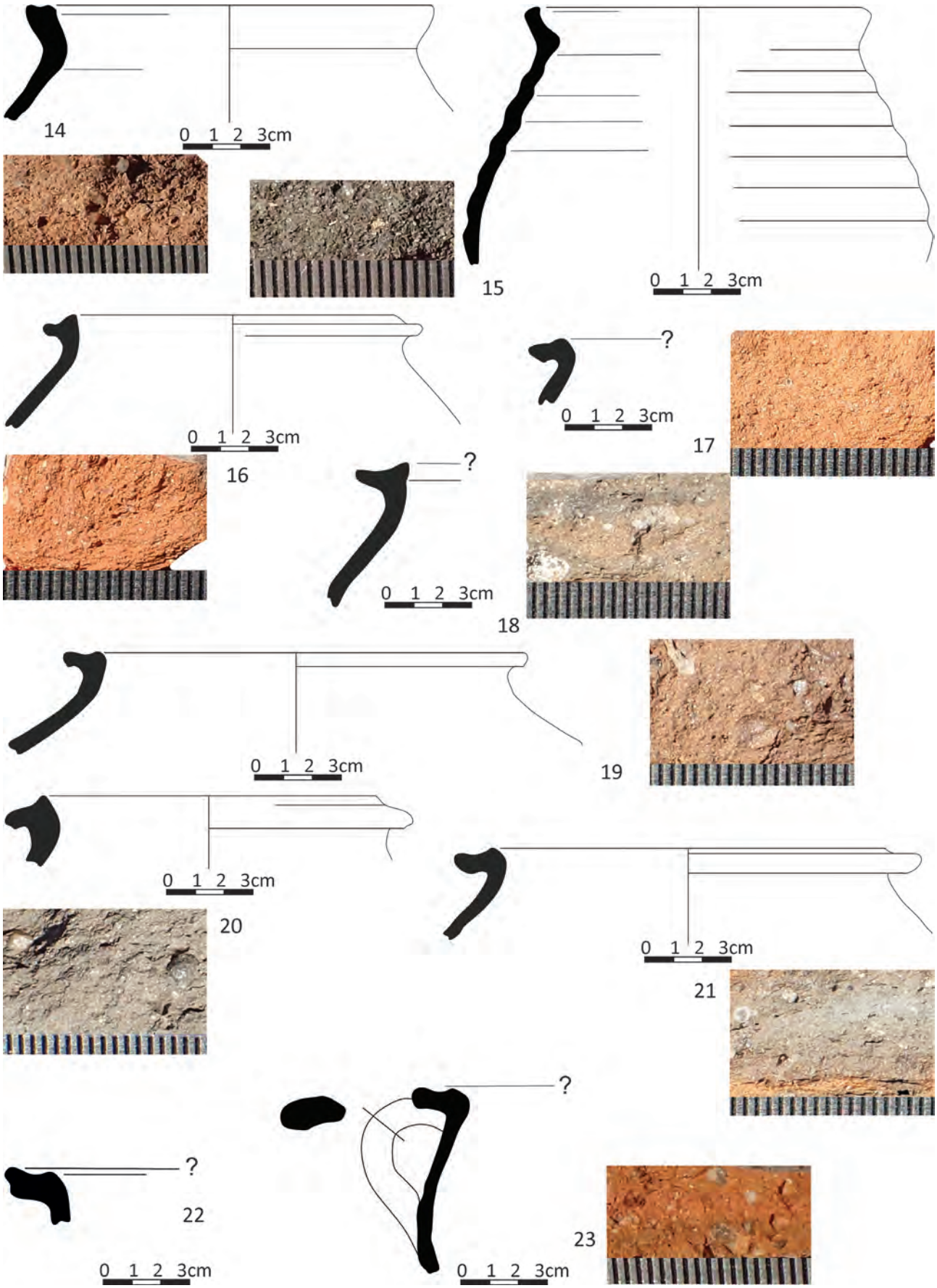

Plate III. *Pots: 14. Honcu Type VI (INV 38/2016); 15. Honcu Type IX (INV 8/2014); 16–21. Hayes 1983 cooking pot type 1 (INV 73/2013, INV 75/2015, INV 251/2012, INV 330/2011, INV 608/2012, INV 6012/2006); 22. Topoleanu type IV (INV 184/2011); 23. Suceveanu Type XLI (INV 6314/2009).*

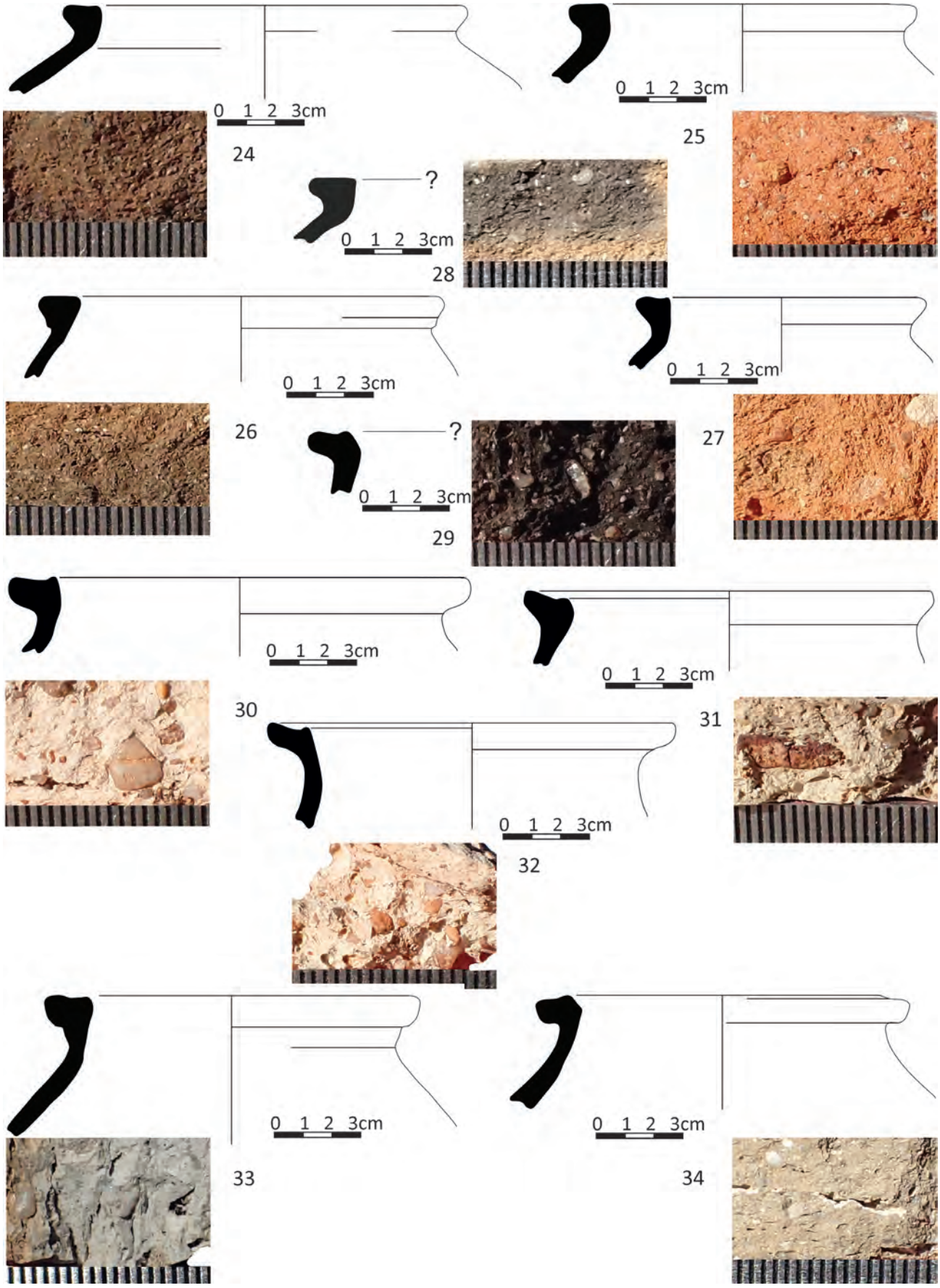

Plate IV. *Pots: 24–28. Opaiţ Type II-Variant 1 (INV 126/2015, INV 194/2012, INV 3856/2005, INV 5657/2009, INV 6486/2010); 29. Opaiţ Type II-Variant 2 (INV 208/2016); 30–32. Opaiţ Type II-Variant 3 (INV 111/2015, INV 287/2012, INV 3868/2005); 33–34. Opaiţ Type II-Variant 4 (INV 12/2013, INV 12/2016).*

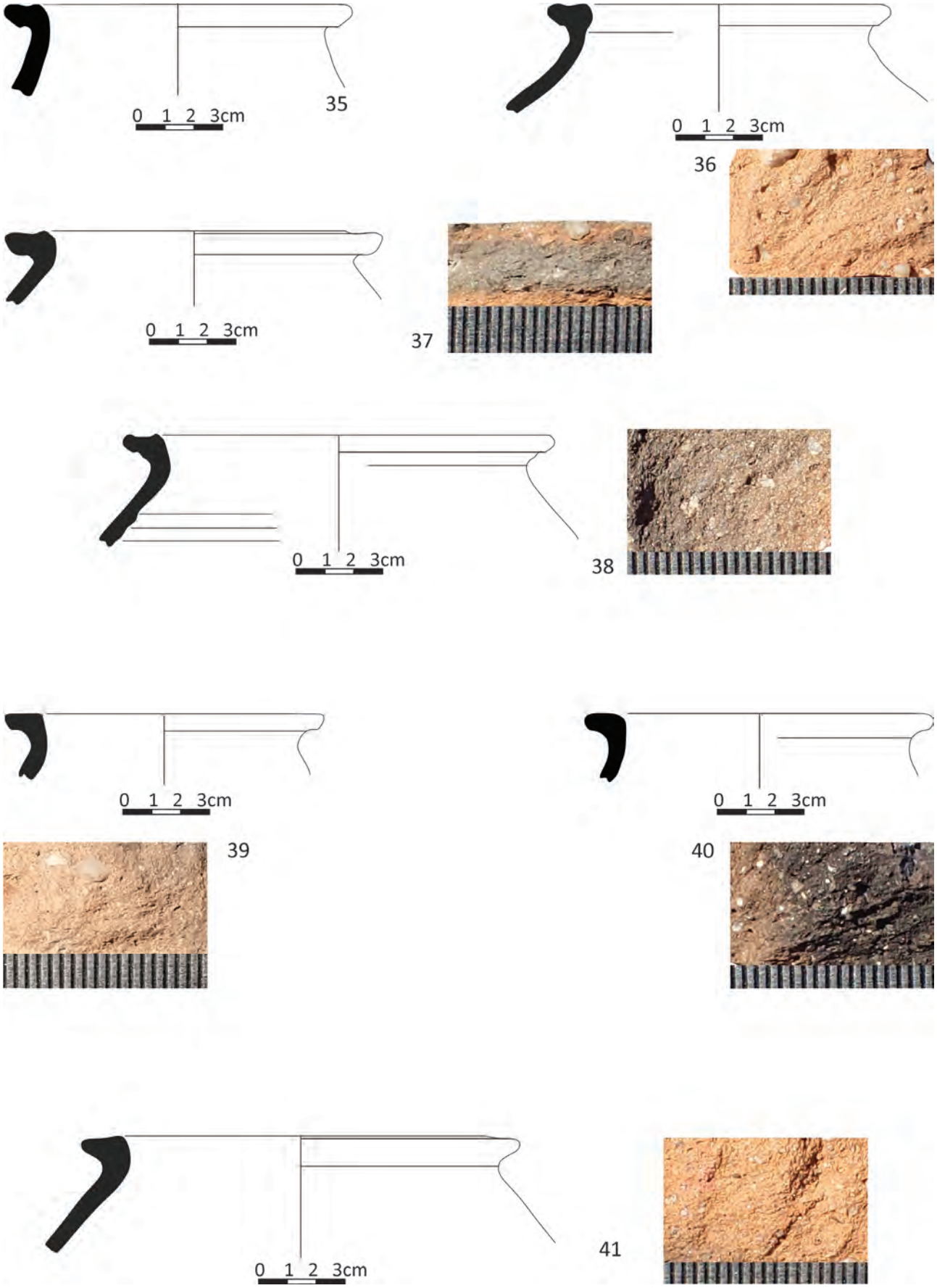

Plate V. *Pots: 35–38. Opaiț Type II-Variant 5 (INV 220/2016, INV 246/2011, INV 541/2012, INV 5508/2008); 39–40. Opaiț Type II-Variant 6 (INV 5649/2009, INV 5589/2009); 41. Opaiț Type II-Variant 7 (INV 6315/2009).*

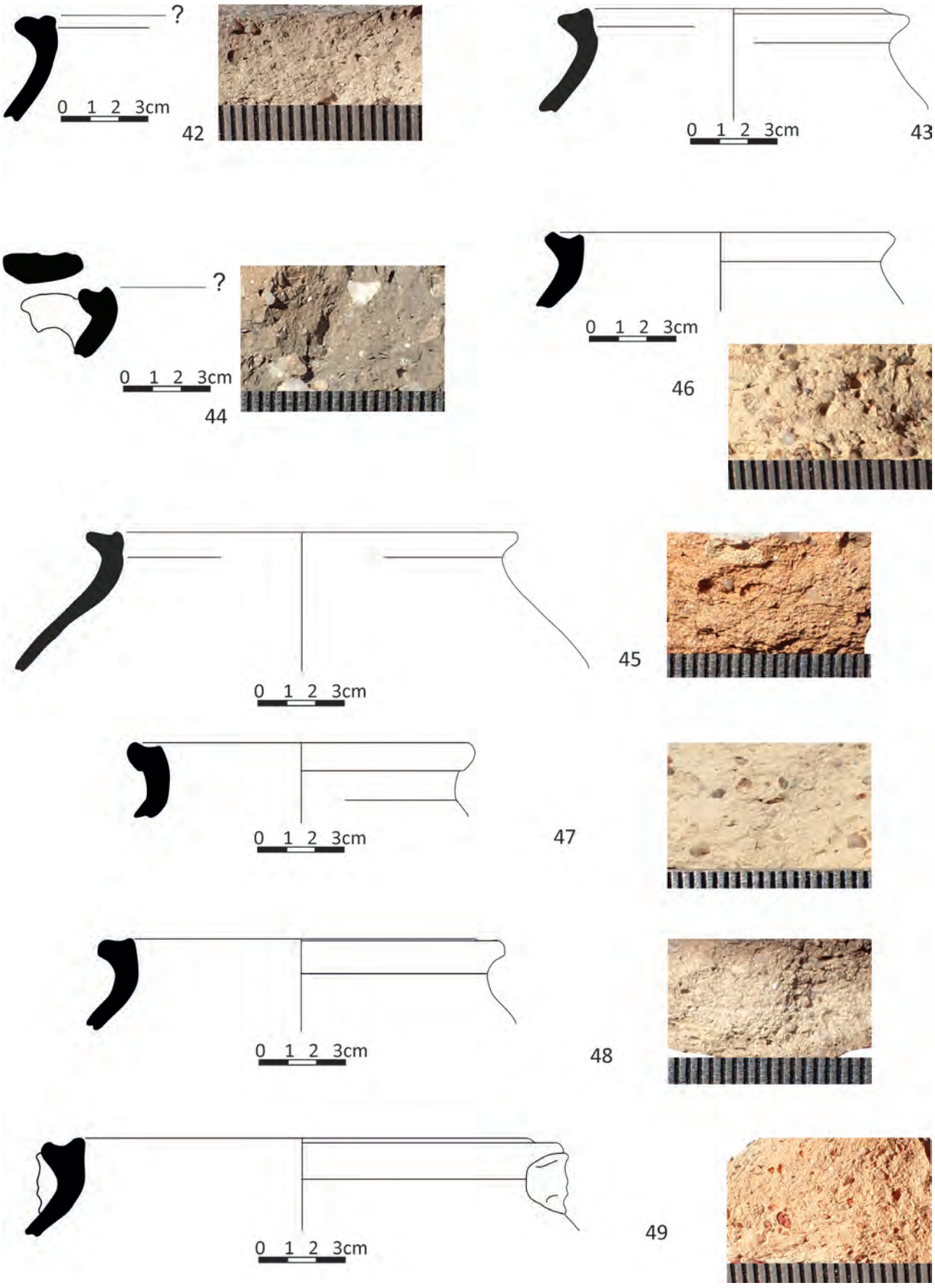

***Plate VI**. Pots: 42–49. Opaiț Type III-Variant 1 A (INV 41/2016, INV 67/2014, INV 81/2016, INV 219/2016, INV 224/2016, INV 229/2013, INV 299/2013, INV 5526/2009).*

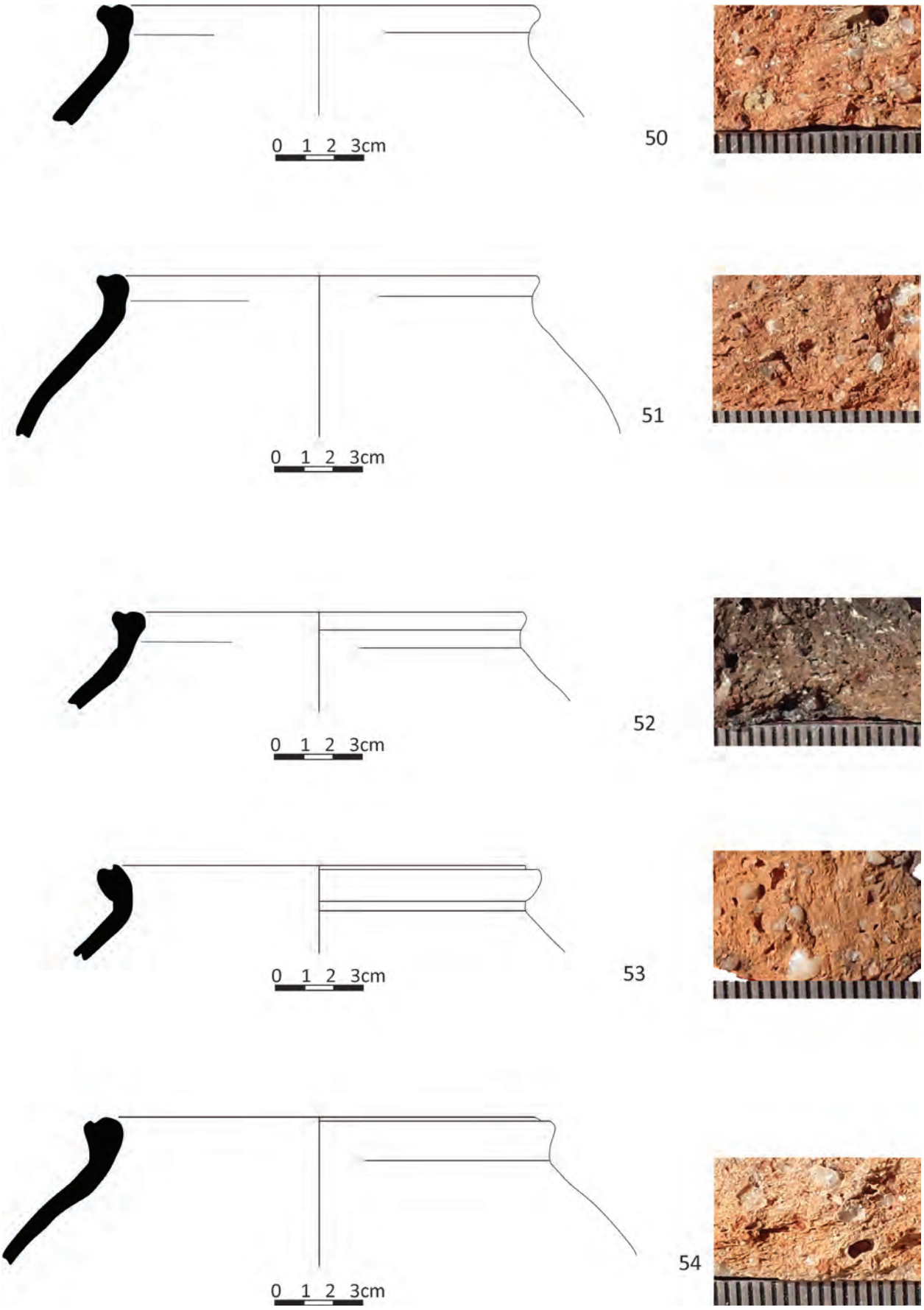

***Plate VII**. Pots: 50–54. Opaiț Type III-Variant 1 B (INV 17/2016, INV 50/2016, INV 451/2012, INV 3828/2005, INV 5538/2009).*

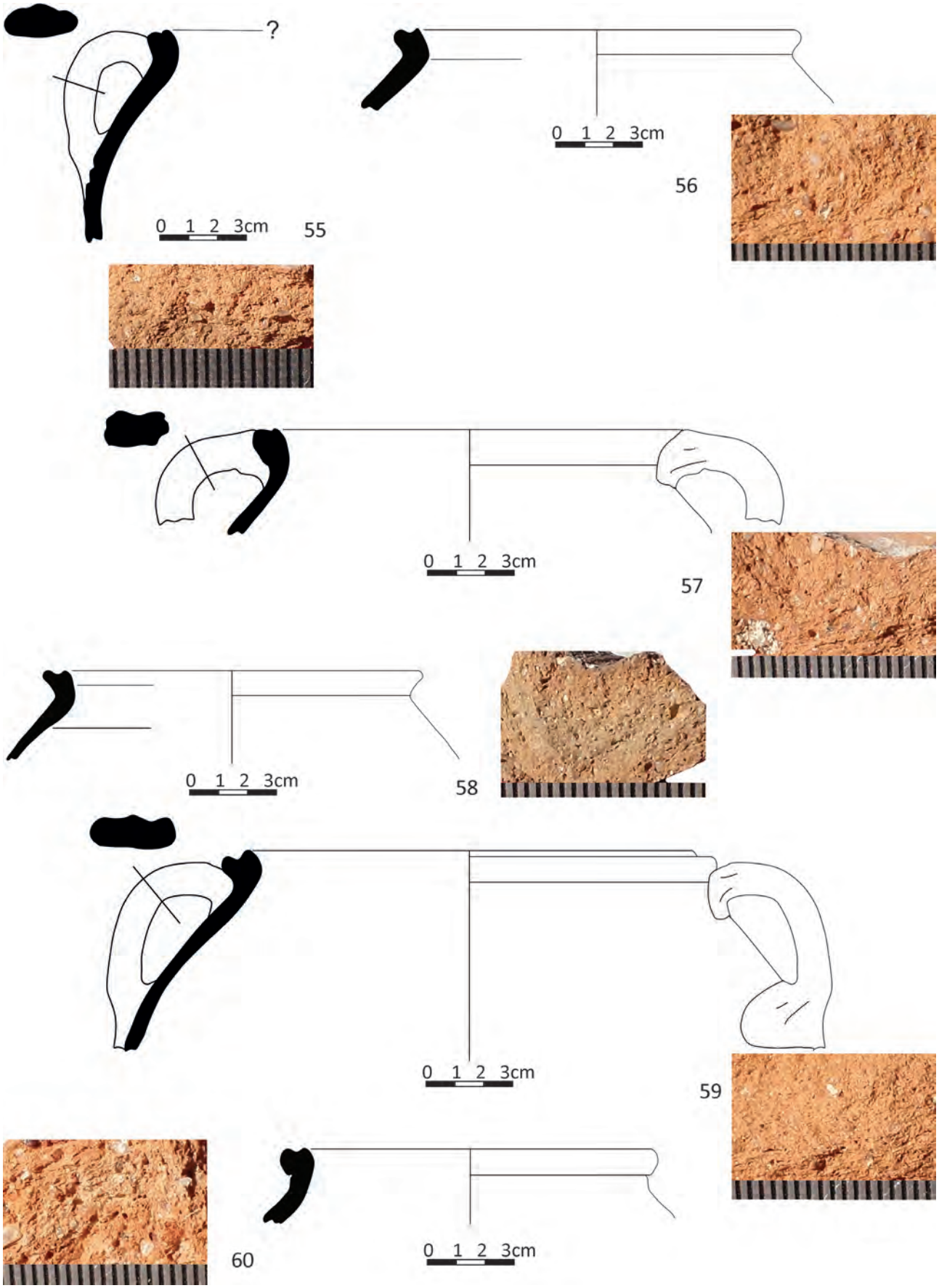

Plate VIII. *Pots: 55–59. Opaiț Type III-Variant 1 C (INV 22/2016, INV 277/2011, INV 5080/2006, INV 5229/2006); 60-Opaiț Type III-Variant 1 D (INV 83/2016).*

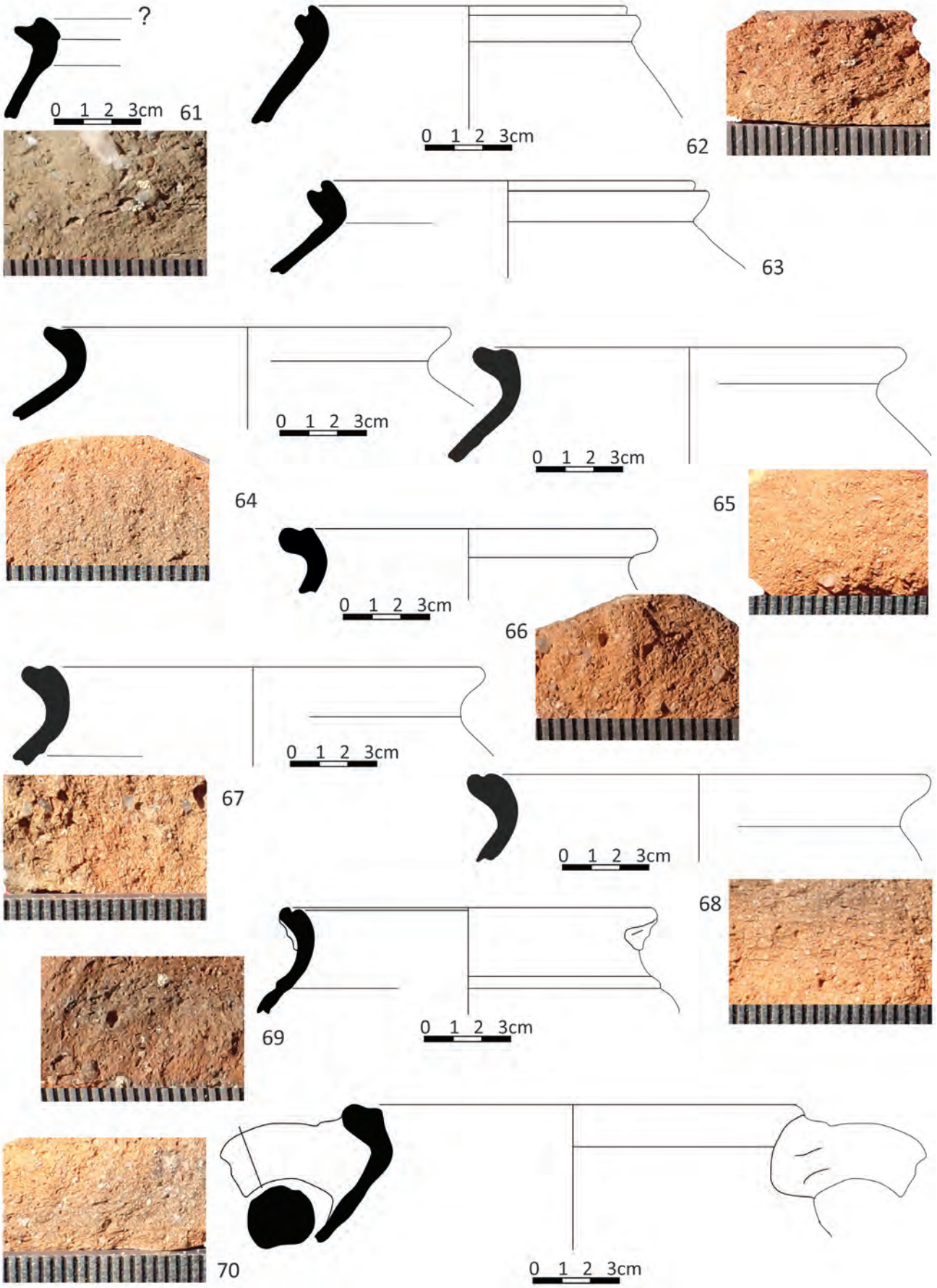

Plate IX. *Pots: 61–63. Opaiț Type III-Variant 2 (INV 385/2012, INV 5209/2006, INV 5214/2008); 64–70. Opaiț Type III-Variant 3 (INV 2/2016, INV 6/2016, INV 49/2016, INV 376/2012, INV 3901/2005, INV 5326/2008, INV 5490/2009).*

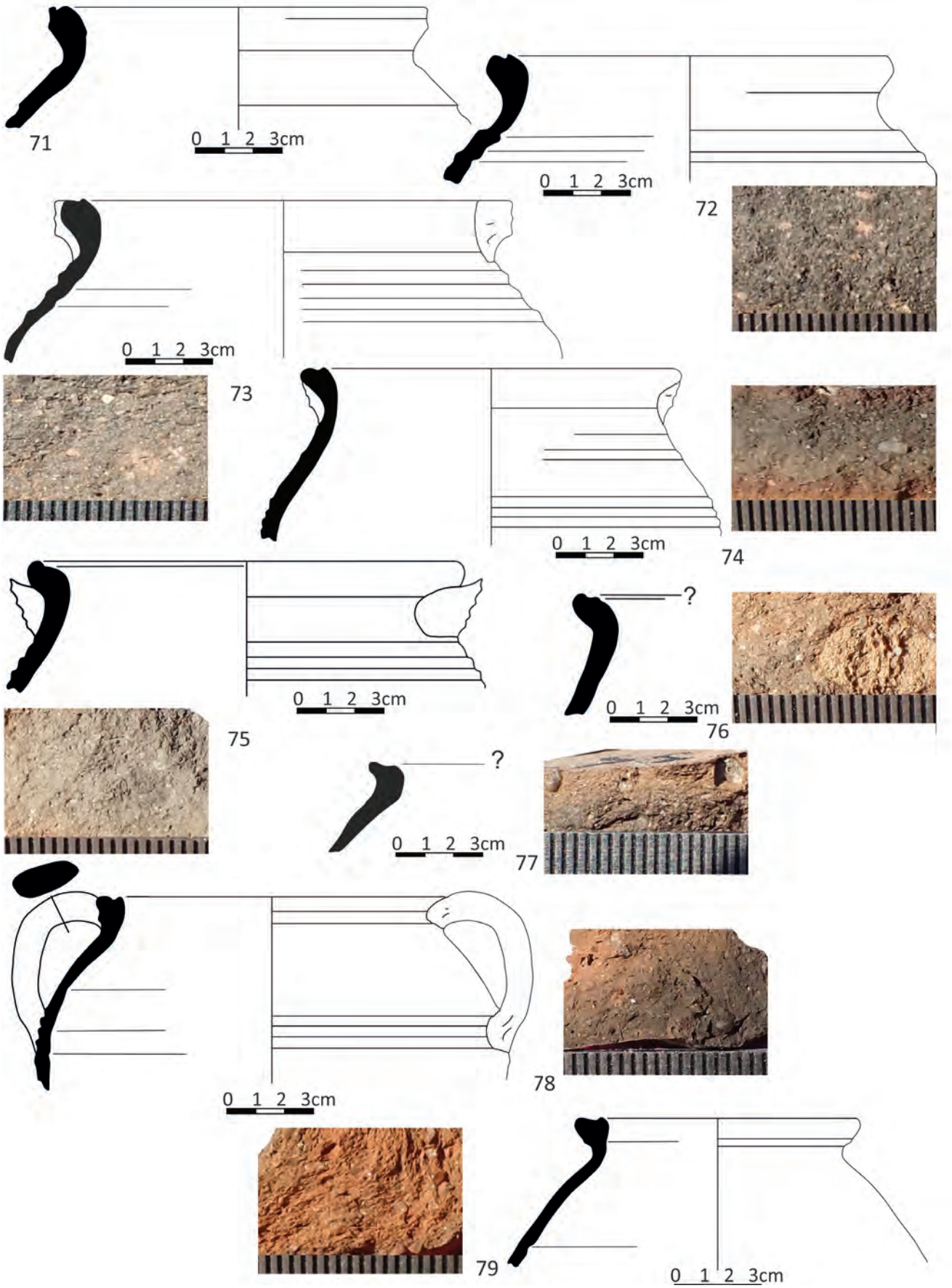

Plate X. *Pots: 71–74. Opaiț Type III-Variant 4 (INV 695/2012, INV 5007/2006, INV 5010/2006, INV 5211/2006); 75–77. Opaiț Type III-Variant 5 (INV 5017/2006, INV 5022/2006); 78–79. Opaiț Type III-Variant 6 (INV 118/2012, INV 120/2012).*

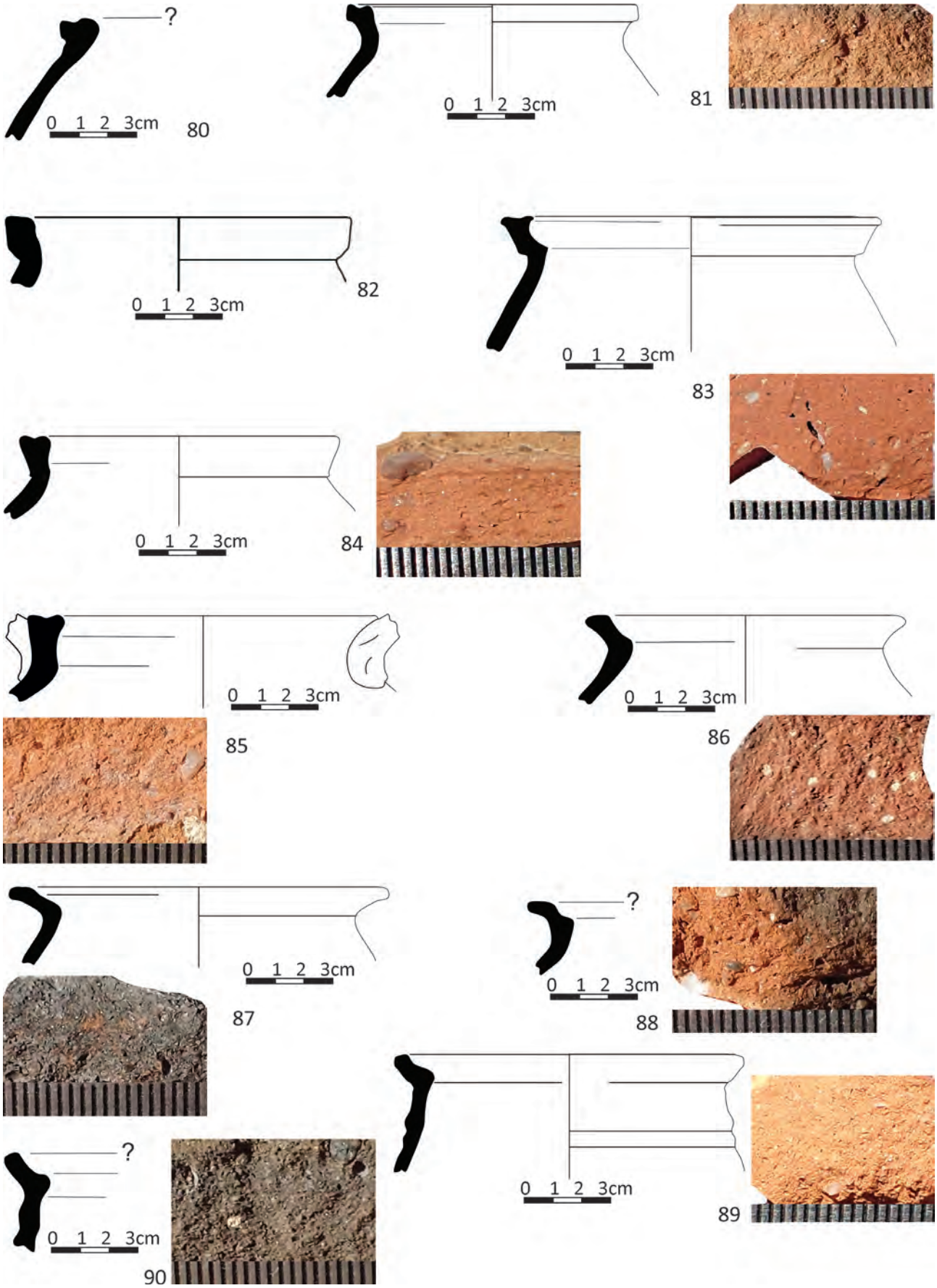

Plate XI. *Pots: 80–81. Opaiț Type III-Variant 7 (INV 195/2013, INV 223/2016); 82–85. Opaiț type IV (INV 120/2011, INV 230/2011, INV 5471/2008, INV 5527/2009); 86. Opaiț Type V (INV 22/2013); 87–88. Opaiț Type VII (INV 51/2015, INV 5521/2009); 89–90. Opaiț Type IX-2a (INV 6/2016, INV 306/2013).*

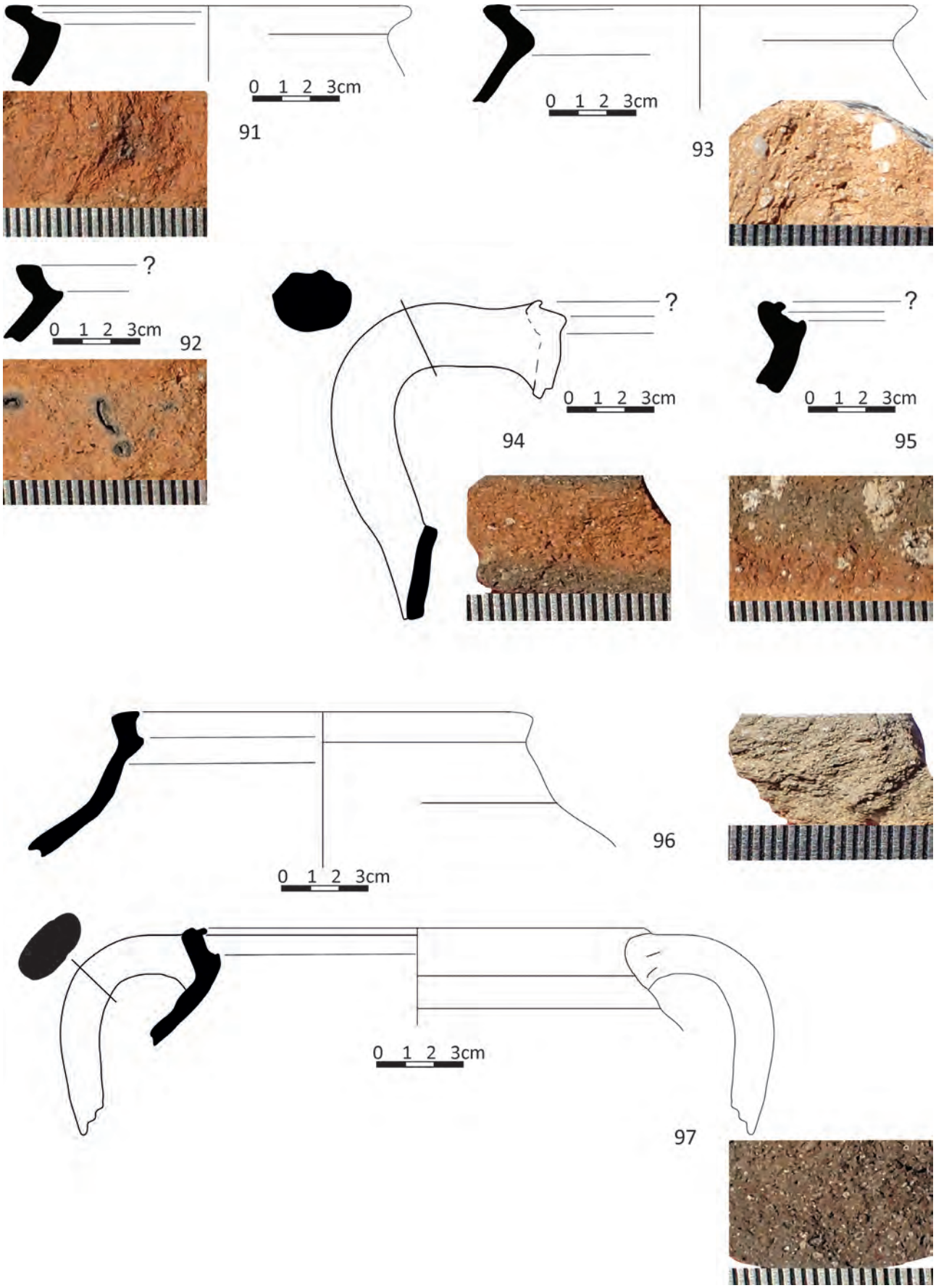

Plate XII. *Pots: 91–92. Opaiț Type IX-2b Variant 1 (INV 147/2015, INV 6356/20009); 93-Opaiț Type IX-2b Variant 2 (INV 261/2012), 94–95. Opaiț Type IX-2b Variant 3 (INV 53/2011, INV 204/2016); 96–97. Opaiț Type IX-2b Variant 4 (INV 3937/2005, INV 5112/2006).*

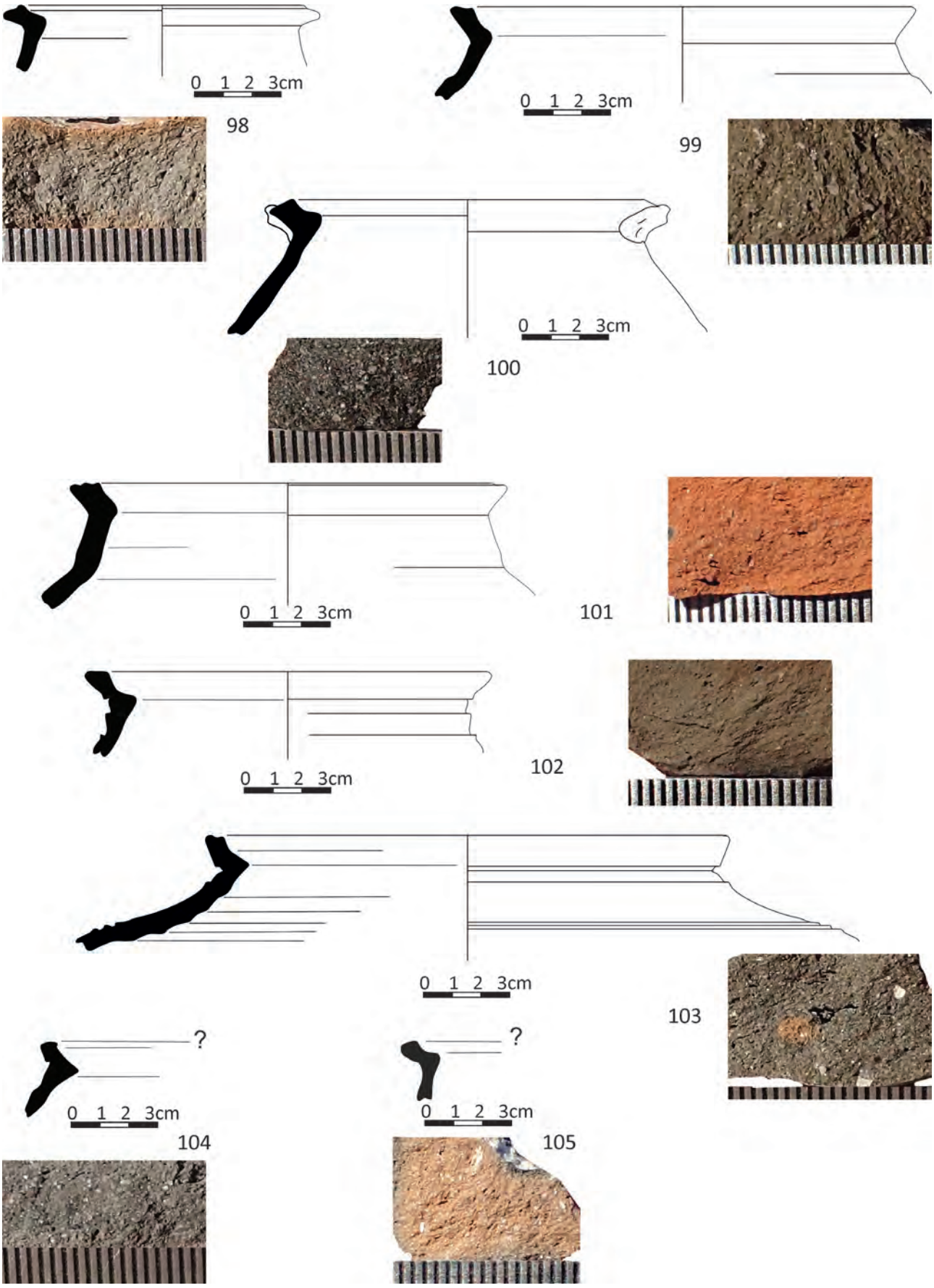

Plate XIII. *Pots: 98–101. Opaiț Type X-1 (INV 7/2013, INV 174/2016, INV 185/2014, INV 670/2012); 102–105. Opaiț Type X-3 (INV 28/2011, INV 87/2015, INV 185/2013, INV 380/2012).*

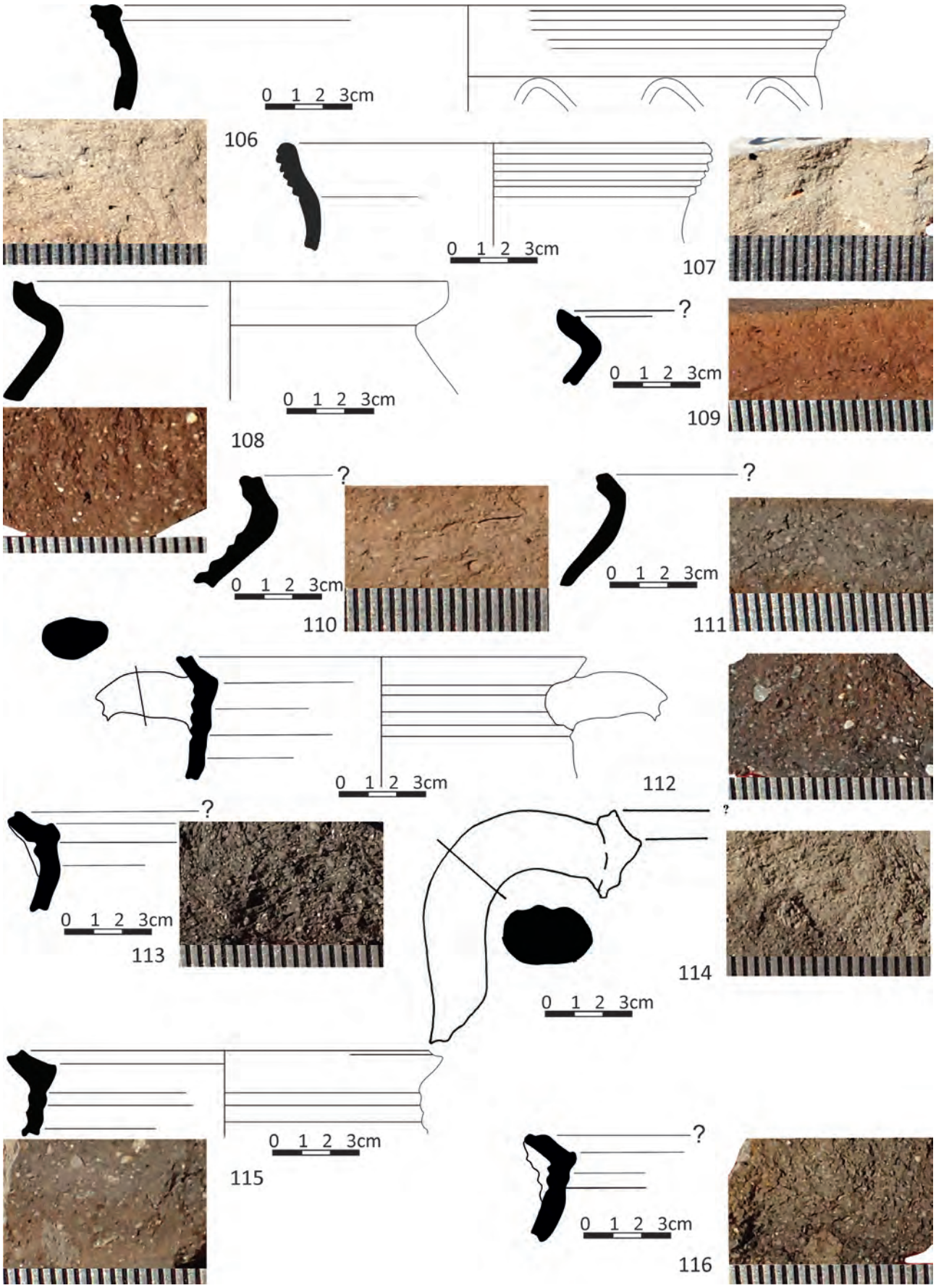

Plate XIV. *Pots: 106–107. Opaiț Type XII (INV 5080/2006, INV 5083/2006); 108–109. Opaiț Type XIV (INV 123/2011, INV 6416/2010), 110-111. Opaiț Type XVII.1 (INV 19/2016, INV 3860/2005); 112–116. Opaiț type XVII.2 (INV 654/2012, INV 3914/2005, INV 3920/2005, INV 5227/2006, INV 5461/2008).*

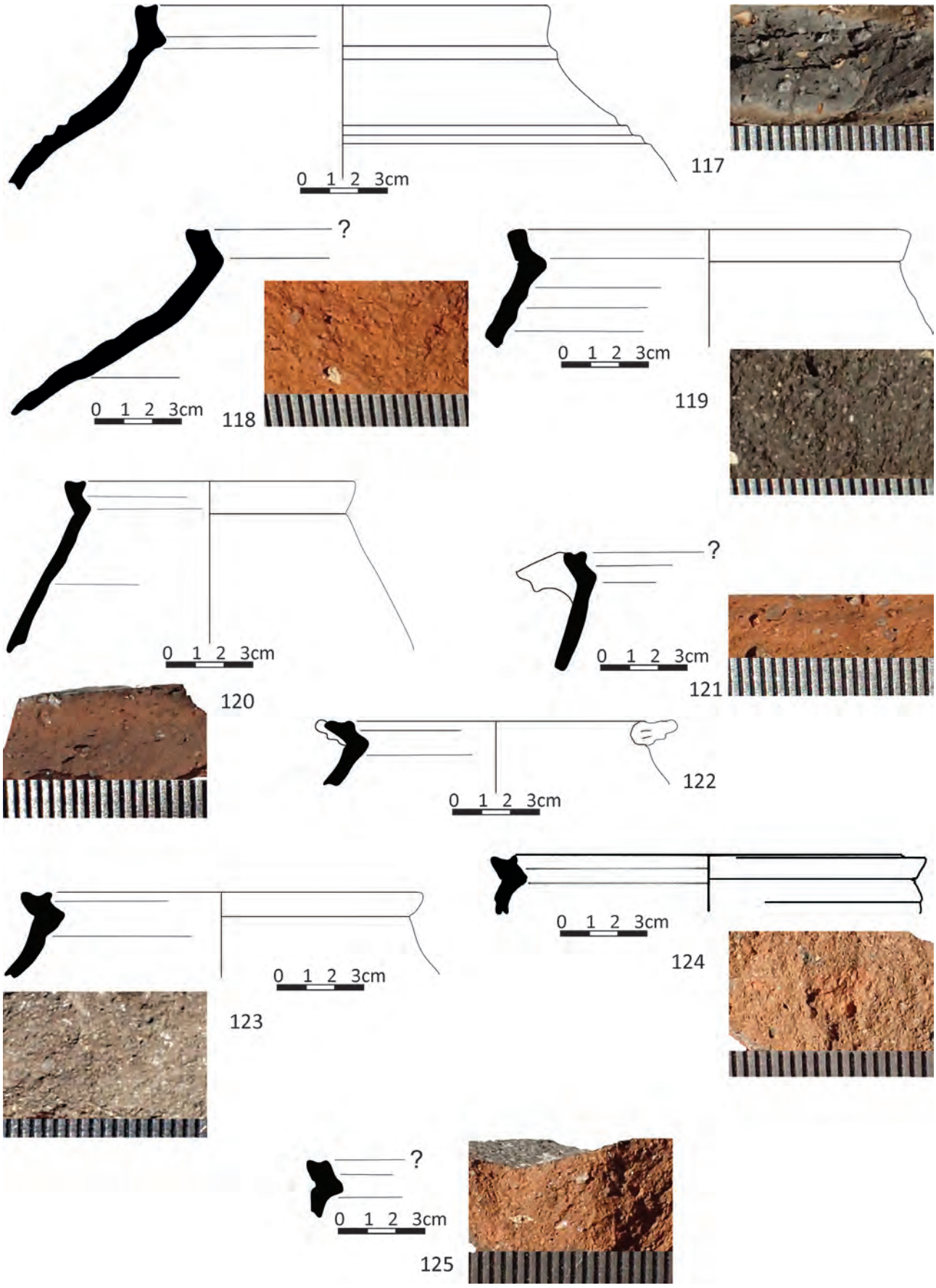

Plate XV. *Pots: 117–121. Opaiț type XVII.3 (INV 30/2011, INV 245/2012, INV 305/2013, INV 3953/2005, INV 5200/2006), 122-125-Honcu Type VII (INV 8/2016, INV 269/2016, INV 5631/2009, INV 6378/2010).*

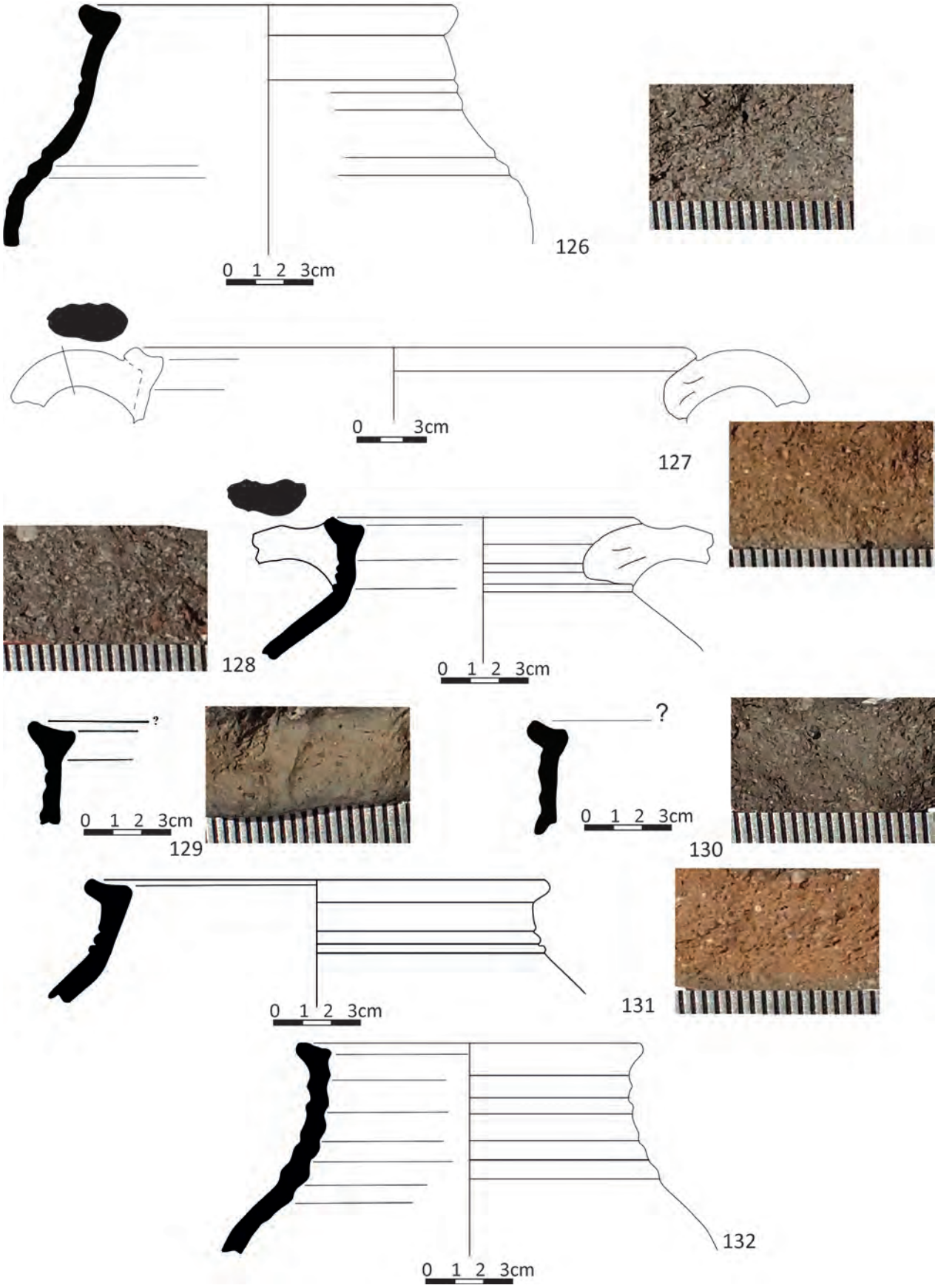

***Plate XVI**. Pots: 126–130. Opaiț type XVIII Variant 1 (INV 23/2015, INV 55/2016, INV 166/2012, INV 428/2012, INV 6460/2010), 131–132. Opaiț type XVIII Variant 2 (INV 102/2012, INV 5106/2006).*

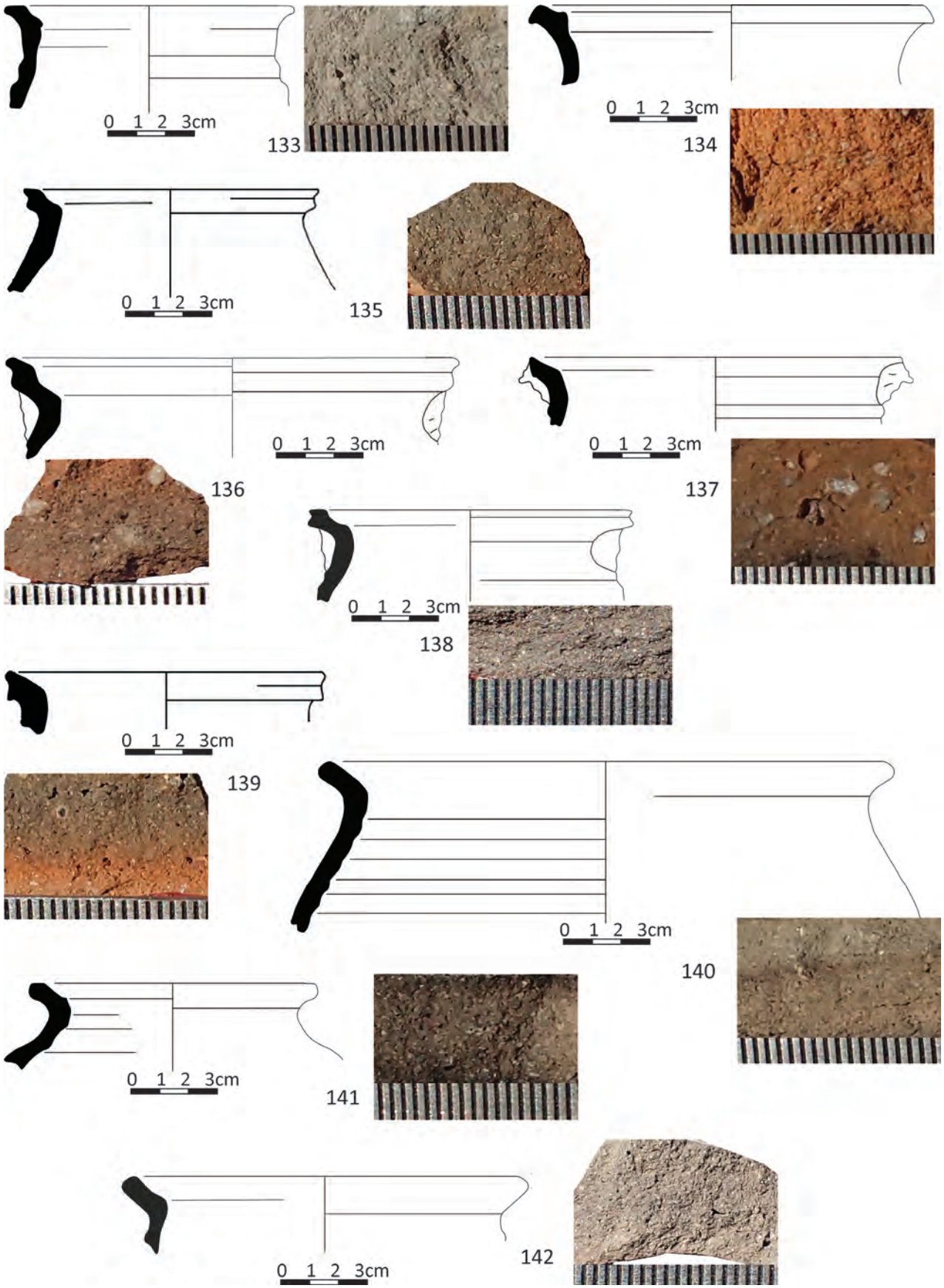

Plate XVII. *Pots: 133. Opaiț type XXII Variant 1 (INV 13/2013); 134. Opaiț type XXII Variant 2 (INV 509/2012); 135–136. Kabakchieva 2000, E.70 Variant 1 (INV 3873/2005, INV 5170/2006); 137–138. Kabakchieva 2000, E.70 Variant 2 (INV 190/2014, INV 203/2016); 139. Kabakchieva 2000, E.70 Variant 3 (INV 3965/2009); 140–142. Flaring rim pots (INV 135/2011, INV 202/2012, INV 226A/2011).*

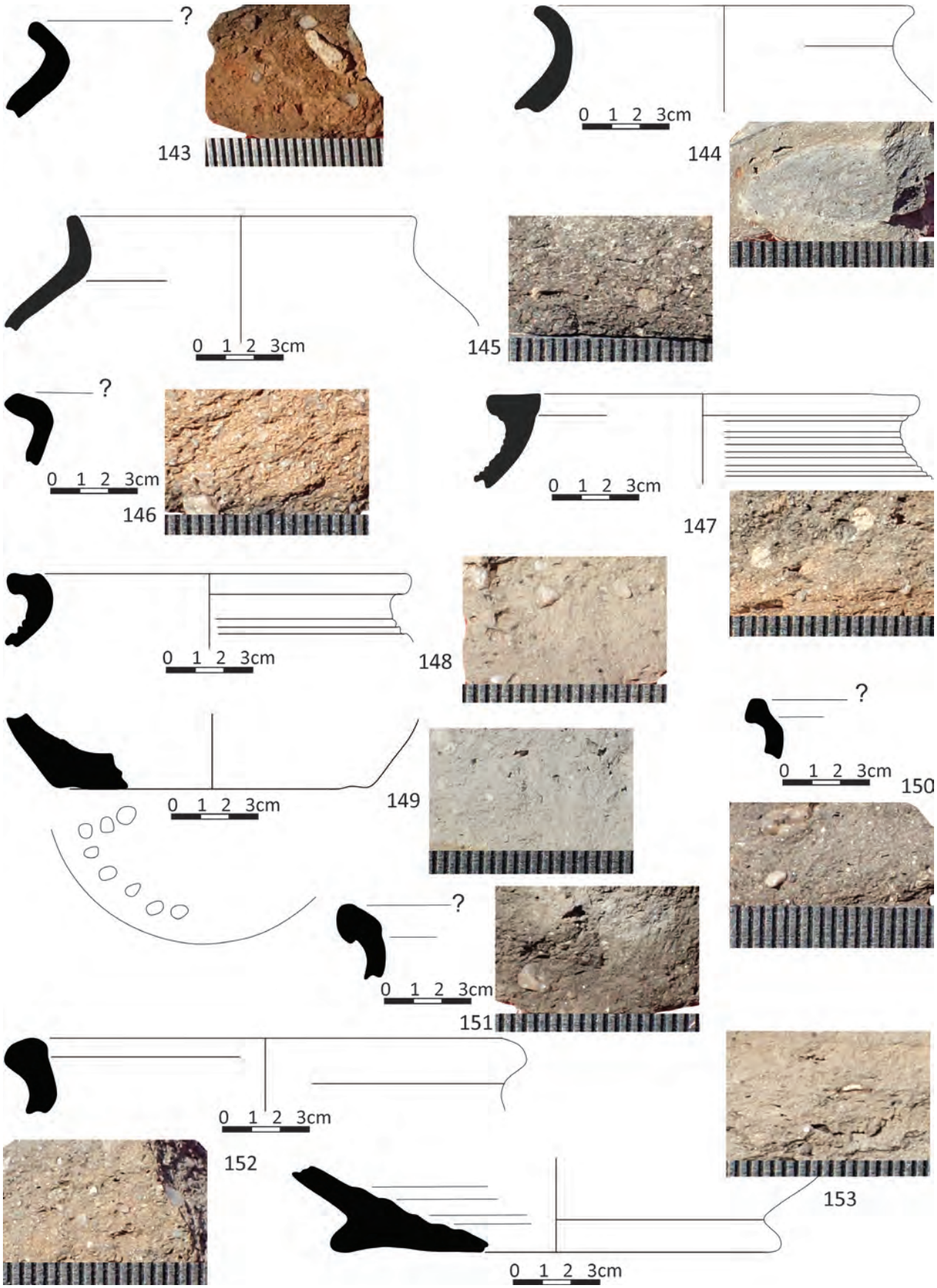

***Plate XVIII**. Pots: 143–146. Flaring rim pots (INV 145/2011, INV 152/2014, INV 319/2012, INV 391/2012), 147–148. Rectangular rim pots (INV 231/2013, INV 5217/2006); 149–153. Foederati ware (INV 210/2012, INV 219/2013, INV 242/2013, INV 246/2013, INV 3984/2005).*

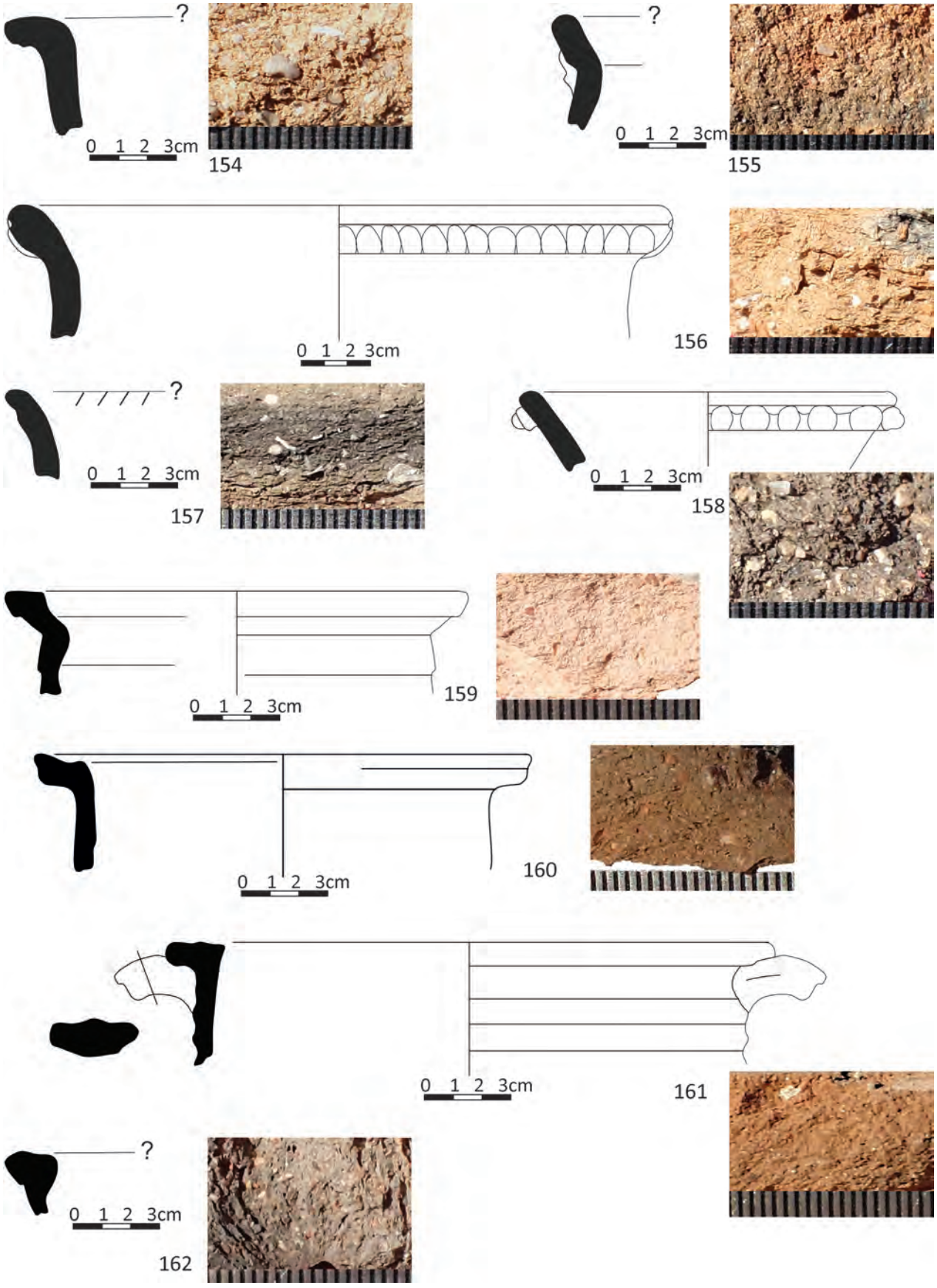

***Plate XIX**. 154–158. Pots of local tradition (INV 210/2012, INV 219/2013, INV 242/2013, INV 246/2013, INV 3984/2005); Casseroles: 159. Type Opaiţ 1980, pl. II/3 (INV 5641/2009), 160. Opaiţ 2004, type I (INV 398/2012), 161. Bogdan Cătăniciu, Barnea 1979, p. 182, Fig. 147. 5.5 (INV 5203/2008); Baking pan: 162. (INV 257/2013).*

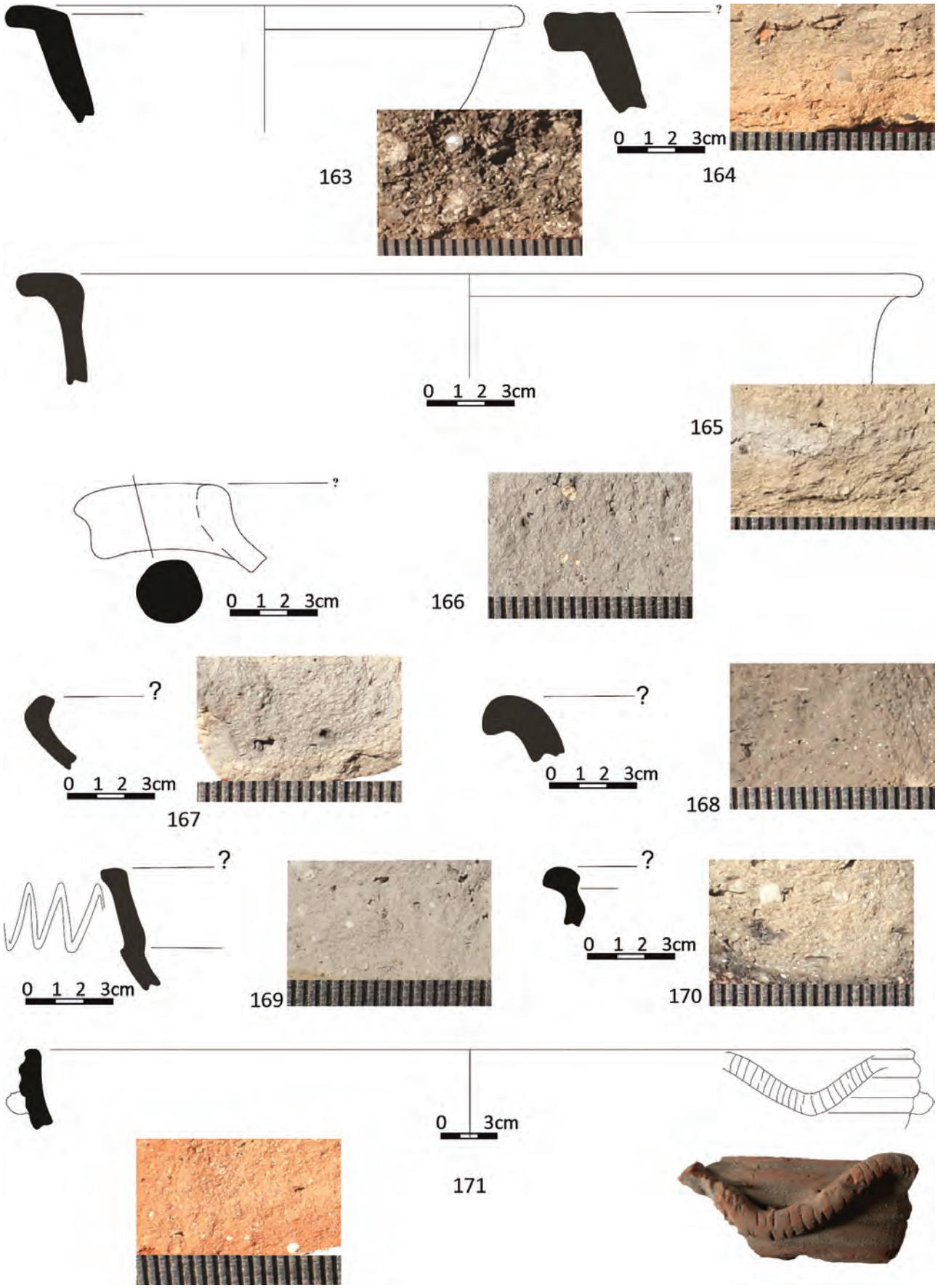

***Plate XX**. Frying pan: 163. (INV. 5336/2008); Basins: 164. Type I (INV 216/2013), 165. Type II (INV 5266/2008); Bowls: 166–167. Type I (INV 69/2016, INV 5331/2008); 168. Type II (INV 70/2011); 169. Type III (INV 210/2011); 170. Type III (INV 5173/2006); Varia: 171. (INV 140/2016).*

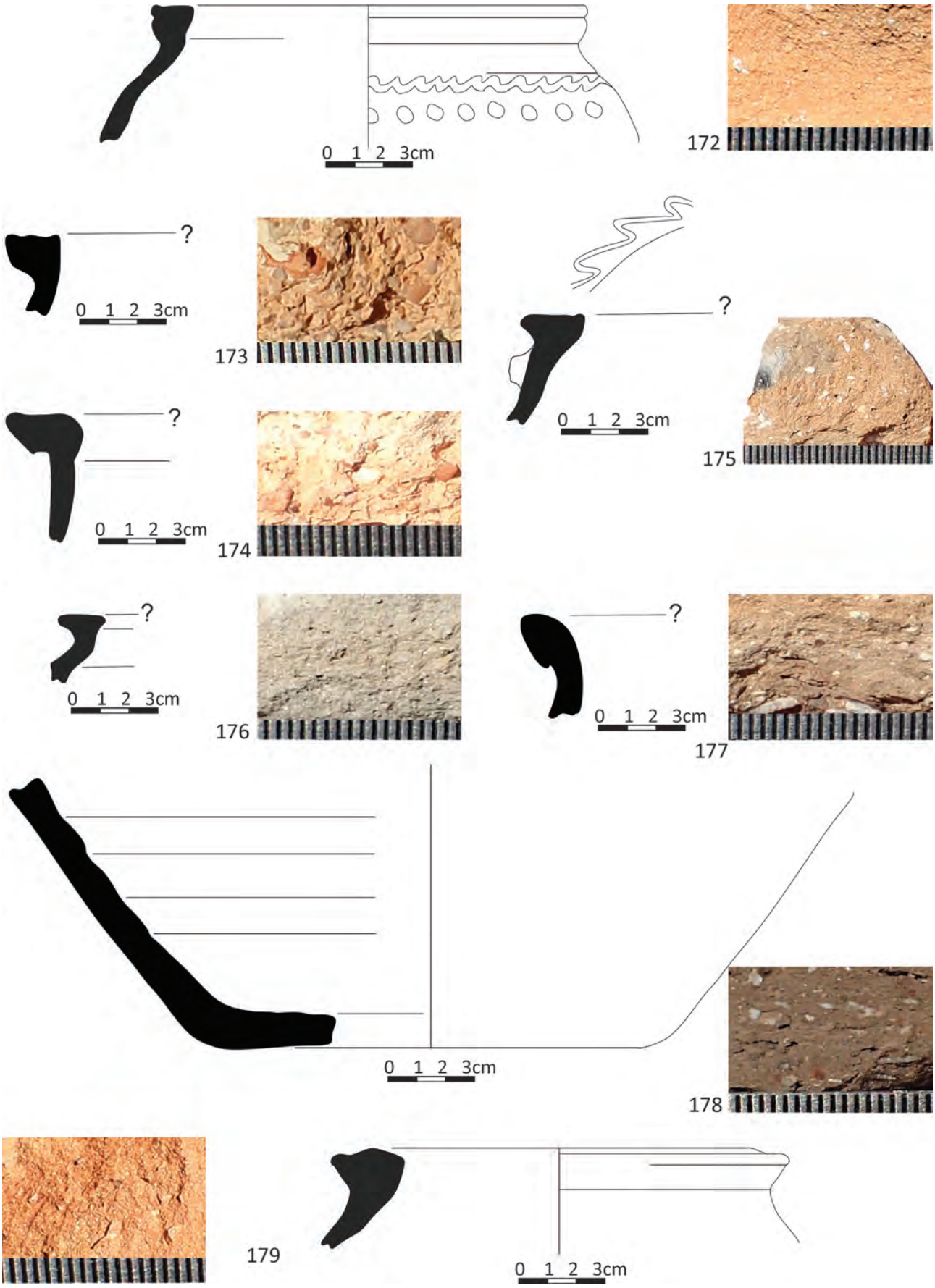

Plate XXI. *Domestic pots: 172. Type I (INV 5105/2006); 173. Type II (INV 5276/2008); 174. Type III (INV 5090/2006); 175–176. Type IV (INV 187/2014, INV 665/2012); Storage pot: 177–178. (INV 210/2013, INV 5328/2008); Small-sized storage vessel: 179. (INV 6422/2010).*

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE PE TRASEUL AUTOSTRĂZII A7 PLOIEȘTI–BUZĂU. CERCETAREA PREVENTIVĂ A SITULUI CONDURATU 1 (KM 19+350 – 20+750). CAMPANIILE 2022–2023

Silviu ENE[a], Talida RADU[a], Alin DIACONU[a], Ștefan MARIȘ[a]

[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, România; e-mails: enesilviu19@gmail.com, talidaradu@yahoo.ro, corneliudiaconu7@gmail.com, stefanmaris19@gmail.com*

Keywords: *Ploiești, Buzău, Conduratu, A7 highway, Sântana de Mureș, settlement, 16th–17th centuries*

Abstract: *Between September 2022 and June 2023, preventive archaeological research was carried out at the Conduratu 1 site, intersected by the route of the A7 highway, Lot 1, near the town of Mizil. As a result of the research, 1842 archaeological features were identified, attributed to the Sântana de Mureș culture, as well as to the 16th–17th, 18th–19th, and 20th centuries. These features included a significant number of pits, pit-houses, household annexes, pottery workshops, wells, animal deposits, and inhumation graves, among which was a princely tomb.*

Cuvinte-cheie: *Ploiești, Buzău, Conduratu, Autostrada 7, Sântana de Mureș, așezare, secolele XVI–XVII*

Rezumat: *Între septembrie 2022 și iunie 2023 au avut loc cercetări arheologice preventive în situl Conduratu 1, care a fost intersectat de traseul autostrăzii A7, lot 1, în apropiere de orașul Mizil. În urma cercetărilor, au fost identificate 1 842 de complexe arheologice, atribuite culturii Sântana de Mureș, precum și secolelor XVI–XVII, XVIII–XIX și XX. Complexele sunt reprezentate de un număr semnificativ de gropi, locuințe adâncite/de tip bordei, anexe gospodărești, ateliere ceramice, fântâni, „depuneri”/îngropări de animale, morminte de inhumație, printre care și un mormânt princiar.*

1. CONSIDERAȚII GENERALE

În anul 2022 au avut loc cercetări arheologice preventive în sud-estul județului Prahova (Pl. I/a), pe un teren aflat în sudul localității Conduratu, comuna Baba Ana (Pl. I/b)[1], situat de-a lungul DJ 100C, pe traseul Autostrăzii 7, tronsonul Dumbrava – Buzău, lotul 1 Dumbrava – Mizil, în temeiul unui contract încheiat între Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București și Asocierea Impresa Pizzarotti & C. S.p.A.-Retter Group. Obiectivul săpăturilor a fost identificarea complexelor și situațiilor arheologice din suprafața afectată de proiectul investițional.

Situl a fost reperat în urma unui diagnostic intruziv, efectuat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” în anul 2020, și a fost estimat la o suprafață de aproximativ 200 ha, confirmată ulterior de perieghezele și cercetarea de teren. Investigația propriu-zisă a avut loc în perioada septembrie 2022 – iunie 2023. În urma decapării zonei (o suprafața de 125 736,55 m^2) au fost identificate și cercetate 1 842 de complexe arheologice, care pot fi datate, în stadiul actual al cercetării, în secolele III–V p.Chr. (cultura Sântana de Mureș-Cerneahov), XVI–XVII, XIX–XX.

Complexele arheologice sunt reprezentate de: o anexă de atelier ceramic, patru ateliere ceramice, 45 de bordeie, un cuptor cu groapă de deservire, 49 de fântâni, 1 704 de gropi, o groapă cu rebuturi ceramice, o groapă cu oase umane, două locuințe de suprafață, opt morminte de inhumație, 14 „depuneri”/îngropări de vite, un ocol de animale (?), nouă pătule (?), un șanț și o vatră (Pl. II). Contribuția actuală prezintă considerații preliminare asupra acestor descoperiri.

2. CADRUL ISTORIC

Zona localității Conduratu este destul de bogată în ceea ce privește vestigiile arheologice identificate, pe raza localității fiind cartați aproximativ 23 de tumuli, datați în epoca bronzului. Analiza regresivă a hărților și fotografiilor istorice pentru perimetrul investigat furnizează un instrument de lucru indispensabil pentru orice cercetare arheologică de teren, oferind argumente pentru înțelegerea modificărilor mediului geografic sub impactul factorului antropic. În cazul de față, am utilizat material cartografic de detaliu, plasat cronologic între anii 1769 și 1966.

Înainte de începerea acțiunii de decapare a terenului, au fost observate două canale de irigații care separau suprafața în trei zone (Pl. III). Analizând cursul lor și ținând cont de faptul că erau singurele cursuri de apă din zonă, am presupus că acestea erau inițial niște paleo-canale,

[1] Cercetarea arheologică a fost realizată de un colectiv al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, coordonat de către dr. Silviu Ene și compus din: Alin Diaconu, Ștefan Mariș, Talida Radu, Alexandru Ciornei, Cristian Corolenco, Vadim Șerban, Vadim Oksianikov, Andrei Măgureanu, Tiberiu Vasilescu, Dorin Sârbu, Laura Gheorgiu, Ioana Costina Dorcu.

presupunere care s-a dovedit a fi corectă după analiza hărților și fotografiilor aeriene istorice.

Prima ridicare topografică habsburgică (Pl. IV/a) relevă realitățile terenului înainte de începerea lucrărilor de sistematizare; mai exact, această hartă prezintă morfologia terenului înainte de orice intervenție antropică. Arealul cercetat este poziționat pe cursul unui afluent al râului Cricovul Sărat Olt, într-o zonă plată, străbătută de câteva paleo-canale. Suprafața în discuție era utilizată încă din vechime ca teren agricol. Se poate observa mai la vest amplasamentul unui sat dispărut la ora actuală, Odaia Condurat.

A doua ridicare topografică austriacă (Pl. IV/b) relevă starea arealului imediat după primele acțiuni de sistematizare. Pe această hartă se poate observa că perimetrul cercetat este încadrat de un teren agricol bine delimitat. Sistematizarea se observă și la nivelul de parcelare a celorlalte terenuri agricole, acestea având acum limite clare. Căile de comunicație dintre localități au fost și ele reorganizate, pe axe principale, din acestea desprinzându-se drumurile de acces spre grădini și parcelele de teren agricol. Fiind mai detaliată, harta sugerează, prin hașuri, și o serie de zone mai joase, probabil lunci, precum și diferite fântâni. Pe această hartă nu au fost surprinse obiective arheologice.

Cea de-a treia ridicare topografică austriacă (Pl. V/a) și Planul directoarelor de tragere (Pl. V/b) prezintă un relief foarte apropiat de cel actual, câteva movile funerare, marcate printr-un cerc cu raze, câteva fântâni și împărțirile administrative ale comunelor. Este vizibil și un canal fosil, care nu apărea pe cea de a doua ridicare.

În fotografiile din „Misiunile de spionaj Corona" (Pl. VI), putem vedea pentru prima oară că cele două canale erau niște cursuri de apă, care, cel mai probabil, au fost transformate în canale de irigații în anii '80 ai secolului XX.

3. METODA DE SĂPĂTURĂ

În vederea cercetării obiectivului arheologic, metoda adoptată, determinată în mare măsură de condițiile din teren, a constat în decaparea mecanică a 49 de unități de săpătură (S1–49) (Pl. VII/a), cu dimensiuni și orientări variate. Suprafața totală decapată a fost de 125 736,55 m^2, până la epuizarea potențialului arheologic al zonei.

S1 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 78,54 m; lățime = 88,86 m; ad. max. = 1,2 m. Au fost identificate și cercetate 50 de complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 6 144,9 m^2.

S2 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 165,87 m; lățime = 89,19 m; ad. max. = 1,8 m. Au fost identificate și cercetate 149 de complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 15 528,48 m^2.

S3 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 176,38 m; lățime = 89,23 m; ad. max. = 4,8 m. Au fost identificate și cercetate 210 complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 12 980,38 m^2.

S4 – Orientare: NNE–SSV. Dimensiuni: L = 53,43 m; lățime = 98,84 m; ad. max. = 2,5 m. Au fost identificate și cercetate trei complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 826,63 m^2.

S5 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 21,76 m; lățime = 71,72 m; ad. max. = 1,6 m. A fost identificat și cercetat un singur complex arheologic. Secțiunea are o arie de 1 340,46 m^2.

S6 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 334,49 m; lățime = 83,08 m; ad. max. = 3,11 m. Au fost identificate și cercetate 532 de complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 24 665,28 m^2.

S7 – Orientare: N–S. Dimensiuni: L = 11,76 m; lățime = 88,64 m; ad. max. = 1,9 m. Au fost identificate și cercetate 17 complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 1 015,48 m^2.

S8 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 125,96 m; lățime = 96,15 m; ad. max. = 1,2 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 699,87 m^2.

S9 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 205,19 m; lățime = 96,05 m; ad. max. = 2,2 m. Au fost identificate și cercetate două complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 1 652,79 m^2.

S10 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 173,87 m; lățime = 10,21 m; ad. max. = 4,2 m. Au fost identificate și cercetate 31 de complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 1 414,14 m^2.

S11 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 352,25 m; lățime = 81,18 m; ad. max. = 3,77 m. Au fost identificate și cercetate 521 de complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 29 279,81 m^2.

S12 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 112,56 m; lățime = 42,13 m; ad. max. = 2,7 m. A fost identificat și cercetat un singur complex arheologic. Secțiunea are o arie de 3761,02 m^2.

S13 – Orientare: E–V. Dimensiuni: L = 34,12 m; lățime = 13,46 m; ad. max. = 0,9 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 460,53 m^2.

S14 – Orientare: E–V. Dimensiuni: L = 33,92 m; lățime = 8,34 m; ad. max. = 0,88 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 289,74 m^2.

S15 – Orientare: NNE–SSV. Dimensiuni: L = 65,13 m; lățime = 10,76 m; ad. max. = 1,22 m. Au fost identificate și cercetate șapte complexe arheologice (Cx 1007, 1015, 1224, 1225, 1267, 1286, 1297). Secțiunea are o arie de 1 360,24 m^2.

S16 – Orientare: NNE–SSV. Dimensiuni: L = 66,49 m; lățime = 3,69 m; ad. max. = 0,94 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 145,19 m^2.

S17 – Orientare: NNE–SSV. Dimensiuni: L = 49,16 m; lățime = 3,47 m; ad. max. = 0,97 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 195,53 m^2.

S18 – Orientare: NNE–SSV. Dimensiuni: L = 101,31 m; lățime = 8,48 m; ad. max. = 0,78 m. A fost identificat și cercetat un singur complex arheologic. Secțiunea are o arie de 761,86 m2.

S19 – Orientare: E–V. Dimensiuni: L = 20,6 m; lățime = 9,21 m; ad. max. = 1,15 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 199,5 m2.

S20 – Orientare: E–V. Dimensiuni: L = 18,54 m; lățime = 14,31 m; ad. max. = 0,7 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 281,71 m^2.

S21 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 105,35 m; lățime = 9,56 m; ad. max. = 0,85 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 940,77 m^2.

S22 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 94,88 m; lățime = 8,9 m; ad. max. = 0,72 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 862,85 m^2.

S23 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 32,89 m; lățime = 9,86 m; ad. max. = -0,75 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 333,72 m^2.

S24 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 53,14 m; lățime = 1,5 m; ad. max. = 0,8 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 80,02 m^2.

S25 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 33,43 m; lățime = 1,59 m; ad. max. = 0,82 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 55,5 m^2.

S26 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 32,1 m; lățime = 1,67 m; ad. max. = 0,78 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 53,14 m^2.

S27 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 58,87 m; lățime = 7,13 m; ad. max. = 1,03 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 431,24 m^2.

S28 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 66,08 m; lățime = 1,36 m; ad. max. = 0,76 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 88,52 m^2.

S29 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 46,14 m; lățime = 1,5 m; ad. max. = 0,84 m Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 63,64 m^2.

S30 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 26,04 m; lățime = 1,4 m; ad. max. = 0,67 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 36,68 m^2.

S31 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 65,42 m; lățime = 10,37 m; ad. max. = 0,77 m. A fost identificat și cercetat un singur complex arheologic. Secțiunea are o arie de 621,03 m^2.

S32 – Orientare: E–V. Dimensiuni: L = 30,79 m; lățime = 5,6 m; ad. max. = 0,65 m. Au fost identificate și cercetate șapte complexe arheologice (Cx 1510, 1511, 1512, 1513, 1514, 1515, 1516). Secțiunea are o arie de 175,24 m^2.

S33 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 58,49 m; lățime = 8,16 m; ad. max. = 0,7 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 500,17 m^2.

S34 – Orientare: E–V. Dimensiuni: L = 30,66 m; lățime = 8,47 m; ad. max. = 0,67 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 239,1 m^2.

S35 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 9,7 m; lățime = 1,54 m; ad. max. = 0,5 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 13,65 m^2.

S36 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 7,19 m; lățime = 1,35 m; ad. max. = 0,6 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 11,18 m^2.

S37 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 55,36 m; lățime = 8,52 m; ad. max. = 0,7 m. A fost identificat și cercetat un singur complex arheologic. Secțiunea are o arie de 468,2 m^2.

S38 – Orientare: E–V. Dimensiuni: L = 30,21 m; lățime = 8,89 m; ad. max. = 0,82 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 202,21 m^2.

S39 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 48,62 m; lățime = 1,95 m; ad. max. = 0,78 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 109,17 m^2.

S40 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 28,97 m; lățime = 12,5 m; ad. max. = 0,75 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 289,44 m^2.

S41 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 68,79 m; lățime = 16,83 m; ad. max. = 0,72 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 1074,39 m^2.

S42 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 144 m; lățime = 40 m; ad. max. = 3,3 m. Au fost identificate și cercetate 12 complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 3561,9 m^2.

S43 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 66,2 m; lățime = 80,73 m; ad. max. = 1,4 m. Au fost identificate și cercetate patru complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 5667,43 m^2.

S44 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 296,31 m; lățime = 10,65 m; ad. max. = 2,5 m. Au fost identificate și cercetate 82 de complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 3092 m^2.

S45 – Orientare: NE–SV. Dimensiuni: L = 305,99 m; lățime = 9,98 m; ad. max. = 1,8 m. Au fost identificate și cercetate 96 de complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 2899,96 m^2.

S46 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 88,49 m; lățime = 4,19 m; ad. max. = 1,3 m. Au fost identificate și cercetate 5 complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 163,3 m^2.

S47 – Orientare: NNV–SSE. Dimensiuni: L = 89,24 m; lățime = 3,89 m; ad. max. = 2,01 m. Au fost identificate și cercetate 13 complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 185,89 m^2.

S48 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 83,08 m; lățime = 4 m; ad. max. = 0,7 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 311,16 m^2.

S49 – Orientare: NV–SE. Dimensiuni: L = 81,2 m; lățime = 1,75 m; ad. max. = 0,82 m. Nu au fost identificate complexe arheologice. Secțiunea are o arie de 201,51 m^2.

4. STRATIGRAFIA GENERALĂ A ZONEI

Stratigrafia generală a zonei cercetate este prezentată în continuare, pornindu-se de la stratul superior către bază. Cu anumite excepții, generate de perturbările datorate permanentei intervenții antropice și de configurația geo-morfologică specifică zonei, stratigrafia generală a secțiunilor este următoarea (Pl. V):

1. arătura de culoare cafenie, măzăroasă, afânată, amestecată cu rădăcini și pigmenți de chirpici, situată de la nivelul actual de călcare (0) până la cota de -0,3 m;

2. strat de cultură de culoare negricioasă, compact, de consistență lutoasă, pigmentat cu fragmente de cărbune și chirpici, amestecat cu fragmente ceramice, de la cota de -0,3 m până la cota de -0,5 m;

3. strat de depunere de culoare brun, compact, de consistență lutoasă fără material arheologic, de la cota de -0,5 m până la cota de -0,7 m;

4. strat de lut steril de culoare galben, de consistență lutoasă, ce are în compoziție aglomerări calcaroase, situat între -0,7 m și -1 m;

5. strat de lut steril, de culoare galben deschis, de consistență siltoasă, sfărâmicios, ce are în compoziție aglomerări calcaroase, situat între -1 m și -5 m (adâncimea maximă în cadrul săpăturilor efectuate).

5. SCURTĂ DESCRIERE A DESCOPERIRILOR (PL. VII/A)

În cursul cercetării arheologice au fost identificate și cercetate 1842 de complexe arheologice, care pot fi încadrate, în stadiul actual preliminar al cercetării, în perioada secolelor III–V p.Chr. (cultura Sântana de Mureș-Cerneahov, 1764 de complexe), XVI–XVII (32 de complexe), XIX–XX (46 de complexe) (Pl. VII/a). În continuare, vor fi descrise selectiv cele mai importante complexe pentru fiecare epocă și categorie de descoperire.

După cum am amintit anterior, întreaga zonă a sitului este împărțită în trei de două canale. Zona I, situată lângă șosea, este mai joasă, fiind astfel mai puțin locuită, iar zonele II și III sunt mai ridicate, după cum se poate observa și în DEM-ul zonei (Pl. VII/b). Această împărțire a ajutat la o mai bună înțelegere a planimetriei sitului.

AȘEZAREA DIN SECOLELE III–V P.CHR. (CULTURA SÂNTANA DE MUREȘ-CERNEAHOV) (PL. VIII/A)

Din această perioadă datează un strat/o depunere, în care a fost găsit un abundent material arheologic și 1 764 de complexe arheologice (1 661 de gropi, 44 de fântâni, 34 de bordeie, 14 anexe, șase morminte, două locuințe de suprafață, două ateliere, un șanț). De remarcat că locuirea din această perioadă este observată în toate cele trei zone, fiind mai bogată în zonele II (unde era probabil centrul așezării) și III.

Locuințe (Pl. IX):

Locuințele apar în toate cele trei zone: I – trei exemple, II – 16 exemple, III – 15 exemple. Această repartiție este oarecum normală, datorită poziției înalte a zonelor II și III.

Cx 1123 (Pl. X/a)

Amplasament: S6.

Bordei, situat la V de Cx 675; suprapune Cx 1029; s-a conturat la -0.96 m și se adâncește până la 0.94 m față de punctele de referință. Forma este circulară în plan, cu diametrul de 6,89 m, iar în profil este dreaptă. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios, amestecat cu pigmenți de chirpici și concrețiuni calcaroase. Inventarul arheologic este constituit din fragmente ceramice și fragmente osteologice animale, două fibule de argint (Pl. X/b/1–2), trei obiecte neidentificate de piatră, chirpici, greutăți de lut (Pl. X/b/8), o cute din calcar cochilifer (Pl. X/b/10), o fibulă de bronz (Pl. X/b/3), două mărgele de sticlă (Pl. X/b/4), trei fusaiole de lut (Pl. X/b/6–7, 9) și fragmente de sticlă (Pl. X/b/5).

Anexe gospodărești (Pl. XI):

Anexele gospodărești, care ar putea fi din categoria pătulului (?) și ocolului de animale (?), apar în toate cele trei zone, în apropierea locuințelor, dispersarea acestora fiind similară cu cea a structurilor de locuire. Astfel, în zona I există doar un exemplu, pe când în zona II șase exemple, iar în zona III șapte.

Cx 401 (Pl. XII/a)

Amplasament: S6.

Ocol de animale (?), situat la NV de Cx 398, care secționează Cx 403; compus din 27 de gropi de par, dispuse într-un plan rectangular; complexul s-a conturat la -0,97 m și se adâncește până la 0,2 m față de punctele de referință. Dimensiunile în plan sunt de 14,26 × 9,08 m. Gropile au un diametru mediu de 0,5 m, cu forma în profil dreaptă. Umplutura gropilor se compune dintr-un strat cenușiu negricios. Inventarul arheologic este constituit din fragmente ceramice și o cute.

Cx 1489 (Pl. XII/b)

Amplasament: S11.

Pătul (?), situat la SV de Cx 1383; compus din 12 gropi de par, dispuse câte trei pe patru rânduri, într-un plan rectangular; complexul s-a conturat la 1,01 m și se adâncește până la 0,1/0,2 m față de punctele de referință. Dimensiunile în plan sunt de 7,33 × 5,70 m. Gropile au un diametru mediu de 0,55 m diametru, iar în profil sunt drepte. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios, cu lentile de galben. Fără inventar arheologic.

Ateliere (Pl. XIII):

Cele două ateliere identificate până acum sunt pentru producția ceramică, unul este amplasat în zona II și unul în zona III. Cel din zona II este format dintr-un complex adâncit, unde se aflau cuptorul și trei anexe (gropi de rebuturi ceramice). Cel din zona III este fără anexe.

Cx 524 (Pl. XV/a, b)

Amplasament: S6.

Anexă de atelier ceramic, situată la SV de Cx 523; s-a conturat la -0,65 m și se adâncește până la 0,1 m față de punctele de referință. Are o formă ovală în plan, cu dimensiuni de 2,20 × 1,33 m, iar în profil este dreaptă. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios, amestecat cu pigmenți de chirpici. Inventarul arheologic

este constituit din numeroase fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, o cute și două obiecte neidentificate de piatră.

Cx 525 (Pl. XV/a, b)

Amplasament: S6.

Groapă cu rebuturi ceramice, situată la SE de Cx 524; s-a conturat la -0,82 m și se adâncește până la 0,12 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 1,57 m, iar în profil este dreaptă. Umplutura se compune dintr-un strat cafeniu negricios, amestecat cu pigmenți de chirpici. Inventarul arheologic este constituit din numeroase fragmente ceramice.

Cx 526 (Pl. XV/a, b)

Amplasament: S6.

Groapă, situată la SV de Cx 522; s-a conturat la -0,87 m și se adâncește până la 0,04 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 1,17 m, iar în profil este alveolată. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios. Inventarul arheologic este constituit din fragmente ceramice.

Cx 527 (Pl. XIV/a, b; XV/a, b)

Amplasament: S6.

Atelier ceramic, situat la SE de Cx 526; s-a conturat la -0,87 m și se adâncește până la 0,5 m față de punctele de referință. Are o formă rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiuni de 3,38 × 3,73 m, iar în profil este dreaptă. În colțul de SV al construcției a fost amenajat un cuptor cu perete median și placă de reverberație perforată, alimentarea cuptorului făcându-se din interiorul construcției. În cuptor, pe placa de reverberație, a fost descoperită o ultimă șarjă. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios, amestecat cu pigmenți de chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este constituit din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, lipitură de cuptor, un împungător de os (Pl. XIV/b), chirpici, o fusaiolă (Pl. XIV/ b) și plăcuțe de vatră.

Fântâni (Pl. XVI):

Fântânile sunt dispuse, în toate cele trei zone, în apropierea canalelor, unde pânza freatică putea fi atinsă mai ușor.

Cx 1000 (Pl. XVII/a)

Amplasament: S11.

Fântână, situată la NE de Cx 999; s-a conturat la -0,48 m și se adâncește până la 1,68 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 1,44 m, iar în profil este bitronconică. Pe fundul fântânii a fost descoperită o amenajare circulară din nuiele (Pl. XVII/b), pentru captarea apei. Umplutura se compune dintr-un strat cafeniu negricios, amestecat cu lentile de pământ galben și concrețiuni calcaroase. Inventarul arheologic este constituit de fragmente ceramice și osteologice animale.

Gropi (Pl. XVIII):

Gropile sunt dispuse în proporție relativ egală în toate cele trei zone (cu o posibilă precădere în zona II). Acestea acoperă o gamă largă de utilizări, de la cele pentru exploatarea lutului și pentru provizii, la cele cu rol ritualic etc.

Cx 339 (Pl. XIX)

Amplasament: S3.

Groapă, situată la SV de Cx 306; s-a conturat la -1,48 m și se adâncește până la 0,26 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 0,88 m, iar în profil este alveolată. Umplutura se compune dintr-un strat cafeniu negricios, amestecat cu lentile de pământ galben. Pe fundul gropii a fost descoperită o depunere de artefacte, compusă dintr-un clopoțel de bronz (Pl. XIX/1), două pandantive din defensă de mistreț (Pl. XIX/2, 8), un pandantiv din metapod de urs (Pl. XIX/3), o aplică de bronz (Pl. XIX/4), o cataramă de bronz (Pl. XIX/5), un pieptăn de os (Pl. XIX/6), precum și un pandantiv de spadă din calcedonie (Pl. XIX/7).

Morminte (Pl. XX):

Mormintele sunt toate de inhumație și sunt amplasate cu precădere în zona I, unde locuirea este mai puțin intensă. Un singur exemplu de complex funerar este întâlnit în zona II, fiind vorba de o groapă cu depunere de oase umane.

Cx 59 (Pl. XXI/a)

Amplasament: S2.

Mormânt de inhumație, situat la NV de Cx 58; s-a conturat la -1,38 m și se adâncește până la 1,06 m față de punctele de referință. Are o formă rectangulară cu colțuri rotunjite în plan, cu dimensiuni de 2,28 × 0,9 m, iar în profil este dreaptă pe latura de NE și evazată pe latura de SV. Umplutura se compune din patru straturi. Acestea sunt, în ordine invers cronologică: 1. umplutură gri negricioasă, maronie (amestec de sol gri negricios cu lut gălbui și concrețiuni calcaroase); 2. umplutură gri negricioasă; 3. umplutură gălbuie, amestecată cu lentile de gri gălbui; 4. umplutură de culoare negricioasă, bogată în materie organică. Orientarea mormântului este NE–SV. În groapă a fost depus un individ adult, denumit M1 (Pl. XXI/b). Acesta a fost descoperit în conexiune anatomică, în decubit lateral, pe partea dreaptă. Ambele picioare sunt întinse în față. Scheletul se păstrează destul de bine. Bazinul este degradat de eroziunea naturală a solului. Mâinile sunt întinse pe lângă corp. Patela de la piciorul stâng lipsește. În zona bazinului a fost descoperită o cataramă de bronz. De jur împrejurul scheletului apare o zonă rectangulară, conținând resturile unei rogojini carbonizate din material vegetal. Inventarul arheologic se compune din fragmente osteologice animale, fragmente ceramice, obiecte neidentificate de fier și o cataramă de bronz.

Cx 191 (Pl. XXII/a)

Amplasament: S3.

Mormânt princiar de inhumație, situat la SE de Cx 79; s-a conturat la -1,14 m și se adâncește până la 3,19 m față de punctele de referință. Groapa în care a fost săpat mormântul are o formă circulară în plan, cu diametrul de 3,20 m, iar în profil este tronconică, cu o nișă pe latura

de NV. Umplutura se compune din trei straturi. Primul, în ordine invers cronologică, este de culoare negricioasă, compact, amestecat cu lentile de galben și conține numeroase ganguri. Cel de al doilea strat este de culoare galben murdar, amestecat cu concrețiuni calcaroase, pelicule de nisip și lentile de lut negru. Al treilea strat este de culoare negricioasă, amestecat cu concrețiuni calcaroase și este puternic afectat de ganguri. Orientarea mormântului este NE–SV. Într-o nișă a gropii a fost depus un individ adult, cu indicativul M2 (Pl. XXII/b). Acesta a fost descoperit în conexiune anatomică, în decubit dorsal. Ambele mâini sunt întinse pe lângă corp, iar picioarele sunt întinse în față. Starea de conservare a scheletului este destul de bună. Partea dreaptă a cutiei toracice, precum și carpienele, metacarpienele, tarsienele, metatarsienele, calcaneul, patela piciorului drept lipsesc. Pe craniu au fost descoperite câteva foițe lipite de aur, care ar putea indica prezența unei măști din acest material. La SE de craniu a fost observată partea superioară din craniul unui cal, iar puțin mai jos, în dreptul mâinii stângi, a fost descoperită și partea inferioară din maxilarul aceluiași craniu. Lângă partea dreaptă a corpului a fost așezată o spadă, care avea teaca poleită cu aur și un mic pandantiv de fildeș. Credem că pe pieptul defunctului a fost depus un arc, supoziție determinată de întăritoarele de os găsite. Pornind de la bazin către cotul mâinii stângi, a fost observat un pumnal de fier. La stânga bazinului era așezată o gresie. La SE de femurul stâng a fost găsit un mănunchi de săgeți, la fel și în dreptul bazinului, precum și la S de pumnal. La picioare a fost așezat un cazan de bronz, cu toartă de fier. Acesta era cu gura în jos și a fost turtit încă din vechime; prezenta multe reparații, indiciu al folosirii îndelungate. La NE de cazan a fost descoperită și o copită de cal. În toată groapa au fost găsite multiple foițe de aur, provenind de la poleiala de pe teaca spadei (Pl. XXVIII, XXIX, XXX). Totodată au mai fost descoperite și bucăți de la poleiala șeii, decorată cu solzișori (Pl. XXVI). Pe lângă acestea, au fost găsite multiple pandantive și aplice de aur, precum și piese de harnașament din bronz, aur și argint. În concluzie, inventarul arheologic al acestui mormânt princiar se compune din:

- multiple fragmente de foiță de aur;
- o piesă de harnașament cruciformă din aur, decorată cu granate (Pl. XXVII/19);
- numeroase aplice din aur decorate cu granate (Pl. XXVII/9, 13, 16, 20, 22);
- o apărătoare de arc din os (Pl. XXIII/d);
- pandantive lunulare din aur decorate cu granate (Pl. XXVII/17–18);
- un pandantiv de os decorat cu un cocoș și un vultur (Pl. XXV);
- o piesă de harnașament din argint, un pumnal de fier cu defensa aurită (Pl. XXIII/b);
- o spadă cu teaca învelită în aur (Pl. XXIII/a);
- mănunchiuri de săgeți (Pl. XXIII/c);
- un cazan de bronz cu toartă de fier (Pl. XXIV);
- un pandantiv de fildeș;
- fragmente ceramice și un obiect prelucrat de piatră.
- fragmente osteologice animale (altele decât cele din scheletul calului);

După prelucrarea unei mari părți a datelor de teren, s-a încercat și o reconstituire 3D a gropii (Pl. XXXI).

AȘEZAREA DIN SECOLELE XVI–XVII (PL. XXXII)

Din această perioadă datează 32 de complexe arheologice, dintre care 13 gropi, trei fântâni, 11 bordeie, trei morminte și două ateliere. De remarcat că locuirea din această perioadă se concentrează în totalitate în zona III.

Locuințe (Pl. XXXIII):

Aproape toate locuințele din această perioadă sunt de tip bordei, cu plan rectangular și cu un cuptor scobit în partea centrală a unui perete.

Cx 1076 (Pl. XXXIV/a)

Amplasament: S11.

Bordei situat la 17 m SV de Cx 943; secționat de Cx 1269 și suprapus de Cx 1270. S-a conturat la -1,33 m și se adâncește până la 0,3 m față de punctele de referință. În colțul de NV, acest bordei are un cuptor scobit în bloc de lut cruțat. Bordeiul are o formă rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiuni de 2,45 × 2,71 m, iar în profil este dreaptă. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios, amestecat cu pigmenți de chirpici. Inventarul arheologic este constituit din fragmente osteologice animale.

Ateliere (Pl. XXXV):

Cele două ateliere identificate din această perioadă sunt pentru prelucrarea ceramicii. Ele constau într-un cuptor cu placă de reverberație și o groapă de deservire.

Cx 862 (Pl. XXXVI)

Amplasament: S11.

Atelier ceramic, situat la NV de Cx 861; s-a conturat la -1,07 m și se adâncește până la 0,16 m, 0,4 m (cuptor) față de punctele de referință. Pe latura de est acesta are un cuptor scobit în lut, cu o formă rectangulară și cu perete median. Nu s-a păstrat placa de reverberație. Are o formă rectangulară, cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiuni de 1,66 × 1,43 m; diametrul cuptorului este de 1,11 m, iar în profil este alveolat. Umplutura se compune dintr-un strat negricios. Inventarul arheologic este alcătuit din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale și chirpici.

Fântâni (Pl. XXXVII):

Cele trei fântâni datate din această epocă sunt situate în zona III, în imediata vecinătate a canalului. Acestea conțin pe fundul lor câte o amenajare din bârne, pentru captarea apei.

Cx 842

Amplasament: S11.

Fântână, situată la SV de Cx 841; s-a conturat la -1,36 m și se adâncește până la 1,92 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul

de 1,36 m, iar în profil este bitronconică. Umplutura se compune dintr-un strat de culoare cafeniu negricioasă. Prezintă o lentilă gri cenușie în partea de jos. Pe fundul complexului a fost descoperită o amenajare din bârne de lemn pentru captarea apei. Inventarul arheologic este constituit din fragmente osteologice animale.

Cx 843

Amplasament: S11.

Fântână, situată la SV de Cx 842; s-a conturat la -1,31 m și se adâncește până la 1,76 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 1,06 m, iar în profil este trapezoidală. Pe fundul complexului a fost descoperită o amenajare din bârne de lemn pentru captarea apei. Umplutura se compune dintr-un strat format din pelicule alternante de pământ cenușiu, cafeniu negricios și galben. Inventarul arheologic este constituit din fragmente osteologice animale.

Cx 1323

Amplasament: S11.

Fântână, situată la SE de Cx 1322; s-a conturat la -1,11 m, și se adâncește până la 2,8 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 2,44 m, iar în profil este bitronconică. Pe fundul complexului a fost descoperită o amenajare din bârne de lemn pentru captarea apei. Umplutura se compune dintr-un strat cafeniu negricios, amestecat cu pelicule cafenii. Inventarul arheologic este constituit din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale și o cute.

Gropi (Pl. XXXVIII):

Gropile, dispersate în toată zona III, sunt de provizii și menajere.

Cx 1226 (Pl. XXXIV/a)

Amplasament: S11.

Groapă, situată la NE de Cx 1076; s-a conturat la -1,2 m și se adâncește până la 0,08 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 0,28 m, iar în profil este alveolată. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu. Inventarul arheologic este constituite din fragmente ceramice.

Cx 1293 (Pl. XXXIX/a)

Amplasament: S11.

Groapă cu depunere, situată la N de 1292. S-a conturat la -1,4 m și se adâncește până la 0,3 m față de punctele de referință. Are o formă ovală în plan, cu dimensiunile de 1,48 × 1,02 m, iar în profil este dreaptă. Umplutura se compune dintr-un strat brun negricios, amestecat cu pelicule de galben, pigmenți de chirpici și concrețiuni calcaroase. Inventarul arheologic se compune din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale și un obiect de piatră. Pe fundul gropii a fost descoperit un vas de bronz cu toartă de fier și un denar de argint, datat în anii 1595–1610, emis la monetăria din Kremnica[2], în perioada lui Rudolf al II-lea (Pl. XXXIX/b).

[2] Mulțumim colegului Aurel Vâlcu pentru identificarea monedei.

Morminte (Pl. XL):

Toate mormintele din această epocă sunt de inhumație. Două dintre ele sunt dispuse în zona III și unul în zona II.

Cx 1546 (Pl. XLI)

Amplasament: S11.

Mormânt de inhumație, situat la NV de Cx 1085. S-a conturat la -0,99 m și se adâncește până la 0,15 m față de punctele de referință. Groapa are o formă rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiuni de 1,78 × 0,43 m, iar în profil este dreaptă. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios. Orientarea mormântului este E–V. În groapă a fost depus un individ adult, denumit M8, păstrat în conexiune anatomică, în decubit dorsal. Ambele mâini sunt întinse pe piept, iar picioarele sunt întinse în față. Scheletul se păstrează destul de bine. Rotulele lipsesc. Inventarul arheologic se compune din fragmente ceramice și chirpici.

AȘEZAREA DIN SECOLELE XIX–XX (PL. XLII/A)

Din această perioadă datează 46 de complexe arheologice, dintre care 15 „depuneri"/îngropări de vaci, 29 gropi și două fântâni (Pl. XLII/b). Complexele de locuire din această perioadă sunt dispersate în toate cele trei zone, ele aparținând, cel mai probabil, satului Conduratu, care este situat puțin mai la nord față de zona cercetată.

Gropi (Pl XLIII/a):

Gropile sunt răspândite în toate cele trei zone și conțin un material foarte sărac.

Cx 311

Amplasament: S3.

Groapă, situată la S de Cx 309; s-a conturat la -1,4 m și se adâncește până la 0,1 m față de punctele de referință. Are o formă ovală în plan, cu dimensiuni de 1,21 × 0,98 m, iar în profil este alveolată. Umplutura se compune dintr-un strat negricios. Fără inventar arheologic.

Cx 312

Amplasament: S3.

Groapă, situată la V de Cx 309; s-a conturat la -1,58 m și se adâncește până la 0,2 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 0,68 m, iar în profil este alveolată. Umplutura se compune dintr-un strat de culoare cafeniu negricioasă, amestecat cu pigmenți de chirpici și lentile de galben. Fără inventar arheologic.

Cx 314

Amplasament: S3.

Groapă, situată la 9 m NV de Cx 313; s-a conturat la -1,81 m și se adâncește până la 1,12 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 1,17 m, iar în profil este cilindrică. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu negricios, amestecat cu concrețiuni calcaroase. Inventarul arheologic este constituit din fragmente de cahlă.

„Depuneri”/îngropări de vaci (Pl. XLIII/b):

De departe cele mai interesante și incitante tipuri de complexe din această perioadă sunt „depunerile”/îngropările de vaci. Acestea constau în gropi dreptunghiulare cu colțurile rotunjite, în care a fost îngropată câte o vacă întreagă, cu scheletul în conexiune anatomică. Până în prezent, nu există nicio explicație plauzibilă pentru un astfel de comportament, mai ales pentru secolele XIX–XX. De aceea, avansăm ipoteza că un astfel de comportament față de aceste animale ar putea indica o molimă, care, probabil, a afectat populația de bovine din zonă.

Cx 1228 (Pl. XXXIV/b)

Amplasament: S11.

„Depunere”/îngropare de vacă, situată la V de Cx 1227; secționează Cx 1247; s-a conturat la -1,36 m și se adâncește până la 0,34 m față de punctele de referință. Are o formă rectangulară, cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiuni de 1,31 × 0,66 m, iar în profil este dreaptă. În groapă a fost depus un schelet de vacă în conexiune anatomică, aproape complet. Umplutura se compune dintr-un strat negricios.

Cx 1269 (Pl. XXXIV/b)

Amplasament: S11.

„Depunere”/îngropare de vacă, situată la SV de Cx 1228; secționează Cx 1076; s-a conturat la -1,33 m, și se adâncește până la 0,3 m față de punctele de referință. Are o formă rectangulară, cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiuni de 1,54 × 0,71 m, iar în profil este alveolată. În groapă a fost depus un schelet de vacă în conexiune anatomică, aproape complet. Umplutura se compune dintr-un strat brun negricios. Inventarul arheologic este constituit din fragmente ceramice, chirpici și un mâner de cuțit cu plăsele din os.

Cx 1270 (Pl. XXXIV/b)

Amplasament: S11.

„Depunere”/îngropare de vacă, situată în interiorul Cx 1076; secționează Cx 1076; s-a conturat la -1,33 m, și se adâncește până la 0,1 m față de punctele de referință. Are o formă rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiuni de 1,32 × 0,54 m, iar în profil este dreaptă. În groapă a fost depus un schelet de vacă în conexiune anatomică, aproape complet. Umplutura se compune dintr-un strat brun negricios.

Fântâni (Pl. XLII/b):

Cele două fântâni din această perioadă sunt situate în zona III, în apropiere de un canal, pentru a putea ajunge mai repede la pânza freatică.

Cx 848

Amplasament: S11.

Fântână, situată la SV de Cx 847; s-a conturat la -1,26 m și se adâncește până la 0,6 m față de punctele de referință. Are o formă circulară în plan, cu diametrul de 1,82 m, iar în profil este alveolată. Umplutura se compune dintr-un strat brun negricios. Inventarul arheologic este constituit din fragmente osteologice animale.

6. CONCLUZII

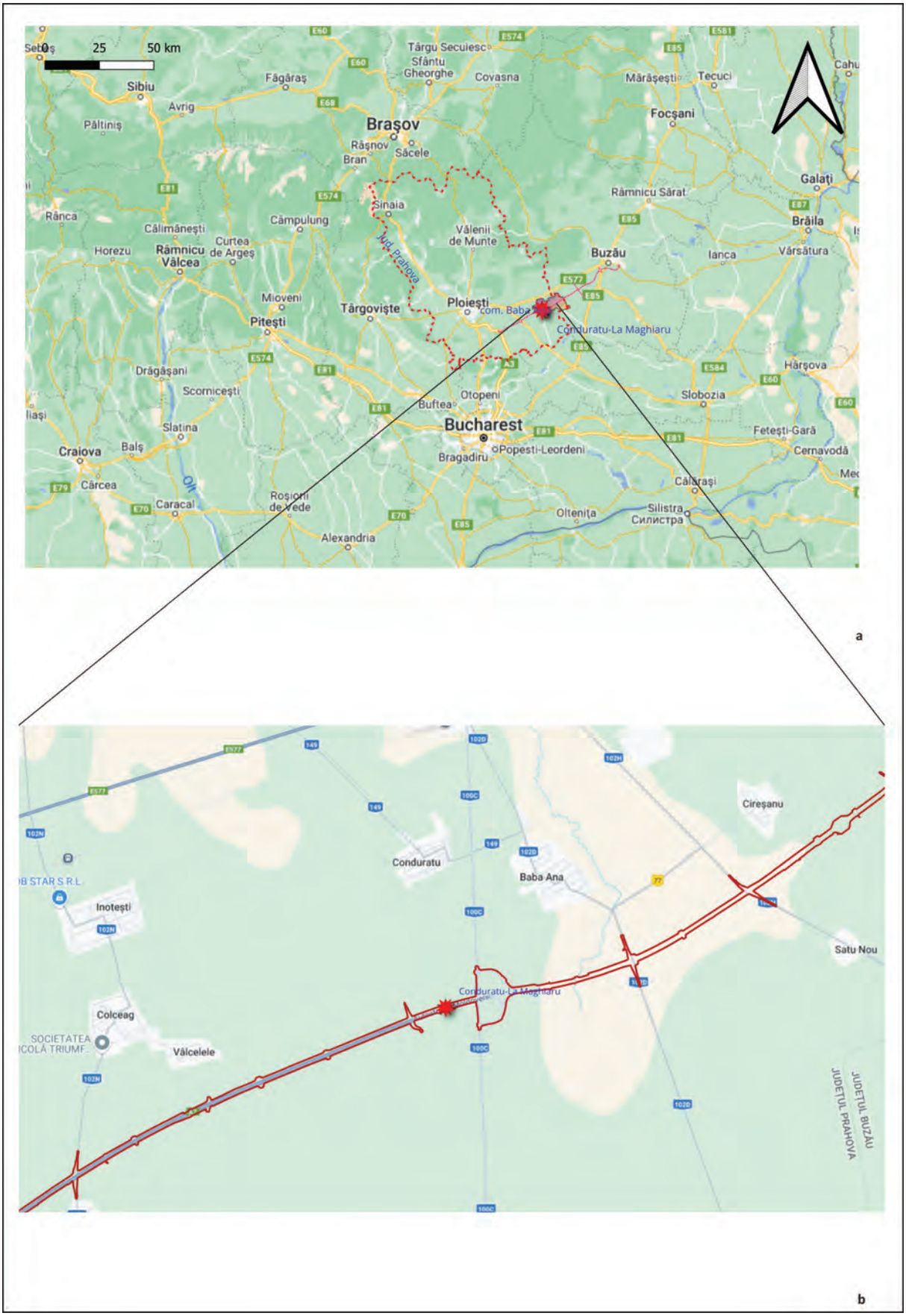
Cercetarea arheologică preventivă desfășurată în campaniile 2022–2023 în zona Conduratu, comuna Baba Ana (jud. Prahova), în contextul lucrărilor pentru Autostrada 7, a permis documentarea sistematică a unui areal vast, cu o suprafață decapată de peste 12,5 ha și identificarea unui număr impresionant de complexe arheologice – 1 842. Intervenția a fost determinată de amenajarea traseului tronsonului Dumbrava – Mizil și a fost realizată în urma unui diagnostic intruziv anterior, finalizat prin delimitarea sitului pe o arie de cca 200 ha. Descoperirile se încadrează cronologic în trei mari intervale: epoca romană târzie (sec. III–V p.Chr., cultura Sântana de Mureș–Cerneahov), epoca medievală (sec. XVI–XVII) și epoca modernă/contemporană (sec. XIX–XX), oferind o imagine stratificată și coerentă asupra evoluției locuirii în această zonă.

Rezultatele arheologice pentru perioada secolelor III–V p.Chr. sunt cele mai notabile, atât prin diversitatea complexelor (locuințe adâncite, gropi, fântâni, ateliere ceramice, morminte, structuri gospodărești), cât și prin densitatea lor, reflectând o locuire intensă și de durată. Atelierele ceramice și bordeiele sugerează, în mod special, activități economice specifice, iar prezența mormintelor umane poate indica organizarea unui habitat cu funcții complexe. De asemenea, au fost identificate structuri cu caracter ritual sau funerar, precum gropile cu oase umane. Putem afirma că situl de la Conduratu este cea mai mare așezare aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov cercetată până acum în această zonă a Europei, accentul fiind pus de obicei pe cercetarea necropolelor, cum a fost cazul necropolei de la Târgșor, jud. Prahova (Gh. Diaconu, *Târgșor – Necropola din secolele III–IV e.n.*, București, 1965). De departe cea mai importantă descoperire este cea a mormântului princiar (Cx 191), cu material de tradiție hunică, a cărui cercetare va mai dura o perioadă considerabilă, datorită diversității pieselor și a complexității restaurării inventarului funerar. Publicarea integrală a acestui mormânt va constitui obiectul unui studiu ulterior mai cuprinzător.

Descoperirile aparținând secolelor XVI–XVII întregesc imaginea unui sit deja spectaculos. Cu toate că locuirea din această perioadă este mai puțin consistentă decât cea din perioada secolelor III–V p.Chr., nu este mai puțin importantă. Și în această perioadă întâlnim structuri de locuire (bordeie) și ateliere ceramice, care denotă caracterul permanent al așezării.

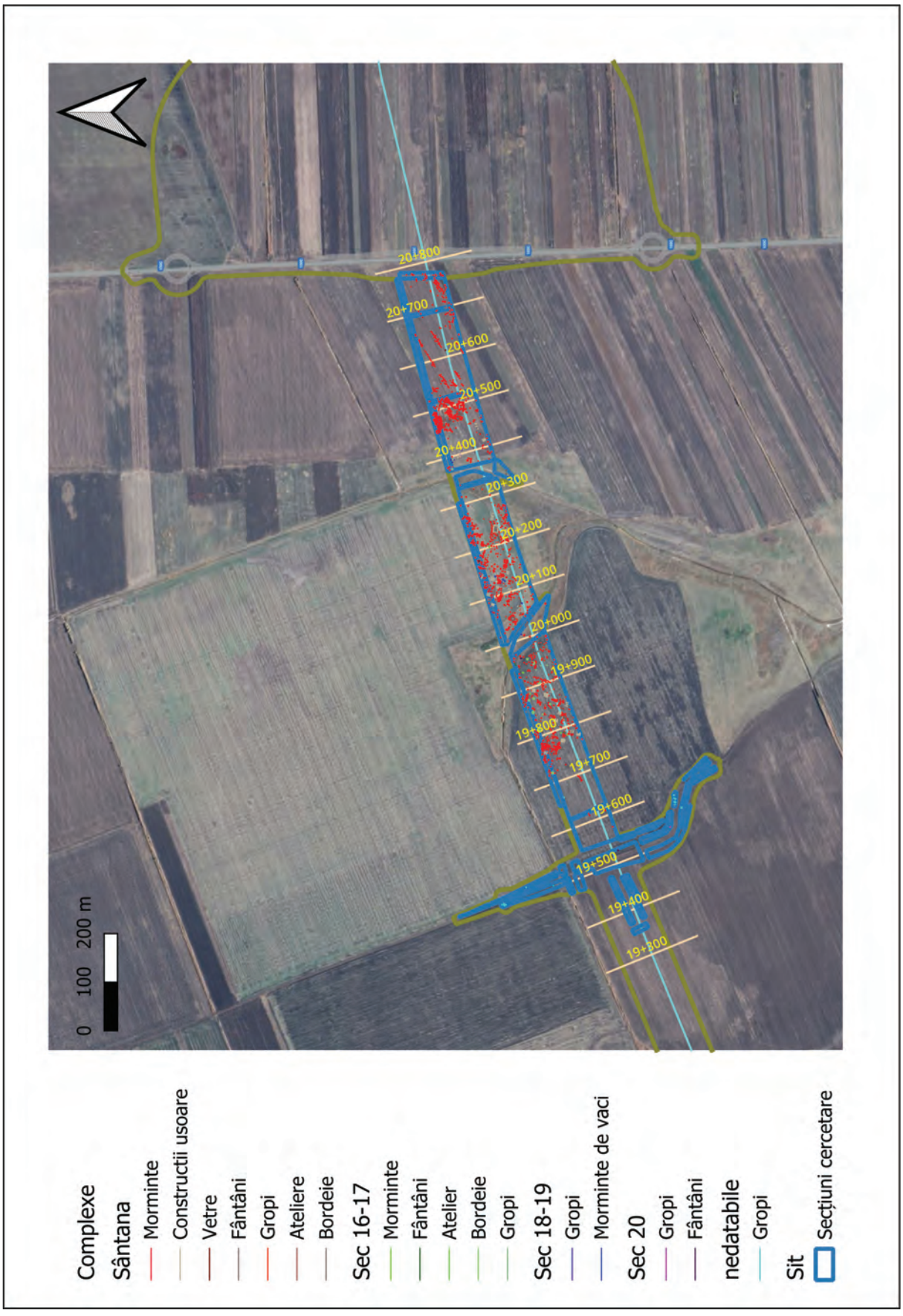
Pentru perioada secolelor XIX–XX, cea mai importantă descoperire este reprezentată de „depunerile”/îngropările de vaci, comportament care trebuie studiat în continuare.

Deoarece prezentarea noastră se dorește a fi doar un raport preliminar al cercetărilor preventive, în acest stadiu al cercetărilor putem conchide că situl Conduratu 1 reprezintă o descoperire cu un potențial important, care nu și-a dezvăluit în întregime amploarea, merită să fie explorat în continuare și reprezintă un reper important în complexul peisaj arheologic prahovean.

Planșa I. *Conduratu 1. a) Localizarea sitului pe harta județului Prahova; b) detaliu cu poziționarea în raport cu satul Conduratu.*

Plate I. *Conduratu 1. a) Location of the site on the map of Prahova County; b) Detail showing its position relative to the village of Conduratu.*

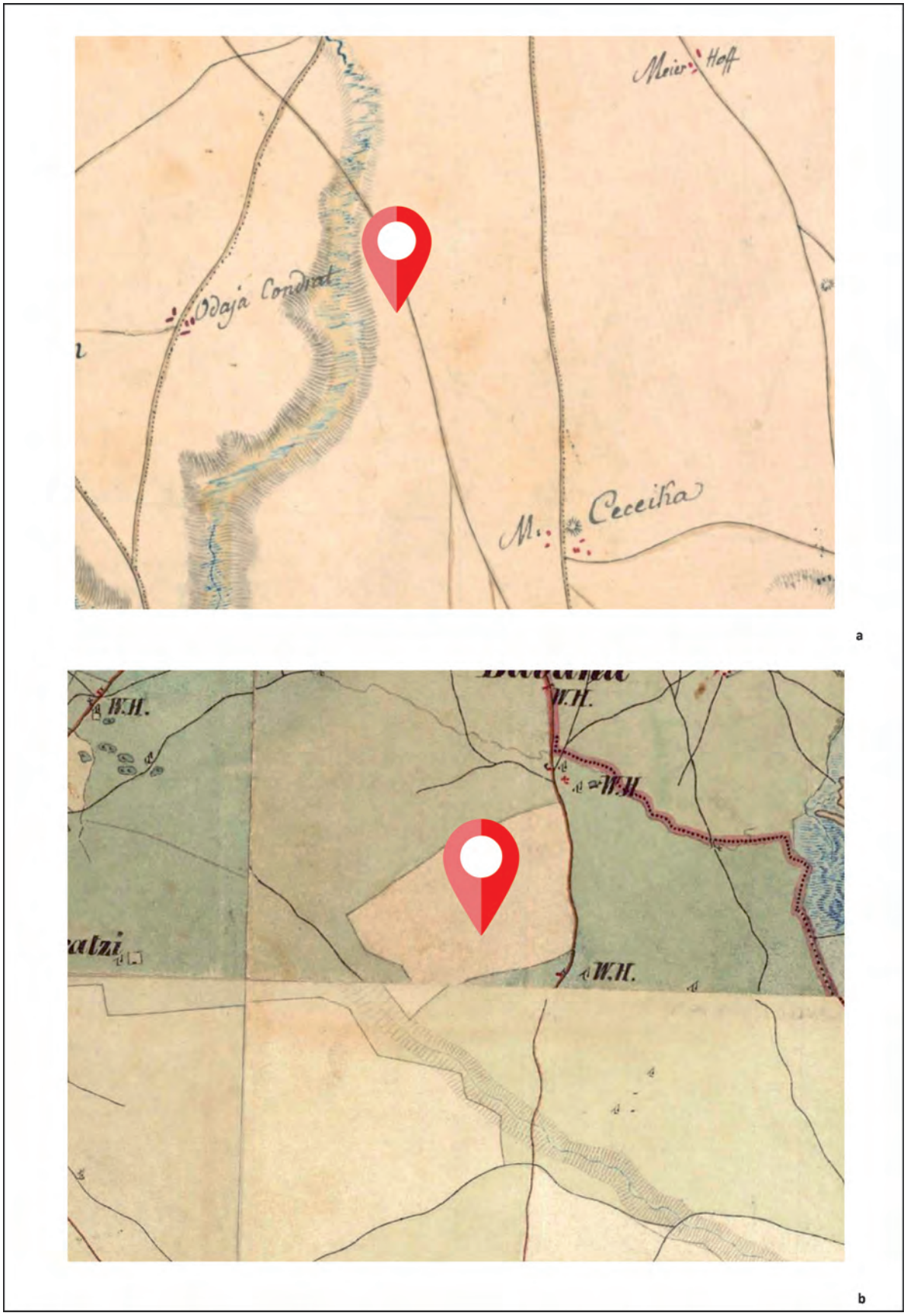
Planșa II. *Conduratu 1. Planul săpăturilor cu complexele descoperite.*

Plate II. *Conduratu 1. Excavation plan together with the discovered features.*

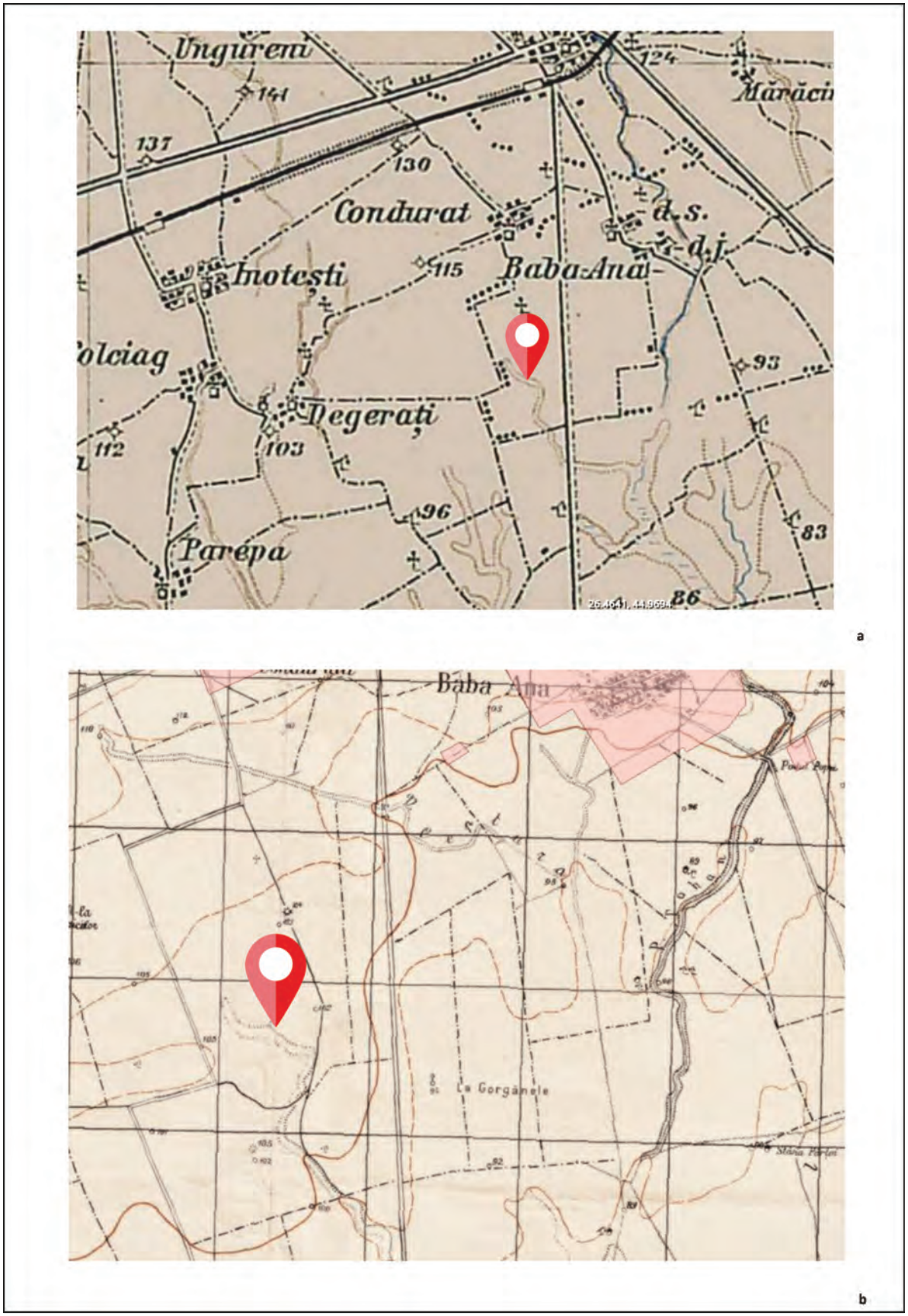
Planșa III. *Conduratu 1. Fotografii cu zona sitului înainte de cercetare.*

Plate III. *Photographs of the site area before excavation.*

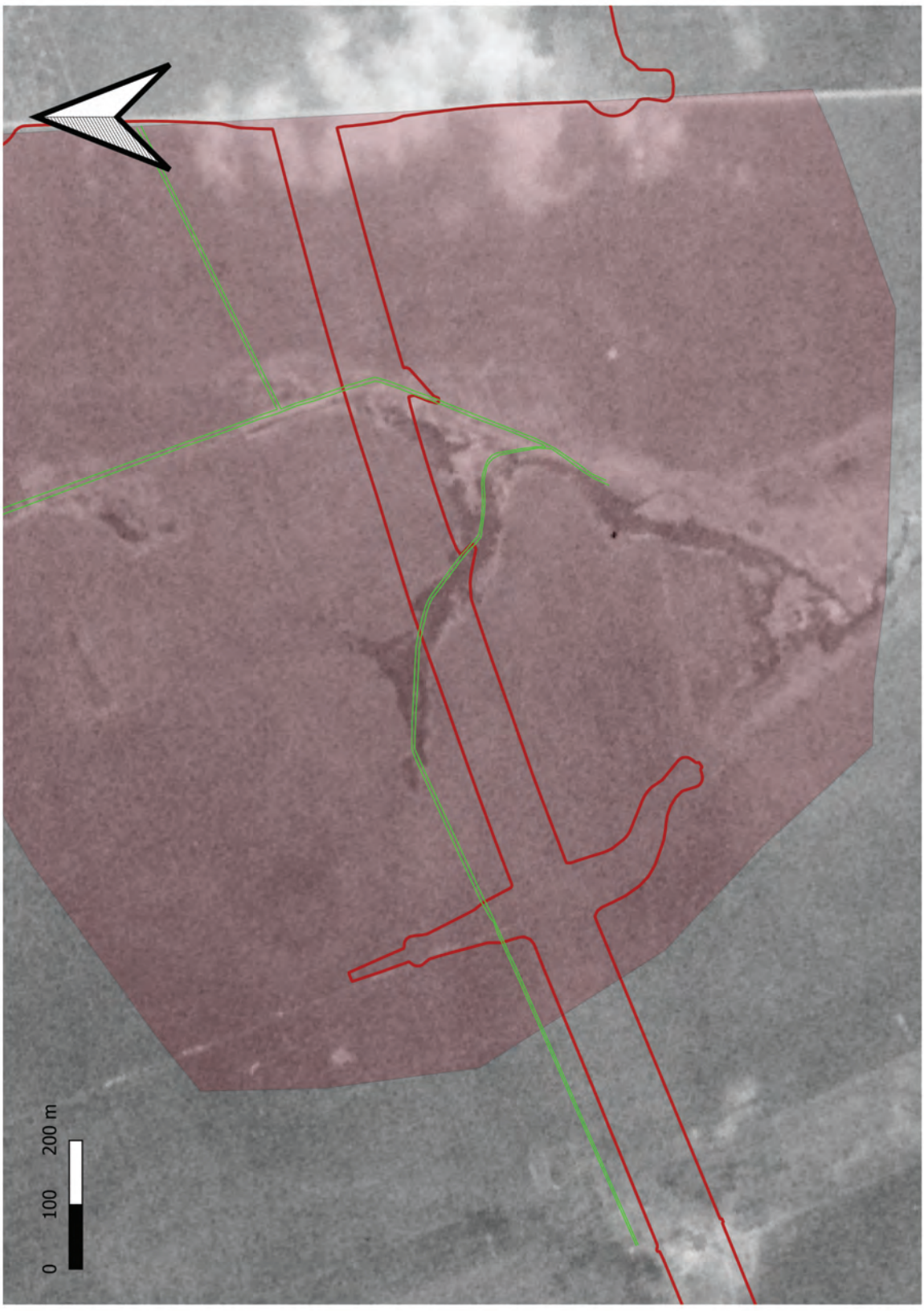
Planșa IV. *Localizarea zonei cercetate pe hărțile vechi: a) prima ridicare topografică austriacă (1763–1787); b) a doua ridicare topografică austriacă (1806–1869).*

Plate IV. *Location of the investigated area on old maps: a) First Austrian Military Survey (1763–1787); b) Second Austrian Military Survey (1806–1869).*

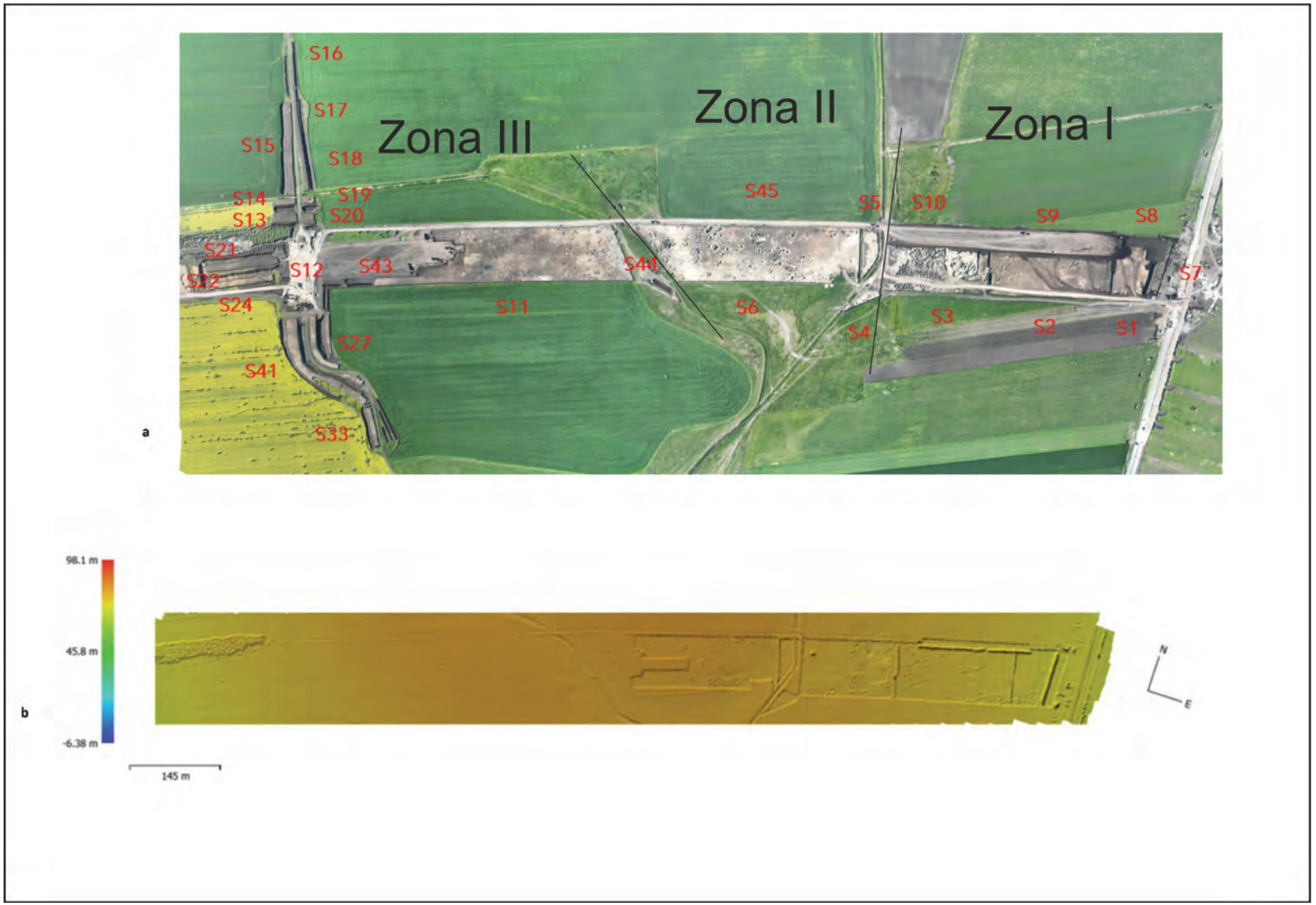
Planșa V. *Localizarea zonei cercetate pe hărțile vechi: a) a treia ridicare topografică austriacă (1869–1887); b) planul directoarelor de tragere (1910–1956).*

Plate V. *Location of the investigated area on old maps: a) Third Austrian Military Survey (1869–1887); b) Artillery Survey Plan (1910–1956).*

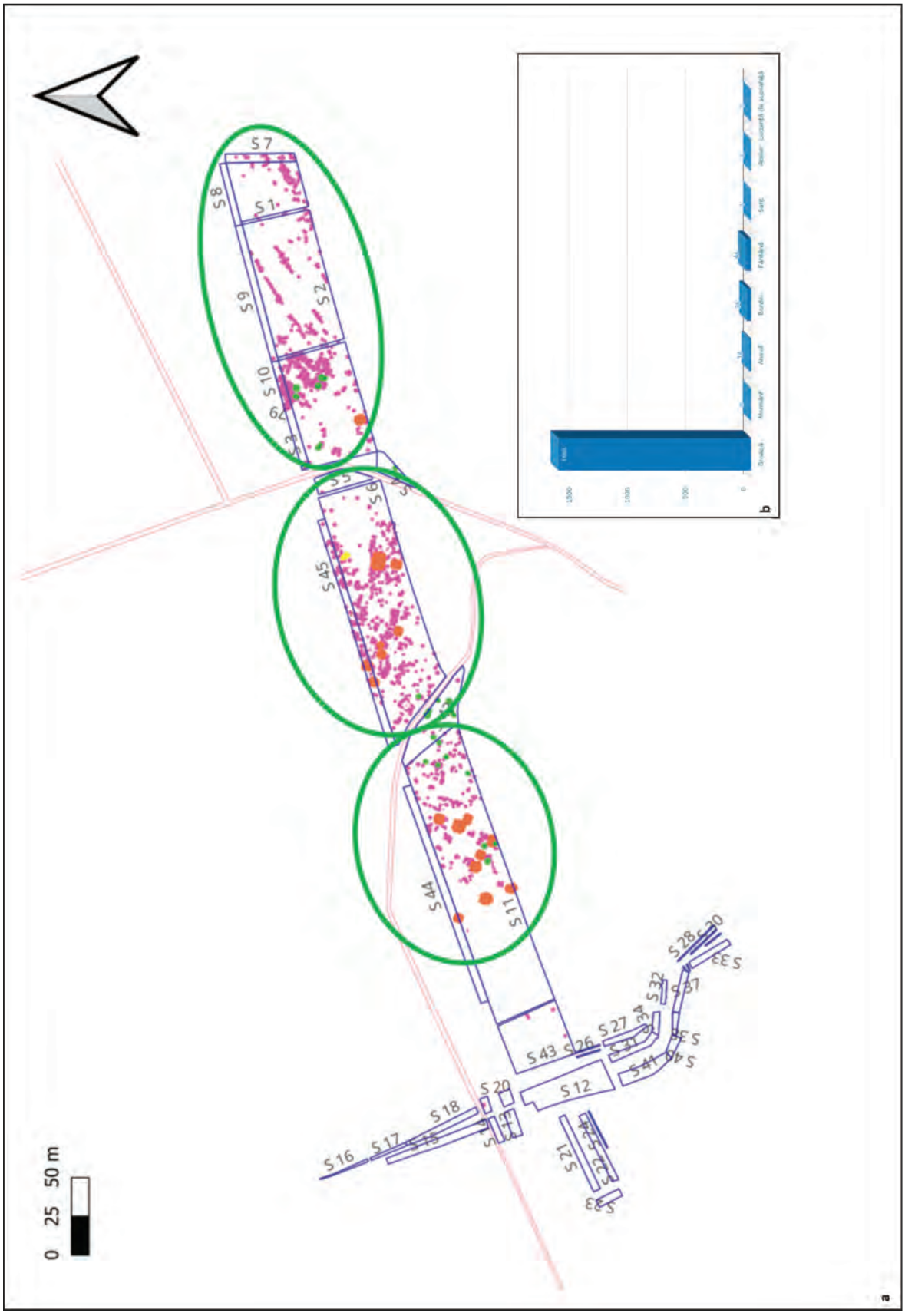
Planșa VI. *Localizarea secțiunilor din proiect pe fotografiile efectuate în „misiunile de spionaj Corona" (1965–1966).*

Plate VI. *Location of the project's excavation trenches on aerial photographs from the Corona spy missions (1965–1966).*

Planșa VII. *Conduratu 1. a) Ortofotoplanul zonei cercetate cu secțiunile marcate și împărțirea pe zone; b) model digital de elevație (DEM) al zonei cercetate.*

Plate VII. *Conduratu 1. a) Orthophotomap of the investigated area with marked trenches and zones; b) Digital Elevation Model (DEM) of the investigated area.*

Planșa VIII. *Conduratu 1. a) Planul așezării de tip Sântana de Mureș-Cerneahov; b) grafic cu repartiția pe tipuri de complexe în așezarea de tip Sântana de Mureș-Cerneahov.*

Plate VIII. *Conduratu 1. a) Plan of the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement; b) Chart showing the distribution of feature types within the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement.*

Planșa IX. *Conduratu 1. Repartiția locuințelor în cadrul așezării de tip Sântana de Mureș-Cerneahov.*

Plate IX. *Conduratu 1. Distribution of dwellings within the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement.*

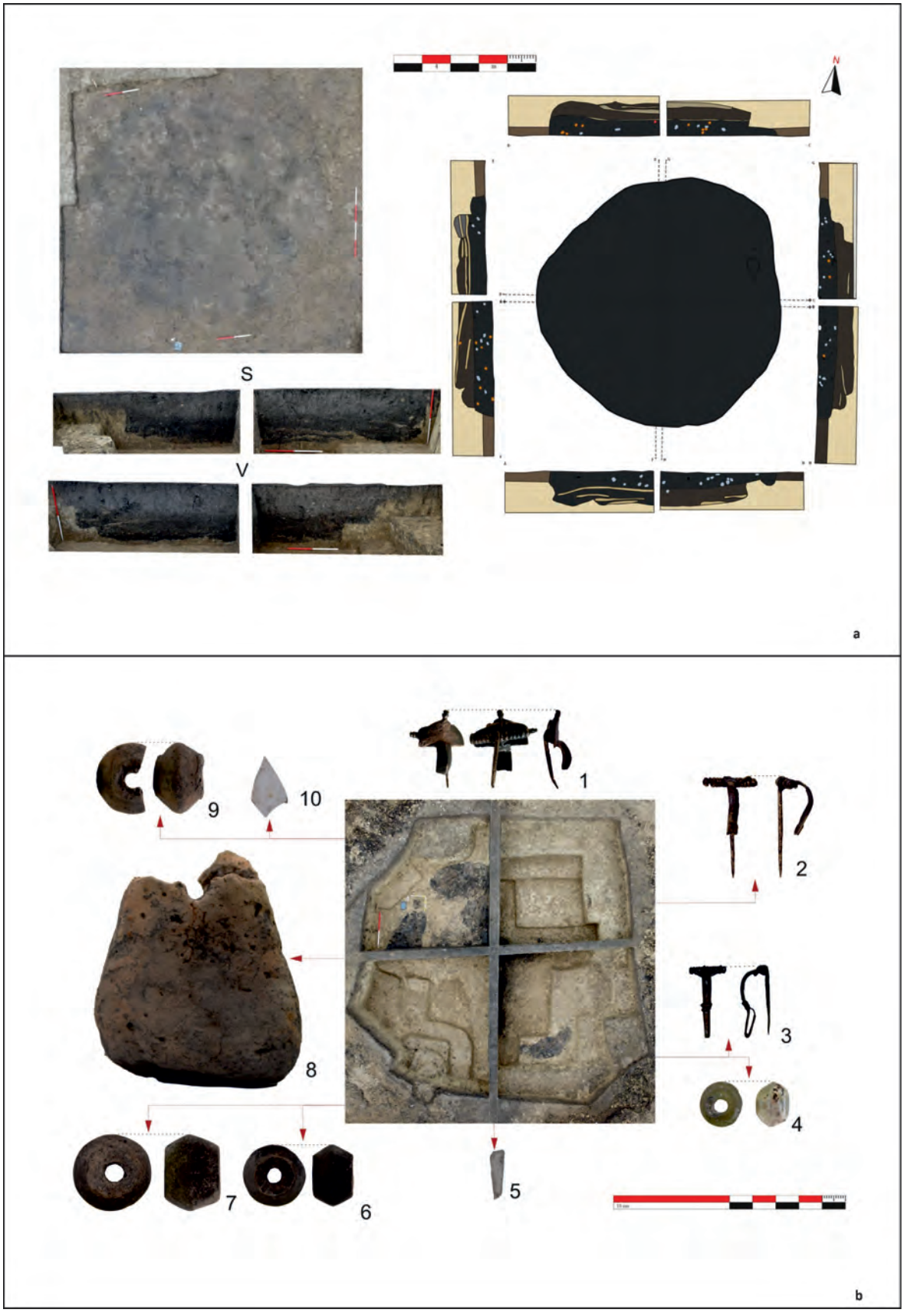

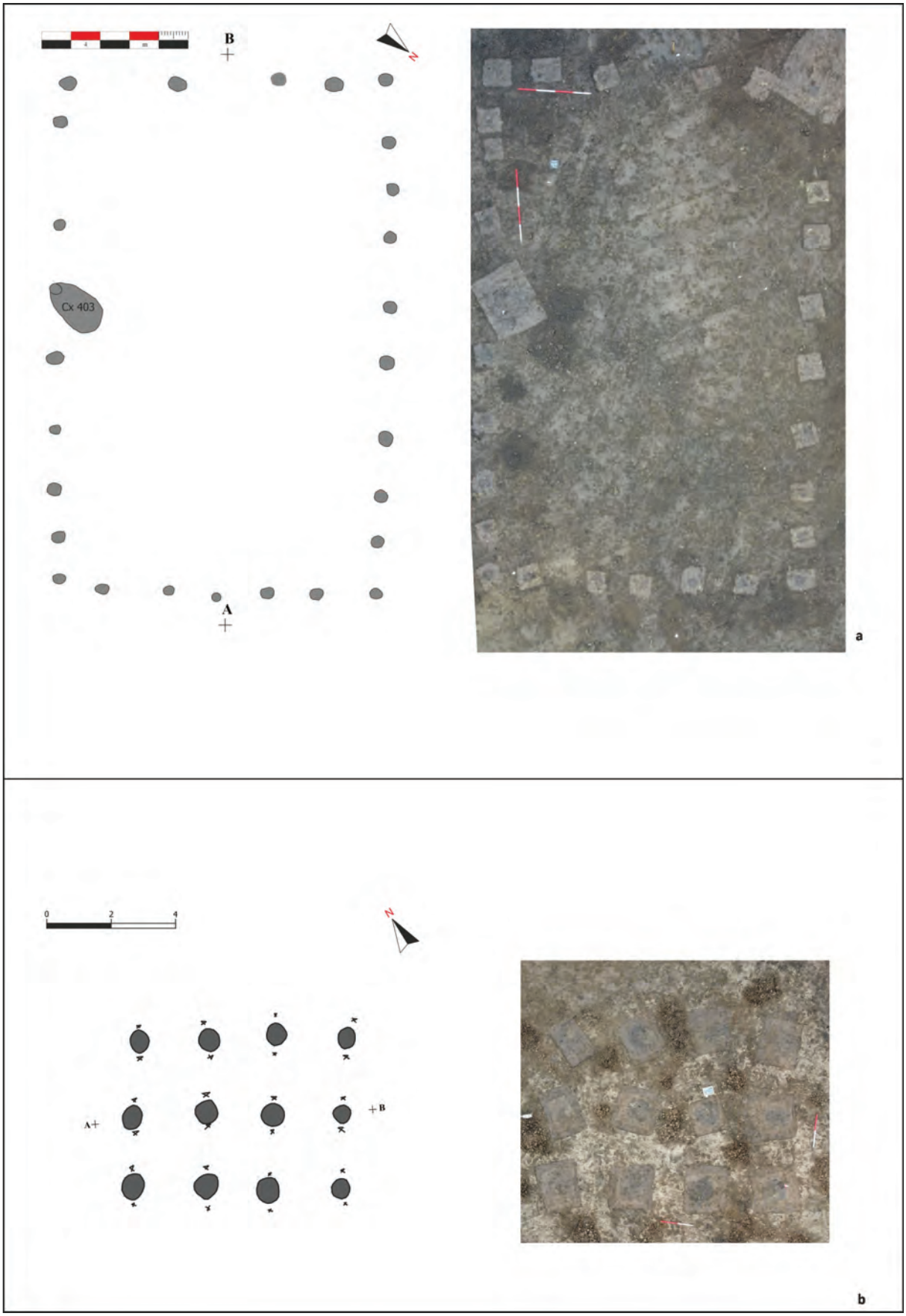
Plate X. *Conduratu 1. a) Complexul 1123, plan și profile, fotografii și desene; b) obiecte speciale descoperite în complexul 1123, cu zona de descoperiri semnalată.*

Plate X. *Conduratu 1. a) Complex 1123: plan, profiles, photos, and drawings; b) Special finds discovered in Complex 1123 with discovery locations indicated.*

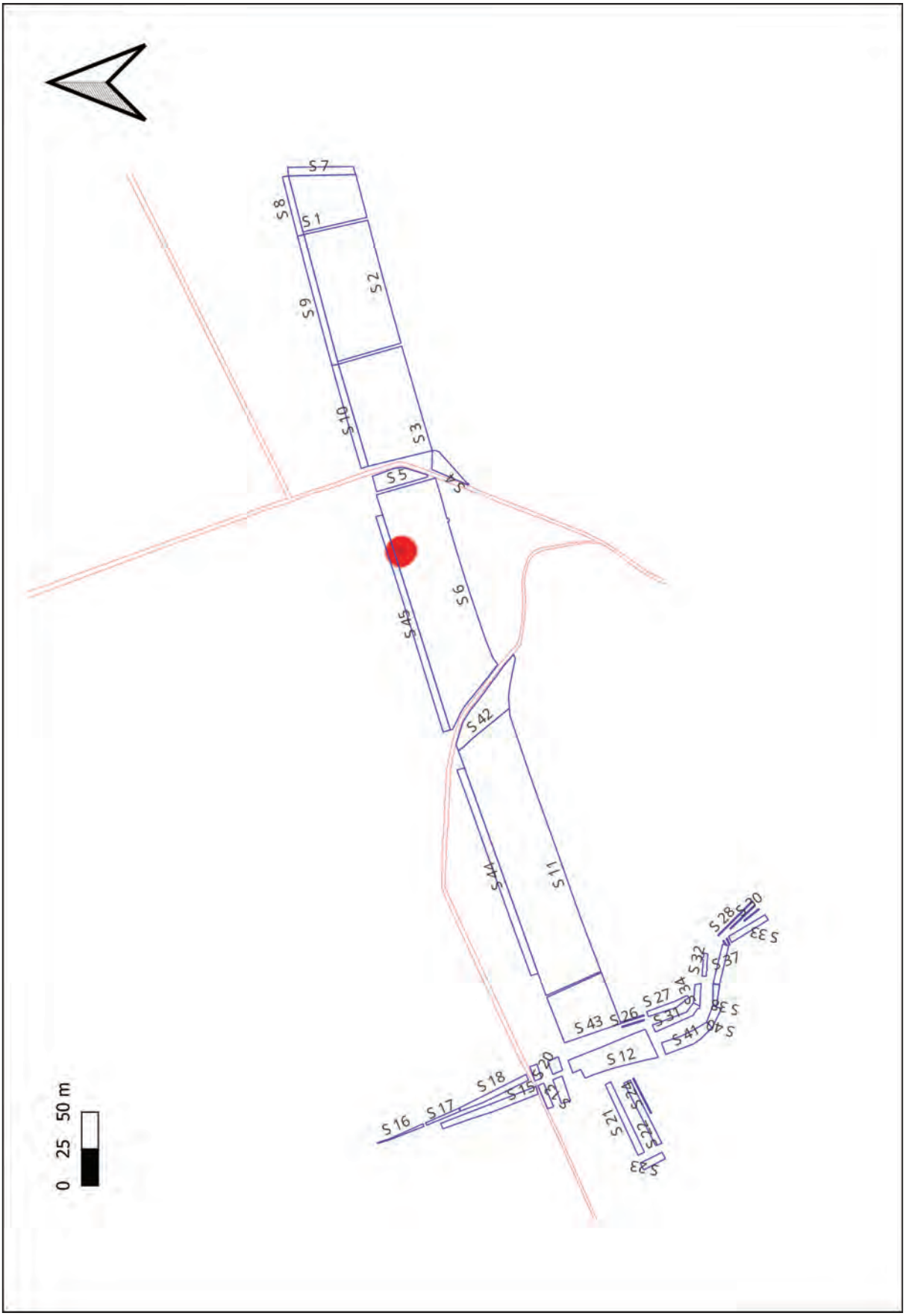
Planșa XI. *Conduratu 1. Repartiția anexelor în cadrul așezării de tip Sântana de Mureș-Cerneahov.*

Plate XI. *Conduratu 1. Distribution of annexes within the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement.*

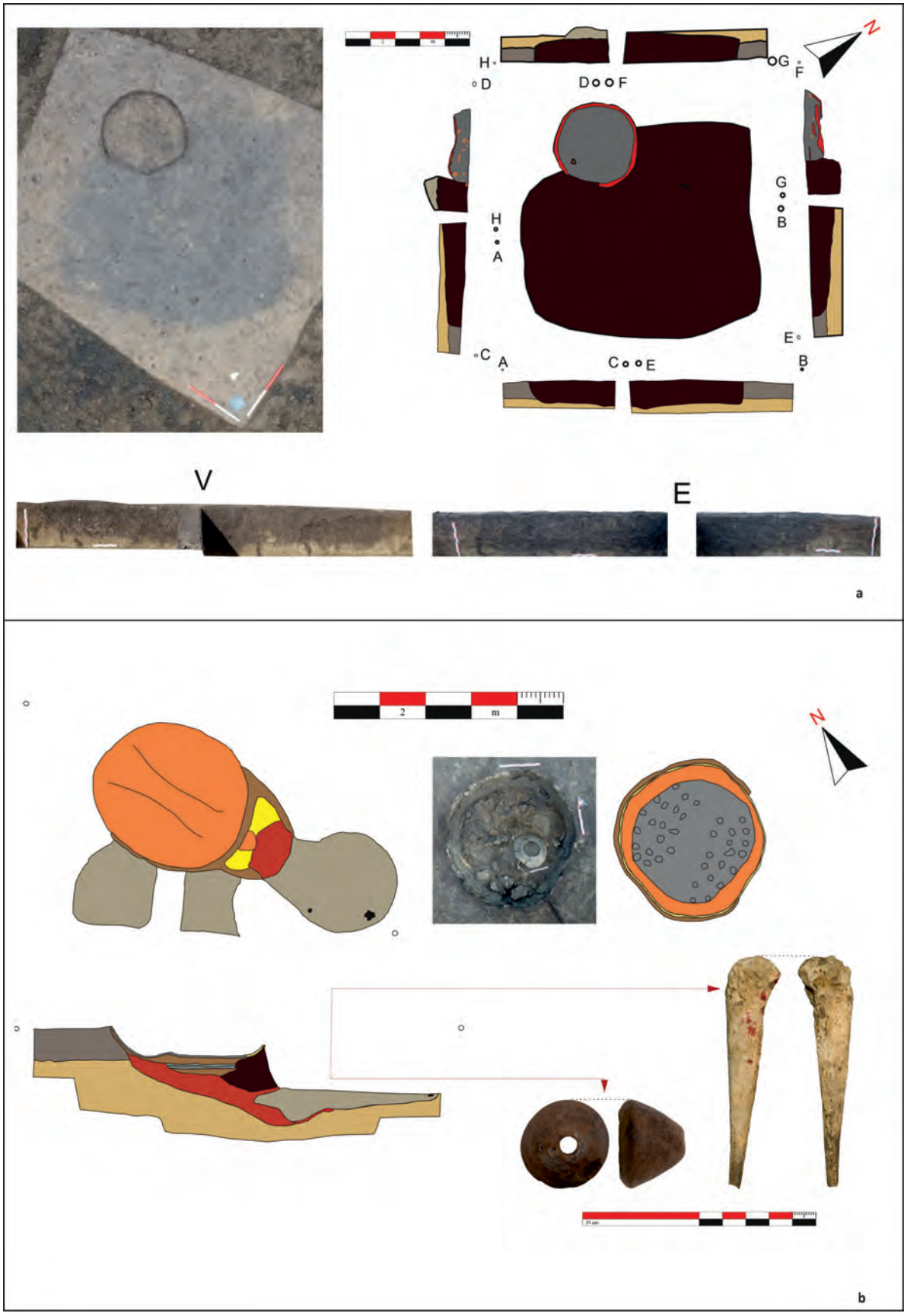
Planșa XII. *Conduratu 1. a) Complexul 401, plan, fotografii și desen; b) Complexul 1489, plan, fotografii și desen.*

Plate XII. *Conduratu 1. a) Complex 401: plan, photos, and drawings; b) Complex 1489: plan, photos, and drawings.*

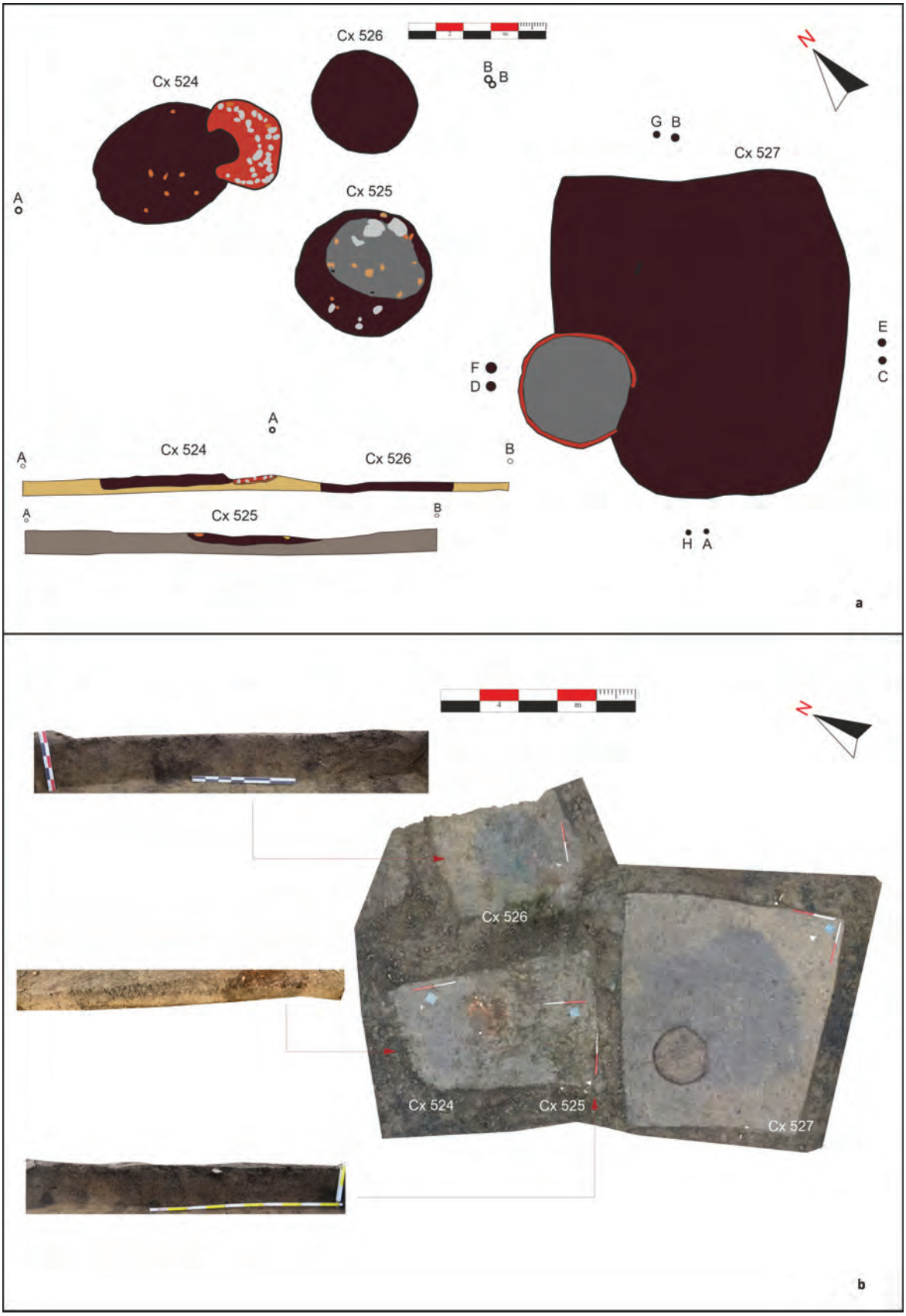
Planșa XIII. *Conduratu 1. Repartiția atelierelor în cadrul așezării de tip Sântana de Mureș-Cerneahov.*

Plate XIII. *Conduratu 1. Distribution of workshops within the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement.*

Planșa XIV. *Conduratu 1. a) Complexul 527, grund și profile, fotografii și desene; b) Complexul 527, cuptorul și obiectele speciale descoperite în zona acestuia.*

Plate XIV. *Conduratu 1. a) Complex 527: floor plan and profiles, photos and drawings; b) Complex 527: the oven and special finds discovered around it.*

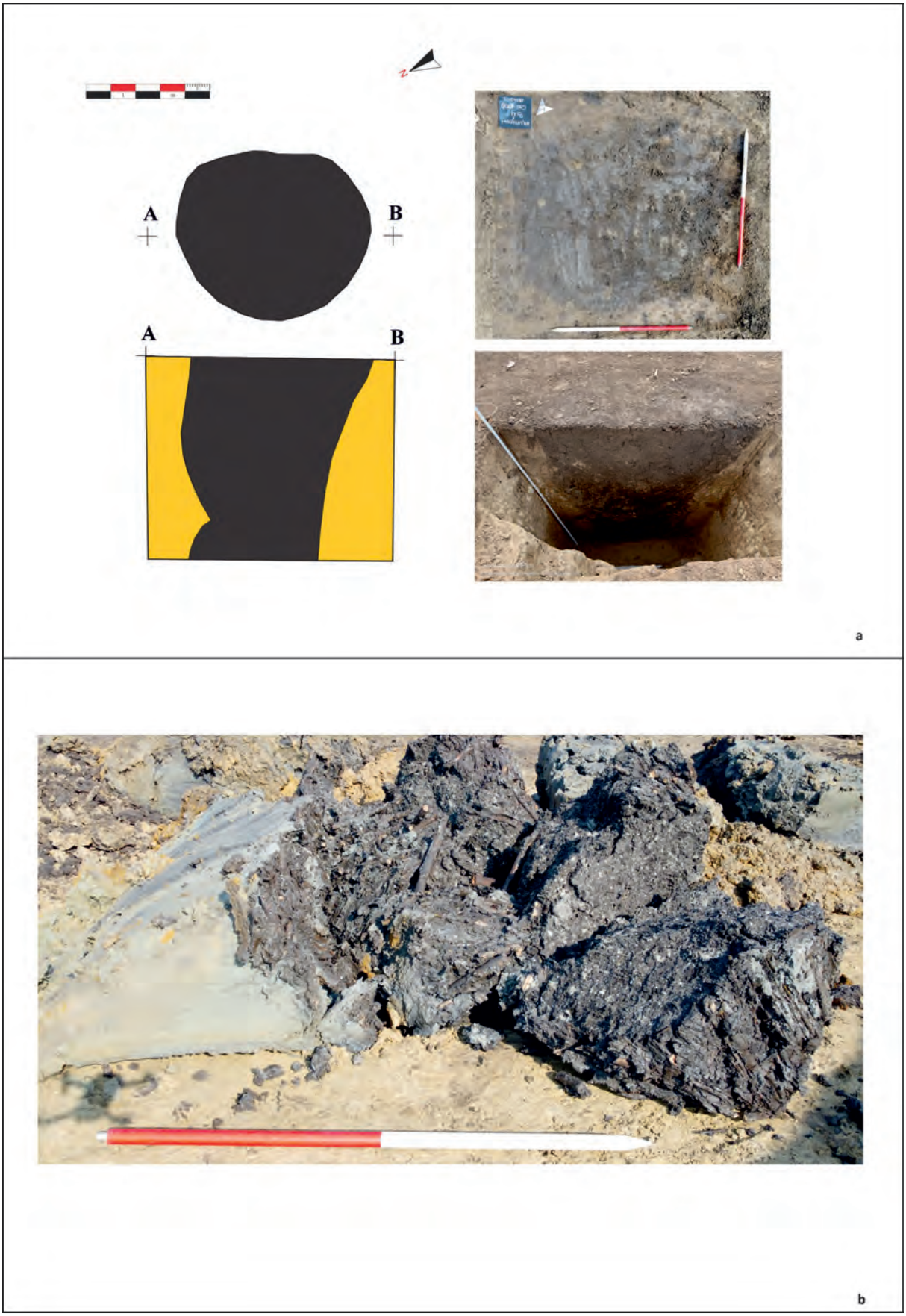
Planșa XV. *Conduratu 1. a) Fotografii cu zona complexului 527 (atelierul) împreună cu anexele (Complexele 524, 525, 526), plan și profile; b) desene cu zona complexului 527 (atelierul) împreună cu anexele (Complexele 524, 525, 526), plan și profile.*

Plate XV. *Conduratu 1. a) Photographs of Complex 527 (the workshop) area with annexes (Complexes 524, 525, 526), floor plan and profiles; b) Drawings of the Complex 527 area with annexes (Complexes 524, 525, 526), floor plan and profiles.*

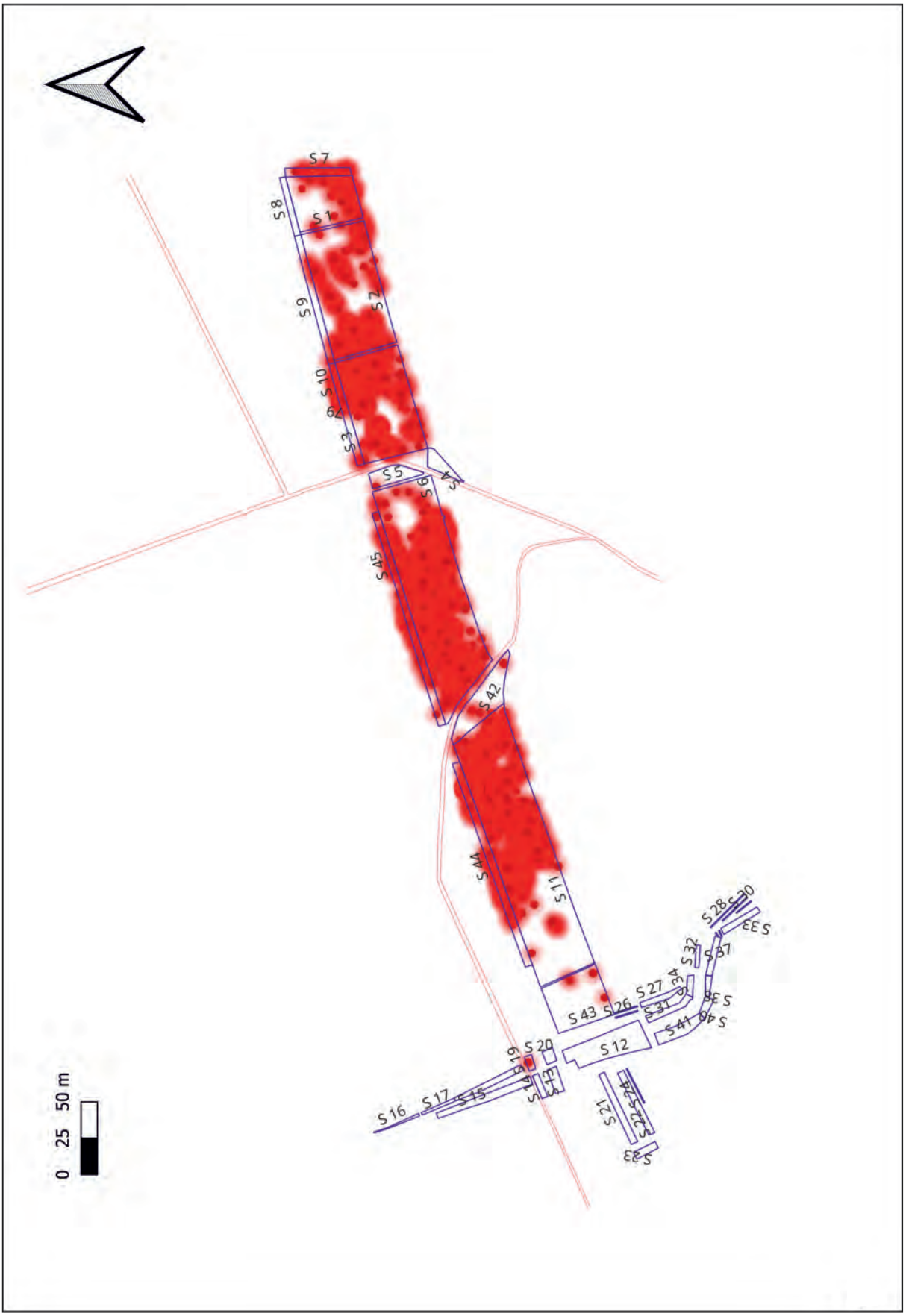
Planșa XVI. *Conduratu 1. Repartiția fântânilor în cadrul așezării de tip Sântana de Mureș-Cerneahov.*

Plate XVI. *Conduratu 1. Distribution of wells within the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement.*

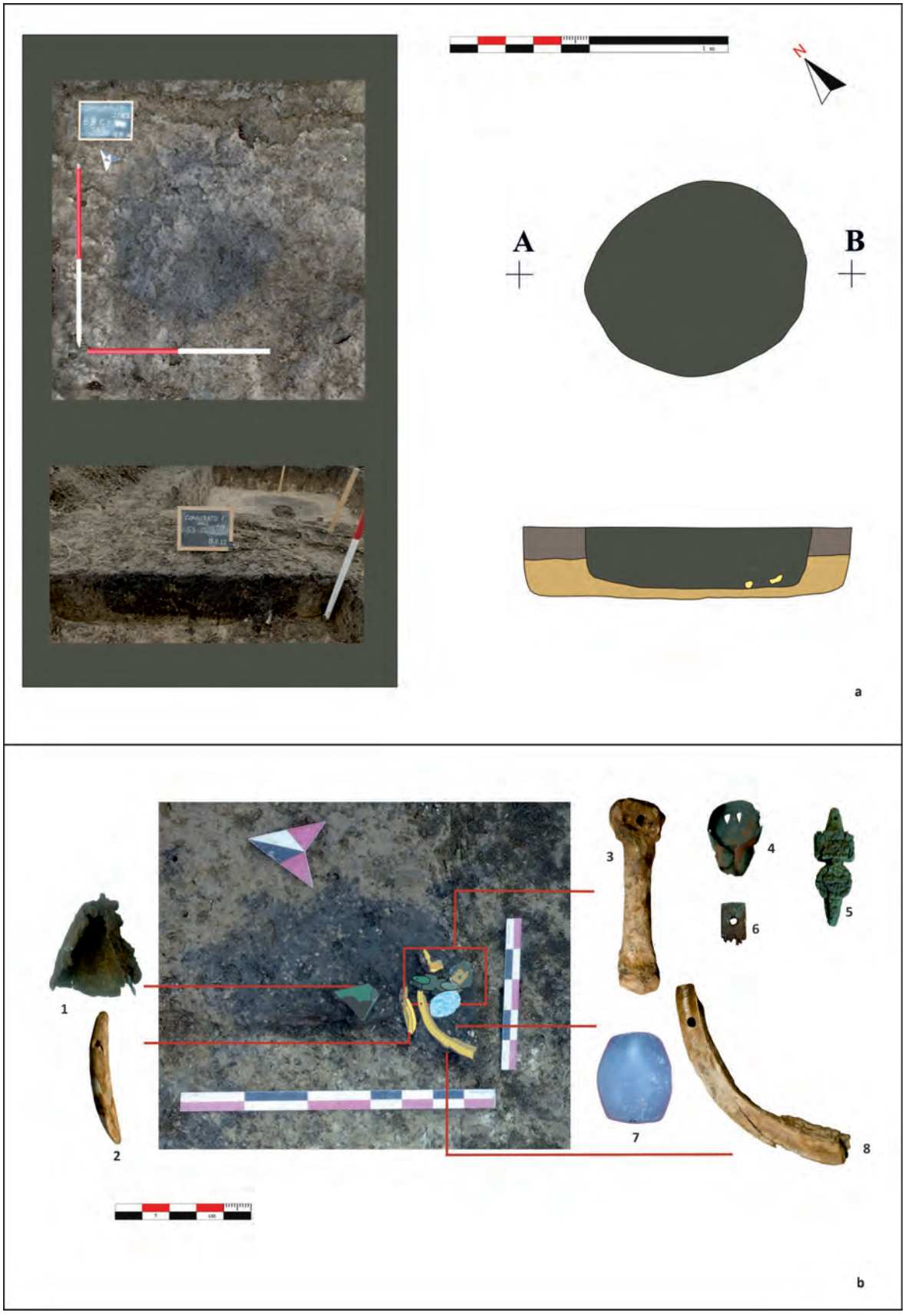
Planșa XVII. *Conduratu 1. a) Complexul 1000, grund și profil, fotografii și desene; b) împletitură din nuiele descoperită pe fundul complexului.*

Plate XVII. *Conduratu 1. a) Complex 1000: floor plan and profile, photos and drawings; b) Wattle structure discovered at the bottom of the complex.*

Planșa XVIII. *Conduratu 1. Repartiția gropilor în cadrul așezării de tip Sântana de Mureș-Cerneahov.*

Plate XVIII. *Conduratu 1. Distribution of pits within the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement.*

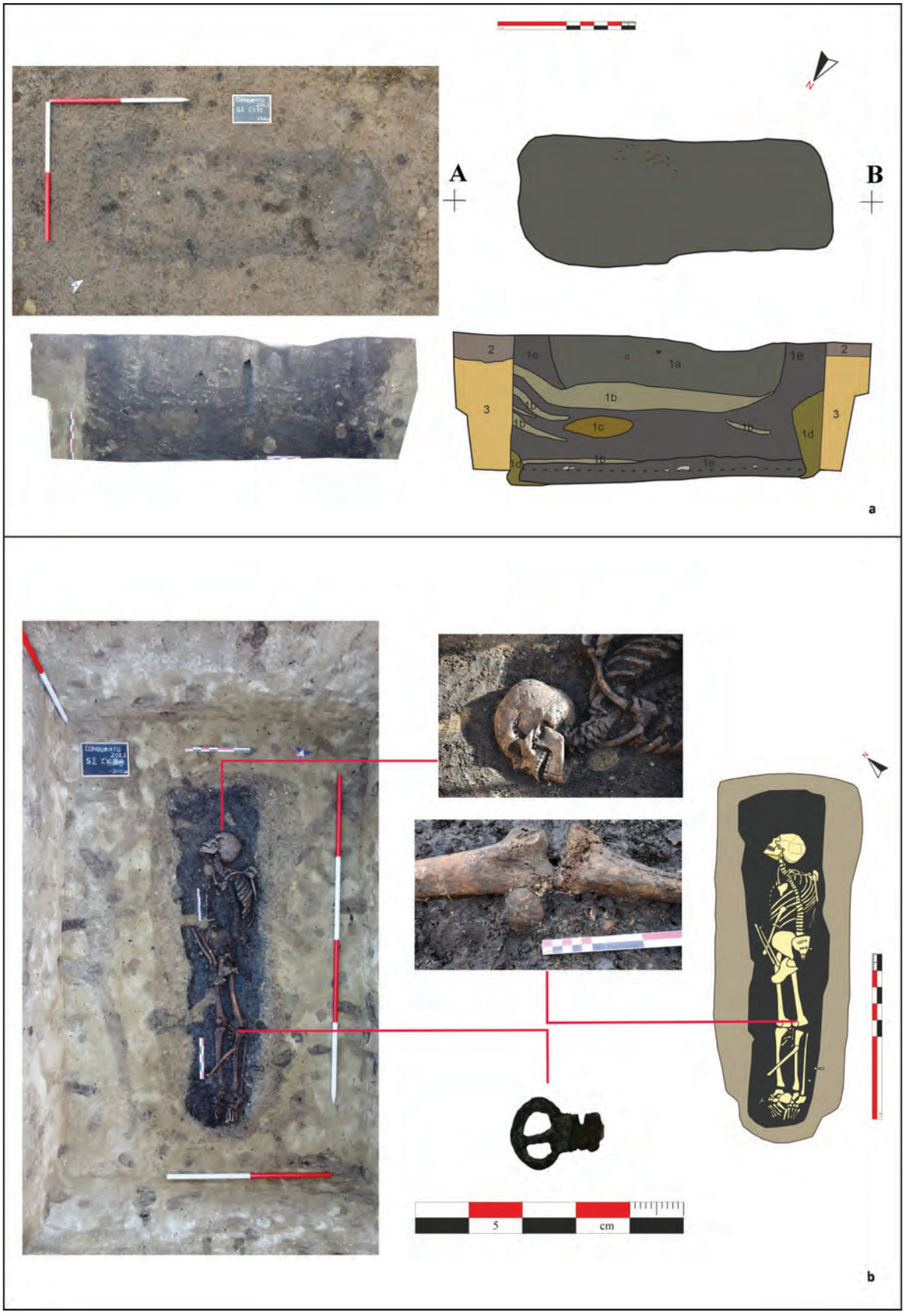
Planșa XIX. *Conduratu 1. a) Complexul 339, grund și profil, fotografie și desen; b) Complexul 339, nivelul depunerii de obiecte, împreună cu fotografii detaliate ale fiecărui obiect.*

Plate XIX. *Conduratu 1. a) Complex 339: floor plan and profile, photograph and drawing; b) Complex 339: level of object deposition with detailed photographs of each object.*

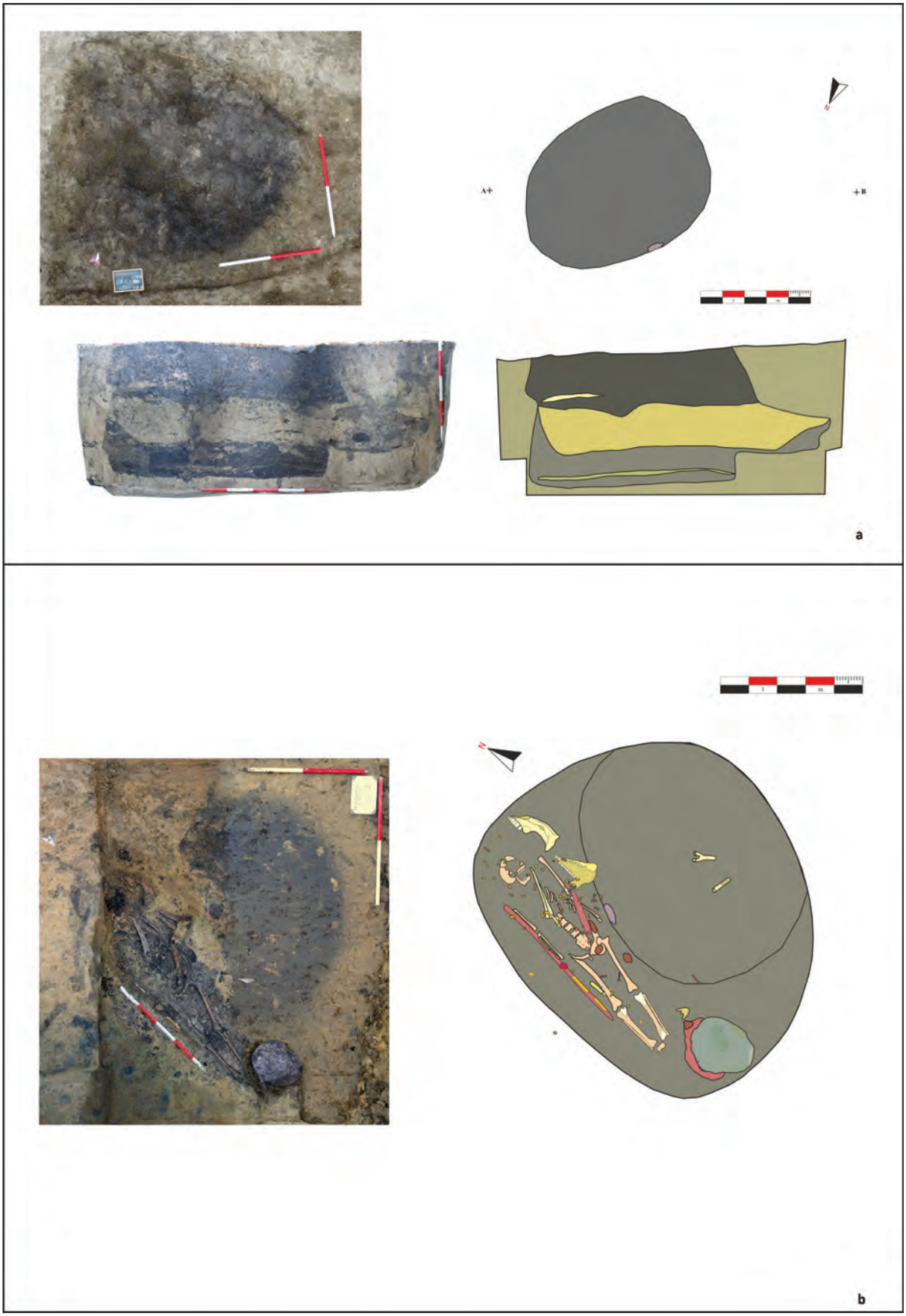
Planșa XX. *Conduratu 1. Repartiția mormintelor așezării de tip Sântana de Mureș-Cerneahov.*

Plate XX. *Conduratu 1. Distribution of graves within the Sântana de Mureș–Černjachov-type settlement.*

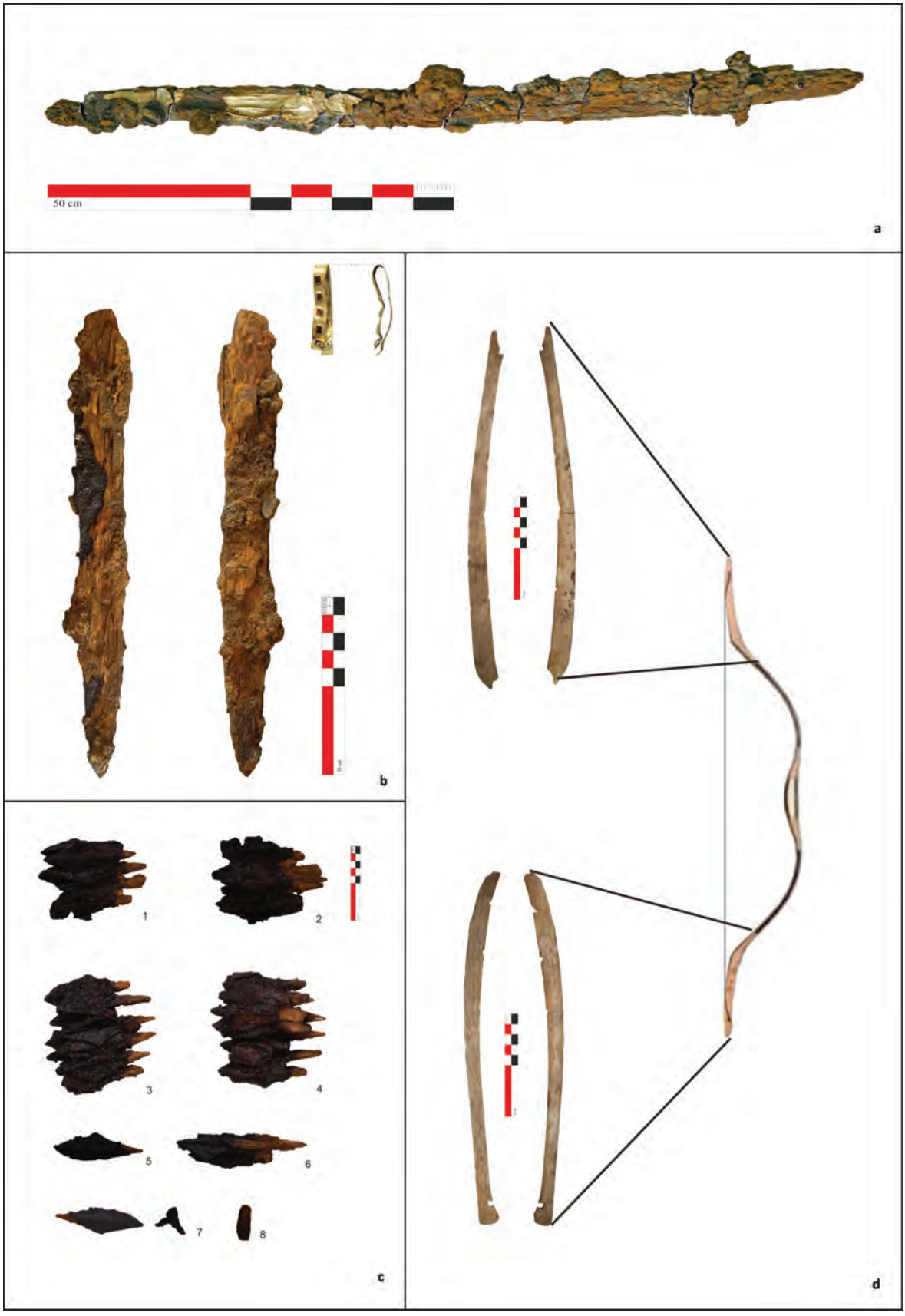
Planșa XXI. *Conduratu 1. a) Complexul 59, grund și profil, fotografie și desen; b) Complexul 59, nivelul scheletului, fotografii și desen, împreună cu inventarul mormântului.*

Plate XXI. *Conduratu 1. a) Complex 59: floor plan and profile, photograph and drawing; b) Complex 59: skeleton level, photos and drawing, along with the grave goods.*

Planșa XXII. *Conduratu 1. Complexul 191, grund și profil, fotografie și desen; b) Complexul 191, nivelul scheletului, fotografii și desen.*

Plate XXII. *Conduratu 1. Complex 191: a) floor plan and profile, photograph and drawing; b) skeleton level, photos and drawing.*

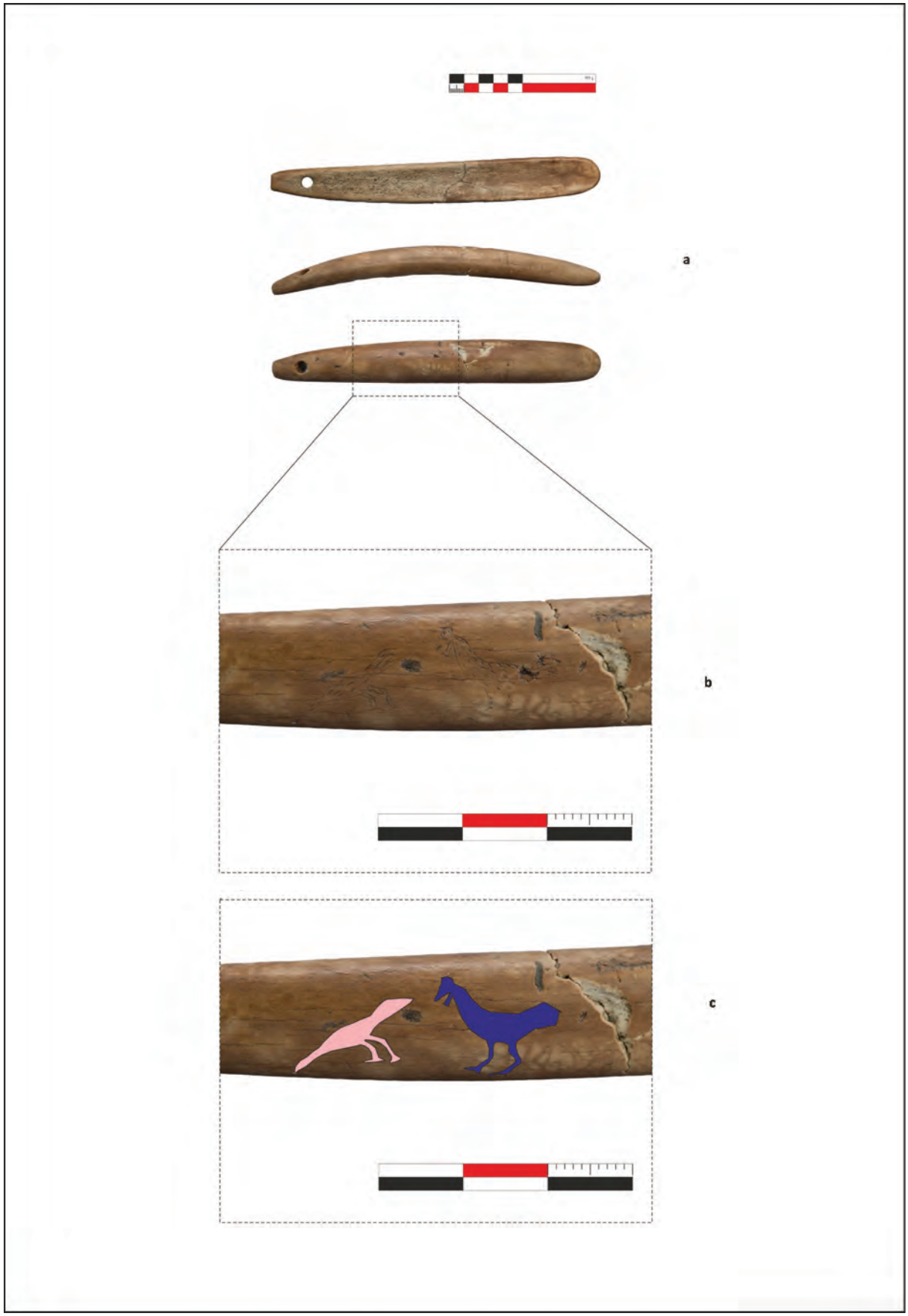
Planșa XXIII. *Conduratu 1. Complexul 191. Arme: a) spadă cu teacă aurită; b) pumnal cu defensa aurită; c) mănunchiuri de săgeți; d) întăritoarele de arc din os.*

Plate XXIII. *Conduratu 1. Complex 191. Weapons: a) Sword with gilded scabbard; b) Dagger with gilded defense; c) Bundles of arrows; d) Bow reinforcements made of bone.*

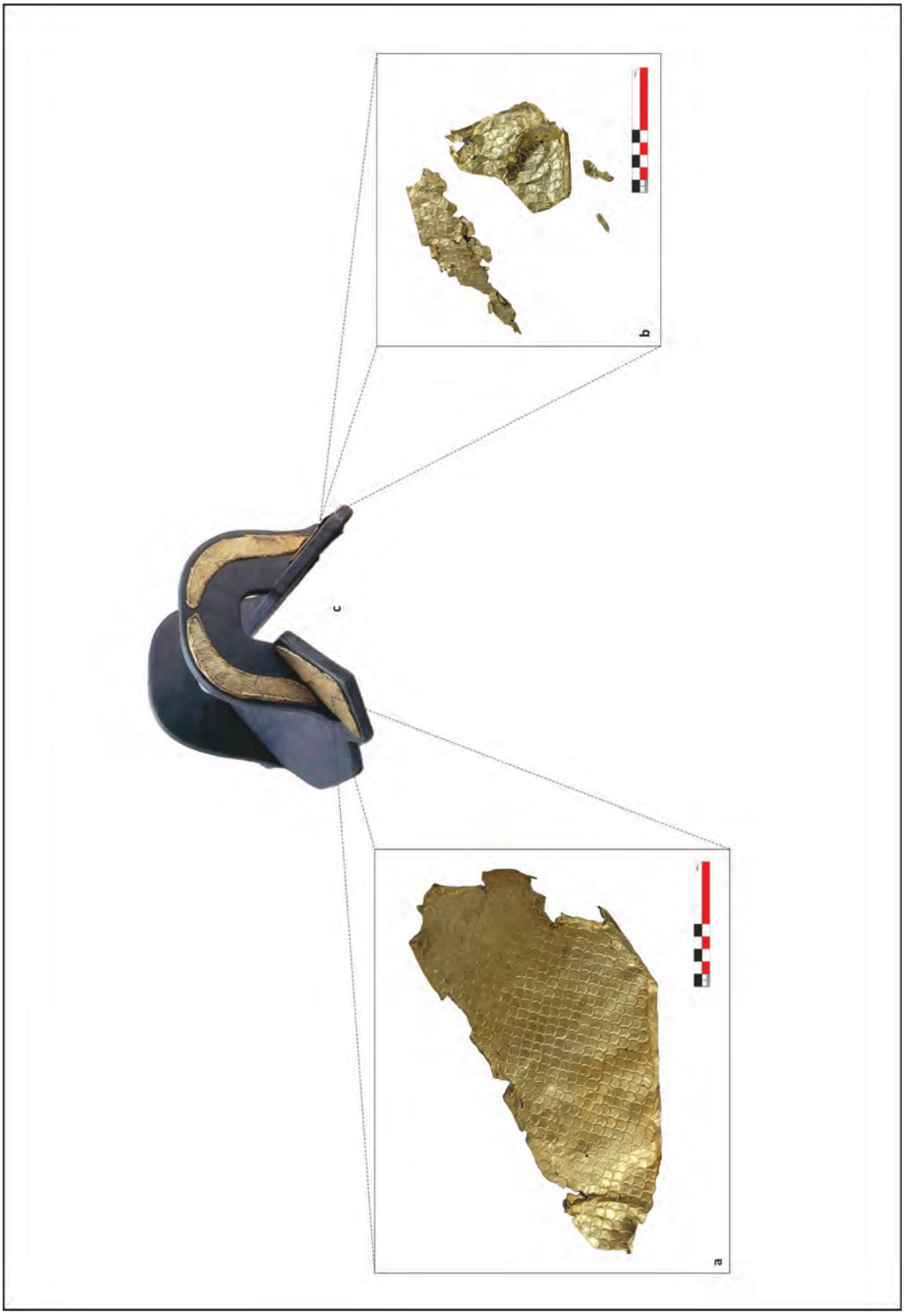
Planșa XXIV. *Conduratu 1. Complexul 191: cazanul de bronz.*

Plate XXIV. *Conduratu 1. Complex 191: the bronze cauldron.*

Planșa XXV. *Conduratu 1. Complexul 191: a) Pandantiv; b) detaliu desen cu două păsări; c) desenul retrasat.*

Plate XXV. *Conduratu 1. Complex 191: a) Pendant; b) Detail of a drawing with two birds; c) Redrawn illustration.*

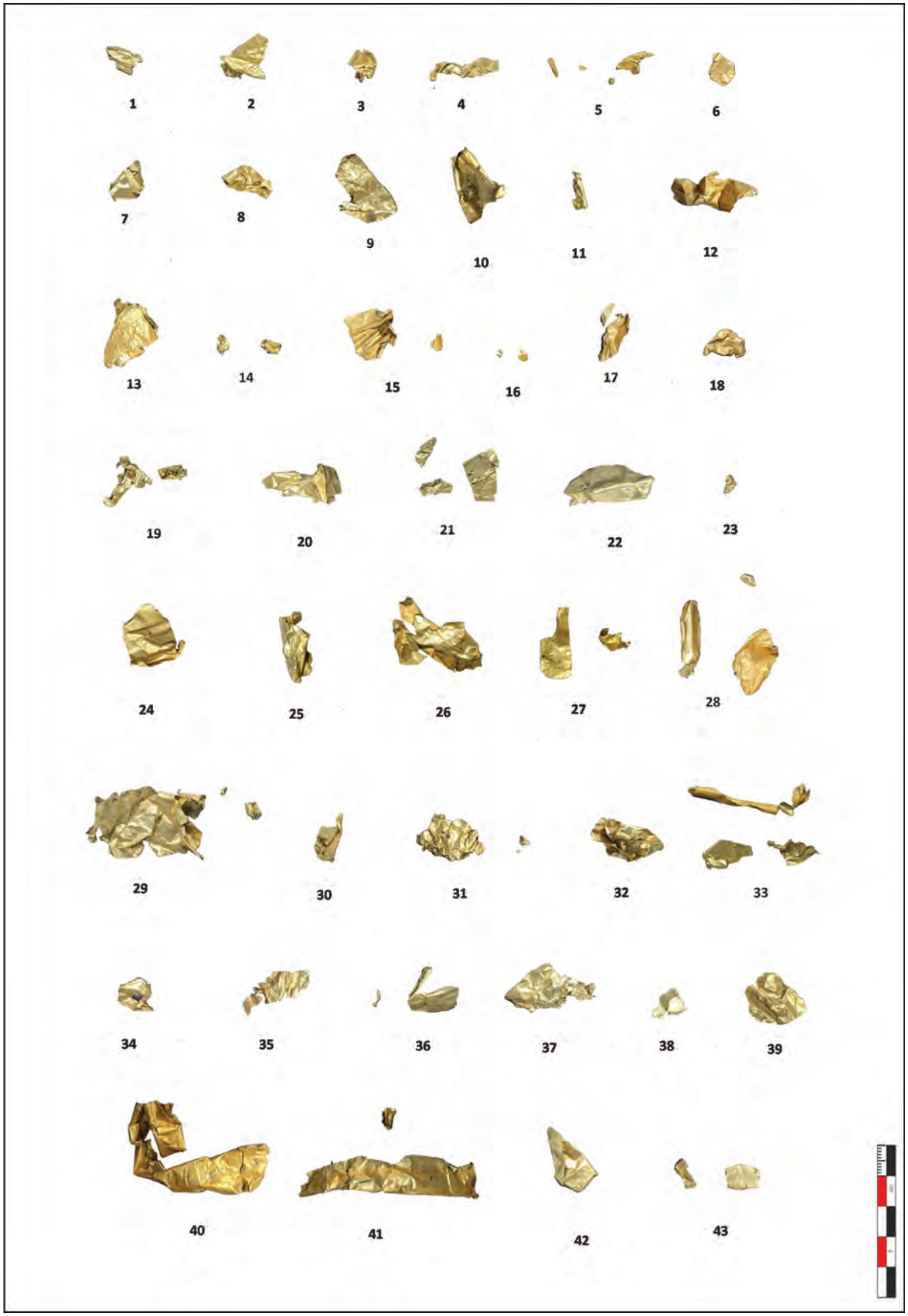
Planșa XXVI. *Conduratu 1. Complexul 191. Foițe aurite decorate cu solzișori care împodobeau șaua (a-b), împreună cu reconstituirea unei șei hunice descoperite în Galia (c).*

Plate XXVI. *Conduratu 1. Complex 191: Gilded foils decorated with scale motifs, originally adorning the saddle (a, b) together with the reconstruction of a Hunnic saddle discovered in Gaul (c).*

Planșa XXVII. *Conduratu 1. Complexul 191. Piese de harnașament.*

Plate XXVII. *Conduratu 1. Complex 191: Harness pieces.*

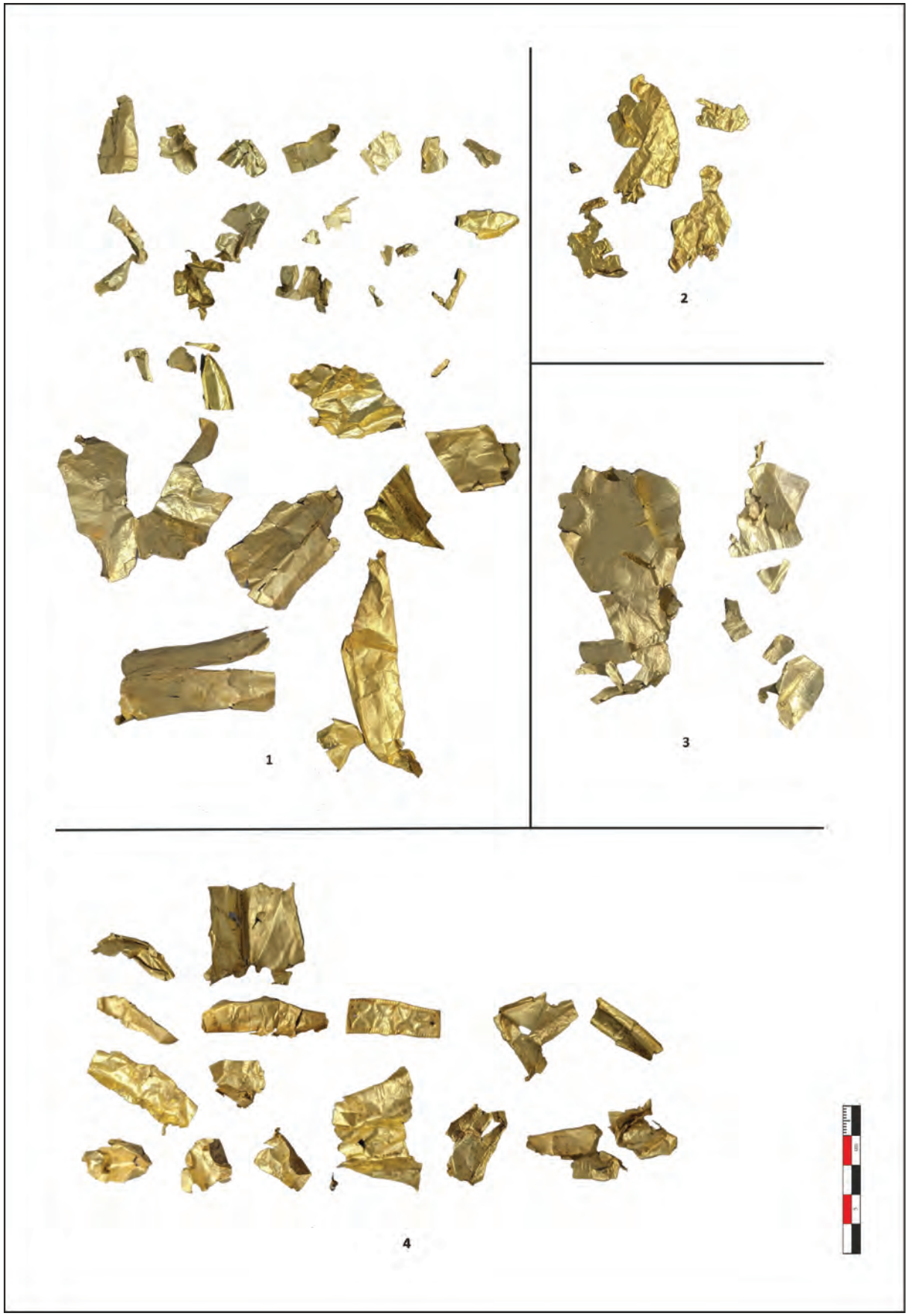
Planșa XXVIII. *Conduratu 1. Complexul 191. Diverse foițe de aur, în curs de restaurare.*

Plate XXVIII. *Conduratu 1. Complex 191: Various gold foils, under restoration.*

Planșa XXIX. *Conduratu 1. Complexul 191. Diverse foițe de aur, în curs de restaurare.*

Plate XXIX. *Conduratu 1. Complex 191: Various gold foils, under restoration.*

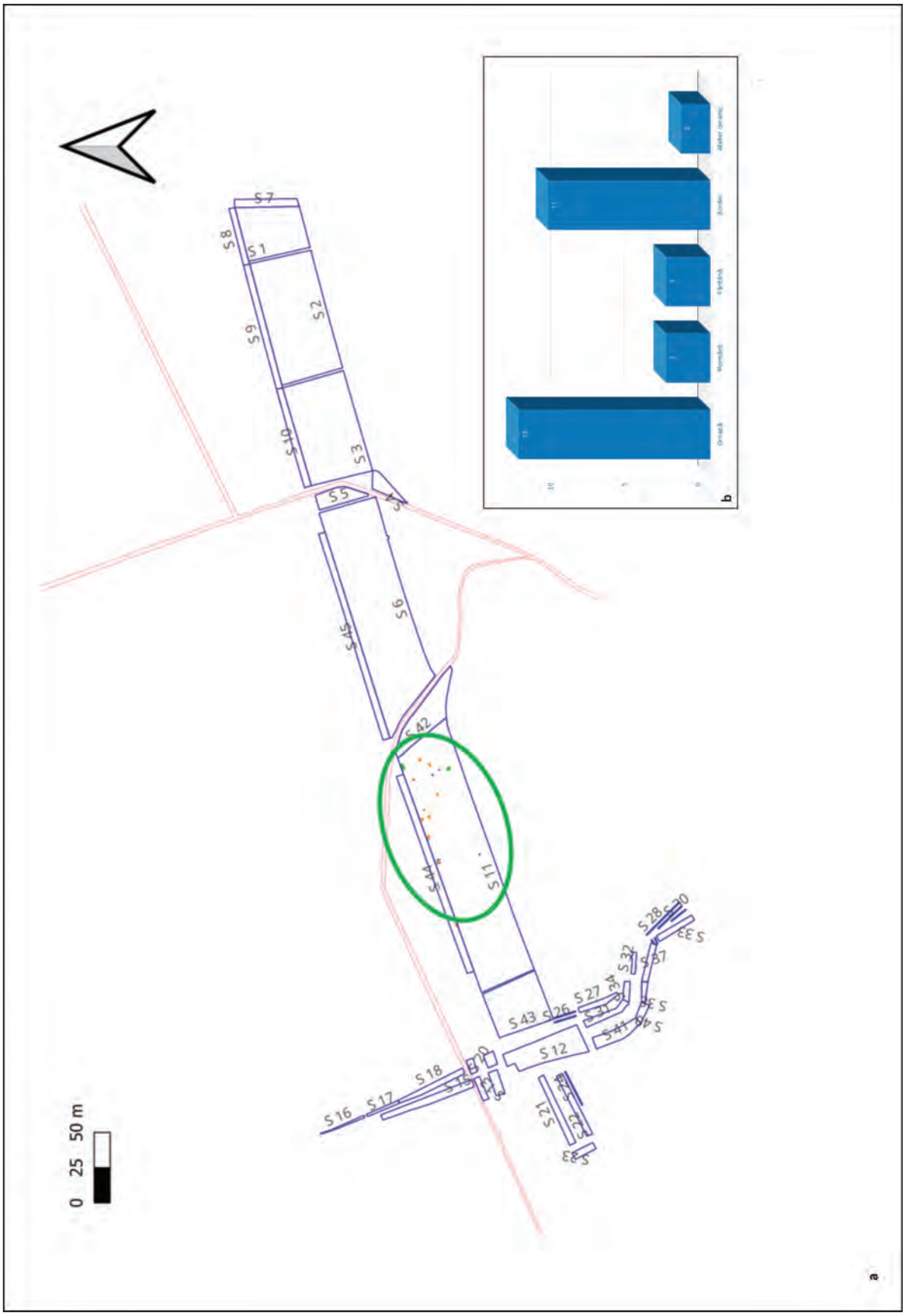
Planșa XXX. *Conduratu 1. Complexul 191. Diverse foițe de aur, în curs de restaurare.*

Plate XXX. *Conduratu 1. Complex 191: Various gold foils, under restoration.*

Planșa XXXI. *Conduratu 1. Propunere de reconstituire 3D a mormântului/ Complexul 191 (© Silviu Iliuță).*

Plate XXXI. *Conduratu 1. A 3D reconstruction attempt of Grave/ Complex 191 (© Silviu Iliuță).*

Planșa XXXII. *Conduratu 1. a) Planul așezării din secolele XVI–XVII; b) grafic cu repartiția pe tipuri de complexe în așezarea din secolele XVI–XVII.*

Plate XXXII. *Conduratu 1. a) Plan of the 16th–17th century's settlement; b) Chart showing the distribution of feature types in the 16th–17th century's settlement.*

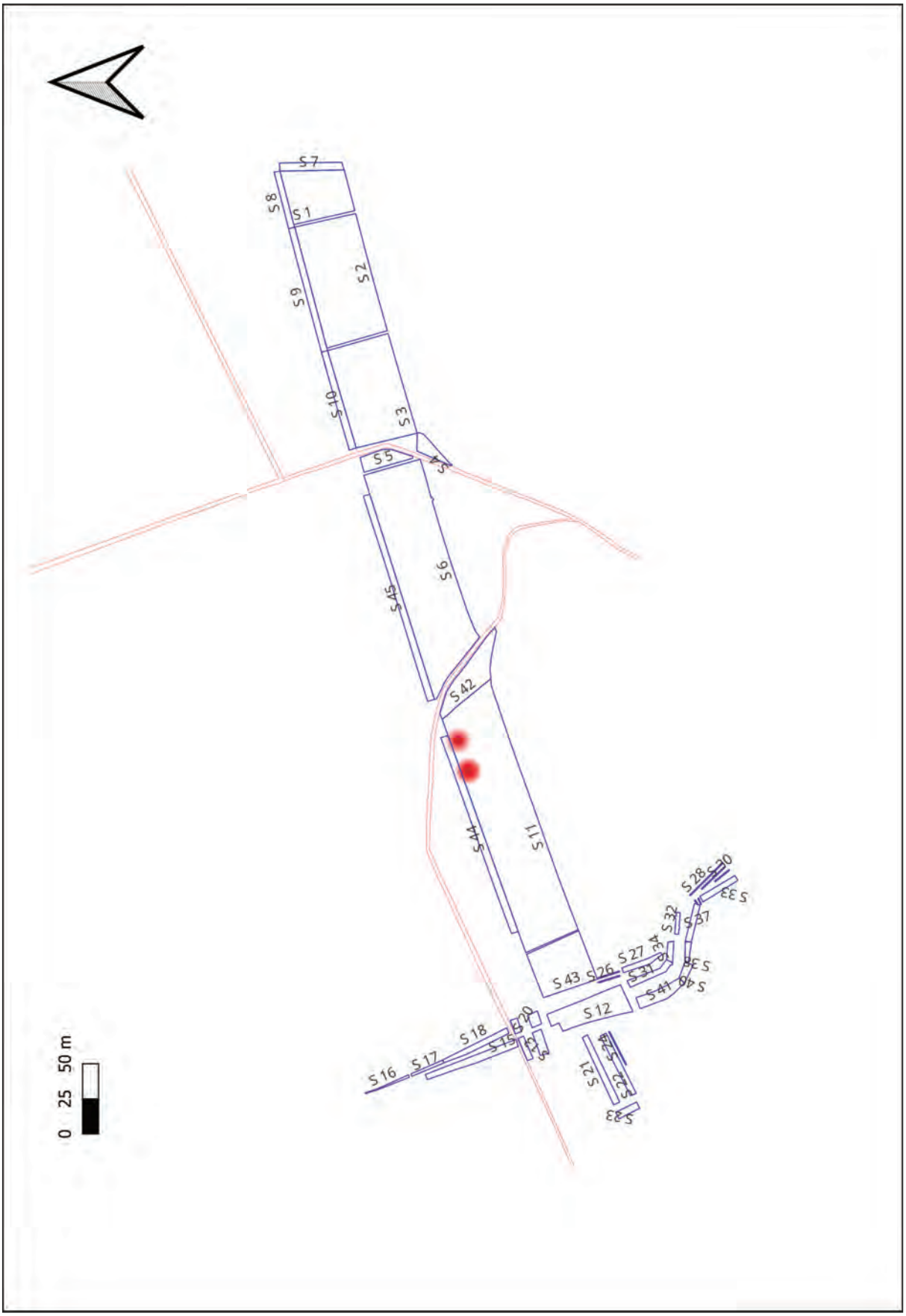
Planșa XXXIII. *Conduratu 1. Repartiția locuințelor în cadrul așezării din secolele XVI–XVII.*

Plate XXXIII. *Conduratu 1. Distribution of dwellings within the 16th–17th century's settlement.*

Planșa XXXIV. *Conduratu 1. a) Complexele 1076 și 1226, grund și profile, fotografii și desene; b) Complexele 1268, 1269, 1270, care secționează complexul 1076.*

Plate XXXIV. *Conduratu 1. a) Complexes 1076 and 1226: floor plans and profiles, photographs and drawings; b) Complexes 1268, 1269, and 1270, intersecting Complex 1076.*

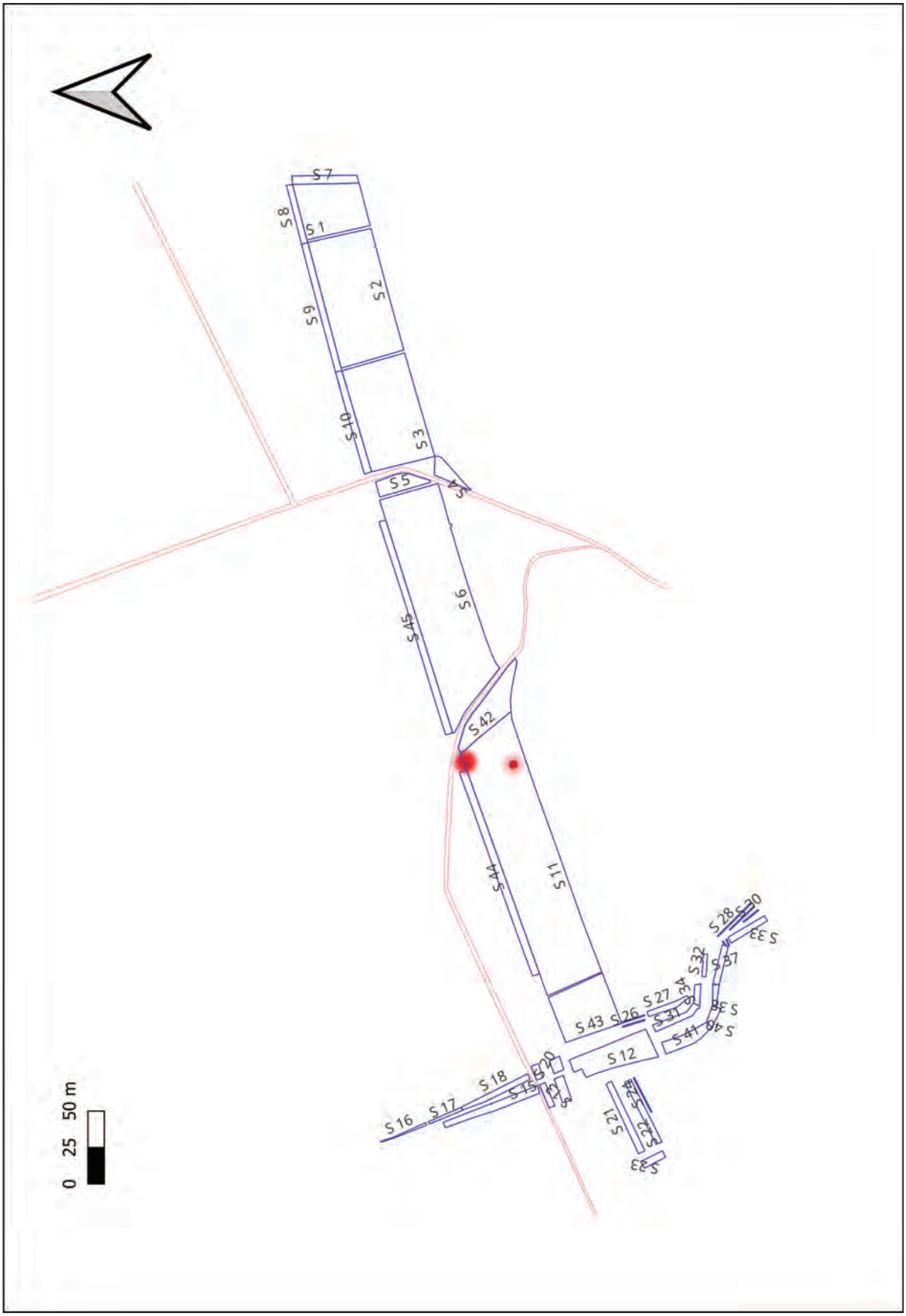
Planșa XXXV. *Conduratu 1. Repartiția atelierelor în cadrul așezării din secolele XVI–XVII.*

Plate XXXV. *Conduratu 1. Distribution of workshops within the 16th–17th century's settlement.*

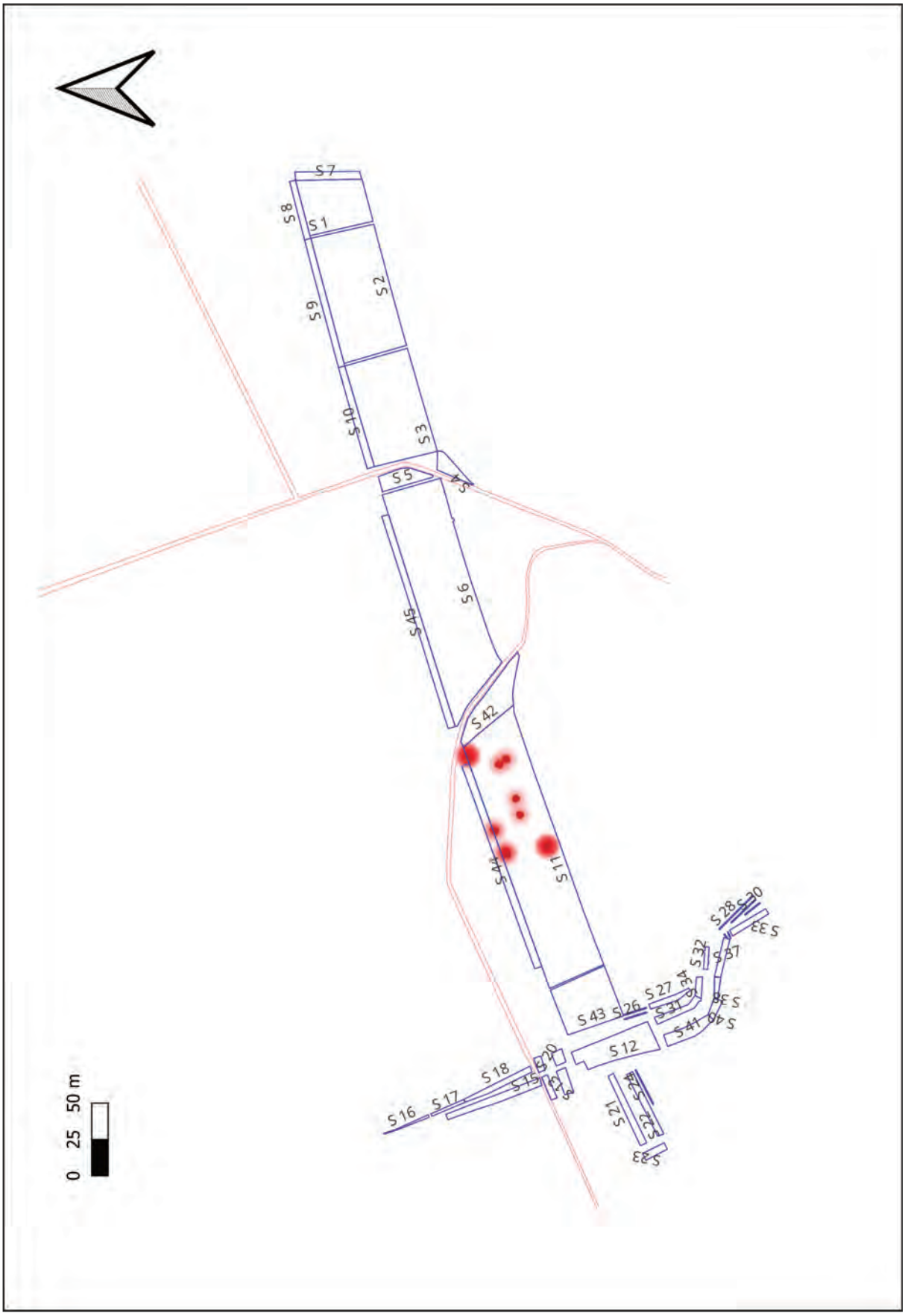
Planșa XXXVI. *Conduratu 1. Complexul 862, grund și profil, fotografii și desene.*

Plate XXXVI. *Conduratu 1. Complex 862: floor plan and profile, photographs and drawings.*

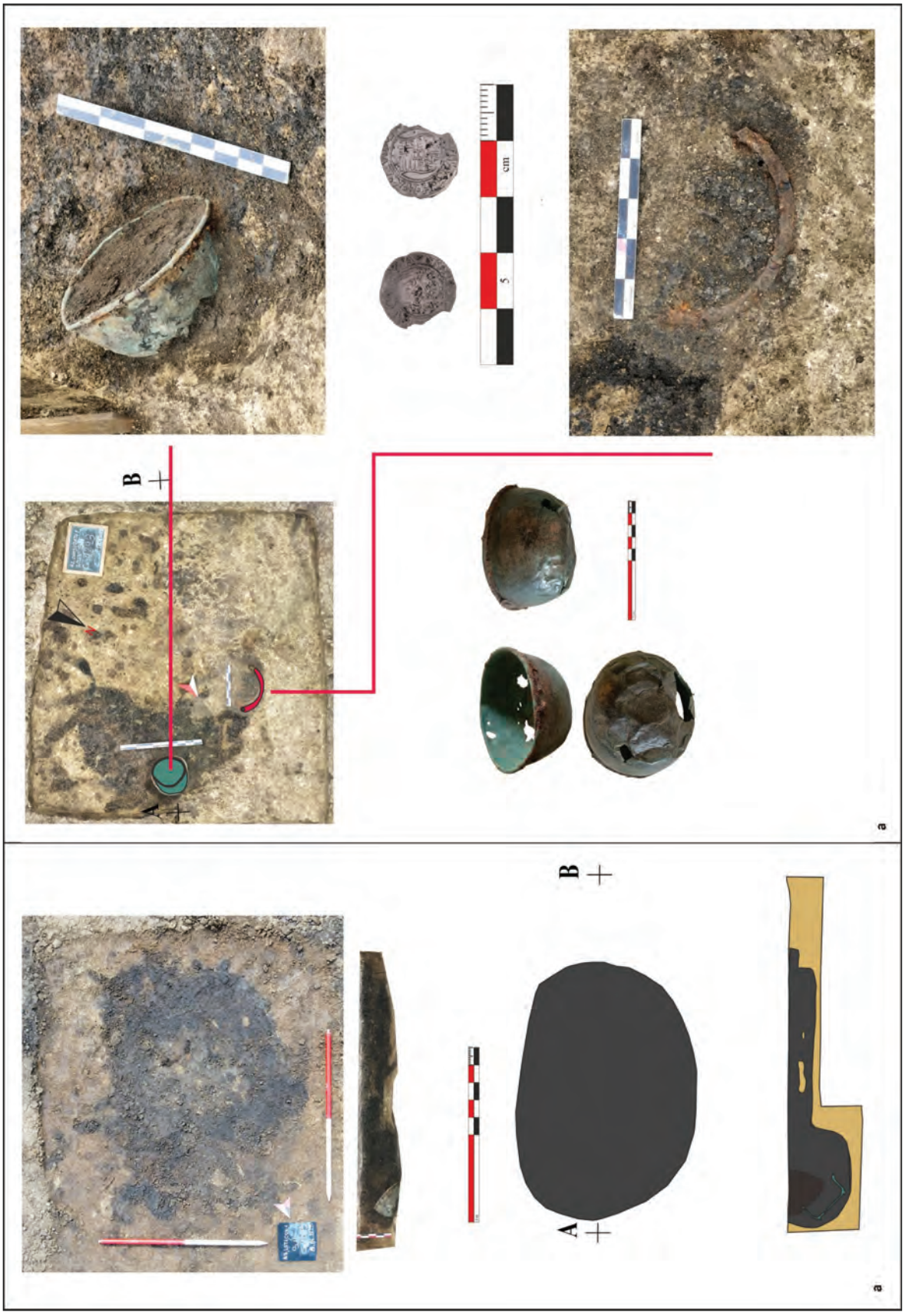
Planșa XXXVII. *Conduratu 1. Repartiția fântânilor în așezarea din secolele XVI–XVII.*

Plate XXXVII. *Conduratu 1. Distribution of wells within the 16th–17th century's settlement.*

Planșa XXXVIII. *Conduratu 1. Repartiția gropilor în așezarea din secolele XVI–XVII.*

Plate XXXVIII. *Conduratu 1. Distribution of pits within the 16th–17th century's settlement.*

Planșa XXXIX. *Conduratu 1. a) Complexul 1293, grund și profil, fotografie și desen; b) nivelul depunerilor împreună cu fotografii ale cazanului și ale unui denar, Rudolf II-lea (1580–1589).*

Plate XXXIX. *Conduratu 1. a) Complex 1293: floor plan and profile, photograph and drawing; b) level of deposits including photographs of the cauldron and a dinar coin, Rudolf II (1580–1589).*

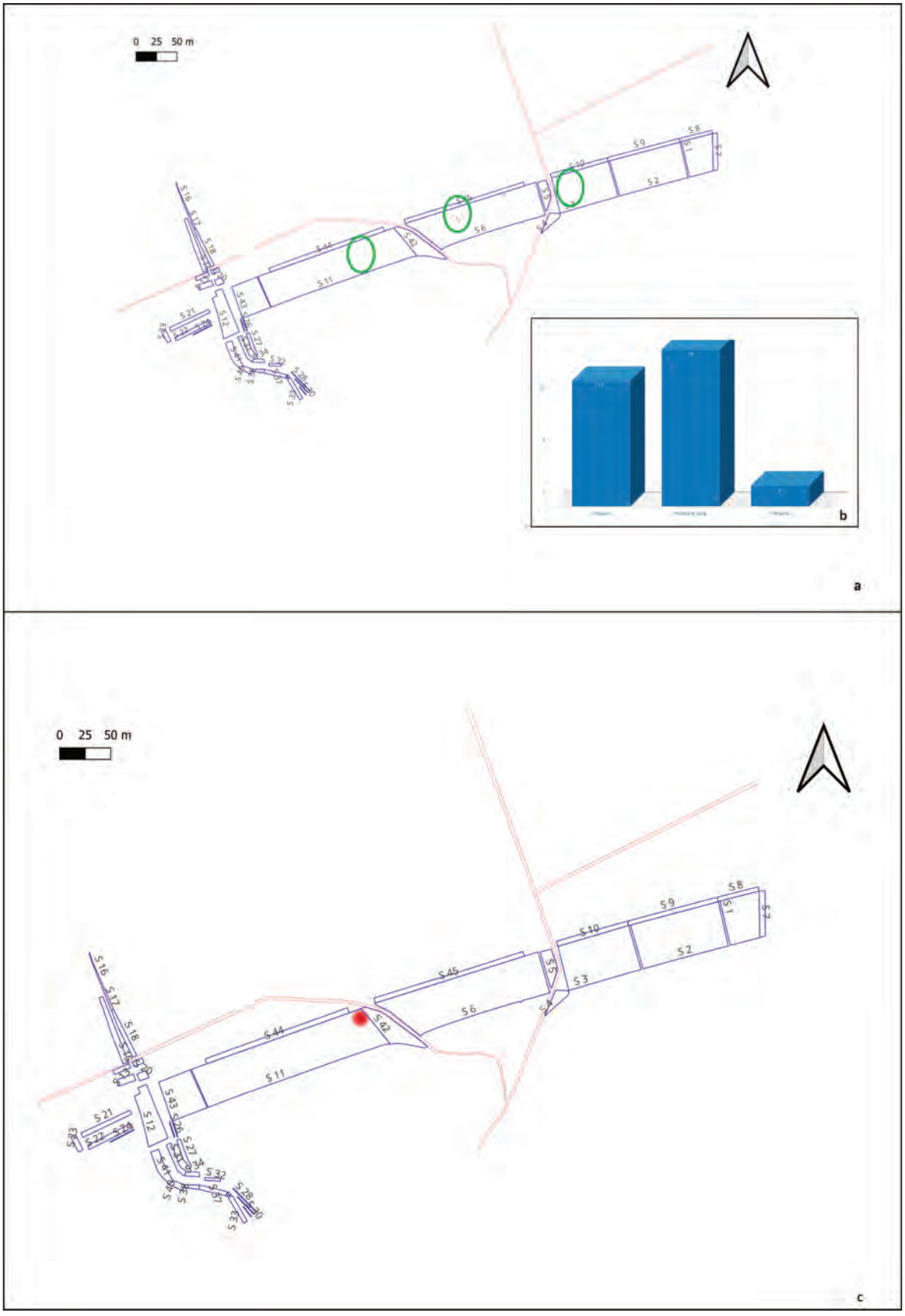
Planșa XL. *Conduratu 1. Repartiția mormintelor așezării din secolele XVI–XVII.*

Plate XL. *Conduratu 1. Distribution of graves within the 16th–17th century's settlement.*

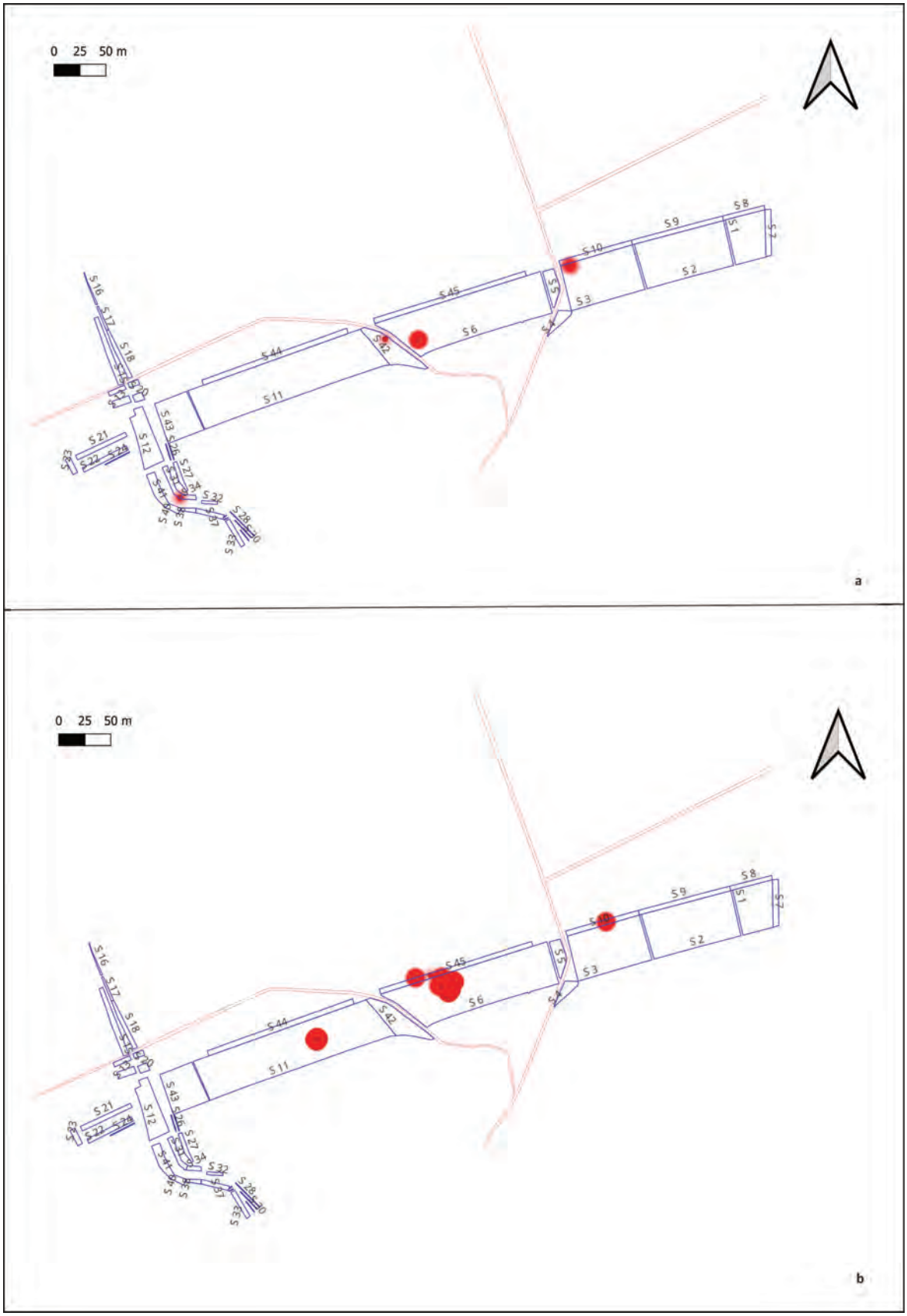
Planșa XLI. *Conduratu 1. Complexul 1546, fotografie și desen.*

Plate XLI. *Conduratu 1. Complex 1546: photograph and drawing.*

Planșa XLII. *Conduratu 1. a) Planul așezării din secolele XIX–XX; b) grafic cu repartiția pe tipuri de complexe în așezarea din secolele XIX–XX; c) repartiția fântânilor în așezarea din secolele XIX–XX.*

Plate XLII. *Conduratu 1. a) Plan of the 19th–20th centuries settlement; b) graph showing the distribution by type of complexes in the settlement within the 19th–20th century; c) distribution of wells within the 19th–20th century's settlement.*

Planșa XLIII. *Conduratu 1. a) Repartiția gropilor în așezarea din secolele XIX–XX; b) repartiția „depunerilor”/„îngropărilor” de vaci în așezarea din secolele XIX–XX.*

Plate XLIII. *Conduratu 1. a) Distribution of pits within the 19th–20th century's settlement; b) distribution of cattle deposits within the 19th–20th century's settlement.*

Planșa XLIV. *Conduratu 1. Legendă.*

Plate XLIV. *Conduratu 1. Legend.*

FROM THE CENTRAL REGION TOWARDS THE PERIPHERIES. A CHRONOLOGICAL ANALYSIS OF A PRESTIGE GOOD – THE MOUNT ORNAMENTED SABRETACHE

Erwin GÁLL[a], Réka FÜLÖP[b], Szabolcs NAGY[c]

[a]"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest, Romania, e-mail: erwin.gall@iabvp.ro

[b]Hungarian National Museum, Budapest, Hungary, e-mail: fulop.reka@mnm.hu

[c]National Museum of the History of Transylvania, Cluj-Napoca, Romania, e-mail: kollek2001@yahoo.com

Keywords: *prestige goods, mount ornamented sabretaches, central region, periphery, chronological analysis, 10th century*

Abstract: *The spatial and chronological spread of sabretaches decorated with mounts, one of the emblematic prestige goods of the Hungarian Conquest period, represents a relatively underexplored area of 10th-century funerary archaeology. The present study examines the dating of this category of objects through five aspects. It concluding that although the spread of this specific item – considered a symbol of societal prestige – begins with the Hungarian Conquest, and its use is traceable as early as the 9th century, the quantitative peak of its usage was reached significantly later, during the mid-to-late 10th century. Other than the early/earlier examples from Karos and Szeged, a significant number of such items can be dated to much later periods.*

This clearly suggests that a parallel use of sabretaches decorated with mounts and those decorated with plates occurred, moreover, the specimen from Choma dates later than all known plate-decorated sabretaches.

The sabretaches from the Upper Tisza region, Cluj-Napoca, and Przemyśl share structural similarities, in contrast to the examples from the Szeged and Budapest's surroundings, and these structural similarities hold a chronological significance as well. It can be asserted, based on the earliest identifiable examples from the Upper Tisza region, that the spread of sabretaches decorated with mounts, similarly to those decorated with plates, appears to follow a multi-phase chronological process, the latest occurrences being those from Cluj-Napoca, Choma, and Przemyśl – in southern Poland. This fact likely has geopolitical and geoeconomic explanations, as both regions are known for their significant salt resources.

Cuvinte-cheie: *bunuri de prestigiu, gentuțe decorate cu aplice, regiune centrală, periferie, analiză cronologică, secolul X*

Rezumat: *Distribuția spațială și cronologică a gentuțelor decorate cu aplice, una dintre piesele de prestigiu emblematice ale perioadei cuceririi ungare (secolul X), reprezintă un domeniu destul de puțin cercetat de către arheologia funerară a secolului al X-lea. Studiul de față analizează datarea acestei categorii de obiecte, urmărind cinci aspecte. Concluzia este că, deși răspândirea acestui obiect – considerat un simbol al prestigiului social – începe din secolul al IX-lea, respectiv începutul secolului al X-lea, apogeul utilizării sale a fost atins mult mai târziu, la mijlocul sau sfârșitul secolului al X-lea. În afară de exemplele timpurii de la Karos și Szeged, semnificativ de multe astfel de obiecte pot fi datate în perioade mult mai târzii.*

Acest lucru sugerează în mod clar utilizarea în paralel a gentuțelor decorate cu aplice și a celor decorate cu plăcuțe; în plus, gentuța decorată cu aplice de la Choma (Ucraina) se datează mai târziu decât cele decorate cu plăcuțe.

Gentuțele decorate cu aplici din regiunea Tisei Superioare, Cluj-Napoca și Przemyśl prezintă asemănări structurale, reprezentând deosebiri față de exemplarele din zona Szeged și din împrejurimile Budapestei. Totodată, aceste asemănări structurale au și o semnificație cronologică. Se poate afirma, pe baza celor mai timpurii exemple identificabile din regiunea Tisei Superioare, că răspândirea gentuțelor decorate cu aplice, similar celor decorate cu plăcuțe, pare să urmeze un proces cronologic în mai multe faze, cele mai recente apariții fiind cele din Cluj-Napoca, Choma și Przemyśl – în sudul Poloniei. Acest fapt are probabil explicații geopolitice și geoeconomice, deoarece ambele regiuni (sudul Poloniei și zona Clujului) sunt cunoscute pentru resursele lor semnificative de sare.

1. INTRODUCTION: SPACE AND ITS STRUCTURES

Structures are the "creators" and shapers of history, and at the same time, human group identities originate from and are created by them, determining the (relative) territoriality of these groups[1]. In pre-modern times, power was not organized from base to top, but from top to bottom, that is, legitimacy did not come from the people, but from divine-sacred sources[2], and was organized around the *leader* (the khagan, the king etc.). We could also say that the leader or the elite had people, and not that the people had a leader, and thus, the principle of Rousseau's "*popular sovereignty*"[3] that can be traced

[1] The concept of territoriality of political structures has changed its meaning several times throughout history. The modern concept of political territoriality can be defined as an active strategy for governing a geographical area (which may also become political): Vollaard 2009, p. 687–706, and it shows significant differences from the ancient concept of political territoriality (Ando, Richardson 2017).

[2] *"In the barbarian kingdoms God was understood to be the ultimate source of royal authority. This notion, which was widely prevalent in the sixth century, became focused into the formula that such a ruler was 'king by the grace of God' (rex dei gratia) – that he ruled by God's favour. This formulation became fundamental to medieval conceptions of kingship and was the distant ancestor of early modern divine right monarchy"* (Canning 2003, p. 17).

[3] Greenfield 1996, p. 3–40.

back to modern European traditions was unknown to the early medieval nomadic societies. The main characteristic of these societies is the phenomenon called "*nomadic rivalry*", in an era of – often short-lived – structures created by nomadic "*big-men*" (e.g. the most well-known, Temujin the empire-builder) and their entourage and clans. From a historical-sociological perspective, the result of this competition was the emergence of a major clan, under which "*brother-in-law clans*"[4] were constantly competing to advance in a conical system and obtain the political power.

This phenomenon, i.e. the constant change (fluctuation) of all the elites, fundamentally determined the highly relative territoriality of these nomadic Asian political structures[5], since the structural instability was a consequence of the rivalry of the clans. The character of the nomadic groups should not be viewed from a modern territorial perspective, since their main objective was the acquisition and control of the resources of the territories (especially the salt lands and the pastures), and of masses of people to be exploited. This was facilitated by the road infrastructure created during the Roman period in the Carpathian Basin. In pre-modern times, nomadic formations occupied various positions in a "*vertical*" hierarchy of the micro-communities or micro-clans, and their position was determined by the various leaders and commanders of the vertical structure.

These structural observations can be applied to the "*dynamic-conical clan system*"[6] of power in the Carpathian Basin during the 10th-century conquest period, the relative territorial extent of which can be "identified" by prestige goods and rituals such as the geographical distribution of 10th-century horse burials (Fig. 1). The slaughter of the horse is followed by the deposition of its head and tibiae in the grave, which is a clearly mnemonic, memory-enhancing ceremony, and indirectly, a sign of the individual's status in the community. Partial (the head and the bones of the four legs) and symbolic horse burials were recorded in 1505 graves (704 sites). However, their chronological analysis is still pending, but we clearly must take this "prestige phenomenon" into account even in the 11th century, especially in the peripheral communities not yet reached by Christianity.

It is evident that the Carpathian Basin in geographical sense, cannot be considered a unified cultural region in the early medieval period (we hardly find any horse burials east of the Central Mureș region and the majority of the area west of Lake Balaton), and in this regard, the interpretation of the geographical distribution of prestige goods is of particular importance.

2. ON PRESTIGE GOODS AND THEIR NETWORKS IN GENERAL

Objects representing prestige and their concept have been present since the existence of the very first human social structures, since the concept served the interest of the leader or the leading elite, which was (as a human feature) also prone to do so, to indicate and symbolize their own – acquired or inherited (or maybe sometimes imagined) – distinguished status. From this point of view, these elements can be classified as social *symbols*[7], luxury items, *prestige goods*[8] that are not required for survival, in contrast to those of daily necessity.

In order to acquire and/or maintain the status of an individual/social elite, it was essential to symbolize prestige goods recognized by the elite of the given political structures. In hierarchical societies, prestige goods served as a means of accumulating wealth and, more importantly, as symbols of power or authority. These observations are even more relevant in the case of the "*nomadic rivalry*" and the "*big men*" of the nomadic societies (such as the Hungarian society of the 9th–10th centuries).

If we take into consideration the distribution ratio of prestige goods, their network seems to have been characterized by a pyramid-like structure, with fewer nodes at the top and more at the bottom, and which display the hierarchy-centred pattern of burial networks (Fig. 2). These can be described in the terms of David L. Clark's "*prestige chain exchange*"[9] or Friedman and Rowlands' "*prestige goods systems*"[10].

In early medieval societies, male violence, carrying arms, and the use of weapons were integral parts of male identity, especially among the social elite (in contrast to the concept and social perception of productive labour). In consequence, weaponry and the associated object categories also served as status indicators and symbols,[11] and can be defined as elements of the "*prestige goods systems*". And accordingly, weapons became part of both the personalized ritual of the man's commemoration, and the identity of the group. These prestige objects can only be indirectly linked to the frequently mentioned (and highly diverse) social statuses in a specific, well-observed

[4] Dávid Somfai-Kara lists several clans that can be linked to the individual*: his own (patrilinear) clan, his mother's clan, his wife's clan, the clan of his married daughter, and the clan of his brother-in-law.* Somfai-Kara 2017, p. 343–355. Modelling: Gáll 2020, figs. 2–3.

[5] In these cases, we can observe essential differences compared to the Germanic power structures integrated by the Mediterranean-style Greco-Roman system. Pohl 2003, p. 571–574; Hall 2018, p. 17–37.

[6] For the concept of the "*conical clan*" that was proposed in the first half of the 20th century, see Kirchhoff 1955, p. 1–10. The members of the modern nation are – in principle – treated equally by the law, and their identity is located on the same plane, *horizontally*, so to speak ("*horizontal society*"), so in their case, we can observe an *equality of identity* (Friedmann 1999, p. 11–12). For example, a president and a factory worker are equal before the law!

[7] On symbols: DPS 1995, p. 224; Jung 1994, p. 227; Niedermüller 1993, p. 158; Mannheim 1995, p. 36, 131.

[8] Often, goods considered to be of high status or high value by a society were in limited trade, such as amber, copper, glass beads, and seashells in ancient times. High-prestige goods served to increase the political value of trade for local elites.

[9] Clarke 2014, p. 429–431.

[10] Friedman, Rowlands 1977, p. 224–232.

[11] Davidson 1989, p. 11–24.

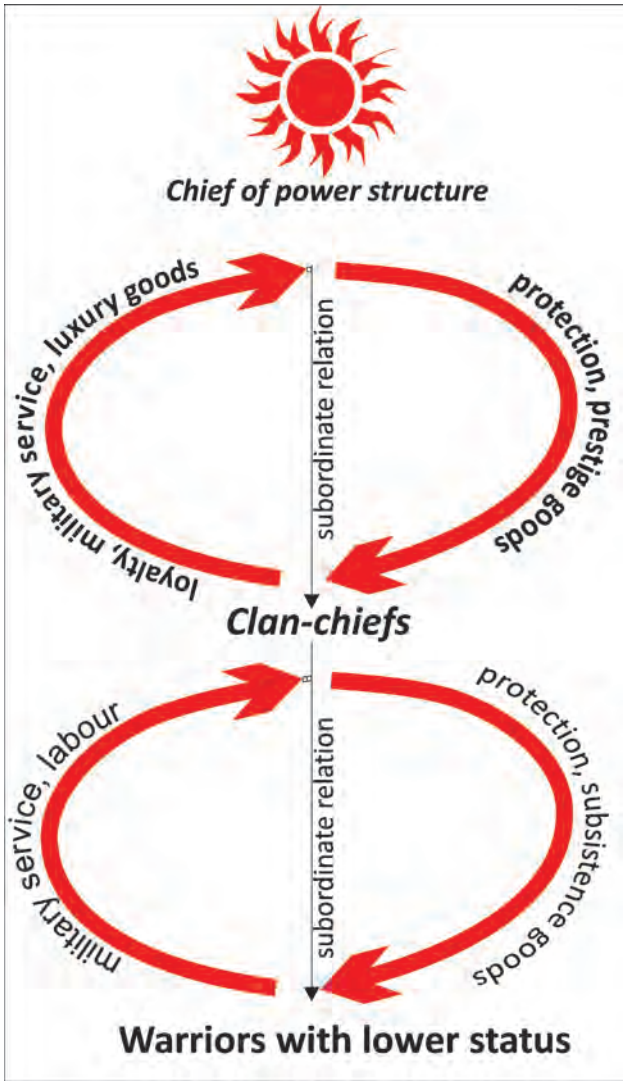

Figure 2. *Model of the hierarchical clan system (edited by the authors).*

context. In a rivalry-based age with loosely structured social frameworks, they could symbolically represent an individual's often *temporary* (or even imagined) status, such as that of a warrior, chief, or man. However, these objects indeed played a pivotal role in the functioning of the society as a whole, while the loss of access to prestige goods could lead to a legitimacy crisis or even a complete political collapse for the given macro-group.

3. ON PRESTIGE GOODS IN THE LIGHT OF 10TH-CENTURY FUNERARY ARCHAEOLOGY IN THE CARPATHIAN BASIN

Since other, more accurate narrative of archaeological sources such as fortifications are absent, we can only analyse the finds and the archaeological signs of rituals in graves that can be considered of great value (e.g. partial horse burials), and finally, prestige goods in the Carpathian Basin's society of the 10th century.

These items and ritual elements could be related to personal and community values; thus, they were concluded to be symbols of these communities within the micro- and macro-group, and as such, they formed their emerging symbol system. Since – as mentioned earlier – direct, personal relationships were the determining factors in the system of "*brother-in-law clans*", these prestige objects and rituals most certainly also expressed the socio-political status within the group, and based on these data, a vertical structure can be modelled in addition to the collective identity[12]. With these 10th-century prestige goods, people could achieve a strong visual display of special identity and status at various social gatherings[13], thus these were integrated into the symbolic communication mediums of power via the sociological act of burial. These military items (weapons and their accessories) became the main artefacts of symbolically generalized communication media. In this regard, the tendency was to decorate the weapons, and respectively other military accessories, with gold or silver gilt fittings, some of them of exceptional artistic quality, delivering powerful visual statements of identity and visualising power.

Regarding the 10th-century prestige goods, we can distinguish two categories: finds recorded in either small or large quantities, therefore we have classified them into two groups:

Group A (*gold and silver mounted sabres/14, quivers with gilded silver mount/8, sabretache plates/29, mount ornamented sabretaches/15*) – the small quantity can be integrated in the visual communication system of a smaller group.

Graves belonging in Group B (mounted belt, simple sabres without ornaments, horse burials [Fig. 1]) and their context are closely related to the finds of the aforementioned group, and together, these are expressions of certain cultural habitus, since elements of this group, such as the mounted belt and the horse sacrifice, can also be found in the graves of Group "A".

The concentration and network node of the objects of Group "A" in the Upper Tisza region indicate that merely a narrow circle of the power elite could benefit from high-quality goods[14], while sporadic appearance in other regions can have several explanations, ranging from the clan system, the personal, subordinate relations, to micro-group or personal migration.

In the case of simpler iron sabres, at least 5 nodes can be identified on the distribution maps of the Carpathian Basin (Upper Tisza region, Körös–Tisza region, the areas of Cluj-Napoca and Budapest, Nitra, and the Váh river valley) (Fig. 5/A), while graves containing mounted

[12] Perhaps the most fundamental feature of any collective identity is the duality of separation and unification: it separates one group from another externally, while creating unity/unifying within the group.
[13] Høilund Nielsen 1997, p. 129–148.
[14] Gáll, M. Lezsák 2018, p. 89–95, Fig. 7.

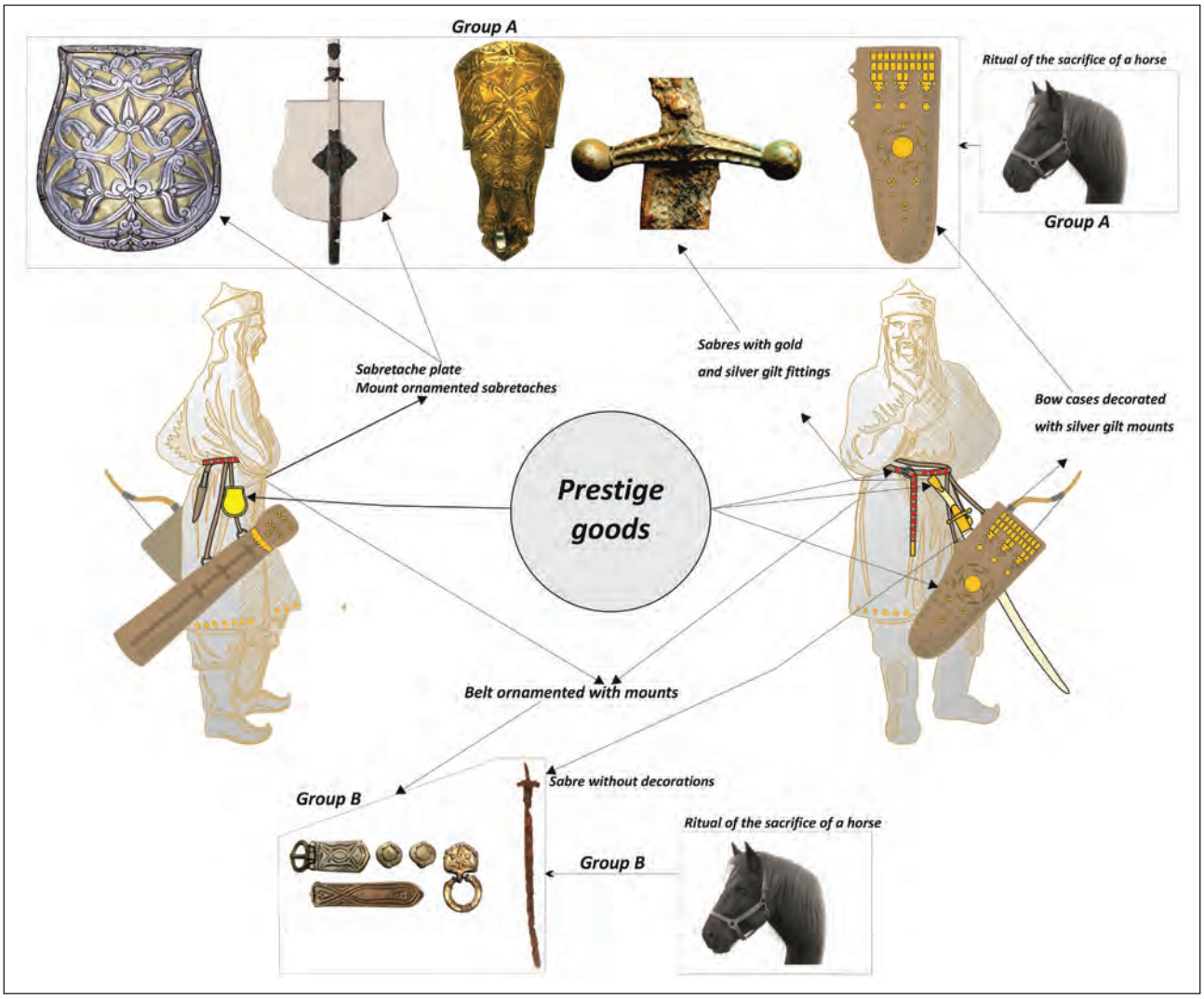

Figure 3. *Conquest Period prestige goods from the Carpathian Basin in funerary contexts (Groups "A" and "B").*

belts are relatively evenly distributed throughout the Carpathian Basin, from the middle Mureș valley to Lake Fertő (Fig. 5/B)[15].

These facts may indicate that the higher category of "*prestige goods*" most likely presume **Hodges' type 2** "*solar system type*"[16]. Also, the early medieval "*cultural borders*" may also be delineated by this archaeological landscape in the east, west, and south directions[17].

Since the dispersion in the Carpathian Basin of a certain prestige good, the sabretache plate, indicates a multi-stage chronological process[18], we considered it important to also analyse the chronological aspect of this problem in the case of another prestige good, the mount ornamented sabretache!

[15] Révész 1996, p. 79, 94, 113/2. kép; Gáll 2015, Fig. 22.

[16] Hodges 2012, p. 4: 2.

[17] On borders, see Pohl 2008, p. 130–132. Regarding cultural borders in Transylvania, after recording 420 archaeological sites from the 7th–10/11th centuries, we concluded that: 1. the known archaeological sites are mainly distributed on an area stretching from the western, low floodplains to the somewhat higher, 500–600 m hilly areas, although there are a few occurences in areas with a much higher altitude, as well; 2. however, the burial/funerary sites are documented primarily in the western parts of Transylvania (the valleys of the Someșul Mic, the middle course of the Mureș, and the lower course of the Târnava Mică and Târnava Mare Rivers), regardless whether we talk about the "Avar" (7th–8/9th centuries), "Bulgarian" (9th–10th centuries), or "Hungarian Conqueror" groups (10th century). The lack of funerary sites in ***eastern*** and ***central*** **Transylvania** dated to the 7th–11th centuries can be attributed primarily to the fact that *these areas were a kind of "stateless"*, unintegrated into the *network of powers,* so we can speak of the existence of a cultural "border" between the East and West Transylvania. Gáll *et alii* 2024, p. 323–382.

[18] Gáll, M. Lezsák 2018, p. 89–95.

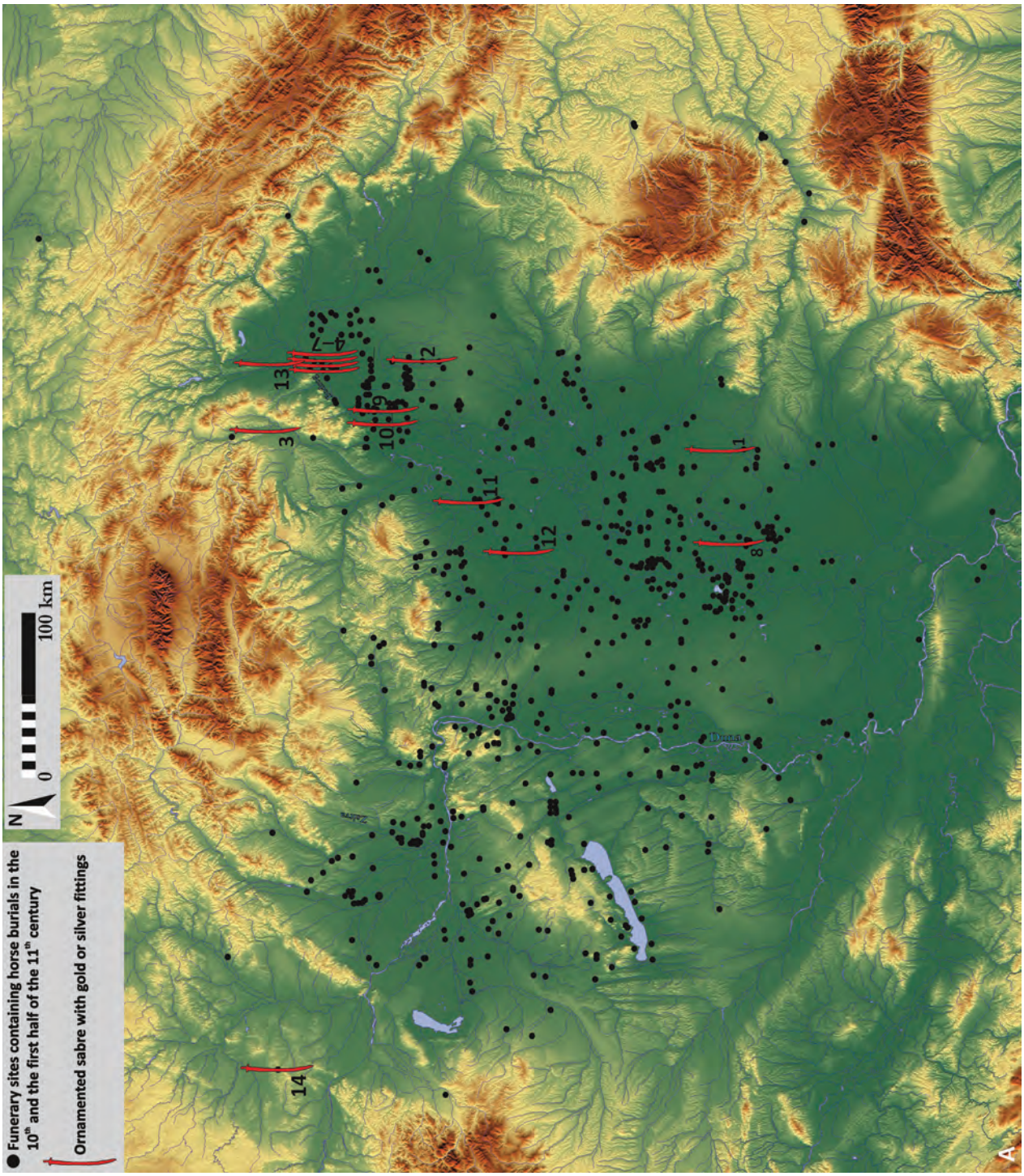

Figure 4/A. *Distribution of prestige goods belonging to Group "A" in the Carpathian Basin.*

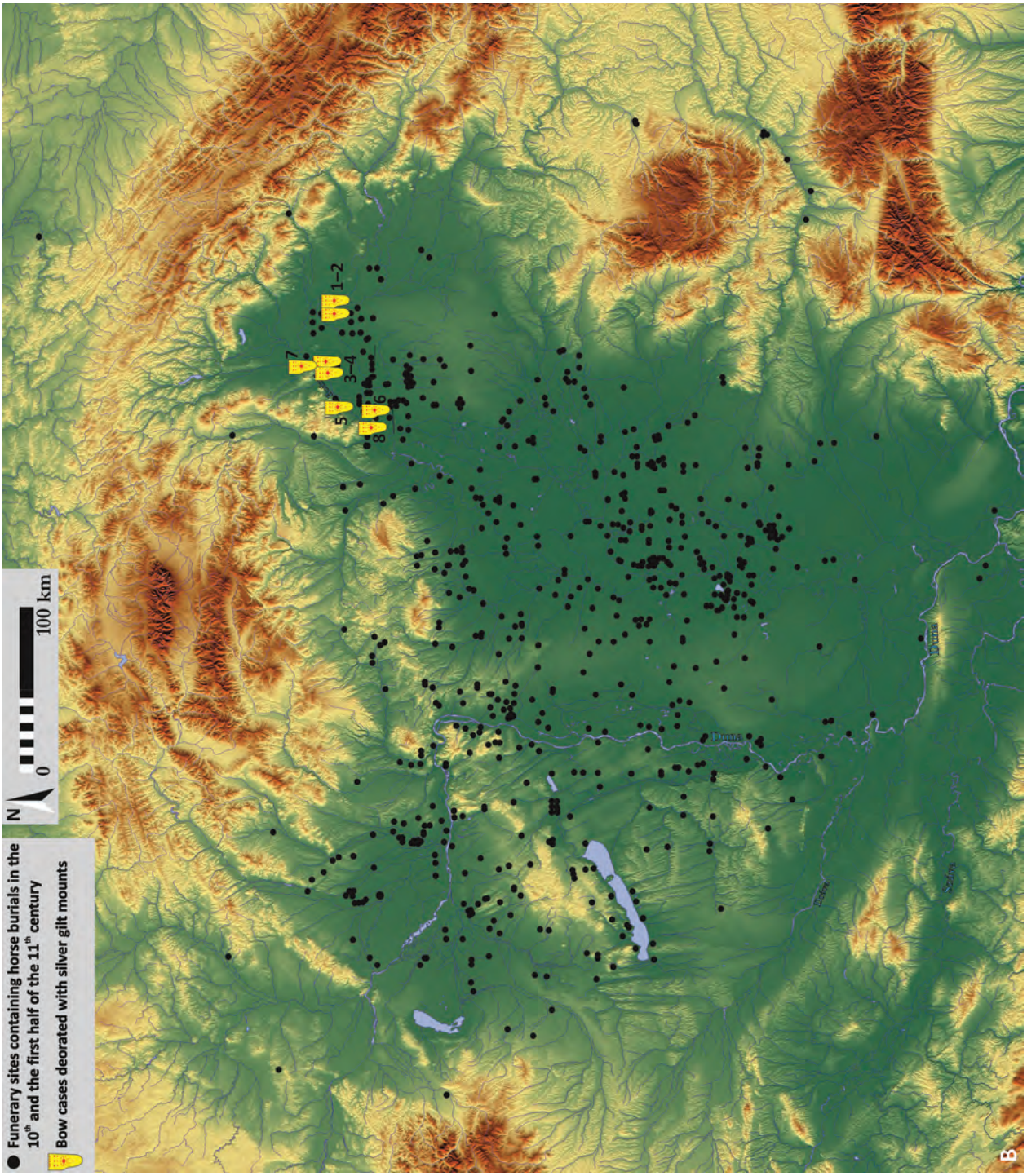

Figure 4/B. *Distribution of prestige goods belonging to Group "A" in the Carpathian Basin.*

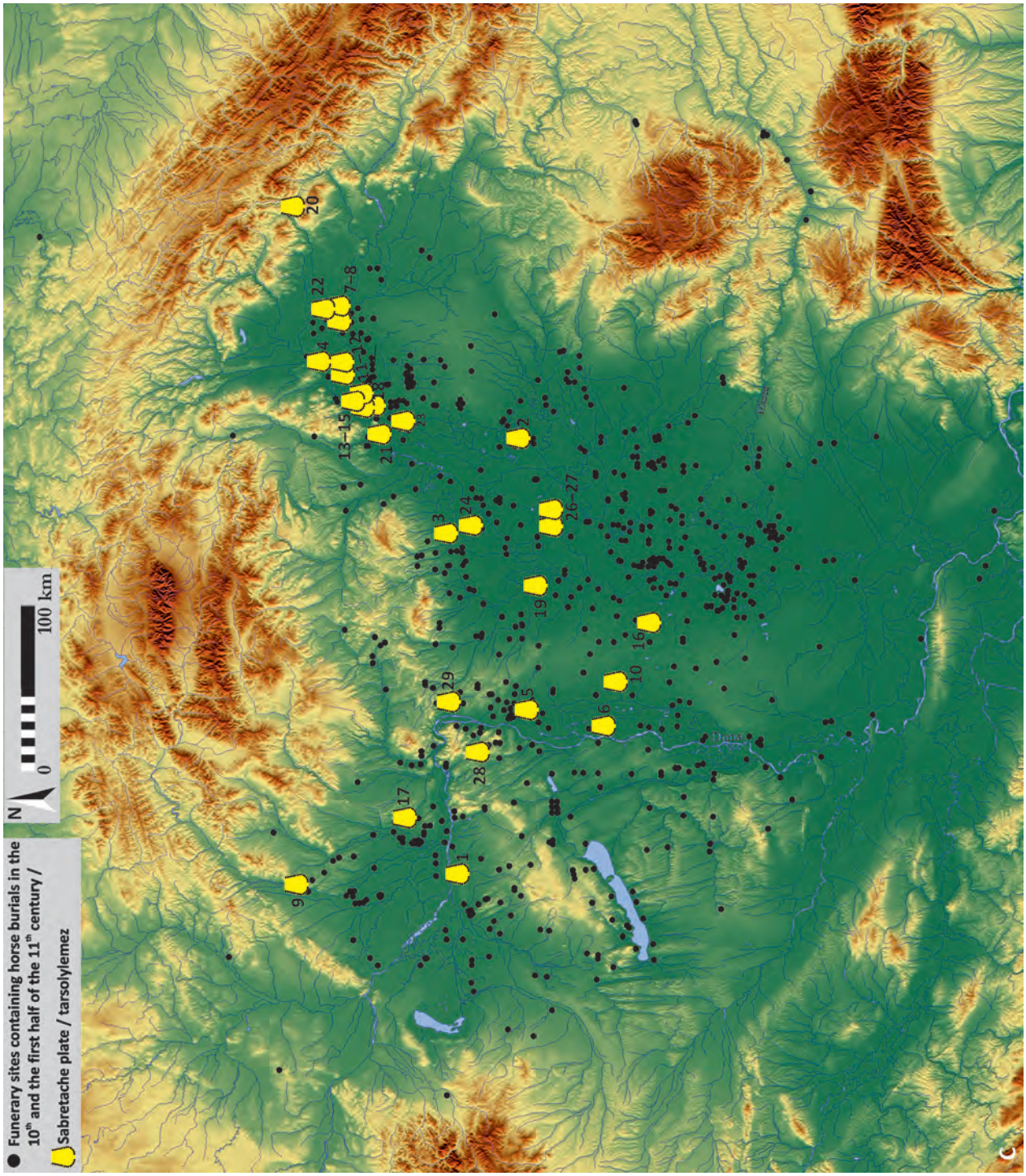

Figure 4/C. *Distribution of prestige goods belonging to Group "A" in the Carpathian Basin.*

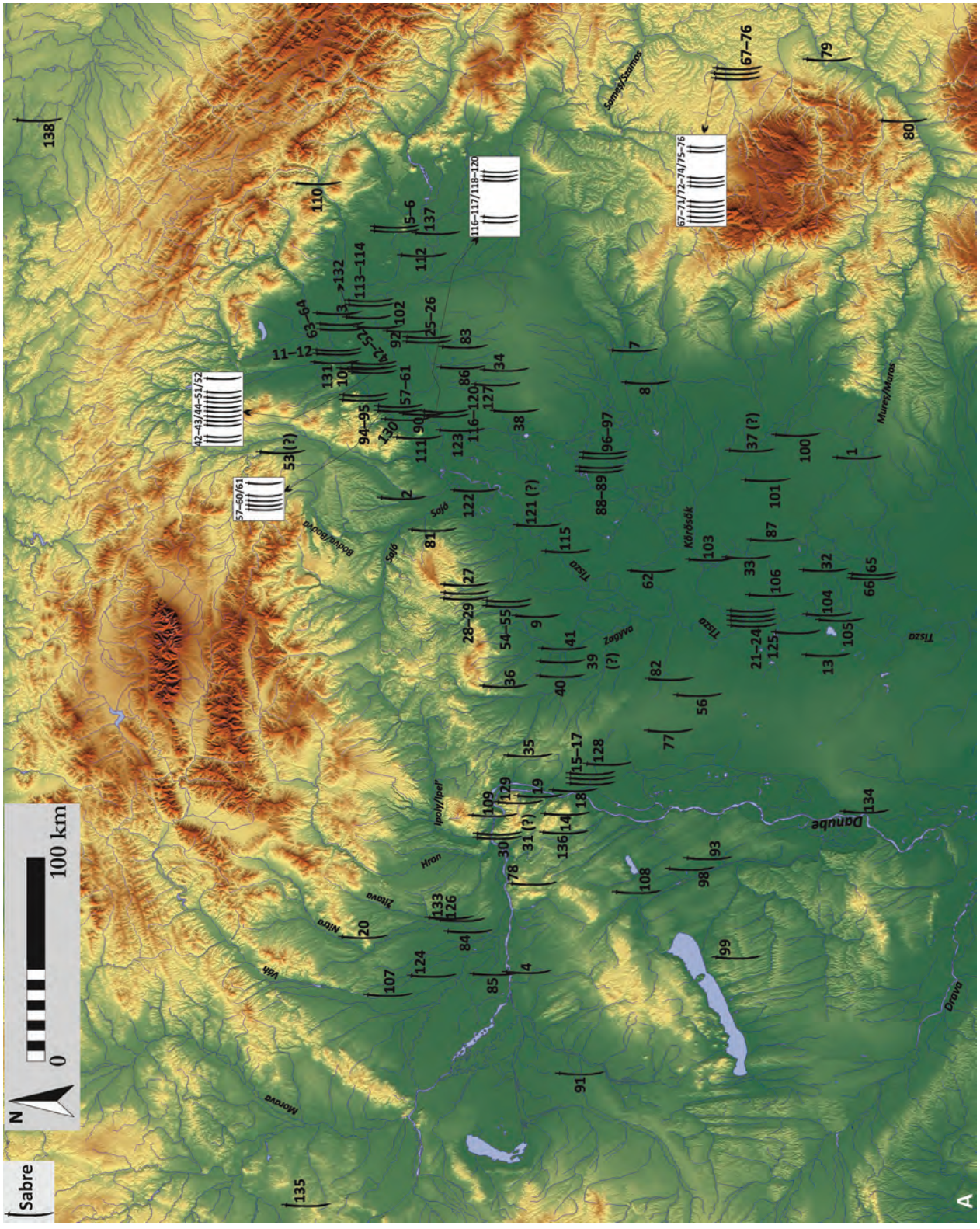

Figure 5/A. *Distribution of prestige objects belonging to Group "B" in the Carpathian Basin.*

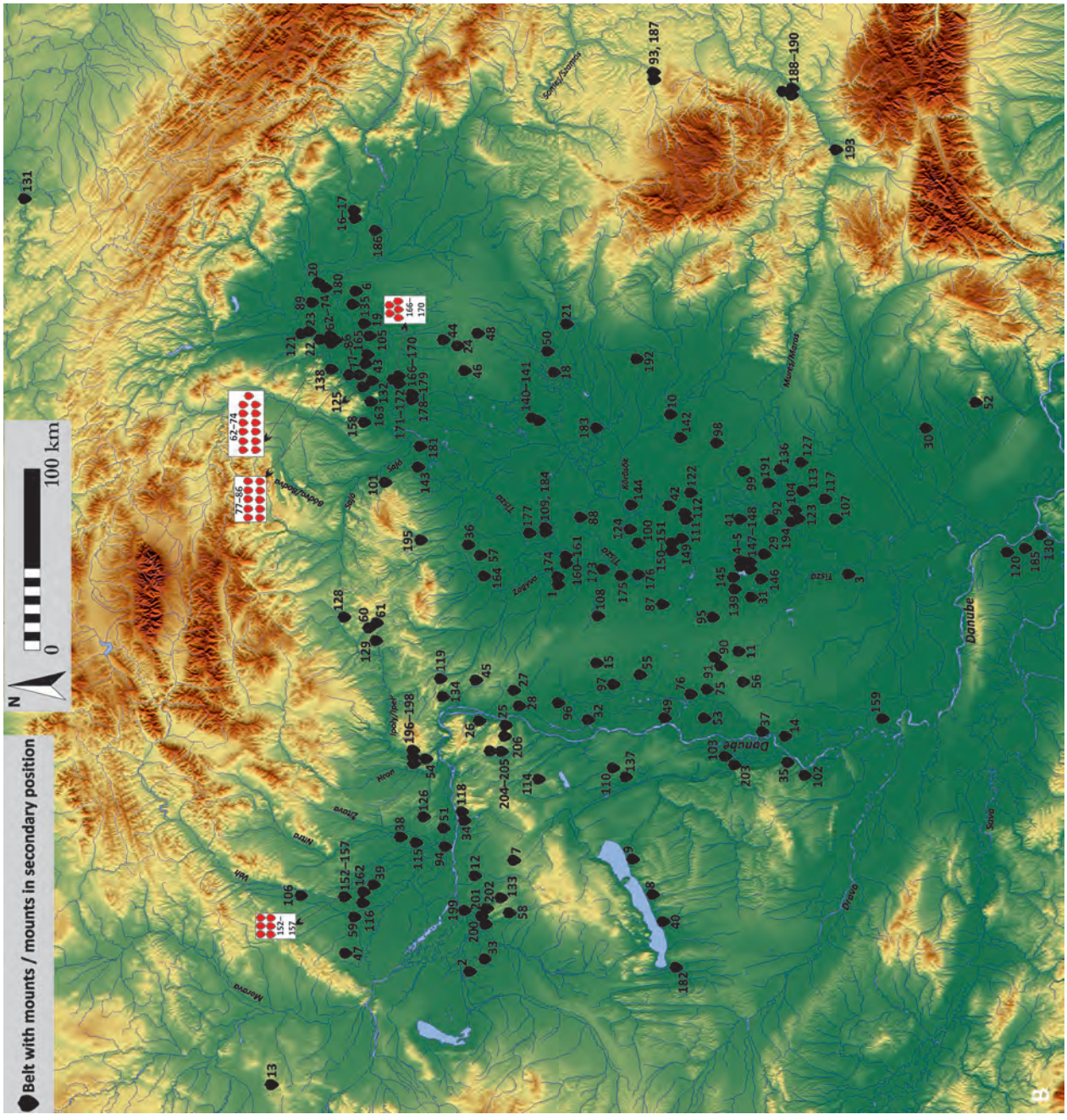

Figure 5/B. *Distribution of prestige objects belonging to Group "B" in the Carpathian Basin.*

4. ABOUT THE CARPATHIAN BASIN MOUNT ORNAMENTED SABRETACHES IN GENERAL[19]

In contrast to the sabretache plates, usually attributed by researchers to the Carpathian Basin, mount ornamented sabretaches had a broader space distribution, practically from Denmark to Inner Asia[20]. The first mount ornamented sabretache that can be evaluated as a prestige good was identified by Tibor Horváth in grave no. 9 of Karos I burial site[21], and it was followed by the Streda nad Bodrogom find, which was reconstructed by Gyula László in 1944. The influence of 19th-century evolutionary theories regarding mount ornamented sabretaches can be clearly observed in István Dienes' approach, who considered that the ornaments of sabretaches can be arranged in a *developmental* order, i.e. they were first decorated with a few engravings, and consequently, as the mounts have become more common, a plate covering the entire cover developed over time[22]. This view was refined by László Révész, who partly accepted Dienes' theory, but also formed a critique, stating that a strict chronological order cannot be conceived, especially in the light of the mount ornamented sabretaches and sabretache plates found in the Karos II burial site[23]. Based on his analysis, he dated this object category to the first half of the 10th century, but he also left open some chronological questions regarding the chronology of the mount ornamented sabretaches. We will address these issues in the following.

5. THE ISSUE OF DATING THE CARPATHIAN BASIN MOUNT ORNAMENTED SABRETACHES

The basis of every archaeological analysis is the most accurately possible chronological dating of the finds, the most basic prerequisite of which is a very precise archaeological context. However, the time span when these objects were in use and their burial in the grave are two different things, and basically each case requires a separate analysis[24]. In 10 of the 15 cases, we have more or less reliable documented archaeological contexts, and we attempted to examine their dating based on several aspects.

A. Dating by seriation

Using a mathematical-statistical method based on the combination of finds and interrelations between finds (*PAST seriation program*), the connections between the funerary inventory containing the 10 examined mount ornamented sabretaches show a considerably uniform character and the same cultural habitus; we hardly find any object type that would be different from the rest of this group, and this difference has chronological significance in only one case (the trapezoidal stirrup from Karos). Other prestige goods in these graves are mounted belts (4 cases), simple, undecorated sabres (4 cases), and a single sabre ornamented with gilded silver fittings; so far, no double-edged swords or sabre-handled swords have been identified in mount ornamented sabretache burials.

B. Dating by 10th century typo-chronology

Typo-chronology used in dating 10th century numismatic material and analogies can also be applied in numerous cases of mount ornamented sabretache burials. While two previously unidentified coins were found in the Cluj-Napoca grave, a dirhem dated between 961–976 was identified in grave no. 3 in Choma[25]. However, only two burials are known to contain finds typical of the second half of the 10th century (grave no. 41 of Karos II – trapezoidal stirrup, grave no. 6 of Przemyśl – lyre-shaped buckle); the dating of the objects found in the other graves – from clothing items to horse tack – cannot be pinpointed more accurately within the 10th century. Even though the Szeged – *Öthalom* grave cannot be dated precisely based on the inventory, the mount ornamented sabretache itself constitutes an independent type, which may justify the chronological separation (see Fig. 6).

C. Dating based on the wear marks observed on the objects and the biological age of the skeletons

In the majority of the mounts of such items, we can identify wear marks and repairs, which indicates their prolonged use[26]. The advanced age of the skeletons found in some graves (Karos funerary site II, grave no. 41: around 50 years old, grave no 11: *senilis*; Cluj-Napoca – *Plugarilor Street*, grave no. 25: 60–65 years old) confirms this and it is directly related to this. Also, in cases such as Tiszavasvári – *Nagy Gyepáros*, we can narrow down the dating of the grave and the object due to the age of *infans II*.

D. Horizontal stratigraphic internal chronology of cemeteries/cemetery sections containing mount ornamented sabretaches and the dating of graves with sabretache plates

The aforementioned homogeneity of the finds confirms that we can only specify a more accurate chronology by analysing the internal chronology of the

[19] A decent or less good catalogue of the majority of the 15 mount ornamented sabretaches with bibliography: Sabretache Plates 2022.

[20] E.g. Hedenstierna-Johnson, Holmgvist Olausson 2006, p. 56–59; Gräslund 1984; Sabretache Plates 2022; Türk *et alii* 2024, 137–156.

[21] The find was not published until 1996. Révész 1996, p. 140–141, 78. kép.

[22] Dienes 1973, p. 206–209.

[23] Révész 1996, p. 143–144.

[24] Possible versions in the production, acquisition, use, and storage of artifacts: Steuer 1998, p. 141: Abb. 4.

[25] Other opinions: Al Halabi *et alii* 2024, p. 293–300.

[26] However, we must add that this can be accurately verified directly and primarily through microscopic examinations. For this reason, typo-chronological analyses based on drawings and low-quality photographs are *unreliable*.

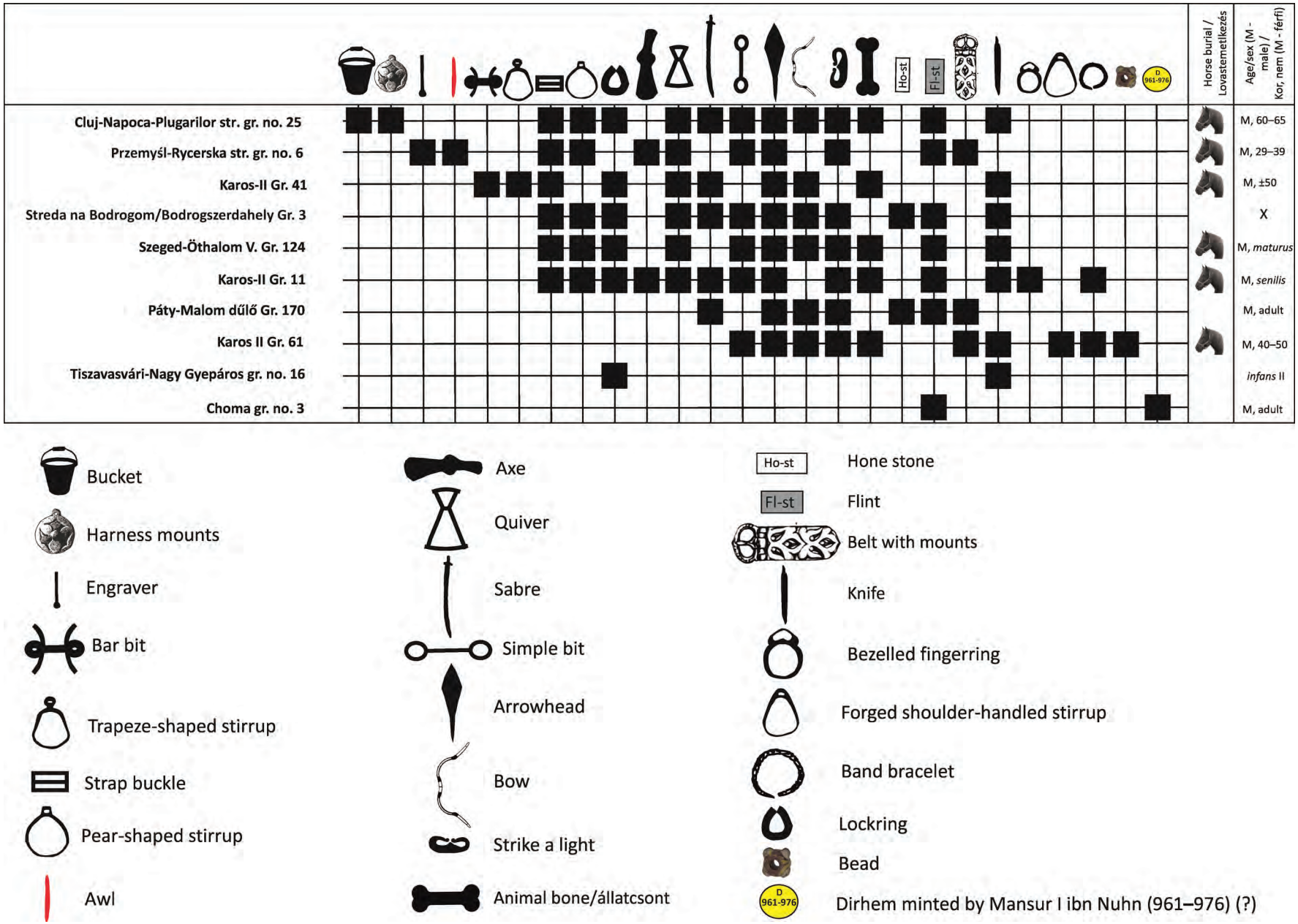

Figure 6. *Seriation-based systematization of deposits of the Carpathian Basin's mount ornamented sabretache graves.*

Figure 7. *Reconstructed mount ornamented sabretache of grave no. 25 of Cluj-Napoca – Plugarilor street.*

cemeteries in question. Based on the context of about 15 mount ornamented sabretaches in the Carpathian Basin, this is possible in the case of about eight cemeteries[27].

D.1. Streda nad Bodrogom – Bálványdomb *(Fig. 8)*

Based on the pendant mount found in grave no. 4 (located northeast of grave no. 3) among the rich inventory from the small cemetery of Streda nad Bodrogom – *Bálványdomb*, the cemetery or cemetery section can be dated to the second half of the 10th century[28].

D.2. Karos – Eperjesszög cemetery II *(Fig. 9)*

Research dates one of the most important cemeteries of the Hungarian Conquest period to the early years of the 10th century. However, grave no. 41 of the Karos II cemetery was identified in section of the cemetery used in the later years[29]. László Révész classified this section among the burials of Group II, belonging to the cemetery's later phase. However, the fact that graves no. 11 and 61, identified in an earlier section of the cemetery, were located next to grave no. 52, whose biological relative/sibling (grave no. 11 of the Karos III cemetery) was dated to the mid-10th century based on a radiocarbon (^{14}C) sample[30], is also worthy of attention. The ornamentation on the sabre hilt from grave no. 11 in the Karos cemetery II shows visible stylistic resemblance to the sabretache plates from Karos – *Eperjesszög cemetery II* grave no. 29 (the same funerary site), Tarcal – *Vinnai dűlő*, as well as to the ones from grave "A" of Rakamaz – *Strázsahalom*[31]. Following Fettich's terminology, pieces from this "*plated*" group can be dated approximately to the second third of the 10th century.

D.3. Cluj-Napoca – Plugarilor Street (Fig. 10)

The classical typo-chronological dating of the grave goods found in the 26 graves in the Cluj-Napoca cemetery is generally difficult to carry out within the 10th century. However, based on current research, the earrings with grape bunch pendants from graves no. 3 and 8 cannot be dated earlier than the mid-10th century[32].

D.4. Przemyśl – Rycerska Street

The cemetery in southern Poland has been dated from the early 10th century to the 950s/960s[33]. Along the mount ornamented sabretache burial, a pair of silver earrings with grape bunch pendants (grave no. 2) and an S-ended lockring (grave no. 16) confirm the dating of this burial site to the second half of the 10th century[34].

D.5. Szeged – Öthalom*, grave no. 124*

The burial group excavated in Szeged – *Öthalom*'s 63,000-m² Sandpit V consists of eight burials located at significant distances from each other. The graves of this group are not part of a single continuous community, but represent different chronological phases, which

[27] Since it is unpublished, the analysis of the cemetery of the Páty-Malom dűlő was not mentioned here. In their brief analysis, the authors dated it to the first half of the 10th century (Berta, Major 2022, p. 31–35).

[28] Bálint 1991, p. 123–132.
[29] Révész 1996, p. 194, 197.
[30] Türk *et alii* 2021, p. 54.
[31] AH 1996, p. 89.
[32] Gáll 2013, Vol. I: p. 266.
[33] AH 1996, p. 440.
[34] Gáll 2020, p. 222–225.

Figure 8. *Map of the Streda nad Bodrogom-Bálványdomb funerary site.*

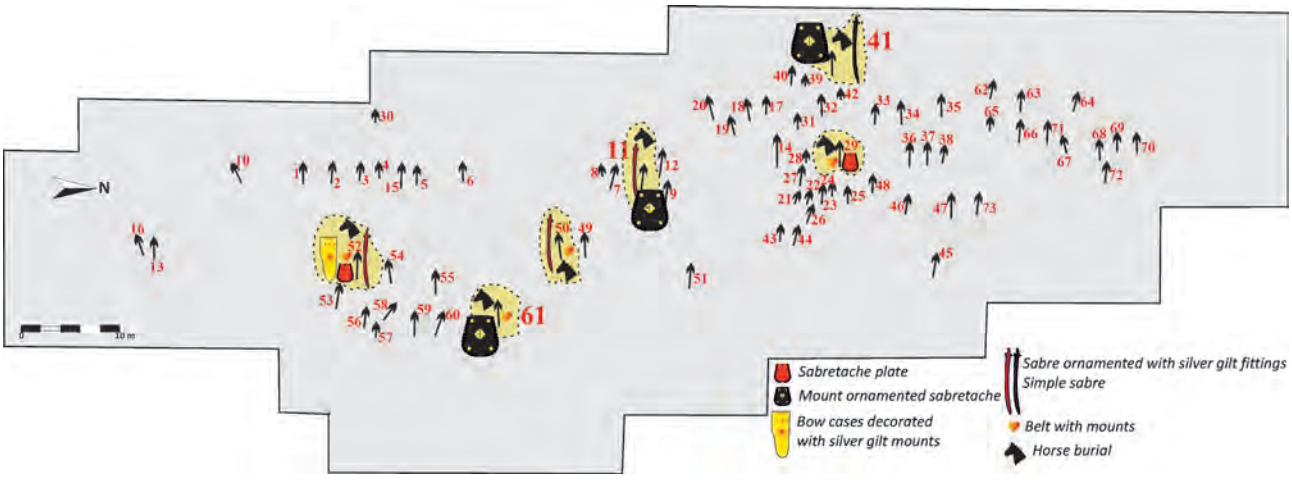

Figure 9. *Prestige goods recorded in the Karos II cemetery (including mount ornamented sabretaches).*

Figure 10. *Map of the Tiszavasvári-Nagy Gyepáros funerary site.*

suggests that this elevated, hilly site was used for burials at various times. Radiocarbon (^{14}C) analysis indicates that dating graves no. 36 and 124 to the 9th century is plausible, while graves no. 150 and 287 (based on the presence of band bracelets with twisted end) are definitely datable to approximately the mid-10th century.

D.6. Tiszaeszlár – Bashalom cemetery II

This cemetery consists of a single long row of graves, and an infant's burial, grave no. 2 is among the more accurately dateable finds. Grave no. 2 is remarkable by the coins from Hugh of Provence (926–931) and Lothair II (945–950), along with grave no. 3, containing Gâmbaș-type pendant mounts and rectangular garment ornaments. These findings clearly date the cemetery, used for a short period, to the mid-to-late 10th century[35].

D.7. Tiszavasvári – Nagy Gyepáros

Grave no. 16 of presumably an *infans II* belongs to Group I of these burials concentrated in two groups. Here, graves of two adults (one male, one female) and four children (*infans I* and *II*) are known. The high proportion of infant burials in this small cemetery suggests that it was used only for a short period[36]. In *Group II*, several female burials (graves no. 7, 9, and 12) contained kaftan pendants, shirt collar mounts, and rectangular garment mounts, which are dated to the mid-to-late 10th century. It can be presumed that the mount ornamented sabretache burial was also interred in the same period.

D.8. Choma – Szipahát

It is difficult to determine the precise time frame of this cemetery, estimated to contain 150–200 graves. However, certain grave goods, like earrings with grape bunch pendants (graves no. 41 and 52), twisted bracelets (grave no. 50), as well as the above-mentioned dirham, clearly place this section of the cemetery in the second half – the end of the 10th century[37].

In summary, we can state that several artifacts known from these cemeteries (such as the *earrings with grape bunch pendants* found in Cluj-Napoca – *Plugarilor Street* in graves no. 3 and 8, Przemyśl grave no. 16, Choma graves no. 41 and 52; the *pendant mounts* from Streda nad Bodrogom – *Bálványdomb* grave no. 4, Tiszaeszlár – *Bashalom Cemetery II* grave no. 3, Tiszavasvári – *Nagy Gyepáros* graves no. 7 and 12; the *rectangular garment ornaments* from Tiszaeszlár – *Bashalom cemetery II* grave no. 3, Tiszavasvári – *Nagy Gyepáros* grave no. 9; the *kaftan pendants* from Tiszavasvári – *Nagy Gyepáros* grave

[35] A golden Byzantine solidus was found in male grave no. 7, Teophilus – Michael II – Constantine (832–839). Tóth 2014, p. 34–45.

[36] Tóth 2014, p. 157–158.

[37] Balahuri, Fodor 1998, Ris. 2–13.

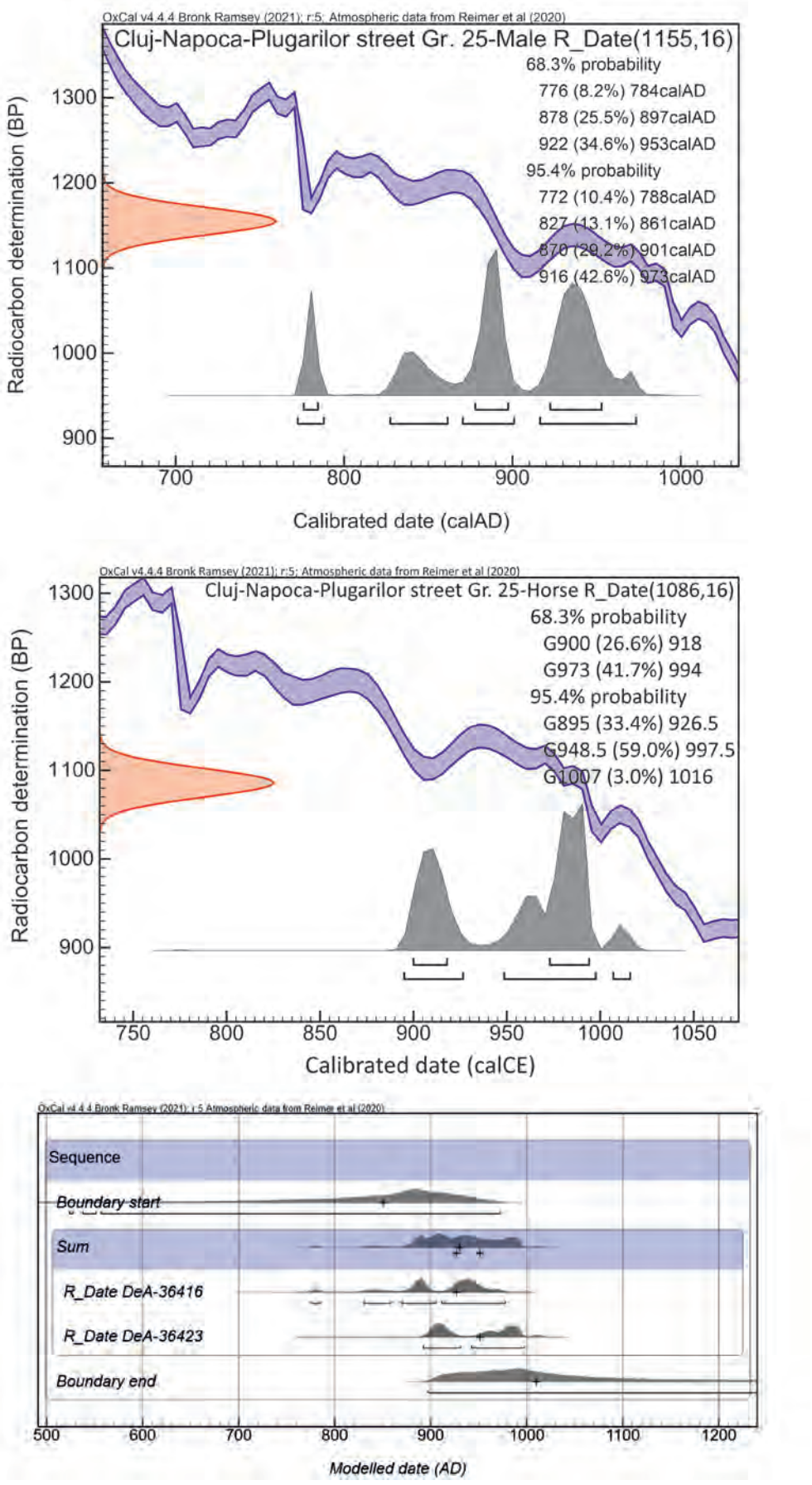

Figure 11. *^{14}C calibration of Cluj-Napoca – Plugarilor street, grave no. 25 (equine and human bone samples).*

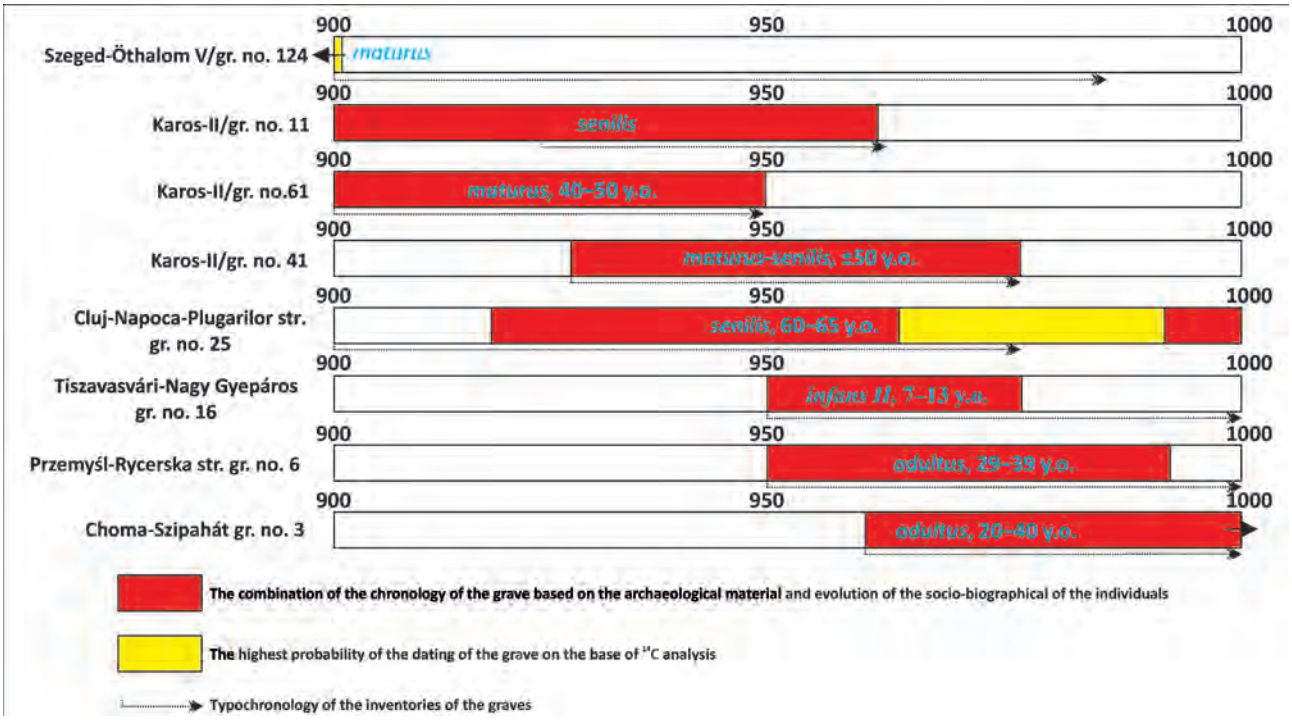

Figure 12. *Combination table of archaeological dating and the age of the skeletal remains.*

no. 9; *S-ended lock ring* from Przemyśl grave no. 16; the *trapezoidal stirrup* from Karos that supports a later dating) indicate a funerary horizon from the middle or the second half of the 10th century.

E. Dating using the 14C method

Radiocarbon dating has gained a limited ground in the research of the Hungarian Conquest period[38], in consequence, we have only two radiocarbon dates for mount ornamented sabretache graves (Cluj-Napoca – *Plugarilor Street*, grave no. 25 and Szeged – *Öthalom V*, grave no. 124). The entirely unique ornamentation of the mount ornamented sabretache from Szeged – *Öthalom V*, grave no. 124 has been quite reliably dated with a *1-Sigma* calibration accuracy of 68.3% to the 9th century[39].

The most reliable dating of the Cluj-Napoca – *Plugarilor Street* Grave 25, based on both human and animal samples, places it in the second half of the 10th century[40]. The horse bone sample provides a quite accurate dating in the last third of the 10th century, which is also confirmed by eight further 14C dates from the cemetery[41].

[38] Data obtained from 9 sites using the AMS method, and 7 other sites using the classical 14C method. Szenthe *et alii* 2024, p. 447, Fig. 2.
[39] Türk *et alii* 2015, p. 112, 17. kép 1.
[40] Gáll *et alii* 2023, 217–218, Fig. 11/A–B.
[41] Unpublished research carried out by the authors.

7. CONCLUSIONS

In this brief analysis, we have attempted to analyse the time frames of use for the representative prestige goods of the Hungarian Conquest period, and we have arrived at the following conclusions:

1. If we created a combination table between the age of the deceased and the possible time frames of the burials (based on typo-chronology and 14C analyses), only the skeletal remains from Karos II cemetery's graves no. 11 and especially 61 could potentially belong to the first generation of Hungarian conquerors[42]. The 14C sample from the Szeged burial dates the individual to the 9th century, which indicates that this type of object was already in use before the Hungarian Conquest. In all other cases, we can state that the individuals were born at the earliest immediately after 900, but more likely after the first third of the 10th century (Fig. 12).
2. Based on the previous five segments of analysis, the popularity time curve of these objects definitely peaked in the middle or the last decades of the 10th century, which indicates a parallel trend in the use of mount ornamented sabretaches and sabretache plates. The mount ornamented sabretache from Choma is later than any of the sabretache plates.

[42] From a sociological perspective, the individuals – regardless of their age – may have arrived in the Carpathian Basin from the East, but their lives had already ended here in the 10th century.

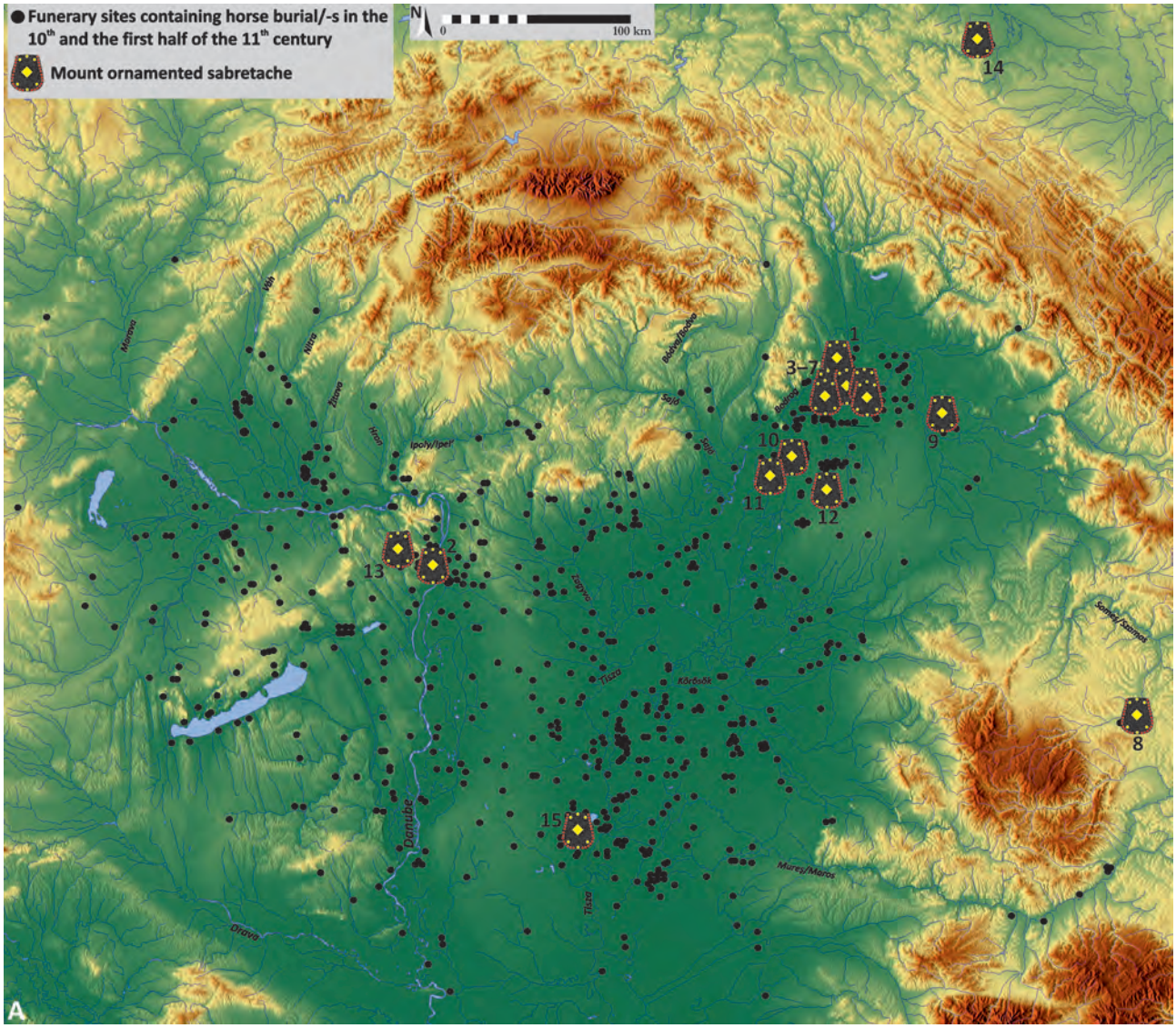

Figure 13/A. *The mount ornamented sabretaches identified in the Carpathian Basin (A).*

3. We can clearly observe that the mount ornamented sabretaches in the Upper Tisza region, in Cluj-Napoca and Przemyśl are structurally similar, in contrast to the sabretaches in Szeged and the Budapest area (Fig. 13/A–B). The fairly uniform archaeological finds registered in these graves (see Fig. 6), also confirm this, and this fact obviously has chronological significance.
4. Apart from the unique mount ornamented sabretache from Szeged, it seems fairly safe to state that the earliest specimens can be identified in the Upper Tisza region. Their spread – similarly to the sabretache plates – was the result of a multi-stage chronological process, with the latest examples being the ***sabretaches from Cluj-Napoca, Choma, and Przemyśl in southern Poland. This process may have geopolitical and geo-economic explanations, considering that both regions were known for their significant salt resources!***

ACKNOWLEDGEMENTS

Project no. TKP2021-NKTA-24 has been implemented with the support provided by the Ministry of Innovation and Technology of Hungary from the National Research, Development and Innovation Fund, financed under the TKP2021 funding scheme.

REFERENCES

Al Halabi *et alii* 2024 – S. Al Halabi, A. Türk, I. Prohnenko, *Adatok a honfoglalás kor régészeti időrendjéhez és a kelet-európai 10. századi dirhemforgalom kérdéséhez. A tiszacsomai 3. sír dirhemleletének új meghatározása,* Archaelogiai Értesítő 149, 2024, p. 293–300, http://doi.org/10.1556/0208.2024.00087.

AH 1996 – *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue,* I. Fodor (Ed. pr.), Budapest, 1996.

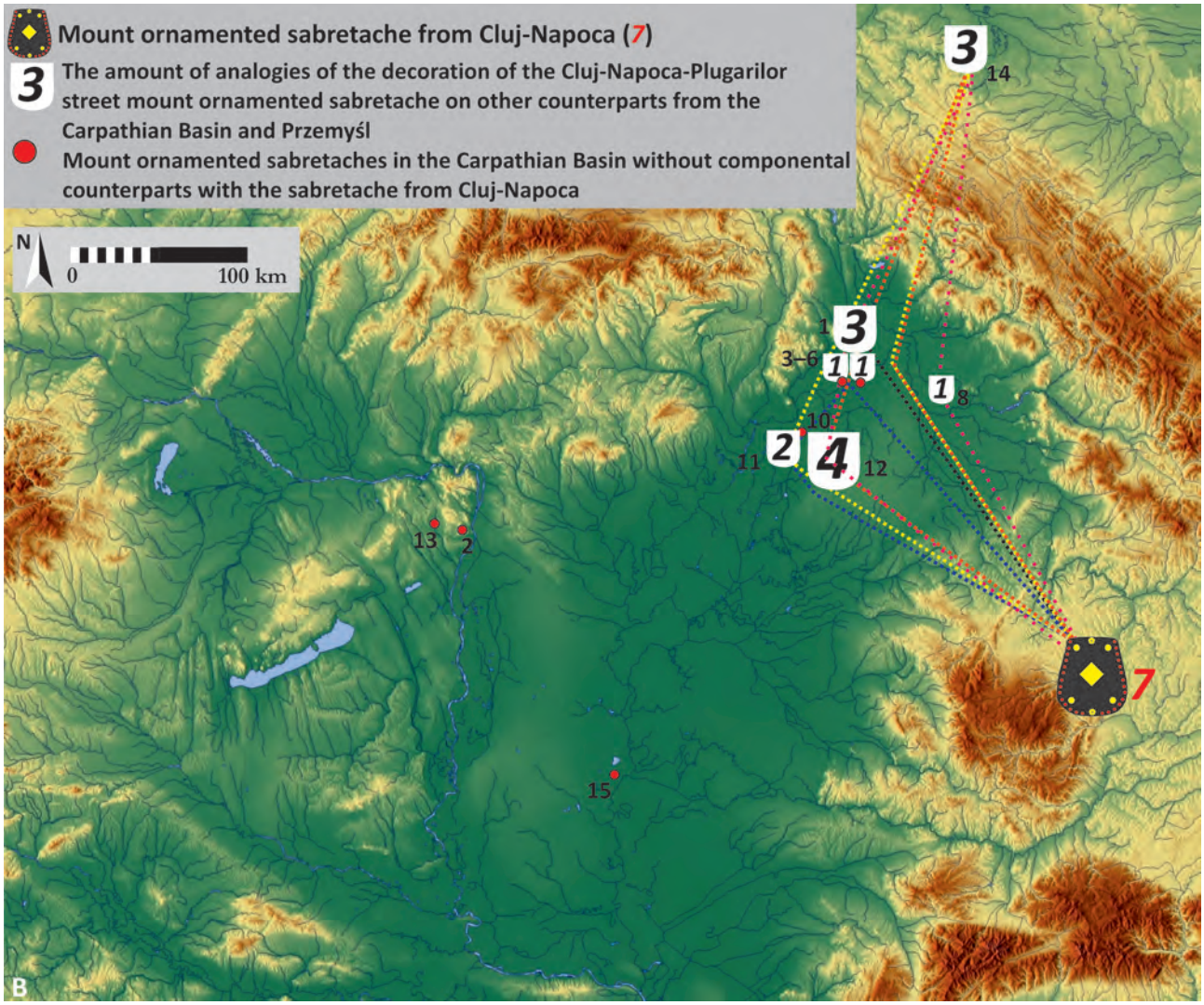

Figure 13/B. *The number of parallels of the components of the mount ornamented sabretache from Cluj-Napoca on other mount ornamented sabretaches.*

Ando, Richardson 2017 – *Ancient States and Infrastructural Power: Europe, Asia, and America (Empire and After),* C. Ando, S. Richardson (eds.), Philadelphia, 2017.

Balahuri, Fodor 1998 – E. A. Balahuri, I. Fodor, *Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с. Чома Береговского района Закарпатской области*, Карпатика 5, 1998, p. 166–196.

Bálint 1991 – Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Studia Archaeologica 11, Budapest, 1991.

Berta, Major 2022 – N. Berta, P. Major, *Two sensational new finds from the Páty-Malom-dűlő site/Páty-Malom dűlő Cat. 1 and 2*, in: G. Virágos (ed.), *Sabretache Plates. Treasures of the Hungarian Conquerors of the Carpathian Basin. Exhibition Catalogue*, Budapest, 2022, p. 31–35, 41–45.

Canning 2003 – J. Canning, *A history of Medieval political thought: 300–1450*, London – New York, 2003.

Clarke 2014 – D. L. Clarke, *Analytical Archaeology,* Archaeology 13, London – New York, 2014.

Davidson 1989 – E. H. R. Davidson, *The Training of Warriors*, in: S. Chadwick-Hawkes (ed.), *Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England,* Oxford University Committee for Archaeology Monograph 21, Oxford, 1989, p. 11–23.

Dienes 1973 – I. Dienes, *Honfoglaláskori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről*, Folia Archaeologica 24, 1973, p. 177–217.

DPS 1995 – *Dicționar de psihologie socială*, București, 1995.

Dragotă 2019 – A. Dragotă, *Morminte cu echipament militar din orizontul II al necropolei de la Alba Iulia-Staţia de Salvare (1979–1981)*, Transilvania 47(5–6), 2019, p. 107–124.

Fehér *et alii* 1962 – G. Fehér, K. Éry, A. Kralovánszky, *A közép Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori sírleletei - leletkataszter*, Régészeti Tanulmányok 2, Budapest, 1962.

Friedman 1999 – L. Friedman, *The Horizontal Society*, New Haven, 1999.

Friedman, Rowlands 1977 – J. Friedman, M. J. Rowlands, *Notes towards an epigenetic model of the evolution of "civilisation"*, in: J. Friedman, M. J. Rowlands (eds.), *The Evolution of Social Systems*, London, 1977, p. 201–276.

Gallina, Varga 2016 – Zs. Gallina, S. Varga, *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10, Szeged – Budapest, 2016.

Gáll 2013 – E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10-11 századi temetői, szórvány-és kincsleletei/10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6, Szeged, 2013, Vol. I–II.

Gáll 2015 – E. Gáll, *An attempt to classify the stirrups dating from the 10th century and the first quarter of the 11th century in the Transylvanian Basin, the Crișana/Partium and the Banat with an outlook to the Carpathian Basin,* in: C. Cosma (ed.*), Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian*

Basin. Interferenţe etnice şi culturale în mileniile I A. Chr. – I P. Chr, vol. 22, Cluj-Napoca, 2015, p. 353–404.

Gáll 2020 – E. Gáll, *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből*, Magyarságkutató Intézet Kiadványai 2, Budapest, 2020.

Gáll, M. Lezsák 2018 – E. Gáll, G. M. Lezsák, *A view from the West to the East. An analysis of the characteristics, chronology, and distribution of the sabretache plates in the 10th century*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 46, 2018, p. 85–111.

Gáll *et alii* 2023 – E. Gáll, Sz. Nagy, D. Bindea, A. Horváth, I. Hica, *A Unique Object from the 10th-Century Transylvanian Basin: The Mount Ornamented Sabretache of Grave No. 25 in Cluj-Napoca-Plugarilor Street,* EphemNap 33, 2023, p. 201–232, DOI: 10.33993/ephnap.2022.33.201.

Gáll *et alii* 2024 – E. Gáll, F. Mărginean, M. H. Hőgyes, V. Horváth, L. Daczó, *Thinking in space! Why are funerary sites absent in eastern parts of Transylvania in the 7th–11th centuries?* Dacia NS 68, 2024, p. 323–382.

Gräslund 1984 – A. S. Gräslund, *Beutel und Taschen*, in: G. Arwidsson (ed.), *Birka II/1. Systematische Analysen der Gräberfunde*, Stockholm 1984, p. 141–154.

Greenfield 1996 – L. Greenfield, *Nationalism and modernity*, Social Research 63(1), 1996, p. 3–40.

Hall 2018 – M. Hall, *Steppe state making,* in: J. Bartelson, M. Hall, J. Teorell (eds.), *De-Centering State Making: Comparative and International Perspectives*, Cheltenham, 2018, p. 17–37, DOI: 10.4337/9781788112994.

Hedenstierna-Jonson, Holmquist Olausson 2006 – C. Hedenstierna-Jonson, L. Holmquist Olausson, *The Oriental Mounts from Birka's Garrison: An Expression of Warrior Rank and Status*, Antikvariskt arkiv 81, Stockholm, 2006.

Hodges 2012 – R. Hodges, *Dark Age Economics. A New Audit*, London – New Delhi – New York – Sydney, 2012.

Horváth 2014 – C. Horváth, Győr *és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8, Szeged, 2014.

Horváth 2019 – C. Horváth, *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11, Szeged – Budapest, 2019.

Horváth 2020 – C. Horváth, Borsod, *Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei,* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 14, Szeged – Budapest, 2020.

Horváth 2022 – C. Horváth, *Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok*, *temetők és szórványleletek a Nyugat-Dunántúlon I*, A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 52, Budapest, 2022.

Høilund Nielsen 1997 – K. Høilund Nielsen, *Animal Art and the Weapon Burial Rite – a Political Badge?* in: C. K. Jensen, K. Høilund Nielsen (eds.), *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, Aarhus, 1997, p. 129–148.

Jung 1994 – C. G. Jung, *Puterea sufletului. Antologie, Psihologia individuală şi socială,* Bucureşti, 1994.

Istvánovits 2003 – E. Istvánovits, *A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori emlékanyaga*, Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 / Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4, Nyíregyháza, 2003.

Kirchhoff 1955 – P. Kirchhoff, *The principles of clanship in human society,* Davidson Journal of Anthropology 1, 1955, p. 1–10.

Kiss 2000 – G. Kiss, *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2, Szombathely, 2000.

Kovács 2013 – L. Kovács, *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpádkori szállásai és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat*, in: L. Révész, M. Wolf (szerk.), *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. Születésnapjára,* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3, Budapest – Szeged, 2013, p. 511–604.

Kovács 2015 – L. Kovács, *A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető,* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírlelete 9, Szeged – Budapest, 2015.

Mannheim 1995 – K. Mannheim, *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*, Budapest, 1995.

Medgyesi 2015 – P. Medgyesi, *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*, A Munkácsy Mihály Múzeum Évkönyve 3(40), Békéscsaba, 2015.

M. Nepper 2002 – I. M. Nepper, *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3, Budapest – Debrecen, 2002.

Niedermüller 1993 – P. Niedermüller, *Megjegyzések a „szimbolikusról"*, Replika 11–12, 1993, p. 157–167.

Ódor 1999 – J. G. Ódor, *Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében*, A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21, 1999, p. 151–173.

Petkes 2012 – Zs. Petkes, *Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében*, Alba Regia 41, 2012, p. 67–121.

Pohl 2003 – W. Pohl, *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*, in: H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (eds.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, p. 571–596.

Pohl 2008 – W. Pohl, *Frontiers and Ethnic Identities: Some Final Considerations,* in: C. Spinei, C. Hriban (eds.), *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages: Conflicts, Migrations and Ethnic Processes,* Bucureşti – Brăila, 2008, p. 255–265.

Radičević, Špehar 2015 – D. Radičević, P. Špehar, *Some remarks on Hungarian Conquest Period Finds in Vojvodina*, AAC 50, 2015, p. 137–162.

Révész 1996 – L. Révész, *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez,* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1, Miskolc, 1996.

Révész 2001 – L. Révész, *Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén,* Budapest – Kiskunhalas, 2001.

Révész 2008 – L. Révész, *Heves megye 10–11. századi temetői*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5, Budapest, 2008.

Révész 2020 – L. Révész, *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13, Szeged – Budapest, 2020.

Sabretache Plates 2022 – *Sabretache Plates - Treasures of the Hungarian Conquerors of the Carpathian Basin*, G. Virágos (ed.), Budapest, 2022.

Somfai-Kara 2017 – D. Somfai-Kara, *Modern török nyelvű etnoszok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában*, in: B. Sudár (ed.), *Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről*, Budapest, 2017, p. 343–355.

Steuer 1998 – H. Steuer, *Datierungsprobleme in der Archäologie,* in: Kl. Düwel (hrsg.), *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung: Abhandlungen des 4. Intern. Symp. über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.-9. August 1995*, Berlin, 1998, p. 129–149.

Szenthe *et alii* 2024 – G. Szenthe, N. Faragó, E. Gáll, *Chronological problems of the 7th–10th-century AD Carpathian Basin in light of radiocarbon data*, DissArch 3(11), 2024, p. 443–492.

Szőke 1962 – B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpádkori magyarság régészeti emlékei*, Régészeti Tanulmányok 1, Budapest, 1962.

Tóth 2014 – A. Tóth, *A nyíri Mezőség a 10–11. században*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7, Szeged, 2014.

Točik 1968 – A. Točik, *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei,* Archaelogica Slovaca Catalogi 3, Bratislava, 1968.

Türk *et alli* 2015 – A. Türk, G. Lőrinczy, A. Marcsik, *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4, Budapest, 2015.

Türk *et alii* 2021 – A. Türk, M. Flesch, Á. Strohmayer, O. V. Fjodorov, *A karosi honfoglalás kori temetők viselettörténeti és archeometriai kutatásainak újabb eredményei*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 60, 2021, p. 47–79.

Türk *et alii* 2024 – A. Türk, Á. Füredi, Zs. Sánta, *Новые археологические данные о распространении поясных сумочек, украшенных пластинами древневенгерского стиля* в *Восточной Европе*, in: Н.Б. Крыласовой (ed.), *Камской археолого-этнографической экспедиции*, Выпуск 25, Пермь, 2024, p. 137–156, https://doi.org/10.24412/2658-7637-2024-25-137-156.

Vollaard 2009 – H. Vollaard, *The Logic of Political Territoriality*, Geopolitics 14(4), 2009, p. 687–706, https://doi.org/10.1080/14650040903141356.

ANNEX 1. HORSE BURIALS (PARTIAL AND SYMBOLIC/WITH HORSE HARNESS) IN THE CARPATHIAN BASIN (10TH CENTURY – FIRST PART OF THE 11TH CENTURY)

Sites: **1.** Abony – *Piócáspart*; **2.** Čierna – *Nagyrétidomb*; **3.** Aranyosapáti; **4.** Albertirsa – *Öregszőlő*; **5.** Aldebrő – *Mocsáros*; **6.** Alsóberecki; **7.** Anarcs – *Czóbel birtok*; **8.** Apatin – *Római sánc*; **9.** Arad – *Ceala/Csálya*; **10.** Arad county; **11.** Áporka; **12.** Ároktő – *Dongóhalom*; **13.** Badacsonytomaj; **14.** Badacsonytomaj – *unknown site*; **15.** Csetény; **16.** Bačka Topola – *Zantagunaras*; **17.** Bakonszeg – *Nadányi tanya*; **18.** Bakonyszombathely – *Feketevízi erdő*; **19.** Bakonytamási – *Négylápa*; **20.** Balassagyarmat; **21.** Balatonakali – *Hegytető*; **22.** Balatongyörök; **23.** Balatonkenese – *Csittény*; **24.** Balatonlelle – *Temető utca 7*; **25.** Gnadendorf; **26.** Balatonszemes – *Landler Jenő utca*; **27.** Balatonújlak – *Erdő dűlő*; **28.** Balkány – *Verébsár-dűlő*; **29.** Balotaszállás – *Felsőbalota-Paptanya*; **30.** Bana – *Ördögásta-hegy*; **31.** Bánov; **32.** Baracs – *Kisszentmiklós-Nyíres*; **33.** Bársonyos – *Strázsahalom*; **34.** Batajnica – *Velika Humka*; **35.** Bátaszék – *Homokbánya*; **36.** Bátmonostor – *Sumár-dűlő*; **37.** Bátmonostor – *Angyal L. földje*; **38.** Bátmonostor – *Kispuszta-Pintér tanya*; **39.** Vojnice – *Papajti*; **40.** Békéscsaba – *Belterület*; **41.** Békéscsaba – *Erzsébethely*; **42.** Békéscsaba – *Kerepeczky-tanya*; **43**. Békéscsaba – *Mezőgazdasági szakiskola kertje*; **44.** Békéscsaba – *Vasútállomás*; **45.** Békés – *Földvári dűlő*; **46.** Békés – *Povád*; **47.** Baja; **48.** Békéssámson – *Cigánd*; **49.** Békéssámson – *Posztós J. telke*; **50.** Békéssámson – *Szárazérpart*; **51.** Békésszentandrás – *Homokos*; **52.** Békésszentandrás – *Pálinkás-ér*; **53**. Békésszentandrás – *Túl a Körös-dűlő*; **54.** Berehove – *Kishegy*; **55.** Berekböszörmény – *Pál dombja*; **56.** Berettyóújfalu – *Földesi út*; **57.** Besenyőtelek – *Szőrhát*; **58.** Besenyőtelek – *Tepélypuszta II. temető*; **59.** Beszterec – *Gyalap-tanya*; **60.** Biatorbágy; **61.** Biharia – *Somlyóhegy*; **62.** Biharia – *Fortress (?)*; **63.** Ikervár – *Virág utca*; **64.** Biharkeresztes – *Ártánd*; **65.** Biharkeresztes – *Bethlen Gábor street no. 25*; **66.** Biharkeresztes – *Vasútállomás*; **67.** Sântandrei; **68.** Bočar; **69.** Streda nad Bodrogom – *Bálványhegy*; **70.** Več; **71.** Bóly – *Téglásrét*; **72.** Bordány – *Mező-dűlő*; **73.** Bordány – *Rákos-Belterület*; **74.** Budakeszi – *Barackos*; **75.** Budaörs (?); **76.** Budaörs – *Kamara erdő-Törzsgyümölcsös*; **77.** Budapest; **78.** Budapest – *Farkasrét, D. I*; **79.** Budapest – *D. III, Testvérhegy, Erdőalja street*; **80.** Budapest – *D. III, Kaszásdűlő/Benedek Elek street*; **81.** Budapest – *D. III-Csúcshegy*; **82.** Budapest – *D. X-Rákos*; **83.** Budapest – *D. XIV-Mexikói street no. 41/c*; **84.** Budapest – *D. XVI-Csömöri road*; **85.** Budapest – *D. XVI-Cinkota, Ehmann telep*; **86.** Budapest – *D. XVIII-Vörös Hadsereg road*; **87.** Budapest – *D. XVIII-Pestszentlőrinc-Gloriette/Varjú Sándor's field*; **88.** Budapest – *D. XVIII-Pestszentlőrinc-Gyártelep*; **89.** Budapest – *D. XX-Pesterzsébet, Külső-Török Flóris street no. 121*; **90.** Budapest – *D. XX-Soroksár, Ócsai road no. 33*; **91.** Budapest – *D. XX-Pesterzsébet (unidentified place)*; **92.** Budapest – *D. XXIII-Marx Károly úti homokbánya/Juta domb*; **93.** Budapest – *D. XXIII-Vörös Október Tsz.*; **94.** Budapest – *D. XXIII-M0-09's site*; **95.** Bugac – *Alsómonostor*; **96.** Bugyi – *Felsővány*; **97.** Celldömölk – *Zsidó temető*; **98.** Csabacsűd – *Szabadság u. 4*; **99.** Csabrendek; **100.** Csákvár – *Rókahegy*; **101.** Csanytelek – *Dilitor*; **102.** Csanytelek – *Síróhegy*; **103.** Csenger; **104.** Csengersima; **105.** Csikvánd – *Kavicsos*; **106.** Choma – *Szipahát*; **107.** Csomád – *Újhegy*; **108.** Csongrád – *Kádár-tanya*; **109.** Csongrád – *Petenchalom*; **110.** Csongrád – *Rozsár dűlő*; **111.** Csongrád – *Vendelhalom*; **112.** Csorna – *Eperjes domb*; **113.** Csorna – *Sülyhegy*; **114.** Dabas – *Felsőbesenyő-Vencelei-dűlő*; **115.** Dabas – *Paphegy*; **116.** Hortobágy – *Bajnokhalom*; **117.** Berettyóújfalu – *Nagy-Bócs-dűlő*; **118.** Derecske – *Dr. Balogh János földje*; **119.** Deszk – *Funerary site "A"-Újmajor-Ambrus J. földje*; **120.** Deszk – *"D"*; **121.** Deszk – *"J"*; **122.** Deva – *Micro 15*; **123.** Dévaványa – *Fudéri-dűlő*; **124.** Dévaványa – *Mátyásgát, Dögtér (?)*; **125.** Dévaványa – *Timár F. földje*; **126.** Doboz – *Faluhely*; **127.** Ranutovac – *Fűzfasor*; **128.** Tiszaszőlős – *Domaháza-Graefl Je. birtoka/Pusztadomaháza*; **129.** Domaszék – *Nógrádi tanya*; **130.** Dombóvár – *I. téglagyár*; **131.** Dormánd – *Hanyipuszta*; **132.** Dunaalmás; **133.** Dunapataj – *Alsójárás*, Csősz-domb; **134.** Dunaszekcső – *Tüskehegy*; **135.** Dunaújváros – *Radiátorgyár*; **136.** Dunavarsány; **137.** Dunavecse – *Fehéregyháza*; **138.** Dusnok; **139.** Écs – *Petkevár*; **140.** Écs – *Tódomb*; **141.** Edelény – *Finke*; **142.** Eger – *Almagyar*; **143.** Eger – *Répástető*; **144.** Eger – *Szépasszonyvölgy*; **145.** Okoličná na Ostrove – *Viharos villa*; **146.** Endrőd – *Öregszőlők*; **147.** Endrőd – *Szujókereszt*; **148.** Enese – *Szabadság u. 72*; **149.** Lužianky – *Kajsianke-dűlő*; **150.** Eperjes – *Nagykirálység*; **151.** Eperjes – *Takács tábla*; **152.** Eperjeske; **153.** Erdőkertes – *Aradi street*; **154.** Blatné, *stray find*; **155.** Lanzenkirchen; **156.** Esztergom; **157.** Esztergom – *Könyvtár*; **158.** Fábiánsebestyén, *stray find*; **159.** Fábiánsebestyén – *Csárdahalom-Sváb S. földje*; **160.** Fácánkert – *Kajmádpuszta-Iphigenia major*; **161.** Farmos – *Büdös lapos*; **162.** Felsőörs – *Kishegy*; **163.** Fony ód – *Magyar Bálint általános iskola*; **164.** Füzesabony – *Kettőshalom, sand-pit II*; **165.** Gádoros – *Bocskai u. 44*; **166.** Hlohovec; **167.** Gáva – *Szincsedomb*; **168.** Gáva – *Vásártér*; **169.** Gégény – *Vasútállomás*; **170.** Gégény – *Vasúti őrház*; **171.** Gerendás – *Petőfi Tsz. Homokbánya*; **172.** Gerendás – *Vízvári-tanya*; **173.** Geszteréd – *Kecskelátó-dűlő*; **174.** Gic – *Tsz. Homokbánya*; **175.** Gic – *Szőlőhegy*; **176.** Bogojevo; **177.** Gödöllő; **178.** Gödöllő – *Öreghegy*; **179.** Gödöllő – *Öreghegy-Lázár Vilmos no. 103*; **180.** Gyömöre – *Friedrich K. kertje*; **181.** Gyömrő – *Állomás utca*; **182.** Gyöngyöspata – *Csákberek puszta*; **183.** Gyöngyöspata – *Kecskekő, stray find*; **184.** Gyula – *Kálvária domb, stray find*; **185.** Gyula – *Nagy Szabados-tanya, stray find*; **186.** Gyula – *Szövetkezeti Téglagyár*; **187.** Gyula – *Vármegyeháza, stray find*; **188.** Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*; **189.** Alba Iulia – *Stația de Salvare*; **190.** Alba Iulia – *Roman Catholic Cathedral*; **191.** Vărșand – *Laposhalom*; **192.** Hajdúböszörmény – *Bodaszőlő*; **193.** Hajdúböszörmény – *Vid, Erdős-tanya*; **194.** Hajdúböszörmény – *1902, határa*; **195.** Hajdúböszörmény – *Vidi-zug, Béke Tsz V/2. tábla*; **196.** Hajdúdorog – *Gyulás*; **197.** Hajdúdorog – *Temetőhegy*; **198.** Hajdúsámson – *Majorsági föld*; **199.** Hajdúszoboszló – *Árkoshalom*; **200.** Hajdúszoboszló – *Bercsényi utca 49.*; **201.** Hajdúszoboszló – *Tizedbeli Népkör*; **202.** Hajdúszovát – *Köselypart-Hegyeshatárhalom*; **203.** Harta – *Béke Tsz*;

204. Harta – *Freifelt*; **205.** Hegymagas; **206.** Hejce; **207.** Hencida – *Szerdekhalom*; **208.** Heves – *Boconádi úti homokbánya*; **209.** Heves – *Kapitányhegy*; **210.** Jazovo; **211.** Hódmezővásárhely – *Csomorkány major*; **212.** Hódmezővásárhely – *Kopáncs*; **213.** Hódmezővásárhely – *Nagysziget*; **214.** Hódmezővásárhely – *Szakálhát*; **215.** Hódmezővásárhely – *Szőlőhalom*; **216.** Hódmezővásárhely – *Unknown site*; **217.** Hódmezővásárhely/Veresegyház – *Tatársánc*; **218.** Homokmégy – *Halom*; **219.** Horgoš – *Pöröspuszta*; **220.** Horgoš – *Röck I. földje*; **221.** Ibrány – *Esbó-halom*; **222.** Ibrány – *Nagy tanya-Temető tábla*; **223.** Nagyhalász – *Homok-tanya*; **224.** Imel' – *belterület*; **225.** Imel' – *Békavár-Kovács V. udvara no. 484*; **226.** Imel' – *Sasülő*; **227.** Malé Kosihy – *Felső-Kenderesek*; **228.** Pastovice; **229.** Salka; **230.** Iža – *Hirics K. szőlője*; **231.** Izsák – *Balázspuszta*; **232.** Jánoshalma – *Kisráta*; **233.** Jászberény – *Alsómuszáj*; **234.** Jászdózsa – *Kápolna halom*; **235.** Jászfényszaru; **236.** Jászfényszaru – *Nagy Agyagos dűlő*; **237.** Jászkarajenő; **238.** Jásszentandrás – *Járás tanya*; **239.** Kál – *Erdőtelke*; **240.** Kál – *Legelő*; **241.** Kálmánháza – *Vitéz sor*; **242.** Kamut – *Kósa-tanyák (Békés-Völgypart)*; **243.** Kapospula – *Alsóhetény*; **244.** Kapuvár – *Gyümölcsös domb*; **245.** Karancsalja – *Lapostető*; **246.** Karcag – *Tarattyólapos*; **247.** Karcag – *Tilalmasi Gazdaság*; **248.** Novo Miloševo – *NW area*; **249–251.** Karos – *Eperjesszög Funerary sites I–III*; **252.** Kecel – *Lehoczky tanya*; **253.** Kecel – *Vádéi-dűlő*; **254.** Kecel; **255.** Kecskemét – *Cédulaház, 4. sor*; **256.** Kecskemét-Lakitelek – *Lakihegy*; **257.** Kecskemét – *Madari tanya*; **258.** Kecskemét – *Talfáj*; **259.** Kecskemét – *Városföld-Farkas tanya*; **260.** Kék – *Poros (Szöllősi)-hegy*; **261.** Kemenesszentmárton; **262–263.** Kenézlő – *Fazekaszug Funerary sites I–II*; **264.** Kenézlő – *Község határa (unidentified place)*; **265.** Kisdobra – *Ligahomok*; **266.** Hoste; **267.** Kiskunfélegyháza – *Ferencszállás*; **268.** Kiskunfélegyháza – *Izsák úti Határdomb*; **269.** Kiskunfélegyháza – *Külsőgalambos*; **270.** Kiskunfélegyháza – *Radnóti M. utca 48*; **271.** Kiskunfélegyháza – *Terjék tanya*; **272.** Kiskunmajsa – *Ipari hegy*; **273.** Kiskunmajsa – *Szőlők*; **274.** Kistokaj – *Gerenda dűlő*; **275.** Kisvárda – *Csabamező*; **276–279.** Kiszombor – *Funerary sites "B", "C", "E", "F"*; **280.** Klárafalva – *Faragóék földje*; **281.** Kocsér – *Szabadság u. 30–34 sz.*; **282.** Kóka; **283.** Komádi – *Közös liget*; **284.** Komárom; **285.** Svätý Peter – *Kisrét*; **286.** Svätý Peter – *Vásárhelyi-dűlő*; **287.** Koppányszántó – *Belterület*; **288.** Koroncó area; **289.** Koroncó – *Bábota I*; **290.** Koroncó – *Bábota II*; **291.** Koroncó – *Dózsa György u. 23 (Újtelep, Tószer-dűlő)*; **292.** Koroncó – *Rácz-domb*; **293.** Kótaj; **294.** Kótaj – *Telek László birtoka*; **295.** Kömpöc; **296.** Körösszegapáti – *Pállapály*; **297.** Kunadacs – *Köztemető*; **298.** Kunágota – *Boldog Antal földje*; **299.** Kunhegyes – *Négyszállási-halom*; **300.** Kunmadaras – *Határhalom*; **301.** Kunszentmárton – *Köttön-Nagy Istvánné tanyája*; **302.** Kunszentmárton – *Kökényzug*; **303.** Kúp – *Fenyődomb*; **304.** Kübekháza – *Bálint A. tanyája/1962*; **305.** Kübekháza – *Újtelep*; **306.** Ladánybene – *Benepuszta*; **307.** Lajosmizse; **308.** Letkés – *unknown site*; **309.** Letkés – *Általános iskola*; **310.** Letkés – *Téglaégető II*; **311.** Levice – *Génye-Ipari park*; **312.** Levice – *Génye-major környéke*; **313.** Lovászpatona – *unknown site*; **314.** Lőrinci – *Selypi-puszta*; **315.** Ludas – *Varjú-dűlő*; **316.** Madaras – *Árvai dűlő*; **317.** Magyarhomorog – *Kónya-domb*; **318.** Maklár; **319.** Makó – *belterület*; **320.** Mándok – *Tetenke domb*; **321.** Marcelová; **322.** Lukáčovce; **323.** Matejski Brod; **324.** Medgyesháza – *Kétegyházi út, Homokgödör*; **325.** Medgyesháza – *Uhrin András földje*; **326.** Mezőberény – *Kérhalom*; **327.** Mezőhegyes – *község határa*; **328.** Mezőmegyer – *Kerepeczki J. tanyája*; **329.** Mezőmegyer – *Országút*; **330.** Mezőtúr – *Dohányosgerinc*; **331.** Mezőtúr – *Vízköz*; **332.** Mezőzombor – *Bálvány-domb*; **333.** Mindszent – *Koszorűs-dűlő*; **334.** Miskolc – *Repülőtér*; **335.** Mohács – *Téglagyár*; **336.** Mlynárce; **337.** Monaj; **338.** Mór – *Sóderbánya*; **339.** Mosonmagyaróvár area; **340.** Mosonmagyaróvár – *Moson, Királydomb*; **341.** Mosonszentmiklós area; **342.** Mözs – *Szárazdomb*; **343.** Nádudvar – *Mihályhalom*; **344.** Nagycserkesz – *Nádasdibokor*; **345.** Nagydorog – *Bezzegpuszta*; **346.** Nagydorog – *Szőlőhegy*; **347.** Hodoni – *Pocioroane*; **348.** Nagykálló – *Vármegyeháza*; **349.** Nagykáta – *Felsőegreskáta*; **350.** Nagykőrös – *Feketedűlő*; **351.** Nagykörü; **352.** Veľký Kamenec – *Szőlőshomok*; **353.** Nagylók – *Erdőmajor*; **354.** Nagymágocs – *Homokbánya*; **355.** Nagymágocs – *Mágocs ér*; **356.** Nagyszénás area; **357.** Nagyszénás – *Svábföld*; **358.** Nagyszénás – *Vaskapu (a domb Ny-i oldala)*; **359.** Nagytarcsa – *Homokbánya*; **360.** Nagytarcsa – *Temető utca*; **361.** Szentes – *Nagytőke-Jámborhalom*; **362.** Szentes – *Nagytőke-Jámborhalom-Kiss B. földje*; **363.** Szentes – *Nagytőke Szabó I. földje*; **364.** Nagyvázsony – *Nőzsér*; **365.** Napkor – *Ilona tanya*; **366.** Nesvady – *Partok-dűlő*; **367.** Nesvady – *Pethágódűlő*; **368.** Nesvady – *Rókalyuk dűlő*; **369.** Košúty – *Remetedomb*; **370.** Zemianska Olča – *Végh. A. kertje*; **371.** Neszmély – *Melegeshegy*; **372.** Nógrádkövesd – *Vasútállomás*; **373.** Nógrádkövesd – *Víztároló*; **374.** Nógrádsáp – *Tatárka*; **375.** Nóráp – *Kupi határ*; **376.** Novaj – *Halom*; **377.** Nyáregyháza – *Pótharaszti puszta*; **378.** Nyárlőrinc – *Bogárzó dűlő*; **379.** Nyíracsád – *Szentirmay föld*; **380.** Nyíregyháza – *Császárszállás*; **381.** Nyíregyháza – *Felsőpázsitsor*; **382.** Nyíregyháza – *Felsősima*; **383.** Nyíregyháza – *Jánosbokor*; **384.** Nyíregyháza – *Kállai street no. 14*; **385.** Nyíregyháza – *Kemecsei út*; **386.** Nyíregyháza – *Királytelke*; **387.** Nyíregyháza – *Polyákbokor (Peres halom)*; **388.** Nyíregyháza – *Sóstófürdő*; **389.** Nyíregyháza – *Vajdabokor*; **390.** Nyírkarász – *Gara halom*; **391.** Stredný Čepeň – *Tyúkfarm*; **392.** Nyírtúra; **393.** Bešeňov – *Sírdűlő*; **394.** Nyúl – *Öreghegy*; **395.** Ócsa – *Alsópakony*; **396.** Óföldeák – *Mártírok street no. 1*; **397.** Lipová-Ondrochov II. – *Tallószer*; **398.** Ópusztaszer – *Kiszner tanya*; **399.** Orosháza – *Bogárzó*; **400.** Orosháza – *Nagy Albert tanya*; **401.** Orosháza – *Pusztai Ignácné tanyája (Görbics)*; **402.** Orosháza – *Pusztaszentetornya, Virágos-dűlő*; **403.** Orosháza – *Rákóczi telep*; **404.** Oros – *Hornyák J. szőlője*; **405.** Oros – *Nagyszőlő*; **406.** Banatsko Aranđelovo – *Vasútállomás/1898*; **407.** Ószentiván-Tiszasziget – *Petőfi street no. 318*; **408.** Békésszentandrás (Öcsöd) – *Mogyorós-halom*; **409.** Öregcsertő – *Csornapuszta*; **410.** Örménykút – *Décsi halom*; **411.** Örménykút – *Maconkai domb*; **412.** Örménykút – *Veres*; **413.** Örménykút – *site 7/52*; **414.** Paloznak; **415.** Pančevo – *Új téglaégető*; **416.** Pap – *Balázshegyi tábla*; **417.** Paszab – *Horvát I. kertje*; **418.** Kompolt – *Krumpliföldek*; **419.** Pátroha – *Szőlőskert*; **420.** Pécs – *Szabolcs-Bányász Vértanúk road no. 4*; **421.** Pribeta; **422.** Prša – *Bércz*; **423.** Piliny – *Leshegy*;

424. Piliny – *Sirmánhegy*; **425.** Piliscsaba – *Jászfalusi puszta*; **426.** Pincehely; **427.** Pomáz – *Lugi dűlő*; **428.** Vozokany – *Homokdomb*; **429.** Przemysl – *Rycerská street*; **430.** Püspökladány – *Eperjesvölgy*; **431.** Rábacsanak – *Alsógyep-dűlő (Homokbánya)*; **432.** Ráckeresztúr; **433.** Rád – *Kishegy*; **434.** Rád – *Újhegy*; **435.** Rakamaz – *Strázsadomb*; **436.** Rakamaz – *Túróczi-part*; **437.** Rakamaz – *Vasútpálya*; **438.** Rétközberencs – *Paromdomb*; **439.** Röszke – *Ladányi dűlő*; **440.** Salamunova; **441.** Fajsz – *Kovácshalom*; **442.** Sándorfalva – *Eperjes*; **443.** Sarkadkeresztúr – *Csapháti legelő*; **444.** Sarkad – *Peckesvár*; **445.** Sárosd – *Kertali-domb*; **446.** Sárospatak – *Baksahomok/1951*; **447.** Sárospatak – *Kishomok/Apróhomokdűlő*; **448.** Sárrétudvari – *Hízóföld*; **449.** Sárrétudvari – *Őrhalom*; **450.** Sárrétudvari – *Poroshalom*; **451.** Sárszentágota – *Felsőtöbörzsök*; **452.** Sokorópátka – *Újtelep no. 17*; **453.** Soltszentimre – *Blaskovich földje*; **454.** Soltvadkert – *Selymes*; **455.** Sóshartyán – *Hosszútető*; **456.** Sóshartyán – *Murahegy*; **457.** Sümeg – *Fő utca*; **458.** Sümeg – *Deák street no. 9*; **459.** Szabadegyháza – *Petőfi S. street no. 1*-Galamb tanya; **460.** Szabadkígyós – *Pálligeti tábla*; **461.** Szabadkígyós – *Tangazdaság*; **462.** Szabolcsveresmart – *Szelérdomb*; **463.** Szabolcs – *Vontató part*; **464.** Szakáld – *Mulató domb*; **465.** Szakály – *Újhegy*; **466.** Skalica – *Kálvária-domb*; **467.** Szakony – *Tsz kavicsbánya*; **468.** Szárász – *Szlavónia dülő*; **469.** Szarvas – *Egyházföld*; **470.** Szarvas – *Kákapuszta*; **471.** Szarvas – *Filyó-halom (Őszőlők)*; **472.** Szarvas – *Velki halom*; **473.** Szarvas – *Tessedik Sámuel utca*; **474.** Szabadbattyán – *Külcsapda-Heréskerti dülő*; **475.** Trnovec nad Váhom – *Felsőjattó*; **476.** Szatymaz – *Összeszék*; **477.** Százhalombatta; **478.** Szedres – *Ifigéniapuszta*; **479.** Szeged – *Algyő*; **480.** Szeged – *Alsótanya*; **481.** Szeged (Röszke) – *Alsótanya-Feketeszél*; **482.** Szeged – *Bojárhalom*; **483.** Szeged – *Csongrádi road*; **484.** Szatymaz (Szeged) – *Jánosszállás*; **485.** Ásotthalom (Szeged) – *Királyhalom*; **486.** Szeged – *Királyhalom-Rivó/1899*; **487.** Szeged – *Subotica border-Négyhalom-dűlő*; **488.** Szeged – *Öthalom*; **489.** Szeged – *Öthalom V. homokbánya*; **490.** Szeged – *Kiskundorozsma-Gépállomás*; **491.** Szeged – *Kiskundorozsma-Hosszúhát halom*; **492.** Szeged – *Kiskundorozsma Hosszúhát*; **493.** Szeged – *Kiskundorozsma-Subasa*; **494.** Szeged-Kiskundorozsma – *Vöröshomok dülő*; **495.** Szeged – *Makkoserdő*; **496.** Szeghalom – *Dondorog, Czebe tanya*; **497.** Szeghalom – *Kovács-halom/1904*; **498.** Szegvár – *Hevesi Vince/Purger tanya*; **499.** Szegvár – *Oromdűlő (egy bányafalból)*; **500.** Szegvár – *Szőlőkalja*; **501.** Dvorec – *interior area*; **502.** Székesfehérvár – *Demkóhegy*; **503.** Székesfehérvár – *Németh László street*; **504.** Székesfehérvár – *Rádiótelep*; **505.** Székesfehérvár – *Sárkeresztúri road*; **506.** Székesfehérvár – *Szárazrét/Micsó földje (?)*; **506.** Székesfehérvár – *Szárazrét (?)*; **507.** Székesfehérvár – *Táci road*; **508.** Székesfehérvár – *Vízművek*; **509.** Székkutas – *Juhász János tanyája no. 1410*; **510.** Székkutas – *Öthalom*; **511.** Szekszárd – *Baktahegy*; **512.** Szekszárd – *Hidaspetre*; **513.** Szekszárd; **514.** Szentbékkálla – *Öreghegy (Töttösi-dűlő)*; **515.** Szentendre – *Törökvölgy*; **516.** Szentes – *Borbásföld*; **517.** Szentes – *Derekegyháza*; **518.** Szentes – *Kossuth street no. 38/a*; **519.** Szentes – *Nagyhegy*; **520.** Szentes – *Nagyhegy-Vekerpart*; **521.** Szentes – *Szentlászló*; **522.** Szentes – *Város határa*; **523.** Szentes – *Kunszentmártoni út*; **524.** Veszkény – *Tormostyán dülő*; **525.** Zalaszántó – *Szőlőhegy*; **526.** Sereď – *Mačianske vŕšky Burial site I*; **527.** Sereď – *Mačianske vŕšky Burial site II*; **528.** Sereď – *Vásártér Burial site III*; **529.** Szerencs – *unknown site*; **530.** Szerencs – *Kácsatető/Kácsadűlő*; **531.** Szikszó – *Vadász patak*; **532.** Szinyér; **533.** Szob – *Kiserdő*; **534.** Szolnok – *Ugar*; **535.** Svalyava; **536.** Szurdokpüspöki – *Pusztafalu*; **537.** Tápé – *Lebő*; **538.** Tápé – *Sertéstelep*; **539.** Tápiógyörgye – *Külső mező*; **540.** Tápiószele – *Reinle földje*; **541.** Tápiószele – *Hegyes*; **542.** Tápiószentmárton – *Szentkirály*; **543.** Tarcal – *Vinnai-dűlő*; **544.** Tárkány – *Szűcs Imre tanyája*; **545.** Tarnaörs – *Rajnapart*; **546.** Tarnaörs – *Szentandrási-határ*; **547.** Tárnok – *Motorway*; **548.** Tarpa – *Nagyhegy*; **549.** Tass – *Ecsegpuszta*; **550.** Tatabánya; **551.** Tatabánya – *Cementgyár*; **552.** Tázlár; **553.** Tengelic – *Kistengelic*; **554.** Tengelic – *Sertésszállások*; **555.** Komárno – *Bercsényi street*; **556.** Tengőd – *Hékútpuszta*; **557.** Tét – *Belterület*; **558.** Tímár – *Béke Tsz I*; **559.** Most pri Bratislave; **560.** Sládkovičovo – *Újhelyi-dűlő*; **561.** Tiszabercel – *Diófa-lapos*; **562.** Tiszabercel – *Ráctemető*; **563.** Tiszabercel – *Újsor*; **564.** Tiszabezdéd – *Harangláb-dűlő*; **565.** Tiszabezdéd – *Homokbánya*; **566.** Tiszabezdéd – *Trafóház*; **567.** Tiszabő – *Tópart*; **568.** Tiszaderzs – *Kupasor*; **569.** Tiszaeszlár – *Bashalom Burial site I*; **570.** Tiszaeszlár – *Bashalom Burial site II*; **571.** Tiszaeszlár – *Hegyeshatár*; **572.** Tiszaeszlár – *Újtelep*; **573.** Tiszaeszlár – *Vörösmarty street*; **574.** Rovinka – *Tretí-dűlő*; **575.** Tiszafüred – *Majoroshalom*; **576.** Tiszafüred – *Nagykenderföldek*; **577.** Tiszafüred – *Pusztakócs, Hagymás halom*; **578.** Tiszajenő – *Eperjesi telep*; **579.** Tiszakécske – *Ókécske-Nagyszék*; **580.** Tiszakeszi – *Szódadomb*; **581.** Tiszalök – *Kisfástanya*; **582.** Cabaj – *Čápor-Novy Peres*; **583.** Tiszanána – *Cseh-tanya*; **584.** Balvany; **585.** Tiszaörs – *Csernus-halom*; **586.** Tiszaörs – *Örsi road*; **587.** Tiszaörs – *Paptói homokbánya*; **588.** Tiszarád; **589.** Tiszaroff – *Ajtósi part*; **590.** Tiszasüly – *Éhhalom Burial site I (Rákóczi Tsz)*; **591.** Tiszasüly – *Éhhalom Burial site II*; **592.** Tiszaszederkény – *Vegyi kombinát*; **593.** Vajta; **594.** Vereb – *János Végh's field*; **595.** Tiszatardos – *Nagydűlő*; **596.** Szomód – *Bocskahegy*; **597.** Tiszavasvári – *Aranykerti tábla*; **598.** Tiszvasvári – *Józsefháza*; **599.** Tiszavasvári – *Nagy Gyepáros*; **600.** Tiszavasvári – *Császárszállás*; **601.** Malá Mača – *Községi rétek*; **602.** Kiskunhalas – *Dénes Marcell utca*; **603.** Tokaj – *Unknown site*; **604.** Tompa – *Körösoldal*; **605.** Töltéstava; **606.** Tömörkény – *Piactér*; **607.** Vörs – *Papkert dűlő*; **608.** Törökszentmiklós – *Szenttamáspuszta*; **609.** Törökszentmiklós – *Terehalom*; **610.** Törtel – *Demeter tanya*; **611.** Törtel – *Nyilas vasút-Besenyő dűlő*; **612.** Dvory nad Žitavou – *Tenyíri-dűlő*; **613.** Futog – *Rezső major*; **614.** Újkígyós – *Skoperda-tanya*; **615.** Üllő – *Ilona utca*; **616.** Červeník; **617.** Várpalota – *Homokbánya*; **618.** Várpalota – *unknown site*; **619.** Várpalota – *Kálvária*; **620.** Varsád – *Víg-völgy*; **621.** Vasasszonyfa (Asszonyfa); **622.** Vecsés – *Alsóhalompuszta*; **623.** Velence – *Növényvédő állomás*; **624.** Kétpó – *Szenttamási Állami Gazdaság*; **625.** Veszprém – *Benedekhegy*; **626.** Veszprém – *Szent László kápolna*; **627.** Veszprém – *Újtelep*; **628.** Jászfényszaru határa; **629.** Curtuiuşeni; **630.** Vésztő – *Bikeri*; **631.** Vésztő – *Kótpuszta*; **632.** Visznek – *Kecskehegy*; **633.** Vojka – *Velika Humka*; **634.** Zmajevac – *Kígyós*; **635.** Zagyvarékas – *Avas*; **636.** Zalaszentgrót – *Téglagyár*;

637. Zalkod – *Szegfarki dülő*; **638.** Zemplénagárd – *Terebes-halom*; **639.** Zemplín – *Szélmalomdomb*; **640.** Sombor – *Bezdáni road no. 86*; **641.** Sombor – *Rancsevo-szállás*; **642.** Zselickislak; **643.** Zsombó – *Bába-dűlő*; **644.** Zsombó – *Ménesjárás-dűlő (Kossuth street)*; **645.** Felnac – *unidentified site*; **646.** Cluj-Napoca – *Kalevala street Site I (today: Semenicului)*; **647.** Cluj-Napoca – *Plugarilor street*; **648.** Cluj-Napoca – *Zápolya street (today: gen. Traian Moșoiu)*; **649.** Tărian – *Csordásdomb*; **650.** Pecica – *1898–1902*; **651.** Blandiana *"C"*; **652.** Mâsca – *Ödön Nácthnébel's vineyard*; **653.** Mâsca – *Hugó Gruber's field*; **654–658.** Dudeștii Vechi – *Bukovapuszta Mounds III, IV, V, VIII, IX*; **659–661.** Dudeștii Vechi – *Mounds I, V, VI*; **662.** Dudeștii Vechi – *Dragomir's mound*; **663.** Dudeștii Vechi (2017); **664.** Tomnatic – *Kleine Hügel*; **665.** Salonta; **666.** Teremia Mare – *Kristóf Stock's field-Weinflur*; **667.** Periam – *Régi Posta street*; **668.** Sânpetru German – *G.A.S.*; **669.** Sânpetru German – *stray find*; **670.** Șiclău – *Gropoaie*; **671.** Săcălaz; **672.** Cenad – *Cenadul Sârbesc-Pojána III dűlő*; **673.** Cenad – *Cenadul Sârbesc-Görög-keleti szerb hitközség földje*; **674.** Timișoara – *Cioreni/Csóka erdő*; **675.** Șag – *Site 5*; **676.** Voiteg; **677.** Vălcani – *Vamă*; **678.** Șagu; **679.** Șimand; **680.** Újfehértó – *Micskepuszta*; **681.** Bohatá – *Pálmajor*; **682.** Hurbanovo – *Medzi dvoma cestami*; **683.** Nové Zámky – *Szomorai útra dűlő*; **684.** Nové Zámky area; **685.** Nové Zámky – *Hármashatárhegy*; **686.** Nădlac – *Țiglărie/Téglaégető*; **687.** Orăștie – *Dealul Pemilor X2*; **688.** Szelevény – *Mennyaszonypart*; **689.** Himód – *Káposztáskertek*; **690.** Páty – *Malom dűlő*; **691.** Biel; **692.** Bogács – *Pazsgpuszta*; **693.** Karcsa – *Kormoska*; **694.** Karcsa – *Unknown site*; **695.** Nagyrozvágy – *Futóhomok*; **696.** Nekézseny; **697.** Vác – *unknown site*; **698.** Szalaszend – *Kis-és Nagy-hegy*; **699.** Lemešany; **700.** Gönc – *Róka-dűlő*; **701.** Levél – *Újhelyi Imre tér*; **702.** Mány; **703.** Lužianky – *Pri majeri*; **704.** Öttevény – *Lenin street no. 62*.

References: AH 1996; Bálint 1991; Dragotă 2019, 107–124; Fehér *et alii* 1962; Gallina, Varga 2016; Gáll 2013, Vol. I–II; Horváth 2014; Horváth 2019; Horváth 2020; Horváth 2022; Istvánovits 2003; Kiss 2000; Kovács 2013, 511–604; Kovács 2015; Medgyesi 2015; M. Nepper 2002; Ódor 1999; Petkes 2012; Radičević, Špehar 2015; Révész 1996; Révész 2001; Révész 2008; Révész 2020; Szőke 1962; Točik 1968; Tóth 2014; Türk *et alii* 2015.

NOMAZI ȘI NOMADISM ÎN CÂMPIA ROMÂNĂ? MORMINTELE DIN SECOLELE X–XII DE LA CIOCENI – *TUMUL*, JUD. PRAHOVA

Tiberiu VASILESCU[a], Dorin SÂRBU[b], Erwin GÁLL, Gabriel VASILE[d]
[a, b, c, d] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mails: tiberiu.vasilescu@gmail.com, dorint.sarbu@gmail.com, erwin.gall@iabvp.ro, gsvasile@yahoo.com*

Keywords: *Romanian Plain, Cioceni ^{14}C, tumulus, pastoral nomadism, lock ring, 10th–12th centuries, bioarchaeology*
Abstract: *Archaeological rescue excavations conducted on the A7 highway, Dumbrava – Mizil segment, resulted in the investigation of three graves buried within a tumulus, whose exact construction chronology could not be determined. One of the graves was oriented in the N–S direction, while the others were oriented in the W–E direction. As these burials contained only a simple lock ring as inventory, radiocarbon dating was carried out on two of the graves. The two ^{14}C dates revealed a chronological gap between the burials. Thus, it can be concluded that the three graves – without forming a topographical unit (group, row) and with different orientations – were buried in different periods. Therefore, our hypothesis is that a nomadic lifestyle – specifically pastoral nomadism – existed, at least among some communities, from the second half of the 10th century to the mid-13th century, adapted to the geomorphological realities of the Romanian Plain.*

Cuvinte-cheie: *Câmpia Română, Cioceni ^{14}C, tumul, nomadism pastoral, inel de buclă, secolele X–XII, bioarheologie*
Rezumat: *Săpăturile arheologice preventive efectuate în vederea realizării lucrărilor de construire a autostrăzii A7, tronsonul Dumbrava – Mizil, au avut ca rezultat descoperirea a trei morminte de înhumație într-un tumul a cărui construcție nu poate fi elucidată din punct de vedere cronologic. Unul dintre morți (M. 2) a fost înhumat pe direcția nord-sud, iar ceilalți doi (M. 1 și M. 3) în direcția est-vest. Având în vedere faptul că un singur mormânt avea ca inventar un inel de buclă, dintr-un aliaj de cupru și zinc, am recurs la datarea a două morminte cu ajutorul radiocarbonului. Cele două date ^{14}C (secolele X–XI și XI–XII) relevă o distanță în timp între înmormântări, fapt ce demonstrează că tumulul în care au fost descoperite a fost utilizat în mai multe perioade. Astfel, avansăm ipoteza existenței, din a doua jumătate a secolului al X-lea până la mijlocul secolului al XIII-lea, unui stil de viață nomad, cel puțin pentru o parte a comunităților (nomadism pastoral), adaptat realităților geomorfologice ale Câmpiei Române.*

1. INTRODUCERE

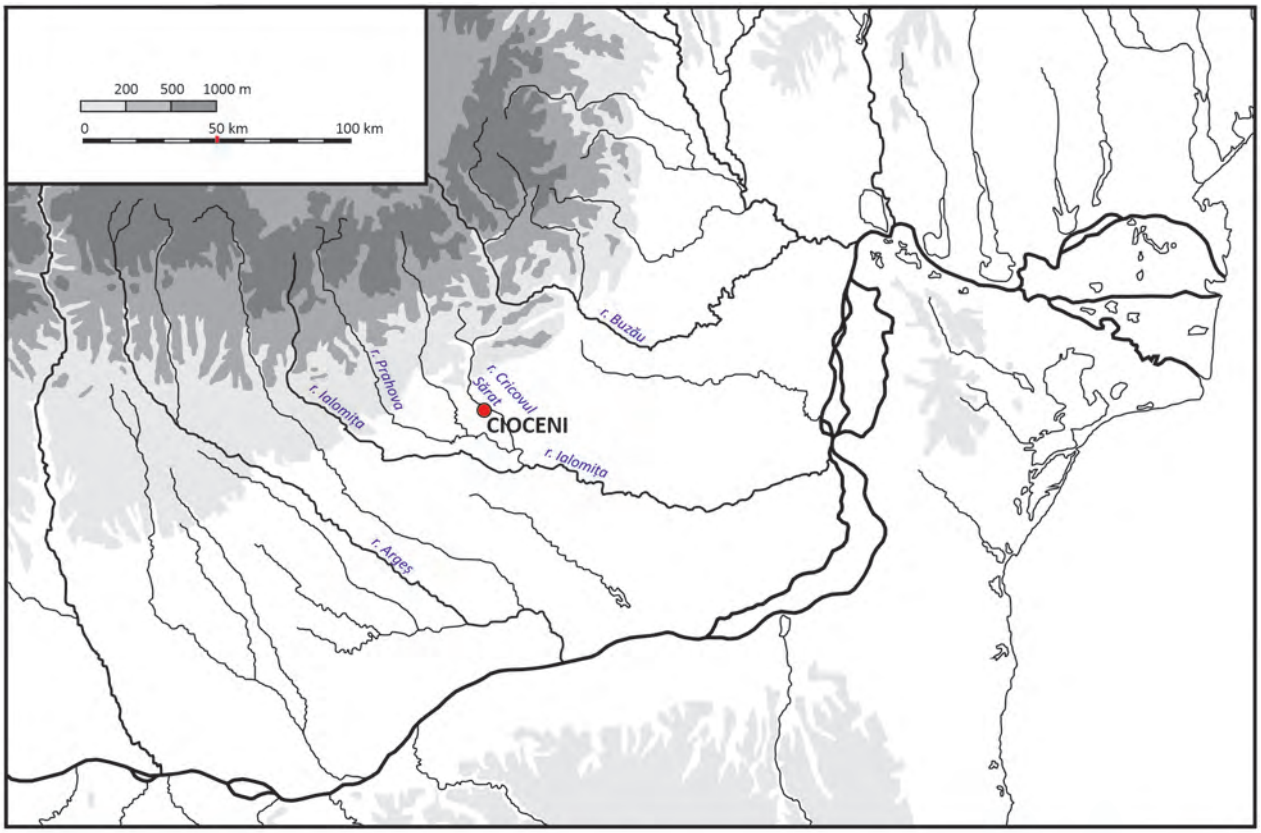
În vederea realizării lucrărilor de construire a autostrăzii A7 Ploiești–Buzău, în primăvara anului 2019 a fost efectuată evaluarea de teren de o echipă de arheologi din partea Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". Pe teritoriul UAT Dumbrava, în imediata apropiere de limita cu UAT Albești–Paleologu, la 1,3 km sud-est de localitatea Cioceni (Fig. 1), pe o terasă înaltă de pe malul drept al râului Cricovul Sărat, a fost identificat un tumul, puternic afectat de lucrările agricole, denumit ulterior Cioceni – Tumul / Cioceni *Sit 2* (Fig. 2/1). Deși nu au fost descoperite fragmente ceramice la suprafață, s-a presupus că este un monument funerar ce aparținea începutului epocii bronzului.

Analiza hărților istorice a dus la o primă identificare a movilei la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în Harta Specht, *Lesser and Greater Wallachia* (*Oltenia and Muntenia*)[1] (Fig. 2/2). *Second Military Survey of the Habsburg Empire* (1859) (Fig. 2/3) ne arată starea arealului care face obiectul de studiu al acestui articol, imediat după primele acțiuni de sistematizare. *Planurile Directoare de Tragere* (Fig. 2/4) prezintă un relief foarte apropiat de cel din prezent, iar tumulul este reprezentat printr-un cerc cu raze. Pe malul drept al Cricovului Sărat, pe o rază de câțiva kilometri, mai este identificat un singur tumul[2], la aproximativ 3 km sud-sud-est de locul acestei descoperiri, acesta fiind înregistrat și pe *Planurile Directoare de Tragere*.

Cercetările arheologice au fost efectuate cu scopul de a descărca zona menționată de sarcină arheologică pentru a permite executarea lucrării „*Execuție Lucrări Autostrada Ploiești–Buzău, Lot 1 Dumbrava – Mizil, km 0+000 – km 21+000*". Tumulul identificat se situa la km 7+550 – 7+575 ai viitoarei autostrăzi, într-o zonă de câmpie cu relief plat, întrerupt de câteva terase relativ înalte și cursuri de apă cu debite diferite, unele majore, altele minore, precum și de amenajări de natură funciară. Existența unei viroage chiar

[1] *Militärische Carte der kleinen oder oesterreichischen und grossen Walachei, welche beide zusammen aus 394 Sectionen bestehent, und wehrend dem Waffenstillstande zwischen der K.K.: und der türkischen Armee von Monat September 1790 bis Ende May 1791 durch den General-quartiermeister-staab unter der Direction des Obristen Specht geometrisch aufgenommen, und in das reine ausgezeichnet worden. Diese Carte ist in den halben Maastaab der wiener Zoll zu 2000 Schritt in 108 Blaetter zusammengesetzet*, cota D-XXVII-6. Accesibilă online la https://maps.arcanum.com/en/map/romania-1790/. Pentru detalii despre hartă vezi M.-C. Focșa 2017, p. 143–144.

[2] Tumulul de la Bărăitaru – *Movila Moiceanu*, Cod RAN 133036.07, https://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=133036.07

1

2

Figura 1. *Localizarea sitului Cioceni* – Tumul. *1. În Câmpia Munteniei; 2. Pe traseul autostrăzii A7 Ploiești – Buzău.*

Figure 1*. Location of the Cioceni* – Tumul. *1. In the Muntenian Plain; 2. Along the route of the A7 Ploiești – Buzău highway.*

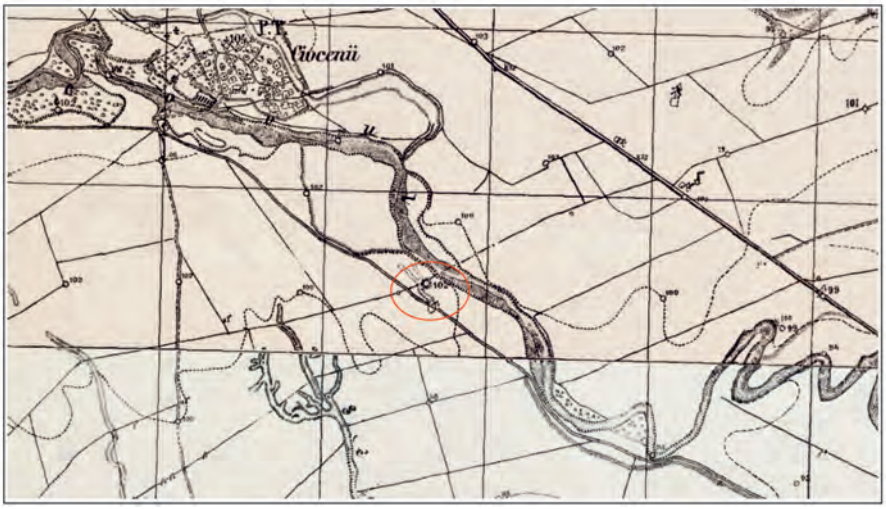
1

2

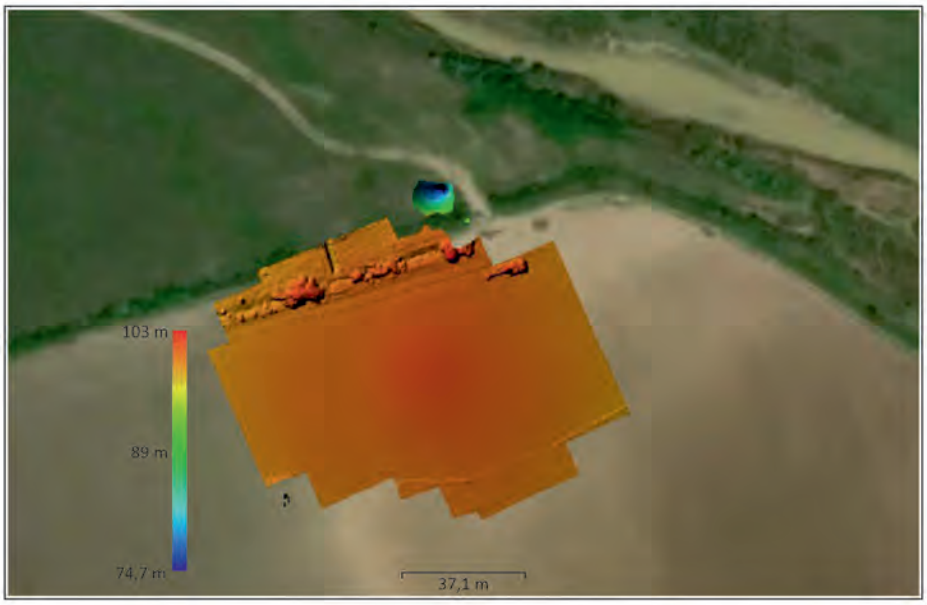
3

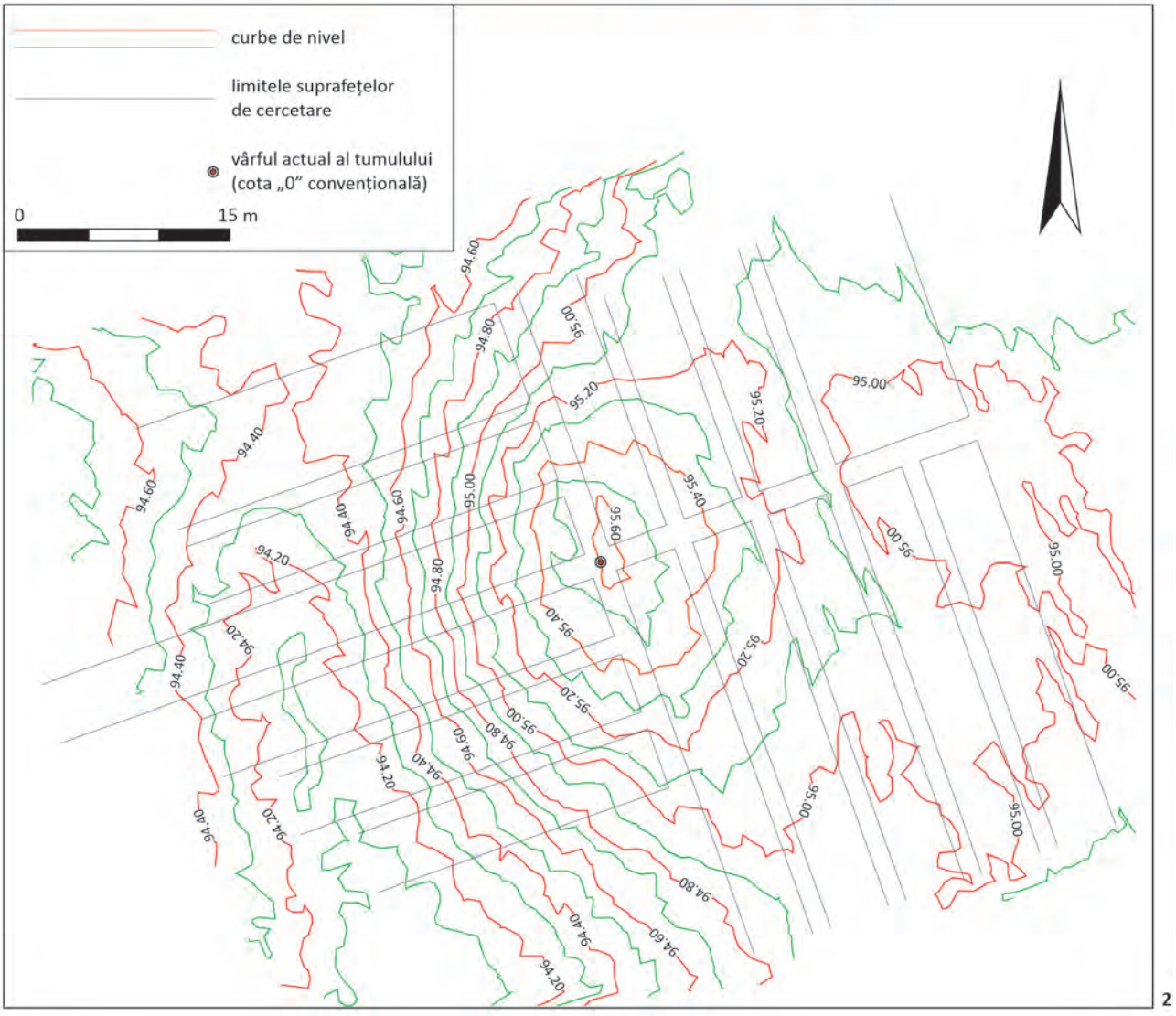
4

Figura 2. *Cioceni* – Tumul. *1. Fotografie, vedere dinspre nord-vest înainte de începerea săpăturii; 2–4. Localizare pe hărți topografice din diferite perioade: 2. Lesser and Greater Wallachia (Oltenia and Muntenia), 1790; 3. Second Military Survey of the Habsburg Empire, 1859; 4. Planurile directoare de tragere.*

Figure 2. *Cioceni* – Tumul. *1. Photo, view from the northwest before excavation began; 2–4. Location on topographic maps from different periods: 2. Lesser and Greater Wallachia (Oltenia and Muntenia), 1790; 3. Second Military Survey of the Habsburg Empire, 1859; 4. „Planurile directoare de tragere".*

1

2

Figura 3. *Cioceni* – Tumul. *1. Modelul digital al elevației; 2. Ridicare topografică cu amplasarea martorilor și a suprafețelor de cercetare.*

Figure 3. *Cioceni* – Tumul. *1. Digital elevation model; 2. General map of excavation overlaid on the topographic survey.*

***Figura 4**. Cioceni* – Tumul. *Planul general al săpăturii suprapus peste fotografia aeriană.*

***Figure 4**. Cioceni* – Tumul. *General map of the excavation overlaid on the aerial photograph.*

la vest de poalele tumulului crea o diferență de nivel de aproximativ 1,35 m de la partea inferioară a acesteia până la vârful lui, în timp ce spre nord, est și sud, diferența de nivel era de aproximativ 0,55 m (Fig. 3). Trebuie menționat că amenajările de natură funciară (canale de irigații, în mare măsură astăzi nefuncționale, de drenaj etc.) și agricultura intensivă au schimbat esențial peisajul de odinioară. De altfel, conform mărturiei localnicilor, zona centrală a movilei a fost afectată și de construcția unui reper topografic.

Săpăturile arheologice preventive de la Cioceni – *Tumul* / Cioceni – *Sit 2* s-au desfășurat între 27 septembrie și 4 noiembrie 2022[3], fiind săpați 3 326,8 m^2 (Fig. 4). Alte locuiri din diverse perioade, dar care nu fac parte din interesul științific al acestui articol, au fost înregistrate începând de la o distanță de 200–300 m de tumul, atât pe traseul autostrăzii, cât și pe zona gropilor de împrumut excavate în imediată apropiere[4].

[3] La săpături au participat Tiberiu Vasilescu, Dorin Sârbu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”), Talida Radu (masterandă la Facultatea de Istorie a Universității Al. I. Cuza, Iași), Ștefan Mariș (doctorand al Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca).

[4] Comunicare personală, dr. Andrei Măgureanu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”)

2. OBIECTIVELE ȘI METODOLOGIA CERCETĂRII DE TEREN

Săpătura arheologică a fost gândită ținând cont de particularitățile pe care le implică cercetarea unui monument funerar de tipul unui tumul, de dorința obținerii unei relații stratigrafice între acesta și viroaga (valea) aflată la vest de acesta, de posibilitatea explorării zonei limitrofe unui tumul, dar și de limitările specifice zonei de lucru. În aceste condiții, pe suprafața estimată a movilei au fost trasați doi martori magistrali, perpendiculari unul pe celălalt (în cruce), cu o lățime de 2 m, orientați aproximativ nord-sud, respectiv est-vest. În interiorul cadranelor astfel delimitate, denumite sectoare de nord-est (NE), sud-est (SE), sud-vest (SV) și nord-vest (NV), au fost proiectate secțiuni cu o lățime de 5 m, separate de martori de 1,5 m. Ulterior, suprafața unora dintre secțiuni a fost extinsă (Fig. 3–4)[5]. În sectoarele de nord-est și de sud-est au fost trasate astfel cinci secțiuni, orientate nord-sud[6], în timp ce, în sectoarele de sud-vest și nord-vest, au fost proiectate câte trei secțiuni[7].

După epuizarea secțiunilor proiectate, au fost cercetați și martorii intermediari până la momentul în care au rămas în picioare martorii centrali, cu o lățime de 2 m. Ulterior, a fost săpat martorul orientat est-vest, obținându-se două profile magistrale continue pe axa nord-sud, după care a fost investigat și acesta. După finalizarea cercetării martorilor, a mai fost realizată o secțiune de control în zona centrală, cu laturile de 10 × 10 m, unde s-a săpat până la cota de -2,25 m față de vârful movilei, respectiv până la -1,00/-1,05 m față de baza ei.

Concluzionând, au fost decapate mecanic 15 secțiuni, dintre care o parte au depășit sau au fost realizate în afara suprafeței efective a tumulului (NE III, NE IV, SE III, SE IV, SE V, SV III).

3. DESCRIEREA STRATIGRAFIC-CONSTRUCTIVĂ A TUMULULUI ȘI A MORMINTELOR CERCETATE
(Fig. 4–8)

Așa cum a rezultat în urma săpăturilor efectuate, tumulul avea și în vechime o formă ușor ovală, cu axul lung pe direcția NNV–SSE, cu dimensiunile de 33 × 31 m. Nivelul antic de călcare pe care a fost construit se afla la -1,20 / -1,22 m față de vârful actual al movilei (baza țărușului 0) (Fig. 5–6).

Stratigrafic, au fost făcute următoarele observații: solul brun-roșcat, care reprezintă solul geologic, a fost întâi nivelat, iar peste acesta au fost construite două movile, din straturi succesive de soluri nisipoase de culoare cenușie și negricioasă, fiecare cu un diametru de aproximativ 7,5 m (denumite Mantalele 1A și 1B). Partea superioară a acestor movile a fost deranjată de arăturile recente, astfel încât înălțimea lor inițială nu s-a putut estima. Mantalele 1A și 1B au fost identificate și documentate în secțiunile NE I, NV I și SV I (Fig. 5–8), precum și în martorii ce le separau. O relație clară între cele două movile nu a putut fi stabilită, ambele putând eventual aparține aceleiași „etape" de amenajare a tumulului.

Acoperind ambele movile menționate, a fost construită Mantaua 2. Aceasta a fost surprinsă și documentată pe profilele magistrale, între metrii 12N și 8S, respectiv 9E și 12V (Fig. 5–6). Mantaua 2 a fost construită din soluri nisipoase de culoare cenușie, cenușie gălbuie și galbenă și avea un diametru de 20 m pe axa nord-sud, respectiv 21 m pe axa est-vest. Către margini, Mantaua 2 a fost amenajată preponderent dintr-un sol nisipos, de culoare galbenă, care, spre limitele exterioare, se subțiază puternic, până la dispariție. Atât în Mantalele 1A și 1B, cât și în Mantaua 2 au fost descoperite fragmente ceramice la roată, unele decorate cu striuri în valuri, specifice culturii Dridu (Fig. 9).

Marginile Mantalei 2 erau acoperite de jur împrejur de un sol maroniu-roșcat, denumit Mantaua 3, ce avea un diametru de aproximativ 25–26 m (pe axele nord-sud, respectiv est-vest) (Fig. 5–7). Din cauza arăturilor recente, care au afectat partea superioară a tumulului, nu este clar dacă, în vechime, aceasta acoperea în întregime Mantaua 2. În Mantaua 3 au fost descoperite mormintele M. 1 (la -0,96 m) și M. 3 (-1,08 m) (Fig. 4), fără a se putea observa însă limitele și umpluturile gropilor. Având în vedere faptul că scheletele din M. 1 și M. 3 se aflau așezate mai sus decât nivelul de construcție (solul viu), se poate admite că aceste morminte sunt ulterioare momentului amenajării Mantalei 2.

Pe laturile de nord, est, sud și sud-vest, marginile Mantalei 3 erau acoperite de o depunere de sol castaniu, denumită Mantaua 4 (Fig. 5–6). Limitele exterioare ale Mantalei 4 reprezintă, totodată, și limitele din vechime ale construcției. Către vest și nord-vest, Mantaua 4 nu a fost identificată (Fig. 7–8). Sub această manta, în martorul dintre secțiunile SE I și SE II, la -1,42 m (în stratul steril) s-a conturat groapa mormântului M. 2 (Fig. 4).

Mai ales pe laturile de nord, est și sud, peste marginile Mantalei 4 (ultima manta) urca un strat de sol cenușiu-negricios, suprapus la rândul lui de un strat de sol gălbui, care nu fac parte din structura tumulului (Fig. 5–6).

Sub construcția astfel realizată nu a fost identificat un mormânt principal. După cum am menționat mai sus, aproape toată suprafața ce a fost afectată de construcție a fost inițial bine nivelată. Totuși, s-a putut observa o foarte ușoară alveolare în solul viu, chiar în zona centrală, de circa

[5] Secțiunile au fost caroiate din metru în metru, pornindu-se de la punctul central al movilei. Toate adâncimile au fost măsurate de la o cotă 0 instalată pe cel mai înalt punct, în zona de intersecție a axelor celor doi martori centrali.

[6] Au fost denumite NE I (23 × 5 m), NE II (21 × 5 m), NE III (20 × 5 m), NE IV (21 × 5 m) și NE V (21 × 5 m). Ulterior, în timpul cercetării, s-a renunțat la martorul proiectat între NE IV și NE V, realizându-se o singură suprafață, NE IV, cu o lățime de 11,5 m și o lungime de 21 m (Fig. 3–4*)*. În sectorul de sud-est au fost denumite SE I, SE II, SE III, SE IV, SE V, fiecare având o lățime de 5 m și o lungime de 34 m *(*Fig. 3–4).

[7] Au fost denumite SV I (35 × 5 m), SV II (30 × 5 m) și SV III (29 × 5 m), respectiv NV I (45 × 5 m), NV II (32 × 5 m) și NV III (32 × 9,40 m) Fig. 3–4).

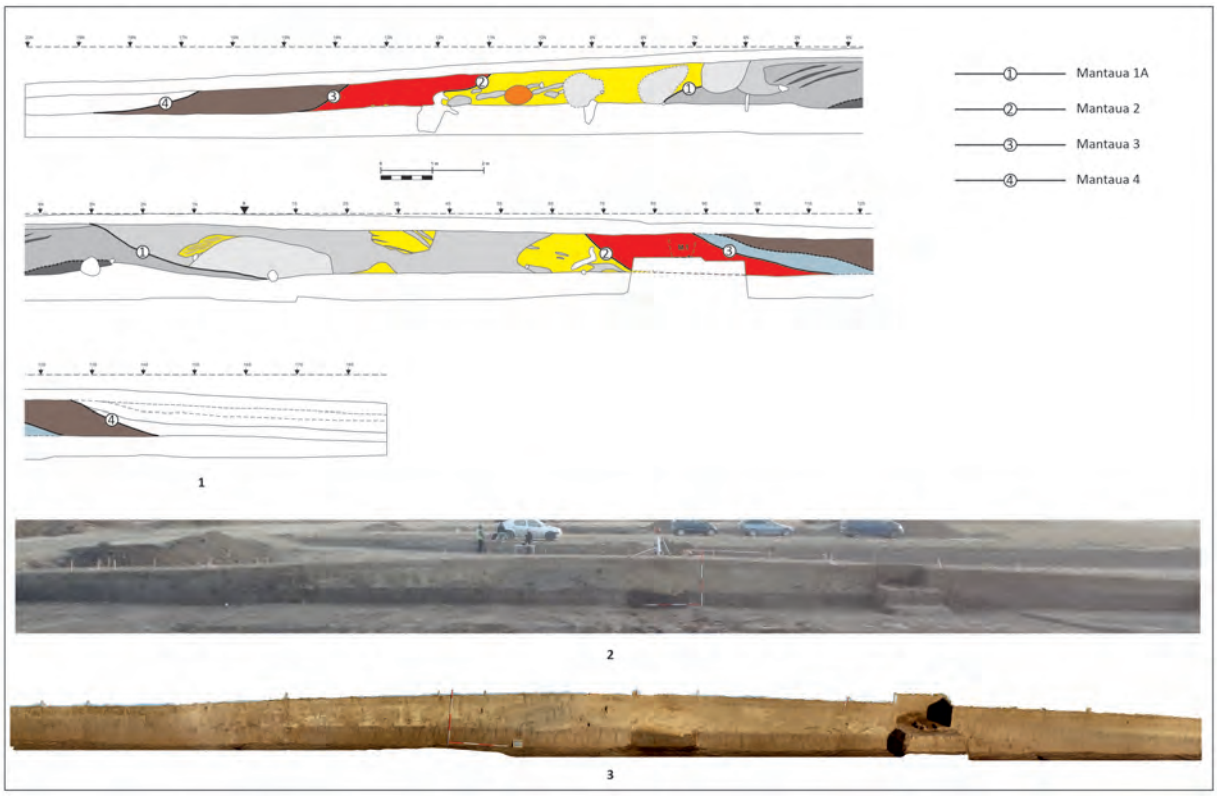

***Figura 5**. Cioceni* – Tumul. *Martorul magistral nord–sud, profilul vestic.*

***Figure 5.** Cioceni* – Tumul. *North–South outlier, western profile.*

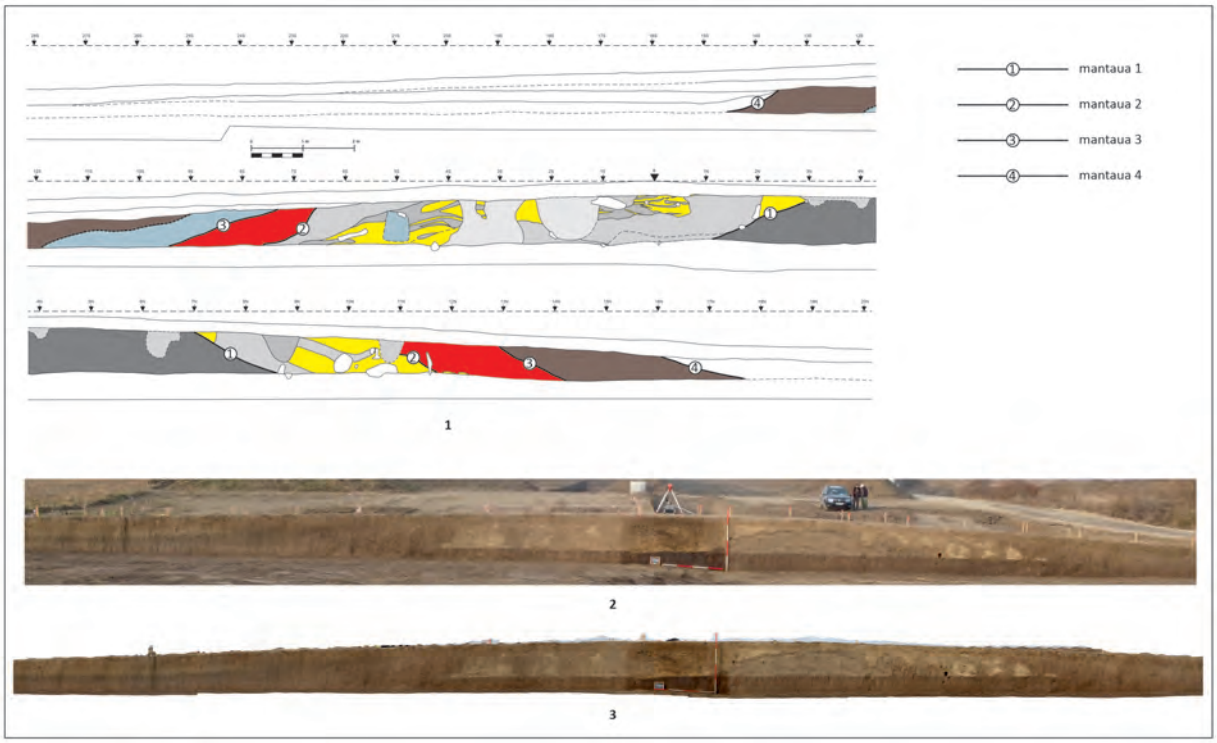

***Figura 6**. Cioceni* – Tumul. *Martorul magistral nord–sud, profilul estic.*

***Figure 6**. Cioceni* – Tumul. *North–South outlier, eastern profile.*

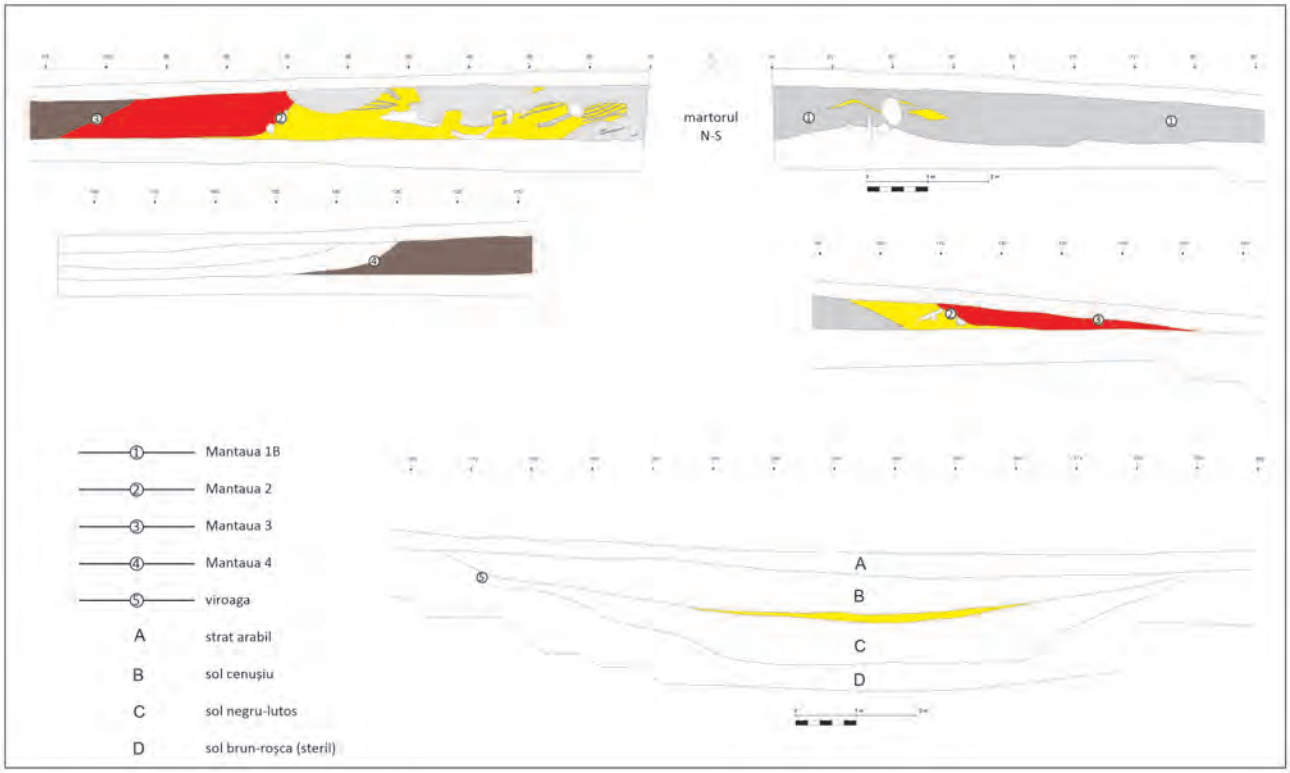

Figura 7. *Cioceni* – Tumul. *Martorul magistral est–vest, profilul nordic.*

Figure 7. *Cioceni* – Tumul. *East–West main outlier, northern profile.*

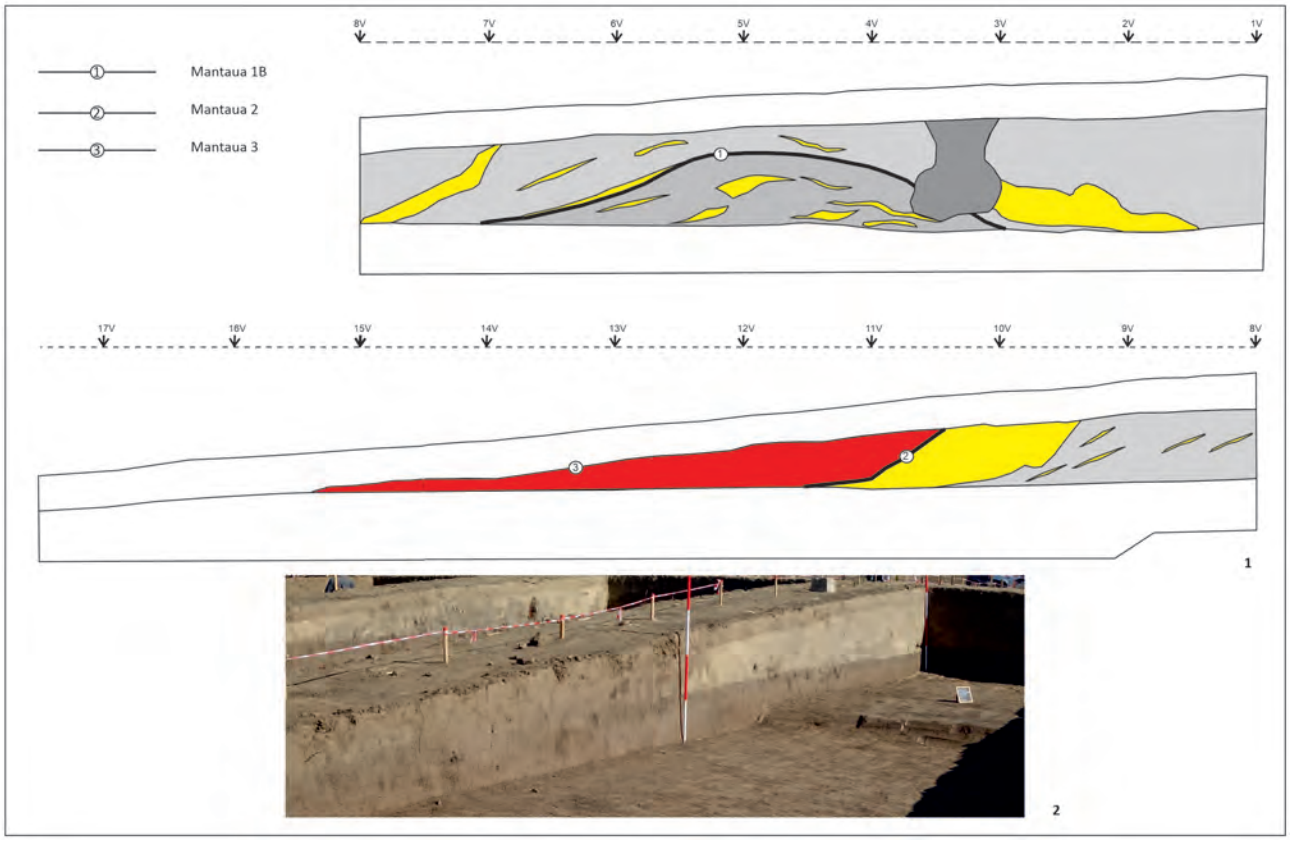

Figura 8. *Cioceni* – Tumul. *Secțiunea SV I, profilul de nord.*

Figure 8. *Cioceni* – Tumul. *SV I trench, northern profile.*

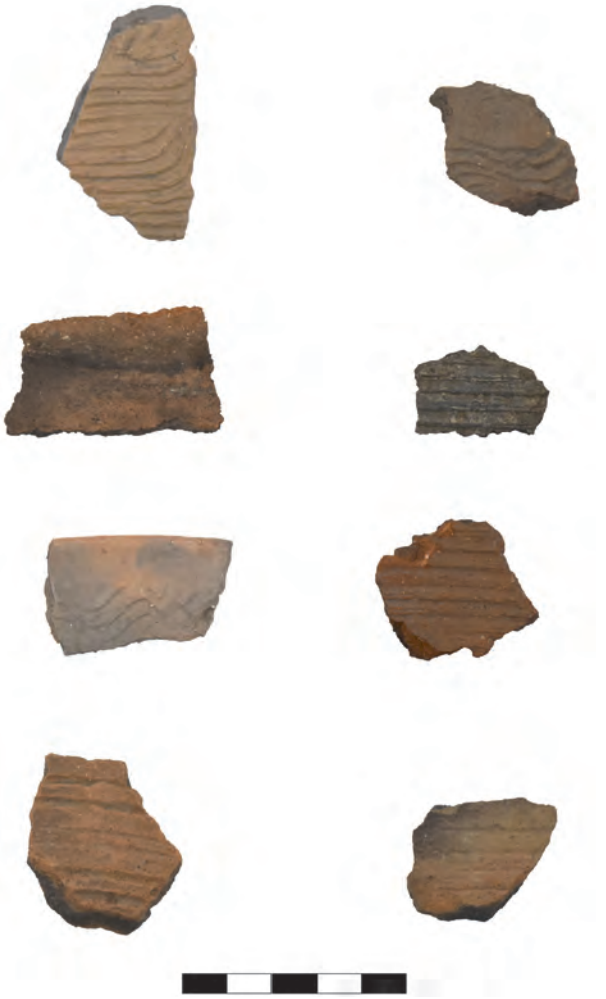

Figura 9. *Cioceni* – Tumul. *Fragmente ceramice descoperite în Mantalele 1A, 1B și Mantaua 2.*

Figure 9*. Cioceni* – Tumul*. Ceramic fragments discovered in Mantles 1A, 1B and Mantle 2.*

0,2 m adâncime (în dreptul metrilor 1N – 1S), fără materiale arheologice. Alături de aceasta, la nord-vest de ea apare o ridicare a solului viu de aproximativ 0,35–0,4 m înălțime, vizibilă pe profile între metrii 3N–1N și 1V–4V (Fig. 5, 7).

4. DATE ARHEOLOGICE ȘI ANTROPOLOGICE PENTRU MORMINTELE DESCOPERITE

Metodologie antropologică

Materialul scheletic de la Cioceni a fost inițial spălat manual, în vederea îndepărtării sedimentului aderent la oase. Pregătirea pentru analiza antropologică propriu-zisă a continuat cu determinarea simetriei[8], alcătuirea unui inventar scheletic[9], stabilirea gradului general de reprezentativitate[10] și evidențierea caracteristicilor tafonomice[11]. Obiectivele studiului antropologic au constat în: determinarea sexului scheletic[12], estimarea vârstei la deces[13], analiza biometrică[14], calculul staturii scheletice[15], calculul greutății scheletice[16], înregistrarea caracterelor non-metrice[17], evaluarea markerilor de activitate[18], înregistrarea caracterelor morfoscopice[19] și identificarea modificărilor patologice.

Mormântul 1

Situația topografică: a fost descoperit la 8,5 m sud față de centru (țărușul 0), în martorul magistral N–S și parțial în secțiunea SV II (Fig. 4; Fig. 10).

Adâncimea: nivelul de poziționare al scheletului se afla la -0,96 m.

Forma gropii: la răzuieli, groapa mormântului nu a fost identificată, cel mai probabil fiind săpată în Mantaua 3.

Poziția scheletului: depus în decubit dorsal, cu picioarele drepte și brațele pe lângă corp, o parte din oase fiind deranjate de ganguri de animale.

Orientare: 264°V–84°E.

Inventar funerar: Nu.

Inventar scheletic. Craniul este fragmentar; mai întreg se prezintă frontalul, nazalul drept, maxilele, zigomaticele, piramidele pietroase ale temporalului, nicovala dreaptă și mandibula. Din sectorul costal s-au păstrat patru fragmente, iar din coloana vertebrală două vertebre cervicale, șase toracale și cinci lombare. Din centura scapulară am identificat un rest din diafiza claviculară stângă. Bazinul este mai bine păstrat, cu excepția ischioanelor. Nu a fost recuperat niciun os lung întreg, majoritatea având epifize aproape distruse. Lipsește rotula stângă. Din scheletul mâinilor a fost identificat un metacarpian stâng și o falangă,

[8] White *et alii* 2012.

[9] Nikita, Karligkioti 2019, p. 88–90 (pentru oase); Nikita, Karligkioti 2019, p. 91 (pentru dinți).

[10] Nikita, Karligkioti 2019, p. 73; Bello, Andrews 2006, p. 3.

[11] Fernández-Jalvo, Andrews 2016; Dupras, Schultz 2013 (pentru modificări tafonomice); Nikita, Karligkioti 2019, p. 73 (pentru definirea gradului general de conservare osoasă).

[12] Apreciat doar în cazul adulților, pe baza unor considerente biometrice (Brůžek *et alii* 2017) și morfologice (Rösing *et alii* 2007; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16–21).

[13] Facchini, Veschi 2004, p. 93, tab. 2; Ubelaker 1978, p. 47, fig. 62 (pentru indivizii subadulți) și Brooks, Suchey 1990; Buckberry, Chamberlain 2002 (pentru indivizii adulți).

[14] Bräuer 1988, p. 160–192; Martin 1928, p. 625–678 (pentru măsurători craniene); Bräuer 1988, p. 193–232; Martin 1928, p. 1005–1052 (pentru măsurători postcraniene).

[15] Visser 1998, p. 415 (pentru indivizii subadulți); Ruff *et alii* 2012 (pentru indivizii adulți).

[16] Visser 1998, p. 417 (pentru indivizii subadulți); Auerbach, Ruff 2004, p. 336 (pentru indivizii adulți).

[17] Mann *et alii* 2016; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 85–94; Hauser, De Stefano 1989; Finnegan 1978 (pentru scheletul cranian și postcranian); Scott *et alii* 2018; Turner II *et alii* 1991 (în cazul dentiției).

[18] Apreciați doar în cazul adulților: Mariotti *et alii* 2007 (pentru modificări la nivel entezic); Smith 1984 (pentru stadiile și modelul uzurii dentare).

[19] Nikita, Karligkioti 2019, p. 61–62; Hefner 2009.

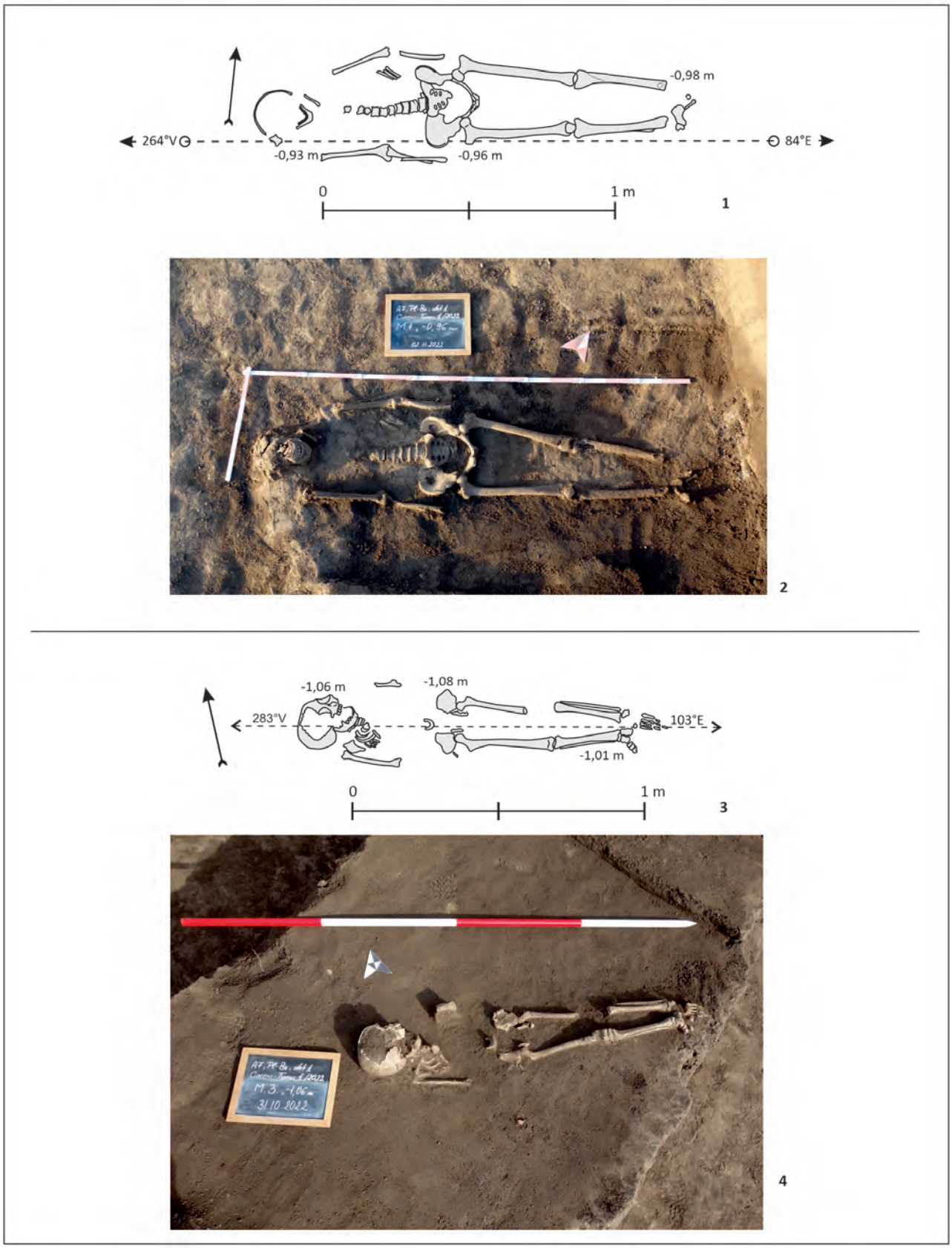

***Figura 10**. Cioceni* – Tumul. *1–2. Mormântul 1; 3–4. Mormântul 3.*

***Figure 10**. Cioceni* – Tumul. *1–2. Grave 1; 3–4. Grave 3.*

în timp ce scheletul picioarelor este reprezentat numai prin oase de pe dreapta (patru tarsiene și trei metatarsiene).

Dentiția este definitivă. Au fost recuperați 28 de dinți (I^1–M^3 stângi; I^1–I^2, P^1–M^2 drepți și I_1–M_2 bilateral); doi dinți au fost pierduți postmortem ($C^{\#}$ drept și M^3 drept) și doi sunt absenți congenital (M_3 bilateral).

Grad de reprezentare. Resturile scheletice aparțin unui individ aproximativ complet, cu un indice de reprezentare osoasă corespunzător clasei 5 (75–99% dintre oase păstrate).

Tafonomie. *Grad de conservare*. Dintre modificările tafonomice observate pe oase, amintim amprente lăsate de activitatea rădăcinilor, pete negricioase de diferite intensități (inclusiv pe dinți), periost exfoliat și crăpături transversale. Nivelul general de afectare a suprafețelor corticale corespunde clasei 3 (25–49% dintre oase afectate).

Sex scheletic. Caracteristicile craniene (proces mastoid, margine supraorbitală și eminență mentală – grade 2 și glabelă – grad 1), pelviene (arc ventral – prezent; mare șanț sciatic și sulcus preauricular – grade 1) și măsurătorile de la nivelul oaselor coxale ne indică un subiect care aparține sexului feminin.

Vârstă la deces. Modificările degenerative de la nivelul simfizelor pubiene (48,1 ± 14,6 ani, faza V) și suprafețelor auriculare ale oaselor coxale (37,86 ± 13,8 ani, faza III) pun în evidență un individ din categoria adult matur (43,0 ani).

Analiza biometrică (Tab. 1). Cele câteva măsurători craniene care au putut fi prelevate relevă o frunte îngustă conform lățimii minime și bombată (ortometopă), pe baza indicelui frontal sagital. Palatul este înalt (hipsistafilin), potrivit indicelui înălțimii.

În etajul postcranian, se remarcă o ulnă dreaptă mijlocie în secțiune superioară (eurolenică), un femur stâng rotunjit sub trohantere (eurimer) și unul drept aplatizat antero-posterior sub trohantere (platimer); tibiile au aplatizare nulă la fosele nutritive (euricnemice).

Statura scheletică. Pe baza lungimii maxime a femurului drept, am obținut o valoare a staturii de 153,1 cm (categoria mijlocie).

Greutatea scheletică. Prin intermediul diametrelor medio-laterale ale capetelor femurale, am obținut o valoare a greutății de 61,9 kg.

Caractere non-metrice. La nivelul craniului, au fost înregistrate următoarele variante: sutură supranazală, șanțuri supraorbitale și foramene zigomatico-faciale. Scheletul postcranian prezintă pe coxale creste acetabulare, iar pe calcaneul drept sunt vizibile fațete duble anterioare.

La nivelul dinților, au fost observate diferite fenotipuri: dinți în formă de lopățică (margini meziale și distale cu tendințe de convergență la cingulum, grad 3: I^1 bilateral și $C_{\#}$ bilateral; margini meziale și distale aproape în contact la cingulum, grad 5: I^2 bilateral); dinți în formă de lopățică dublă (margini meziale și distale vizibile în lumină puternic contrastantă, grad 1: I^1–I^2 drepți); tubercul dentar (slab dezvoltat, cuspidă fără apex liber, grad 5-: $C^{\#}$ stâng); *winging* (rotație spre exterior a marginii distale a suprafeței labiale, grad 1: I^1 bilateral) și multiplii cuspizi linguali (unul sau doi, grad 1: P_1 bilateral).

Markeri de activitate. La nivelul scheletului postcranian, gradul de dezvoltare a entesofitelor este în general slab-mediu. Au fost observate morfologii slabe pe humerus (*m. pectoralis major* bilateral; *m. deltoideus* bilateral și *m. brachioradialis* drept) și femur (*m. gluteus maximus* stâng). Doar câteva enteze prezintă dezvoltări moderate: pe radius (*m. pronator teres* bilateral), ulnă (*m. brachialis* drept), femur (*m. iliopsoas* stâng și *m. vastus medialis* stâng) și rotulă (*t. quadriceps* drept). Lipsesc expresiile entezice puternice.

***Figura 11**. Depozite de tartru dentar pe incisivi și caninul stâng, lingual [T.1, M. 1: maxile, inferior].*

***Figure 11**. Dental calculus deposits on incisors and left canine, lingual [T.1, M. 1: maxillae, inferior].*

***Figura 12**. Osteoartroza coloanei vertebrale – formare de osteofite [T.1, M. 1: vertebrele L_2–L_4, lateral].*

***Figure 12**. Spinal osteoarhrosis – osteophyte formation [T.1, M. 1: L_2–L_4 vertebrae, lateral].*

***Figura 13**. Noduli Schmorl – depresiune pe suprafața unui corp vertebral [T.1, M.1: o vertebră lombară, inferior].*

***Figure 13**. Schmorl Noduli – depression on a vertebral body surface [T.1, M. 1: a lumbar vertebra,inferior].*

Pe dinți, uzura a putut fi înregistrată doar la nivelul maxilelor. Aceasta pare să fi dezvoltat un model plat. Se remarcă o uzură cu o expunere moderată a dentinei (grade 3–5) pe incisivi, canini și premolari.

Morfoscopie. Au putut fi înregistrate următoarele caracteristici cranio-faciale: apertură nazală inferioară (grad 4), spină nazală anterioară (grad 2) și sutură supranazală (grad 2).

Modificări patologice. Au fost identificate boli din două categorii: 1) dentare – hipodonție (absența congenitală a M_3 bilateral); carii (disto–bucal la M_2 drept) și tartru dentar (pe I^1–M^3 stângi, I^1–I^2, P^1–M^2 drepți și I_1–M_2 bilateral – în cantități mai mari pe I^1–I^2 bilateral și C# stâng, lingual (Fig. 11) și pe I_1–I_2 bilateral, lingual și labial); 2) articulare – osteoartroză (osteofite pe corpurile vertebrale ale L_2–L_4, Fig. 12); hernie intervertebrală (un nodul Schmorl, longitudinal, pe un corp toracal, Fig. 13).

Mormântul 2

Situația topografică: a fost descoperit la 11 m sud – sud-est față de centru (țărușul 0), în martorul dintre secțiunile SE I și SE II (Fig. 4; Fig. 14).

Adâncimea: a fost identificat la adâncimea de -1,42 m / -1,43 m. Se distingea de solul brun-roșcat din jur (steril), în care se adâncea, printr-o umplutură de pământ relativ mai închis la culoare (Fig. 14/1–2).

Forma gropii: ușor trapezoidală, orientată cu axul lung 331°NNV–151°SSE.

Dimensiunile: latura de E = 1,65 m; latura de V = 1,60 m; latura de N = 0,82 m; latura de S = 0,65 m. La răzuiala de după demontarea scheletului a fost surprins în plan fundul gropii (-1,46 m), fiind vorba de o alveolare de formă aproximativ ovală, cu un pământ maroniu-gălbui, cu dimensiunile de 1,23 m × 0,42 m.

Poziția scheletului: depus în decubit dorsal, cu picioarele întinse și humerușii pe lângă torace. Craniul a căzut pe tâmpla stângă. Oasele antebrațelor, precum și oasele palmelor au fost deranjate de ganguri de animale, astfel încât poziția lor exactă nu se poate preciza. Bazinul era și el păstrat parțial.

Adâncimea: nivelul de poziționare al scheletului se afla la -1,46 m.

Orientarea scheletului: 344°N – 164°S.

Inventar funerar:

1. Inel de buclă din sârmă de aliaj de bronz (cu un procent uriaș de cupru), având formă de pară, rotundă în secțiune, cu capetele suprapuse, pliate mult una peste alta. A fost descoperit la demontarea scheletului (Fig. 14/3–4), sub partea stângă a mandibulei, pe care s-au observat și urme de oxid verde (Fig. 15). Diametrul: 1,8 × 1,6 cm. Greutate: 1,15 g. Rezultatul analizei XRF: Cu: 87,34%; Sn: 0,81%; Zn: 7,47%; Sb: 0,09%; Hg: 0,41%; Pb: 3,65%; Fe: 0,23%[20].

Inventar scheletic. Craniul este distrus la nivelul feței și bazei, mai întregi regăsindu-se oasele calotei craniene și piramida pietroasă dreaptă. Din sectorul costal s-au păstrat numeroase fragmente de mici dimensiuni, iar coloana vertebrală este aproximativ completă, dar foarte fragmentară. Din centura scapulară au fost identificate un rest dintr-o diafiză claviculară și două fragmente din corpul omoplatului. Bazinul este și el prost păstrat, mai puțin ilioanele. Nu a fost recuperat niciun os lung întreg, majoritatea fiind reprezentate prin diafize, iar epifizele lipsesc sau sunt aproape distruse. Lipsește rotula dreaptă. Din scheletul mâinilor au fost identificate patru metacarpiene, în timp ce scheletul picioarelor este reprezentat prin cinci tarsiene, patru metatarsiene și o falangă din rândul proximal.

Dentiția este mixtă. Au fost recuperați 28 de dinți, patru lacteali ($c^{\#}$, m^2 stângi; $c_{\#}$ drept și m_2 stâng) și 24 permanenți (I^1–$C^{\#}$, P^2–M^2 stângi; I^1–M^2 drepți; I_1, $C_{\#}$, P_2–M_2 stângi și I_1–M_1 drepți); trei dinți au fost pierduți postmortem (P^1 stâng; I_2 și P_1 stângi), iar restul sunt neobservabili.

Grad de reprezentare. Resturile scheletice aparțin unui individ aproximativ complet, cu un indice de reprezentare osoasă corespunzător clasei 5 (75–99% dintre oase păstrate).

[20] Analiza compoziționlală, prin metoda fluorescenței cu raze X, a fost efectuată de către dr. Daniela Cristea-Stan, Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Măgurele, cu spectrometrul portabil Tracer 5i, produs de Bruker Instrument.

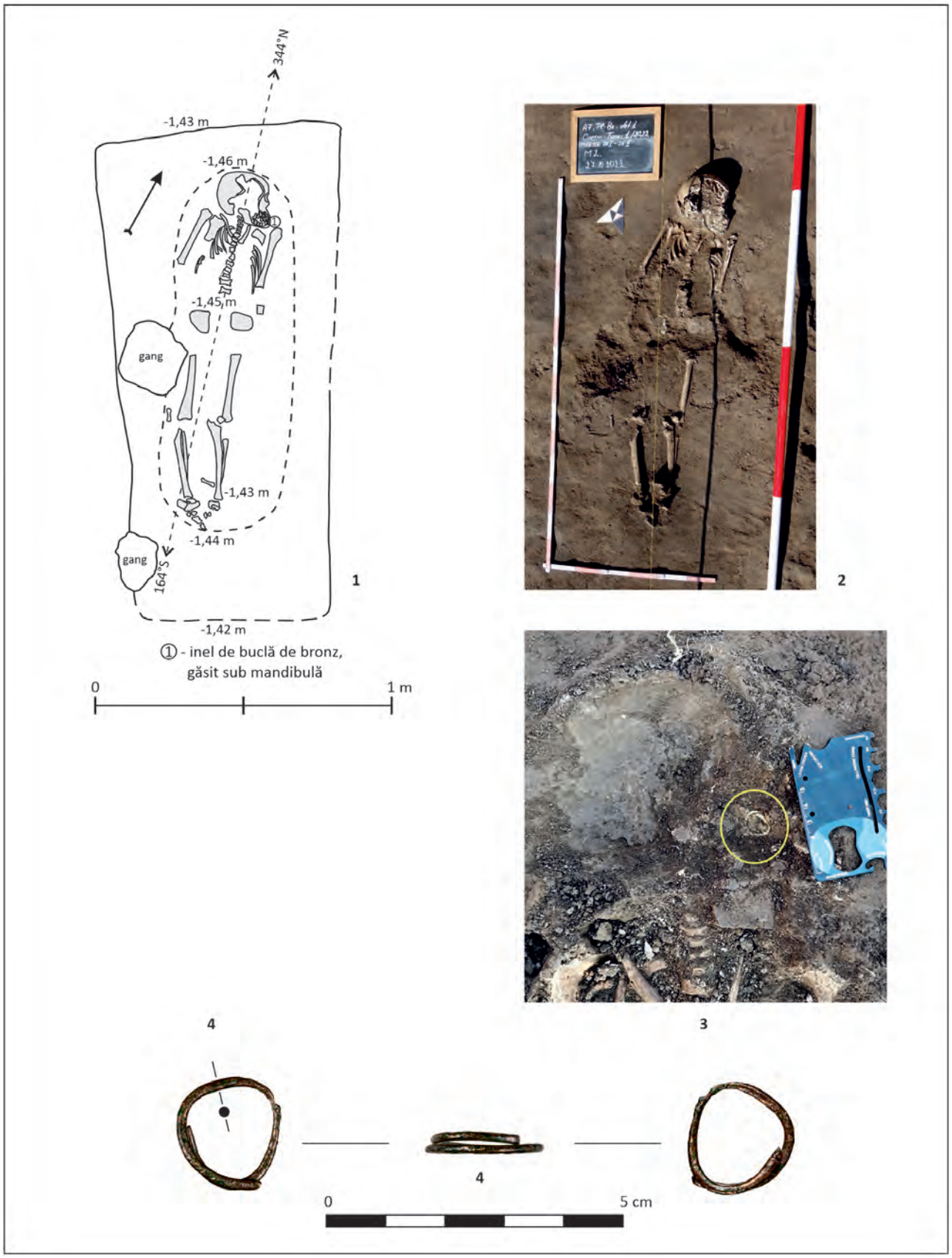

Figura 14. *Cioceni* – Tumul. *1–2. Mormântul 2 (plan și fotografie); 3. Detaliu cu inelul de buclă* in situ*; 4. Inelul de buclă după restaurare.*

Figure 14. *Cioceni* – Tumul. *1–2. Grave 2; 3. Detail of the lock ring* in situ*; 4. Lock ring after restoration.*

Tafonomie. *Grad de conservare*. Dintre modificările tafonomice observate pe oase, amintim amprente lăsate de activitatea rădăcinilor, o coloraţie verzuie pe ramul mandibular ascendent stâng (lateral, Fig. 15), periost exfoliat şi crăpături transversale. Nivelul general de afectare a suprafeţelor corticale corespunde clasei 4 (50–74% dintre oase afectate).

Sex scheletic. Indeterminabil.

Vârstă la deces. Gradul de erupţie şi dezvoltare a dinţilor ne indică un individ din categoria copil, *infans* II (10,0 ± 2,5 ani).

Analiza biometrică (Tab. 1). Nu au putut fi prelevate decât câteva măsurători în etajul postcranian, unde se remarcă un femur stâng cu o aplatizare antero-posterioară marcată sub trohantere (hiperplatimer) şi unul drept aplatizat antero-posterior sub trohantere (platimer).

Statura scheletică. Nu a putut fi calculată.

Greutatea scheletică. Nu a putut fi calculată.

Caractere non-metrice. La nivelul craniului, este vizibil doar un foramen zigomatico-facial stâng, iar scheletul postcranian prezintă pe femure fose hipotrohanterice.

La nivelul dinţilor, au fost observate următoarele variante: dinţi în formă de lopăţică (margini meziale şi distale cu tendinţe de convergenţă la cingulum, grad 4: I^1 stâng şi I^1–I^2 drepţi; elevaţii meziale şi distale uşor vizibile, grad 2: I^2 stâng); tubercul dentar (slab dezvoltat, cuspidă fără apex liber, grad 5-: $C^{\#}$ bilateral); convexitate labială (slabă, grad 2: I^1 bilateral; urmă, grad 1: I^2 bilateral); creastă distală accesorie (grad 3: $C^{\#}$ bilateral); cuspizi linguali multipli (unul sau doi cuspizi linguali, grad 1: P_1 drept şi P_1–P_2 bilateral); hipocon (cuspid de mărime medie, grad 4: M^1–M^2 bilateral); trăsătură Carabelli (cuspid mic, grad 5: M^1 bilateral, Fig. 16); metaconul (cuspid mic, grad 4: M^1 stâng); hipoconulid (cuspid mare, grad 4: M_1 bilateral) şi fovee anterioară (uşoară depresiune, grad 2: M_1 bilateral; uşoară depresiune, grad 1: M_2 stâng).

Markeri de activitate. Nu au fost evaluaţi.

Morfoscopie. Nu a putut fi înregistrată nicio caracteristică cranio-facială.

Modificări patologice. Au fost identificate doar boli dentare – hipoplazia liniară a smalţului (pe I^1, $C^{\#}$ bilateral şi $C_{\#}$ bilateral, Fig. 17).

Mormântul 3

Situaţia topografică: a fost descoperit la 10,5 m sud-vest faţă de centru (ţăruşul 0), în martorul dintre secţiunile SE I şi SE II, în Mantaua 3 (Fig. 4, 10).

Adâncimea: nivelul de poziţionare al scheletului se afla la -1,01 m / -1,08 m.

Forma gropii: la răzuieli succesive, nu s-a observat.

Poziţia scheletului: depus în decubit dorsal, cu picioarele întinse şi humeruşii pe lângă corp. Craniul era uşor căzut spre stânga.

Orientare: 283°V – 103°E.

Inventar funerar: Nu.

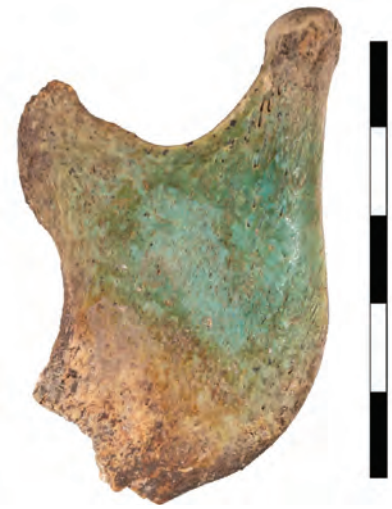

***Figura 15**. Coloraţie verzuie pe ramul ascendent mandibular drept [T.1, M. 2: mandibulă, lateral].*

***Figure 15**. Greenish staining on the right mandibular ascending ramus [T.1, M. 2: mandible, lateral].*

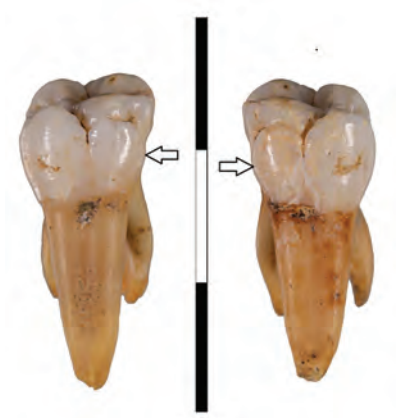

***Figura 16**. Tubercul Carabelli – mic cuspid mesiolingual pe molarii maxilari [T.1, M. 2: primii molari superiori, lingual].*

***Figure 16**. Carabelli tubercle – small mesiolingual cusp on the maxillary molars [T.1, M. 2: upper first molars, lingual].*

***Figura 17**. Linii hipoplastice transversale pe suprafaţa coroanelor dentare [T.1, M. 2: incisiv central superior drept, labial].*

***Figure 17**. Transverse hypoplastic lines on the surface of the tooth crowns [T.1, M. 2: upper right central incisor, labial].*

Inventar scheletic. Craniul prezintă în special fragmente din scuame, piramidele pietroase ale temporalelor, oasele zigomatice, o aripă mare din sfenoid, maxile și mandibula, fără ramul orizontal stâng. Din sectorul costo-vertebral s-au păstrat numeroase fragmente costale, de mici dimensiuni și cea mai mare parte a coloanei vertebrale, cu distrugeri. Este prezent și sternul (manubriul și un fragment din corp). Din centura scapulară au fost identificate fragmente din partea dreaptă (un rest dintr-o diafiză claviculară și unul din corpul omoplatului). Bazinul este fragmentar; lipsesc pubisurile. Oasele lungi sunt relativ bine păstrate, cu excepția oaselor antebrațelor, din care am identificat un fragment dintr-o diafiză ulnară. Lipsesc rotulele. Lipsesc și oasele din scheletul mâinilor, iar din scheletul picioarelor am identificat șase tarsiene și două metatarsiene.

Dentiția este mixtă. Au fost recuperați 23 de dinți, opt lacteali ($c^{\#}$–m^2 bilateral; $c_{\#}$ drept și m_2 stâng) și 15 permanenți (I^1–$C^{\#}$, M^1–M^2 stângi; I^1, $C^{\#}$, M^1–M^3 drepți; I_1 stâng și I_1–I_2, M_1–M_2 drepți); doi dinți au fost pierduți postmortem (I^2 drept și I_1 stâng), iar restul sunt neobservabili.

Grad de reprezentare. Resturile scheletice aparțin unui individ aproximativ complet, cu un indice de reprezentare osoasă corespunzător clasei 5 (75–99% dintre oase păstrate).

***Figura 18**. Hipoconulid (săgeată roșie) și metaconulid (săgeată neagră) pe primul molar inferior drept [T.1, M. 3: hemimandibulă dreaptă, superior].*

***Figure 18**. Hypoconulid (red arrow) and metaconulid (black arrow) on the right lower first molar [T.1, M. 3: right hemimandible, superior].*

Tafonomie. *Grad de conservare*. Dintre modificările tafonomice observate pe oase, amintim amprente lăsate de activitatea rădăcinilor, pete negricioase de diferite intensități, periost exfoliat, crăpături transversale și o crustă carbonatică pe craniu (endocranian) și pe unele oase lungi. Nivelul general de afectare a suprafețelor corticale corespunde clasei 4 (50–74% dintre oase afectate).

Sex scheletic. Indeterminabil.

Dimensiuni. Indici	T.1/M. 1	T.1/M. 2	T.1/M. 3
Cranian			
9. Ft–Ft	93,5		
26. N–B (arc)	120,0		
29. N–B (coardă)	101,7		
I22. (29:26) × 100	84,8		
12. Ast–Ast		111,9	
61. Ekm–Ekm	56,3		59,2
63. Enm–Enm	38,9		33,0
64. Palat ↕	16,9/16,5		13,4/13,2
I59. (64:63) × 100	43,5/42,6		40,5/40,1
Postcranian			
U13	–/15,6		
U14	–/16,8		
(U13:U14) × 100	–92,5		
S5	116,4		
F1	–/407,2		
F9	30,7/29,6	24,3/23,2	
F10	27,7/25,2	17,4/17,7	
F18	43,2/42,5		
(F10:F9) × 100	90,3/84,9	71,8/71,5	
R2	–/38,0		
T1a			–/221,6
T8			–/19,2
T8a	29,3/29,8		20,8/21,1
T9a	21,0/21,3		17,9/18,0
(T9a:T8a) × 100	71,6/71,5		85,9/85,5
DSPV2			
PUM	71,5/–		
SPU	24,1/–		
SCOX	139,8/–		
SS	68,6/–		
SA	75,1/–		
SIS	37,0/–		

***Tabelul 1**. Valorile principalelor dimensiuni craniene și postcraniene (bilateral, mm) și principalilor indici la indivizii de la Cioceni – Tumul/ Values of the main cranial measurements (bilateral, mm) and the main indices for the Cioceni –Tumul individuals.*

Vârstă la deces. Gradul de erupție și dezvoltare a dinților (8,0–9,0 ± 2,0 ani) și dimensiunea diafizelor oaselor lungi (8,4 ani) ne indică un individ din categoria copil, *infans* II (8,0–9,0 ± 2,0 ani).

Analiza biometrică (Tab. 1). La nivel cranian, potrivit indicelui înălțimii, a putut fi evidențiat doar un palat înalt (hipsistafilin), iar în etajul postcranian se remarcă o aplatizare nulă a tibiilor la fosele nutritive (euricnemie).

Statura scheletică. Pe baza lungimii maxime a diafizei tibiale drepte, am obținut o valoare a staturii de 117,2 cm.

Greutatea scheletică. Prin intermediul diametrului sagital (antero-posterior) de la mijlocul diafizei tibiale drepte, am obținut o valoare a greutății de 24,4 kg.

Caractere non-metrice. La nivelul osos, am identificat doar foramene zigomatico-faciale.

În ceea ce privește dentiția, am înregistrat următoarele variante: tubercul dentar (creastă puternică, grad 3: I^2 stâng); șanț de întrerupere (pe marginea disto-lingual, grad d: I^2 stâng); convexitate labială (slabă, grad 2: I^1 bilateral; urmă, grad 1: I^2 stâng); hipocon (cuspid de mărime medie, grad 4: M^1 bilateral; cuspidă slabă, grad 2: M^2 bilateral); hipoconulid (cuspid foarte mare, grad 5: M_1 drept, Fig. 18); model șanț suprafață ocluzală molari inferiori (Y: pe M_1 drept) și metaconulid (cuspid mediu, grad 3: M_1 drept, Fig. 18).

Markeri de activitate. Nu au fost evaluați.

Morfoscopie. Au putut fi înregistrate următoarele caracteristici cranio-faciale: apertură nazală inferioară (grad 3) și spină nazală anterioară (grad 1).

Modificări patologice. Pe palat, în spatele M^3 drept și pe diafizele tibiale, medial, au fost identificate expresii active periostitice (scorbut infantil?).

5. DATAREA ABSOLUTĂ A MORMINTELOR CU RADIOCARBON

Inventarul funerar sărăcăcios – singura piesă putând fi datată foarte larg între secolele VIII–XIV – ne-a determinat să realizăm analize de radiocarbon în cadrul unui program de cercetare[21]. Probele au fost prelevate din două schelete umane (din humerusul stâng al M. 2 și din femurul drept al M. 3). Analizele de radiocarbon, din lipsă de fonduri, nu au fost completate și de investigațiile de dietă pentru a urmări eventualul efect de rezervor[22], deși în marea majoritate a cazurilor studiate până acum se confirmă faptul că erau consumate animale terestre.

Prelucrarea fizico-chimică a probelor de oase, cu distrugerea carbonului organic exogen și endogen, grafitizarea ulterioară a dioxidului de carbon trapat în matricea anorganică la sistemul CHS – AGE 3 (IonPlus, CH) și obținerea datelor radiocarbon la acceleratorul Walton Cockcroft Tandetron de 1 MV au fost efectuate în laboratorul *HUN-REN Atommagkutató Intézet / Institute for Nuclear Research* din Debrecen, Ungaria.

Proba din scheletul uman, notat M. 2, furniza convențional valoarea 1064±23. Calibrarea în programul *Oxcal 4.4. Interface* a indicat la o probabilitate de 95,4% două intervale ale decesului 897–921 (14,7%), respectiv 955–1025 (80,7%). Probabilitatea de 68,3% totodată a indicat foarte clar anul morții între 978–1022, adică sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea.

În cazul M. 3, proba din scheletul uman indică convențional anul 958±23. Calibrarea în programul *Oxcal 4.4. Interface* indică la o probabilitate de 95,4% două posibilități pentru momentul morții: 1029–1054 (19,5%), respectiv 1062–1185 (76,0%). Cu o probabilitate de 68,3% apar indicate trei perioade, destul de diferite în timp: 1035–1047 [11,7%], 1083–1130 [45,6%], respectiv 1138–1150 [11,0%]).

Cele două date ^{14}C relevă o distanță în timp între înmormântări: una, foarte probabil, a avut loc la sfârșitul secolului al X-lea – începutul secolului al XI-lea, cealaltă în cursul secolului al XI-lea sau chiar începutul secolului al XII-lea. Lipsa unor elemente specifice de inventar și a unei datări ^{14}C pentru M. 1 face dificilă încadrarea cronologică, dar, pe baza poziției stratigrafice și a orientării scheletului, putem presupune că și acest mormânt se înscrie într-un orizont funerar identic sau apropiat în timp.

Codul laborator	Context arheologic	Probă	Data BP	Anii calibrați, Sigma 1 68.2%	Anii calibrați, Sigma 2, 95.4%	Valoare medie
DeA-42299	Cioceni M. 2	Fragment diafiză humerus stâng	1064±23	978–1022	897–1025	982
DeA-42300	Cioceni M. 3	Fragment diafiză femur drept	958 ± 23	1035–1150	1029–1158	1097

Tabelul 2. *Datele absolute obținute în urma calibrării datelor de ^{14}C / ^{14}C-AMS dates obtained for the investigated graves.*

[21] Analizele de radiocarbon au fost susținute financiar de către dr. Alin Frânculeasa de la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[22] Philippsen 2013, p. 1.

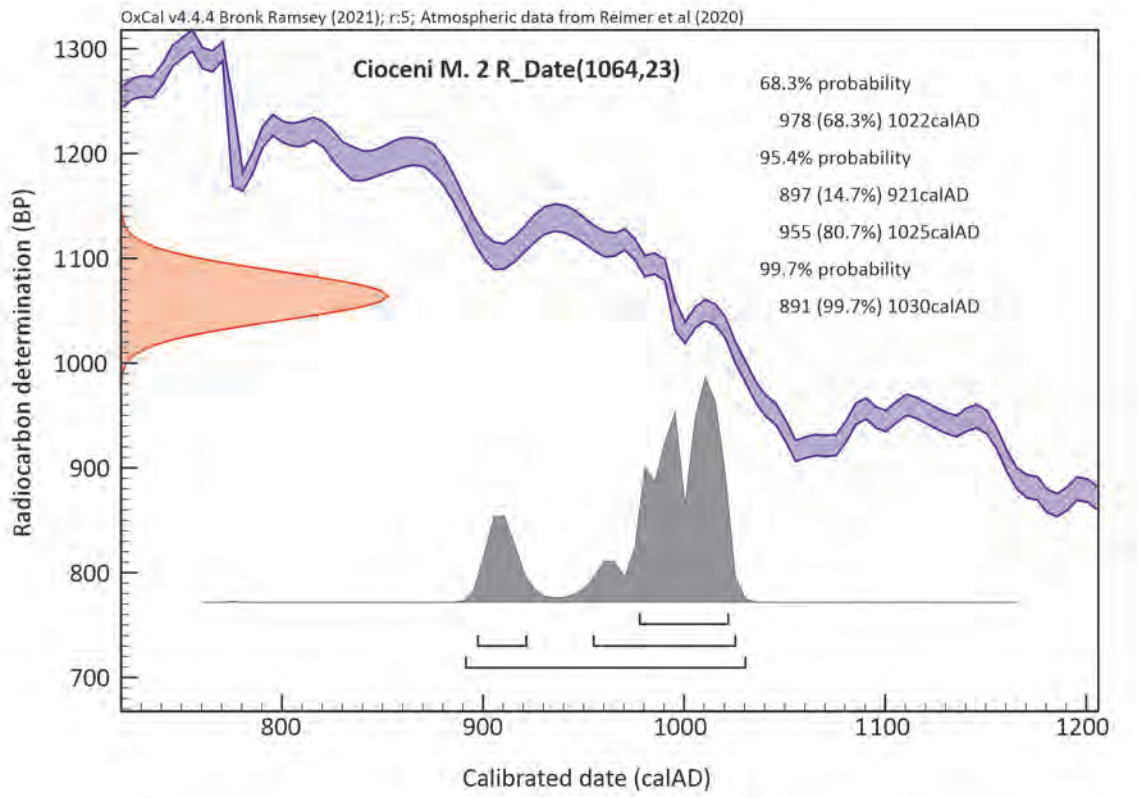

Figura 19. *Data ^{14}C din mormântul 2 de la Cioceni* – Tumul *(pe baza analizei realizată la Institutul de Fizică Atomică Debrecen, Ungaria).*

Figure 19. *Individual ^{14}C sample from Grave 2, Cioceni* – Tumul *(based on analysis carried out at the Institute of Atomic Physics in Debrecen, Hungary).*

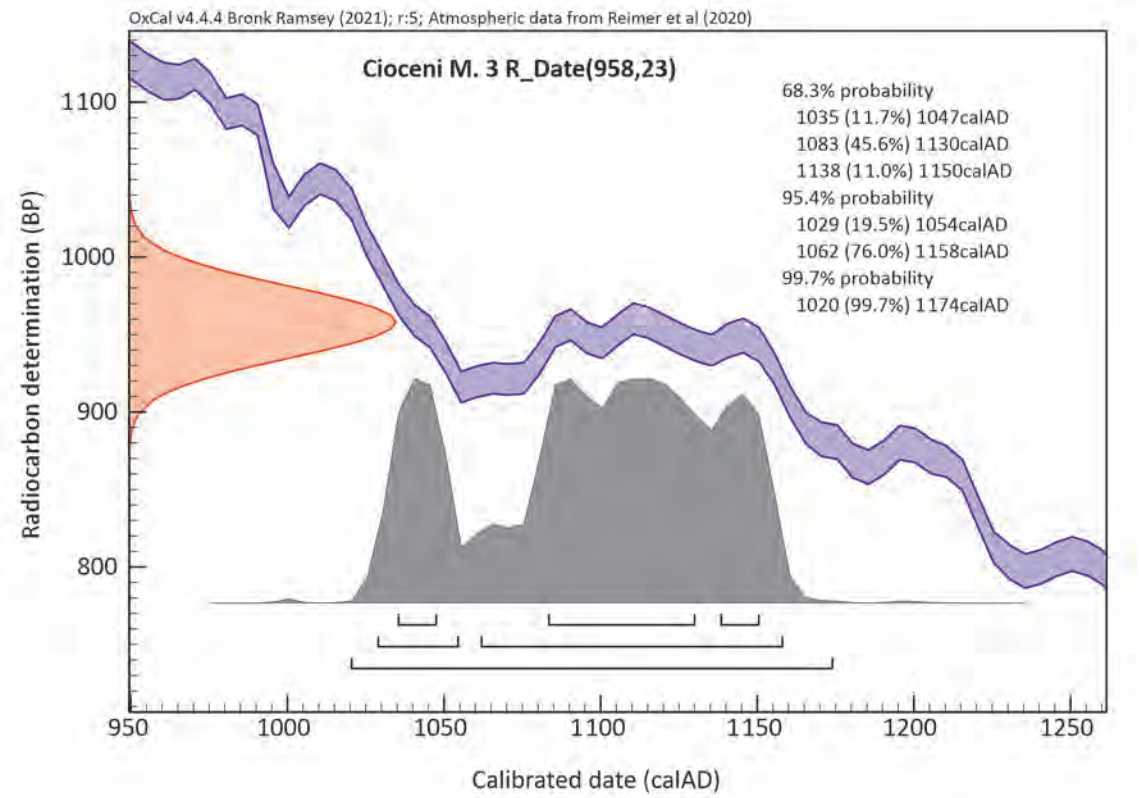

Figura 20. *Data ^{14}C din mormântul 3 de la Cioceni* – Tumul *(pe baza analizei realizată la Institutul de Fizică Atomică Debrecen, Ungaria).*

Figure 20. *Individual ^{14}C sample from Grave 3, Cioceni* – Tumul *(based on analysis carried out at the Institute of Atomic Physics in Debrecen, Hungary).*

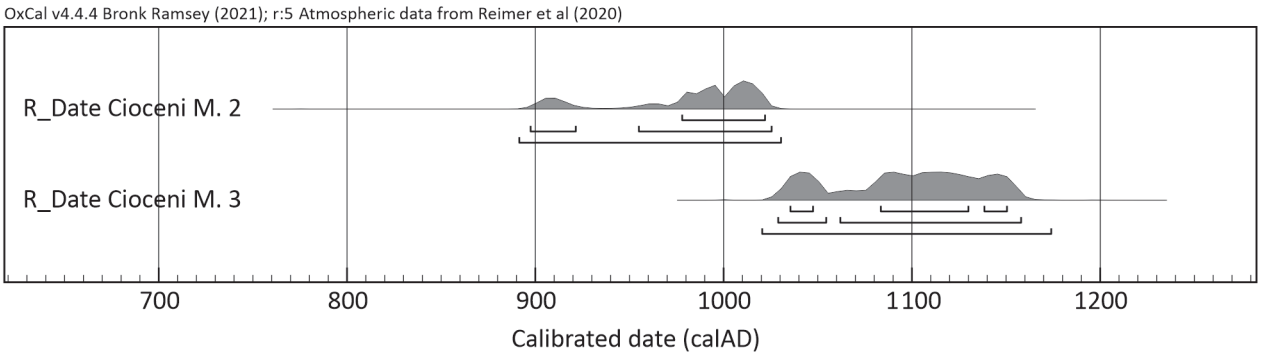

***Figura 21**. Analiza combinatorie a datelor ^{14}C provenind de la M. 2 și M. 3 de la Cioceni* – Tumul.

***Figure 21**. ^{14}C combinatorial calibration of Grave 2 and Grave 3 from Cioceni* – Tumul.

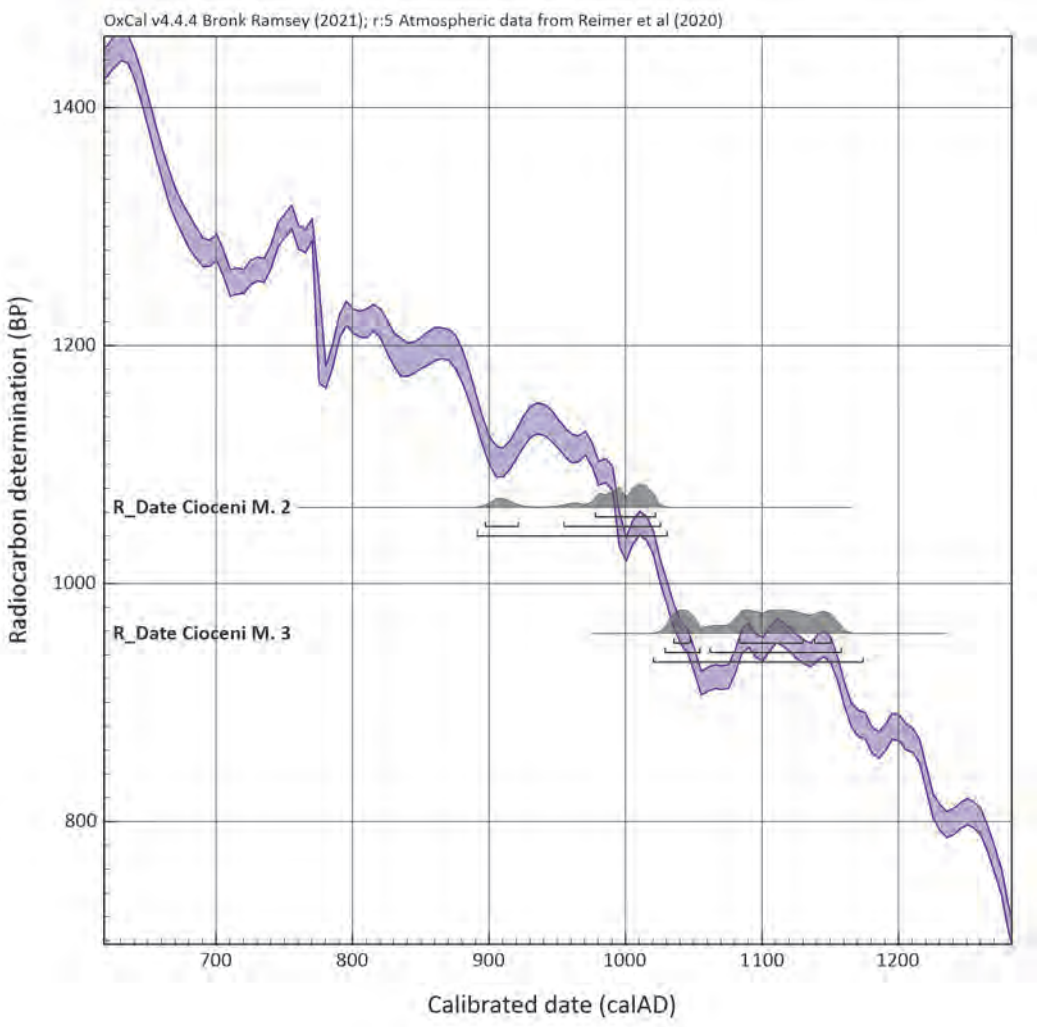

***Figura 22**. Analiza combinatorie a datelor ^{14}C provenind de la M. 2 și M. 3 de la Cioceni* – Tumul.

***Figure 22**. ^{14}C combinatorial calibration of Grave 2 and Grave 3 from Cioceni* – Tumul.

6. ÎNCADRAREA CHOROLOGICĂ ȘI CRONOLOGICĂ RELATIVĂ A DESCOPERIRILOR DE LA CIOCENI – *TUMUL*

Tendința de a construi tumuli sau a-i folosi pentru înmormântări secundare este bine documentată pentru perioada medieval timpurie. În acest sens, în zonele Câmpiei Române, înmormântări în tumuli au fost documentate la Boldești, Coada Izvorului, Ciulnița Tumulul I-II, Lunca, Păulești Tumulul II, Târgșoru Nou Tumulul I etc[23]. Asemenea situații cunoaștem și în Câmpia Mare (Ungaria–Serbia) sau Transdanubia, atât în secolul al X-lea (Kiskundorozsma – *Subasa M5*, Kiskundorozsma – *Hosszúhát M. 100*[24]), cât și în secolul al XI-lea (Kemenessszentpéter[25]). Cazuri însă în care au fost construiți tumuli pentru înmormântări principale cunoaștem la Nógrádsáp – *Tatárka* și probabil la Zemplin[26].

Ritualul de înmormântare în kurgane apare frecvent în stepele de la nord de Marea Neagră și Munții Caucaz. Exemple se regăsesc în regiunea de sud a cercului cultural Saltovo, aceștia fiind denumiți și *„kurgani înconjurați cu șanțuri pătrate”*[27]. Acest fenomen a fost înregistrat și în vecinătatea vestică a Kaganatului Khazar, în cazul siturilor de tip Subbotcy datate în secolul IX[28], fenomenul fiind binecunoscut printre înmormântările nomade târzii din Europa de Est din secolele X–XIV[29]. În același timp, sunt și numeroase cazuri de îngropare secundară în tumuli existenți[30].

7. RITUALURILE DE ÎNMORMÂNTARE. ORIENTAREA MORMINTELOR

Înmormântarea, a doua ca importanță după naștere, ca rit de trecere, a fost o atribuție, obligație și probă importantă a fiecărei comunități umane din trecut. Actele funerare reflectă percepția, gândirea unei comunități despre moarte și despre viața de apoi. Înmormântarea se referă la îngrijirea trupului și a sufletului celui mort[31], permițând totodată sufletului să călătorească în viața de apoi, separându-se în siguranță de lumea celor vii.

Mormintele de la Cioceni se remarcă printr-o simplitate ieșită din comun a actului funerar, lipsind alte elemente și, în afara de orientarea defunctului, nu avem alte elemente documentate în interiorul acesteia.

Într-o primă etapă a fost stabilită orientarea decedatului și, după acest proces ritualic, cea a gropii. Izvoarele narative ne relatează informații privind orientarea gropii la bulgarii de pe Volga[32]. Analiza realizată în privința orientării mormintelor de la Fântânele și Vlaha ne-a arătat că între arcele solare și repartiția orientării acestora este o legătură directă. În concluzie, când vorbim, spre exemplu, de NV–SE sau NE–SV, de fapt, mormintele se încadrează în arcul solar Vest sau Est[33].

Pe baza gradelor definite pe teren, tendința de orientare a decedatului în cazul M. 1 a fost V–E, iar în cazul M. 3 a fost VNV–ESE, ceea ce sugerează că cei care au săpat groapa și au depus decedatul au vizat clar orientarea V–E. În ceea ce privește mormântul 2, orientarea acestuia se deosebește în mod fundamental de cele anterioare, fiind în direcția NNV–SSE, adică având tendința N–S. Orientarea gropii sepulcrale V–E este foarte comună în epoca medievală timpurie, caracterizând în macroregiuni foarte diferite, ritualurile de înmormântare[34], fiind prezentă într-un procent covârșitor și în macroregiunea Munteniei în secolele X–XIII[35].

Spre deosebire de orientarea V–E, orientarea N–S are o răspândire mai redusă în această perioadă, dar care caracterizează o parte a necropolelor așa-zise proto-bulgare (sec. VIII–X) de la Dunărea de Jos[36], cum este prezentă foarte rar și în Muntenia nordică (Boldești[37], Fulga[38]) sau Moldova (Erbiceni[39]). Între Dunărea de Jos, Carpați și Nistru, arheologul Adrian Ioniță a reușit să adune doar 15 cazuri databile în secolele X–XIII[40]. Pe baza acestor observații, se poate conchide, pe bună dreptate, că orientările N–S reprezintă o practică mai rară, dar nu inexistentă în epoca medievală timpurie.

Cele trei morminte cu orientări diverse subliniază prin această caracteristică a lor fundalul foarte divers al mentalităților celor care au organizat și participat la ritualurile de înmormântare din microzona actualei localități Cioceni.

---

[23] Frînculeasa *et alii* 2012; Frînculeasa *et alii* 2018, pl. 8; Frînculeasa *et alii* 2020.

[24] Türk *et alii* 2015, p. 11–15.

[25] Csirke 2013.

[26] Tárnoki 1982, p. 384. Din înmormântarea deranjată de la Nógrádsáp – *Tatárka* au fost recuperate centuri de argint aurit și accesorii pentru harnașament pentru cai, precum și o înmormântare cu resturile calului, în timp ce 13 morminte dispuse în rânduri au fost săpate în afara cadrului șanțului. Din scurtul raport, cunoaștem că șanțul circular de aici avea 6,8 m diametru, 0,6 m lățime și 0,4 m adâncime. Zemplín: Budinsky-Krička, Fettich 1973.

[27] Afanasyev 2001, p. 53–54; Türk 2023, p. 216.

[28] Komar 2008, p. 216; Türk 2023, p. 216.

[29] Pletneva 2003.

[30] Afanasyev, Atavin 2002, p. 16; Türk 2023, p. 216.

[31] Effros 2002.

[32] Czeglédy, Harmatta 1946–1948, p. 364; Tomka 1975, p. 9.

[33] Lăzărescu, Turcu 2013.

[34] AH 1996, p. 38; Gáll 2013, Vol. I, p. 597; Spinei 1985, p. 122; Ioniță 2019, p. 129.

[35] Ioniță 2005, p. 117–146 (Catalogul descoperirilor).

[36] Din păcate Uwe Fiedler nu a abordat problema orientărilor, însă din catalogul sintezei lui se poate deduce că orientarea N–S este prezentă masiv în regiunile de la Dunărea de Jos secolelor VIII–X. Pentru o analiză în acest sens, vezi Gáll 2013, Vol. I, 598–601. Ultima contribuție care publică morminte având axa N–S, fără să fie analizate din acest punct de vedere, este cea de la Platonești: Matei, Rența 2023, p. 155–174, fig. 102.

[37] Frînculeasa *et alii* 2025, s.t.

[38] Nepublicat. Frînculeasa *et alii* 2025, s.t.

[39] Nițu *et alii* 1959, p. 536, fig. 6. 4; Teodor 1978, p. 79, fig. 44. 3; Gáll 2020, p. 259–260, fig. 3.

[40] Ioniță 2019, p. 129.

8. INVENTARUL MORMÂNTULUI 2 (Fig. 14/3–4)

Singurul inventar înregistrat, sub partea stângă a mandibulei individului din mormântul 2, a fost un inel de buclă din aliaj preponderent de cupru și zinc. Capetele piesei au fost puternic suprapuse, ceea ce ne arată practic că acestea au fost trase una peste cealaltă cu scopul de a închide cât mai bine, foarte probabil, împletitura de păr, care a avut o singură buclă. Această remarcă se sprijină chiar pe observația de pe teren privind poziția în mormânt a inelului.

Funcționalitatea acestor inele de buclă sau de tâmplă rămâne de multe ori sub semnul întrebării, mai ales din cauza poziției lor în mormânt: puteau să fie folosite ca *inele de buclă,* dar în unele cazuri (când există una sau două piese) nu poate fi exclusă nici funcția de podoabă-*cercel*[41]. Poziția exemplarului de la Cioceni, dar și forma lui, respectiv grosimea sârmei, subliniază că funcția lui era, probabil, de prindere și decor a părului (bucla de păr prinsă cu un textil, pe care era montat și inelul de buclă). Analogiile piesei sunt cunoscute în mai multe veacuri în zona Dunării de Jos[42], astfel încât importanța lui de datare este neînsemnată.

Tipurile variate de inele de buclă, databile în secolele X–XIII, arată că acestea erau unele dintre articolele la modă în epoca medievală timpurie și, în consecință, atestate în procente importante în necropolele secolelor X–XIII, ale Europei Centrale și de Est[43]. De fapt, aici este vorba despre portul de podoabe și aranjarea părului în contextul epocii.

9. DESPRE LIPSA APROAPE TOTALĂ A INVENTARULUI DIN MORMINTE

Cele trei morminte descoperite și cercetate la Cioceni – *Tumul* nu conțineau aproape niciun fel de inventar în afara unui inel de buclă, ceea ce ne îndeamnă la reflecție și întrebare: cum se poate explica această situație? Doar prin prisma situației economice a celor care au efectuat înmormântarea sau ar putea fi și alte explicații, spre exemplu vârsta celor decedați?

Desigur, pentru verificarea acestei ipoteze, ar fi necesare date antropologice detaliate pentru majoritatea mormintelor cercetate pentru a analiza diferențiat modelele de depunere de inventar în diferite etape ale vârstei, granițele dintre copilărie și vârsta adultă, momentul unei posibile vârste de tranziție, precum și diferențele dintre bărbați și femei în această privință[44].

În multe culturi, observăm că distribuția descoperirilor în mormintele copiilor nu corespunde distribuției obiectelor din mormintele adulților. Astfel, spre exemplu, Sebastian Brather a observat că, pentru această perioadă istorică, fetele tinere, fetele mai în vârstă și femeile adulte aveau o proporție mai mare de bijuterii, amulete și obiecte de metal în mormintele lor decât copiii mici și femeile în vârstă. Acest fenomen este asociat cu fertilitatea și căsătoria[45].

Având în vedere cele trei schelete, unul aparținând unui *matur* (M. 1)[46] și două unor copii (*infans* II – M. 2 și M. 3), am încercat să urmărim fenomenul de depunere de inventare în spațiile adiacente mai bine cercetate decât teritoriul Munteniei secolelor X–XIII. În acest sens, am luat câteva exemple din epoca avară timpurie (sec. VI–VII) și târzie (VII/VIII–IX) de la est de Tisa, respectiv observațiile noastre privind cantitatea de inventar a mormintelor de copii din Bazinul Transilvaniei, Crișana și Banat secolelor X–XI.

În epoca avară timpurie, *majoritatea mormintelor de copii analizate și din punct de vedere antropologic, de la est de Tisa* (ex.: Gyula – *situl 511*, Hajdúnánás – *Fürj-halom-járás*, Kunszentmárton – *Habranyi telep*, Nădlac – *1M*, etc.[47]), *erau sărace sau lipsite de inventar.*

Un caz tipic privind modestia sau lipsa inventarului mormintelor de *infans I-II* îl reprezintă situl funerar de la Nădlac-3M-S din epoca avară târzie, unde toate mormintele de copii sunt foarte sărace în inventar sau lipsite total de orice piese[48].

Fenomenul este asemănător și în privința mormintelor din secolele X–XI, cu mențiunea că, în cazul anumitor comunități (Cluj-Napoca – *strada Plugarilor*), în secolul al X-lea unele morminte de copii au fost reprezentate prin arme (simbolul bărbatului luptător?); în schimb, în secolul al XI-lea dominau inventare de tip feminin[49].

10. GRUP DE MORMINTE SAU MORMINTE SINGULARE? LOC DE ÎNMORMÂNTARE SAU SIT FUNERAR ORGANIZAT?

Cele trei morminte aflate la o distanță de circa 7 m între ele (M. 3 – M. 1 – M. 2), fără să formeze o unitate topografică (grup, șir) și având orientări diverse, au fost amenajate în perioade de timp diferite.

Această situație nu este unică. Ca analogie putem cita mai multe exemple din Bazinului Dunării mijlocii. Spre exemplu, la Pecica – *Smart Diesel* cele nouă morminte au fost dispersate pe un teritoriu mare (cca 1,8 ha), la o distanță de zeci de metri unele de altele, fără un caracter organizat al locului funerar (ca alte cimitire) și cu o eterogenitate a orientărilor. Dacă luăm în considerare calibrarea individuală a probelor de ^{14}C, putem observa datarea foarte diferită a acestor morminte, unul dintre ele cu siguranță înainte

[41] În acest sens, vezi: Gáll 2013, vol. I, p. 653.

[42] Fiedler 1992, p. 171–172, fig. 14. 10, 79. 10, 87. 13–15, 95. 12; Рашев 2008, pl. LXXVIII. 1–86, 88–89.

[43] Cu foarte multe exemple: Gáll 2013, vol. I, p. 641–658.

[44] Vezi spre exemplu: Stoodley 2000.

[45] Brather 2004, p. 21.

[46] Având în vedere că scheletul feminin din M. 1 avea o vârstă în jur de 43 de ani – bazându-se pe speranța de viață a femeilor în epoca medieval timpurie (spre exemplu cazuri analizate de la Nădlac-1M, 3M-N, 3M-S [Gáll 2018, 106–108, fig. 46/A–B, 141, fig. 62/A–B], Hortobágy – *Árkus* [Szenthe, Gáll 2022, 313–314, fig. 121]) – aceasta, în perioada respectivă, probabil era socotită *senioară* din punct de vedere social.

[47] Lőrinczy, Rácz 2014, p. 180–182; Gáll, Măginean 2020, p. 384.

[48] Gáll 2018, p. 97–101, fig. 35/A–D.

[49] Gáll 2013, vol. I, p. 818–819, fig. 287.

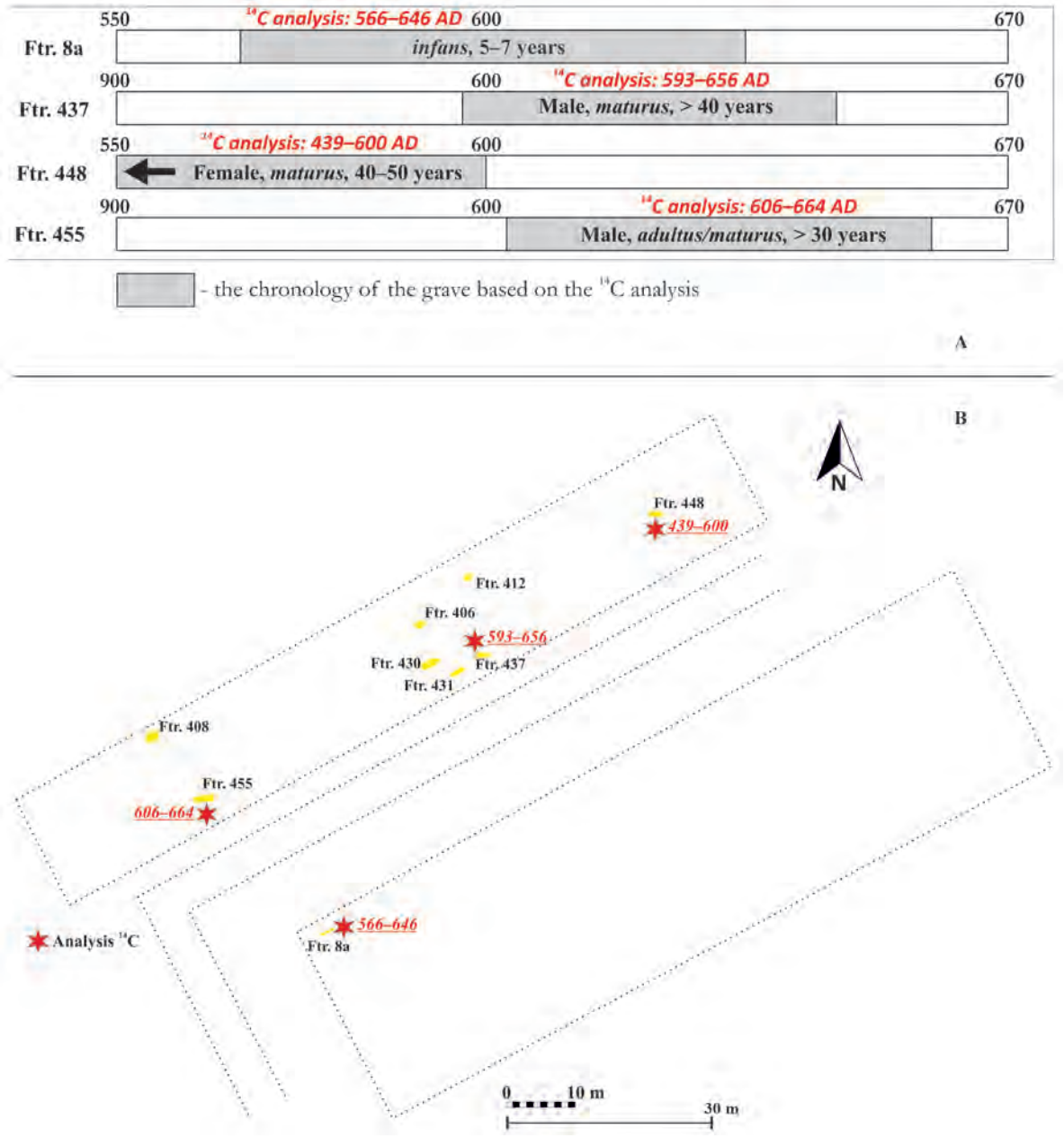

***Figura 23**. Planul general al săpăturilor arheologice, localizarea exactă și datarea individuală cu ^{14}C a mormintelor în cazul spațiului funerar de la Pecica* – Smart Diesel *(după Mărginean, Gáll 2022, Fig. 10).*

***Figure 23.** General map of the archaeological excavations, the precise locations, and the "individual dating" of the graves analysed through ^{14}C in the case of the funerary space of Pecica* – Smart Diesel *(after Mărginean, Gáll 2022, Fig. 10).*

de anul 600 d.Hr., iar alte două după 600 d.Hr., în prima jumătate a secolului al VII-lea[50]. Această situație se aseamănă foarte mult cu observațiile noastre privind mormintele de la Cioceni. Și în cazul înmormântărilor de la Pecica s-a presupus că indivizii nu erau legați biologic și nu au format o comunitate, ci că au fost îngropați de diferite comunități mobile în perioade diferite de timp.

Cazuri asemănătoare din epoca avară timpurie cunoaștem și la Apátfalva – *Nagyút dűlő M43*, Börcs – *Nagydomb*, Tolna – *Mözs*, Tiszavasvári – *Kashalmi dülő*, Hódmezővásárhely – *Koppáncs II*, Derecske – *Kösely*, etc[51].

Un alt caz binecunoscut provine din secolele IX–X de la Szeged – *Öthalom*. Ca și în cazul sitului de la Pecica „Est/ Smart Diesel", mormintele erau situate la distanțe de zeci

[50] Mărginean, Gáll 2022, p. 279–283, fig. 9–10.

[51] Prezentarea lor cu literatura arheologică de specialitate aferentă: Mărginean, Gáll 2022, p. 282–283, fig. 11.

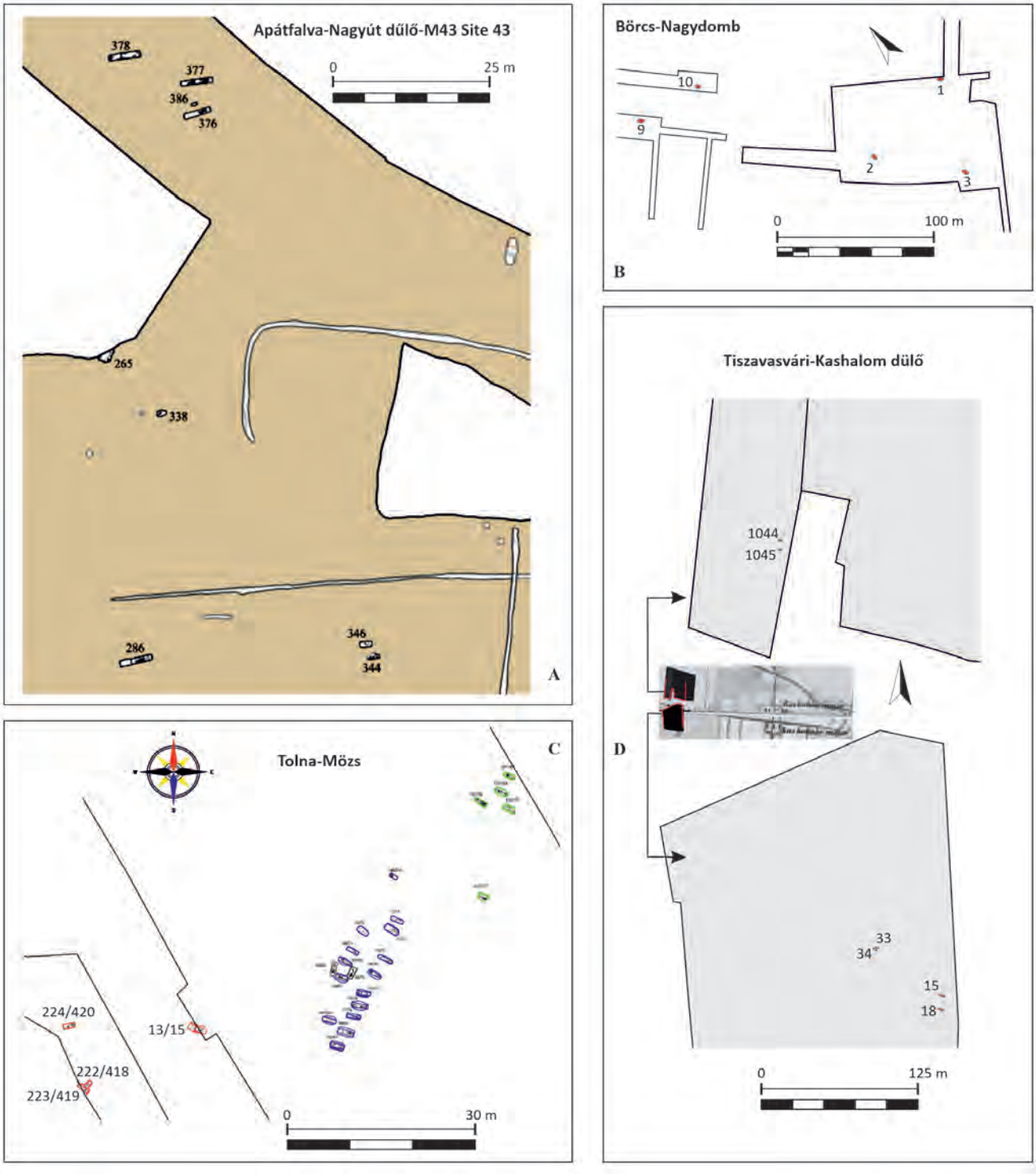

Figura 24. *Planul general al săpăturilor arheologice și localizarea exactă a mormintelor în cazul spațiilor funerare din siturile Apátfalva* – Nagyút dűlő M43*, Börcs* – Nagydomb*, Tolna* – Mözs *și Tiszavasvári* – Kashalom dülő *(după Mărginean, Gáll 2022, Fig. 11).*

Figure 24. *General map of the archaeological excavations and the precise locations of the graves in the case of the funerary spaces of the sites Apátfalva* – Nagyút dűlő M43*, Börcs* – Nagydomb*, Tolna* – Mözs*, and Tiszavasvári* – Kashalom dülő *(after Mărginean, Gáll 2022, Fig. 11).*

de metri unele de altele și, mult mai important, analiza arheogenetică a putut confirma că acești indivizi nu erau înrudiți biologic. Analizele ^{14}C și tipocronologice au arătat foarte clar că între mormintele 36, 124, 132 și 237 există diferențe de decenii. Spațiul funerar de la Szeged a fost, cel mai probabil, utilizat de mai multe comunități diferite și, mai important, în perioade diferite[52]!

Pe baza acestor exemple din perioade diferite din spațiul Dunării mijlocii, credem că, în cazul acestor trei morminte, este mult mai adecvată folosirea termenului de ***morminte singulare***. Astfel, putem preciza foarte clar că tumulul a fost folosit secundar ca loc de înmormântare în diferite perioade.

11. REZULTATE ȘI ÎNTREBĂRI

1. Situl de la Cioceni – *Tumul* / Cioceni – *Situl 2* s-a dovedit a fi o movilă antropică realizată în mai multe etape constructive. Nu a fost identificat un mormânt central/ principal, astfel că nu se cunoaște nici momentul în care a început realizarea acesteia și nici rolul ei. Chiar dacă fragmentele ceramice identificate în mantalele tumulului se datează în aceeași perioadă cu cele două morminte pentru care avem date ^{14}C, nu putem afirma cu exactitate că acesta a fost realizat în epoca respectivă. Maniera de construcție observată aici prezintă asemănări cu ridicarea de tumuli din perioada de început a epocii bronzului și care sunt reutilizați în perioade ulterioare. O posibilă explicație pentru lipsa unui mormânt principal ar putea consta în construirea acestuia ca un tumul-cenotaf.

2. Mormintele identificate la Cioceni–*Tumul* pot fi categorisite ca morminte singulare, săpate independent în timp unul față de celălalt, așa cum relevă cele două analize de ^{14}C.

3. Cele trei morminte aparțin unor *„orizonturi funerare”*[53] diferite în timp: pe baza analizelor de ^{14}C, cel mai timpuriu este M. 2, urmat în timp de M. 3. Datarea M. 1 rămâne un semn de întrebare, iar pe baza orientării este riscantă orice propunere de limitare în timp.

4. Vârsta fragedă a defuncților înmormântați secundar la Cioceni – *Tumul* explică lipsa aproape totală a inventarului, așa cum am reliefat anterior prin analogii. Totodată, trebuie subliniat faptul că nici mormintele de adulți în spațiul muntean al secolelor X–XIII nu beneficiază de o bogăție a inventarului, având, în marea majoritate a lor, categorii de piese, destul de anoste și ele[54].

5. În microregiunea Cioceniului nu aveam până în zilele noastre morminte cercetate databile în secolele X–XI, respectiv XI–XII. Cea mai apropiată descoperire, un mormânt de la Boldești datat în secolele X–XI[55], se află la circa 20 km est. Alte descoperiri din această epocă sunt identificate la o distanță apreciabilă înspre vest[56].

6. Harta actualizată, respectiv catalogul răspândirii pe teritoriul Munteniei a siturilor și descoperirilor funerare[57], catalogul extins[58], dar și ultimele cercetări[59], arată o strânsă analogie cu fenomenul observat în regiunile de la est de Tisa, precum și între Dunăre și Tisa în secolele VI–VII[60], respectiv în secolul X. Numărul mic de morminte descoperite în cadrul siturilor funerare în aceste zone foarte probabil a avut legătură cu modul de viață mobil al acestor comunități[61]. Comparând situația arheologică din Bazinul Dunării mijlocii cu teritoriul Munteniei, putem avansa ipoteza existenței, din a doua jumătate a secolului al X-lea până la mijlocul secolului al XIII-lea, a unui stil de viață nomad, cel puțin pentru o parte a comunităților (*nomadism pastoral*)[62], adaptat realităților geomorfologice ale Câmpiei Române, aceasta fiind o prelungire a stepei eurasiatice. În acest sens, nomadismul pe distanță scurtă (5–16 km), respectiv *nomadismul mediu* (20–70 km)[63], ar putea să ne ofere explicații logice pentru observațiile noastre arheologice, și anume: de ce nu avem, în ciuda cercetărilor extinse în ultima perioadă, necropole cu zeci sau sute de schelete[64]. Această situație arheologică reflectă prezența unor comunități mobile, pastorale, care locuiau în aceste zone ale Câmpiei Române, oferind astfel o explicație plauzibilă și cu privire la mormintele cercetate la Cioceni.

MULȚUMIRI

Autorii doresc să le mulțumească colegilor Talida Radu și Ștefan Mariș, care au participat la săpături, Andrei Măgureanu și Silviu Ene, care au realizat fotografiile aeriene și au oferit sprijin la prelucrarea acestora, Cătălin Nicolae, pentru ajutorul oferit la efectuarea fotografiilor atribuite studiului antropologic, și Elek Ioan Popa, pentru spălarea materialului scheletic.

[52] În cazul mormintelor 36 și 124, o datare timpurie, în secolul al IX-lea este subliniată de analizele de ^{14}C, în schimb mormintele 150 și 287 (brățară din tablă cu terminații răsucite) pot fi datate doar de la mijlocul secolului al X-lea. Türk *et alii* 2015, p. 44–45.

[53] În acest text am preferat să folosim sintagma *„orizont funerar”*, deoarece acesta implică doar o datare cronologică precisă în cuprinsul unui anumit spațiu (micro- sau macroregional), nu și integrarea forțată a unui sit arheologic sau chiar a unui artefact ca simbol al unui (macro-) grup uman identificat omogen din punct de vedere cultural.

[54] Niciunul dintre aceste morminte, aparținând orizontului funerar al secolelor X–XIII, nu poate fi comparat cu bogăția inventarelor mormintelor epocii avare sau cu cea a orizontului funerar al secolului X. Spre exemplu: AH 1996; ADAM 2002; Bollók 2021.

[55] Frînculeasa *et alii* 2025, s.t.

[56] Frînculeasa *et alii* 2025, s.t.

[57] Ioniță 2019, p. 145–158, pl. 1.

[58] Ioniță 2005, p. 117–146 (Catalogul descoperirilor).

[59] Frînculeasa *et alii* 2025, s.t.

[60] Mărginean, Gáll 2022, p. 279–283; Gáll 2023, 134–139; Balogh 2016, 351–355.

[61] Gáll 2019, p. 108–109, 244–246, Harta 2; Révész 2020, p. 45–300.

[62] În acest sens, a se vedea, de exemplu, Pohl 2018, p. 198–220. Mai vezi și Curta 2021, p. 110–131.

[63] În ceea ce privește nomadismul, a se vedea: Khazanov 1994; Kradin 2016, p. 1–6.

[64] Cum există, spre deosebire de Câmpia Română, necropole mari pe teritoriul Dobrogei. În acest sens, vezi spre exemplu Damian *et alii* 2017.

BIBLIOGRAFIE

ADAM 2002 – *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa* 1–2, în: J. Szentpéteri (hrsg.), VAH 13, Budapest, 2002.

Afanaszjev 2001 – Г. Е. Афанасьев, *Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? (Where are the Archaeological Evidences of the Existence of the Khazarian State?)*, Российская археология 2001(1), 2001, p. 43–55.

Afanasyev,, Atavin 2002 – Г. Е. Афанасьев, А. А. Атавин, *Что же такое хазарский погребальный обряд? (Проблемы материала, археологического анализа и интерпретации)*, în: В. Я. Петрухин, А. М. Федорчук (Редед.), *Хазары. Второй Международный коллоквиум*, Moscova, 2002, p. 14–16.

AH 1996 – *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue,* în: I. Fodor (ed.), Budapesta, 1996.

Auerbach, Ruff 2004 – B. M. Auerbach, C. B. Ruff, *Human body mass estimation: a comparison of "morphometric" and "mechanical" methods*, AJPA 125(4), 2004, p. 331–342. https://doi.org/10.1002/ajpa.20032

Balogh 2016 – Cs. Balogh, *Régészeti adatok a Duna–Tisza közi avarok történetéhez,* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6, Budapesta, 2016.

Bello, Andrews 2006 – S. Bello, P. Andrews, *The intrinsic pattern of preservation of human skeletons and its influence on the interpretation of funerary behaviours*, în: R. Gowland, C. Knüsel (eds.), *Social Archaeology of Funerary Remains*, Oxford, 2006, p. 1–13.

Bollók 2021 – Á. Bollók, *A Century of Gold. The Rise and Glory of the Avar Khaganate in the Carpathian Basin*, Budapesta, 2021.

Brather 2004 – S. Brather, *Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheim zur Merowingerzeit*, ZAM 32, 2004 (2005), p. 1–58.

Bräuer 1988 – G. Bräuer, *Osteometrie*, în: *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden biologie des menschen* (R. Knussmann *et alii*), Gustav Fischer, Stuttgart, 1988, p. 160–232.

Brooks, Suchey 1990 – S. Brooks, J. M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution 5(3), 1990, p. 227–238, https://doi.org/10.1007/BF02437238.

Brůžek *et alii* 2017 – J. Brůžek, F. Santos, B. Dutailly, P. Murail, E. Cunha, *Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology*, AJPA 164(2), 2017, p. 440–449, https://doi.org/10.1002/ajpa.23282.

Buckberry, Chamberlain 2002 – J. L. Buckberry, A. T. Chamberlain, *Age estimation from the auricular surface of the ilium: a revised method*, AJPA 119(3), 2002, p. 231–239, https://doi.org/10.1002/ajpa.10130.

Budinsky-Krička, Fettich 1973 – V. Budinsky-Krička, N. Fettich, *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin*, Archaelogica slovaca-Monographiae Instituti archaeologici nitriensis 2, Bratislava, 1973.

Buikstra, Ubelaker 1994 – J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History, organized by Jonathan Haas, Arkansas Archeological Survey, Fayetteville, AR, USA, 1994.

Curta 2021 – F. Curta, *The Long Sixth Century in Eastern Europe (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 72)*, Leiden – Boston, 2021.

Czeglédy, J. Harmatta 1946–1948 – K. Czeglédy, J. Harmatta, *Ibn Fadlän über die Bestattung bei den Wolga-Bulgaren*, ArchÉrt 75, 1946–1948, p. 352–363.

Csirke 2013 – O. Csirke, *Római kori halomsír Árpád-kori temetkezései Kemenesszentpéteren (Veszprém megye)*, în: L. Révész, M. Wolf (szerk.), *A honfoglalas kor kutatasanak legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. Születésnapjára*, Monográfiak a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3, Szeged, 2013, p. 69–82.

Damian *et alii* 2017 – O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Considerații arheologice preliminare*, MCA 13, 2017, p. 89–125.

Dupras, Schultz 2013 – T. L. Dupras, J. J. Schultz, *Taphonomic bone staining and color changes in forensic contexts*, in: J. Pokines, S. A. Symes (eds.), *Manual of forensic taphonomy*, Boca Raton, Florida, 2013, p. 315–340, https://doi.org/10.1201/b15424.

Effros 2003 – B. Effros, *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*, Berkeley – Los Angeles – London, 2003.

Facchini, Veschi 2004 – F. Facchini, S. Veschi, *Age determination on long bones in a skeletal subadults sample (b–12 years)*, Collegium Antropologicum 28(1), 2004, p. 89–98.

Fernández-Jalvo, Andrews 2016 – Y. Fernández-Jalvo, P. Andrews, *Atlas of taphonomic identifications. 1001+ images of fossil and recent mammal bone modification*, Dordrecht, 2016, https://doi.org/10.1007/978-94-017-7432-1.

Fiedler 1992 – U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Vol. I–II, UPA 11, Bonn, 1992.

Finnegan 1978 – M. Finnegan, *Non-metric variation of the infracranial skeleton*, JAnat 125(1), 1978, p. 23–37.

Focșa 2017 – M.-C. Focșa, *Târgul Câmpina la începutul epocii moderne: o analiză a reprezentărilor din harta Specht (1791)*, Historia Urbana 25, 2017, p. 141–157.

Frînculeasa *et alii* 2012 – A. Frînculeasa, B. Preda, O. Negrea, A. Soficaru, V. Dumitrașcu, M. Frînculeasa, *Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova*, MCA 8, 2012, p. 139–163.

Frînculeasa *et alii* 2018 – A. Frînculeasa, B. Preda, A. Simalcsik, O. Negrea, *Peisaje și contexte actuale: un tumul de pământ cercetat în localitatea Coada Izvorului, județul Prahova*, MCA 14, 2018, p. 77–99.

Frînculeasa *et alii* 2020 – A. Frînculeasa, R. Munteanu, D. Garvăn, C. Dinu, O. Negrea, B. Preda-Bălănică, L. Grigoraș, A. Simalcsik, L. Băjenaru, D. Cristea-Stan, F. Constantin, M. Petruneac, M. Focșăneanu, B. T. Sava, A. Dima, G. Sava, M. Ilie, *Turanici la Dunărea Inferioară - complexe cercetate recent în nordul Munteniei*, MCA 16, 2020, p. 199–228.

Frînculeasa *et alii* 2025 – A. Frînculeasa, D. Garvăn, G. Trohani, E. Rența, M. Mihon, C. Manailescu, O. Gâza, D. Pacesilă, A. Petre, E. Gáll, *Absolute dating of the Early/Pre-state Medieval date burial features in Muntenia (the 7th–14th century AD)*, ActaArchHung, 2025, sub tipar.

Hauser, De Stefano 1989 – G. Hauser, G. F. De Stefano, *Epigenetic variants of the human skull*, Schweizerbart, Stuttgart, 1989.

Hefner 2009 – J. T. Hefner, *Cranial nonmetric variation and estimating ancestry*, JFS 54(5), 2009, p. 985–995, https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2009.01118.x.

Hillson 2005 – S. Hillson, *Teeth*, 2nd ed., Cambridge University Press, New York, NY, USA, 2005, https://doi.org/10.1017/CBO9780511614477.

Gáll 2013 – E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetőői*, MHÁS 6, Szeged, 2013, Vol. I–II.

Gáll 2017 – E. Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region: 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica–Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 13, Paris – Budapesta, 2017.

Gáll 2019 – E. Gáll, *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció A korai magyar történelem egy régész szemszögéből (+Wanek F.: Az Erdélyi-medence sóelőfordulásairól)*, Budapesta, 2019.

Gáll 2020 – E. Gáll, *The state of the archaeological research of the 9th/10th–11th centuries in Moldavia (Romania). Some remarks on funerary places and stray finds in connection with axes*, în: A. Türk, A. D. O. Praem Budai, Л. В. Дергачёва, В. С. Синика, Р. А. Рабинович (ред./szerk.), *Первый Молдо–Венгеский археологический круглый стол, посвященнный вопросам раннего средневековья Восточной Европы. Кишинёв, 10–11 июня 2015. Акторы*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 18, 2020, p. 253–278.

Gáll 2023 – E. Gáll, *"Avars before Avars"? On the "first generation" of the conqueror population in the 6th century in the regions east of Tisza in the light of archaeological and 14C analyses*, Ziridava 37, 2023, p. 119–166.

Gáll, Măginean 2020 – E. Gáll, F. Mărginean, *Archaeological Discoveries linked to the "First generation" of the Avar Conquerors living east of the Tisa during the 6th–7th centuries. The grave cluster in Nădlac – site 1M*, Sprawozdania Archeologiczne 72(2), 2020, p. 373–407, https://doi.org/10.23858/SA/72.2020.2.1864

Ioniță 2005 – A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII,* București, 2005.

Ioniță 2019 – A. Ioniță, *Issues Regarding the Chronology of Turanic Graves from the Area between the Lower Danube, the Carpathians, and the Dniester, Dated to the 10th–13th Centuries*, în: F. Mărginean, I. Stanciu, K. László (eds.), *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results*, Orbis Medievalis 2, Cluj-Napoca, 2019, p. 121–176.

Khazanov 1994 – A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison, 1994.

Komar 2008 – A. B. Комар, *Древные венгры*, în A. Досымбаева (Ред.), *Евразиядағы турк мұрасы (Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв.),* Астана, 2008, p. 214–216.

Kradin 2016 – N. Kradin, *Nomads*, în: J. M. MacKenzie (ed.), *The Encyclopedia of Empire*, 2016, p. 1–6, https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe171.

Lăzărescu, Turcu 2013 – V.-A. Lăzărescu, V. Turcu, *Anotimpuri ale morții. Date despre o metodă arheologico-astronomică pentru studierea riturilor funerare antice*, AnB SN 21, 2013, p. 129–144.

Lőrinczy, Rácz 2014 – G. Lőrinczy, Zs. Rácz, *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári–Kashalom-dűlő kora avar kori temetkezései*, JAMÉ 56, 2014, p. 141–217.

Mann *et alii* 2016 – R. W. Mann, D. R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton*, IL, USA, 2016.

Mariotti *et alii* 2007 – V. Mariotti, F. Facchini, M. B. Belcastro, *The study of entheses: proposal of a standardised scoring method for twenty-three entheses of the postcranial skeleton*, Collegium Antropologicum 31(1), 2007, p. 291–313.

Martin 1928 – R. Martin, *Lehrbuch der anthropologie in systematischer darstellung mit: besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden; für studierende, ärzte und forschungsreisende*, band II (Kraniologie, Osteologie), Gustav Fischer, Jena, 1928, p. 579–1182.

Matei, Renţa 2023 – Gh. Matei, E. Renţa, *Necropola medievală timpurie de la Platonești, județul Ialomița (sec. VIII–X)*, Situri arheologice 8, Târgoviște, 2023.

Mărginean, Gáll 2022 – F. Mărginean, E. Gáll, *"The Outskirts of the Khagan". The First "Avar" Conquerors in the Lower Mureș in Light of The Graves from Pecica "Est/Smart Diesel": Archaeological and 14C Analyses*, Starinar 72, 2022, p. 267–300, https://doi.org/10.2298/STA2272267M.

Nikita, Karligkioti 2019 – E. Nikita, A. Karligkioti, *Basic guidelines for the excavation and study of human skeletal remains*, Version 1.0, The Cyprus Institute, Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center (STARC), Nicosia, 2019, https://repository.cyi.ac.cy/handle/CyI/1172.

Nițu *et alii* 1959 – A. Nițu, Em. Zaharia, D. Gh. Teodor, *Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni (r. Tg. Frumos, reg. Iași)*, MCA 6, 1959, p. 531–539.

Ortner 2003 – D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, 2nd ed., San Diego, CA, USA, 2003, https://doi.org/10.1016/B978-0-12-528628-2.X5037-6.

Philippsen 2013 – B. Philippsen, *The freshwater reservoir effect in radiocarbon dating*, Heritage Science 24, 2013, p. 1–19.

Pletneva 2003 – C. A. Плетнёва, *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XVIII вв)*, Воронеж, 2003.

Pohl 2018 – W. Pohl, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Ithaca – London, 2018.

Rashev 2008 – P. Рашев, *Българската езическа култура VII—IX век*, София, 2008.

Révész 2020 – L. Révész, *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*, MHÁS 13, Budapesta – Szeged, 2020.

Rösing *et alii* 2007 – F. W. Rösing, M. Graw, B. Marré, S. Ritz-Timme, M. A. Rothschild, K. Rötzscher, A. Schmeling, I. Schröder, G. Geserick, *Recommendations for the forensic diagnosis of sex and age from skeletons*, HOMO 58(1), 2007, p. 75–89. https://doi.org/10.1016/j.jchb.2005.07.002.

Ruff *et alii* 2012 – C. B. Ruff, B. M. Holt, M. Niskanen, V. Sladék, M. Berner, E. Garofalo, H. M. Garvin, M. Hora, H. Maijanen, S. Niinimäki, K. Salo, E. Schuplerová, D. Tompkins, *Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene*, AJPA 148(4), 2012, p. 601–617, https://doi.org/10.1002/ajpa.22087.

Scott *et alii* 2018 – G. R. Scott, C. G. Turner II, G. C. Townsend, M. Martinón-Torres, *Description and classification of permanent crown and root traits*, in: *The anthropology of modern human teeth: dental morphology and its variation in recent and fossil homo sapiens* (G.R. Scott *et alii*), 2nd ed., Cambridge, Cambridgeshire, 2018, p. 13–65, https://doi.org/10.1017/9781316795859.004.

Smith 1984 – B. H. Smith, *Patterns of molar wear in hunter-gatherers and agriculturalists*, AJPA 63(1), 1984, p. 39–56, https://doi.org/10.1002/ajpa.1330630107.

Spinei 1985 – V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Românii și turanicii*, Iași, 1985.

Stoodley 2000 – N. Stoodley, *From the cradle to the grave: age organization in the early Anglo-Saxon burial rite*, World Archaeology 31(3), 2000, p. 456–472.

Szenthe, Gáll 2022 – G. Szenthe, E. Gáll (with the contributions of B. Bajnóczi, A. Bárány, P. Barkóczy, N. Faragó, A. M. Horváth, A. Marcsik, V. Mozgai, E. H. Tóth, and B. Török), *The Early Medieval Cemetery at Hortobágy-Árkus. The Heritage of an Elite Group from the 8th–10th Century Northern Transtisza Region / Hortobágy-Árkus kora középkori temetője. Egy elit csoport hagyatéka a 8–10. századi Észak-Tiszántúlról,* ArchHung 52, Budapest, 2022.

Teodor 1978 – D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI. e. n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978.

Tomka 1975 – P. Tomka, *Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. A tájolás,* Arrabona 17, 1975, p. 5–90.

Turner II *et alii* 1991 – G. C. Turner II, C. R. Nichol, G. R. Scott, *Scoring procedures for key morphological traits of the permanent dentition: the Arizona State University Dental Anthropology System*, in: *Advances in dental anthropology* (M.A. Kelley, C.S. Larsen), Wiley-Liss, New York, 1991, p. 13–31.

Türk 2023 – A. Türk, *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem*, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 30, Budapesta – Szeged, 2023.

Türk *et alii* 2015 – A. Türk, G. Lőrinczy, A. Marcsik, *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4, Budapesta, 2015.

Ubelaker 1978 – D. H. Ubelaker, *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*, Aldine Publishing, Chicago, IL, USA, 1978.

Vasilescu *et alii* 2023 – T. Vasilescu, D. Sârbu, R. Băjenaru, *Raport de cercetare arheologică preventivă privind obiectivul Proiectare și execuție „Execuție Lucrări Autostrada Ploiești-Buzău, Lot 1 Ploiești – Mizil, km 0+000 – km 21+000". – Sit Cioceni Tumul, com. Dumbrava, jud. Prahova - beneficiar Compania Națională de Administrare a Infrastructurii Rutiere S.A*, București, 2023 (manuscris).

Visser 1998 – E. P. Visser, *Little waifs: estimating child body size from historic skeletal material*, IJO 8(6), 1998, p. 413–423, https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1212(199811/12)8:6<413::AID-OA430>3.0.CO;2-2.

White *et alii* 2012 – T. D. White, M. T. Black, P. A. Folkens, *Human osteology*, 3rd ed., Burlington, 2012, https://doi.org/10.1016/C2009-0-03221-8.

DATE NOI DESPRE CETATEA POENARI (JUD. ARGEȘ)

Adrian IONIȚĂ
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Academia Română, București, e-mail: aionita67@yahoo.com

In memoriam Gheorghe I. Cantacuzino (1937–2019)

***Keywords**: fortress, 14th–16th centuries, donjon tower, ceramics, nails, arrowhead, gold coin*
***Abstract**: Poenari Fortress is the most impressive monument of medieval military architecture in Wallachia, with an exceptional position, located on a rocky peak with steep slopes, rising above the valley of the Argeș River. The initial core of the fortification is a tower (donjon) of approximately square plan, which was later surrounded by a courtyard flanked by semi-circular towers. The structural difference between the two construction phases is obvious and is often noted – the square tower was built entirely of stone, while both the curtain walls and the semi-circular towers were built of stone and brick. The two main construction phases archaeologically revealed during the extensive excavations of 1968–1970, when the first restoration of the monument was carried out, were dated to the first half of the 14th century and the middle of the 15th century. In the second half of the 16th century, the fortification ceased to be functional. In November 2023, a new renovation project of the fortress was carried out, and a short archaeological campaign was conducted, focusing only on the interior of the donjon, the oldest part of the fortification. This excavation, although extremely limited and complicated by many factors, allowed several observations that completed the data known from the earlier research. In the central southern part of the tower, a roughly quadrangular pit was discovered, neatly carved into the native rock on which the tower was built. In its filling were found two ceramic fragments, two iron nails, an arrowhead, and a gold coin, issued by Johannes of Hunyadi in 1446. Inside the tower, 18 ceramic fragments, three nails and 22 animal bones were also found. The presence of the gold coin at the Poenari fortress has a special significance, the complex carved into the rock in the keep tower could be considered a hiding place. This confirms the hypothesis, based on 1509 foreign source, that Poenari fortress served as a storage place for the royal treasure or part of it.*

***Cuvinte-cheie**: cetate, secolele XIV–XVI, turn donjon, ceramică, cuie, vârf de săgeată, monedă de aur*
***Rezumat**: Cetatea Poenari este cel mai impresionant monument de arhitectură militară medievală din Țara Românească, beneficiind de o poziție de excepție, pe un vârf stâncos cu pante abrupte, care se înalță deasupra văii râului Argeș. Nucleul inițial al fortificației îl constituie un turn (donjon), de plan aproximativ pătrat, înconjurat, într-o etapă ulterioară, de o curtină flancată de turnuri semicirculare. Deosebirea structurală între cele două faze constructive este evidentă, fiind remarcată în dese rânduri – turnul pătrat a fost clădit numai din piatră, în vreme ce, pentru curtine și turnurile semicirculare, s-a utilizat atât piatra, cât, mai ales, cărămida. Cele două faze constructive principale, identificate arheologic în urma săpăturilor extinse din anii 1968–1970, când s-a realizat și prima restaurare a monumentului, au fost datate în prima jumătate a secolului al XIV-lea, respectiv la mijlocul secolului al XV-lea, în cea de-a doua parte a veacului al XVI-lea fortificația pierzându-și funcționalitatea. Cu ocazia derulării unui nou proiect de renovare a cetății, în noiembrie 2023, s-a desfășurat o scurtă campanie arheologică, care a vizat doar interiorul turnului donjon, partea cea mai veche a fortificației. Această săpătură, deși extrem de limitată și condiționată de numeroși factori, a permis obținerea mai multor observații, în completarea datelor cunoscute din vechile cercetări. În partea central sudică a turnului, s-a descoperit o groapă de formă aproximativ patrulateră, cioplită îngrijit în stânca nativă pe care s-a zidit turnul. În umplutura acesteia s-au găsit două fragmente ceramice, două cuie de fier, un vârf de săgeată și o monedă de aur, emisă de Iancu de Hunedoara în anul 1446. În interiorul turnului au mai fost descoperite: 18 fragmente ceramice, trei cuie și 22 de oase de animale. Prezența monedei de aur la cetatea Poenari are o semnificație aparte, sugerând rolul de tainiță pentru complexul cioplit în stâncă din turnul donjon. Se confirmă astfel ipoteza, bazată pe mențiunea unui izvor străin din anul 1509, potrivit căruia cetatea Poenari a servit ca loc de depozitare a tezaurului domnesc sau a unei părți a acestuia.*

Cetatea Poenari se situează în regiunea muntoasă din nordul județului Argeș, la aproximativ 2 km nord de satul Căpățânenii Ungureni (com. Arefu), la 4 km sud de barajul Vidraru și la 27 km nord de Municipiul Curtea de Argeș (Fig. 1/1).

Învăluită într-un aer de legendă, Cetatea Poenari este cel mai impresionant monument de arhitectură militară medievală din Țara Românească, beneficiind de o poziție de excepție, pe un vârf stâncos cu pante abrupte, la aproximativ 800 m altitudine. Singurul acces la acest vârf, înconjurat pe trei părți de râul Argeș, îl constituie o creastă/șa îngustă, care îl leagă de muntele învecinat[1]. Locul este deosebit de pitoresc, dar tot atât de greu accesibil, oferind o remarcabilă protecție naturală cetății de pe stâncă. Această creastă muntoasă a fost întărită ingenios, în funcție de configurația terenului, cu elemente zidite, rezultând o fortificație aproape inexpugnabilă.

Nucleul inițial al fortificației îl constituie un turn (donjon), de plan aproximativ pătrat, cu laturile măsurate la exterior de peste 8,00 m și ziduri groase de circa 2,00 m. Într-o etapă ulterioară, turnul pătrat a fost înconjurat de o curtină de dimensiuni mari (lungime 60 m, lățime 10–15 m), urmărind configurația alungită a crestei pe direcția V–E. Incinta a fost prevăzută cu turnuri semicirculare, dintre care se mai păstrează astăzi doar trei. În colțul de nord-vest, lângă turnul donjon, se afla un turn mare semicircular, care îndeplinea rolul de turn de poartă, intrarea propriu-zisă în cetate făcându-se printr-o deschidere îngustă și boltită. În imediata apropiere, în colțul de sud-vest, se afla un altul, semicircular, cu dimensiuni mai mici. Alte două turnuri, asemănătoare, se păstrează în partea sudică a cetății, unul în colțul de sud-est, celălalt aproximativ la mijlocul curtinei sudice. Foarte probabil, a mai existat un turn similar și în partea de nord-est, dar partea nordică a stâncii, pe care era clădită cetatea, s-a prăbușit din vechime[2], pe acea latură mai păstrându-se resturile unei cisterne pentru apă. În interior se mai aflau câteva ziduri, dintre care unul, adosat turnului pătrat, în apropierea colțului de sud-est, ca o continuare a laturii sudice, se îndrepta către NE, putând fi surprins doar până la porțiunea prăbușită, iar un altul, scurt, oblic, lega acest zid de curtina nordică, delimitând un spațiu aproximativ trapezoidal între acestea și latura estică a turnului donjon. Alte două ziduri, formând un unghi drept, se aflau în relație cu zidul sudic de incintă, dintre cele două turnuri semicirculare, în jumătatea estică a cetății. În afara acestor două etape constructive majore, cetatea a mai suferit reparații și transformări de mai mică importanță, așa cum sunt, de pildă, și ultimele două ziduri descrise mai sus sau deschiderile cu rol de tragere de la unul dintre turnurile semicirculare. Accesul către cetatea aflată pe stâncă se făcea pe un drum susținut de un zid de sprijin, care ocolea fortificația în zona ei de vest și nord-vest, ajungând la turnul semicircular de nord-vest, unde se afla singura intrare, deschiderea fiind spre nord, în apropierea turnului donjon, după cum am mai amintit (Fig. 2/1).

Deosebirea structurală a celor două faze constructive este evidentă, fiind remarcată în dese rânduri – turnul pătrat a fost clădit numai din piatră, în vreme ce pentru curtine și turnurile semicirculare s-a utilizat atât piatra, cât și, mai ales, cărămida. În plus, turnul pătrat nu se leagă constructiv de restul zidurilor cetății. Cele două etape constructive principale, identificate arheologic, au fost datate în prima jumătate a secolului al XIV-lea, respectiv la mijlocul secolului al XV-lea, în cea de-a doua parte a veacului al XVI-lea fortificația încetându-și funcționarea[3] (Fig. 1/3).

Conform surselor scrise, cetatea, construită în două etape principale în cheile Argeșului, este cunoscută, cel mai adesea, sub numele de „Cetatea lui Țepeș Vodă", denumirea avându-și originea în tradiția istorică, a cărei primă mențiune se află în cronica Țării Românești de la sfârșitul secolului al XVII-lea[4]. Cea de-a doua fază constructivă, și cea mai amplă, ar corespunde acestei tradiții, mai ales că lipsesc și mențiunile documentare ale cetății, anterioare celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Prima atestare este din anul 1481, fiind amintit „Ratea, pârcălab al Poenarilor"[5], într-un document emis de Basarab (IV) cel Tânăr (Țepeluș) (1477–1482). Pentru scurt timp, în vremea domniei lui Radu de la Afumați (1522–1529), cetatea Poenari a fost cedată Ungariei, în schimbul posesiunilor Vințu de Jos și Vurpăr din Transilvania[6]. După pierderea posesiunilor transilvănene, ca urmare a morții lui Radu de la Afumați, cetatea revine la Țara Românească, fără a se cunoaște o dată exactă a acestui fapt. Cert este că, în timpul domniei lui Vlad Vintilă (1532–1535), în documente emise în cursul anilor 1534–1535, apar din nou pârcălabi ai cetății – „Jupan Diicul și Stan, mari pârcălabi ai cetății Poenari"[7] și „Jupan Drăghici, mare pârcălab al cetății Poenari"[8]. În deceniile patru și cinci ale secolului al XVI-lea, numele cetății mai figurează și în alte surse, cum ar fi socotelile orașului Brașov, unde este amintit „Neagu de Poenari"[9], precum și în scrierile lui Anton Verancsics[10] – asupra cărora nu este cazul să insistăm. Tot atunci începea și decăderea ca importanță a cetății, marcată de deposedarea sa de satele ce-i aparțineau, „Poenarii și Cheianii și Căpățânenii cu tot hotarul", care au fost dăruite de voievodul Radu Paisie (1534–1544) vistiernicului său

[1] Pentru a ajunge astăzi la cetate, a fost amenajată o cale cu aproximativ 1500 de trepte, care pornește din DN 7C (Transfăgărășan), de la marginea terenului pe care se află în prezent Campingul „Dracula" și în vecinătatea uzinei electrice aparținând de Hidroelectrica SA.

[2] Potrivit mărturiilor unor localnici, aceasta s-ar fi prăbușit, în urma unui cutremur, în anul 1915 (Cantacuzino 1971a, p. 212).

[3] Monumentul a fost cercetat arheologic destul de extins de către Gheorghe I. Cantacuzino, în perioada 1968–1970, tot atunci realizându-se și prima restaurare a cetății de către Direcția Monumentelor Istorice.

[4] *Istoria Țării Românești 1290–1690*, p. 4, 205.

[5] *DRH B, vol. I*, p. 286–287.

[6] Lapedatu 1909, p. 40–44; *Călători, vol. II*, p. 33–34.

[7] *DRH B, vol. III*, p. 287, 289, 295.

[8] *DRH B, vol. III*, p. 308, 313, 329.

[9] „Nago de Ponayra" la 15 mai 1530 (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Bd. II*, p. 227); „Nagoy de Poynayr" la 8 ianuarie 1542 și „Nago de Ponaÿrs" în 1543 (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Bd. III*, p. 188, 242); vezi și: Lapedatu 1910, p. 184.

[10] *Călători străini*, I, 1968, p. 404, nota 57.

Radu, cândva în anii 1542–1543[11]. Se pare că, în timpul lui Mircea Ciobanul (1545–1552, 1553–1554, 1558–1559), cele trei sate revin domniei, redevenind ale cetății, ca o consecință a pribegiei în Transilvania a vistiernicului Radu[12]. Documentul din anul 1545, prin care Mircea Ciobanul întărea locuitorilor din Hareș (azi Arefu) vechile hotare ale satului, care fuseseră cotropite „dă satul cetății Poenarul, dă Căpățâneni și dă Cheeni”[13], indică explicit proveniența numelui cetății de la satul Poenari (azi Poienari), aflat la 6 km sud față de aceasta. Menționarea împreună a celor trei sate[14], ca obiect de danie, în mai multe acte din secolul al XVI-lea, sugerează că toate făceau parte din domeniul care deservea cetatea, deși doar pentru satul Poenari se specifică în mod explicit această legătură. Ultima mențiune a cetății în hrisoavele domnești este din vremea lui Petru cel Tânăr (1559–1568), în anul 1560, când este pomenit „jupan Milco, pârcălab al cetății Poenari”[15]. La scurt timp după aceasta, foarte probabil, la presiunile exercitate de Imperiul Otoman, cetatea a fost abandonată, poate și distrusă parțial, căzând treptat în uitare.

Toponimul „Poinar” – cu referire la cetate – figurează și în câteva izvoare cartografice privitoare la țările dunărene, cum sunt hărțile lui Giacomo Gastaldi, tipărite la Veneția, în anii 1546, 1559, 1566, sau Antwerpen, în anul 1584, și harta lui Giacomo Franco, apărută la Veneția, fără precizarea anului[16]. Mențiuni cartografice din secolul al XVII-lea nu se mai cunosc, o dovadă în plus că fortificația își încetase funcționalitatea.

Mai târziu, ajunsă în stare de ruină, ea este pomenită ca fiind „Cetatea lui Negru Vodă”, provenind din tradiția populară, mai nouă însă decât cea care leagă cetatea de numele lui Vlad Țepeș, preluată și de către unii călători străini în secolele XVIII–XIX[17]. O asemenea atribuire, cu aer de legendă, ar avea justificare istorică, în cel mai bun caz greu de dovedit, pentru turnul donjon. Tot cu acest nume reapare și în izvoarele cartografice, pe hărțile militare austriece, începând cu ultima treime a secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea[18] (Fig. 1/2).

Săpăturile arheologice preventive din anul 2023 s-au desfășurat în turnul donjon al cetății – partea cea mai veche a monumentului, fiind condiționate de mai mulți factori, pe de o parte necesitățile proiectului, pe de altă parte condițiile meteorologice ale lunii noiembrie[19]. În același timp, a trebuit să ținem seama de faptul că, la restaurarea precedentă, din anii 1968–1970, intervențiile constructorului au perturbat destul de mult contextul arheologic. De asemenea, partea de sud a turnului a fost deja cercetată din punct de vedere arheologic printr-o secțiune (S.VIIIa/1970, cu dimensiunile de 4,40 × 1,50 m, acoperind aproximativ 1/3 din suprafața turnului)[20], limitându-se practic șansa de a descoperi lucruri noi. Cu toate acestea, rezultatele nu sunt neglijabile, servind atât scopurilor cunoașterii arheologice a monumentului, cât și proiectului constructiv actual.

Turnul este o construcție de plan aproximativ pătrat, cu ziduri groase de circa 2,00 m, doar latura sudică având 1,80 m. Dimensiunile exterioare sunt: 8,35 m (la N) × 8,40 (la S) × 8,40 m (la E) × 8,30 m (la V); în interior, laturile, oarecum neregulate, sunt de: 4,35 m (la N) × 4,40 m (la S) × 4,45 m (la E) × 4,50 m (la V). Donjonul a avut trei niveluri, după cum indică golurile, vizibile în ziduri, constituind urmele grinzilor de lemn care sprijineau planșeele din același material. Nivelul inferior (-3,70 m), unde s-au desfășurat săpăturile, nu comunica cu exteriorul, accesul făcându-se de la nivelul al doilea, prin intermediul unei scări, probabil mobile. Intrarea, înaltă de circa 1,70 m, mai îngustă la exterior (circa 1,20 m) și evazată către interior (circa 1,60 m), se află pe latura estică, pornind de lângă colțul sud-estic al turnului. Pragul acestei intrări este considerat nivelul W ± 0 în interiorul cetății (Fig. 2/2–3). Pe peretele sudic al nivelului, cel cu intrarea în turn, se mai află o deschidere îngustă, cu rol de gură de tragere.

În consecință, săpăturile care fac subiectul acestui articol s-au concentrat în partea de nord a turnului. Au fost proiectate inițial două casete, cu dimensiunile de 2,00 × 2,00 m – C.1 în colțul de NV al turnului și C.2 în colțul de NE, cu un martor stratigrafic lat de 0,35 m între ele, care ulterior a fost desființat (Fig. 3). După efectuarea acestora, săpătura a fost extinsă cu 0,80 m către sud, pe toată suprafața turnului (Fig. 4/1), apropiindu-ne în felul acesta la circa 0,10–0,15 m de secțiunea practicată în anul 1970.

Depunerile din interiorul turnului, până la stânca nativă, au avut o grosime de circa 0,25–0,30 m și constau din pământ maroniu-roșcat, resturi de piatră, mortar, cărămizi, argilă și nisip, provenit de la suportul pavimentului refăcut la restaurarea precedentă (Fig. 3/2, 5–6). Aceste depuneri au fost, în cea mai mare parte, grav afectate, datorându-și compoziția și grosimea lucrărilor de restaurare din anii

[11] *DRH B, vol. IV*, p. 166.

[12] Acest fapt rezultă dintr-un document din anul 1585, când cetatea nu mai funcționa, prin care Mihnea al II-lea Turcitul (1577–1583, 1585–1591) dăruia cele trei sate Mânăstirii Vierăș (*DIR B veac. XVI, vol. V*, p. 210–211).

[13] *DRH B, vol. IV*, p. 211, și *DIR B veac. XVI, vol. II*, p. 336, unde este datat în anul 1546.

[14] Sub numele de Cheeni, care semnifică „satul din cheile Argeșului”, a fost desemnat inițial satul Corbeni, ai cărui locuitori proveneau din Corbii de Piatră, așezare aflată pe valea Râului Doamnei, evitându-se astfel o posibilă dublare a numelui.

[15] *DRH B, vol. V*, p. 221–222.

[16] Cantacuzino 1971, p. 270, nota 47, cu comentariile privind aceste surse. Pentru activitatea prolifică de cartograf a lui Giacomo (Iacobo) Gastaldi (Castaldi), vezi și Popescu-Spineni 1978, p. 136.

[17] Sulzer 1781, p. 337.

[18] *Moldawier Wallachisch Militär Regiment* – prima ridicare topografică, 1773–1774; așa-numita hartă Specht, 1790; a treia ridicare topografică, a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

[19] Cercetările s-au desfășurat în luna noiembrie 2023 și au fost prilejuite de un nou proiect de punere în valoare a cetății, intitulat „Conservarea și consolidarea cetății Poenari”, planificat inițial pe durata a doi ani (2022–2023). Săpătura a vizat doar turnul donjon, întrucât urma să se construiască o scară fixă pentru accesul în interiorul acestuia și să fie înlocuit pavimentul actual (pus la restaurarea din anul 1970), ca ultimă etapă de renovare a monumentului.

[20] Din păcate, stratigrafia acestei secțiuni nu a fost ilustrată ori descrisă amănunțit în niciuna dintre publicațiile dedicate cercetărilor arheologice de la Poenari.

1968–1970[21]. Cu acea ocazie, se pare că turnul a fost golit aproape în totalitate[22], afirmație sugerată de faptul că puținele materiale medievale rămase în solul răvășit de pe fundul turnului erau asociate cu obiecte contemporane (capace de sticlă, cioburi de sticlă, monede). O parte din pământul care a constituit umplutura veche a turnului a fost evacuată (împreună cu molozul din dărâmătura zidurilor, vechiul paviment din cărămizi și diverse alte resturi), iar o alta a fost reutilizată pentru ridicarea nivelului de călcare, fiind reașezată pe stâncă, în completare cu un strat de nisip, peste care se afla pavimentul de cărămizi. Materialele medievale pe care le-am mai găsit se aflau fie în pământul refolosit, fie în cel rămas printre denivelările stâncii, după cum vom arăta mai jos.

Ca observație principală se confirmă faptul că turnul a fost construit direct pe stânca nativă, din piatră brută legată cu mortar var-nisip gălbui, de bună calitate. Aceasta nu este plană, având denivelări chiar și de 10–15 cm. Aproape pe toată suprafața cercetată s-au înregistrat urme de foc, stânca nativă fiind înnegrită, existând în continuare chiar și fragmente de cărbune de la lemnul ars (Fig. 3/1, 4–6). Această realitate era necunoscută până acum, urmele puternice de foc putând avea mai multe explicații. Prima ar fi arderea vegetației pentru curățarea terenului, înainte de construirea turnului, iar cea de-a doua, că turnul ar fi avut, în prima fază, o podea de lemn, care a ars la un moment dat. Este exclus ca urmele de foc să provină de la grinzile carbonizate care susținuseră planșeele nivelurilor superioare, cercetările anterioare menționând prezența în interiorul turnului a unor asemenea resturi, alături de mult moloz și cărămizi sparte, dar nu direct pe stâncă, ci peste pavimentul de cărămidă amenajat în jurul mijlocului secolului al XV-lea[23].

S-au observat, de asemenea, crăpături în stânca nativă, care pot conduce la producerea de fisuri în zidurile turnului (după cum s-a și întâmplat deja în câteva locuri). La colțul de NV al turnului, la joncțiunea laturii de nord cu cea de vest, s-a constatat un rost în zidărie de aproximativ 0,10 m (Fig. 3/3), accentuat în timp, probabil, și de fisura constatată în partea de nord-vest a stâncii pe care s-a clădit turnul. Acesta este, se pare, și motivul pentru care latura interioară de vest a turnului este și cea mai lungă (circa 4,50 m).

În partea central sudică a turnului, la 1,30 m față de latura sudică, 2,10 m față de cea nordică, 1,60 m față de cea vestică și 2,00 m față de latura estică, s-a descoperit o groapă, de formă aproximativ patrulateră, cu laturile de 0,80 m (la N) × 0,60 m (la S) × 0,55 m (la E) × 0,80 m (la V). Groapa, cioplită îngrijit în stâncă, cu pereții drepți, avea adâncimi diferite, partea nordică măsurând circa 0,27 m de la nivelul stâncii (0,57 m de la nivelul de călcare în turn; 4,27 m de la nivelul considerat W ± 0 intrarea în turn), iar partea sudică fiind adâncă de aproximativ 0,40 m de la nivelul stâncii (0,70 m de la nivelul de călcare în turn; 4,40 m de la nivelul considerat W ± 0 intrarea în turn) (Fig. 4; 5/1; 6/2). Laturile și adâncimile inegale ale gropii se datorează modului în care s-a spart stânca în momentul cioplirii acesteia, intenția vădită fiind obținerea unui patrulater regulat (pătrat), cu laturi relativ egale (de circa 0,80 m). Umplutura gropii consta din același sol, în partea superioară a acesteia găsindu-se și 15 cărămizi, cu resturi de mortar pe ambele părți. A fost descoperit și un bolovan de dimensiuni mari (vizibil în Fig. 4/1), despre care nu putem afirma că se afla întâmplător acolo (oricum în poziție secundară) sau că a făcut parte din structura inițială a complexului, ca un fel de capac.

Cărămizile mai sus menționate sunt ușor neregulate, având dimensiuni de 24/25 × 15–16/17 × 4/4,5 cm (Fig. 12/2a–c), asemănându-se cu cele din zidurile ridicate în veacul al XV-lea. Foarte probabil, cu ocazia primei restaurări a cetății, s-a constatat, în timpul lucrărilor de nivelare în turn, că pământul se lasă în zona gropii (a cărei existență era necunoscută atunci) și s-a decis solidificarea umpluturii acesteia, prin punerea unor cărămizi din molozul aflat în turn și a pietrei amintite. Deși s-a constatat, în cadrul cercetărilor arheologice anterioare, faptul că, la mijlocul secolului al XV-lea, turnurile nou construite, dar și turnul donjon, au fost pardosite cu cărămizi dreptunghiulare[24], cele găsite în umplutura gropii nu pot proveni de la vechiul paviment, după cum inițial eram tentați să credem, deoarece nu prezintă urme de tocire și au mortar destul de consistent pe toate părțile. Aceasta dovedește că au fost utilizate la zidărie; ele provin fie de la construirea ori reparația curtinelor și a turnurilor semicirculare, fie din dărâmăturile părții superioare a turnului donjon. Există indicii arheologice că turnul ar fi suferit modificări la ultimul nivel, poate chiar o supraînălțare cu încă un etaj, odată cu extinderea cetății în secolul al XV-lea sau, mai probabil,

[21] Depunerile existente în cetate în timpul cercetărilor arheologice de atunci aveau grosimi de circa 0,70–0,80 m, peste care se aflau mari cantități de moloz (de până la 4 m) provenind din dărâmăturile zidurilor. Stratigrafia generală înregistrată cu acea ocazie se prezenta astfel: pământ negru-cenușiu (humus pe stâncă), pământ nisipos cu multă piatră spartă, pământ negru-cenușiu cu urme de moloz, nivelare cu piatră și pământ, pământ cenușiu-castaniu cu urme de moloz, pământ negru-cenușiu cu piatră și cărămidă spartă, dărâmătură (Cantacuzino 1971, p. 275, fig. 6–7; 285, fig. 15–16).

[22] După cum am mai menționat, nu există o situație stratigrafică în turn clar descrisă ori ilustrată a secțiunii arheologice efectuate înaintea lucrărilor de restaurare. Conform informațiilor disparate, rezultă că peste pavimentul de cărămizi dreptunghiulare (amenajat în jurul mijlocului secolului al XV-lea) se afla o depunere de 20–25 cm de pământ, ulterioară părăsirii cetății, conținând materiale (ceramică și cahle) databile în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, peste care era un strat masiv de dărâmătură (cu o grosime de aproximativ 2 m de la paviment), conținând moloz, cărămizi, resturi de bârne carbonizate, care susținuseră planșeele de lemn și cărămizi hexagonale de la un alt paviment (Cantacuzino 1971, p. 276, 278, 284; Cantacuzino 1971a, p. 212–213). Nu se precizează ce se afla sub pavimentul de cărămizi dreptunghiulare, grosimea până la stâncă a stratului de dedesubt, compoziția și materialele conținute, exceptând prezența unor cuie de șindrilă. Asupra acestor aspecte vom mai reveni pe parcurs cu citarea exactă a textelor de proveniență a informațiilor și cu unele comentarii desprinse din observațiile noastre.

[23] Cantacuzino 1971a, p. 213.

[24] Cantacuzino 1971, p. 276.

în prima parte a veacului următor, la această operațiune întrebuințându-se și cărămizi. Cantitatea mare de diverse cărămizi, inclusiv cu rol decorativ[25], găsite în vechile săpături, sugerează o intervenție constructivă importantă la partea superioară, în prezent inexistentă, a vechiului turn donjon, zidit inițial doar din piatră.

În turnul donjon au fost găsite două feluri de cărămizi utilizate pentru pardoseli – cărămizi dreptunghiulare, ca în turnurile semicirculare, și hexagonale[26] (Fig. 12/1a–c), prezente doar aici, ceea ce ar indica două etape de amenajare. Autorul vechilor săpături considera că, prin cantitatea mare și locul descoperirii, cărămizile hexagonale ar fi provenit de la o pardoseală aflată la nivelul intrării în turn, susținută de grinzi de lemn și scânduri, deși pare mai greu de imaginat[27]. O asemenea soluție tehnică este dificil de acceptat, în primul rând din cauza încărcării excesive a planșeului de lemn cu o greutate mare, la care se adăuga și greutatea persoanelor și a mobilierului din turn. În al doilea rând, cele două materiale sunt incompatibile din punct de vedere termic, astfel încât umezeala acumulată de cărămizi ar fi dus rapid la putrezirea planșeului de lemn. În plus, din cauza durității suportului lemnos, cărămizile ar fi crăpat mult mai repede la interacțiunea fizică cu corpurile grele aflate deasupra. Toate acestea erau știute fără îndoială și de către meșterii medievali. De altfel, nici nu se cunosc analogii pentru pardoseli de cărămidă peste planșee de lemn, fie că sunt complicat de identificat arheologic în molozul prăbușit din interiorul diverselor turnuri medievale, fie că această chestiune nu a atras prea mult atenția specialiștilor.

Pornind de la datele arheologice de care dispunem, unele presupuneri pot fi, totuși, făcute. Poate că nu tot nivelul al doilea a fost pardosit cu cărămizi peste planșeul de lemn, ci doar o zonă mai mică, în care se afla o instalație de încălzit. În molozul din turn au fost găsite mai multe cahle și discuri ornamentale, smălțuite și nesmălțuite, indicând existența unei sobe[28], dar nu și nivelul pe care se aflase. Judecând însă după numărul mare al cărămizilor descoperite, pare să fi fost o suprafață mai întinsă decât cea necesară instalației de încălzit. Oricum, ipoteza prezenței unei sobe având un suport din cărămizi hexagonale nu poate fi ignorată total[29]. Mult mai probabil însă, este ca etajul superior, adăugat odată cu extinderea cetății sau, mai degrabă, cu ocazia modificărilor operate în prima parte a secolului al XVI-lea, să fi fost sprijinit pe o boltă de cărămizi, podeaua acestuia fiind pardosită cu cărămizi hexagonale. Tot pe acest nivel pare să se fi aflat și soba, ale cărei resturi au fost găsite în dărâmătura din turn. O nouă etapă de amenajare a turnului, ulterioară mijlocului secolului al XV-lea, ar explica prezența a două tipuri de pavaje, cărămizile hexagonale fiind utilizate pentru amenajarea pardoselilor începând cu secolul al XVI-lea[30]. Pentru ipoteza existenței unei bolți zidite ar mai pleda și grosimea mare a stratului de dărâmătură aflat în interiorul turnului, care conținea moloz cu cărămizi de construcție și hexagonale.

Din acest complex, a cărui umplutură a fost evident parțial perturbată de lucrările de restaurare din anul 1970, provin: un vârf de săgeată, două cuie, două fragmente ceramice, o monedă (Fig. 5) și câteva oase de animale. Pe baza acestora nu se poate proba existența complexului în prima etapă de funcționare a turnului donjon, dar nici nu poate fi exclusă. Dacă groapa a existat, este de presupus că a fost curățată cu ocazia punerii pavimentului de cărămidă sau, oricum, amenajată cu acea ocazie și nu mai târziu. Asupra rolului pe care l-a avut această groapă/casetă ne vom pronunța mai jos.

Materialele descoperite în turnul donjon sunt foarte puține și constau în 18 fragmente ceramice, un vârf de săgeată de fier cu tub de înmănușare, cinci cuie de fier, o monedă și 22 de oase de animale.

Vasele ceramice aparțin categoriei uzuale și sunt foarte fragmentate, forma acestora fiind greu de identificat cu precizie. S-au putut distinge trei funduri de oală (Fig. 7/5–6; 8/5–6), o buză dreaptă, decorată cu cinci caneluri, de la o oală cu gât înalt[31] (Fig. 7/1; 8/1), și o toartă (Fig. 7/2; 8/2). Celelalte fragmente sunt din zona burților vaselor (Fig. 7/4; 8/4; 9; 10), unul singur având ca decor o canelură superficială (Fig. 9/18; 10/18). Toate fragmentele provin de la vase lucrate la roata cu turație rapidă, având în general pereții subțiri, pe un fund observându-se foarte clar urmele șnurului cu care a fost desprins de pe roată (Fig. 8/6). Pasta este în general omogenă, cu nisip fin ori foarte fin și mica în compoziție, arderea fiind oxidantă, în câteva cazuri incomplet. Culorile variază de la cărămiziu roșcat la brun și gălbui, trei fragmente având pete negre sau brun închis de la arderea secundară (Fig. 8/3; 10/10, 13). Aceleași caracteristici au fost constatate și pe fragmentele ceramice descoperite în timpul vechilor cercetări, în cantitate mai mare însă, ceea ce a permis și stabilirea unor

[25] Pe lângă cărămizile utilizate la construcție și paviment, s-au mai găsit cărămizi cu vârful ascuțit, provenind probabil de la o cornișă cu zimți și câteva cărămizi în formă de segment de cerc, toate dovedind atenția specială acordată turnului pătrat (Cantacuzino 1971, p. 279).

[26] Cărămizile hexagonale au laturile de 13 cm și grosimea de 5 cm și au urme de mortar pe o parte (conform observațiilor asupra singurului exemplar păstrat la Muzeul Municipal din Curtea de Argeș).

[27] Cantacuzino 1971, p. 276, 278. Ulterior, prezența unor pardoseli din cărămizi hexagonale peste planșeele de lemn, de la nivelurile doi și trei ale turnului, a fost acceptată, se pare, fără rezerve (Cantacuzino 2001, p. 149).

[28] Cantacuzino 1971a, p. 212–213.

[29] O platformă de cărămizi (dreptunghiulare), cu scopul de a susține o sobă, s-a descoperit, de exemplu, în turnul de sud-est al cetății (Cantacuzino 1971, p. 276).

[30] Pavimente din cărămizi hexagonale, de dimensiuni variabile (cu latura între 10 și 16 cm), datate în secolul al XVI-lea, au mai fost descoperite la mai multe biserici din Târgoviște: „Sf. Ioan", Stelea Veche (Biserica III), Biserica Roșie, „Sfinții Împărați Constantin și Elena" (Diaconescu 2009, p. 45, 51–54, 57–58, 61), „Paraclis" – Curtea Domnească, Mânăstirea Viforâta (com. Aninoasa, jud. Dâmbovița) (informație de la dr. Florin Gabriel Petrică, căruia îi mulțumesc și pe această cale); Mânăstirea Valea (jud. Argeș) (Cristocea *et alii* 2014, p. 20).

[31] Astfel de buze de oale au mai fost găsite în cetate, fiind datate, pe baza analogiilor (Curtea de Argeș, Zimnicea, Coconi, Frumoasa, Bragadiru, Străulești-Măicănești), în ultima parte a veacului al XIV-lea și la începutul secolului al XV-lea (Cantacuzino 1971, p. 281–282, fig. 12/9–10, 20).

forme[32]. După caracteristicile descrise mai sus, puținele fragmente găsite recent aparțin, în bună parte, celei de-a doua etape de funcționare a cetății – din jurul mijlocului veacului al XV-lea și până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Un alt argument pentru această încadrare ar fi acela că, în a doua etapă de construcție a cetății, în toate turnurile, inclusiv în vechiul donjon, după cum am mai menționat, a fost pus paviment din cărămizi; or, este de presupus că, în vederea acestei operațiuni, terenul a fost curățat, măcar în mare parte, dacă nu în totalitate, de depunerile anterioare.

Vârful de săgeată, cu o lungime totală de 4,8 cm, are partea activă piramidal alungită (2,2 cm), continuată cu un tub de înmănușare, sub forma unui con (Fig. 5/3; 11/24). Dimensiunile reduse și aspectul general conic al vârfului indică apartenența acestuia la un subtip mai rar întâlnit[33]. Absența aripioarelor (element comun, de diverse forme, pentru majoritatea tipurilor de vârfuri de săgeți) făcea ca vârful să pătrundă mai adânc printre inelele din alcătuirea cămășilor de zale, asemănător oarecum bolțurilor de arbaletă (mai masive și, evident, mai grele decât vârful găsit de noi). Vârful a fost găsit în umplutura gropii cioplite în stâncă, ceea ce i-ar conferi o datare similară cu a celorlalte materiale din complex (fragmente ceramice, cuie, monedă), deși prototipul pare ceva mai timpuriu. La cetate, în săpăturile anterioare, s-a mai găsit un singur vârf de săgeată, tot cu tub de înmănușare, dar cu partea activă foliformă[34].

Cuiele sunt de două feluri – fără cap proeminent de batere și cu cap circular-oval de batere. Din prima categorie fac parte două exemplare. Primul are o lungime de 8,5 cm, tija dreptunghiulară în secțiune, cu capătul bătut ușor într-o parte și este foarte ascuțit (Fig. 11/19). Cel de-al doilea cui, cu o lungime de 7 cm, se aseamănă cu cel descris anterior, are însă tija dreptunghiulară puțin mai groasă și capătul lățit, ca o daltă, cu o foarte mică prelungire în sus. Este puțin îndoit spre capătul de batere și pare să aibă vârful rupt (Fig. 11/20). Au fost utilizate la planșeele de lemn ale turnului, astfel de cuie (piroane) fiind găsite și anterior[35]. Din cea de-a doua categorie fac parte trei cuie foarte asemănătoare. Capetele de batere sunt aproximativ circulare, cu diametre cuprinse între 1,2–1,6 cm. Tijele, mai subțiri decât la precedentele, sunt oarecum rectangulare în secțiune, cu muchiile puțin vizibile, la o primă vedere părând chiar aproximativ rotunde[36]. Două dintre aceste cuie au lungimi de 9,3 cm și 5,6 cm, sunt îndoite și mai păstrează resturi de lemn printre oxizii de fier (Fig. 5/6–7; 11/22–23). Au fost găsite în pământul din umplutura gropii cioplite în stâncă. Ultimul cui este cel mai bine conservat și are lungimea de 6 cm (Fig. 11/21). Puteau să aibă întrebuințări multiple, dar cele două, mai scurte, par să fi fost folosite, în special, la șindrila care acoperea turnul, descoperirea unor cuie cu acest rol, dedesubtul pardoselii de la primul nivel al turnului, fiind amintită și în vechile săpături[37]. Un asemenea context ar indica fie o distrugere a acoperișului și planșeelor de lemn în prima etapă de funcționare a turnului, urmată de o refacere și pardosire cu cărămizi la mijlocul secolului al XV-lea, fie că aceste cuie nu erau de la acoperiș, ci de la o podea de lemn aflată la primul nivel. O distrugere prin incendiu a elementelor de lemn ar putea explica, în ambele cazuri, urmele puternice de arsură observate pe stâncă, în interiorul turnului.

Cuiele de fier, de diverse forme și dimensiuni, sunt artefacte des întâlnite în siturile medievale și premoderne, neavând o relevanță cronologică, ci funcțională, fiind, în majoritatea cazurilor, în conexiune cu elementele de lemn utilizate la construcții ori la diferite obiecte. Din acest motiv, o înșiruire de analogii nu este tocmai productivă. Aș menționa, totuși, pentru similaritatea tipului de sit și a datării, piesele găsite în cetatea de la Carașova[38] și, pentru diversitate, pe cele de la Alba Iulia, un sit mult mai complex, cu o încadrare cronologică extinsă[39].

Am lăsat la urmă descoperirea cea mai spectaculoasă, și anume un gulden bătut la Baia, în anul 1446, aparținând lui Iancu de Hunedoara, în calitate de regent al Ungariei (1446–1452). Pe avers este legenda IOhAnES D h W R VNGARIE GV și un scut împărțit în patru câmpuri, două cu benzile orizontale ale Ungariei, într-unul crucea dublă, iar în celălalt corbul – emblema familiei de Huniade. Pe revers poartă legenda S LADISL - AUS REX și este înfățișat Ladislau cel Sfânt (1077–1095), în picioare, cu coroană și nimb, cu tunică și mantie, ținând securea în mâna dreaptă și globul cruciger în mâna stângă[40] (Fig. 5/2; 11/25). Piesa, cu greutatea de 3,56 g și diametrul 21 mm, este perfect conservată, fără urme de tocire care să indice că ar fi circulat o lungă perioadă de timp, fiind găsită în partea sudică, care este și cea mai adâncă, a complexului descris anterior. Monedele de aur descoperite în fortificații sunt rare; în plus, guldenul lui Iancu de Hunedoara constituie și o raritate numismatică, despre care nu se poate preciza dinamica în timp și spațiu a circulației ori modul de asociere în tezaure cu alte monede. De aceea, prezența acestuia la Poenari nu ține de hazard, ci trebuie să aibă o semnificație aparte, exemplare similare nemaifiind cunoscute în Țara Românească.

În lumina acestei descoperiri, putem considera complexul cioplit în stâncă din turnul donjon ca având rol de taină, conferind astfel o notă de veridicitate mențiunii lui Sebastian Compagni din Ferrara, din anul 1509, conform

[32] Cantacuzino 1971, p. 281.

[33] Un exemplar similar, a cărui datare pare să fie în jurul anului 1400, a fost descoperit în piața centrală din Cracovia. Observație personală în timpul vizitei la Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.

[34] Cantacuzino 1971, p. 280, fig. 11/1.

[35] Cantacuzino 1971, p. 281.

[36] Aspectul acestora m-a făcut inițial să le consider moderne și să cred că au fost folosite la schelele de lemn în timpul restaurării din anul 1970.

[37] Cantacuzino 2001, p. 147, unde, din păcate, nu sunt și ilustrate, pentru a putea compara.

[38] Oța *et alii* 2011, p. 90, 94–95, 104, pl. VII/10–13; 106, pl. IX/4–5.

[39] Marcu Istrate 2008, p. 369–372, 703–704, pl. 195–196.

[40] Huszár 1979, p. 99, nr. 615. Moneda a fost identificată de către dr. Aurel Vîlcu de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", căruia îi mulțumesc călduros pentru toate informațiile oferite.

căreia cetatea Poenari a servit ca loc de depozitare a tezaurului domnesc sau a unei părți a acestuia[41]. De altfel, ideea a fost susținută cu tărie de către P. P. Panaitescu, care, pornind de la această mențiune în izvorul străin, în asociere cu poziția retrasă în munți a cetății, aprecia că principala funcție era de păstrare a visteriei domnești și nu de supraveghere a vreunui drum[42]. Dacă moneda a ajuns în turnul de la Poenari în vremea lui Vlad Țepeș (1456–1462), cel care a extins cetatea la forma cunoscută astăzi, sau mai târziu, în timpul lui Radu de la Afumați (1522–1529), când fortificația fusese cedată Ungariei, iar aici s-a aflat o garnizoană maghiară, este dificil de spus. Foarte interesant însă, chiar în anul 1526, în preajma bătăliei de la Mohacs, voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya (1510–1526 și 1526–1540 ca rege al Ungariei), poruncea brașovenilor să trimită 400 de florini, bani pe care regele Ungariei Ludovic II (1516–1526) îi încredințase acestora, către Petru Off, castelanul cetății Poenari, pentru a nu pierde cetatea[43], dovadă a importanței acesteia în sistemul defensiv antiotoman[44]. Deși pare o simplă speculație, nu excludem faptul ca moneda găsită de noi să aparțină acestui moment, care, de altfel, nici nu a fost singular. Cu doi ani mai devreme, socotelile orașului Sibiu[45] menționează suma trimisă, prin intermediul lui Stan „Valahul" din Rips, castelanului din Poenari, Thoma Mysky[46], și, tot în anul 1524, binecunoscutul castelan de Făgăraș, Nicolae Thomory, scria sibienilor în legătură cu aprovizionarea cetății Poenari[47]. Faptul că moneda este foarte bine păstrată și nu prezintă urme de tocire ar pleda pentru prima ipoteză, cert rămâne însă doar termenul *postquem* 1446.

Revenind asupra funcției cetății Poenari, fără îndoială că aceasta a îndeplinit mai multe roluri, în afara celui de păstrare a tezaurului. Conform documentelor, fortificația izolată pe creasta muntelui a servit, ocazional, ca loc de încarcerare pentru boierii căzuți în dizgrația domnitorului. Cunoaștem, dintr-o mențiune mai târzie, întâmplarea petrecută în vremea lui Vlad Călugărul (1481–1495), când boierul Milea, fiul lui Voico, al lui Tatul, care, sprijinind un alt pretendent la domnie, a căzut în mâna voievodului (Vlad Călugărul), care „l-a trimis să-l arunce în cetatea Poenari". Pentru a-l salva de la moarte cumplită, Voico, tatăl lui Milea, a oferit jupanului Gherghina, pârcălab al cetății, jumătatea lui din satul Topoloveni[48]. Locul exact al detenției putea să fi fost chiar nivelul inferior al turnului donjon, unde se putea coborî doar prin intermediul unei scări mobile, sau vreunul dintre turnurile semicirculare, aparținând fazei a doua de construcție, din timpul lui Vlad Țepeș (1456–1462). Prima variantă corespunde foarte bine aspectului de temniță, dacă acceptăm faptul că aceeași încăpere servea în paralel, din când în când, drept celulă și permanent ca loc de păstrare a tezaurului – desigur în tainița săpată în stâncă, despre care deținutul nu avea cunoștință.

Pârcălabul Gherghina, rudă a voievodului Vlad Călugăru și membru important în sfatul domnesc[49], este amintit și în anul 1507, în tratatul încheiat între Radu cel Mare (1495–1508) și Vladislav II Iagello, regele Ungariei (1490–1516)[50]. Doi ani mai târziu, în anul 1509, Mihnea Vodă cel Rău (1508–1509) amenința, cu represaliile castelanului de Poenari, pe un brașovean, pentru plata unui împrumut[51]. În anul 1510, într-un document emis de Vlad cel Tânăr (1510–1512), este menționat între martori, alături de alți înalți demnitari ai Țării Românești, „jupan Danciul, pârcălab de Poenari"[52]. Toate acestea dovedesc funcțiile complexe ale cetății Poenari în structura organizatorică a Țării Românești. Despre rolul militar nu are rost să mai insistăm, o fortificație îndeplinind prin definiție scopul de apărare și refugiu. Date precise despre implicarea în lupte a cetății Poenari nu avem; există, totuși, două mențiuni în acest sens. Prima, cu aer de legendă, este relatarea târzie, din anul 1747, a mitropolitului Neofit, despre asedierea lui Vlad Țepeș de către turci (în anul 1462), în cetatea Poenari, și fuga sa în Transilvania[53]. Cea de-a doua privește lupta lui Radu de la Afumați cu țăranii, desfășurată la cetatea Poenari (în anul 1522), pentru care nu dispunem de amănunte, ci doar de o mențiune succintă pe piatra de mormânt a voievodului, aflată în biserica episcopală de la Curtea de Argeș[54]. Cercetările arheologice mai vechi au scos

[41] „*Poinar deinde castellum in acuta petra eminet, ubi pecuniae principis regionis custodiuntur*" „cetatea Poenari, ridicată pe o stâncă ascuțită, unde se păstrează banii principelui țării" (*Geographiae Sebastiani Compagni Liber VIII*, în Banfi 1947, p. 60–61).

[42] Panaitescu 1961, p. 66–67.

[43] Hurmuzaki, Iorga, vol. XV-1, 1991, p. 289.

[44] Foarte probabil, tot în legătură cu întărirea cetății, în contextul confruntării preconizate, în iunie 1525, are loc vizita unor trimiși ai cetății Poenari („castri Poyanar transsalpinensis") la Deva, la voievodul Transilvaniei (Hurmuzaki, Iorga, vol. XI, 1900, p. 849).

[45] Aceeași sursă menționează, cu alte ocazii, la 25 octombrie 1497 pe „Georgyn de Ponayr", la 3 martie 1500 pe „Scherban de Ponar" și la 17 noiembrie 1500 pe „Stoÿan de Ponar" (*Quellen zur Geschichte Siebenbürgens, Bd. I*, p. 249, 274, 305).

[46] Hurmuzaki, Iorga, vol. XI, p. 846.

[47] Scrisoarea este scrisă personal de către Thomory, la 10 septembrie, chiar în Argeș („Argias"), foarte probabil, după ce influentul castelan de Făgăraș inspectase cetatea Poenari și constatase nevoile acesteia (Hurmuzaki, Iorga, vol. XV-1, 1911, p. 281).

[48] Documentul care relatează faptele petrecute în urmă cu aproximativ 80 de ani a fost emis în anul 1567 de către Petru cel Tânăr (1559–1568) – *DRH B, vol. VI*, p. 29. Dincolo de rolul cetății, documentul atestă și primul caz de mituire a unui înalt demnitar (pârcălab, membru în sfatul domnesc și rudă cu voievodul) al Țării Românești, prizonierul fiind eliberat (fără acordul domnitorului) de către cel care trebuia să asigure detenția sa în cetate, în schimbul unor beneficii personale (jumătate din satul Topoloveni).

[49] Pentru rolul și însemnătatea pârcălabului de Poenari, vezi Stoicescu 1968, p. 216–217.

[50] „Gyrgina castellanus castri Poynar" (Bogdan 1905, p. 273).

[51] Hurmuzaki-Iorga, vol. XV-1, p. 190.

[52] *DRH B, vol. II*, p. 163.

[53] Neofit 1890, p. 719–720.

[54] Albu 2014, p. 100–101, fig. 51. Lupta respectivă este amintită, între cele 20 de războaie menționate pe piatra funerară, ca fiind cea de-a 14-a purtată de Radu de la Afumați. După succesiunea celorlalte bătălii, evenimentele au avut loc cel mai probabil între iunie și octombrie 1522. Inițial, partea de text referitoare la Poenari a fost publicată ca lupta „la cetate la Poenari cu *horanii*" (Iorga 1901, p. 149–150) și așa a fost preluată și de către Cantacuzino 1971, p. 268. Considerăm mai potrivită înlocuirea/traducerea cuvântului horani cu țărani, propusă de Ioan Albu, foarte probabil, inscripția făcând referire la înăbușirea unei

la iveală însă ghiulele de piatră – elemente obișnuite pentru fortificațiile din secolul al XV-lea –, atât în cetate, cât și, mai demult, întâmplător, pe pantele din jurul acesteia[55], ceea ce dovedește implicarea sa, măcar o dată, într-un eveniment militar. Mai reamintim grija față de aprovizionarea cetății și trimiterea unei mari sume de bani în perioada premergătoare bătăliei de la Mohacs (1526), ca semn clar al importanței acordate, de regalitatea maghiară, cetății Poenari în sistemul defensiv antiotoman, fapt pe care l-am mai menționat deja.

Analiza zooarheologică, efectuată pentru prima dată pe un lot provenind dintr-o cetate medievală din Țara Românească, a arătat că oasele aparțin unor animale tinere, din specii diverse: ovicaprine, porc, vită, păsări, iepure (vânat)[56]. Deși eșantionul de oase de animale găsite în turnul donjon este extrem de mic, rezultatul analizei ar putea indica, totuși, o tendință și nu o pură întâmplare, privind obiceiurile culinare ale personalului cetății. Este mai greu de spus dacă oasele proveneau de la ceea ce consumaseră slujitorii de rând ori, mai degrabă, de la masa castelanului și/sau a anturajului său. Foarte probabil, resturile osteologice aparțin, ca și ceramica, tot etapei târzii a utilizării cetății.

În urma celor prezentate mai sus, putem conchide că recentele săpături nu au adus alte indicii materiale privind vechimea turnului, ci doar obiecte, în special din etapa a doua de funcționare a cetății, confirmând și completând observațiile arheologice anterioare.

Deși datările pe baza materialelor arheologice sunt destul de clare, cel puțin pentru faza a doua a cetății, în ceea ce privește cronologia turnului donjon (momentul istoric căruia îi aparține), se pot formula trei ipoteze, cu grade de probabilitate diferite: 1) se încadrează etapei premergătoare întemeierii Țării Românești, chiar cu posibile origini teutone; 2) a fost ridicat de Basarab I anterior bătăliei de la Posada, și eventual, ar putea fi identificat cu „castrum Argys", menționat în anul 1330[57]; 3) a fost construit de urmașii lui Basarab I, după mijlocul secolului al XIV-lea. Pentru a încerca să răspundem la întrebarea privind datarea turnului, au fost prelevate câteva probe, în vederea datării radiocarbon, din mai multe contexte: cărbune de pe stânca nativă pe care a fost clădit turnul și mortare din diverse puncte ale „fundației" acestuia și din umplutura gropii cioplite în stâncă.

Analizele radiocarbon, cu o probabilitate de 95,5%, au dat următoarele rezultate: 1306–1365 (53,7%), 1384–1428 (41,8%) – pentru o probă din cărbunele de pe stânca nativă; 1270–1325 (58,9%), 1354–1394 (36,6%) – pentru o probă de mortar din nivelul de construcție al turnului; 1308–1364 (44,9%), 1386–1435 (50,6%) – pentru o probă de mortar din fundația vestică a turnului; 1397–1530 (73,4%), 1540–1635 (22,1%) – pentru o probă de mortar din fundația nordică a turnului; 1417–1515 (87,5%), 1590–1620 (8%) – pentru o probă de mortar din umplutura gropii cioplite în stâncă[58].

După cum se observă cu ușurință din aceste date, ipoteza construirii turnului de către teutoni (1211–1225) sau cândva după, dar anterior anului 1300, se exclude din start. Cu excepția, de altfel previzibilă, a mortarului din umplutura gropii cioplite în stâncă și, foarte probabil, a mortarului de la fundația de nord a turnului, care datează din faza de refacere a cetății, de la mijlocul secolului al XV-lea (Vlad Țepeș) sau, eventual, din timpul intervențiilor constructive de la începutul secolului al XVI-lea, celelalte probe indică, în proporții variabile, două intervale cronologice distincte. Primul acoperă, în linii mari, prima jumătate a secolului al XIV-lea, iar cel de-al doilea sfârșitul secolului al XIV-lea și prima treime din veacul al XV-lea. În primul caz, corelând datările, ar rezulta un interval restrâns, indicat de trei probe, între anii 1308–1325, ceea ce, din punct de vedere istoric, ar coincide în cea mai mare parte cu domnia lui Basarab I (1314–1338) sau cu ultimii ani ai predecesorului său (Negru Vodă). În cel de-al doilea caz, se conturează mai multe intervale restrânse: un interval, indicat de două probe, între anii 1386 și 1428; un interval, indicat de trei probe, între anii 1386 și 1394; un interval, indicat de trei probe (dacă acceptăm faptul că mortarul din fundația nordică nu aparține fazei a doua de construcție) între anii 1397 și 1428. Aceste intervale ar coincide, din punct de vedere istoric, în cea mai mare parte, cu domnia lui Mircea cel Bătrân (1386–1418).

Corelarea datărilor radiocarbon cu materialele arheologice și cu observațiile de natură arhitectural-constructivă[59] favorizează, mai degrabă, primul interval cronologic, și anume faptul că turnul donjon a fost clădit în vremea lui Basarab I (1314–1338), ceea ce ar rezona și cu tradiția istorică, în care cetatea este atribuită legendarului Negru Vodă (1290–1313). Se confirmă astfel observațiile și intuiția remarcabilă a regretatului Gheorghe I. Cantacuzino, autorul primelor săpături arheologice de la cetatea Poenari.

La final, aș dori să mai adaug că, deși perspectiva obținerii unor date noi era mai degrabă incertă, deoarece cercetările au avut loc pe o suprafață foarte restrânsă, într-un monument în care, în urmă cu peste 50 de ani, se desfășuraseră săpături arheologice ample, urmate

revolte a țăranilor din satele vecine cu cetatea în contextul tulbure al anului 1522.

[55] Cantacuzino 1971, p. 279 și la nota 62.

[56] Vezi în continuare: David Baciu, *Notă asupra materialului faunistic de la Cetatea Poenari*, p. 363–366.

[57] Asupra infirmării ipotezei construirii turnului donjon de către teutoni și a identificării cetății Poenari cu „castrum Argyas" de la 1330, vezi Cantacuzino 1971, p. 266–267 și cu literatura mai veche.

[58] The radiocarbon dating was supported under Research Programme Partnership in Priority Areas PNII MEN-UEFISCDI, contract PN 23210102 and PN 23210201. Experiments were carried out at the 1 MV Tandetron™ accelerator from "Horia Hulubei" National Institute for Physics and Nuclear Engineering (IFIN-HH) and were supported by the Romanian Government Programme through the National Programme for Infrastructure of National Interest (IOSIN). Publicarea completă a rezultatelor datărilor va face obiectul unui studiu de specialitate, alcătuit împreună cu echipa de la laborator.

[59] Pe baza datelor radiocarbon, nu poate fi exclusă în totalitate ipoteza construirii de către Mircea cel Bătrân a turnului donjon; totuși, epoca istorică a acestuia corespunde, din punct de vedere al arhitecturii militare, cu edificarea unor fortificații mai complexe, cu mai multe turnuri legate cu curtine.

de o restaurare masivă, rezultatele au depășit cu mult așteptările. Se dovedește, încă o dată, că o porțiune mică de teren poate oferi surprize arheologice uriașe, și că un monument nu poate fi considerat niciodată cercetat în totalitate.

CATALOGUL PIESELOR

1. vas borcan; fragment buză; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu; decor incizat, canelură (Fig. 7/1; 8/1).
2. toartă fragmentară de oală; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu; două șănțuiri fine, longitudinale, mărginesc o nervură puțin îngroșată (Fig. 7/2; 8/2).
3. vas borcan; fragment fund și burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; ars secundar: roșu-cărămiziu cu pete gri și brun închis, la exterior și interior; la interior se observă urmele degetelor olarului, „coaste" (Fig. 7/3; 8/3).
4. vas borcan; fragment burtă/gât; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu (Fig. 7/4; 8/4).
5. vas borcan; fragment fund; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu (Fig. 7/5; 8/5).
6. vas borcan; fragment fund; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant incomplet; roșu-cărămiziu; la interior pete mici maronii; urmele șnurului cu care a fost desprins de pe roată (Fig. 7/6; 8/6).
7. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant incomplet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/7; 10/7).
8. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant incomplet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/8; 10/8).
9. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/9; 10/9).
10. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; ars secundar: cărămiziu-maroniu cu pete gri închis la exterior și interior (Fig. 9/10; 10/10).
11. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/11; 10/11).
12. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă mai poroasă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/12; 10/12).
13. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; ars secundar puternic: gri-brun la exterior și interior (Fig. 9/13; 10/13).
14. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant complet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/14; 10/14).
15. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant incomplet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/15; 10/15).
16. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant incomplet; cărămiziu-gălbui (Fig. 9/16; 10/16).
17. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant incomplet; roșu-cărămiziu (Fig. 9/17; 10/17).
18. vas borcan; fragment burtă; roata rapidă; pastă cu nisip fin și mica; ars oxidant incomplet; roșu-cărămiziu; decor incizat: canelură fină; la interior se observă urmele degetelor olarului, „coaste" (Fig. 9/18; 10/18).
19. cui de fier; bine conservat; tija dreptunghiulară în secțiune, cu capătul bătut ușor într-o parte; L: 8,5 cm; G: 6 g (Fig. 11/19).
20. cui de fier; bine conservat, pare să aibă vârful rupt; tija dreptunghiulară, puțin mai groasă și capătul lățit ca o daltă, cu o foarte mică prelungire în sus; ușor îndoit spre capătul de batere; L: 7 cm; G: 11 g (Fig. 11/20).
21. cui de fier; bine conservat; cap de batere circular neregulat (D: 1,2 cm); tija subțire oarecum rectangulară în secțiune, cu muchiile puțin vizibile; L: 6 cm; G: 5 g (Fig. 11/21).
22. cui de fier; bine conservat, puțin îndoit, păstrează resturi de lemn printre oxizii de fier; cap de batere circular neregulat (D: 1,4 cm); tija subțire, aproximativ rectangulară în secțiune, cu muchiile puțin vizibile; L: 5,6 cm; G: 5 g (Fig. 11/22).
23. cui de fier; bine conservat, îndoit, păstrează resturi de lemn printre oxizii de fier; cap de batere circular neregulat (D: 1,6 cm); tija subțire, aproximativ rectangulară în secțiune, cu muchiile puțin vizibile; L: 9,3 cm; G: 10 g (Fig. 11/23).
24. vârf de săgeată; de fier; cu tub de fixare conic; partea activă piramidal alungită (2,2 cm); L: 4,8 cm; G: 5 g (Fig. 11/24).
25. monedă de aur; 3,56 g; diametrul 21 mm; gulden; Baia 1446; Iancu de Hunedoara, regent al Ungariei (1446-1452). Pe avers: IOhAnES D h W R VNGARIE GV; un scut împărțit în patru câmpuri, două cu benzile orizontale, într-unul crucea dublă, iar în celălalt un corb. Pe revers: S LADISL - AUS REX; Ladislau cel Sfânt în picioare cu coroană și nimb, cu tunică și mantie, ținând securea în mâna dreaptă și globul cruciger în mâna stângă (Fig. 11/25).

MULȚUMIRI

Mulțumiri speciale echipei de la Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Corina Simion, Oana Gâza, Maria Ilie, Doru Păceșilă, Cristian Mănăilescu.

BIBLIOGRAFIE

Albu 2014 – I. Albu, *Memoria epigrafică în Europa Centrală și de Sud-Est (Evul mediu și epoca premodernă)*, Sibiu, 2014.

Banfi 1947 – F. Banfi, *„Imago Hungariae" nella cartografia italiana del Rinascimento*, Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria in Roma, Nuova Serie 11, Roma, 1947.

Bogdan 1905 – I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I (1413–1508), București, 1905.

Cantacuzino 1971 – Gh. I. Cantacuzino, *Cetatea Poenari*, SCIV 22(2), 1971, p. 263–289.

Cantacuzino 1971a – Gh. I. Cantacuzino, *Date noi cu privire la cetatea Poenari (Argeș)*, StComPitești 3, 1971, p. 209–216.

Cantacuzino 1981 – Gh. I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească (sec. XIII–XVI)*, București, 1981.

Cantacuzino 2001 – Gh. I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII–XVI*, ediția a II-a, București, 2001.

Călători străini, I, 1968 – *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968.

Călători străini, II, 1970 – *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970.

Cristocea *et alii* 2014 – S. Cristocea, M. Păduraru, I. Dumitrescu, *Cercetările arheologice din biserica mănăstirii Valea (jud. Argeș) campania 2012*, Argesis 23, 2014, p. 7–24.

Diaconescu 2009 – P. V. Diaconescu, *Arheologia habitatului urban târgovișt*ean *– secolele XIV–XVIII*, Târgoviște 2009.

DRH B, vol. I – Documenta Romaniae Historica B, Țara Românească, vol. I (1247–1500), București, 1966.

DRH B, vol. III – Documenta Romaniae Historica B, Țara Românească, vol. III (1526–1535), București, 1975.

DRH B, vol. IV – Documenta Romaniae Historica B, Țara Românească, vol. IV (1536–1550), București, 1981.

DRH B, vol. V – Documenta Romaniae Historica B, Țara Românească, vol. V (1551–1565), București, 1983.

DRH B, vol. VI – Documenta Romaniae Historica B, Țara Românească, vol. VI (1566–1570), București, 1985.

DIR B, veac. XVI, vol. II – Documente privind istoria României, B. Țara Românească, veacul XVI, vol. II (1526–1550), București, 1951.

DIR B veac. XVI, vol. V – Documente privind istoria României, B. Țara Românească, veacul XVI, vol. II (1581–1590), București, 1952.

Hurmuzaki, Iorga vol. XI, 1900 – *Documente privitore la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Publicate sub auspiciul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice și ale Academiei Române, vol. XI (1517–1612), cuprindend documente adunate, adnotate și publicate de Neculai Iorga*, Bucuresci, 1900.

Hurmuzaki, Iorga vol. XV/1, 1911 – *Documente privitore la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Publicate sub auspiciul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice și ale Academiei Române, vol. XV, Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiiu, publicate după copiile Academiei Române de N. Iorga, Partea 1: 1358–1600*, București, 1911.

Huszar 1979 – L. Huszar, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979.

Istoria Țării Românești 1290–1690 – Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopisețul cantacuzinesc, Ediție critică întocmită de C. Grecescu, D. Simonescu, *Cronicile medievale ale României* III, București, 1960.

Lapedatu 1909 – A. Lapedatu, *Din posesiunile domnilor noștri în Ardeal. Vințul și Vurperul*, BCMI II, 1909, nr. 1, p. 40–44.

Lapedatu 1910 – Alexandru Lapedatu, *Două vechi cetăți românești: Poenarii și Dâmbovița*, BCMI III, 1910, nr. 4, fasc. 12, p. 177–189.

Marcu Istrate 2008 – Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail" și Palatul Episcopal din Alba-Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)*, Alba Iulia, 2008.

Neofit 1890 – Mitropolitul Ungrovlahiei Neofit (1738–1754), *Însemnarea călătoriei ce am făcut în eparhia noastră, tot în zilele preaînălțatului Constantin voevod Mavrocordat*, ed. Ghenadie al Rîmnicului (Enăceanu), BOR 14(9) 9, 1890, p. 718–724.

Oța *et alii* 2011 – S. Oța, L. Oța, M. Georgescu, E. Popa, *Piese de metal, os și piatră descoperite în cetatea de la Carașova-Grad (com. Carașova, jud. Caraș-Severin)*, MCA 7, 2011, p. 83–114.

Panaitescu 1961 – P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și în Moldova*, Studii. Revistă de istorie 14(1), 1961, p. 49–86.

Popescu-Spineni 1978 – M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, București, 1978.

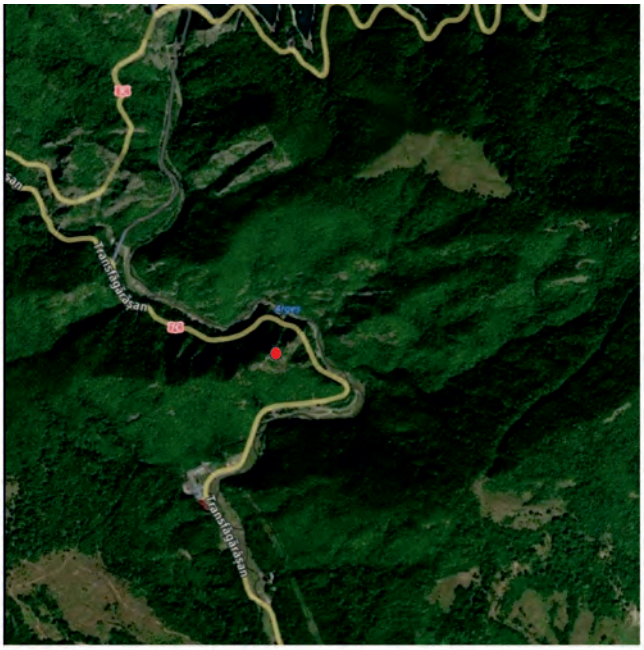
Quellen zur Geschichte Siebenbürgens, Bd. I. – Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven. Herausgegeben vom Ausschuss der Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Erster Band I. Abtheilung: Rechnungen I. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation: *Mit mitteln der Sächsischen Universität hrsg. vom Ausschuss der Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. I. Band. von c. 1380–1516*, Hermannstadt, 1880.

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Bd. II. – Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen Herausgegeben auf Kosten der Stadt Kronstadt von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss. Zweiter Band. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. Zweiter Band. Rechnungen aus 1526–1540, Kronstadt, 1889.

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Bd. III. – Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen Herausgegeben auf Kosten der Stadt Kronstadt von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss. Dritter Band. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. Dritter Band. Rechnungen aus (1475) 1541–1550 (1571), Kronstadt, 1896.

Stoicescu 1968 – N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1968.

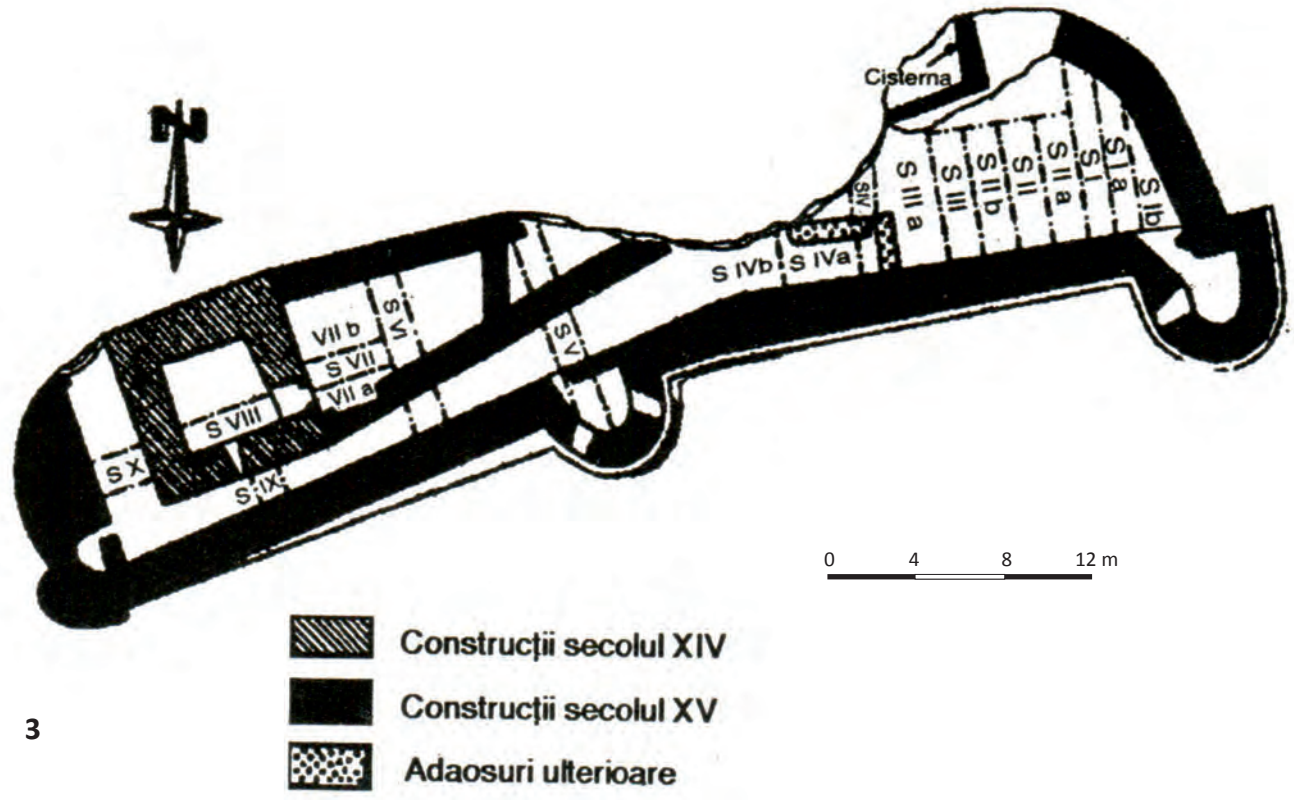
Sulzer 1781 – F. J. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, vol. I, Viena, 1781.

1

2

3

Figura 1. *1. Harta actuală cu locul în care se află Cetatea Poenari; 2. Harta austriacă Moldawier Wallachisch Militär Regiment – prima ridicare topografică 1773–1774, în care Cetatea Poenari apare ca „Csetatje a lui Negru Voda"; 3. Planul cetății Poenari, cu cercetările arheologice din anii 1968–1970, coordonate de Gheorghe I. Cantacuzino (după Cantacuzino 2001).*

Figure 1*. 1. Current map showing the location of Poenari Fortress; 2. Austrian map Moldawier Wallachisch Militär Regiment – first topographic survey 1773–1774, in which Poenari Fortress appears as "Csetatje a lui Negru Voda"; 3. Plan of Poenari Fortress with archaeological research from 1968–1970 coordinated by Gheorghe I. Cantacuzino (according to Cantacuzino 2001).*

Figura 2. *Cetatea Poenari. 1. Vedere aeriană; 2. Vedere de la est, cu intrarea în turnul donjon; 3. Vedere din interiorul turnului donjon, înainte de începerea săpăturilor.*

Figure 2. *Poenari fortress. 1. Aerial view; 2. View from the east with the entrance into the donjon tower; 3. View from inside the donjon tower before the start of excavations.*

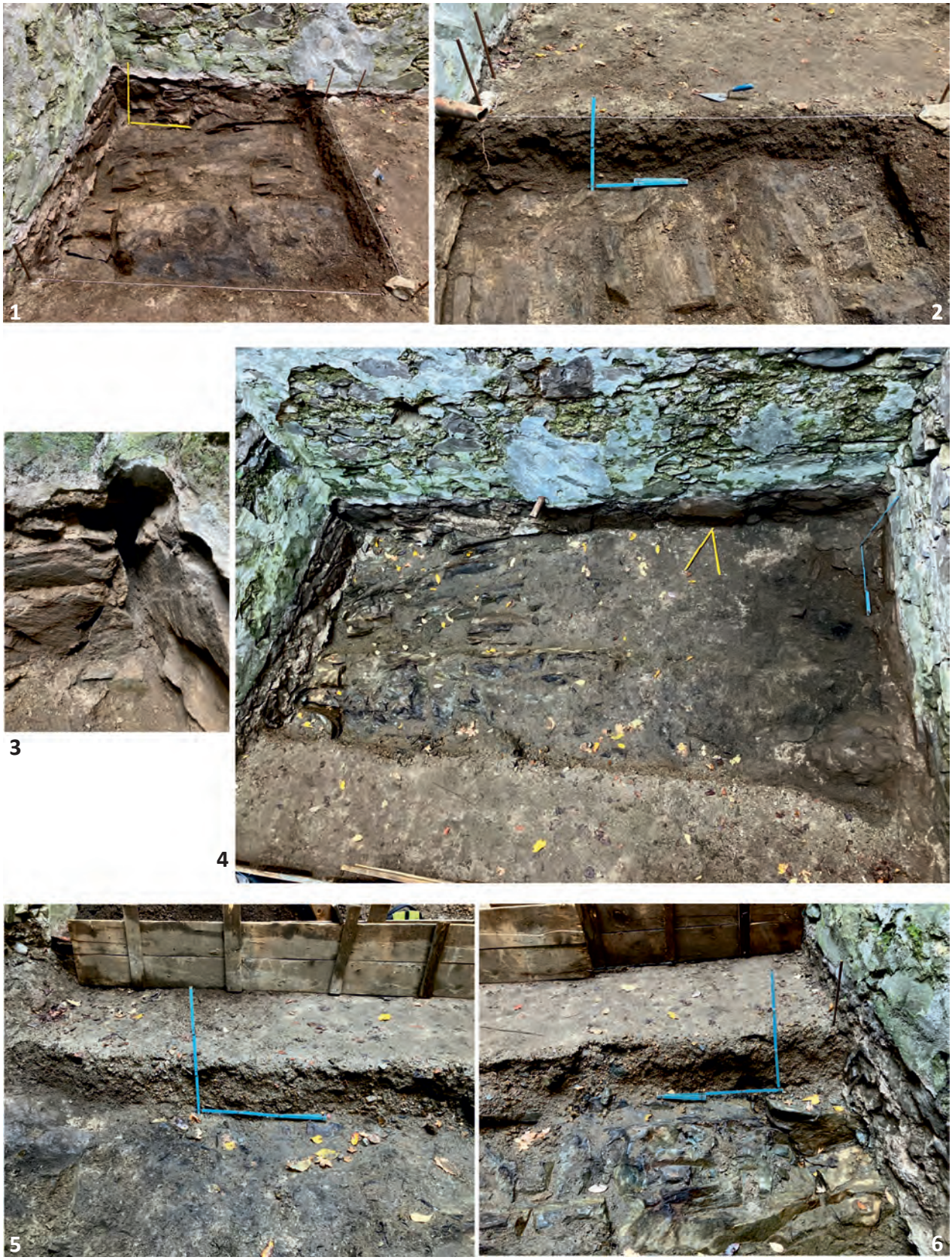

Figura 3. *Cetatea Poenari. 1. Secțiunea 1 vedere către nord; 2. Profilul estic al secțiunii 1; 3. Detaliu cu fisura zidurilor din colțul de NV al turnului; 4. Vedere de ansamblu a secțiunilor 1 și 2, după desființarea martorului stratigrafic; 5. Profilul sudic al secțiunii 2; 6. Profilul sudic al secțiunii 1.*

Figure 3. *Poenari fortress. 1. The trench 1 view to the north; 2. Eastern profile of the trench 1; 3. Detail with the crack in the walls at the northwest corner of the tower; 4. Overview of the trench 1 and 2 after the removal of the stratigraphical marker; 5. Southern profile of the trench 2; 6. Southern profile of the trench 1.*

Figura 4. *Cetatea Poenari. 1. Vedere de ansamblu, extinderea săpăturii către sud, cu groapa cioplită în stâncă în prim plan; 2. Groapa văzută în secțiune spre sud; 3. Groapa după golire, vedere de sus; 4. Vedere a gropii spre sud.*

Figure 4. *Poenari fortress. 1. Overall view of the excavation extending southward, with the rock-carved pit in the foreground; 2. The pit seen in section looking south; 3. The pit after emptying, top view; 4. View southward of the pit.*

Figura 5. *Cetatea Poenari. 1. Groapa cioplită în stâncă în interiorul turnului donjon și obiectele găsite în interiorul acesteia: 2. Gulden Iancu de Hunedoara 1446; 3. Vârf de săgeată; 4–5. Fragmente ceramice; 6–7. Cuie de fier.*

Figure 5. *Poenari fortress. 1. The pit cut into the rock inside the donjon tower and the objects found inside it: 2. Gulden Iancu of Hunedoara 1446; 3. Arrowhead; 4–5. Ceramic fragments; 6–7. Iron nails.*

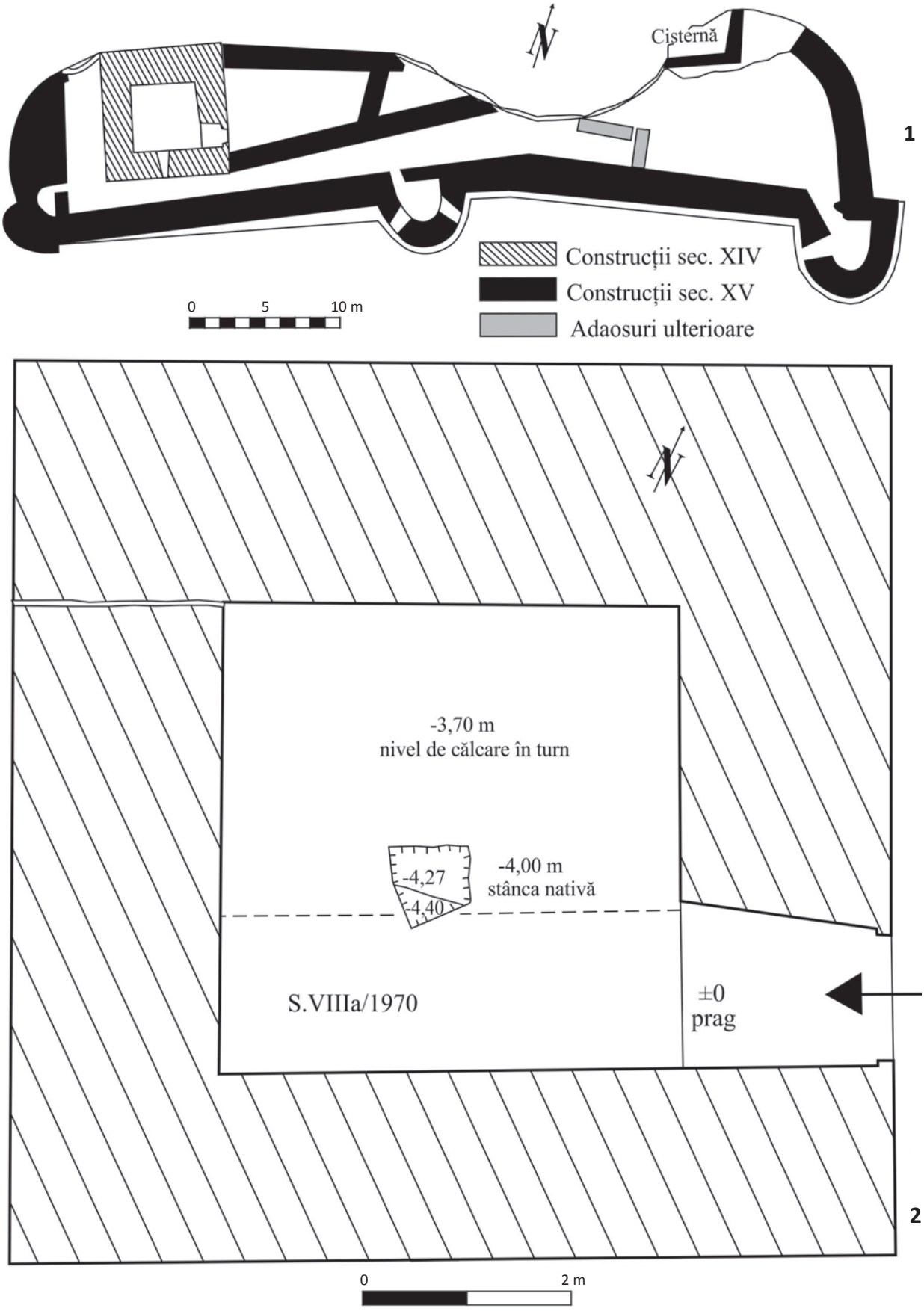

Figura 6. *1. Planul cetății Poenari (prelucrare după Cantacuzino 2001); 2. Planul turnului donjon (2023).*

Figure 6. *1. Plan of the Poenari fortress (processing after Cantacuzino 2001); 2. Plan of the donjon tower (2023).*

Figura 7. *Cetatea Poenari. Fragmente ceramice descoperite în interiorul turnului donjon: 1. Buză de oală; 2. Toartă; 3, 5–6. Funduri de oale; 4. Burtă de vas (desene).*

Figure 7. *Poenari fortress. Ceramic fragments found inside the donjon tower: 1. Pot lip; 2. Pot handle; 3, 5–6. Pot bottoms; 4. Pot belly (drawings).*

Figura 8. *Cetatea Poenari. Fragmente ceramice descoperite în interiorul turnului donjon: 1 Buză de oală; 2. Toartă; 3, 5–6. Funduri de oale; 4. Burtă de vas (fotografii).*

Figure 8. *Poenari fortress. Ceramic fragments found inside the donjon tower: 1. Pot lip; 2. Pot handle; 3, 5–6. Pot bottoms; 4. Pot belly (photos).*

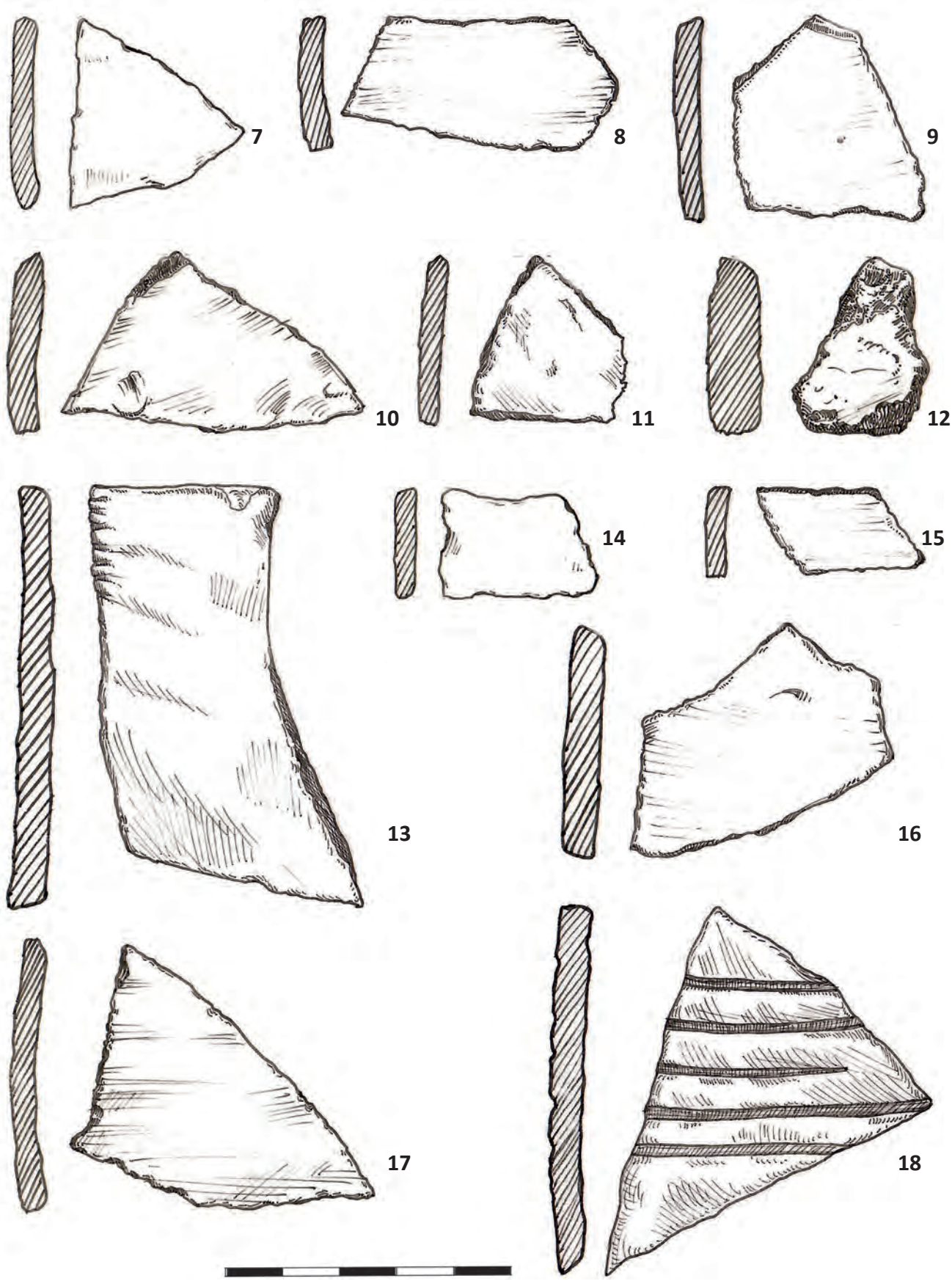

Figura 9. *Cetatea Poenari. Fragmente ceramice descoperite în interiorul turnului donjon: 7–18. Burți de vase (desene).*

Figure 9. *Poenari fortress. Ceramic fragments found inside the donjon tower: 7–18. Pot bellies (drawings).*

Figura 10. *Cetatea Poenari. Fragmente ceramice descoperite în interiorul turnului donjon: 7–18. Burți de vase (fotografii).*

Figure 10. *Poenari fortress. Ceramic fragments found inside the donjon tower: 7–18. Pot bellies (photos).*

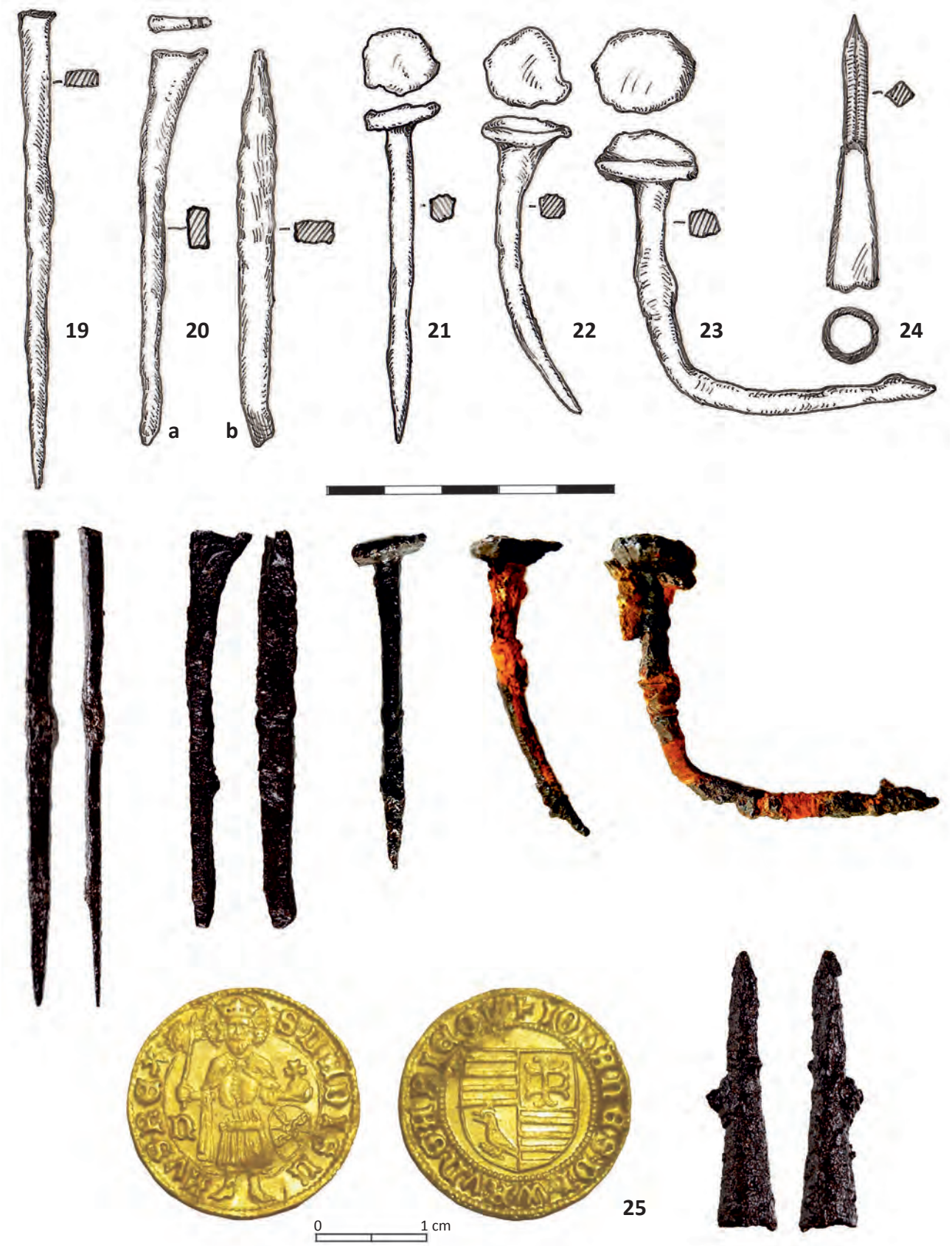

Figura 11. *Cetatea Poenari. Obiecte de metal descoperite în interiorul turnului donjon: 19–23. Cuie de fier; 24. Vârf de săgeată (desene și foto); 25. Gulden Iancu de Hunedoara 1446.*

Figure 11. *Poenari fortress. Metal objects found inside the donjon tower: 19–23. Iron nails; 24. Arrowheads (drawings and photos); 25. Gulden Iancu of Hunedoara 1446.*

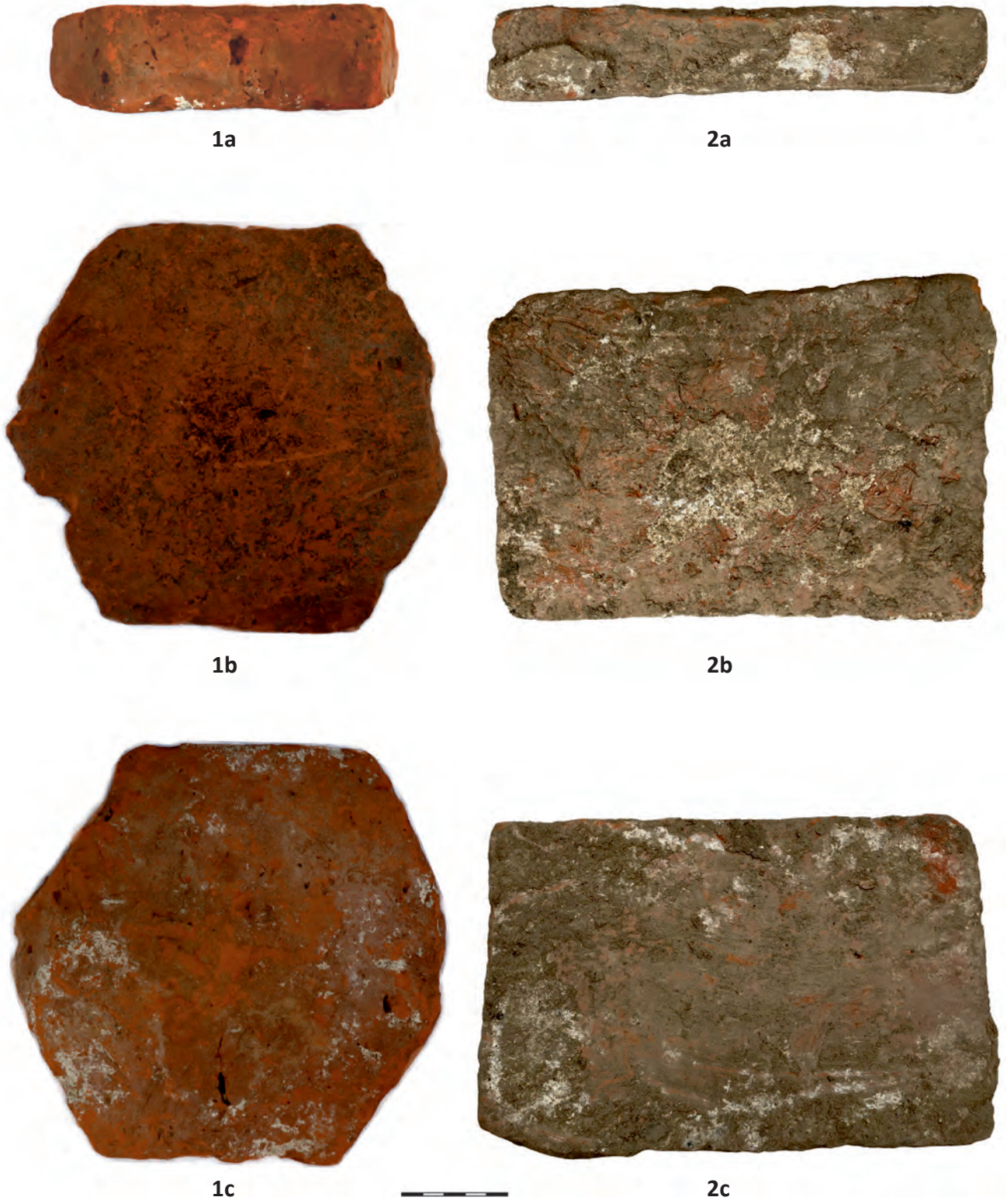

Figura 12. *Cetatea Poenari: 1a–c Cărămidă hexagonală descoperită în turnul donjon în timpul cercetărilor arheologice din anii 1968–1970 aflată la Muzeul Municipal Curtea de Argeș; 2a–c cărămidă dreptunghiulară descoperită în turnul donjon în umplutura gropii cioplite în stâncă în timpul cercetărilor arheologice din anul 2023.*

Figure 12. *Poenari fortress. 1a–c. Hexagonal brick discovered in the donjon tower during the archaeological research from 1968–1970, in the Curtea de Argeș Municipal Museum; 2a–c. Rectangular brick discovered in the donjon tower in the fill of the rock-cut pit, during the archaeological research from 2023.*

NOTĂ ASUPRA MATERIALULUI FAUNISTIC DE LA CETATEA POENARI

David BACIU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mail: davidbaciu98@gmail.com

Keywords: *Poenari fortress, 14th–16th centuries, donjon tower, faunistic remains*
Abstract: *During the renovation project of the Poenari fortress, short-term archaeological excavations took place in 2023 inside the keep, deemed the oldest part of the fortification. Faunal remains were represented by 22 animal bones, namely 19 mammal and three bird bones. The species list is small, dominated by cattle, followed by sheep, goat and pig. Game is represented by a hare bone. The surface of these bones shows evidence of defleshing and disarticulation.*

Cuvinte-cheie: *cetatea Poenari, secolele XIV–XVI, turn-donjon, faună*
Rezumat: *Cu ocazia derulării proiectului de renovare a Cetății Poenari, în 2023 a avut loc o scurtă campanie arheologică în interiorul turnului-donjon, partea cea mai veche a fortificației. Cu această ocazie au fost descoperite 22 de oase de animale, respectiv 19 de mamifere și trei de păsări. Lista speciilor este redusă, fiind dominată de vită, ovicaprine și porc. Vânatul este reprezentat de un os de iepure de câmp. Suprafața acestor oase prezintă urme de descărnare și dezarticulare.*

INTRODUCERE

Materialul osteologic analizat provine din săpăturile de salvare derulate în 2023 în interiorul turnului-donjon, partea cea mai veche a Cetății Poenari (jud. Argeș), datată între secolele XIV–XVI[1].

Fauna numără 22 de resturi care cântăresc 95 de grame. Aceste resturi au fost recoltate din complexul 3, notat de către colectivul arheologic C3, la o adâncime de -0,25 m.

METODOLOGIE ARHEOZOOLOGICĂ

În cadrul procesului de determinare taxonomică a resturilor faunistice, mai ales a oaselor de mamifere, am folosit colecția de referință (anatomie comparată) a laboratorului de Arheozoologie din cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române. De asemenea, pentru determinarea acestora a mai fost utilizat volumul metodologic al lui Schmid[2]; discriminarea dintre oaie și capră a fost făcută pe baza scheletului post-cranian după criteriile lui Boessneck și colaboratorii[3], iar pentru uzura dentară la ovicaprine am consultat lucrările lui Payne[4] și Helmer[5].

Pentru corelarea vârstelor scheletice/dentare cu vârstele biologice am folosit lucrarea lui Udrescu și colaboratorii[6].

Măsurătorile resturilor faunistice au fost realizate cu un șubler care prezintă o precizie instrumentală de 1/10 milimetri. Acestea au fost luate după recomandările lui von den Driesch[7].

PREZENTAREA MATERIALULUI FAUNISTIC

Fauna studiată provine dintr-un singur complex și include 22 de resturi faunistice (95 g), dintre care 19 (86,36%) aparțin mamiferelor, celelalte trei fragmente sunt asociate păsărilor (*Aves sp.*) (Tabel 1).

Gradul de determinare al faunei este unul foarte ridicat, ținând cont că din cele 19 resturi de mamifere, 16 (84,21%) au putut fi determinate taxonomic. Lista speciilor este redusă, incluzând triada domestică (vită, ovicaprine și porc), iar vânatul este reprezentat printr-un singur rest de iepure de câmp (*Lepus europaeus*) (Tabel 1).

Fragmentele faunistice au toate caracteristicile unor resturi menajere (de bucătărie). Pe suprafața acestora putem observa urme de tăiere fină (de descărnare) și într-un singur caz s-a evidențiat și o urmă de tăiere longitudinală de dezarticulare, efectuată cu o unealtă mai puternică (topor, satâr).

Ținând cont de cantitatea infimă a materialului analizat, este dificil de surprins economia animalieră a

[1] Pentru contextul arheologic, a se vedea articolul precedent din prezentul volum, p. 341–362.
[2] Schmid 1972.
[3] Boessneck *et alii* 1969.
[4] Payne 1985.
[5] Helmer 2000.
[6] Udrescu *et alii* 1999, p. 68–70.
[7] Von den Driesch 1976.

Specie	NR	%	G	%	NMI	%
Bos taurus	2	12,5	7	8,75	1	14,29
Ovies aries	2	6,25	11	13,75	1	14,29
Capra hircus	1	6,25	10	12,5	1	14,29
ovicaprine	7	50	35	43,75	1	14,29
Sus domesticus	3	18,75	7	8,75	2	28,57
Lepus europaeus	1	6,25	10	12,5	1	14,29
Total determinate	**16**	**100**	**80**	**100**	**7**	**100**
indeterminate	3		7			
Total mamifere	**19**		**87**		**7**	
Aves	3		8		2	
TOTAL FAUNA	**22**		**95**		**9**	

Tabel 1. *Distribuția numerică și procentuală a numărului de resturi (NR), greutății (G) și numărului minim de indivizi (NMI) de la Cetatea Poenari.*

Table 1. *Frequency by number and ratio of the number of remains (NR), weight (W) and minimum number of individuals (MNI) from Poenari Fortress.*

Cetății Poenari, așa că vom încerca să prezentăm pe scurt lotul identificat.

Vita (***Bos taurus***) a fost identificată printr-un singur rest menajer, acesta fiind o coastă (Anexa 1, Foto 1).

Oaia (***Ovis aries***) este reprezentată de un individ prin două resturi, o scapulă epifizată de pe partea dreaptă (Anexa 1, Foto 2) și o tibie stânga în curs de epifizare (Anexa 1, Foto 4), cu o vârstă de 1–1,5 ani.

Capra (***Capra hircus***) este reprezentată de un singur individ printr-o scapulă stânga epifizată (Anexa 1).

Ovicaprinele sunt prezente în lot prin șapte resturi osteologice aparținând unui individ indeterminabil taxonomic, acestea fiind un molar superior de 1–1,5 ani, o vertebră lombară și cinci coaste (Anexa 1).

Se poate observa (Foto 2–4) cum aceste oase au fost sparte, dezarticulate și descărnate, ceea ce confirmă caracterul menajer al acestor resturi.

Porcul (***Sus domesticus***) este reprezentat prin trei resturi care atestă cel puțin doi indivizi pe baza a două fibule neepifizate distal, ambele de pe partea stângă (Anexa 1, Foto 5). Acestea nu prezintă urme de intervenție antropică.

Iepurele (***Lepus europaeus***) a fost identificat printr-un singur rest, un radius stâng epifizat distal (Anexa 1, Foto 6), cu următoarele dimensiuni: BP = 9,80 cm ; SD = 3,64 cm ; CD = 6,33 cm.

Foto 1. *Coastă de vită domestică* (Bos taurus).

Photo 1. *Domestic cattle rib* (Bos taurus).

Foto 2. *Vertebră lombară de ovicaprină spartă longitudinal.*

Photo 2. *Ovicaprid lumbar vertebra split longitudinally.*

Păsările (NR=3) nu au putut fi determinate taxonomic, numărul minim de indivizi fiind stabilit exclusiv pe baza a două femure neepifizate de pe partea dreaptă (Anexă, Foto 7).

Din păcate, materialul faunistic analizat reprezintă un eșantion redus, astfel nu putem afirma cu certitudine că acesta reflectă situația economiei animaliere din Cetatea Poenari. Sperăm ca, în viitor, dacă vor fi descoperite și alte resturi faunistice, să putem obține o imagine completă asupra dietei personalului cetății.

Foto 3. *Scapulă dreapta de oaie* (Ovis aries) *cu urme de descărnare la nivelul cavității glenoide.*

Photo 3. *Sheep* (Ovis aries) *right scapula with defleshing marks in the area of the glenoid cavity.*

Foto 4. *Tibie stânga de oaie* (Ovis aries) *cu urme de descărnare.*

Photo 4. *Sheep* (Ovis aries) *left tibia with defleshing marks.*

Foto 5. *Fibulă de porc* (Sus domesticus) *neepifizată de pe partea stângă.*

Photo 5. *Non fused left pig* (Sus domesticus) *fibula.*

Foto 6. *Radius epifizat de iepure de câmp* (Lepus europaeus) *de pe partea stângă.*

Photo 6. *Fused left radius of hare* (Lepus europaeus).

Foto 7. *Femur de pasăre neepifizat proximal de pe partea dreaptă.*

Photo 7. *Right non fused bird femur.*

BIBLIOGRAFIE

Boessneck 1969 – J. Boessneck, O*steological differences between sheep (Ovis aries Linne) and goat (Capra hircus Linne)*, in: D. Brothwell, E. Higgs (eds.), *Science in Archaeology*, London, 1969, p. 332–358.

Von den Driesch 1976 – A. von den Driesch, *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Peabody Museum Bulletin1, 1976.

Helmer 2000 – D. Helmer, *Discrimination des genres Ovis et Capra à l'aide des prémolaires inférieures 3 et 4 et interprétation des âges d'abatage : l'exemple de Dikili Tash (Grèce)*, Ibex Journal of Mountain Ecology 5 – Anthropozoologica 31, p. 29–38.

Payne 1985 – S. Payne, *Morphological distinctions between the mandibular teeth of young sheep (Ovis), and goats (Capra)*, JAS 12,1985, p. 139–147.

Schmid 1972 – E. Schmid, *Atlas of Animal Bones*, Amsterdam-London-New York, 1972.

Udrescu *et alii* 1999 – M. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hrișcu, *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

ANEXĂ. DISTRIBUȚIA NUMERICĂ A RESTURILOR FAUNISTICE PE SPECII ȘI ELEMENTE ANATOMICE DESCOPERITE LA CETATEA POENARI.

ELEMENT ANATOMIC	***Bos taurus***	***Ovies aries***	***Capra hircus***	**ovicaprine**	***Sus domesticus***	***Lepus europaeus***	***Aves sp.***
Neurocraniu					1		
Dinte sup.				1			
Vert. lumb.				1			
Coaste	2			5			
Scapulă		1	1				
Radius						1	
Pelvis							1
Femur							2
Tibie		1					
Fibulă					2		
TOTAL	**2**	**2**	**1**	**7**	**3**	**1**	**3**

CETATEA FĂGĂRAȘ – CERCETĂRI ARHEOLOGICE PE LATURA DE SUD-EST A INCINTEI EXTERIOARE (CLĂDIREA CORPULUI DE GARDĂ)

Daniela MARCU ISTRATE[a], Gabriel IZDRĂILĂ[b], Sebastian DOBROTĂ[a]

[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" București, România; e-mails: dmarcuistrate@gmail.com, sebastiandobrota@gmail.com*

[b] *Palatul Principilor, Alba Iulia, România; e-mail: izdrailagabriel@gmail.com*

Keywords: *Făgăraș (Fogaras/Fogarasch) fortress, Transylvania, medieval archaeology, built structure archaeology, guardhouse building*

Abstract: *The fortress of Făgăraș, a historical monument dating, in its current shape, from the 16th–17th centuries, went through a long restoration process over the last half century, during which smaller- or greater-scale archaeological investigations were conducted. In 2011–2012, the works focused on the eastern side of the outer fortifications, to restore the buildings next to the defensive wall, the so-called "guardhouses". The present paper introduces and describes the archaeological investigation of the southern guardhouse, mainly focusing on the technical aspects of the results and on systemizing the data to retrace the general development of the site.*

The southern guardhouse stood in 2011 in a shape that was due mainly to a 20th-century restoration, one that had greatly modified both the masonry (through underpinning, demolition, and reconstruction) and the ground level, although it was discontinued halfway through. The objective of the archaeological research was primarily to provide the basis for new restoration and refurbishing projects by identifying certain data about the masonry and the history of the ground levels. To achieve this, several small-scale research units were opened and three larger trenches (S.22, S.23, and S.24) were dug out between the two defensive walls, providing an overall image of the stratigraphy of the inner courtyard.

It was established that the building was initially rectangular, developed along the wall of the outer ward, likely along the entire length of this wall, between the entrance tower and the south-eastern bastion – as may be seen, in fact, on the oldest plan of the fortress, drawn in 1699. Later, some extensions and demolitions took place, resulting in the current shape, with rooms of various sizes and a walkway on the side facing the courtyard. The archaeological finds were very poor, and did not help to define a more precise chronology for this part of the fortress – nevertheless, based on historical and architectural data, the building, in its original shape, may be dated to the 16th century.

Cuvinte-cheie: *cetatea Făgăraș, Transilvania, arheologie medievală, arheologia structurilor construite, clădirea corpului de gardă*

Rezumat: *Ansamblul cetății Făgăraș, monument istoric datând, în forma actuală, din secolele XIV–XVII, a trecut în ultima jumătate de secol printr-un lung șantier de restaurare, în cadrul căruia au fost deseori realizate investigații arheologice de amploare mai mare sau mai mică. În anii 2011–2012 lucrările s-au concentrat pe latura estică a fortificației exterioare, cu obiectivul restaurării clădirilor adiacente zidului de incintă, așa-numitele corpuri de gardă. Materialul de față introduce și analizează cercetarea arheologică a clădirii sudice a corpului de gardă, urmărind în principal descrierea tehnică a rezultatelor și sistematizarea informațiilor în vederea reconstituirii evoluției arhitecturale generale.*

Corpul de gardă dinspre sud prezenta în anul 2011 o formă datorată în mare măsură unei restaurări din sec. XX, care modificase major atât structurile zidite (subzidiri, demolări și refaceri), cât și nivelul de călcare, fiind abandonată într-un stadiu intermediar. Obiectivul cercetărilor arheologice a fost în principal acela de a fundamenta noile proiecte de restaurare și amenajare, prin identificarea unor informații despre structurile zidite și nivelurile de călcare. Pentru aceasta au fost deschise mai multe unități de cercetare de dimensiuni mici, iar trei secțiuni mai mari, S.22, S.23 și S.30 au fost trasate între cele două ziduri de incintă, pentru a oferi o imagine de ansamblu asupra stratigrafiei curții exterioare.

S-a stabilit că inițial clădirea a avut o formă rectangulară, dezvoltându-se în lungul zidului incintei exterioare, probabil pe toată lungimea acestui zid între turnul de intrare și bastionul de sud-est – așa cum o putem vedea, de altfel, pe cel mai vechi releveu al cetății, cel din 1699. Ulterior au fost făcute o serie de extinderi și demolări, care au condus la forma actuală, cu încăperi de dimensiuni diferite și cu o galerie către interiorul curții. Materialul arheologic a fost irelevant pentru o cronologie mai precisă a acestei părți a cetății; însă, pe baza datelor istorice și arhitecturale existente, prima formă a clădirii poate fi datată în sec. XVI.

Cetatea Făgăraș se află în orașul cu același nume, pe malul stâng al Oltului, în apropierea versantului nordic al Munților Făgăraș. Așezarea este menționată documentar prima dată în 1291, într-un document care se referă la *posessio Fogros*[1], fără să conțină de fapt informații despre un habitat specific, cu atât mai puțin despre un castel sau o fortificație. Istoricii consideră însă că o cetate din pământ sau chiar piatră exista deja din secolul XIII, dar localizarea și caracteristicile acesteia rămân discutabile[2].

Ceea ce se păstrează astăzi aproximativ în centrul orașului Făgăraș este o fortificație amplă, a cărei formă s-a definitivat în sec. XVII, dar ale cărei începuturi coboară cel mai probabil în jurul anului 1300. Nucleul principal al cetății, numit de obicei castel, are o formă trapezoidală neregulată închisă cu turnuri de colț, între care se dezvoltă clădiri masive pe trei niveluri, care au servit o perioadă drept reședință pentru principii Transilvaniei. Castelul este înconjurat de o fortificație care a urmărit același plan, dublându-l pe toate laturile, cu ziduri masive din cărămidă al căror miez este umplut cu pământ, și bastioane în stil italian la colțuri (Fig. 1).

[1] Urkundenbuch, I, p. 177, nr. 244. Lukács 1998, p. 66–71.

[2] Pușcașu, Pușcașu 1973, p. 74; Sebestyén 1992, p. 70; Kovács 1996, p. 2.

Figura 1. *Cetatea Făgăraș. Planul general al cercetărilor arheologice din anii 1998 și 2011–2012.*

Figure 1. *Făgăraș Fortress – general overview of the archaeological research carried out in 1998 and in 2011–2012.*

Intrarea principală se face dinspre est, peste un șanț cu apă (al cărui pod a fost reconstruit recent) și pe sub un turn de poartă încadrat pe ambele laturi de clădiri cu două niveluri, așa-numitele corpuri de gardă.

Dincolo de forma actuală, care poate fi datată în secolele XVI–XVII, istoria castelului este puțin cunoscută – informațiile concrete pe care le avem se rezumă la patru inventare din secolul al XVII-lea în care sunt descrise unele încăperi și circulația dintre ele. La acestea se adaugă unele descrieri sumare pe care le-au făcut călătorii străini în trecere prin Făgăraș[3], precum și câteva inscripții păstrate *in situ* sau cunoscute a fi existat încastrate în ziduri sau rulate în diferite poziții[4]. Pe această bază, istoricii au formulat datări generale în secolele XIV–XVI pentru nucleul de bază[5].

Începând din anii 1960, în perimetrul ansamblului au fost făcute o serie de cercetări arheologice, de fiecare dată relaționate cu un proiect sau un proces de restaurare. Voica Pușcașu și Nicolae Pușcașu au fost primii care au săpat acolo între 1963 și 1973, rezultatele generale fiind publicate recent[6]. Ulterior, Gheorghe Cantacuzino a făcut investigații restrânse pe partea de nord a curții exterioare, cu obiectivul de a identifica date relevante despre începuturile castelului[7], iar întocmirea unui nou proiect de restaurare în 1998–1999 a prilejuit alte săpături în ambele curți, publicate doar sumar[8]. Lucrări propriu-zise de restaurare au fost realizate în anii 2011–2012, însoțite de asemenea de cercetări arheologice, reluate în 2020–2023[9]. Materialul de față prezintă o parte din cercetările realizate în 2011–2012, concentrându-se pe investigarea clădirii sudice a corpului de gardă din incinta exterioară.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN 2011–2012

Restaurarea punctuală a curții exterioare a cetății Făgăraș în 2011–2012 a necesitat informații despre curtea exterioară estică a fortificației, inclusiv despre cele două bastioane și despre clădirile aflate de o parte și de alta a

[3] *Călători străini*, II, 1970, p. 432; *Călători străini*, III, 1971 p. 671.
[4] Kovács 2003, p. 61
[5] Lukács 1998, p. 138–144 cu o sinteză a istoricului cetății; Curinschi Vorona 1981, p. 221–223; Sebestyén 1992.
[6] Pușcașu 1980; 2022; 2023; Pușcașu, Pușcașu 1972.
[7] Cantacuzino 1997.
[8] Marcu Istrate 2012; Marcu Istrate *et alii* 2012.
[9] Ioniță 2024; Baciu *et alii* 2022.

intrării principale, numite de obicei corpuri de gardă. Pentru aceasta au fost făcute mai multe sondaje arheologice, iar acolo unde a fost cazul au fost supravegheate lucrările de amenajare a terenului, de consolidare a fundațiilor și de amenajare a interioarelor (Fig. 1).

Obiectivul cercetărilor arheologice a fost în principal acela de a documenta partea tehnică invizibilă a curții estice, de a acumula date despre structurile zidite și despre nivelurile de călcare, și, pe cât posibil, de a schița o evoluție planimetrică a acestei părți a fortificației. Pentru a răspunde întrebărilor echipei de proiectare au fost deschise mai multe unități de cercetare de dimensiuni mici, iar trei secțiuni mai mari, S.22, S.23 și S.30 au fost trasate între cele două ziduri de incintă, pentru a oferi o imagine de ansamblu asupra stratigrafiei curții exterioare. Studiul de față se concentrează pe rezultatele generale ale cercetării clădirii dinspre sud a corpului de gardă, urmând ca celelalte sectoare să fie analizate și publicate ulterior.

Clădirea sudică a corpului de gardă

Clădirea sudică a corpului de gardă s-a format la sud de intrarea principală în cetate, în lungul zidului exterior de incintă, care a fost folosit drept perete estic. Clădirea are o formă dreptunghiulară alungită, fiind compusă din cinci încăperi principale (numerotate cu cifre romane de la I la V, dinspre sud spre nord), cărora li se atașează o încăpere mică spre vest în galerie (Încăperea VI) și alte două compartimente cu forme neregulate în grosimea zidului de incintă estic. În imediata apropiere a porții se află o încăpere pătrată (Încăperea V), care continuă spre vest cu un șir de patru încăperi mai înguste (Încăperile I–IV). Spre curtea interioară în lungul clădirii se află o galerie ale cărei arcade se sprijină pe stâlpi din cărămidă aliniați cu latura vestică a Încăperii V. Galeria este deschisă atât spre interiorul curții, cât și spre sud și facilitează (în prezent) accesul separat în fiecare dintre încăperi.

Clădirea compusă din parter și etaj se afla în 2011–2012 în stare de colaps, fiind totuși vizibile intervenții agresive de restaurare, care fuseseră abandonate într-un stadiu intermediar, cu intervențiile lăsate aparente și acoperișul doar parțial închis. În interioare era vizibil faptul că fuseseră realizate lucrări de consolidare a zidăriilor, inclusiv la nivel de fundație, multe ziduri prezentau reparații majore, făcute de asemenea cu ciment, iar unii pereți exteriori fuseseră în mod evident reconstruiți. Nivelul de călcare era variabil de la o încăpere la alta, în funcție de stadiul lucrărilor în momentul în care șantierul fusese închis și abandonat, iar plafoanele intermediare deasupra parterului lipseau cu totul (Fig. 2).

Cercetarea arheologică a pornit de la un nivel de călcare în curte aflat la cca -0,45–0,60 m și a atins adâncimi variabile, dar niciodată ceea ce am putea considera solul viu, din cauza infiltrațiilor masive ale pânzei freatice. Totuși, în majoritatea situațiilor au fost cercetate integral zidurile și fundațiile intersectate.

Descrierea generală a cercetărilor (Fig. 3)

Cercetările au debutat în anul 2011, când s-a lucrat la proiectul de restaurare, fiind cercetate patru suprafețe:

S.3 a fost trasată în Încăperea IV a corpului de gardă sudic, cu dimensiunile de 2 × 1,50 m, fiind amplasată în colțul de NV al încăperii.
S.6 a fost trasată în jumătatea sudică a corpului de gardă, în exteriorul clădirii, perpendiculară pe al cincilea stâlp al galeriei (considerând de la sud spre nord), cu dimensiunile de 3 × 1,50 m.
S.7 a fost trasată în interiorul Încăperii V, aflată la sud de intrarea în cetate, cu dimensiunile de 1,50 × 1,60 m, perpendiculară pe stâlpul de SV al încăperii. Obiectivul principal a fost cercetarea fundației stâlpului.

Cercetările au fost reluate în anul 2012, paralel cu lucrările propriu-zise de restaurare, cu o campanie de largă amploare, care a implicat atât deschiderea mai multor secțiuni (S.8–S.31, majoritatea concentrate pe investigarea clădirii corpului de gardă), cât și cercetări în suprafață:

S.10 (1,50 × 1,50 m) a fost deschisă pe latura de est a Încăperii IV, pentru a cerceta fundația zidului (Z.4/Z.54).
S.11 (2 × 1 m) a fost deschisă în colțul de nord-vest al Încăperii I, pentru a cerceta fundațiile laturilor de vest (Z.5) și nord (Z.10) ale încăperii.
S.12 (2 × 12 m) a fost deschisă în colțul de sud-est al Încăperii I, pentru a cerceta fundațiile laturilor de est (Z.9) și sud (Z.8) ale încăperii.
S.13 (2 × 1,50 m) a fost deschisă pe latura de vest a Încăperii I.
S.14 (1,50 × 1,50 m) a fost deschisă pe latura de sud a Încăperii III, pentru a cerceta fundația (Z.6) și a evalua întăriturile cu beton.
S.15 (1,50 × 1,50 m) a fost deschisă în colțul de nord-vest al Încăperii III, pentru a cerceta fundațiile laturilor de vest (Z.5) și nord (Z.7) ale încăperii.
S.16 (2,30 × 2 m) a fost deschisă pe latura de est a Încăperii V, pentru a cerceta Z.15; au fost identificate ruinele (Z.16, Z.17, Z.19) unei mici structuri zidite mai vechi.
S.19 (2,20 × 1,70 m) a fost deschisă în capătul de nord al Încăperii VII, pentru cercetarea fundațiilor laturilor de vest (Z.4/54) și est (Z.47) ale încăperii; a fost investigată baza scărilor actuale și o ruină (Z.18), probabil fundația scărilor istorice.
S.20 (1,70 × 1,50 m) a fost deschisă în partea de sud a Încăperii VII, pentru cercetarea fundațiilor laturilor de vest (Z.4/54) și est (Z.47) ale încăperii.
S.21 (3,30 × 1,40 m) a fost deschisă în jumătatea de sud a Încăperii VI. Au apărut ruinele (Z.20, Z.20A–B) unei forme anterioare a încăperii, ulterior extinsă spre vest (Z.22) la dimensiunile actuale și s-a observat fundația laturii exterioare istorice (Z.20C) a corpului de gardă.
S.23 a fost deschisă între castel și corpul de gardă sud, aproximativ la mijlocul distanței dintre gangul de intrare

Figura 2. *Clădirea sudică a corpului de gardă al cetății Făgăraș în anul 2012.*

Figure 2. *The southern building of the guardhouses within Făgăraș Fortress in 2012.*

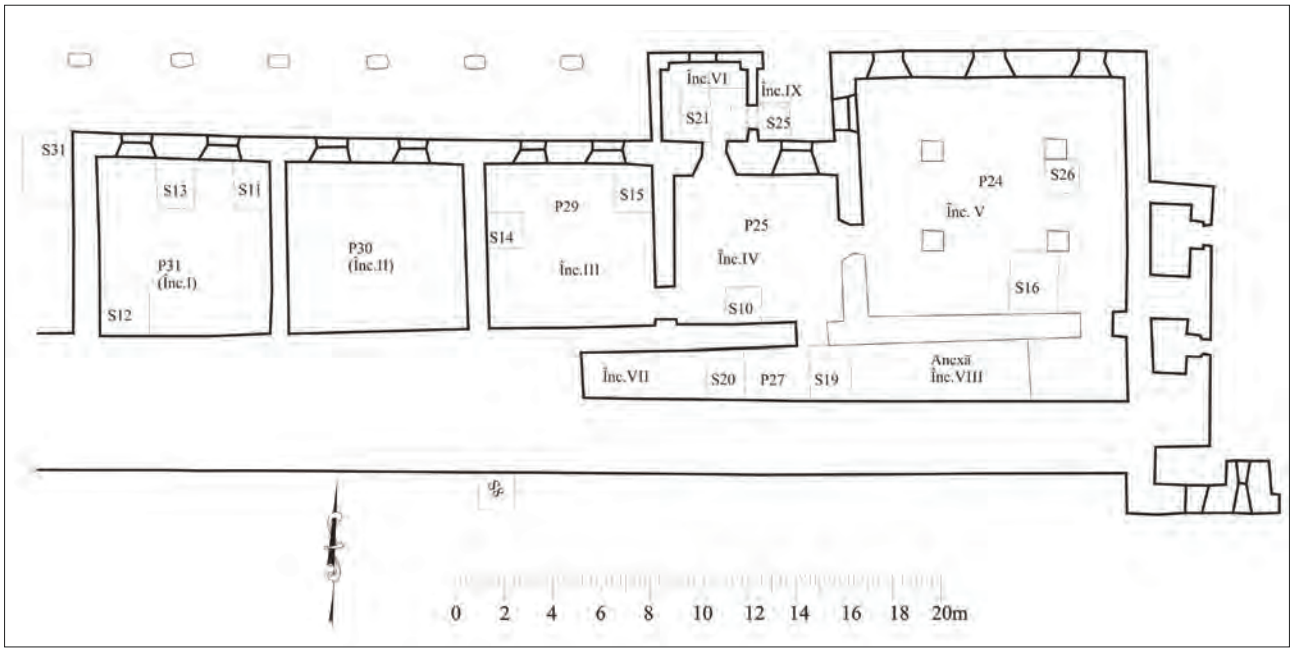

Figura 3. *Planul general al săpăturilor arheologice realizate în anii 2011–2012 pentru cercetarea clădirii sudice a corpului de gardă.*

Figure 3. *Overview of the archaeological research carried out in 2011–2012 to investigate the southern guardhouse.*

Figura 4. *S.06 detaliu de profil în galeria vestică a corpului de gardă.*

Figure 4. *Detail of trench S.06, in the western walkway of the guardhouse.*

în curtea interioară și Turnul Tomori, la cca 15 m sud de intrarea în curtea interioară. În vederea cercetării a fost împărțită în două unități separate, S.23A și S.23B, de cca 11 × 2 m, cu un martor de 4 m între ele. Au fost colectate date despre corpul de gardă sud (Z.40) și despre curtina castelului (Z.43) și au fost descoperite ruinele unui probabil contrafort (Z.43) țesut cu aceasta, precum și ale unui zid (Z.35) modern, de beton.

S.25 (1,60 × 1,20 m) a fost deschisă în colțul de sud-est al Încăperii IX, pentru a cerceta fundația zidului exterior (Z.20C); au fost descoperite și investigate ruinele (Z.20, Z.20B) unei forme anterioare a încăperii.

S.26 (1,40 × 1,40 m) a fost deschisă în dreptul stâlpului de nord-vest al Încăperii V. A fost identificat colțul de nord-vest (Z.38, Z.38B) al unei forme mai vechi a încăperii, spart de stâlpul actual.

S.30 (19 × 3 m) a fost deschisă între Turnul Tomori și colțul de sud-vest al corpului de gardă sud. Au fost colectate informații despre turn (Z.60), corpul de gardă (Z.5) și stâlpii galeriei acestuia și a fost identificată ruina unui zid (Z.61) ce probabil închidea galeria pe sud.

S.31 (3 × 2 m) a fost deschisă în exteriorul corpului de gardă sud, în dreptul colțului de sud–vest. A fost investigată actuala latură de sud a corpului de gardă (Z.72), ruina formei mai vechi a acestei laturi, precum (Z.71) și ruina unei structuri de cărămidă (Z.73) ce i s-a adosat.

Lucrările în suprafață au constat îndeosebi din:

– coborâri de nivel (cca 0,50–0,60 m, până către -1,20 m) în interiorul corpului de gardă sud, în vederea eliminării umpluturilor de data recentă (secol XX) și a readucerii nivelului de călcare la cota istorică. Principalele rezultate ale acestei coborâri de nivel au fost obținute în Încăperea V, unde au putut fi conturate în suprafață structurile zidite anterioare VA (Z.38, Z.38A–D) și VB (Z.16, Z.17, Z.19), și în Încăperea II, unde a apărut suportul unei sobe (Cx.6).
– coborâri de nivel (cca 0,4–0,5 m, până către -0,8 m) în exteriorul corpului de gardă sud, în zona galeriei, pe o suprafață de 22 x 2,50 m. În cursul lor s-a stabilit că toți stâlpii stau pe blocuri de beton, dar că fundația corpului de gardă a fost întărită dinspre exterior numai pe jumătatea de sud (Fig. 4).

Cercetarea arheologică a oferit informații generale despre evoluția clădirii corpului de gardă și a stratigrafiei părții estice a incintei exterioare, deși niciuna dintre

săpături nu a fost propriu-zis finalizată din cauza infiltrațiilor permanente ale apei freatice.

Pe durata cercetării adâncimile au fost corelate, atunci când a fost posibil, la cota unică de nivel utilizată și de constructor în cadrul proiectului de restaurare[10]. Adâncimile menționate mai jos sunt referențiate față de această cotă, cu excepția cazului în care este specific menționat altcumva.

Pentru sistematizarea informațiilor, încăperile au fost numerotate dinspre sud spre nord, de la I la IX, iar structurile zidite existente sau descoperite în timpul cercetărilor au fost inventariate ca ziduri (Z.00).

Analiza și interpretarea rezultatelor

Stratigrafia generală a sectorului

Stratigrafia curții exterioare în apropierea corpului de gardă este deranjată de numeroasele intervenții (șanțuri) moderne, pentru introducerea instalațiilor de apă, electricitate, canal, încălzire termică etc., care s-au adâncit la cote variabile. Deranjamente majore au fost produse și prin intervențiile de restaurare mai vechi, în principal de șanțurile pentru subzidiri care au avut lățimi medii de un metru, dar și de repetate amenajări ale nivelului de călcare.

O secvență stratigrafică nederanjată a fost surprinsă totuși în S.06 în interiorul galeriei vestice, care a arătat că nivelul de călcare în curtea exterioară a fost crescut artificial cu o depunere de lut groasă de cca 1 m, la partea superioară unde s-au făcut amenajările moderne de călcare. Săpătura în această suprafață s-a oprit la -2,08 m, într-un pământ negru cleios, lutos, pigmentat cu pietriș și cărbune, ce reprezintă de asemenea o depunere artificială. Peste acest strat se află depuneri succesive de moloz și pământ reprezentând nivelări alternate cu acumulări care au precedat cu siguranță construirea corpului sudic de gardă – și au legătură cu edificarea, în multe etape, a clădirilor curții principale a castelului – cu o grosime considerabilă de aproape 0,70 m (Fig. 4–5).

În ceea ce privește stratigrafia interioară, aceasta va fi discutată punctual în cadrul fiecărei încăperi, fără a fi relevantă pentru analiza ansamblului.

Clădirea corpului de gardă privită din exterior

Corpul de gardă sudic a fost cercetat dinspre exterior în mai multe puncte de la nord către sud, după cum urmează: în S.23B, care a atins latura de vest a încăperii mari din capătul nordic al corpului de clădire (Încăperea V, Z.40); în S.06, deschisă sub galerie, care a atins latura de vest propriu-zisă a corpului de clădire (Z.5); în S.30, deschisă în capătul de sud al acestuia, din Turnul Tomori al castelului, pe sub galerie, până pe colțul corpului de gardă; și în S.31, deschisă tot în dreptul colțului de sud-vest, dar pe latura de sud (Z.71) (Fig. 6).

Ca urmare a masivelor intervenții de restaurare, majoritatea acestor cercetări au putut aduce puține rezultate concrete privind clădirea. La nord (în S.23B), zidul exterior al Încăperii V (Z.40) a apărut cu o elevație restaurată cu mortar de ciment și var, așezată pe o fundație ce se decroșa (cca 0,30 m), în jur de -0,90 m. Aceasta din urmă era placată cu un șir de cărămizi, legate cu mortar de ciment până către -1,70 m, iar mai jos temelia se continua cu o subzidire cu ciment (Fig. 7–8/a–b).

În capătul de sud al corpului de gardă (S.30), zidul exterior al Încăperii I (zidul de vest – Z.5) prezenta același aspect, fiind placat cu cărămidă și subzidit cu ciment. Singura observație care s-a putut efectiv face a fost că decroșarea fundației urca ușor, cămășuirea cu cărămidă începând în dreptul colțului de sud-vest la -0,60 -0,70 m (Fig. 9–10).

Secțiunea S.06, deschisă sub galerie, între celelalte două segmente discutate mai sus, a surprins însă un segment în care fundația lui Z.5 nu era nici cămășuită, nici subzidită[11], ci se prezenta ca o structură de piatră legată cu mortar, cu o zidărie regulată înecată în mult mortar, realizată foarte probabil în cofraj. Baza fundației cobora la -1,70 m mai jos de decroșare, în depunerile alternative de moloz și pământ menționate mai sus, ceea ce a sugerat o construcție mai târzie decât corpul principal al castelului (clădirile curții interioare) (Fig. 11/a–b).

Stâlpii galeriei au fost cercetați în două puncte, unde au apărut ca fiind așezați pe masive blocuri de ciment cu pietriș, cu un miez de pietre de râu de dimensiuni mai mari, legate cu ciment, adânci până la -0,50 (S.30)–0,90 m (S.06)[12] (Fig. 12–13).

Spre deosebire de latura de vest, zona colțului de sud-vest și a laturii de sud (S.30–S.31) a relevat o serie de situații interesante. Astfel, în profilul de sud al lui S.30, orientat est-vest, între colțul clădirii și fundația de beton a stâlpului, a fost identificat Z.61, construit din piatră, fragmente de gresie verde și fragmente de cărămidă, legate cu mortar de calitate foarte bună. Ruina s-a conturat la -0,60 m, cu talpa la -1,60 m, și a apărut ca fiind adosată la zidul corpului de gardă (Z.5). Pe baza acestor observații, am considerat că ruina avea cel mai probabil rolul de a închide loggia către sud (Fig. 14–15).

Pe latura de sud a corpului de gardă (S.31) s-a conturat o situație și mai complexă (Fig. 16). Actuala latură de sud a clădirii (Z.8 + Z.72) apare ca o construcție din piatră de dimensiuni medii și mari, legate cu mortar de ciment. Acest lucru a putut fi observat dinspre exterior (Z.72) practic numai la nivel de elevație, dar săpătura din interior (S.12) a confirmat că și fundația zidului (Z.8) este realizată cu

[10] La săpăturile din anii 1990, s-a folosit o cotă absolută stabilită de proiectant la nivelul intrării dinspre curtea interioară în turnul de nord-vest (Turnul Negru), corespunzând unei cote absolută de 426,360 m. În cadrul lucrărilor din 2011–2012, cota absolută a proiectantului era cu 34,60 cm mai sus, în cotă absolută 426,706 m, iar aceasta este cota la care se face referință în acest articol.

[11] Ulterior, cu ocazia coborârii nivelul de călcare de sub galerie, s-a constatat că intervențiile cu beton de pe traseul exterior al lui Z.5 au fost limitate la jumătatea de sud, corespunzând Încăperilor I și II.

[12] Prezența acestor blocuri de ciment și la ceilalți stâlpi a fost ulterior confirmată în contextul coborârii de nivel de sub galerie.

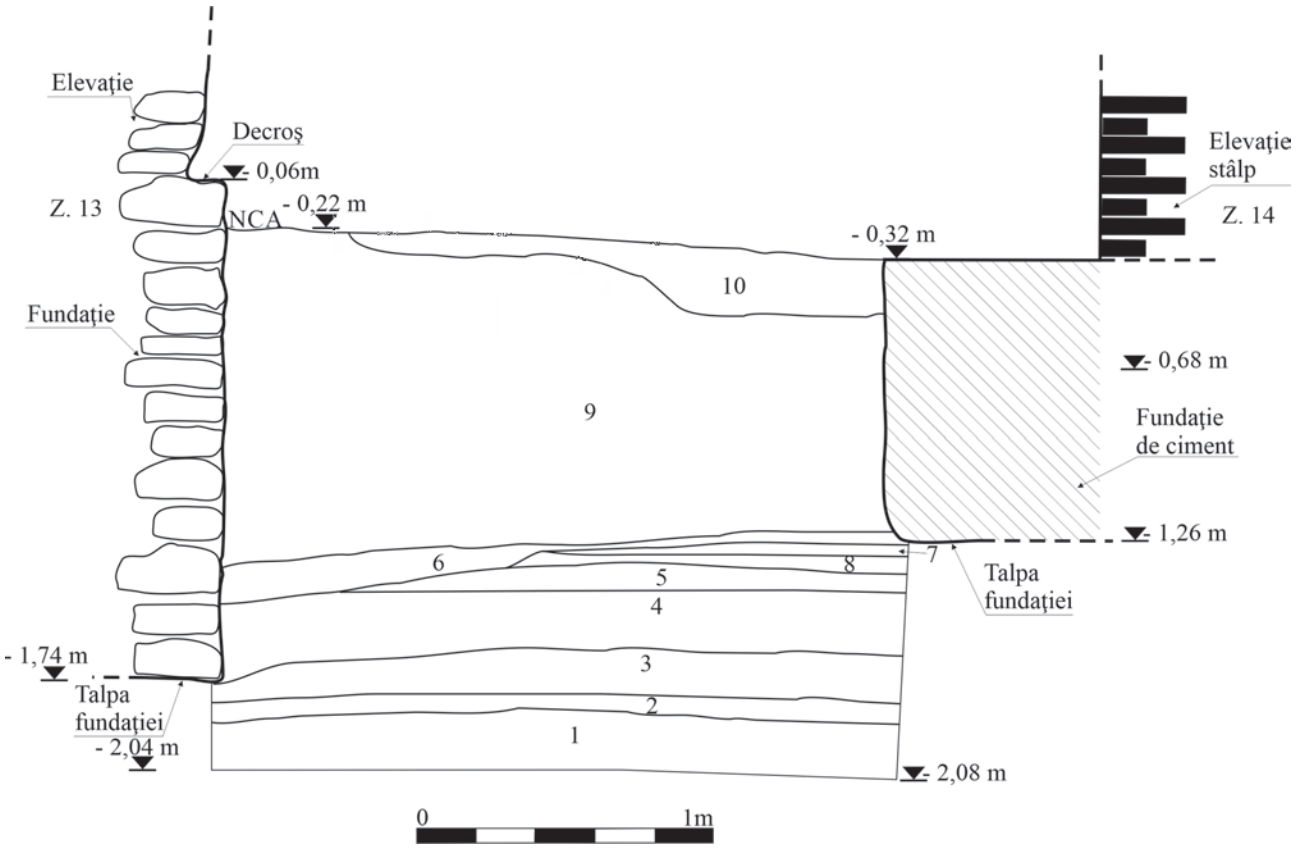

Figura 5. *Detaliu de profil în galeria corpului de gardă – profilul sudic al secțiunii S.06. Legenda:* ***1.*** *Pământ negru, cleios, cu pietriș și pigment de cărbune;* ***2.*** *Lentilă de mortar cu nisip gălbui, sfărâmicios;* ***3.*** *Pământ negru cenușiu, cleios, sporadic cu pigment de cărbune, în general curat;* ***4.*** *Nivelare cu moloz, care conține mortar cenușiu, bucăți de cărămidă, pietricele;* ***5.*** *Lentilă cu mortar albicios, mai curat decât stratul 4;* ***6.*** *Lentilă de pământ negru, cleios, cu mult pigment de cărbune;* ***7.*** *Lentilă de mortar cenușiu, cu pigment de cărămidă;* ***8.*** *Lentilă de pământ negru, cu pigment de cărbune, bucăți de cărămidă;* ***9.*** *Nivelare cu pământ brun gălbui, amestecat, ușor afânat, cu pietricele, sporadic cu bucățele de cărămidă, destul de curat;* ***10.*** *Nivelare cu pământ negru, amestecat cu fragmente de cărămidă, pigment de mortar și cărămidă.*

Figure 5. *Section through the walkway of the guardhouse – the southern section of trench S.06. Explanation:* ***1.*** *Sticky dark soil, mixed with gravel and with charcoal inclusions;* ***2.*** *Thin layer of mortar and crumbly yellowish sand;* ***3.*** *Sticky dark greyish soil, occasionally with charcoal inclusions, but, overall, rather clear;* ***4.*** *Releveling with rubble, including greyish mortar, bits of brick, pebbles;* ***5.*** *Thin layer of off-white mortar, less motley than layer no.4;* ***6.*** *Thin layer of sticky dark soil, with many charcoal inclusions;* ***7.*** *Thin layer of greyish mortar, with brick inclusions;* ***8.*** *Thin layer of dark soil, with charcoal inclusions and bits of brick;* ***9.*** *Releveling with slightly loose motley yellowish soil, mixed with pebbles, occasionally with bits of brick, rather clear;* ***10.*** *Releveling with dark soil, mixed with bits of brick, mortar and brick inclusions.*

beton. Din exterior s-a văzut însă că actualul Z.72 a dublat un zid mai vechi, Z.71, făcut din piatră de dimensiuni medii și mari, legată cu mortar de var alb de consistență dură. Cel din urmă fusese demantelat până la -1,05–1,25 m (de la est la vest), dar păstrându-se o bună parte din elevație, ce iese cca 0,50 m în afară față de linia elevației actuale. Fundația este la rândul ei decroșată (cca 0,30 m) abia către -1,80 m, de unde coboară pentru a se așeza cu talpa în jur de -2,30 m. Ruina Z.71 a fost considerată ca fiind latura de sud originară a corpului de gardă, complet refăcută la restaurarea din secolul XX și înlocuită de actualul Z.72 (Fig. 17).

Ruinele observate în zona colțului sud-vestic al corpului de gardă, adică Z.61 la vest și Z.72 la est, par a face parte din aceeași structură, dar tehnic ele sunt din etape diferite: Z.61 este adosat, iar talpa lui se află deasupra decroșării fundației lui Z.72. O altă ruină, un zid de cărămidă (Z.73) demantelată la -1,00–1,10 m, cu o lățime medie de un metru, este și ea mai recentă, fiind așezată pe decroșul fundației lui Z.71 (Fig. 18/a–b). Orientat nord-sud, dincolo de Z.71 acesta coboară abrupt, împlântându-se cu talpa la -2,15 m și utilizând piatră legată cu mortar de var alb, ușor sfărâmicios, în asizele inferioare. Planimetria construcției din care făcea parte nu a putut fi stabilită, dar este posibil ca acest zid să fi reprezentat latura de vest a unei anexe adosate corpului de gardă.

Încăperile clădirii corpului de gardă

Trecând la interiorul corpului de gardă, unde au avut loc cele mai multe cercetări, capătul de sud constă din compartimentul P31 (conform releveelor din proiectul de restaurare), denumit în mod convențional **Încăperea I** (Fig. 19/a–c). Pătrată, cu laturile de 7,20 m, aceasta a fost

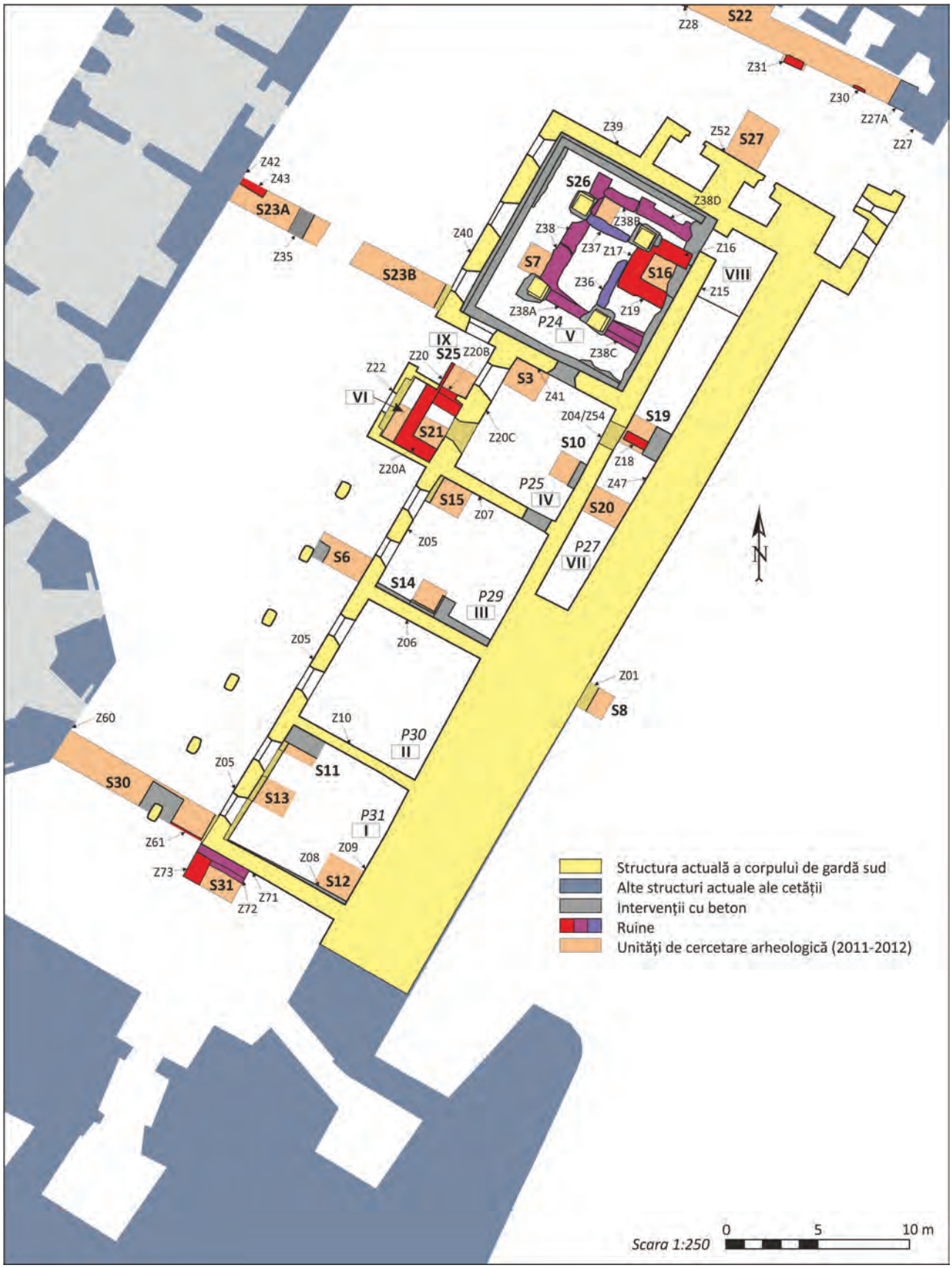

Figura 6. *Planul general cu vestigiile descoperite la cercetarea corpului sudic de gardă în anii 2011–2012.*

Figure 6. *Overview of the discoveries made in the southern guardhouse in 2011–2012.*

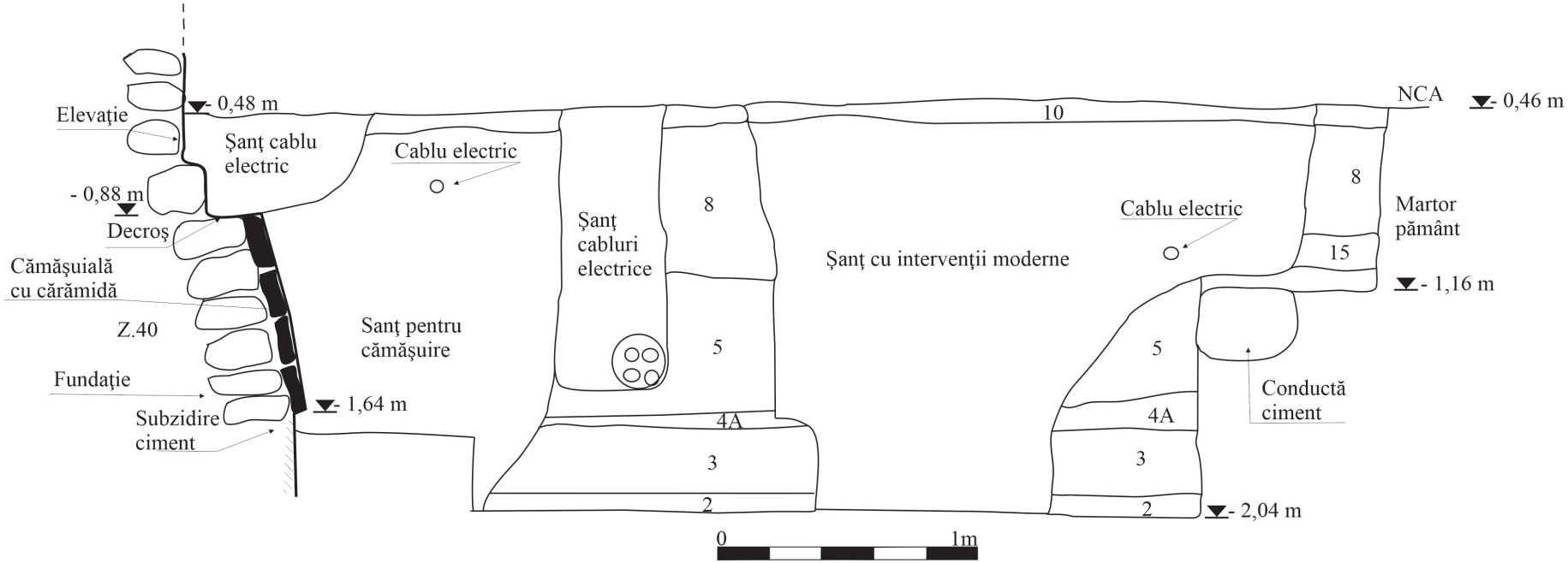

Figura 7. *Profilul de sud al secțiunii S.23, cu zidul exterior dinspre vest al Încăperii V. Legenda:* ***2.*** *Strat de pământ brun, amestecat cu pelicule de pământ gălbui, afânat;* ***3.*** *Strat amestecat, mortar albicios, nisipos cu pelicule de pământ gălbui;* ***4A.*** *Nivelare cu pământ negru, mult pigment de cărbune și fragmente de cărămidă;* ***5.*** *Nivelare cu pământ brun gălbui, amestecat, afânat;* ***8.*** *Strat de moloz, amestecat cu mortar și fragmente de cărămidă;* ***10.*** *Nivelare modernă cu pietriș compactat;* ***15.*** *Lentilă de mortar de var, cu pigment de arsură, fragmente de cărămidă și pietriș.*

Figure 7. *The southern section of trench S.23, with the western outer wall of Room V. Explanation:* ***2.*** *Brown soil, mixed with various thin layers of loose yellow soil;* ***3.*** *Mixed layer of sandy whitish mortar with thin layers of yellowish soil;* ***4A.*** *Releveling with dark soil, plenty of charcoal inclusions and brick fragments;* ***5.*** *Releveling with loose, blended yellowish-brown soil;* ***8.*** *Layer of rubble, mixed with mortar and bits of brick;* ***10.*** *Modern releveling with compacted gravel;* ***15.*** *Layer of lime mortar, with burnt inclusions, bits of brick, and gravel.*

a

b

Figura 8. *a–b) Zidul exterior al Încăperii V, Z.40, cercetat în S.23B, vedere frontală și către sud.*

Figure 8. *a–b) The outer wall of Room V. Wall Z.5, in trench S.30, full view towards the south.*

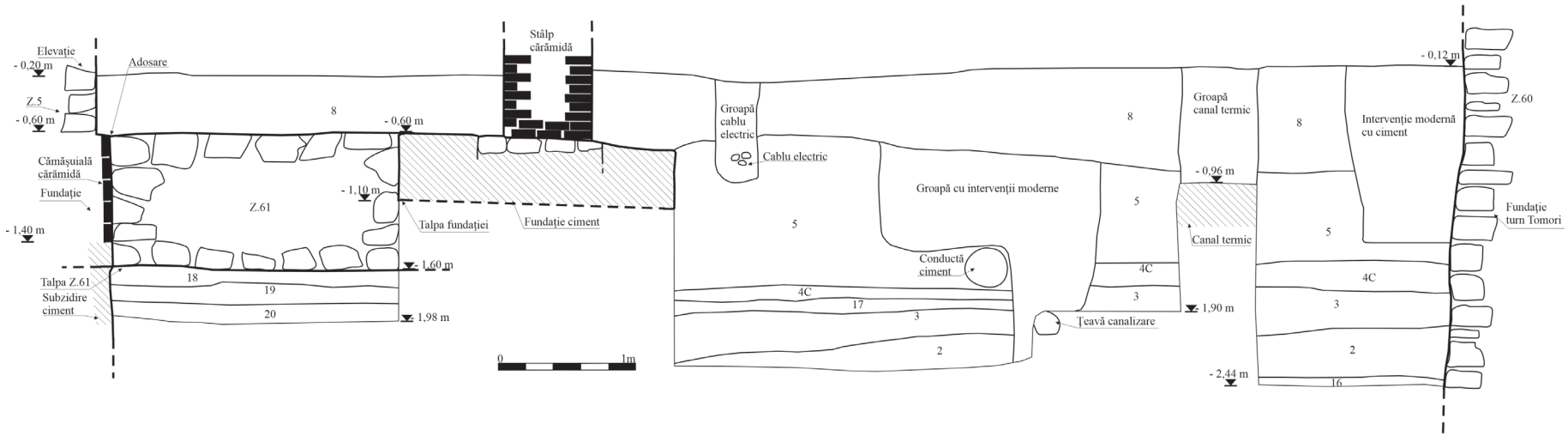

Figura 9. *Profilul sudic al secțiunii S.30, cu zidul exterior dinspre vest al încăperii I și secțiune prin galeria vestică a corpului de gardă. Legenda:* ***2.*** *Strat de pământ brun, amestecat cu pelicule de pământ gălbui, afânat;* ***3.*** *Strat amestecat, mortar albicios, nisipos cu pelicule de pământ gălbui;* ***4C.*** *Strat de pământ negru, nisipos, cu fragmente de cărămidă, pigment de mortar, multă arsură de culoare neagră;* ***5****. Nivelare cu pământ brun gălbui, amestecat, afânat;* ***8.*** *Strat de moloz, amestecat cu mortar și fragmente de cărămidă;* ***16.*** *Strat de pământ negru, lutos, foarte umed;* ***17.*** *Strat cu lut gălbui, afânat, cu o peliculă foarte subțire de arsură neagră în partea superioară (cca. 2 cm);* ***18.*** *Nivelare de pământ cenușiu, amestecat cu pigment de cărbune și pigment de mortar;* ***19.*** *Strat cu mult mortar de var, pietricele, sporadic fragmente de cărămidă;* ***20.*** *Strat de pământ negru, lutos, foarte umed.*

Figure 9. *The southern section of trench S.30, with the outer western wall of Room I, and section through the western walkway. Explanation:* ***2.*** *Layer of brown soil, mixed with thin layers of loose yellowish soil;* ***3.*** *Mixed layer of sandy whitish mortar with thin layers of yellowish soil;* ***4C.*** *Layer of sandy dark soil, with bits of brick, mortar inclusions, plenty of black-colored burnt inclusions;* ***5.*** *Releveling with loose, blended yellowish-brown soil;* ***8.*** *Layer of rubble, mixed with mortar and bits of brick;* ***16.*** *Layer of very moist, clayish dark soil;* ***17.*** *Layer of loose yellowish clay, with a very thin (c.2 cm thick) deposit of black burnt matter in the upper section;* ***18.*** *Releveling with greyish soil, mixed with charcoal and mortar inclusions;* ***19.*** *Layer with plenty of mortar inclusions, pebbles, occasionally bits of brick;* ***20.*** *Layer of clayish dark soil, very moist.*

Figura 10. *Zidul exterior al încăperii I, Z.5, văzut în S.30*

Figure 10. *The outer wall (Z.5) of Room I, as seen in trench S.30.*

Figura 11. *a–b) Vedere generală cu zidul Z.5 văzut în secțiunea S.06, unde s-a păstrat structura originală (a) și detaliu cu fundația în același loc (b).*

Figure 11. *a–b) Overview of wall Z.5 in trench S.06, where the original structure was preserved (a) and detail of the foundation (b) in the same place.*

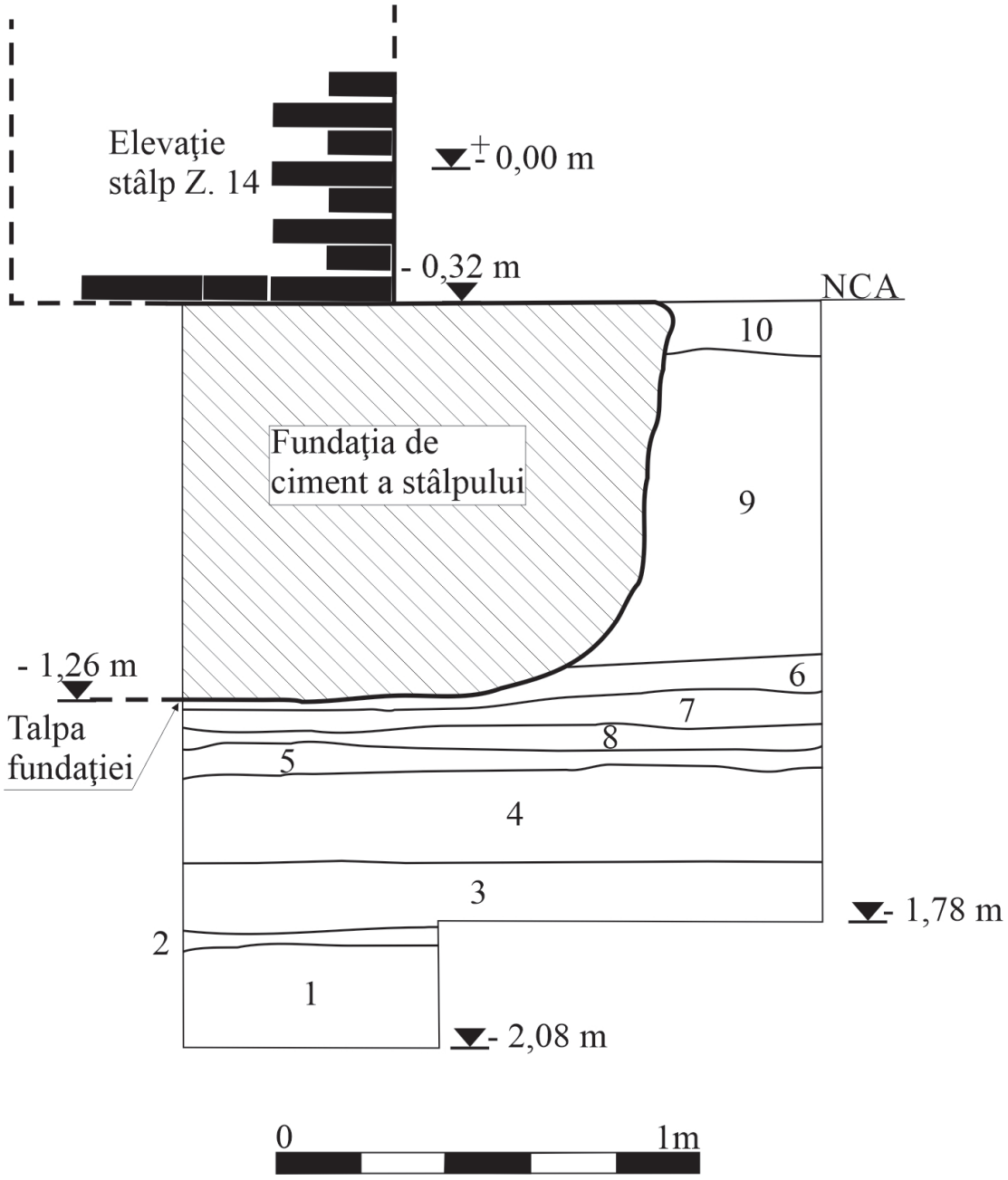

Figura 12. *Secțiunea S.06, profil est cu fundația din ciment a stâlpului galeriei. Legenda:* ***1.*** *Pământ negru, cleios, cu pietriș și pigment de cărbune;* ***2.*** *Lentilă de mortar cu nisip gălbui, sfărâmicios;* ***3.*** *Pământ negru cenușiu, cleios, sporadic cu pigment de cărbune, în general curat;* ***4.*** *Nivelare cu moloz, are în consistență mortar cenușiu, bucăți de cărămidă, pietricele;* ***5.*** *Lentilă cu mortar albicios, mai curat decât stratul 4;* ***6.*** *Lentilă de pământ negru, cleios, cu mult pigment de cărbune;* ***7.*** *Lentilă de mortar cenușiu, cu pigment de cărămidă;* ***8.*** *Lentilă de pământ negru, cu pigment de cărbune, bucăți de cărămidă;* ***9.*** *Nivelare cu pământ brun gălbui, amestecat, uşor afânat, cu pietricele, sporadic cu bucățele de cărămidă, destul de curat;* ***10.*** *Nivelare cu pământ negru, amestecat cu fragmente de cărămidă, pigment de mortar şi cărămidă.*

Figure 12. *Trench S.06, eastern section, including the concrete foundation of a walkway pillar. Explanation:* ***1.*** *Sticky dark soil, mixed with gravel and charcoal inclusions;* ***2.*** *Thin layer of mortar and crumbly yellowish sand;* ***3.*** *Sticky dark greyish soil, occasionally with charcoal inclusions, but, overall, rather clear;* ***4.*** *Releveling with rubble, including greyish mortar, bits of brick, pebbles;* ***5.*** *Thin layer of off-white mortar, less mixed up than layer no. 4;* ***6.*** *Thin layer of sticky dark soil, with many charcoal inclusions;* ***7.*** *Thin layer of greyish mortar, with brick inclusions;* ***8.*** *Thin layer of dark soil, with charcoal inclusions and bits of brick;* ***9.*** *Releveling with slightly loose mixed yellowish soil, mixed with pebbles, occasionally with bits of brick, relatively undisturbed;* ***10.*** *Releveling with dark soil, mixed with bits of brick, mortar and brick inclusions.*

Figura 13. *Detaliu cu fundația din ciment pe care se așază stâlpul din cărămidă al galeriei cercetat în S.06.*

Figure 13. *Detail of the concrete foundation investigated in trench S.06 on which sits the brick pillar of the walkway.*

Figura 14. *Detaliu cu zidul Z.61, surprins la limita săpăturii S.30, adăugat corpului de gardă actual.*

Figure 14. *Detail of wall Z.61, uncovered at the edge of trench S.30, which abuts the current guardhouse.*

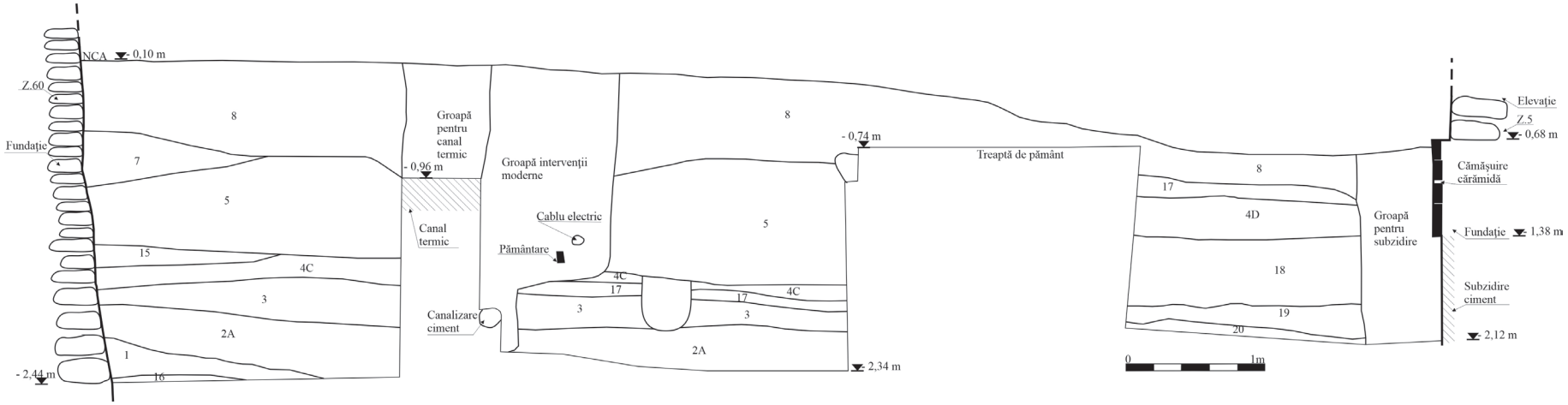

Figura 15. *Secțiunea S.30, profilul de nord. Legenda:* ***1.*** *Strat de mortar de culoare gălbuie, afânat, cu var, nisip și puțin pietriș;* ***2.*** *Strat de pământ brun, amestecat cu pelicule de pământ gălbui, afânat;* ***3.*** *Strat amestecat, mortar albicios, nisipos cu pelicule de pământ gălbui;* ***4c.*** *Strat de pământ negru, nisipos, cu fragmente de cărămidă, pigment de mortar, multă arsură de culoare neagră;* ***5.*** *Nivelare cu pământ brun gălbui, amestecat, afânat;* ***7.*** *Strat de pământ gălbui, curat, amestecat cu pelicule de pământ brun;* ***8.*** *Strat de moloz, amestecat cu mortar și fragmente de cărămidă;* ***15.*** *Lentilă de mortar de var, cu pigment de arsură, fragmente de cărămidă și pietriș;* ***16.*** *Strat de pământ negru, lutos, foarte umed;* ***17.*** *Strat cu lut gălbui, afânat cu o peliculă foarte subțire de arsură neagră în partea superioară (cca 2 cm);* ***18.*** *Nivelare de pământ cenușiu, amestecat cu pigment de cărbune și pigment de mortar;* ***19.*** *Strat cu mult mortar de var, pietricele, sporadic fragmente de cărămidă;* ***20.*** *Strat de pământ negru, lutos, foarte umed.*

Figure 15. *Trench S.30, northern section. Explanation:* ***1.*** *Layer of loose yellowish mortar, with lime, sand and a bit of gravel;* ***2.*** *Layer of brown soil, mixed with thin layers of loose yellowish soil;* ***3.*** *Mixed layer of sandy whitish mortar with thin layers of yellowish soil;* ***4C.*** *Layer of sandy dark soil, with bits of brick, mortar inclusions, plenty of black-colored burnt matter;* ***5.*** *Releveling with loose, blended yellowish-brown soil;* ***7.*** *Layer of clear yellowish soil, mixed with brown soil.* ***8.*** *Layer of rubble, mixed with mortar and bits of brick;* ***8.*** *Thin layer of lime mortar, with burnt inclusions, bits of brick and gravel;* ***16.*** *Layer of very moist, clayish dark soil;* ***17.*** *Layer of loose yellowish clay, with a very thin (c.2 cm thick) deposit of black burnt matter in the upper section;* ***18.*** *Releveling with greyish soil, mixed with charcoal and mortar inclusions;* ***19.*** *Layer with plenty of mortar inclusions, pebbles, occasionally bits of brick;* ***20.*** *Layer of clayish dark soil, very moist.*

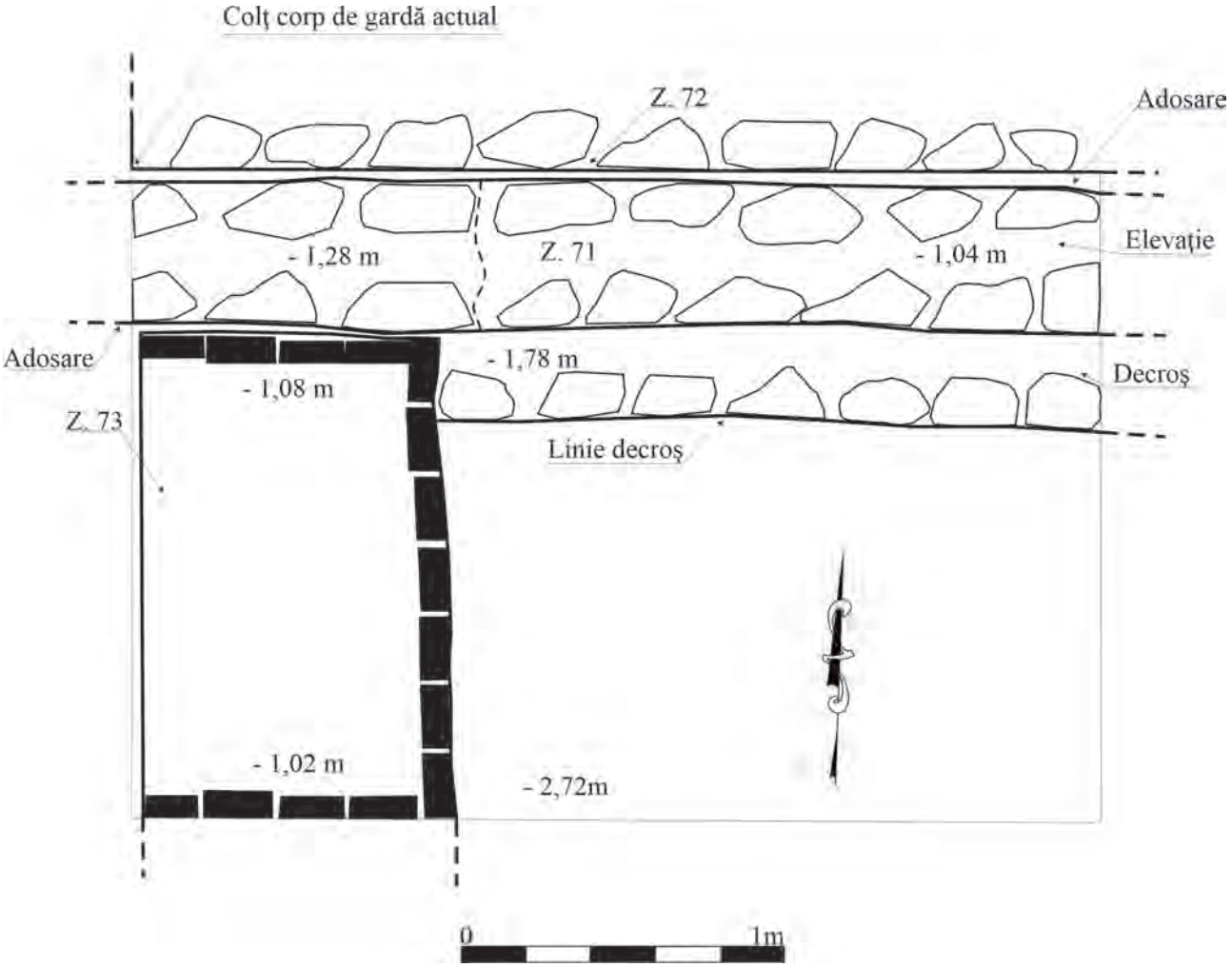

Figura 16. *Plan al S.31 cu ruinele descoperite.*

Figure 16. *Plan of trench S.31, including the uncovered ruins.*

investigată prin trei unităţi de cercetare, dispuse în colţurile de sud-est (S.12) şi nord-vest (S.11), şi pe mijlocul laturii de vest (S.13). Ca urmare a acestei distribuţii, structura subterană a putut fi observată pentru toate cele patru laturi ale încăperii, dintre care două, mai exact cea de nord (Z.10, dintre Încăperile I şi II) şi cea de sud (Z.8), se prezentau ca structuri cu elevaţii din pietre legate cu mortar de ciment, aşezate pe fundaţii de ciment. În cazul celei de nord, decroşarea, lată de un metru, a fundaţiei de beton nu a mai îngăduit să se observe urmele vreunei structuri mai vechi. Fundaţia celei de sud, la care se păstrau inclusiv urme de lemn de la cofrajul pentru turnarea betonului, nu era la fel de puternic decroşată, dar refacerea temeliei fusese operată pe toată adâncimea vizibilă în săpătură (Fig. 20–21).

Celelalte două laturi se păstrau însă în formă istorică, cel puţin la nivel de fundaţie. Zidul de vest (Z.5), dinspre curte, se aşază pe o zidărie regulată din piatră, legată cu mortar de var cu nisip, ce se decroşa (0,30 m) la -0,60 m şi cobora pentru a se aşeza cu talpa la -2,30 m (Fig. 22a–b).

Zidul de est (Z.9), adică latura ce corespunde curtinei incintei exterioare, este aşezat pe o fundaţie de piatră legată cu mortar de var şi nisip, în structura căreia se observau sporadic şi fragmente de cărămidă, incluse pentru egalizarea zidăriei; talpa nu a putut fi surprinsă, săpătura trebuind să se oprească la -2,45 m, din cauza nivelului ridicat al pânzei freatice. În cazul acestei laturi, deşi temelia era istorică, începând de la cota de -1,36 m, zidul prezenta o refacere cu ciment, iar elevaţia este din cărămidă legată cu mortar de var, ciment şi nisip (Fig. 23).

La începutul săpăturii, nivelul de călcare se afla între -0,50–0,60 m, cotă rezultată cel mai probabil în urma renovărilor din anii 1970–1980, după cum indicau umpluturile de nivelare de mai jos. Nivelul de călcare anterior acestor intervenţii s-a conturat la -1,00–1,10 m, fără să se păstreze urmele unei amenajări specifice.

Interiorul compartimentului de mai la nord, **Încăperea II**, uşor trapezoidal (6,9/7,2 × 7,4/7,5 m), nu a fost cercetat prin deschiderea unor unităţi de cercetare propriu-zise, dar, în contextul lucrărilor de restaurare, a fost coborât nivelul de călcare în suprafaţă de la -0,80 m

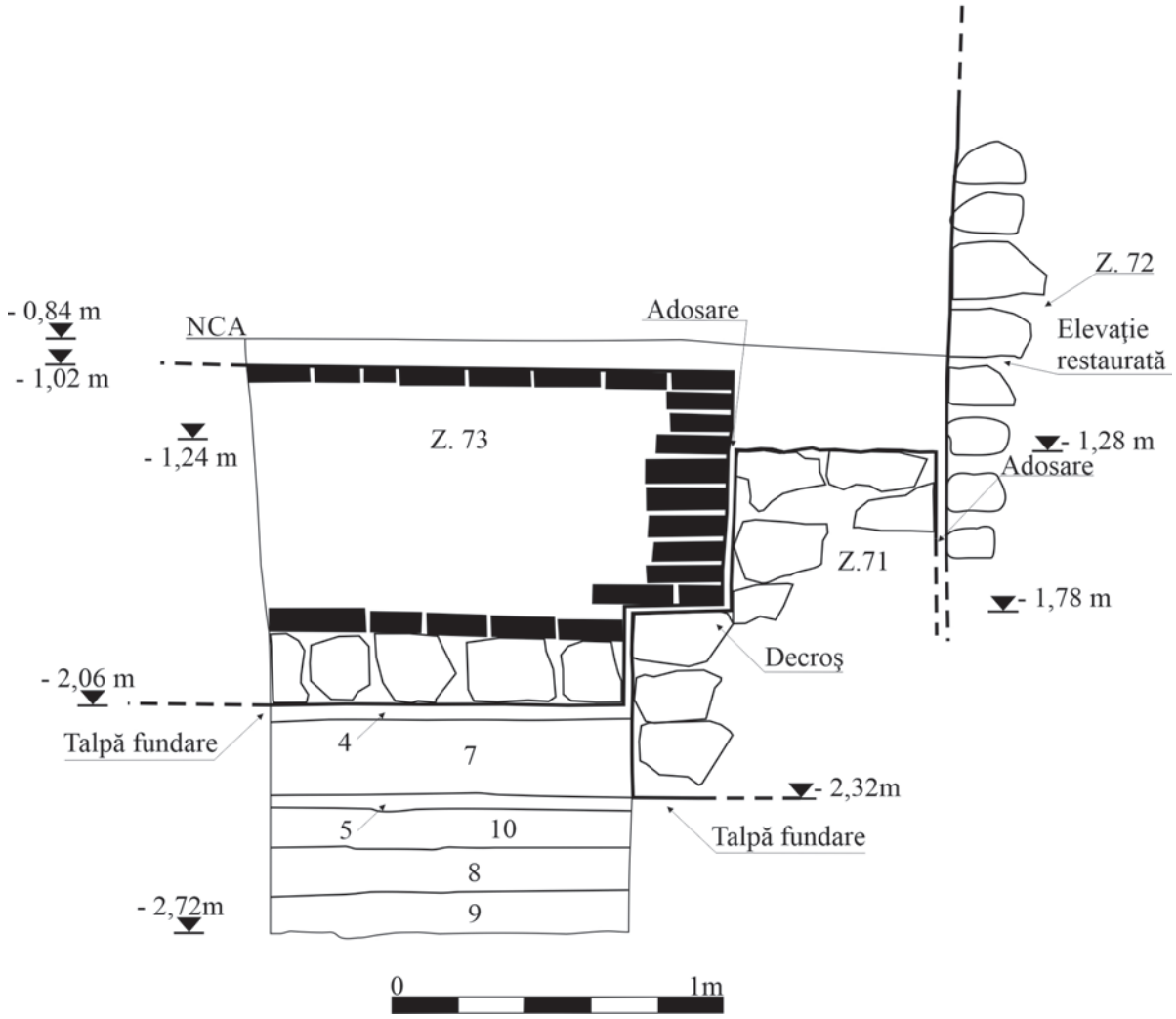

Figura 17. *Profilul de est al S.31, cu structura ruinei Z.71, reprezentând foarte probabil zidul original al unui corp de gardă. Legenda:* ***1.*** *Nivel călcare (dărâmătură);* ***2.*** *Strat umplutură (cărămidă, oase animale, piatră, pigment de arsură și mortar);* ***3.*** *Strat negru-cenușiu cu cărămidă și pigment de cărămidă, arsură neagră;* ***4.*** *Strat de mortar galben lutos;* ***6.*** *Strat negru-cenușiu, afânat, cu mult pigment de arsură neagră, cărămidă și mortar;* ***7.*** *Strat galben lutos cu pigment de cărămidă;* ***8.*** *Strat cu pietre, cărămizi și mortar;* ***9.*** *Strat brun-roșiatic lipsit de pigmenți sau material.*

Figure 17. *The drawing of the eastern section of trench S.31, with the structure of the ruined wall Z.71, most likely the original wall of a guardhouse. Explanation:* ***1.*** *Ground level (rubble);* ***2.*** *Releveling (bricks, animal bones, stone, charcoal and mortar inclusions);* ***3.*** *Dark greyish layer with bricks and brick inclusions, charcoal;* ***4.*** *Layer of clayish yellowish mortar;* ***6.*** *Loose dark greyish layer with many inclusions of charcoal, brick and mortar;* ***7.*** *Clayish yellowish layer with brick inclusions;* ***8.*** *Layer of stone, brick and mortar;* ***9.*** *Reddish brown layer with no inclusions and no artefacts;* ***10.*** *Clayish deep dark layer, with traces of charcoal.*

la -1,20 m (Fig. 24). Cu această ocazie a fost identificată pe latura de nord a încăperii o zidărie de cărămidă (30 × 14 × 4 m) legată cu mortar (Cx.6), ce a fost atribuită structurii de susținere a unei sobe. Conturată la -0,85 m, această structură avea 1,25 × 1,10 m în dimensiune și se mai păstrau din ea laturile de nord (adosată pe lungime zidului încăperii), cea de vest și jumătatea vestică a celei sudice, toate țesute între ele și groase doar de o lățime de cărămidă, cu excepția unei porțiuni din latura vestică, ce fusese dublată. Din latura de est se mai vedea numai pornirea și urme vagi pe lângă pilonul de beton de pe mijlocul zidului de nord al încăperii. Umplutura din spațiul astfel definit era compusă din pământ gri-cenușiu, cu urme de arsură neagră, pigment de mortar, fragmente de ceramică și oase (Fig. 25/a–b).

În ceea ce privește zidurile propriu-zise ale încăperii, în măsura în care acestea au putut fi observate cu ocazia coborârii de nivel, acestea prezentau același aspect ca în compartimentele învecinate.

Următorul compartiment dinspre nord, **Încăperea III**, de formă aproape pătrată cu laturi de 6,9–7 m, a fost investigat prin deschiderea a două unități de cercetare, una în colțul de nord-vest (S.15) și una pe latura de sud (S.14). Latura de sud, corespunzând zidului care desparte Încăperile II și III (Z.6), păstrează încă fundația istorică din piatră înecată în mortar realizat din var cu nisip, ce se decroșează (0,18–0,30 m) la -1,45 m și coboară până

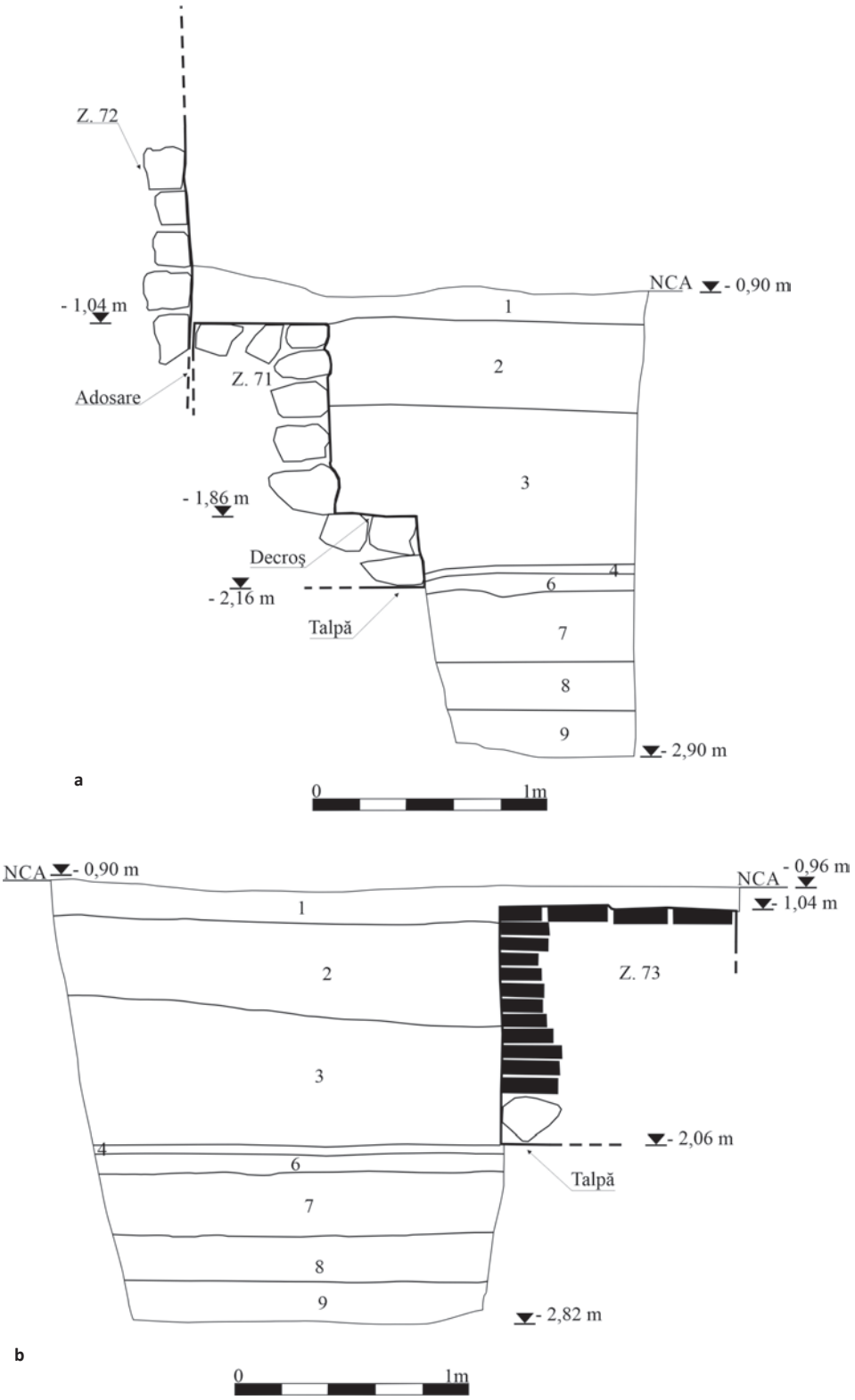

Figura 18. *a–b) Profilul sudic și vestic al secțiunii S.31, cu ruina Z.73. Legenda:* ***1.*** *Nivel călcare (dărâmătură);* ***2.*** *Strat umplutură (cărămidă, oase animale, piatră, pigment de arsură și mortar);* ***3.*** *Strat negru-cenușiu cu cărămidă și pigment de cărămidă, arsură neagră;* ***4.*** *Strat de mortar galben lutos;* ***5.*** *Strat de mortar alb fin;* ***6.*** *Strat negru-cenușiu, afânat, cu mult pigment de arsură neagră, cărămidă și mortar;* ***7.*** *Strat galben lutos cu pigment de cărămidă;* ***8.*** *Strat cu pietre, cărămizi și mortar;* ***9.*** *Strat brun-roșiatic curat;* ***10.*** *Strat negru închis, lutos, cu urme de arsură neagră.*

Figure 18. *a–b) The southern and western sections of trench S.31, with the ruined wall Z.73. Explanation:* ***1.*** *Ground level (rubble);* ***2.*** *Releveling (bricks, animal bones, stone, charcoal and mortar inclusions);* ***3.*** *Dark greyish layer with bricks and brick inclusions, charcoal;* ***4.*** *Layer of clayish yellowish mortar;* ***5.*** *Fine white mortar;* ***6.*** *Loose dark greyish layer with many inclusions of charcoal, brick and mortar;* ***7.*** *Clayish yellowish layer with brick inclusions;* ***8.*** *Layer of stone, brick and mortar;* ***9.*** *Reddish brown layer with no inclusions and no archaeological remains;* ***10.*** *Clayish deep dark layer, with traces of charcoal.*

a

c

b

Figura 19. *a–c) Imagini generale cu Încăperea 1.*

Figure 19*. a–c) Overviews of Room I.*

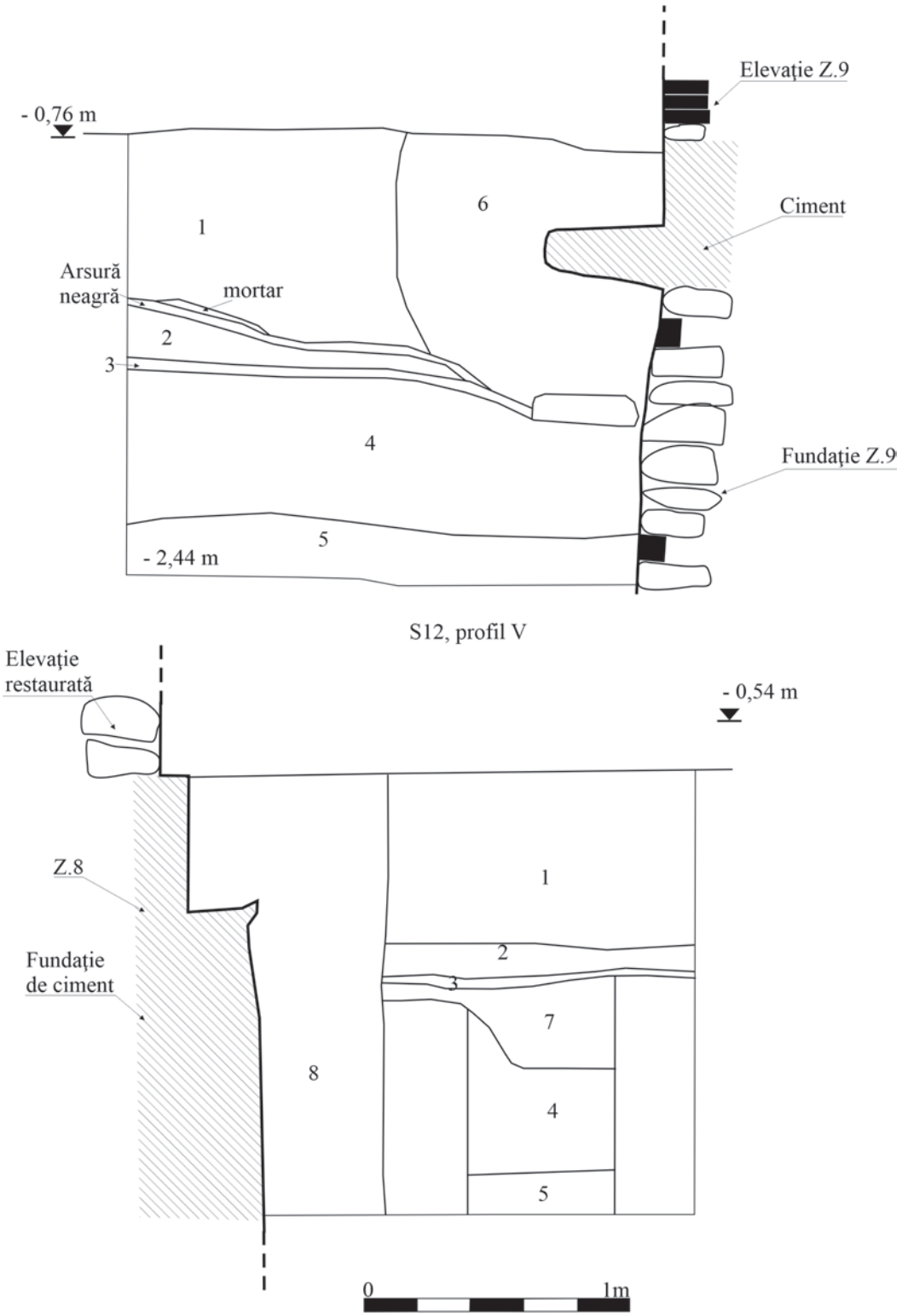

Figura 20. *Secțiunea S.12, profil nord (sus) și vest (jos).* ***1.*** *Strat brun-cenușiu cu pigment de lut gălbui cu fragmente de cărămidă, cărbune, mortar, pietriș;* ***2.*** *Strat brun-roșiatic cu pigment de cărbune, mortar, nisip, pietriș;* ***3.*** *Strat de arsură neagră;* ***4.*** *Strat de lut gălbui cu pigment de lemn carbonizat și mortar;* ***5.*** *Strat cenușiu de pietriș, mâlos, cu pigment de mortar și fragmente de lemn;* ***6.*** *Groapă de implantare a decroșului de beton, umplutură amestecată cu pietriș, fragmente de cărămidă, mortar, pietre;* ***7.*** *Strat galben de lut, cleios, compact, sporadic pigment de cărbune;* ***8.*** *Pământ de umplutură de la groapa de implantare a Z.8, cu fragmente de cărămidă, beton, pietre, fragmente de lemn de cofraj.*

Figure 20. *Trench S.12, northern (above) and western (below) sections. Explanation:* ***1.*** *Greyish brown layer with yellowish clay inclusions and bits of brick, charcoal, mortar and gravel;* ***2.*** *Reddish brown layer with inclusions of charcoal, mortar, sand, and gravel;* ***3.*** *Layer of charcoal;* ***4.*** *Layer of yellowish clay with inclusions of burnt wood and mortar;* ***5.*** *Muddy greyish layer of gravel, with mortar inclusions and pieces of wood;* ***6.*** *Foundation trench for the concrete understructure, backfill mixed with gravel, bits of brick, mortar and stones;* ***7.*** *Sticky compact yellowish layer of clay, occasionally charcoal inclusions;* ***8.*** *Backfill of the foundation pit of wall Z.8 with bits of brick, stones, fragments of timber framework.*

Figura 21. *Secțiunea S.12, detaliu cu fundațiile celor două ziduri cercetate.*

Figure 21. *Trench S.12, detail with the foundations of the two investigated walls.*

la -2,40 m, pentru a se așeza pe un strat de pietriș mâlos (Fig. 26). Numai porțiunea inferioară s-a păstrat însă neafectată. Fundația de ciment a pilonului central al zidului a coborât până la nivelul decroșării zidăriei istorice și prezintă propria ei decroșare (0,56 m) la –0,80 m, adică la cota la care întreaga structură se transformă într-o simplă placă de beton pe care s-a așezat actuala elevație, zidită din piatră și cărămidă (30 × 14 × 5 cm), legate cu mortar de var și ciment (Fig. 27).

Latura de nord a încăperii (Z.7), ce o separă de compartimentul următor, prezintă o situație foarte similară. Fundația istorică, din piatră legată cu mortar de var și fragmente de cărămidă pentru egalizarea zidăriei, a coborât cu talpa până la -1,90–2,00 m, dar de la -1,30 m în sus a fost refăcută cu beton, iar elevația a fost în totalitate refăcută din piatră și cărămidă legate cu mortar de var și ciment. La fel ca și mai la sud, latura dinspre curte a încăperii a supraviețuit fără intervenții majore, iar fundația sa, din pietre mari, legate cu mortar de var cu nisip de calitate bună, decroșată (0,20–0,30 m) la -0,45 m, cobora până la -2,30 m. Elevația sa, groasă de 0,96 m, a fost totuși punctual afectată, fiind spartă până la -0,30 m în zona intrării. În această încăpere, lucrările au pornit de la un nivel de călcare aflat în jur de -0,80 m, iar nivelul de călcare anterior a fost identificat aproximativ la -1,25 m (Fig. 28).

O observație importantă a fost aceea că zidul dinspre curte și cel de compartimentare au fost construite în aceeași etapă, dintr-o zidărie regulată din piatră cu rare fragmente de cărămidă, cu un parament regulat (Fig. 29).

Încăperea IV, ușor trapezoidală (6,8/6,9 × 6,1/6,3 m), este ultima din șirul de patru camere înșiruite din capătul de sud al corpului de clădire către nord. Compartimentul a fost investigat prin deschiderea a două unități de cercetare, în colțul de nord-vest (S.03) și pe latura de est (S.10), considerându-se că investigarea laturii de sud (Z.7) în Încăperea III (prin S.15) a furnizat suficiente informații.

În primul sondaj, s-a observat că laturile de vest (Z.20C) și de nord (Z.41) se țes la nivel de fundație, dar talpa nu a putut fi atinsă, ca urmare a infiltrațiilor de apă din pânza freatică. Ambele temelii erau neregulate, construite din piatră mare amestecată cu câteva fragmente de cărămidă, înecate în mortar de var albicios, cu nisip. Fundația zidului nordic prezenta o intervenție modernă de subzidire cu ciment, ce cobora aproape un metru în adâncime. La fel ca și mai la sud, fundația laturii dinspre curte nu prezenta astfel de intervenții invazive. Dar, dacă în încăperile de mai la sud fundația lui Z.50 se decroșa și ieșea în afară 0,20–0,30 m față de linia elevației, aici fundația lui Z.20C se retrăgea 0,3–0,5 m în spatele liniei elevației, ce consta dintr-o zidărie regulată de cărămidă (29 × 14 × 5 cm),

a

b

Figura 22. *a–b) Detaliu cu fundația zidului Z.5, cercetat în S.13 (a) și detaliu cu straturile de umplutură (b).*

Figure 22. *a–b) Detail with the foundation of wall Z.5, investigated in trench S.13 (a) and detail with releveling deposits (b).*

Figura 23. *Imagine de ansamblu cu secțiunea S.12 în cursul cercetărilor.*

Figure 23. *Overview of trench S.12 during the investigation.*

Figura 24. *a–b) Încăperea II, imagini de ansamblu în timpul lucrărilor de coborâre a nivelului de călcare.*

Figure 24. *a–b) Overview of Room II during the lowering of the ground level.*

Figura 25. *Detalii cu soclul instalației de încălzit din Încăperea II.*

Figure 25. *Detail of the base of the stove from Room II.*

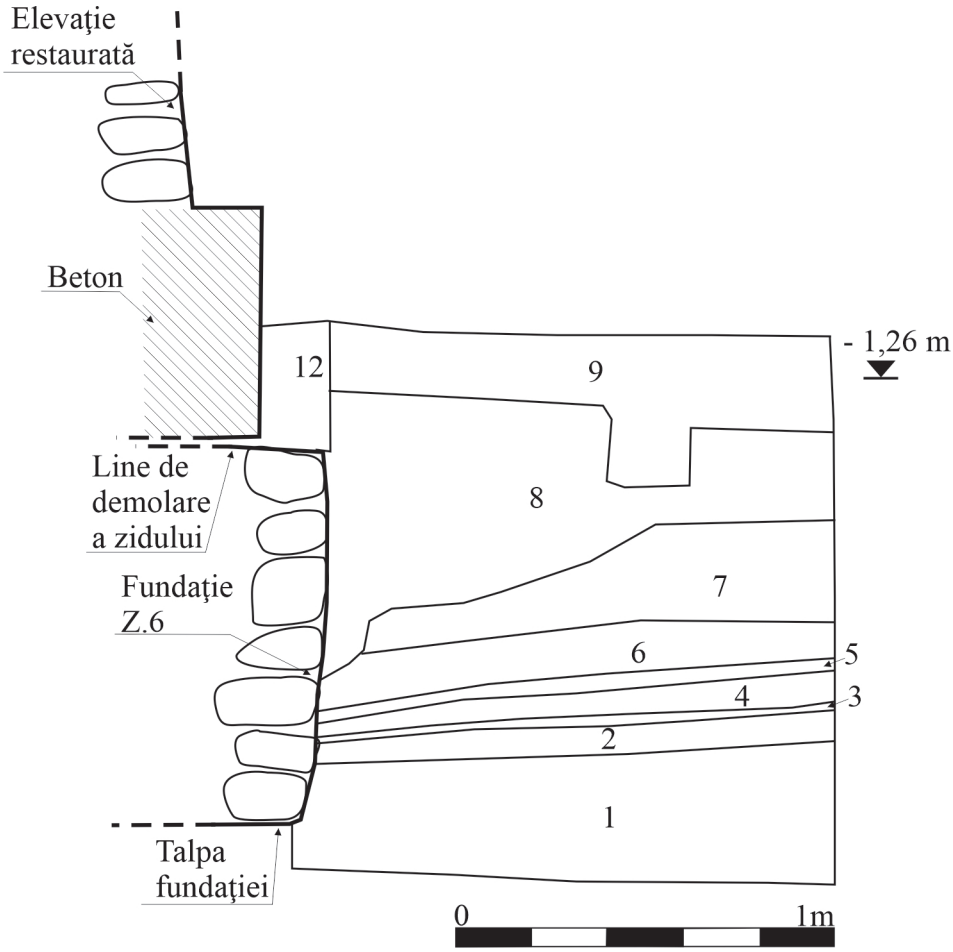

Figura 26. *Secțiunea S.14, profilul de vest. Legenda:* ***1.*** *Pământ cleios, cu pietriș, negru-cenușiu, oxizi de fier, pietricele;* ***2.*** *Strat de pământ gălbui, amestecat, cu pigment gălbui și negru, cleios, bucățele de cărămidă;* ***3.*** *Lentilă de culoare maronie (lentilă de oxizi);* ***4.*** *Pământ cenușiu, pietricele și mici fragmente de cărămidă, consistență lutoasă;* ***5.*** *Lentilă de cărbune;* ***6.*** *Pământ mai curat, brun, lutos;* ***7.*** *Strat de pământ lutos, pietriș, pigment cărbune, pigment de ceramică;* ***8.*** *Strat de lut cleios, destul de curat;* ***9.*** *Strat de pământ brun-gălbui lutos amestecat cu pietricele;* ***12.*** *Strat negru afânat, șanțul de fundare pentru zidul de ciment.*

Figure 26. *Trench S.14, western section. Explanation:* ***1.*** *Sticky dark greyish soil, mixed with gravel, iron oxides, pebbles;* ***2.*** *Sticky layer of yellowish soil, with both yellowish and dark inclusions, bits of brick;* ***3.*** *Thin, brown-colored layer (oxides);* ***4.*** *Clayish, greyish soil, pebbles and small bits of brick;* ***5.*** *Thin layer of charcoal;* ***6.*** *Clearer, clayish, brown soil;* ***7.*** *Clayish layer of soil, gravel, charcoal and ceramic inclusions;* ***8.*** *Layer of sticky clay, rather clear;* ***9.*** *Layer of clayish, yellowish-brown soil mixed with pebbles;* ***12.*** *Loose dark layer, the foundation trench of the concrete wall.*

în care s-a utilizat piatră numai în asizele de la bază (Fig. 30). Diferența se reflecta încă dinainte de începerea săpăturii în dimensiunile ceva mai mici ale compartimentului, iar îngroșarea zidului dinspre curte la cca 1,20 m (față de cca 0,80 m mai la sud) era evidentă, motiv pentru care acesta a și primit aici apelativul Z.20C, abandonându-se notarea cu Z.5 (Fig. 31). Mai multe informații despre acest zid au fost colectate cu ocazia săpăturilor de pe latura opusă a sa (S.21 și S.25), unde elevația recentă prezenta o fundație de piatră, legată cu mortar, cu o lățime maximă de 1,40 m, ce începea la -0,60 m și cobora cu talpa până în jur de -2,10 m.

În partea opusă a Încăperii IV, latura de est a acesteia (Z.4), se așeza pe o fundație de piatră legată cu mortar de var, care a fost cercetată până la -3,10 m fără a se atinge talpa de fundare. Partea superioară fusese renovată, iar în jur de -1,00 m o cămășuială zidită cu piatră și cărămidă, legate cu mortar de var și tencuită cu mortar de var și ciment ieșea cca 0,42 m în fața liniei fundației. Sub cămășuială s-a putut observa o nișă cu dimensiunile de 0,42 × 0,24 m, în care au fost găsite urmele unei bârne de lemn, iar sub partea inferioară a nișei s-a observat un ciot de zidărie mixtă de formă dreptunghiulară (0,80 × 0,60 m). Cel mai probabil, această zidărie susținea o structură de lemn pe care era amplasată o podea, tot de lemn.

În partea cealaltă a zidului Z.4, se afla, în grosimea zidului incintei exterioare a cetății, un compartiment cu o formă trapezoidal alungită, mai lată către nord (22,50 × 1,90 / 2,70 m), a cărui zonă centrală era ocupată de scările prin care se făcea accesul de la parter la etajul corpului de gardă, creându-se astfel două compartimente distincte, la sud Încăperea VII și la nord, o anexă, Încăperea VIII.

Figura 27. *Secțiunea S.14, fundațiile din ciment ale zidului Z.6 și pilonului central al acestuia.*

Figure 27. *Trench S.14, the concrete foundation of wall Z.6 and the central pilaster of the wall.*

Numai **Încăperea VII** a fost investigată, prin două secțiuni (S.19 și S.20), ambele deschise pe întreaga lățime a compartimentului, la o distanță de 2,60 m una de cealaltă, între pereții de est (Z.47) și de vest (Z.4). Acesta din urmă prezenta și aici aceleași trăsături constructive ca în Încăperea IV, dar talpa nu a fost nici aici atinsă, săpătura oprindu-se încă și mai sus, la numai -2,20 m (S.19), respectiv -2,60 m (S.20) (Fig. 32).

Peretele din partea opusă (Z.47), corespunzând curtinei incintei exterioare, era construit la nivel de fundație din piatră și fragmente de cărămidă legate cu un mortar realizat din var cu nisip. În unele locuri, începând de la -0,35 m, s-au observat subzidiri cu beton (decroșate cca 0,50 m, cu talpa la -1,50 m), iar elevația, din piatră și cărămidă, se prezenta într-o formă restaurată cu mortar de ciment. Scara actuală, de ciment, surprinsă în profilul de nord al lui S.19, a fost construită ulterior subzidirilor și nu avea fundație, prima treaptă, cu un nivel de călcare activ la -0,50 m, coborând numai 0,40 m. În schimb, în jumătatea de sud a aceleiași unități de cercetare, exact în dreptul actualei uși de acces, a apărut structura Z.18, construită din piatră și fragmente de cărămidă legate cu mortar realizat din var cu nisip, ce ocupa aproape întreaga lățime a compartimentului, fiind înglobată de subzidiri, iar în partea cealaltă venind până la 0,10 m de Z.4. Ruina, cu o lățime vizibilă de 0,40 m, s-a conturat la -0,70 m, coborând cu talpa la -1,85 m, și a fost interpretată ca fiind un rest al vechii scări care permitea accesul între parter și etajul corpului de gardă. În acest caz, această scară s-ar fi aflat cca 1,50 m mai la sud de cea actuală, iar accesul dinspre Încăperea IV trebuie să fi fost cumva diferit, treapta apărând chiar în dreptul actualului gol de ușă (Fig. 33/a–c).

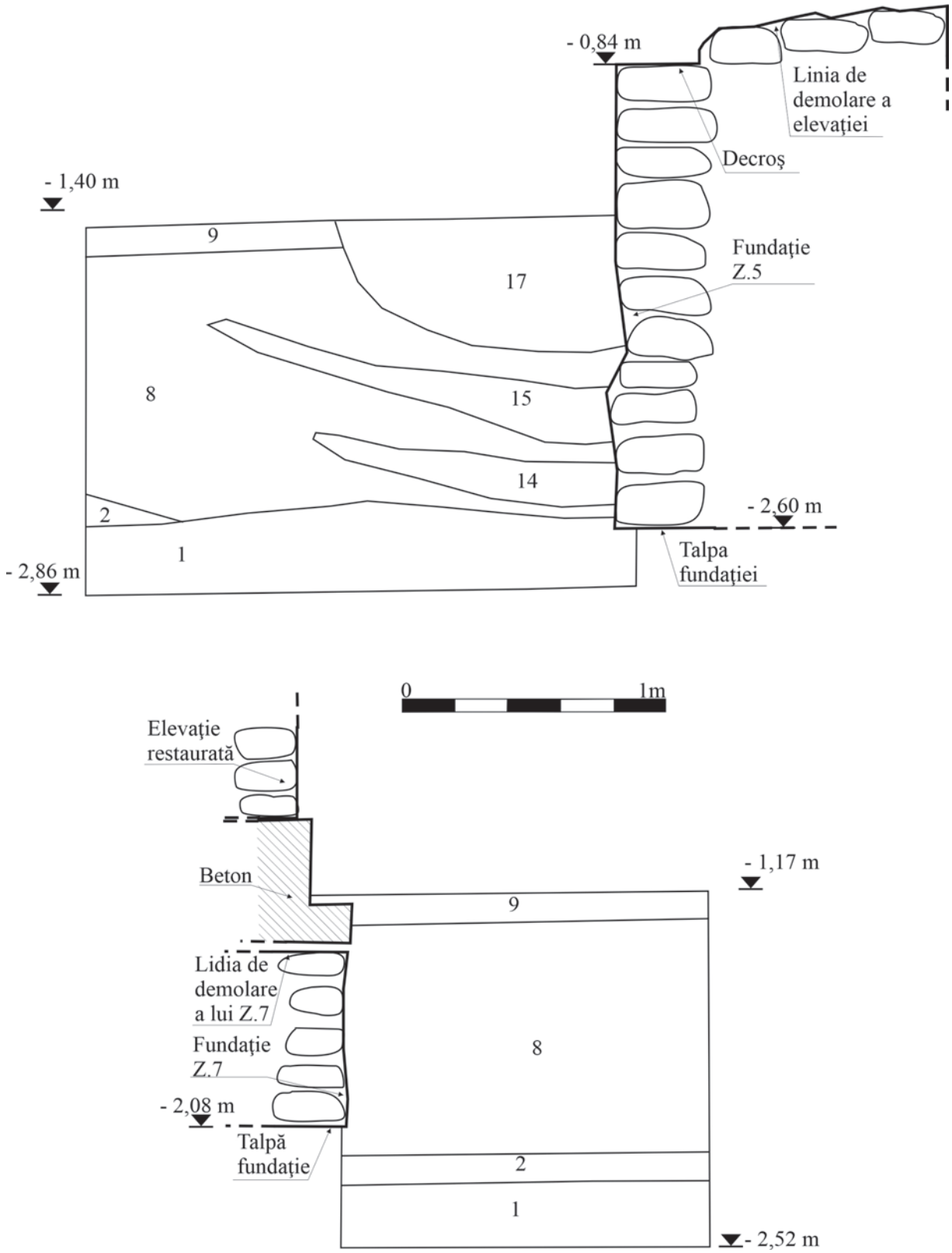

Figura 28. *Secțiunea S.15, profilele de sud (sus) și est (jos). Legenda:* ***1.*** *Pământ cleios, cu pietriș, negru-cenușiu, oxizi de fier, pietricele;* ***2.*** *Strat de pământ gălbui, amestecat, cu pigment gălbui și negru, cleios, bucățele de cărămidă;* ***8.*** *Strat de lut cleios, destul de curat;* ***9.*** *Strat de pământ brun-gălbui lutos amestecat cu pietricele;* ***14.*** *Lentilă de mortar cu pietriș și lut;* ***15.*** *Lentilă de lut negru;* ***17.*** *Umplutură groapă cu resturi de piatră și cărămidă.*

Figure 28. *Trench S.15, southern (above) and eastern (below) sections. Explanation:* ***1.*** *Sticky dark greyish soil, mixed with gravel, iron oxides, pebbles;* ***2.*** *Sticky layer of yellowish soil, with both yellowish and dark inclusions, bits of brick;* ***8.*** *Layer of sticky clay, rather clear;* ***9.*** *Layer of clayish, yellowish-brown soil mixed with pebbles;* ***14.*** *Thin layer of mortar mixed with gravel and with clay;* ***15.*** *Thin layer of dark clay;* ***17.*** *The backfill of a pit that was filled with stones and bricks.*

Figura 29. *Detaliile fundațiilor zidurilor Z.5 și Z.7 cercetate în secțiunea S.15 (Încăperea III).*

Figure 29. *The foundations of walls Z.5 and Z.7, as investigated in trench S.15 (Room III).*

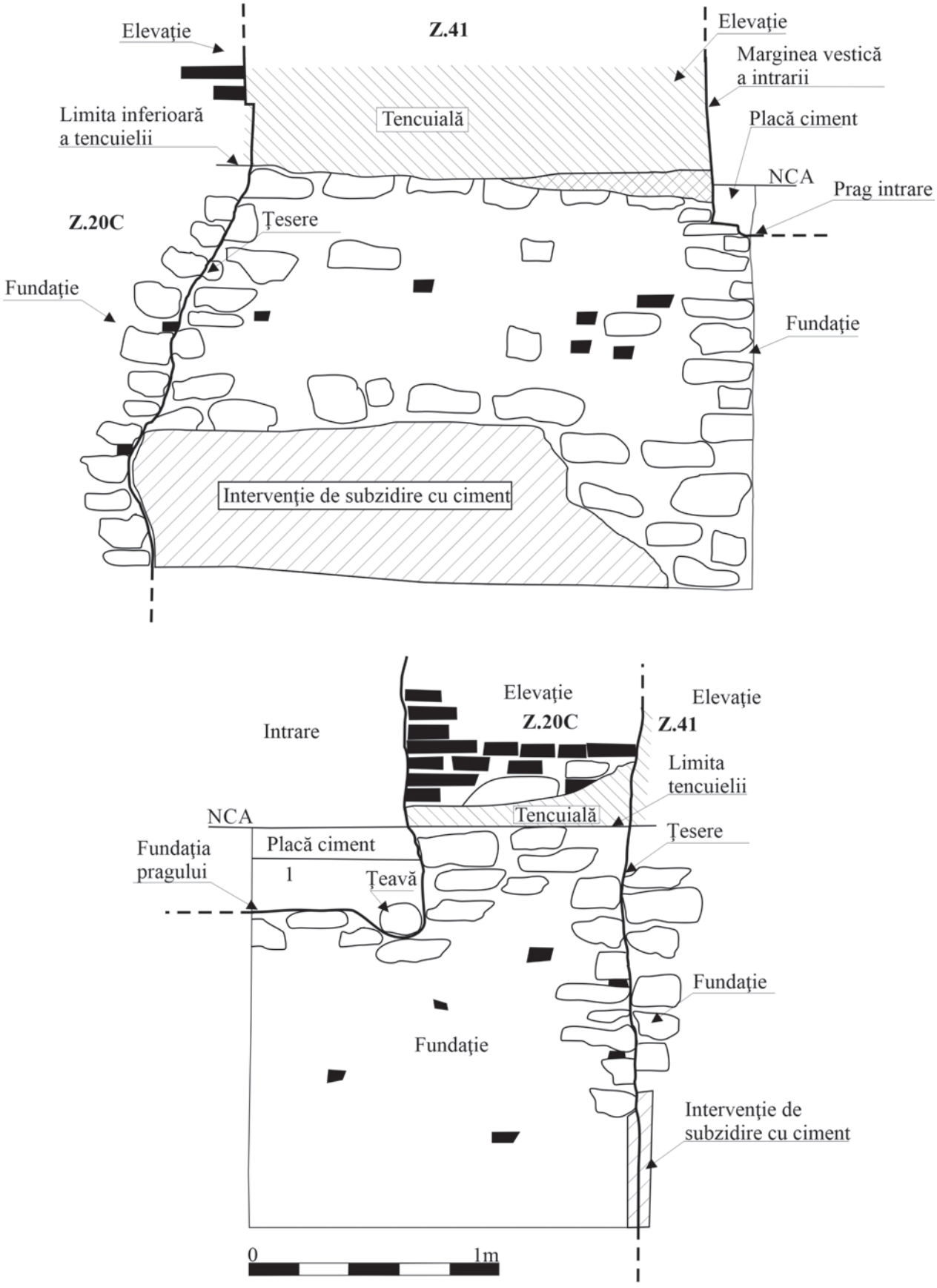

Figura 30. *Secțiunea S.03, profilele de nord și vest.*

Figure 30. *Trench S.03, northern and western sections.*

Figura 31. *Secțiunea S.03 detalii cu fundațiile.*

Figure 31. *Detail of the foundations in Trench S.03.*

Figura 32. *Detaliu cu umplutura dintre cele două ziduri cercetate în secțiunea S.20.*

Figure 32. *Detail with the backfill between the two walls investigated in trench S.20.*

a

b

c

Figura 33. *a–c) Încăperea VII, detalii din timpul săpăturii: umplutura dintre cele două ziduri care formează corpul curtinei exterioare estice, Z.47 la est și Z.4/54 la vest (a), treapta scării actuale din ciment (b) și ruină descoperită în săpătură, posibil din structura scării originale care ducea la etajul clădirii (c).*

Figure 33. *a–c) Room VII, details during excavations: the backfill between the two walls that shape the bulwark of the eastern outer ward – wall Z.47 in the east and wall Z.4/54 in the west (a); the current concrete stairs (b); ruin discovered during the excavation, possibly part of the original staircase that used to lead to the first floor of the building (c).*

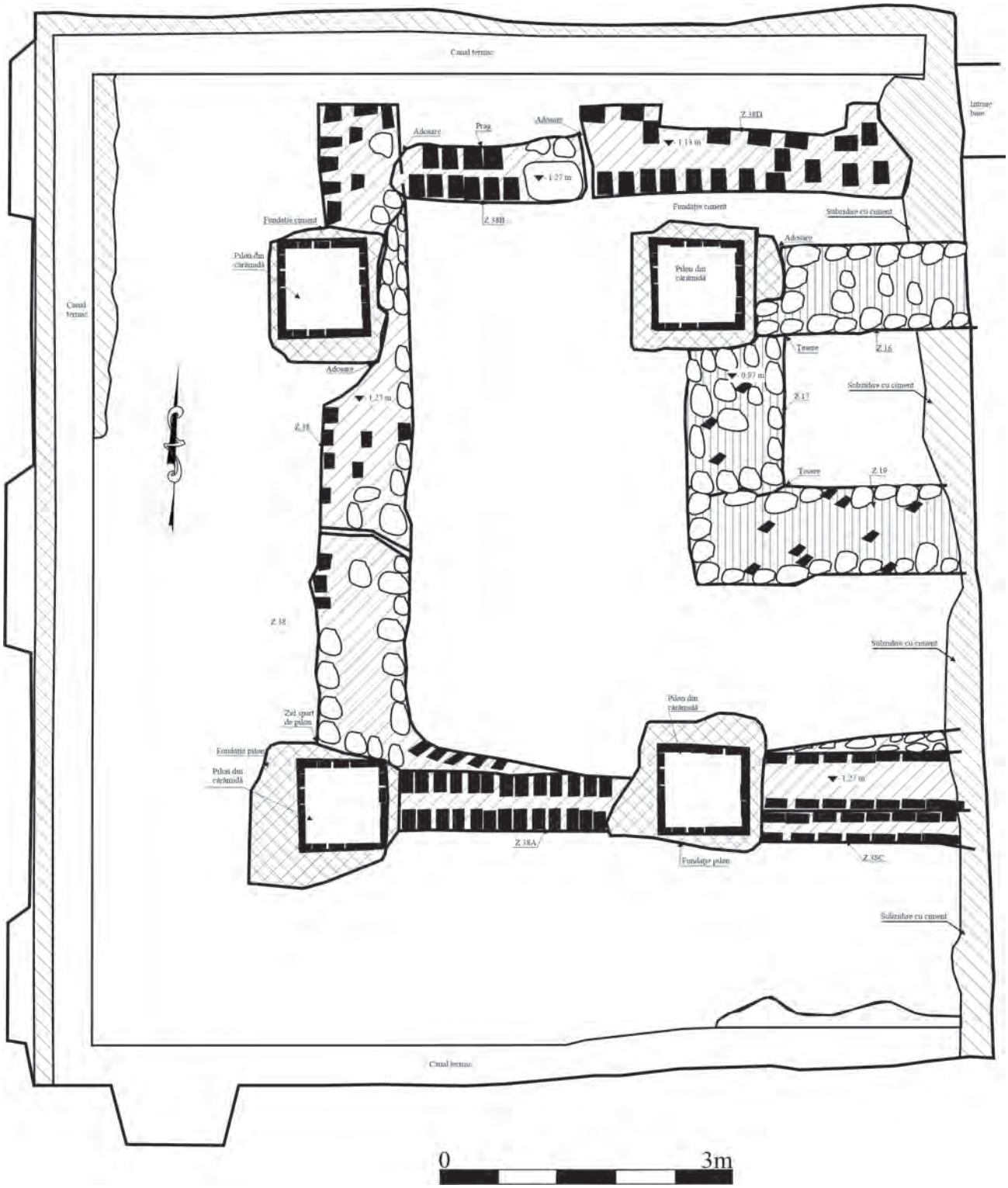

Figura 34. *Planul general al vestigiilor descoperite în Încăperea V.*

Figure 34. *Overview of the finds in Room V.*

Figura 35. *a–c) Secțiunea S.07, trasarea cercetării (a), vedere generală în timpul cercetărilor (b) și detaliu de stratigrafie (c).*

Figure 35. *a–c) Trench S.07 with the excavation (a), overview during the investigation (b), and stratigraphic detail (c).*

Figura 36. *Vedere generală cu unul dintre stâlpii cercetați în secțiunea S.26.*

Figure 36. *Overview of one of the pillars investigated in trench S.26.*

În momentul începerii cercetării, nivelul de călcare era la -0,50 m, iar umpluturile de la ultimele restaurări coborau, ca de obicei, până către -1,20–1,30 m.

În **Încăperea VIII,** de la nord de scările actuale, nu s-au deschis unități de cercetare din cauza numeroaselor intervenții moderne (canal termic – pe tot conturul încăperii, țevi de apă, cabluri electrice, plăci de beton), care au deranjat stratigrafia până la -1,50 m.

Compartimentul de mai la vest, **Încăperea V**, prin care se face în prezent accesul, a beneficiat în schimb de investigații de largă amploare, fiind deschise trei unități de cercetare, una pe latura de est (S.16) și două în dreptul stâlpilor de vest (S.07, S.26) ale căror rezultate au fost completate cu informații colectate în cursul unei coborâri generale a nivelului de călcare interior. Cercetările au furnizat unele dintre cele mai interesante rezultate, identificând două etape succesive în evoluția structurală a acestui capăt de nord al corpului de clădire, anterioare formei actuale a încăperii (Fig. 34, 35/a–b, 36).

În prezent, Încăperea V (Z.15, Z.39, Z.40, Z.41), cu o formă vag trapezoidală (10,60 / 11,20 × 9,70 / 9,90 m), este compartimentul cu cele mai mari dimensiuni din corpul de clădire sudic, iar zona centrală este sprijinită de un carou de stâlpi de cărămidă, așezați pe fundații de piatră și cărămidă înecate în beton, ce au rolul de a susține bolta încăperii (Fig. 37). Zidurile perimetrale au fost și ele întărite cu beton, ce ia forma unor subzidiri puternic decroșate, care încep la -0,85 m și coboară până la -1,45 m. Aici și elevația pare să fi suferit intervenții substanțiale, subzidirea decroșându-se 0,60 m față de ea, dar 0,80 m față de fundația originală (Z.15), ce constă din zidărie mixtă, îmbinând piatra și cărămida. Deși săpătura a coborât la -2,90 m, talpa de fundare nu a putut fi atinsă (Fig. 38).

Această formă a încăperii a fost precedată de o formă de mai mici dimensiuni, definită pe nord de ruinele Z.38B și Z.38D, pe vest de Z.38, iar pe sud de Z.38A și Z.38C (Fig. 39/a–b). Latura de est a acestui compartiment mai vechi, ale cărui ruine s-au conturat la -1,10–1,30 m, cu talpa la -2,50 m (în S.7), nu a mai putut fi surprinsă, probabil dispărând cu ocazia construirii pe același traseu a mult mai adâncului Z.15. Adăugând subzidirile acestuia, ce au mascat și ele segmente importante, și trei dintre stâlpii caroului central, ce au spart laturile de sud și de vest, precum și colțul dintre ele, numai dimensiunile laturii de vest a acestui compartiment, convențional denumit **Încăperea**

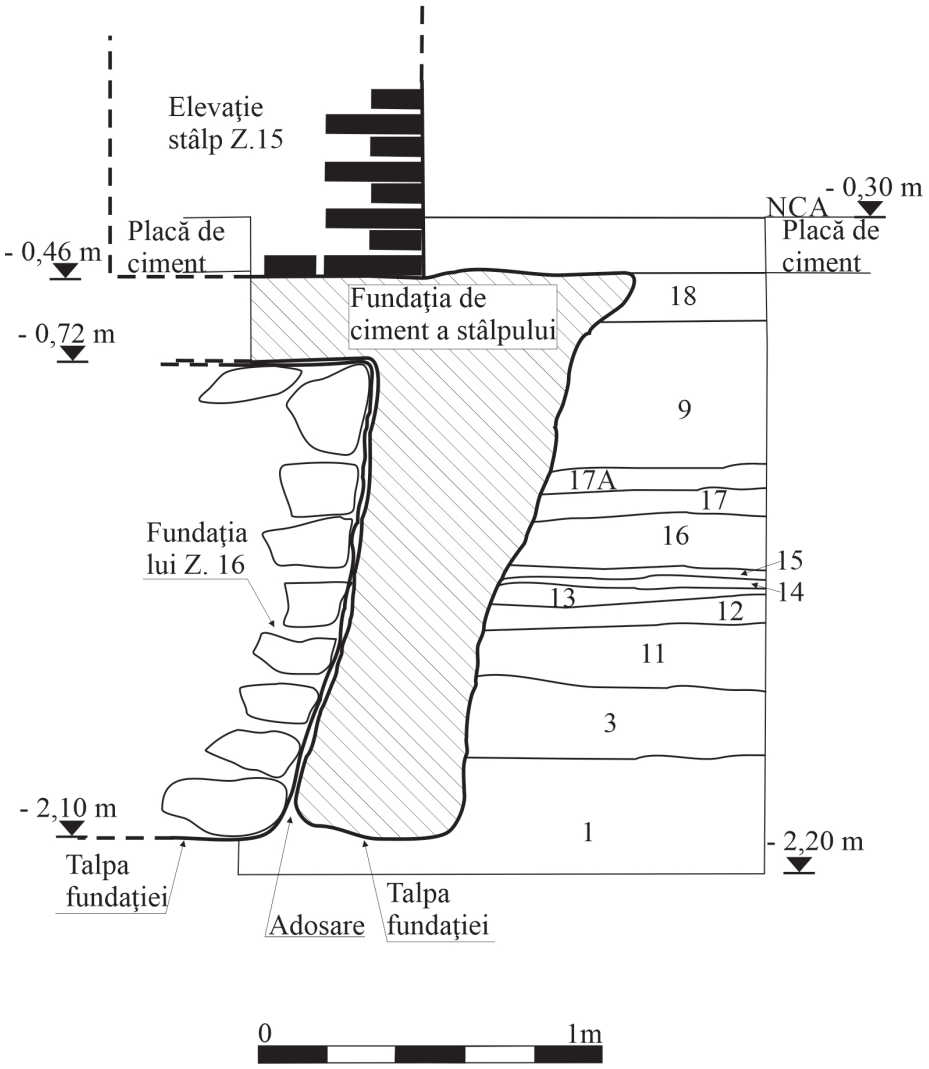

Figura 37. *Secţiunea S.06, profilul sudic. Legenda:* ***1.*** *Pământ negru, cleios, cu pietriș și pigment de cărbune;* ***3.*** *Pământ negru cenușiu, cleios, sporadic cu pigment de cărbune, în general curat;* ***9.*** *Nivelare cu pământ brun gălbui, amestecat, ușor afânat, cu pietricele, sporadic cu bucăţele de cărămidă, destul de curat;* ***12.*** *Nivelare cu pământ de culoare neagră, amestecat cu cărbune;* ***13.*** *Lentilă de cărbune;* ***14.*** *Lentilă de pământ brun închis, curat;* ***15.*** *Lentilă de mortar de var, albicios;* ***16.*** *Nivelare de pământ, de culoare brun închis;* ***17.*** *Strat de var alb, compact;* ***17A.*** *Peliculă de mortar cenușiu, amestecat cu var alb;* ***18.*** *Nivelare de pământ amestecat cu pietriș și ciment.*

Figure 37. *Trench S.06, southern section. Explanation:* ***1.*** *Sticky dark soil, mixed with gravel and charcoal inclusions;* ***3.*** *Sticky dark greyish soil, occasionally with charcoal inclusion, but, overall, rather clear;* ***9.*** *Releveling with slightly loose yellowish soil, mixed with pebbles, occasionally with bits of brick, rather clear;* ***12.*** *Releveling with dark-colored soil, mixed with charcoal;* ***13.*** *Thin layer of charcoal;* ***14.*** *Thin layer of clear, deep brown soil;* ***15.*** *Thin layer of whitish mortar;* ***16.*** *Releveling with deep, brown-colored soil;* ***17.*** *Compact layer of mortar;* ***17A.*** *Thin layer of grey mortar, mixed with white lime;* ***18.*** *Releveling with soil mixed with gravel and concrete.*

VA, au putut fi stabilite: cca 7,50 m pe exterior și cca 6 m pe interior. Dacă considerăm ca linia actualei laturi de est a Încăperii V (Z.15) corespunde liniei laturii de est a vechiului compartiment, ar rezulta un interior aproximativ pătrat, cu latura de cca 6 m, foarte similar Încăperilor I–IV de mai la sud, cu care de altfel latura sa de vest se și aliniază. Între latura de sud a Încăperii VA și cea de nord a Încăperii IV ar fi rămas în acest caz un spațiu de cca 2,50 m, a cărui funcție nu poate fi cert stabilită, dar probabil era un coridor de acces către scările din Încăperea VII (Fig. 40/a–c).

Fundația ruinelor Încăperii VA este din piatră de dimensiuni mari și medii, legate cu mortar de var cu nisip, de culoare albă, de bună calitate și prezenta o decroșare de cca 0,20–0,30 m față de linia elevației. Aceasta, păstrată punctual, la limita celor mai de jos asize, era făcută dintr-o zidărie mixtă, legată cu mortar de var cu nisip. Pe latura de nord, încăperea a fost prevăzută cu o ușă, cu o deschidere de 1,90 m, al cărui prag (Z.38B), lat de 0,60 m, cu partea superioară la -1,27 m, era construit cu lespezi de piatră și cărămidă (Fig. 41/a–b). Pe latura de sud, mai precis înspre

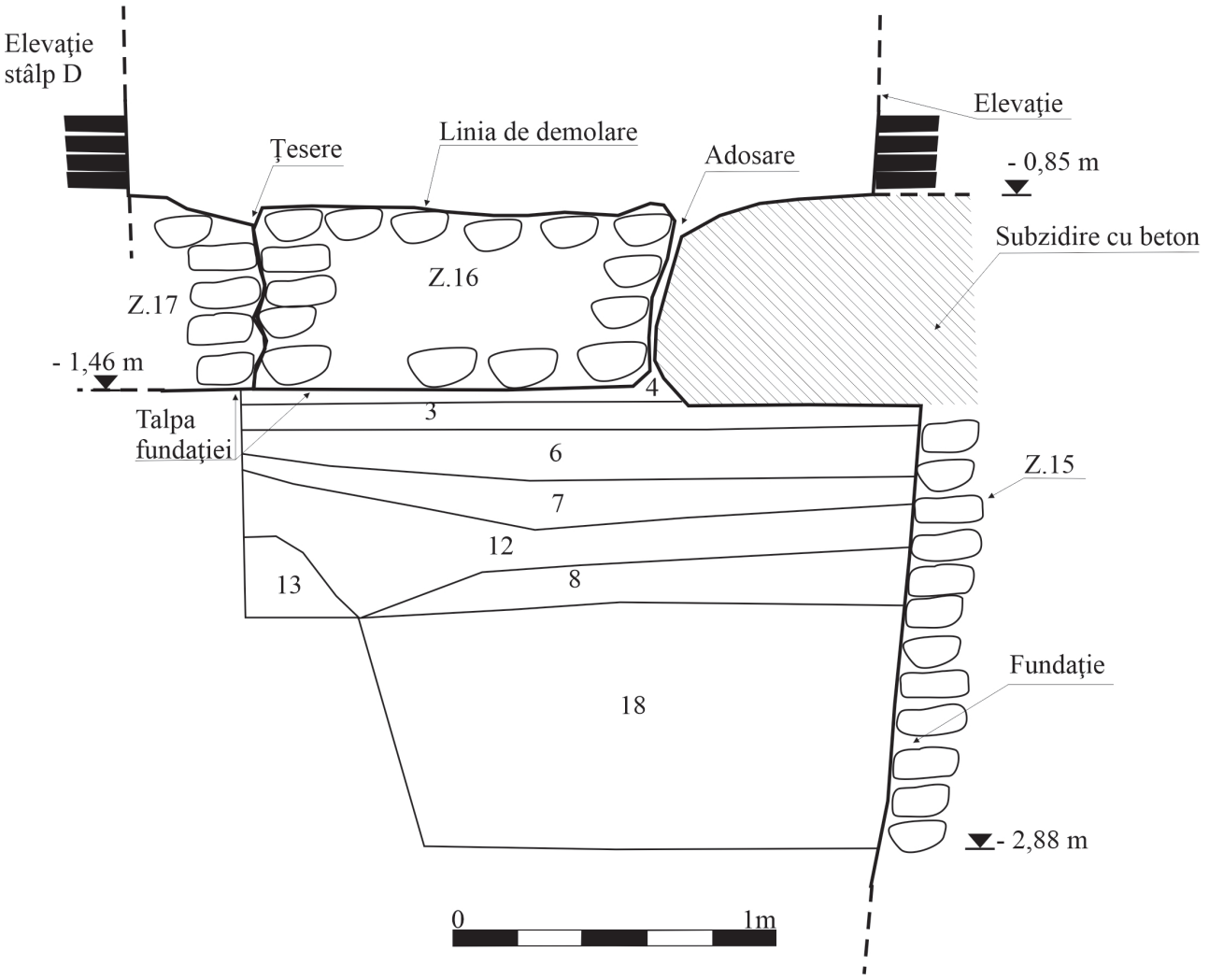

Figura 38. *Secțiunea S.16, profilul sudic. Legenda:* ***2.*** *Strat de nivelare cu fragmente de cărămidă, piatră, mortar;* ***3.*** *Pământ cenușiu, afânat, cu pigment de mortar, cărămidă;* ***6.*** *Strat de nivelare cu cărămidă mărunțită, pigment de mortar, cărbune, oase;* ***7.*** *Strat gri-cenușiu, compact, lutos, cu pigment de cărbune și sporadic mortar;* ***8.*** *Lentilă de mortar amestecat cu pământ cleios, fragmente de cărămidă, urme de lemn carbonizat;* ***13.*** *Strat de umplutură gri-cenușiu cu pigment de mortar, cărbune, oase;* ***18.*** *Strat de arsură neagră.*

Figure 38. *Trench S.16, southern section. Explanation:* ***2.*** *Releveling with bits of brick, stones and mortar;* ***3.*** *Loose greyish soil, with inclusions of mortar and brick;* ***6.*** *Releveling with crushed brick, mortar inclusions, charcoal, bones;* ***7.*** *Compact ash-greyish layer, with inclusions of charcoal and occasionally of mortar;* ***8.*** *Thin layer of mortar mixed with clayish soil, bits of brick, remnants of burnt wood;* ***13.*** *Ash-greyish backfill with mortar inclusions, traces of burnt wood;* ***18.*** *Black burnt layer.*

presupusul pasaj dintre Încăperile VA și IV, nu s-au putut observa urme ale vreunui acces.

În interiorul Încăperii VA au apărut urmele unei alte structuri zidite, de mai mici proporții, a cărei parte de est dispărea și ea sub latura de est a încăperii actuale, sau, mai precis, sub subzidirile acesteia, care s-au dus suficient de adânc pentru a distruge temelia acestei structuri, mult mai superficial fundate, cu talpa la numai -1,35–1,45 m. Conturate la -0,80–1,00 m, fundațiile acestei structuri, denumită convențional **Încăperea VB**, aveau o lățime de cca un metru, iar latura ei de vest (Z.17), aflată la cca 2,10 m distanță de linia elevației actualei laturi de est a Încăperii V (Z.15), avea cca 3,50 m pe exterior și cca 1,50 m pe interior. Laturile de nord (Z.16) și de sud (Z.19) s-au păstrat suficient de bine pentru a putea spune că și în această direcție compartimentul avea cel puțin 1,50 m pe interior (Fig. 42/a–b).

În stadiul actual nu se poate spune precis dacă Încăperea VB a avut aceeași perioadă de funcționare cu Încăperea VA, dar cotele de demantelare diferite (ruinele lui VB s-au conturat 0,30–0,50 m mai sus decât ale lui VA) pledează mai degrabă pentru opusul acestei ipoteze. Această interpretare este susținută și de faptul că ruinele lui VB s-au conturat aproape imediat sub nivelul de călcare al încăperii de la începutul săpăturii, ce se afla la -0,75 m, iar nivelul de călcare istoric, dat de un strat de mortar

Figura 39. *a–b) Încăperea V, vedere de ansamblu (a) și detaliu cu vestigiile încăperilor mai vechi (b).*

Figure 39. *a–b) Room V, overview (a) and detail with the archaeological remnants of the older rooms (b).*

a

b

c

Figura 40. *a–c) Încăperea V, detaliile cu vestigiile încăperii demolate VA: ruinele încăperii VA suprapuse de un stâlp al încăperii actuale (a); ruina laturii estice a încăperii și detaliu de stratigrafie cu depunerile istorice anterioare construirii camerei (b); detaliu de stratigrafie cu nivelul de construcție al primei încăperi, un strat de moloz alb (c).*

Figure 40. *a–c) Room V, detail with the remnants of the demolished Room VA: the ruins of Room VA, overlapped by a pillar of the current room (a); the ruin of the eastern side of the room and stratigraphic detail of the historical deposits that predated the erection of the room (b); stratigraphic detail of the construction level of the first room, consisting of a layer of white rubble (c).*

a

b

Figura 41. *Încăperea V, detaliile cu vestigiile încăperii demolate VA: pragul din cărămidă.*

Figure 41. *Room V, detail of the remnants of the demolished room, including the brick threshold.*

a

b

Figura 42. *a–b) Încăperea V, ruinele încăperii mai vechi VA: vedere de ansamblu (a) și detaliu de zidărie (b).*

Figure 42. *a–b) Room V, ruins of the older room VA: overview (a) and masonry detail (b).*

a

b

c

Figura 43. *a–c) Încăperea V, structuri superficiale din piatră și cărămidă, cu urme de arsură, care pot fi atribuite celui mai recent stadiu de utilizare a încăperii VA.*

Figure 43. *a–c) Room V, shallow structure of stone and brick, with traces of burning.*

a

b

Figura 44. *Cercetarea încăperilor VI și IX: cercetarea Încăperii IX, vedere spre Încăperea VI (a), și cercetarea zonei dintre cele două încăperi (b).*

Figure 44. *Research in Rooms VI and IX, as seen when looking towards Room VI (a) and while investigating the area between the two rooms (b).*

Figura 45. *Încăperea VI, detaliu cu fundațiile pereților de sud și vest (în față și dreapta), și ruina laturii de est a încăperii vechi.*

Figure 45. *Room VI, detail of the foundation of the southern and western walls (front and right), and the ruins of the eastern side of the old room.*

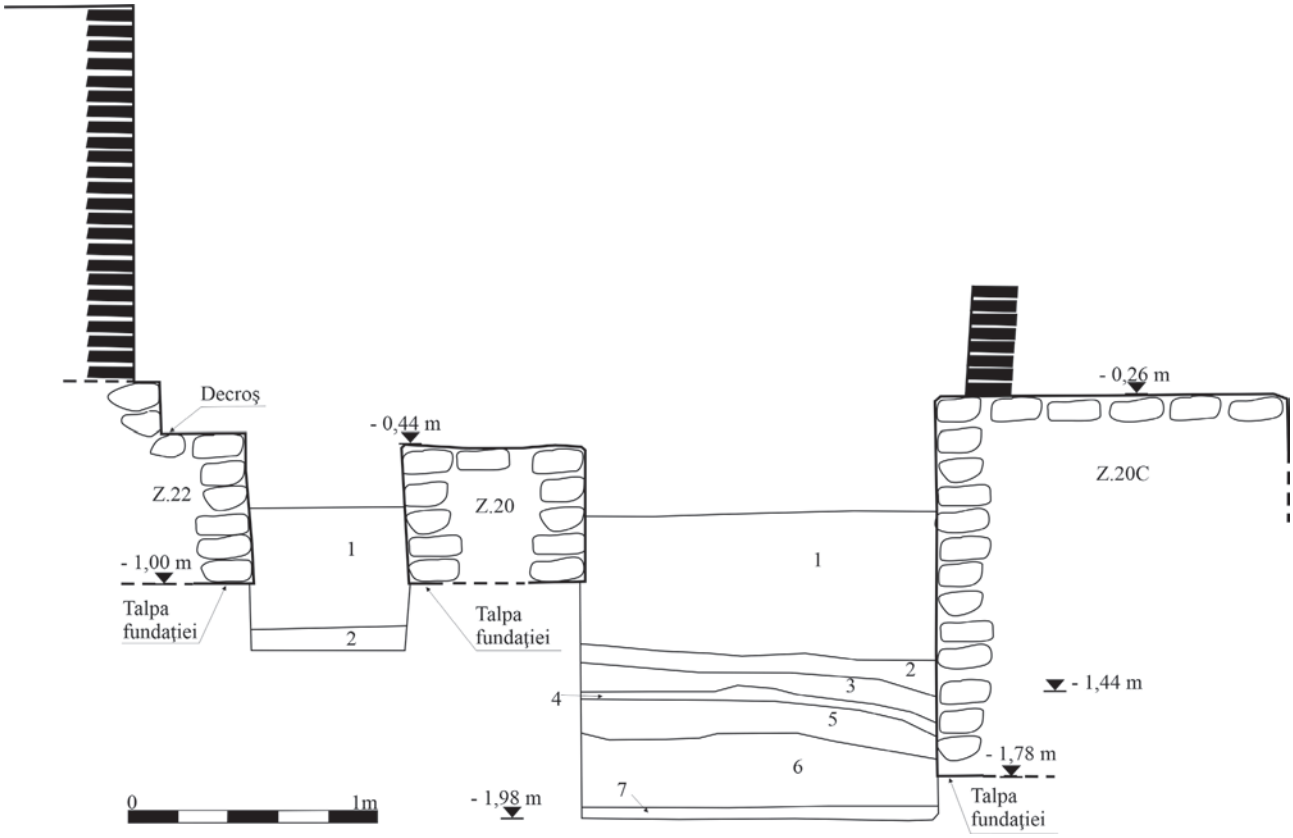

Figura 46. *Încăperea VI, secțiunea S.21, profilul nordic. Legenda:* ***1.*** *Strat lutos gri-cenușiu, pigment de arsură neagră, mortar;* ***2.*** *Strat de nivelare, mici fragmente de cărămidă, pigment de arsură;* ***3.*** *Strat de nivelare, mortar, mici fragmente de cărămidă;* ***4****. Strat de lutuială, compact, cu pigment de arsură neagră și fragmente de cărămidă;* ***5.*** *Strat de nivelare, cu mortar și fragmente mici de cărămidă;* ***6.*** *Strat lutos cenușiu, compact, sporadic cu pigment de cărbune;* ***7.*** *Strat de pietriș.*

Figure 46. *Room VI, trench S.21, northern section. Explanation:* ***1.*** *Clayish ash-grey layer with inclusions fired to black and with mortar;* ***2.*** *Releveling, small bits of brick and burnt inclusions;* ***3.*** *Releveling, mortar and small bits of brick;* ***4.*** *Layer of compacted clay, with black burnt inclusions and bits of brick;* ***5.*** *Releveling with mortar and small bits of brick;* ***6.*** *Compacted ash-grey layer, occasionally with charcoal inclusions;* ***7.*** *Layer of gravel.*

albicios cu fragmente de cărămidă și pigment de cărbune, a fost identificat la -1,4–1,5 m, respectiv sub talpa zidurilor lui VB. În orice caz, în pofida numelui convențional pe care l-a primit, fundarea superficială și dimensiunile reduse sunt argumente ce pot fi aduse împotriva interpretării structurii definite de Z.16, Z.17 și Z.19 ca o încăpere de sine-stătătoare sau doar ca un compartiment în interiorul unei încăperi mai mari.

Pe lângă aceste două structuri, în Încăperea V au fost identificate urmele încă a două ziduri, primul (Z.37) între stâlpii de nord-vest și nord-est ai caroului central, al doilea (Z.36) între cei de nord-est și sud-est, adosat pe lungime mai vechiului Z.17. Structuri superficiale, din piatră și cărămidă (15 × 4 cm), legate cu un mortar de slabă calitate, nisipos, conturate la -0,80 m (aceeași cotă ca decroșarea temeliilor de beton ale stâlpilor), care nu coboară cu talpa sub -1,10 m; acestea au putut fi atribuite unei etape moderne intermediare (Fig. 43/a–c).

Încăperea V nu a fost singura în care cercetările au identificat urme istorice ale evoluției planimetrice a corpului de clădire. Astfel de urme au fost identificate și mai la sud, în **Încăperile VI** (cca 3,70 × 3,30 m) **și IX** (cca 3,20 × 3,30 m) de la vest de Încăperea IV, unde au fost deschise două unități de cercetare, una în partea de sud a Încăperii VI (S.21), unde s-a procedat și la coborâre de nivel, iar cealaltă în colțul de sud-est al Încăperii IX (S.25) (Fig. 44/a–b).

În forma actuală, latura de vest (Z.22) a acestor două încăperi se aliniază cu cea a Încăperii V (Z.40), iar cea de sud cu zidul dintre Încăperile III și IV (Z.7), dar nu au, în elevație, nici jumătate din grosimea acestora. Zidul ce le separă (Z.20B) prezintă și el același aspect. Excepție fac colțurile de nord-vest și sud-vest ale Încăperii VI, care iau forma unor întăriturii de dimensiunile stâlpilor logiei, cu care, de altfel, se și aliniază (fără a menține însă ritmul distanțelor). Elevațiile vizibile ale zidurilor propriu-zise ale celor două încăperi sunt recente, fiind făcute din piatră și/sau cărămidă, legate cu mortar de var cu ciment. Latura de vest a Încăperii VI (Z.22) are o fundație de piatră și fragmente de cărămidă legată cu mortar de var cu nisip,

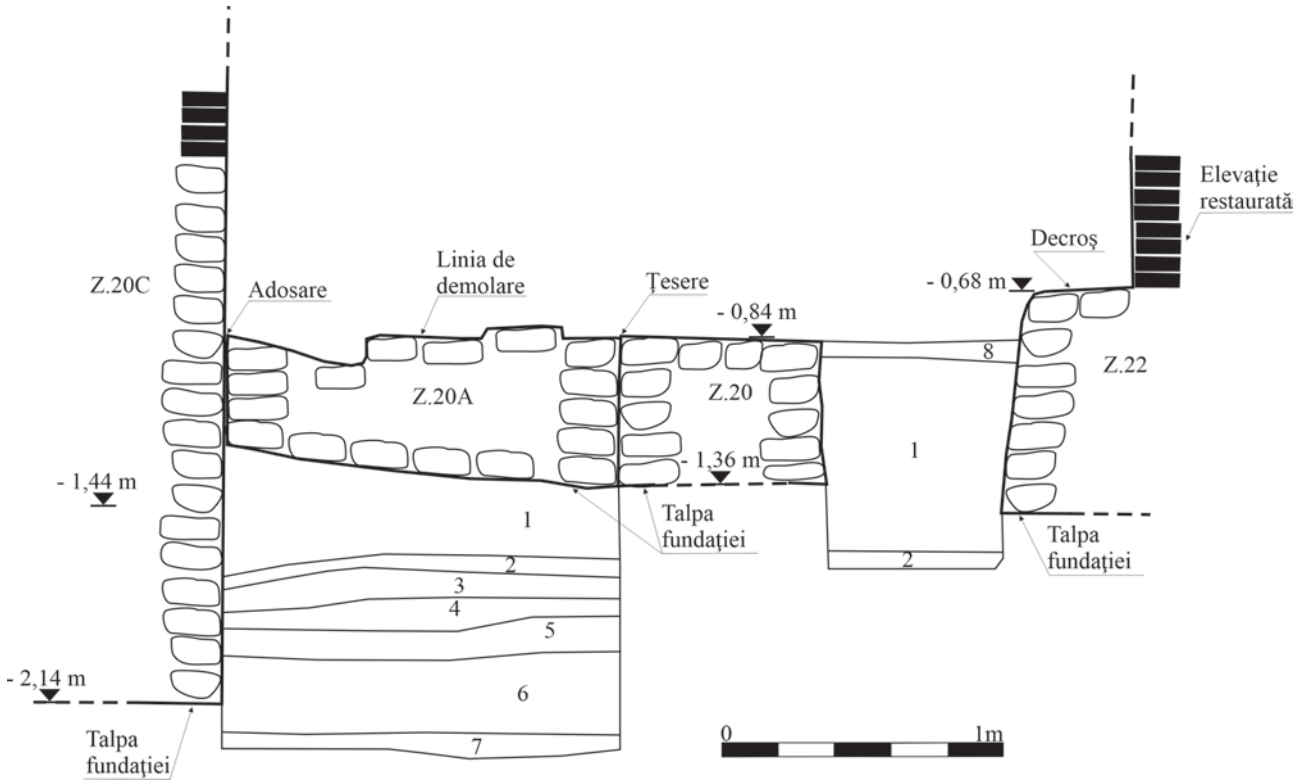

Figura 47. *Încăperea VI, secțiunea S.21, profilul sudic. Legenda:* ***1.*** *Strat lutos gri-cenușiu pigment de arsură neagră, mortar;* ***2.*** *Strat de nivelare, mici fragmente de cărămidă, pigment de arsură;* ***3.*** *Strat de nivelare, mortar, mici fragmente de cărămidă;* ***4.*** *Strat de lutuială, compact, cu pigment de arsură neagră și fragmente de cărămidă;* ***5.*** *Strat de nivelare, cu mortar și fragmente mici de cărămidă;* ***6.*** *Strat lutos cenușiu, compact, sporadic cu pigment de cărbune;* ***7.*** *Strat de pietriș;* ***8.*** *Strat de nivelare cu pământ negru.*

Figure 47. *Room VI, trench S.21, southern section. Explanation:* ***1.*** *Clayish ash-grey layer with inclusions fired to black and mortar;* ***2.*** *Releveling, small bits of brick and burnt inclusions;* ***3.*** *Releveling, mortar and small bits of brick;* ***4.*** *Layer of compacted clay, with black burnt inclusions and bits of brick;* ***5.*** *Releveling, mortar and small bits of brick;* ***6.*** *Compacted ash-grey layer, occasionally charcoal inclusions;* ***7.*** *Layer of gravel;* ***8.*** *Releveling with dark soil.*

decroșată 0,35 m la -0,75 m, care coboară pentru a se așeza cu talpa la -1,35 m într-un strat gri-cenușiu lutos, compact (Fig. 45).

Situația celorlalte laturi nu este la fel de simplă, iar capătul dinspre Z.22 al laturii de sud a încăperii nici nu are fundație, zidăria oprindu-se la -0,80 m, imediat sub decroșarea temeliei învecinate (Fig. 46–47).

Săpăturile au relevat un motiv foarte simplu pentru această situație atunci când în zona Încăperilor VI și IX au fost dezvelite ruinele a două încăperi mai vechi, adosate zidului de vest al corpului de gardă (Z.20C) (Fig. 48).

În interiorul încăperii VI a fost descoperit și cercetat colțul sud-vestic al compartimentului mai vechi, definit de Z.20, respectiv Z.20A. *In situ* s-au păstrat fundațiile construite din piatră de dimensiuni medii și mari, legate cu mortar de var cu nisip, coborând în adâncime cu talpa la -1,35 m, în straturile de umplutură acumulate după construirea corpului de gardă. Latura de sud era adosată fundației clădirii principale (aici Z.20C), iar cea dinspre est, cu o lățime de 0,70 m, se află la o distanță de 1,50 m față de Z.20C. După extinderea cercetării în S.25 și coborârea de nivel din interiorul încăperii VI, a fost identificată și latura nordică a vechii încăperi VI, rezultând astfel un compartiment orientat nord-sud, cu dimensiunile interioare la nivel de fundație de cca 2,70 × 1,40 m (Fig. 49/a–b). Zidul Z.20 continua și către nord, în perimetrul actualei Încăperi IX, dar datorită limitelor cercetării închiderea sa nu a mai putut fi observată (Fig. 50/a–b).

Cele trei structuri în ruină identificate (Z.20, Z.20A și Z.20B) se țeseau între ele și defineau două compartimente adosate simultan laturii de vest a corpului principal, ulterior dezafectate și extinse către vest pentru a forma încăperile actuale, la construcția cărora numai noua latură de est (Z.22) a fost ridicată pe o fundație propriu-zisă, la fel de adâncă, între ea și temeliile preexistente, elevația fiind ridicată fără fundații. Laturile de sud și de nord ale actualei Încăperi VI au refolosit parțial în fundație temeliile preexistente (Z.20A, respectiv Z.20B), elevațiile actuale așezându-se pe marginea exterioară a vechilor aliniamente.

Spre deosebire de Încăperea VA, care, ca formă, aliniament și cotă de fundare (-2,50 m), corespunde Încăperilor I–IV de mai la sud, structura definită de ruinele din Încăperile VI și IX nu se aliniază cu alte elemente ale

Figura 48. *Detaliu cu fundația laturii de vest a corpului de gardă în interiorul actualei încăperi IX, cu intrarea principală în clădirea principală.*

Figure 48. *Detail of the foundation of the western side of the guardhouse inside the current Room IX, with the main entrance into the main building.*

corpului de gardă și singura certitudine rămâne că actuala Încăpere VI s-a format prin extinderea către vest a micului compartiment definit de preexistenta latură de vest Z.20C și de mai recentele Z.20A-C. Cât de mult continua structura către nord în actuala Încăpere IX nu s-a putut stabili – fie forma un compartiment la fel de mic, fie se prelungea într-un culoar. Este notabil însă faptul că vechea încăpere fusese fundată cu talpa la aproximativ aceeași adâncime (-1,35–1,45 m), iar ruinele descriu la nivel de fundație un compartiment cu aceeași deschidere de cca 1,50 m.

CONCLUZII

Cercetările arheologice din anii 2011–2012 au acoperit suprafețe mici din ansamblul corpurilor de clădiri de pe latura estică a curții exterioare, în funcție de întrebările pe care echipa de proiectare le-a avut în diferite momente. Pe de altă parte, finalizarea investigațiilor a fost drastic limitată de nivelul foarte ridicat al pânzei freatice, care nu a permis adâncirea săpăturilor până la epuizarea depunerilor arheologice. Ca atare, concluziile pe care le putem formula sunt destul de fragile și rămân oricum multe întrebări fără răspuns.

Corpul de gardă dinspre sud prezintă astăzi o formă datorată în mare măsură restaurării din anii 1960–1970, când au fost realizate numeroase subzidiri cu beton, și mulți pereți de compartimentare au fost probabil refăcuți cu totul, din zidărie de piatră și/sau cărămidă și ciment. Nu este clar dacă galeria dinspre curte a acestei clădiri a fost refăcută pe baza unor structuri mai vechi sau reprezintă pur și simplu o contribuție a restaurării. În orice caz, lucrările de restaurare, întrerupte într-o etapă intermediară, au afectat masiv structura originară a clădirii și au făcut de fapt aproape imposibilă cercetarea acesteia. Practic, fundații care nu au fost afectate de restaurare au fost văzute doar în puține locuri, punctual, mult prea puțin pentru a putea schița o evoluție a clădirii. Din aceste motive, o reconstituire precisă a evoluției corpului de gardă sudic al cetății Făgăraș rămâne pentru moment imposibilă, deoarece refacerile și subzidirile recente maschează multe dintre relațiile și situațiile istorice, iar stratigrafia oferă prea puține indicii, în general aceasta rezumându-se la diferite umpluturi fără materiale arheologice relevante.

Stratigrafia înregistrată în S.06, în interiorul galeriei vestice a corpului de gardă, completată cu unele detalii punctuale observate în celelalte săpături, arată un nivel inițial de călcare în curtea dintre cele două incinte mult

a

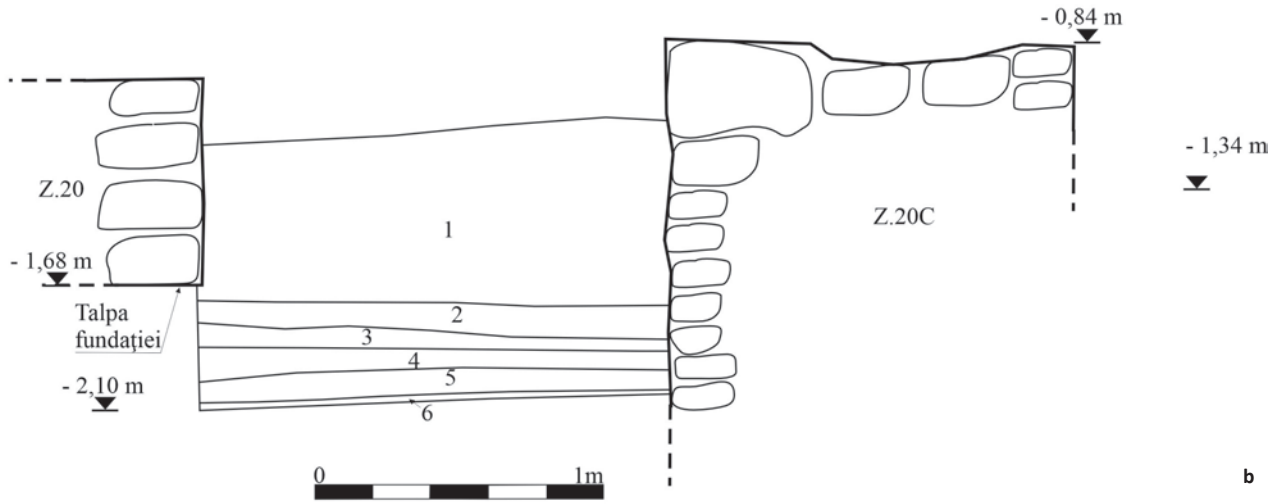
b

Figura 49. *a–b) Ruinele descoperite în interiorul Încăperii VI: vedere de ansamblu (a) și detaliu către vest (b).*

Figure 49. *a–b) The ruins uncovered inside Room VI: overview (a) and detailed view from the west (b).*

a

b

Figura 50. *a–b) Încăperea IX: (a) colțul de sud-vest al Încăperii IX, cu trecerea spre Încăperea VI (centru) și intrarea în Încăperea IV (stânga), și ruina vechiului zid (dreapta), și profilul de nord al secțiunii S.25 (b). Legenda:* ***1****. Strat lutos gri-cenușiu pigment de arsură neagră, mortar;* ***2.*** *Strat de nivelare, mici fragmente de cărămidă, pigment de arsură;* ***3.*** *Strat de nivelare, mortar, mici fragmente de cărămidă;* ***4.*** *Strat de lutuială, compact, cu pigment de arsură neagră și fragmente de cărămidă;* ***5.*** *Strat de nivelare, cu mortar și fragmente mici de cărămidă;* ***6.*** *Strat lutos cenușiu, compact, sporadic cu pigment de cărbune.*

Figure 50. *a–b) Room IX: (a) the southwestern corner of Room IX (a), with the crossing into Room VI (center), the entrance to Room IV (left), and the ruin of the old wall (right), and (b) the northern section of trench S.25. Explanation:* ***1.*** *Clayish ash-grey layer with black burnt inclusions and mortar;* ***2.*** *Releveling, small bits of brick and burnt inclusions;* ***3.*** *Releveling, mortar, small bits of brick;* ***4.*** *Flooring of compacted clay, with black burnt inclusions and bits of brick;* ***5.*** *Releveling, mortar and small bits of brick;* ***6.*** *Compact, ash-greyish layer, occasionally charcoal inclusions.*

mai coborât, probabil cu mai bine de 2 m față de nivelul actual. De fapt, un nivel inițial de călcare nu a fost identificat, fiind necesară oprirea frecventă a săpăturii în situații intermediare din cauza infiltrațiilor de apă. Cea mai veche depunere identificată este un strat de pământ negru mâlos, peste care se află straturi cu resturi de materiale de construcție și chiar nivelări cu moloz, legate de formarea castelului, adică a incintei interioare cu turnurile și corpurile de clădiri. O perioadă îndelungată, pe suprafață s-au acumulat depuneri cu materiale de construcție, alternate cu nivelări sau acumulări de pământ, uneori și cu urme de arsură, nivelul crescând astfel cu peste 0,70 m. Este posibil ca procesul de construire al clădirii corpului de gardă să fi fost inițiat abia de la partea superioară a acestor straturi, concomitent cu edificarea celei de-a doua incinte care a dat întregului ansamblu o altă formă. Oricum, edificarea corpului de gardă s-a realizat într-un moment în care nivelul de călcare era mai jos cu peste un metru față de nivelul actual, ulterior (sau concomitent) fiind depusă pe suprafață o umplutură din lut galben, marcând o transformare substanțială a stratigrafiei zonei.

Prima formă a clădirii corespunde cu reprezentarea ei pe primul releveu al cetății, cel din 1699, unde apare ca un corp dreptunghiular aliniat cu zidul de incintă. Așa cum a rezultat de altfel și din cercetarea arheologică, inițial a fost alcătuit din cinci încăperi de formă rectangulară cu lățimea interioară de cca 6–7 m, dar ulterior încăperea dinspre nord a fost modificată, în conexiune cu reorganizarea intrării principale în cetate, fiind demolată și refăcută în forma actuală, extinsă spre vest. Probabil că tot atunci au fost adăugate două compartimente mici pe latura vestică, astăzi ruine păstrate în încăperile VI și IX, a căror latură de vest se aliniază cu cea a încăperii V. Scopul lor trebuie să fi fost acela de a asigura accesul în parterul corpului de gardă, dar și către etaj, folosind scara din grosimea zidului de incintă exterior, în spațiile numite convențional încăperile VII și VIII. Nu putem exclude însă și varianta ca întreaga clădire să fi fost extinsă spre vest în același mod, prin adăugarea unor mici compartimente care puteau folosi ca spații de intrare în încăperi. Cercetările nu au avut acces la zona de sub galerie decât într-o măsură foarte mică, și de fapt oriunde am săpat, am dat peste fundațiile masive din beton ale stâlpilor actuali – astfel că nu putem fi siguri dacă aceste consolidări au înglobat sau nu fundații mai vechi.

Închiderea dinspre sud este acum nouă, dar fundația originară a fost descoperită în săpătură, de unde rezultă că inițial clădirea era puțin mai lungă și se închidea probabil exact la limita bastionului sud-estic. Și această zonă a fost destul de frământată, după cum arată ruinele descoperite acolo, rezultat al unor extinderi care, probabil, cândva au închis cu totul spațiul rămas până la intrarea în bastion. Este totuși zona despre care avem cele mai puține informații; pentru a reconstitui planimetria extinderilor ar fi necesare săpături mult mai ample.

Decapările majore din interioare au eliminat toate amenajările, și abia pe ici pe colo am putut identifica rămășițe ale nivelurilor de călcare inițiale – în toate cazurile situate mult mai jos decât actualul nivel exterior. Această informație a confirmat faptul că, atunci când a fost construit corpul de gardă, sistematizarea terenului era complet diferită comparativ cu ceea ce vedem astăzi. Nu știm totuși mai nimic despre pardoseli, despre eventuale instalații (cu excepția fragmentelor unui soclu de sobă menționat mai sus) sau piese de mobilier și nu au fost identificate urmele niciunei latrine – deși trebuie să fi existat cel puțin una.

Despre vechimea în termeni absoluți a acestei clădiri nu avem niciun indiciu de natură arheologică, deoarece materialele arheologice descoperite constau exclusiv în fragmente ceramice atipice. Principalul cercetător care s-a ocupat cu istoria Făgărașului, Gheorghe Sebestyen, a datat această parte a incintei exterioare în jurul anului 1500 sau în prima parte a sec. XVI. Această cronologie este acceptabilă din punctul nostru de vedere, corespunzând de fapt perioadei în care clădirile curții interioare erau finalizate și s-a renunțat practic la existența unui șanț în imediata apropiere a zidurilor curtinei I. Asanarea șanțului a permis apariția unor corpuri noi de clădiri, a căror fundare a fost făcută parțial în depunerile istorice, iar curtea a ajuns la cota actuală prin adăugarea unui strat de lut galben.

Deși aparent o componentă banală a ansamblului cetății, clădirea de pe partea sudică a intrării a avut o istorie destul de frământată, cu extinderi spre vest și sud, modificarea substanțială a părții de nord, și o închidere sudică care rămâne sub semnul întrebării. Desigur, dacă restaurarea din anii 1960 ar fi fost precedată de o cercetare arheologică și arhitecturală riguroasă, mult mai multe informații ar fi fost recuperate. Probabil cel mai mult s-a pierdut atunci când au fost evacuate umpluturile interioare, au fost dezafectate podelele și unele structuri superficiale (cum ar fi instalațiile de încălzit) care trebuie să fi existat acolo, și care ne-ar fi putut ajuta să reconstituim, pe cât posibil, viața de fiecare zi în clădire. Pe de altă parte, nici restaurarea actuală nu a favorizat o cercetare mai profundă a clădirii și împrejurimii sale. Există încă suprafețe destul de mari, neexplorate, unde cercetările arheologice viitoare ar putea scoate la lumină descoperiri importante.

BIBLIOGRAFIE

Baciu *et alii* 2022 – D. Baciu, A. Ioniță, A. Bălășescu, *Archaeozoology of the Făgăraș Fortress, Especially during the Habsburg period*, MCA 18, 2022, p. 279–297.

Cantacuzino 1997 – Gh. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la Făgăraș*, CA 10, 1997, p. 239–248.

Călători străini, II, 1970 – *Călători străini despre țările române*, M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (eds.), vol. II, București, 1970.

Călători străini, III, 1976 – *Călători străini despre țările române*, M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (eds.), vol. III, București, 1976.

Curinschi Vorona 1981 – Gh. Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1981.

Kovács 2003 – A. Kovács, *Késő reneszánsz épitészet Erdélyben 1541–1720*, Budapesta-Cluj-Napoca, 2003.

Lukács 1998 – A. Lukács, *Ţara Făgăraşului în Evul Mediu (secolele XIII–XVI)*, Bucureşti, 1998.

Ioniță 2023 – A. Ioniță, *Blazonul princiar descoperit în cetatea Făgărașului*, Acta Terrae Fogarasiensis 12, 2023, p. 78–92.

Ioniță 2024 – A. Ioniță, *Observații privind ruinele podului de pe latura de est a cetății Făgărașului*, în: A. C. Dincă, A. Simon (coord.), *Multum laboravistis propter nos et propter bonum pacis et unionis: episoade și reverberații ale Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2025, p. 152–168.

Marcu Istrate 2012 – D. Marcu Istrate, *Cetatea Făgăraș (I), Interferențe, Revistă de civilizație și spiritualitate europeană*, II, 2012, p. 11–13.

Marcu Istrate *et alii* 2012 – D. Marcu Istrate, G. Izdrailă, I. Șchiopu, *Făgăraș, jud. Brașov. Punct: Cetate (115)*, CCA, Campania 2011, București 2012, p. 211–213.

Pușcașu 1980 – V. M. Pușcașu, *Plăci ceramice decorative descoperite la Cetatea Făgăraşului în anii 1966–1973*, ActaMM 2, 1980, p. 223–273.

Pușcașu 2022 – V. M. Pușcașu, *Cercetările arheologice realizate la Cetatea Făgărașului în anii 1963–1973*, Acta Terrae Fogarasiensis 11, 2022, p. 84–154.

Pușcașu 2023 – V. M. Pușcașu, *Cetatea Făgărașului: cercetările arheologice din anii 1963–1973*, București, 2023.

Pușcașu, Pușcașu 1972 – V. M. Pușcașu, N. Pușcașu, *Cetatea Făgăraș – Orașul Făgăraș – Jud. Brașov*, BMI 42,81973 (*Săpăturile arheologice efectuate de DMIA în anul 1972*), p. 74–75.

Sebestyén 1992 – Gh. Sebestyén, *Cetatea Făgărașului*, București, 1992.

Urkundenbuch – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, F. Zimmermann, C. Werner (eds.), 1892.

Radosław Liwoch, Małgorzata Wawer, *Dakowie nad górnym Dniestrem. Eponimiczne cmentarzysko kultury Lipickiej w Lipicy Górnej (Ukraina)/The Dacians on the Upper Dniester. The eponymic cemetery of the Lipitsa Culture in Verhna Lipica (Ukraine),* Tom XIV, seria Biblioteca Muzeului de Arheologie din Cracovia, Cracovia, 2024, 402 pagini, 163 figuri, ISBN: 978–83–911543–4–2 (seria), ISBN: 978–83–956157–9–5 (tom).

Monografia *Dakowie nad górnym Dniestrem. Eponimiczne cmentarzysko kultury Lipickiej w Lipicy Górnej(Ukraina)/The Dacians on the Upper Dniester. The eponymic cemetery on the Lipitsa Culture in Verhna Lipica* este redactată de cercetătorii polonezi Radosław Liwoch și Małgorzata Wawer din Cracovia. Autorii s-au concentrat în principal pe descoperirile arheologice din cadrul necropolei de la Verhna Lipica (Ucraina), pe care le-au analizat dintr-o perspectivă interdisciplinară. În același timp, monografia sintetizează contribuțiile științifice anterioare cu privire la Cultura Lipița.

Volumul, publicat în limbile polonă și engleză, este structurat în șase părți, la care se adaugă introducerea și concluziile. După introducere, monografia debutează cu datele biografice ale lui Izydor Kopernicki, cel care a realizat primele săpături în zona cercetată (la Verhna Lipica). Această parte este urmată de prezentarea stadiului cercetării Culturii Lipița; ulterior este redat catalogul descoperirilor arheologice realizate de Kopernicki la Verhna Lipica. Următoarea parte conține rezultatele analizei antropologice a fragmentelor osteologice din cadrul necropolei. În continuare, un capitol distinct este dedicat analizei materialului arheologic: piese din fier, lut, sticlă, piatră, corn și fragmente osteologice animale. Volumul se încheie cu concluziile și observațiile finale. Informațiile redate sunt însoțite de o anexă bogată în ilustrații.

Partea introductivă menționează necropola de la Verhna Lipica, descoperită și studiată de Izydor Kopernicki în 1889. De la numele acestei localități provine denumirea culturii Lipița, atestată pentru prima oară în 1912. Rezultatele primelor săpături arheologice au atras atenția comunității științifice a vremii.

Monografia continuă cu datele biografice ale lui Izydor Kopernicki. Acesta a studiat medicina și a profesat în acest domeniu. Interacțiunea cu arheologii a început-o în 1870, când, în calitate de antropolog, a colaborat cu cercetătorii cehi Břetislav Jelinek, Kliment Čermák și Ludvic Šnajder. Kopernicki a devenit profesor de antropologie și membru în numeroase societăți științifice din domeniu, publicând articole din sfera antropologiei, arheologiei, etnografiei, lingvisticii și medicinei. A participat la mai multe campanii arheologice, inclusiv la Verhna Lipica, a studiat un mormânt din Cultura Tumulilor Carpatici și a contribuit la îmbogățirea colecțiilor Muzeului de Arheologie din Cracovia și ale Universității Jagiellone.

Următoarea parte a volumului prezintă istoricul cercetării culturii Lipița, în cadrul căreia contribuția lui Kopernicki rămâne până astăzi cea mai importantă. Sunt amintite alte situri cu descoperiri aparținând acestei culturi, cum ar fi așezările de la Nezvisko, Goligrad, Novosilka sau Remezivci, necropolele de la Griniv, Zaliski, Kolokolin, Bolotna, Zvenigorod, Cijîkiv, Suceava și Zavalla. Ritul funerar din comunitățile asociate culturii Lipița presupunea incinerarea, urmată de ritualul depunerii în urne a resturilor incinerate. Unele morminte prezintă inventar bogat format din obiecte din fier, bronz, uneori argint și vase ceramice. Câteva tezaure monetare romane au fost descoperite în siturile aparținând culturii Lipița. Cu privire la originea acestei populații, Markian Smiško menționează faptul că erau traci și geți din ramura costobocilor (numindu-i costoboci transmontani), care au migrat din sud în bazinul Nistrului Superior, cultura lor materială având analogii cu restul populației de geți sau daci (autorul nu exprimă clar diferența dintre aceste populații). Același arheolog susține că formarea culturii Lipița a fost rezultatul fuziunii dintre elementele germanice ale primului val al culturii Przeworsk și cele ale populației getice, primele fiind absorbite de cele din urmă. Al doilea val al culturii Przeworsk, de la începutul secolului al III-lea, a stat la baza culturii Cerneahov.

Autorii acestui volum împărtășesc această perspectivă și susțin că regiunea Nistrului superior nu a fost un spațiu de migrație pentru comunitățile culturii Lipița, ci locul de formare al acesteia. Ei își argumentează poziția susținând că primele necropole de la Gryniv, Zvenygorod și Bolotna conțin inhumații care prezintă ritualuri funerare specifice atât populației culturii Przeworsk, cât și culturii dacice, elementele celei dintâi diminuându-se treptat. Vasili Bizdila și Irina Rusanova, de asemenea, asociază cultura Lipița cu populația dacilor, influențată de elementele culturilor Zarubintsy și Przeworsk. Cei doi susțin că această cultură a influențat, la rândul ei, cultura Tumulilor Carpatici. Cu privire la migrația unei părți a dacilor către nord, Andrzej Kokowski afirmă că aceasta ar fi fost determinată fie de migrația populațiilor de sarmați, fie de campania lui Plautius Elianus împotriva dacilor.

Gheorghe Bichir susține că aria de răspândire a culturii Lipița includea regiunea Nistrului de Mijloc și Superior, a Prutului Superior și, posibil, bazinul Tisei Superioare. Totodată, afirmă că o parte a acestei populații s-a contopit cu carpii în zona Moldovei de nord. De asemenea, Bichir stabilește limitele cronologice ale culturii Lipița între finalul secolului I și începutul secolului al III-lea, perioadă în care unele așezări dispar, fiind înlocuite de cultura Tumulilor Carpatici.

Volumul continuă cu prezentarea catalogului descoperirilor arheologice, întocmit de Kopernicki la Verhna Lipica în 1889–1890. Au fost identificate 70 de morminte de incinerație și opt de inhumație. Catalogul conține informații

sumare despre descoperirile din fiecare șanț și mormânt, privind localizarea, inventarul, datarea estimativă, starea și poziția oaselor în cazul mormintelor de inhumație, precum și detalii despre urne în cazul celor de incinerație.

Următorul capitol se concentrează pe analiza fragmentelor osteologice, realizată de antropologul Anita Sczepanek. Toate mormintele descoperite sunt individuale. Au fost supuse analizei 19 morminte de incinerație aparținând culturii Lipița și cinci de inhumație, care datează din Eneolitic sau din perioada timpurie a Epocii Bronzului. Fragmentele osteologice incinerate indică o temperatură de ardere de 700º C. Osemintele calcinate erau acoperite cu cenușa rezultată de la rugul funerar, iar mormintele conțineau aproape exclusiv rămășite osteologice de adulți. Autoarea a realizat o descriere sumară a mormintelor studiate, care include informații despre fragmentele osteologice păstrate și culoarea lor, sexul indivizilor, vârsta și greutatea rămășițelor. În urma analizei radiocarbon a fragmentelor osteologice din necropolă, realizată de Damian Stefanski și Małgorzata Wawer, s-a stabilit că cimitirul a fost folosit între anii 70 și 170 p. Chr.

În cadrul următorului capitol, autorii supun analizei artefactele descoperite, clasificate după tipul de material din care au fost făcute. Sunt analizate separat obiectele din diferite tipuri de materiale: metal, lut, sticlă, piatră, os și corn; analiza s-a realizat inclusiv cu ajutorul metodelor interdisciplinare. Pentru obiectele metalice sunt identificate mai multe categorii: podoabe, unelte, oglinzi, chei, lacăte și alte piese – din fier, bronz și cupru. Analiza prin metode interdisciplinare indică compoziția chimică a obiectelor și modul de făurire a lor.

Autorii descriu tipurile de vase ceramice descoperite în funcție de tehnica de lucrare a acestora: de mână sau la roată. O parte din vasele ceramice au fost analizate în vederea stabilirii compoziției pastei și a temperaturii de ardere. Obiectele din sticlă sunt reprezentate exclusiv de mărgele, iar analiza acestora a putut determina modul de producere și decorare. Dintre descoperirile litice, autorii amintesc mărgelele din agat și cuarț, cute și cremene. Obiectele din os și corn includ un ac, un vârf de săgeată și câteva piese prelucrate parțial. În unele morminte au fost identificate fragmente osteologice animale, provenind de la porcine, un fragment de fildeș de elefant și corn de cerb.

Spre final, autorii menționează, pe lângă mormintele care aparțin celor două rituri practicate descoperite (incinerație și inhumație), și prezența vetrelor, dintre care unele ar fi putut servi drept spațiu de incinerare, deși funcționalitatea acestora rămâne incertă. Au fost identificate și aglomerări de ceramică, care nu aparțineau mormintelor.

În partea finală, cei doi autori amintesc influența romană în descoperirile din cadrul necropolei de la Verhna Lipica și analogii cu materialul arheologic din teritoriile locuite de daci, precum și obiceiuri similare cu ale unor populații din *Barbaricum*. În cazul ceramicii, sunt evidențiate trei tehnici de producere: două asociate culturii Lipița și una culturii Cerneahov. Artefactele arheologice sugerează originea dacică a populației asociate acestei culturi, situată la extremitatea nord-estică a arealului culturilor dacice. Dispariția ei este asociată cu presiunea triburilor germanice și migrația dacilor în regiunea Culturii Tumulilor Carpatici.

Considerăm că demersul științific al autorilor este deosebit de valoros, atât prin analiza cercetărilor mai vechi referitoare la așezările sau necropolele asociate culturii Lipița, cât și prin evidențierea complexității legăturilor dintre această cultură și altele contemporane. Deși subiectul nu este tratat exhaustiv, considerăm că el oferă premise solide pentru cercetări viitoare.

Mihai PURICI
purici.mihai@gmail.com

Ioan Marian Țiplic, *Putere și religie în Transilvania,* Cluj-Napoca, Editura Mega, 2024, 424 pagini, ISBN: 978-606-020-860-0.

Volumul ***Putere și religie în Transilvania,*** prezentat pe scurt aici și publicat la Editura Mega, Cluj-Napoca, în anul 2024, însumează 424 de pagini. Acesta este structurat în trei părți: arheologia funerară (11 articole), arheologia ecleziastică (nouă articole) și *varia archeologica* (șase articole) – redactate în limbile română și engleză, excepție făcând două studii scrise în limba germană.

Autorul, profesor la Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, are o îndelungă activitate de cercetare arheologică; a scris 18 cărți și a publicat peste 100 de articole de specialitate, iar în lucrarea de față a grupat o parte dintre studiile pe care le-a publicat, ca unic autor sau coautor, în ultimii 25 de ani.

Volumul începe cu un segment introductiv semnat de autor, care ne oferă câteva detalii despre importanța, scopul și rezultatele cercetărilor arheologice privitoare la evoluția cronologică a fenomenului de trecere la creștinism, apariția și evoluția edificiilor ecleziastice și valorificarea informațiilor provenite din cercetările arheologice. Lucrarea se adresează în primul rând specialiștilor în arheologie și în istorie medievală, dar și cititorilor interesați de cunoașterea istoriei din perspectiva arheologică în spațiul Transilvaniei.

În primul articol, *Descoperiri gepide la Miercurea Sibiului* – Petriș (jud. Sibiu) – publicat în 2005 în colaborare cu S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, D. Diaconescu, autorul valorifică o cercetare sistematică a așezării preistorice de la Miercurea Sibiului – *Petriș*. Este descris amplasamentul săpăturii arheologice; este menționat colectivul de cercetători care a fost implicat în investigațiile desfășurate între anii 1997 și 2003, cu scopul clarificării

stratigrafiei așezărilor preistorice suprapuse. Studiul prezintă succint descoperirile aparținând nivelurilor timpurii ale culturilor Starčevo-Criș și Vinča, dar și ale secolului V, constând în morminte gepide. S-au descoperit: bordeie, locuințe de suprafață, vetre, complexe arheologice adâncite (gropi menajere, șanțuri de fundație, gropi de pari), fiind analizate principalele complexe arheologice și artefacte. Este prezentat inventarul destul de bogat al mormintelor gepide de la Miercurea Sibiului, reflectat de prezența obiectelor din metal prețios (sute de mărgele din aur) și a altor obiecte (pieptene din os, fibule, cuțit din fier, fragmente de vase neolitice), pe baza cărora necropola poate fi legată de mediul germanic. Studiul se încheie cu o listă bibliografică, informațiile din text fiind completate la final cu cinci planuri, reprezentând ridicarea orto-satelitară, dispunerea secțiunilor și a suprafețelor de cercetare și patru figuri ce cuprind inventarele a patru morminte (M2, M3, M4–5) și a unei gropi rituale, Gr.4b (p. 18–22).

Al doilea articol, *Necropolele de tip Mediaș din Transilvania,* p. 23–37, prezintă analiza necropolelor birituale din spațiul românesc, atribuite populațiilor de slavi sau comunităților slavo-romanice. Autorul urmărește cronologic și din punct de vedere numeric ritul funerar, precum și schimbările privind cultura materială în necropolele catalogate de K. Horedt ca fiind de „tip Mediaș". Pentru a ușura expunerea, este prezentat un repertoriu al acestui tip de necropolă din Transilvania, fiind menționate 20 de situri: Alba Iulia, Berghin (AB), Bistrița, Bratei, Boarta, Dăbâca, Dorolțu, Ghirbom, Mediaș, Piscolț, Porumbenii Mici, Ocna Sibiului, Gușterița, Sighișoara, Soporu de Câmpie, Șeica Mică, Târnava, Toarcla, Turdaș, Uioara de Jos. Pentru fiecare în parte sunt menționate mormintele și inventarele acestora. Autorul prezintă problema originii slavilor și momentul pătrunderii acestora în Transilvania, studiul încheindu-se cu o serie de concluzii, completate cu trei grafice: procentajul incinerației în raport cu cel al înhumației, repartiția numărului de morminte în cadrul necropolelor de la Bratei, Boarta, Ocna Sibiului, Gușterița și, în final, repartiția numărului de morminte de incinerație și înhumație pe secole, alături de un plan al necropolei birituale de la Ocna Sibiului și de o hartă a repartiției necropolelor de tip Mediaș.

Al treilea articol, *Datarea radiocarbon a unor probe de oase cremate din situl de la Păuca, biserica ungurească, jud. Sibiu* (p. 39–49), este un studiu publicat inițial în „Plural" 11(2), în 2023, în colaborare cu C. A. Simion, O. Gâza, T. B. Sava, C. Mănăilescu, M. V. Ilie. În acest volum este dată și varianta sa mai amplă în limba engleză, *Radiocarbon dating of cremated bone samples from the site of the Hungarian church at Păuca, Sibiu county* (p. 51–69). Studiul începe cu o parte introductivă despre localizarea și istoricul așezării Păuca. Este menționat și patrimoniul ecleziastic al acestei localități din județul Sibiu. Autorul prezintă cercetările desfășurate în perioada 2010/2021–2023, care au avut ca scop clarificarea apartenenței acestei biserici la un ansamblu mănăstiresc al Ordinului Paulin. Sunt descrise cinci morminte de incinerație din urnele cărora s-au recoltat probe pentru cercetare-datare, cercetări realizate în laboratorul de restaurare Astra Sibiu. Autorul prezintă, de asemenea, ca o acțiune de pionierat, datarea radiocarbon a materialului osteologic cremat, rezultatele arheometrice fiind apoi integrate și interpretate, ceea ce permite stabilirea unei cronologii de mai mare acuratețe a necropolelor de incinerație aparținând grupului de tip Mediaș. Articolul se încheie cu o serie de concluzii, o hartă a necropolelor de incinerație cunoscute până în prezent și alte figuri. Varianta în limba engleză a articolului are în final atașată o amplă listă bibliografică (p. 61–64) și trei figuri care includ localizarea sitului Păuca pe harta sud-estică a Europei, imagini ale mormintelor în secțiuni și o scanare geofizică a sitului (cu planul cimitirului), realizată de arheologul Alexandru Popa.

Al cincilea articol*, Between cremation and inhumation. The re-birth of Christianity in Transylvania 7th to 10th centuries* (p. 71–76), publicat inițial în „European Journal of Science and Theology", în 2014, în colaborare cu M. E. Țiplic, pune în discuție apariția și răspândirea creștinismului și analizează atât creștinarea comunităților din teritoriul nord dunărean și spațiul intracarpatic transilvan, cât și existența/inexistența descoperirilor arheologice de tip creștin, concluzionând că, în sec. VII–X, pe teritoriul transilvan creștinismul nu reprezenta o religie generalizată. Argumentele exemplificate sunt următoarele: lipsa aproape totală a obiectelor de sorginte creștină între sec. VI și sfârșitul sec. IX, absența unor indicii privind existența unui lăcaș de cult (biserică) în intervalul dat, precum și lipsa oricărei referiri documentare care să aducă informații privind existența unei structuri administrativ-religioase la nord de Dunăre în această perioadă. În final, autorul afirmă că, după destrămarea puterii militare avare, la sfârșitul sec. VIII, s-a deschis calea pătrunderii misionarismului creștin în teritoriul intracarpatic și, odată cu nașterea noului pion militar din regiune, Țaratul Bulgar, creștinat în sec. IX, s-au creat condițiile renașterii religiei creștine în teritoriile de la est de Dunărea Mijlocie și în cele de la nordul Dunării de Jos, Țaratul Bulgar fiind exponentul principal al culturii bizantine în regiunea nord balcanică și în sudul teritoriului intracarpatic.

Următorul articol este redactat în limbile engleză și română, *Considerații cu privire la apariția creștinismului medieval în Europa Centrală și de Sud Est/The Christening of the funeral rite in Early Middle Ages* (p. 77–104), publicat inițial în 2014 în revista „Transilvania", nr. 7, în colaborare cu M. E. Țiplic. În partea introductivă, autorul prezintă, cu referințe bibliografice, problematica noțiunilor privitoare la local, regional și etnic în inventarul funerar, din perspectiva autorilor Anthony Smith, Florin Curta, Walther Pohl, Susanne Hakenbeck și Sebastian Brather. Totodată, autorul subliniază faptul că arheologia funerară oferă date importante care pot fi analizate în raport cu impunerea creștinismului și a ritualului de înmormântare, concluzionând că nu se poate vorbi de ritual funerar creștin instituționalizat înainte de a exista „biserica", aceasta aflându-se în directă legătură cu structurile politice și

administrative de putere. În finalul articolului se trec în revistă principalele însemnări cu privire la pătrunderea creștinismului în Europa.

Al optulea articol (p. 105–120), *De la incinerație la inhumație în spațiul transilvan. Un fenomen care marchează creștinarea ritualului funerar la sfârșitul secolului al X-lea?,* începe cu un scurt istoric al cercetărilor cu privire la creștinismul timpuriu în Europa Centrală și de Sud-Est, apoi prezintă aspectele teoretice referitoare la creștinarea timpurie și la ritualul funerar în Europa; ulterior analizează practicile funerare – depunerea ofrandelor, „jefuirea mormintelor", inventarul acestora – și face o incursiune bibliografică în problematica etnicului și creștinării. Articolul se încheie cu o serie de concluzii și cu o consistentă listă bibliografică (p. 118–120). Informațiile din text sunt completate cu trei figuri (diagramă cultural-cronologică pentru sec. VII–XI, evoluția ritualului funerar în Transilvania în sec. VI–XI și raportul dintre mormintele de incinerație și cele de inhumație în principalele necropole ale grupului Mediaș).

Ultimele trei articole ale părții de arheologie funerară, redactate în limbile germană și engleză (p. 121–155), au ca subiect necropola medievală timpurie de la Orăștie – *Dealul Pemilor X2*, respectiv cercetările arheologice desfășurate în anii 2000–2004. Cele două articole în limba germană sunt sintetizate în *Early medieval necropolis from Orașție Dealul Pemilor x2. Aspects of funeral ritual* (p. 145–155). Articolele încep cu un scurt istoric al cercetărilor arheologice, localizarea geografică a sitului și descrierea descoperirilor în ordinea cronologică a desfășurării campaniilor arheologice. Autorul prezintă problematica ritualurilor și riturilor funerare, iar în final face descrierea mormintelor asociate cu ritualul vaselor ceramice, prezentând nouă morminte cu inventar destul de bogat, compus din podoabe, arme, vase și obiecte de harnașament. Informațiile din text sunt completate cu planul general al necropolei, cu evidențierea mormintelor și complexelor aparținând așezării neolitice, și cu alte zece planșe reprezentative.

A doua parte a cărții, *Arheologie ecleziastică,* începe cu articolul *Sondajul arheologic din interiorul bisericii parohiale evanghelice din Sibiu* (p. 159–166), care prezintă cercetările arheologice din anul 2000 (efectuate cu prilejul intervenției de demontare a podelei în partea de nord a transeptului), precum și rezultatele acestora: tipologia și cronologia criptelor descoperite. În finalul articolului se fac referiri cu precădere la marile prefaceri survenite asupra edificiului la sfârșitul sec. XV – începutul sec. XVI. Informațiile sunt completate cu ilustrații reprezentând: planul bisericii evanghelice, planul cercetării arheologice din prelungirea transeptului de nord, distribuția criptelor din interiorul bisericii parohiale evanghelice și două imagini cu vase ceramice descoperite în umplutura unei cripte de familie.

Articolul *Monumentele din comuna Râu de Mori, jud. Hunedoara* (p. 167–178) începe cu un mic istoric al Țării Hațegului și al localității Râu de Mori (localizare geografică, istoric, toponimie) și valorifică cercetarea arheologică, axându-se în principal pe cnezatul de vale al familiei Cândea sau Cnezatul Râului Mare. Sunt prezentate construcțiile cu interes deosebit: Cetatea Colț (localitatea Suseni), Biserica de la Colț, curtea nobiliară de la Râu de Mori, capela calvină (capela curții nobiliare) și Biserica parohială de la Râu de Mori. Cercetările arheologice ale acestui complex arhitectural sunt prezentate cu date istorice, informații privind colectivul de cercetare, inventare, secțiuni, carouri și morminte. Autorul încheie studiul cu o serie de concluzii privind construcțiile și transformările vechii curți a familiei nobiliare a Cândeștilor, precum și reperele cronologice ale principalelor faze de construcție ale curții cnezilor de Râu de Mori. Textul este completat cu planuri ale bisericii ortodoxe și ale capelei calvine din Râu de Mori, precum și o hartă a localităților aparținând cnezatului Râu Mare.

Articolul *Cercetările arheologice de la Biserica Sf. Nicolae din Hunedoara* (p. 179–187) începe cu istoricul vechii biserici hunedorene, amplu documentat de autor. Acesta prezintă apoi cercetarea arheologică desfășurată în anul 1996 de către DMASI (realizată cu prilejul restaurării frescelor) și o discuție privind datarea mai exactă a monumentului. Autorul descrie planul cercetării arheologice, interpretarea legăturilor stratigrafice și inventarele descoperite (piese de armament, echipament militar și obiecte de harnașament). Studiul se încheie cu o serie de concluzii referitoare la datare și ilustrații relevante.

Următorul studiu (p. 189–204), publicat inițial în 2004 în „Arhitectura religioasă din Transilvania", nr. 3 în colaborare cu M. E. Crîngaci-Țiplic și Z. K. Pinter, se referă la *Biserica Evanghelică din Ruja, studiu istoric și arheologic* și include date privind prima atestare documentară a bisericii, starea de conservare a acesteia, intervențiile survenite de-a lungul timpului asupra edificiului, inventarul bisericesc (inscripții, strane, clopot, poartă, sfeșnice), descrierea arhitecturală a bisericii și a turnului. În final, sunt prezentate rezultatele cercetărilor arheologice. Concluziile și ilustrațiile completează această analiză relevantă a unui monument important din Transilvania.

Biserica fortificată din Agnita. Cercetări arheologice (p. 205–227) începe cu o parte introductivă care abordează arheologia bisericilor din jurul orașului Agnita (Cincu, Merghindial, Ruja, Dealul Frumos, Seliștat) și descrie cadrul geografic și istoric. În ceea ce privește biserica din Agnita, autorul ne prezintă informații referitoare la istoriografia monumentului, face o descriere generală a bisericii fortificate și analizează în detaliu cercetarea arheologică. Este prezentat apoi contextul cercetării din anul 2018, realizată în cadrul proiectului de finanțare europeană a lucrărilor de restaurare, conservare și punere în circuit turistic a ansamblului bisericii evanghelice. Cercetarea arheologică este descrisă amănunțit (amplasamentul unităților de săpătură și caracteristicile acestora). Concluziile sintetizează identificarea diferitelor etape de construcție și de refacere a bisericii. Textul este completat cu 33 de figuri, reprezentând hărți ale localităților din Scaunul Cincu din Evul Mediu (inclusiv ale Agnitei și ale localităților învecinate), imagini și planuri ale bisericii

fortificate, precum și imagini din săpătura arheologică ce surprind fundațiile și diferite profile.

Biserica fortificată din Seliștat/județul Brașov. Cercetări arheologice I (p. 229–244), studiu publicat inițial în 2018 în „Studia Universitatis Cibinensis, Series Historica", XVIII, în colaborare cu M. E. Crîngaci-Țiplic, prezintă, în partea introductivă, cadrul geografic și demografic, contextul istoric și arhitectural, concentrându-se apoi pe cercetarea arheologică desfășurată în două etape: cea preliminară, înaintea proiectului de restaurare și cea extinsă, desfășurată în același timp cu etapa execuției lucrărilor de restaurare. Autorul prezintă amplasamentul casetelor, evoluția planimetrică a clădirii și cronologia cimitirului din jurul bisericii, analizând apoi situația stratigrafică; aceasta, coroborată cu cercetarea mormintelor celor trei orizonturi de înhumări descoperite, relevă o serie de concluzii privind existența a cel puțin două faze de construcție. Studiul este completat cu o ilustrație bogată, ce cuprinde numeroase detalii din săpătura arheologică.

Biserica fortificată din Șaroș pe Târnavă/jud. Sibiu. Cercetări arheologice I (p. 245–261) începe cu o statistică a cercetărilor arheologice asupra patrimoniului ecleziastic din Transilvania, cu accent pe comparația dintre mediul rural și cel urban, în cadrul proiectelor de reabilitare a bisericilor fortificate în anul 2018 (12 obiective). Articolul continuă cu etimologia denumirii și istoricul localității, prezentând apoi evoluția bisericii fortificate, situația arheologică a celor patru casete trasate și rezultatele obținute. Studiul se încheie cu o serie de concluzii referitoare la modificările importante survenite în planimetria bisericii și în etapele principale de construcție, ilustrate prin hărți, planuri și detalii din săpătura arheologică.

Partea a doua a cărții se încheie cu două articole redactate în limba engleză (p. 263–292): *The Southern Transylvania in the 13th century: a border between Catholic space and non-Catholic space* (publicat inițial în 2016 în „Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications", în colaborare cu M. E. Crîngaci-Țiplic) și *Transylvania – territory at the eastern border of Catholicism (10th–13th century)*, al căror obiectiv este acela de a face cunoscut peisajul geografic religios al sec. XIII. Studiile sunt completate de hărți care ilustrează răspândirea bisericilor, a mănăstirilor și a cimitirelor din sudul Transilvaniei în două perioade distincte (sfârșitul sec. XII – începutul sec. XIII și a doua jumătate a sec. XIII), precum și localizarea cetăților din aceeași zonă.

Partea a treia a cărții, *Varia Archeologica*, cuprinde șase articole cu tematică diversă. Primul dintre acestea, *Ipoteze cu privire la încălțămintea migratorilor medievali timpurii din perspectiva evoluției scărițelor de cavalerie* (p. 295–303), prezintă problematica culturii materiale provenită din inventarele funerare și frecvența descoperirilor arheologice de tipul pieselor de harnașament, suscitând interesul autorului. Studiul debutează cu un istoric al apariției scărițelor de călărie din fier în spațiul european și teritoriul românesc, documentat cu ample referințe bibliografice. Articolul are ca scop analiza vestimentației din perspectiva reconstituirii acesteia, precum și a armurilor populațiilor călărețe din perioada sec. VII–XIII, în special a tipului de încălțăminte utilizat, în funcție de evoluția tipologică a scărițelor, catalogate ca fiind împărțite în trei categorii, fiecare cu caracteristici proprii. Articolul este completat la final cu șapte figuri, reprezentând diferite tipuri de scărițe de cavalerie (avare, pecenege, maghiare), precum și imagini de reconstituire: războinic avar, chazar, slav, hun, polovțian, mongol.

Al doilea articol, *Descoperiri medievale timpurii în Cluj Napoca, str. V. Deleu* (p. 305–317), publicat inițial în 2004 în „Revista Bistriței" XVIII, în colaborare cu S. Cociș, V. Voișian, începe cu o descriere a cercetărilor din cele trei campanii arheologice desfășurate în anii 1992–1994, în zona centrală a orașului actual. Autorul face referire doar la fazele de locuire aparținând Evului Mediu, iar pe baza materialelor descoperite, acesta clasifică perioadele de locuire în două faze: timpurie (sec. XI–XII) și târzie (sec. XIV–XV). În cuprinsul articolului se face descrierea amănunțită a materialului ceramic și numismatic, iar în final este prezentată interpretarea istorică. Descoperirile privind locuințele din vatra veche a Clujului demonstrează existența unei comunități eterogene din punct de vedere etnic și confesional, activă pe plan economic. Studiul se încheie cu zece figuri reprezentând planul general și detalii ale cercetării arheologice.

Al treilea articol, redactat în limba engleză, *Transylvania in the Thirteenth century: Andrew II and the Beginnings of Stone Fortifications* (p. 319–338), prezintă un număr de fortificații medievale timpurii din spațiul Transilvaniei și analizează politica dusă de autoritatea regală/voievodală pentru apărarea granițelor și crearea unei frontiere cât mai inaccesibile începând cu sec. XI. Autorul prezintă istoria anterioară apariției fortificațiilor din Transilvania pentru a explica și pentru a face cunoscute fenomenele politico-militare ale sec. XI–XIII.

Articolul *Elita politico-militară din Transilvania în secolul al XIII-lea. Partea I* (p. 339–356) reprezintă începutul unei serii dedicate analizei unuia dintre cele mai importante aspecte ale istoriei sec. XIII în Transilvania: apariția și dezvoltarea elitei locale și manifestarea formelor vizibile de reprezentare a statutului acesteia în societatea medievală. Autorul prezintă o scurtă radiografie a problematicii la nivelul istoriografiei și metodologiei europene, bazată pe o vastă bibliografie.

Al cincilea articol din partea a treia, *Patrimoniul arhitectural ecleziastic din sudul Transilvaniei. Perspective arheologice* (p. 357–376), începe cu enumerarea amplelor cercetări arheologice desfășurate la obiectivele ecleziastice aparținând Episcopiei Evanghelice CA din România, întreprinse cu prilejul proiectelor de restaurare. Sunt prezentate premisele cercetărilor asupra monumentelor medievale din Transilvania, dar și aspectele legislativ-administrative și de formare a specialiștilor. Un subcapitol deosebit de interesant este dedicat arheologiei monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei, în care autorul prezintă importanța conceptelor: *funcție,*

iconografie, tehnologie și *stil*, în analiza clădirilor și discută etapele cercetării unui monument ecleziastic. Studiul se încheie cu o recomandare privind colectivul mixt al echipelor de specialiști, constituirea unor baze de date, elaborarea unor monografii la îndemâna celor care își propun să realizeze cercetări asupra monumentelor ecleziastice și facilitarea relaționării și dialogului între specialiști. Textul este completat cu harta repartiției rotondelor, a bisericilor-sală și a bazilicilor în sudul Transilvaniei, fotografii ale cetății restaurate de la Feldioara și un tabel cu lista cercetărilor arheologice asupra monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei (p. 374–376).

Cartea se încheie cu un studiu privind *Sibiul și arheologia urbană* (p. 377–422), publicat inițial în 2017, în colaborare cu M. E. Crîngaci-Țiplic, care face o trecere în revistă a cercetărilor istoriei orașelor medievale din Transilvania, cu accent pe situația arheologiei medievale transilvănene în contextul standardelor arheologiei medievale europene. În cuprinsul studiului se face referire în mod explicit la cercetările arheologice desfășurate în centrul istoric al Sibiului. Este prezentat întreg istoricul campaniilor de cercetare și se face o trecere în revistă a celor mai importante rezultate și problematici privind particularitățile urbanistice ale Sibiului și patrimoniul urban, cum ar fi arhitectura ecleziastică, militară și civilă. În final, studiul este completat de un tabel privind cercetările arheologice desfășurate în Sibiu între 1970 și 2016 (p. 384–421), care cuprinde 101 poziții cu date privind anul/anii cercetării, adresa obiectivelor cercetate, codul RAN, autorii și instituția cercetărilor arheologice, rezultatele acestor cercetări și bibliografia.

Volumul de față aduce laolaltă o serie de studii care contribuie la înțelegerea rolului cercetării arheologice în reconstituirea istorică, dar și în procesul de reabilitare a patrimoniului construit. De asemenea, autorul insistă asupra necesității valorificării cercetărilor arheologice. Deși toate studiile au fost publicate anterior în diferite volume și reviste de specialitate, republicarea lor în această formă oferă un instrument de lucru valoros pentru viitori arheologi, specialiști consacrați și publicul larg.

Raluca POSTOLEA
drd. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
e-mail: raluca_moscaliuc@yahoo.com

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

AAC – Acta Archaeologica Carpatica, Kraków
ACMI – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania, Cluj
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis, Bârlad
AIGR – Anuarul Institutului Geologic al României, București
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
Alt-Thüringen – Alt-Thüringen : Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens
Aluta – Aluta. Revista Muzeului Național Secuiesc Sfântu Gheorghe
Anatolia Antiqua – Anatolia Antiqua. Revue internationale d'archéologie anatolienne. Institut Français d'Etudes anatoliennes d'Istanbul
Anatolica – Anatolica. The Netherlands Institute for the Near East in Leiden
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
AncNearEastSt – Ancient Near Eastern Studies, Leuven, Belgia
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Anmed – Anmed. Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri, Antalya, Turcia
Antiquity – Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology, University of York
AnUCraiova – Analele Universității din Craiova, Craiova (seria Istorie)
AO – Arhivele Olteniei
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
Archaeol Anthropol Sci – Archaeological and Anthropological Sciences
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici, Budapest
Area – Area. Royal Geographical Society, London
Argesis – Argesis. Muzeul Județean Argeș. Pitești
ArhDIUkrajn – Arheologija i Danija Istorija Ukrajni, Institut Arheologij NAN Ukrainj, Kijv
ArheologijaKiiv – Arheologija. Nacional'na akademija nauk Ukraini. Institut archeologii, Kiev
ArheologijaSSSR – Arheologija SSSR. Svod Archeologičeskih Istočnikov, Moscova
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
ArhPrevMoldova – Arheologia Preventivă în Republica Moldova
BA – Biblioteca de Arheologie, București
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique, Athènes-Paris
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BiblIstroPontica-A – Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie, Tulcea
BiblMemAnt – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Londra; II, *Vespasian to Domitian*, 1930; IV, *Antoninus Pius to Commodus*, 1968; V, *Pertinax to Elagabalus*, 1950 (H. Mattingly)
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BOR – Biserica Ortodoxă Română
BSA – British School at Athens, Athens
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
BSPF – Bulletin de la Societé Préhistorique Française, Paris
BSSC – Buletinul Societății de Științe din Cluj
CA – Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, București
Carpica – Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău, Bacău

CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași
Cumidava – Cumidava. Culegere de studii și cercetări. Muzeul de Istorie Brașov
Current Anthropology – Current Anthropology. University of California, Merced
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius – Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
DHA – Dialogues d'histoire ancienne, Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité
DissArch – Dissertationes Archaeologicae. Eötvös Loránd University, Budapest
Documenta Praehistorica – Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Ljubljana
EphemNap – Ephemeris Napocensis. Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
FolArchPoznan – Folia Praehistorica Posnaniensia, Instytut Archeologii, Poznań
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Hill[1] – P.V. Hill, *The dating and the arrangement of the undated coins of Rome, A.D. 98–148*, Londra, 1970
Hill[2] – P.V. Hill, *The coinage of Septimius Severus and his family of the mint of Rome, A.D. 193–217*, Londra, 1964
HOMO – HOMO. Journal of Comparative Human Biology, Stuttgart
Howgego – C. J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks. Studies in the provincial coinage of the Roman empire*, Londra, 1985
Human Evolution – Human Evolution, International Institute for Humankind Studies and University of Florence
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros – Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
JAMÉ – A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JDAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin
JFS – Journal of Forensic Sciences
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
JRS – The Journal of Roman Studies
Klio – Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin
KST – T. C. Kültür Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, I. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, Mayıs 1979 [Republic of Turkey, General Directorate of Ancient Monuments and Museums, first Turkish annual meeting for the results of excavations, Ankara, May 1979] (1979–2020).
LRBC, I – *Late Roman Bronze Coinage A.D. 394-498*, Londra, 1965; I, *The Bronze Coinage of the House of Constantine A.D. 324*–346 (P.V. Hill, J.P.C. Kent)
LRCW – Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry
MAIASP – Materialy po Arheologii i Istorii Antičnogo i Srednevekovogo Pričernomor'ja (Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Причерноморья), Nižnevarovsk.
Marisia – Marisia. Studii și materiale. Arheologie – Istorie – Etnografie, Târgu Mureș
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
Mousaios – Mousaios. Buletinul Științific al Muzeului Județean Buzău
MPR – I. Barnea, Les monuments paléochrétiens de Roumanie, Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati per cura del Pontificio Istituto di archeologia Cristiana 6, Città del Vaticano, 1977
Musaica – Musaica Archaeologica, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava
Olba – Mersin University Publications of the Research Center of Cilician Archaeology, Mersin, Turkey
Oltenia – Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
Pallas – Pallas. Revue d'Etudes Antiques, Toulouse
PATABS – *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*
PBF – Prähistorische Bronzefunde, Münster
Peuce – Peuce. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

PZ – Präehistorische Zeitschrift, Berlin-Mainz
Quaternary International – Quaternary International. The Journal of the International Union for Quaternary Research
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
Radiocarbon – An International Journal of Cosmogenic Isotope Research, Cambridge
RAN – Revue archéologique de Narbonnaise, Montpellier
RCRF – Rei Cretariae Romanae Fautorum
Recueil – W.H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Minéure*, I-IV, Paris, 1904–1912
RevArh – Revista Arheologică, Academia de Științe a Moldovei, Chișinău
RevMuz – Revista Muzeelor, București
RGZM – Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz, Mainz
RIC – *The Roman Imperial Coinage*, Londra. II, *Vespasian to Hadrian*, 1926; III, *Antoninus Pius to Commodus*, 1930; IV.1, *Pertinax to Geta*, 1968 (H. Mattingly, E.A. Sydenham); IV.2, *Macrinus to Pupienus*, 1938; IV.3, *Gordian III – Uranius Antoninus*, 1949 (H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland); VII, *Constantine and Licinius A.D. 313-337*, 1966 (P.M. Bruun)
RIC, II^2.1 – I.A. Carradice, T.V. Buttrey, *The Roman Imperial Coinage*, II.1, *Vespasian to Domitian*, Londra, 2007 (ediția a II-a, revizuită)
RossArch – Rossijskaya Arheologiya. Institut arheologii Rossijskoj akademii nauk, Moskva
RPC III – M. Amandry, A. Burnett, J. Mairat, *Roman Provincial Coinage*, III, *From Nerva to Hadrian (AD 96–138)*, Londra / Paris, 2015; versiune online https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=3
RPC IV.1 – V. Heuchert, *Roman Provincial Coinage*, IV.1, *From Antoninus Pius to Commodus (AD 138–192): Cyrenaica to Bithynia-Pontus*, online (2005); https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=4
RPC V.3 – A. Burnett *et alii*, *Roman Provincial Coinage*, V.3, *From Pertinax to Macrinus (AD 193–218): Lycia-Pamphylia to Egypt*, online (2024); https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=10
RPC VI – D. Calomino, A. Burnett, *Roman Provincial Coinage*, VI, *From Elagabalus to Maximinus Thrax (AD 218–238)*, online (2017, 2022); https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=11
RPC VII.2 – J. Mairat, M.S. Butcher *et alii*, *Roman Provincial Coinage*, VII.2, *From Gordian I to Gordian III (AD 238–244): all provinces except Asia*, Londra / Paris, 2022; versiune online https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=14
RPC VIII – J. Mairat *et alii*, *Roman Provincial Coinage*, VIII, *Philip I (AD 244–249)*, online (2020); https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=15
SA – Sovetskaja Arheologija, Akademija Nauk SSSR, Institut Arheologii, Moskva
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București
SEAT – Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens, Rahden/Westphalia
Simpozion Chișinău 2004 – *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare, Domn al Moldovei (1504–2004), Chișinău, 29 septembrie – 2 octombrie 2004*. *Comunicări, studii și note*, București, 2007.
ŚląskieSprawArch – Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, Wroclaw, Polonia
SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SNG-ANS, *Macedonia I – Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic Society, Part 7, Macedonia I: Cities, Thraco-Macedonian tribes, Paeonian kings*, New York, 1987
SNGCop 5 – *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish Royal National Museum*, Copenhaga, 1942-1969 (serie reeditată); V, *Ionia, Caria and Lydia*, West Milford, 1982
SP – Studii de Preistorie, București
SprawArch – Sprawozdania Archeologiczne, Warsaw
StArchBrno – Studia Archaeologica Brunesia, Masaryk University, Brno
Starinar – Starinar. Arheološki institut Beograd
StComPitești – Studii și Comunicări, Seria Istorie, Muzeul Județean Argeș, Pitești
StMatTârguMureș – Studii și Materiale, Târgu Mureș
StratumPlus – Stratum Plus, Școala Superioară de Antropologie, Chișinău, St Petersburg, București
Studia Hercynia – Studia Hercynia. Journal of the Institut of Classical Archaeology, Univerzita Karlova, Cehia
Studia Praehistorica – National Archaeological Institute with Museum of the Bulgarian Academy of Sciences
Syria – Syria. Archéologie, art et histoire. Institut Français du Proche-Orient
Terra Sebus – Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Anuarul Muzeului Municipal „Ioan Raica", Sebeș
Th-D – Thraco-Dacica, București

Transylvanian Review –Transylvanian Review. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
VAH – Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Valachica – Valachica. Studii și cercetări de istorie și istoria culturii, Complexul Muzeal Național Curtea Domnească Târgoviște
Varia Anatolica – Varia Anatolica. L'Institut Français d'Études Anatoliennes, Istanbul
Vărbanov I – I. Vărbanov, *Greek imperial coins and their values (the local coinage of the Roman Empire)*, I, *Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior*, Burgas, 2005
Varbanov II – I. Vărbanov, *Greek imperial coins*, II, *Thrace* (from Abdera to Pautalia), Burgas, 2005
WorldA – World Archaeology
ZAM – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Bonn
Ziridava – Ziridava. Studia Archaeologica, Arad